B 455370

СВЕТЛА ГОСПОЂИЦА

НАТАЛИЈА ПЕТРОВНА КЕШКО

Заручница Његове Светлости

КЊАЗА СРПСКОГ

МИЛАНА М. ОБРЕНОВИЋА IV.

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1875

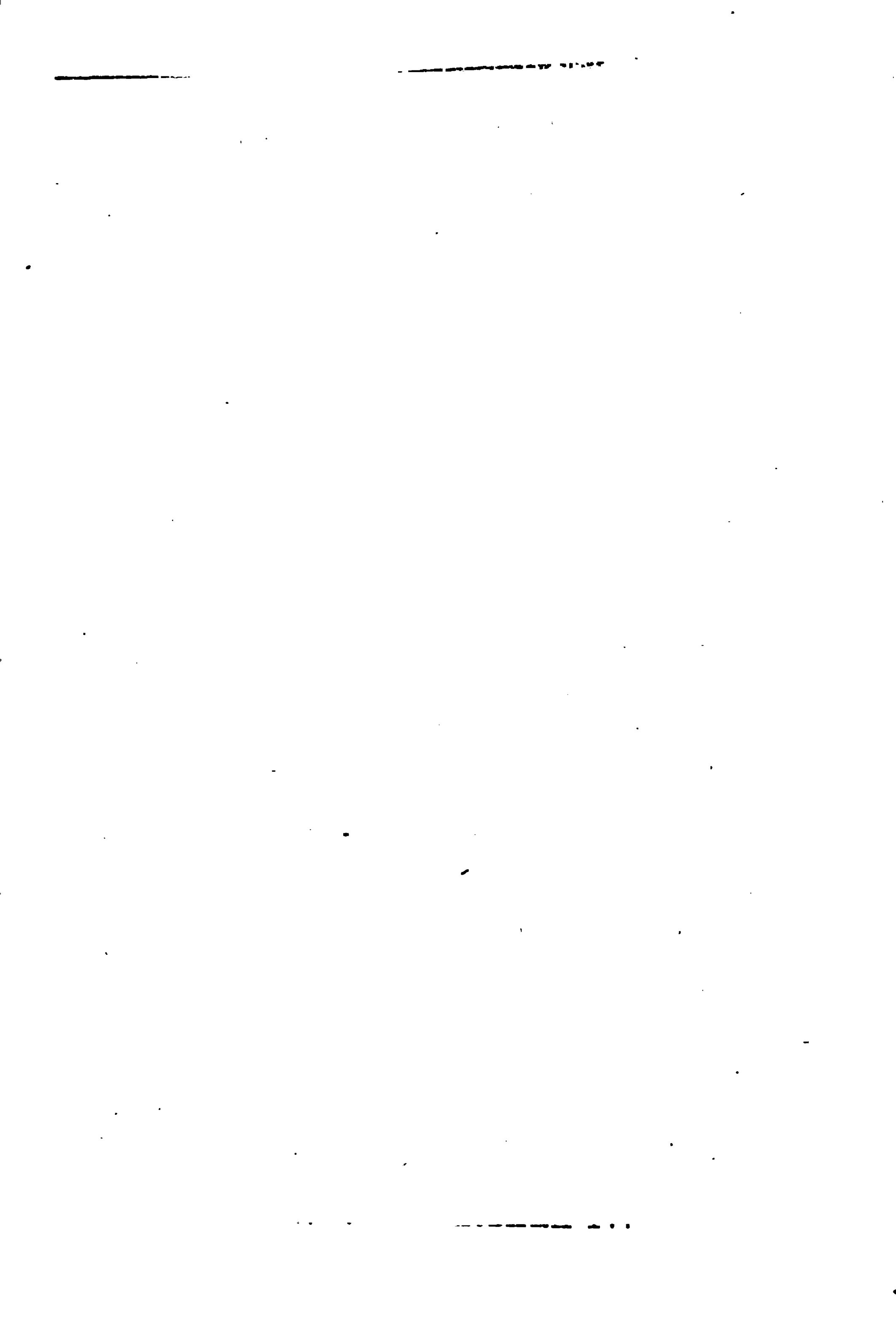

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ГОДИНА I

КЊИГА 3

СВЕСКА 9, 10, 11 и 12

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

Владан Ђорђевић

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1875

Шта има у овој књизи и где је шта?

I Лепа књижевност

1 лирске, епске, драмске песме

2 приповетке, новеле и романи

II Наука

1 етнологија и статистика

2 историја

3 науке о природи, хигијена и лекарство

4 државне науке

5 војна струка

6 историја књижевности

III ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

а) политички

б) књижеени

в) војнички

г) трговачки

Слика. Фотографија Њене Светлости Госпође Књагиње српске **Наталије М. Обреновићке.**

Карта од Херцеговине.

КРОЗ ШВАЈЦАРСКУ

путничка црта

Тачно у 4 сахата из јутра, као што га бејах синоћ наместио, стаде да зврчи мој сахат-будилник, и трже ме из најслађега сна. Тај сан беше тако чврст и тако сладак — сањао сам како сам се већ вратио с пута, и како сам код куће — да сам онако бунован само толико имао „присуствије духа“ те сам зграбио будилник и стрпао га под перине. Он је сиромах још дуго по својој дужности зврчао, али ме од њега растављаху три перјана јастука, па сам одмах на ново заспао као да није ништа ни било. Али као да су се сви ђаволи били заклели, да ми то јутро не даду спавати. Тек што на ново сведох очи, а неко на врата: бум, бум, бум!

Ја ђипим из кревета.

— Ко је до сто ђавола, што ми не дате спавати? —

— Извините, господине, — зачу се тако понизан глас какав само имају кад што келнери — али ви сте синоћ сами заповедили да вас у четири сахата пробудим. Трен за у Берн полази тачно у 5 сах. и 15 минута! —

— А, тако. Хвала, Постарајте се за каву и за омнибус хотелски! —

— Добро, господине! —

Сад ми је тек било јасно за што ми не даду спавати. Ја не бејах код куће као што сам сањао, не бејах у мојој пунонадежној Палилули, већ на обали женевскога језера, не бејах код „два бела голуба“ већ у Beau Rivage-у, красном хотелу крај села Уши, ¼ сахата од Лозане. Сад се тек сетих да сам синоћ био одлучио, да употребим ту згодну прилику што ће ми се друштво бавити још четири дана у Бориважу па да макар

сам барем projурим кроз Швајцарску, ако ништа друго. Кад нисам те среће да проведем једно цело лето у тој најлепшој башти европској, која се зове савез швајцарских држава, па да се дивим њеним природним лепотама, да уживам хиљадострука уживања која она сваке године пружа толиким хиљадама имућних људи из целога света, да проучим школу, војску, општину и остале установе у тој држави, које јој толико хвале — а оно, помислих синоћ, дај да видим онолико колико се на парним крилима локомотиве може видети за четири дана.

Брзо се обучем, спакујем нешто рубина, мога Бедекера и нешто дувана у ручну торбицу, па хајд низ басамаке. Попијем кафу у трпезарији, па у омнибус који је чекао пред задњим вратима хотела. У омнибусу гори лампа и ако већ свануло беше, али не беше никаквог друштва. Прозврјасмо кроз успаван Уши, па онда хајд полако уз брдо. У по пута, одваја се друм за у лепи Вевеј, где смо јуче били. Како је диван тај пут крај језера, начичкан питомим селима и још више дивним изгледима у савојску обалу с оне стране језера! Напред свеже зеленило и у њему села као прилепљена бела гњезда, иза њих плаве горе, а иза ових снегом покривени Алпи! Десно у даљини бели се снежна глава Монбланова, за коју су нашли да тако много личи на главу Наполеона I-ог. Кад се око умори гледјаући те горостасе швајцарских алпијских ланаца,ваља га само спустити преда се, па ће се одмах одморити на том лазурном плаветнилу мирног језерског огледала, по коме се утркују као лептирови, лаки чунићи са њиховим шареним заставицама, свију народа на свету, и мајушни парабродићи који једва могу возити по неколико фамилија, али за то имају често и своје рођене топиће којима праве шенлук по мирном женевском језеру. Та то је цела швајцарска марина! Ено видите онај мали парабродић што се ушепртљио као патка, пловећи из Борижважа право на другу страну у Евијан, то је адмиралска лађа на женевском језеру. Ви се чудите што је на њој румунска застава? Mon Dieu, за што не? У републикама не питају за народност, и ви ако хоћете и имате дара можете сутра постати адмирал у — Швајцарској. Ето г. кнез Бранковано, чија је она лађица са румунском заставом и — разуме се — натписом Romania, сазидао је дивну палату на обали језера, само 3 километра од Евијана у Омфијану, сад зида формално пристаниште пред својом палатом, начичкано топовима тако да му ни инглеска морска сила, ни турска оклопница „Махмудија" не ће моћи продрети до пред палату; а да се бродовље не би ноћу и кад је магла губило на „пучини" језерској, кнез Бранковано на своме

„моло“ подиже праву „светлећу кулу“. Швајцарци га у околини већ и не зову другчије него „Le Prince avec son artillerie“ и при том свагда начине ужасно озбиљно лице.

Мало даље угледах један леп летњиковац пред којим смо јуче са свим изненада видели једног старог познаника, кад смо ишли у Вевеј. Ја бејах у другим колима, кад на један пут видим да г. Херцег од Авале, који је седео у првим каруцама, поздрави некога, скинувши цилиндар. Погледамо ми, коме толику част указује једини аристократ српски по крви, кад ал нека жена у врло скромном оделу од цица и са сламним шеширом на глави шеће по трави поред друма. И нехотице машисмо се и ми наших капа, кад пројурисмо поред ње, и она нам пријатељски климну главом, а око усана лебдијаше јој тужан осмех. Познадосмо је одмах.

То беше удовица српскога кнеза-мученика, то беше Јулија Обреновићка... У место круне сламни шешир, у место скиптра амрела! Оно дивно лепо лице које се тако срећно смешило и поздрављало на све стране пре 15 година кад је народ у тријумфу пратио каруце кнеза Мијаила преко Теразија у дворац српскога владаоца, оно лице у које смо ми — ондашњи дечаци гледали као у какву икону, сад је већ остарело. Револвери и ножеви којима су српски крвници наоружали топчидерске робијаше и остали измет српскога народа урезали су и на њеном лицу дубоке боре... Боже мој, каква величанствена појава беше та жена, кад јој ми, као ђаци бечки из Шумадије, одосмо једном у Бечу, у салезијанску улицу где је бечка палата Обреновића, да јој благодаримо на штедрој помоћи, коју баш тада беше указала београдској варошкој болници, — а каква је сад!

У тима мислима стигох на лозанску железничку станицу. Погледам на сахат, 4 и 45. Још читаво по сахата времена. Одем да узмем билету. Затворено. Хајде се попије што год у ресторацији док отворе касу. Изби 5 сахата, од касира ни спомена. Пушим, ал седим као на иглама. Сказаљка на великом сату станице показује већ 13 минута, већ се чује тутњава женевског воза, и за неколико тренутака, ето га дојури у станицу — а на каси још никога нема.

— Заустављање само два минута. Ко је за Берн, у кола! — разлегао се кондуктерски глас.

Ја сиромах трчим на касу па опет к трену, не знам шта да радим, док један господин не спази која ми је невоља, па рече.

— Та ви не морате имати напред билету. Платићете у колима! —

Већ је било крајње време. Тек што стадох ногом на степеницу од вагона, локомотива звизну, трен пође. Једва сам имао каде да благодарим оном господину на добром савету, без кога бих остао на перону гледајући како ми испред носа одлази воз на коме би требало и ја да путујем. Али тако је то. Ја сам знао да по Немачкој не ће да пусте без билете ни на перон, а камо ли у вагоне. Од куд сам се могао надати да у Швајцарској не мора билетар прекидати свој најслађи сан, кад се и онако не може претпоставити да ће неко сести у кола који не мисли путовати?

Железнички вагони у Швајцарској по своме унутрашњем распореду по намештају и удобности више су налик на трамвајска кола него на вагоне осталих држава. Шта више што се пушења тиче либералнији су и од трамвајских кола, јер је слободно пушити, и где има дама. Само ме не питајте за брзину којом вози швајцарска железница? Путницима који су projурили кроз Француску курирским возом па уђу у Швајцарску, швајцарско вожење изгледа као на рабаџијским колима. Па не само што мили, већ на сваком кораку има станица, и трен стаје поред сваког сеоцета. Швајцарци ко веле: Нисмо ми ово градили за вас европске бадаваџије који хоћете да за неколико сахата прогутате све што се у Европи може видети, већ за нас и за наше послове, да свежемо свако наше сеоце с великим светским саобраћајем, а вама ако се не допада изволте у наоколо, око Швајцарске! Него опет у похвалу швајцарске железнице могу ово рећи: Поласци, доласци и заустављања по свима станицама тако су тачни као сахат. То је можда једина земља у којој сам видео да се путник може слободно ослонити на прописани распоред возидбе. Ни у минут се не греши.

Кад сам се у вагону осврнуо видим где на другој врсти наслоњача седи једна млада црномањаста жена. На њој црна хаљина од листера, са 8 „карнера“ порубљених црним сомотом. На глави имађаше шешир мало постарије моде, а завијена беше у црн плетен шал од вунице, мало искићен пантљикама од алевог атлаза. У прилично развијеним ушима имађаше мајушне дијамантске минђушице, а на малим рукама носаше шведске, већ прљаве рукавце, али над њима врло беле и добро уштиркане велике маншете. На левој руци, на коју дама беше наслонила своју лепу главу, између маншете и другог раскопчаног дугмета од рукавице видело се парченце снежно беле али мршаве руке.

Пред њом на једном празном седишту беше оставила два свилена штита, један велики од кише, а други мали, прилично кокетно искићен, од сунца. Поред њих лежаше зелен плет са црним пругама, смотан и завезан у денчић нарочитим кајишима.

Чим изађосмо из штације лозанске, моја лепа сапутница подиже своје мале и у шагринске ципелице с једним редом кипошких дугмића обувене ножице, па их положи на празно седиште пред собом, наслони опет главу на леву руку, па стаде непомично гледати језеро и његову дивну околину кроз коју смо пролазили.

Тако прођосмо кроз питома села La Conversion, Grand Vaux, Chexber, Vevey, Culy, и т. д. између небројених, раскошно зиданих летњиковаца, у којима се одмарају и уживају богаташи из целога света, па чак и из Аустралије.

Докле год не изгубисмо језеро из вида, моја сапутница остаде непомична у своме положају за посматрање, те тако сам и ја поред језера могао и њено лице на тенани гледати. Ево резултата тих мојих „испитивања“.

Велике црне веђе и дуге црне трепавице засењаваху веома живе црне очи. Нос чисто грчки што се кроја тиче, само око ноздрва мало више меснат него што би за његову потпуну лепоту требало. Уста оштро и лепо изрезана само што јој слузокожа на финим уснама беше мало бледа (у мало јој не понудих да јој препишем мало Ferri carb. sacharati с нешто кинина). Никакав подвољак, на против ни образи јој не беху са свим испуњени, јер испод јабучица образи упадаху у једну једва приметну дољицу, која међу тим беше довољна да покаже како госпођица или гопођа није провела својих 20 година играјући се по цвећу. О томе у осталом говораше и она одвесна бразда на великом челу, која се никако не изглача испод оних глупих помодних разбарушених витица. Цео тип њеног лица необично ме подсећаше на гђицу *Кроазету*, глумицу из Comedie française у Паризу. Ко је само један пут видео ту интелигентну, лепу и поноситу девојку, и ко је само један пут чуо њен безгранично симпатичан глас, тај ће појмити да ме је моја сапутница већ и рад те једне сличности морала веома заинтересовати. Неколико пута бејах заустио да јој кажем што год, макар најтривијалнију фразу, н. пр.

— Ала је лепо женевско језеро, јел'те, Madame? —

Само тек да се започне разговор; али кад год нам се погледи сретоше, ја видех у њеним очима толико озбиљне жалости да ми је спремљена фраза застајала у гуши, и ја, који сам не-

када имао куражи да говорим пред неколико хиљада људи (у Хусинцу) немадох дрскости да проговорим с овом једном женом.

Из тих мојих психолошких штудија трже ме звиждаљица на локомотиви. Опет некаква станица. Не сећам се ни како се звала, али сам је морао споменути с тога што код ње уђе у наш вагон још један путник, и то на моје радосно изне. ађење, један земљак. То јест није управо земљак него сународник, један Србин, који живи у Бечу. Име му је Пера Земунић, али нико га више тако не зове ни у Бечу ни у домовини, већ „швалије де Земунич“ или „Ritter von Zemunitz“. То му је тако остало још од првог витешког крста који је тај заслужни муж добио, па и ако је доцније могао слободно да се зове и командер де Земунич, јер су се европске велесиле натицале да му јуначке груди и врат иските орденима, опет је он у својој скромности и даље остао при свом витешком имену, по коме ћете га лако наћи и распитати у Бечу на берзи, код оријенталских банкара, у првим хотелима и т. д.

Чим га угледах да улази у наш вагон помислио сам: Но, сад ми не ће бити дуго време до Берна. И доиста како ме је познао, просуо је читав ватромет поздрава, питања и монолога.

— Сервус фрајнд, какав је то иберашунг! — Надлежно љубљење — Но, баш ми је мило, па како код куће? Милостивна су здраво, како дечица, добро? Хвала Богу! Знате, фрајнд, здравље је највеће благо на свету, казао је један грчки философ. Ђаволски ови Швајцери, у њиховим вагонима нема човек где да остави своје ствари, а ја за цело не вучем велики гепек са собом: ручни сандук, две ручне кесе, кутију с цилиндром, бунду, плед, амрели и штапови, и ништа више! Да метем ову кесу испод ваших ногу, то вас не ће женирати, ха, фрајнд? —

— С драге воље, али ја мислим да би спретније било кад би ту мању торбу метули овде, јер ... —

— О, фрајнд — упаде ми швалије у реч — само то не, пре би се растао с душом него с том ташном; то мора свагда бити на мојим коленима кад год путујем на железници! —

— Аха — рекох ја — то је она чувена ваша кеса у којој има две стотине хиљада форината! —

Заборавио сам казати да швалије има тај обичај кад год путује носити са собом у једној кесици не само целу своју готовину и драгоцености него и све облигације, менице, државне папире у које је свој новац уложио, свој тестаменат, једном речју све што је за њ најважније.

— Ах, фрајнд, камо та лепа срећа из ваших уста у божије

уши! Ја 200,000 фор! О ту мајн гот, о ту мајн гот! Ни 200,000 крајцара, то вам ја кажем, швалије де Земунич, можете ми веровати auf Ehrenwort, као што ми Бечлије кажемо, знате! —

— Е да, г. Земунићу — рекох ја на то — а трокатна кућа у Бечу? А стално седиште у великој опери? А квартир у Хотел-Муншу? А лудовање најлепших балерина за вечно-младим, г. Земунићем, за кога оне кажу да је још и сад највише „феш“ од свију староседиоца на балетском паркету? Ха? —

Колико се на прве примедбе мрштио честити швалије, толико му се код последње стаде смешити брк.

— Кућа? Ох, ту либер химл! Зар ви не знате да сам ја летос већ морао продати кућу рад силних дугова? Моји непријатељи су изнели да сам је бајаги продао само да не плаћам онај грдни порез на кућу, који се у Бечу плаћа, али није истина, фрајнд. Што имам шперзиц у опери, верујте јевтиније дође а после ја тај дан не вечерам него попијем белу кафу 18 крајцара, једну кифлу 2 крајцаре то су 20, 2 крајцаре трингелта келнеру, 22, и хаузмајстору што отвара врата која се у 10 сахата затварају, 10 крајцара, свега 32 кр. Видите, фрајнд, свет не види шта је у мом желудцу, па кад ме види фино комифо обучена где скоро сваке балетске преставе седим на мом шперзицу, свет одмах мисли: Хе, тај швалије де Земунич мора да има доста пара. Пардон, само да затворим онај прозор — и он отрча те затвори једину одушку за чист ваздух у дну вагона одакле га за цело не би могла дохватити ни најмања промаја — знате, фрајнд, ја сам страшно осетљив за цуг, а особито кад сам овако лако обучен, ето видите нема на мени ништа. Фланелска кошуља и унтерциг, кошуља и гаће, панталоне и пруслуг, контоар-рок, герок и иберцијер, па како да човек не назебе? А што седим у хотелу? Ви мислите да сам ја на првом спрату, са сокака? Keine Idee! На четвртом спрату из авлије. Што ће мени велики вонунг, кад вазда нисам код куће, нит имам жену ни децу. Мој лепи мебл — ви се сећате мог мебла и мога сребра, потпун сервис за 24 персоне! Ах срце ме боле, али морам све распродати, морам, фрајнд, јер сад су квартири који су у моје време били 600, равно петнаест стотина на годину, а то се не може издржати! С вашим допуштењем — овде швалије скиде свој цилиндар, обеси га о једну чивију, извуче из једне торбе шотску капу те је наби на главу, свуче ципеле те навуче некакве „комотшуе“ и највад стаде да дува у један ваздушни јастук од каучука — А младе балерине што кажете? То морам признати, прилично

сам се конзервирао за моје године; ја мислим, фрајнд, прилично, ха? —

— Кад вас човек чује како говорите о „вашим годинама“ рекао би бог зна како сте стари, а овамо једва ако имате преко 45 година! — рекох ја навалице и ако сам знао да му има поуздано 75 година.

— И 50, фрајнд, и 50! — климаше швалије сетно главом, али ви ласкате, ви сте ћевапчија, као што имађаше обичај рећи покојни књаз Милош — Gott hab' ihm selig! О да сте ви познавали књаза Милоша! „Капетану“ говорио ми је често; ви знате да сам ја капетан? —

— Нисам знао до сада! —

— Да како, фрајнд. Указ је већ био потписан за моје капетанство али књаз мораде отићи из Србије и ја нисам стигао ни да пришијем трећу звезду на моје палете, него хајд с њим у свет. — „Капетану,“ говорио ми је често. „Заповедајте, Ваша Светлост.“ — „Ама, капетану, ти си неки ћевапчија.“ — „Јесам, Ваша Светлост.“ — „Ама, капетану, ти си нека глупа зврчина.“ — „Јесам, Ваша Светлост!“ — „Хајд сад вуци ми се испред очију.“ — „По заповести, благодарим, љубим руку, Ваша Светлост.“ — О, фрајнд, као што видите књаз Милош ме је јако волео! —

— То је, очевидно г. швалије, али ја не увиђам да вам ласкам, кад кажем да вам по вашем изгледу нико не би рекао да имате 50 година. Та ви још немате ни једну седу влас у коси или у бради! —

— Хе, хе, хе, — смејао г. де Земунич — све је кадра вештина, све, фрајнд! Видите и Виктор Емануел фарба своју косу, али тако простачки, сваки може познати да је фарбано; бадава, нема бечких фризера нигде на свету. — А после ја имам један тајни рецепт за фарбе, који не бих дао ни за које паре. Кад сам се један пут разговарао с њим.... —

— С ким? Зар с Виктором Емануелом? — упитах ја запрепаштено.

— Да како. Онда је он био само краљ сардински. Ја сам пратио пок. књаза Милоша. „Фрајнд“ рече ми краљ ви ми се допадате. Кад год хоћете да идемо заједно у лов, дођите право к мени, фармасон (ово је требало да буде „sans façons“) па ћемо потражити гемзе! И том приликом ми је тако стиснуо руку, да ме и данас мало поболева. На жалост нисмо били на само, а да сам му ја дао оне моје рецепте за фарбање косе имао бих ја данас не само ритеркрајц св. Морица и Лазара, видите ово су

његове фарбе — и овде г. швалије ми показа прстом једно место на грдној орденској ружици у дугметској рупици од капута на којој беху представљене све могуђне и немогуђне орденске боје — него бих имао звезду с лентом, да како, фрајнд! —

— Па за име Бога за што се нисте писмено обратили са вашом тајном Њег. Величанству? —

— Ево, фрајнд, за што — и швалије се оcврте да види да нас ко не прислушкује, па онда ми стаде шапутати. — Ја сад радим на томе да од светог оца Папе добијем орден непорочне дјеве Марије, уз који иде и нарочита црвена униформа. Преговори су већ тако далеко успели да ми је Нунцијус у Бечу ономад казао „швалије де Земунич непорочна дјева вам не фали.“ — О, Еминенц, рекао сам ја на то, Његова Светост не би имала благодарнијег и побожнијег ритера у том ордену од мене! — Сад, ви знате да је Папа бацио анатему на Виктора Емануела и на целу Италију. — Кад бих ја добио орден од талијанскога краља, онда: лаку ноћ непорочна дјево и црвена униформо! — Разумете ли сад, за што моју тајну о фарбању косе нисам до сад открио Виктору Емануелу? — и г. Земунич ме погледа тако тријумфално, да сам се сав укочио.

(Наставиће се.)

Др. Владан Ђорђевић

БОКА

Зову Боком онај чаробни залијев у који се спуштају и тону кршовита и скоро неприступна брда јужне Херцеговине и Црне Горе. —

Кажу људи, који свијет обађу, да је тај један од најљепшијех положаја земље; и збиља би рекао да се је овдје природа играла, кад је своје чудесно дјело на махове стварала.

Кад дођеш с мора, по што си се нагледао ситан просутијех по пучини далматинскијех острвица, што скоро једна другу лактом коси; по што си се дивио висини *Велебића и Биокова*, стравичноме пáду *Крке* и бојадисаному *Трогиру*, красној *Неретви* и жупкому *Дубровнику*, да ти се оку не додије, све од једном нестану острвице ћак до *Крфа*, пак се, у сред ове несташице, раствора ушће которскога залијева, као да га је творац ту умјестио да буде топцу спас.

Ушће је толико широм пространо да се не могу пресумитити зрна од топова кад са обје стране грухају. Уласком *Оштри рт* остаје с лијеве; ово дуго пружало херцеговачкијех брда на лик љемјеша о ралу, на шиљку изоштрено бојнијем топом. С десне видиш зимзелене брежуљке *лустичке и грбаљске* на махове потрапљене уз сунчани припек, су два отока у покос, које стари зваху *Жањице*, а врсници ни, Мамула. Ту су људи ломили љути лит да јој умјесте бојни топ. — С пријед ти се раствора пространа лука, гдје се зими крше и пролијевају о плитко дно бијесни валови, успети и погнати јужнијем вјетром, те се сустопице запјенушени и набрекнути на достиг сутјечу.

Кад се брод крају допримакне, видиш горе и доље просуту множ лијепијех кућа гдје промаљају измеђ зелена сада, гдје и гдје хрпом, гдје и гдје усамљене по сред овјенчанијех перивоја. Ово је стари Херцегнови, којему је бршљан облачио испуцале зидове да му скрије плаве од олова развалине. Два му крила

клону на бокове: *Топла*, игало ћак до *Суторине*, коју веле, да су Дубровчани поклонили Турчину тек да се пројђу горега сусједа; — и *Мељине* што почињу бћницом млетачком, а свршују џебаном ћесаровом, за којијем промаља кук, а на куку црква куцка. Манастир *Савина*, што је лијевому крилу брчно перо, сједи међ ћепризом и маслином, пак ти плијени неком тајном силом поглед. Врх *Новога* град, који су земаном *Шпањолци* утврдили и своје му име нађели, јаше као коњаник на првом реду зеленијех бријегова, а иза њега уздижу се до под облак кршовите горе.

Уминеш ли *Мељине*, рт од *Кумбура* отвора ново ушће с десне, пак и нову локву дугу до *Верига*, а широку до *Солилâ*. С овога рта до свете *Нећеље* дугачко жало крајем воде зову *Бијела*; кућа до куће у поређе, као лабудови смоче море, а врх сваке лоза и воћка с оградом, док су људи находили земље да копају; пак опет на више голи кам до планине, која је сваку посестриму надвисила, а та је *Бијела гора*. С друге стране лежи на лик облука *Солиоцко поље*, подну којега видиш стара солила, сад лужина и мочвара, гдје блура и стура расту преко човјека висине. По сред овога облука пружа се у воду *Превлака*, поузани рукав земље гдје се находе старе развале православног монастира арханђела *Михајла*, којега су Млечићи разурили по што му калуђере отрују; с њега и носе *Кртоли* име, *Михолски збор*; јер су бивали на голо црковни кметићи; пак та сеоца раздвају поље од мора са зеленијем бријегом. Питоми *Тиват* запуча га на други крај, а кад гледаш са сред локве, протеже се *Жупа* равна и руда далеко далеко на очњи домах, са истока до *Спаса* врх *Будве*, а са сјевера видиш уза вишњу стрмен гдје охоли *Ловћен* уздиже небу чарну главу, коју му зором обасјају први сунчани зраци, пак из далека изгледа као да му је позлаћена.

Ова се локва бужи код *Верига* на лик врше, јер ту обје обале иду једна другој у сусрет као да ће се ручити, пак направиле тијеснац толико узак да се с *Лепетана* кокот чује на Каменаре; опет се брже боље разиђу и одале да начине трећу луку, која се опет дијели на лик виле у два залијева, један *рисански* а други *которски*, а *перашка* страна засађена међу њима као клин Са сред ове локве угодан изгледа положај: с десне стране брегови *Столива*, окнћени костањом у осоју, проглушују птичијем ћипирkањем; а с лијеве стрмен херцеговачкијех клисура. С према изгледа *Пераст* варош уточена у голој стијени као шипак.

Путујеш ли к *Рисну*, дотакнеш отоке светог *Ђорђа и Бо-*

городичин у сред луке, ту је католички манастир гдје се народ купи на сајам у сред коловоза, а поморци своје завјете прилажу од памтивијека, — сестре да не обезбрате, матере да не обесине, а жене да се у црно не обавију. Залијев је овдје доста добро широк. Погледаш ли на лијеву, *Морињ* лежи по врх локве као у њедрима велике стрмени, а врх њега *Убли* на планини. Погледаш ли десном, пут с *Пераста* на *Рисан* удјељан у љутој лити биљежи пустош коју манастир *Бања* прекида. — *Рисан* је давао некад име цијелому залијеву, док му га не уграби *Котор*. Под високој хриди, гдје су *Кривошије и Леденице*, лежи Рисан у дну залијева на стрмениту намјешћу, почивало херцеговачко, као што је *Котор* црногорско; једина опћина, која је до данас сачувала цијело народне обичаје, пак се и с њима дичи као паун перјем. Међу *Рисном и Морињом* зелено-загешена шума ловорике никла у грохоту, а југом из јаме *Сопота*, при мору, реве јеком силно запјенушена вода, као из млина мучнога кад се ваља с јаже низ стрми водопад.

Путујеш ли к *Котору*, красно изгледа природе разлика. Оно голо и каменито брдо врх *Пераста* пружа се ћак до *Котора*, од озго на ждријела, а од оздо на завоје, што падежи погорâ и ревоточинâ снују, и над којијем висе греде и клисуре оштре и ропаве, да их ни козја стопа не допире. Под овијем страшнијем станцем, гдје се леже соко и јаштреб, поток *Љута*, љети сушац, дијели кршни *Ораховац* од јуначке *Доброте*. Чудо је да су људи уздуж тако тијесног приморја播 оградили онако лијепијех кућа, све на низ до Котора. Ако свратиш оком на противну обалу, зелени врт и сâд под онијем плавијем небом, стоје според друге обале као зрцало у кому се охола лит данимице огледа и поноси својом тужном љепотом. И ту су ти складни двори обасули редимице сву пјешчану обалу, пак кад под њом с брода завириш у тиху пучину, видиш сваку кућу једну и по једну гдје се у води као у цаклу цкли и фотографава. Тако се *Прчањ и Доброта* хватају у коло с *Котором*, који је коловођа. Кад брод под *Котор*, а сидро тежином утоне и о дно запне, боре се у путника двије жеље: хтијо би да сљегне на крај да се одмори и опочине, а онамо жали да нема јошт залијева да се боље нараји.

Кук који виси над *Котором* као повраз над вијесдром, рекао би да ће на ови час или стрмоглавити или поринути, пак град под грохот закопати. — На врх кука сједи град *Јованов*, пунан витијех топова, а тренице ошапила му ограда, која брани Котор с копна. Десном града лежи трг црногорски и пут на

окуке уз *Пракишта* до међе, а лијевом царска цеста до *Будве*, коју бране двије тврђице: *Тројица* врх *Кавча и Горажда* според *Мирца*.

Кад се попнеш на прво ждријело врх *Котора*, међу те двије тврђице, видиш под собом *Дугу гору* гдје се протеже право, као уз туњу, са *Солила* на *Јаз*, пак дијели доњи *Грбаљ* од горњега и пада у море, гдје својијем њедрима начиња *Бигово*, да је мрнару тихо пристаниште и уток. Кажу да се у *Грбљу* родио *Лазар Грбљановић* посљедни цар српски. Међу два *Грбља* лежи као убао уточена *Жупа*, два поља близанца *Солиоцко и Мрчево*. Оно, као што казасмо, допире до залијева според *Бијеле*, а ово друго до мора на *Јаз*, а оба леже као простртa зелена долама, којој гр'оце запучају горњи *Лукавци* на лик копче, а доњи на лик гужве. Села доњега *Грбља*, просута су од *Бигова* до *Вишњева* уздуж *Долâ*; а горњега, косом планинâ које друже *Ловћен* с *Коловиром*. Царски пут води преко све *Жупе у Будву*, а под Спасом с лијеве, под јаснијем извором остаје врх пута *Подластва*, манастир Богородичин. *Спас* зелен а висок брани да *Грбљани* не виде *Будве*.

Тамо се приморје криви као лук, краји су му *Могрен* падеж *Спаса, и Скочидјевојка* у сред Паштровића; тетиво пјесак; стријела рт *Завале*, а кундак оток светога *Николе*.

Уз прву половину овога лука лежи *Будва* у мору, пространијем жалом до *Завале*, а уз другу стари *Паштровићи*, некад слободна и неодвисна опћина. Планине су високе, до пô њих зелене, а од пô њих голе и кршовите, свуђ потоцима одрте и испресијецане. Спрам *Будве* свети *Шћепан*, и он градић на мору, којега су Паштровићи у завјет градили турскијем плијеном Са Скочидјевојке, од куд се земаном самодавила дјевојка да учува поштење, обала иде право на тромеђу. *Ластва* је прво село приморско, а за њим *Надлушкопоље*, што га дијели с лишћем обучена *Дубовица* од мора, а наго брдо од планине. Врх *Будве* пут сјевера леже по брдима села *Махинска, Поборска и Браицка*, што их Млечић лукавством окрну *Црној Гори* (1718), са три манастира православна, од којијех два бијаху црногорска, *подмаински и стањевски*, па кад их држава кўпи, престане црковина (1837). И у Паштровићима има њих четири, сви василинскога обреда. По планини паштровској, гдје те липњем гуши мирис девесиља и зановети, оградио ћесар три тврђице *Шпиридон, Копац и Пресјеку*. На *Космачу* според *Браића* зја четврта, а у пету претвори стањевски манастир.

Тако *Бока* граничи с истока и са сјевера *Црном Гором*, с

југа *Арбанијом,* с по̑дна морем *јадранскијем,* а са запада Херцеговином. Има пут који води преко *Груде* на *Дубровник,* те нас тобож веже *Далмацијом,* но он пролази турску земљу, пак га за то и не можемо звати нашијем, него докле га чепљемо.

Бока је мјесто здраво, за то су људи снажни и доста живе. Мушки су у опће висока струка, а жене прикладне, црнооке и тмасте. Ако је истина, што се каже, да су Срби међу Славенима најљепши народ, Бокељи су чисто одвојили од своје браће. Зрак је угода̑н, воде живе из врела, а припек сунчани дава биљу особити со́к, за то су овдје воћке слатке мимо игдје. Цвијеће цавти и мирише зими на отвореној пољани; снијегу није трага али намири влага јесенска и честе кише особито у *Котору,* гдје се облаци, од свукуд зајмљени, сукобе и јалове у онај тијеснац као у корито. Вино је румено и реже; уље густо а танко; сир масан а смочан; месо особито кусно. Храна је приморцима највише риба, а горштацима вариво и сочиво. — Ови једу обично хљеба ѓметинова печена под сачем на црјепњи, а они пшеничне покваснице.

Горе и брегове оголио је козји зуб и ископ ревачи, што узрочи љетну сушу и зимну поплавицу. Мислим да се сваке године посијеку дајбуди шест тисућа дубова у бадњаке. Да их се годином толико подњиви, куд среће!

И буба по Боци снује своју богату свилену пређу. Похмили почетком травња, прве омарине прољетне, пак четрдесницом настане и нестане. Излеже се црв као мрав, настане као гусјеница, завије се у кожурицу, излети лепир, пак умре на пријечац по што попрши сјеме да учува траг.

Приморци лове рибу мрежом, вршом, туњом, жегом и струњом. Горштаци подижу марву овчу и козју.

Има у Боци пописана народа 34770, од којега жена̂ 17900; по вјери дијели се на католике 9500, и на 25270 православне. Грађани и листом приморци бродаре, тргују и промећу се, а горштаци живе о ратарству и стоци. Половина је мушкијех у свијету, од куд довукују благо да накнаде домаћој недаћи.

Бокези су наголо Срби, говоре кући српски, а у свијету науче лако туђ језик: у приморју уз српски чујеш највише талијански.

Наћи ћеш приморца у сваком крају свијета, гдје тргује и бродари, а горштака највише по Мисиру и Цариграду, гдје копа на оџаке.

Доброцко одјело: кружат, корет, јачерма, широке гаће и плитка капа; зову бокешкијем рухом.

Но се већ сад грађани и поморци преодјевају на француску. Ришњани и Паштровићи носе доламе, токе и копче; горња села рисанска, гуњ, доколенице, струку, опанке и сарук на херцеговачку, а Грбљани, Махини, Побори и Брајићи на црногорску. Као обично оружје носе о рамену дугу пушку, а у пасу мале и нож. —

Бокељ је озбиљан, тријезан, чазбен, говорљив и пун поноса; држи ријеч као аманет. Вјеран друг, постојан муж, ћутљив отац, срчан јунак; сујевјеран, осветљив и напрасне ћуди. Највиши је порок друштвени у Боци крвна освета, коју протежу над цијело браство рукоставника. — И грабеж дјевојачки бива често. Кад родитељ неће да дâ кому кћер у жену, овај је зајми с пута или с воде, пак је робињу преручи својој мајци да му је чува и његује до вјенчања. Не заруче ли се, поврати је роду чисту, нити она за то нарока губи. Ово су зла, која се помичу јошт од витешкијех доба, и што их просвјета није ископала. Но пријевара, вјероломство, дерачина, прељуба, нијесу позната, а крађа и паљевина врло мало.

Бока је старином припадала Бановини Зецкој те су неки звали Превалом. По што је пало царство српско, око ње се прегонили Турци и Млечићи, док се преда половином петнаестога вијека Млецима од страха турскога, и тако међу два зла, изабере мање. Провала турска са стране херцеговачке била је јака и страшна, да се Рисан и Нови не могоше сили одржати, као што се одржа јужна страна у здравље Црне Горе. Но помоћу Млечићâ и Црногорацâ и ти се краји опросте Турчина, пак читава Бока остане млетачка а кад паде и ова влада (1796), предаде се својевољно ћесару бечкому, који је изгуби године пете пак на ново присвоји четрнаесте овога вијека.

Ст. Љубиша

ВАСА РЕШПЕКТ

(Наставак.)

У великој соби кревет близу кревета; кажем, као у касарни.

Једна бака лежи на кревету; код ње на столици у марами повезано земичака, меса, кобасица. Шта то значи? Боји се глади. Како јој одузму плаче, како јој врате, весела и задовољна.

Мало даље код кревета свог стоји шнајдерски калфа, облачи се, и то са читавом церемонијом као какав аристократ, уста напрћена, израз лица фумигирајући, и као да је цео свет његов. Шта њему фали? Доктор га пита: „милостиви господине, шта вам раде беамтери?“ Он онда почне говорити, како ће их већином растерати, и друге довести; како је он гроф, има пет спахилука, и три куће у Бечу, и сад опет једну палату гради; како се жени и узима једну богату кнегињу.

Ово је још најсретнија луда. Хајд да оставимо Деблинг.

Та три сата остаће ми док сам жив у памети.

И због чега сирота Марија тако пострада?

Нека пресуђују доктори психијатри.

Доста то, да је она на жалост у Деблингу. Казаше ми, да чика Јоса за њу плаћа.

*

У Пожуну је угарски сабор.

Ту сад оци отаџбине кроје земљи хаљину.

Ту сад можеш видети богата света у гомили, мањих већих људи, митрополита, владика, грофова, посланика, лепих дама, чивута и гризета.

Коме је иоле могуће, дође да види онда Пожун. По себи пријатна варош, а још близу Беча.

Добијем допуст на осам дана, и одем у Пожун.

Два дана слушам на сабору, па онда тражим друго шта да видим.

Дивних је ту било лепотица; сокаци од њих кипте.

Куд год ходим, свуд на лепше наилазим.

Не далеко од мене, пред палатом грофа Вицаје, шећу се три женске елегантно обучене. На једној се и одавде већ познавало да је старија. Но на оним двема да су младе; по форми лепе, ал кокете, јер се једнако осврћу.

Дођем до њих, познам најпре матер, па — Емилију. Брзо се предомислим, не ћу се дати одмах познати.

Ко не би познао маркирано лице и личност и ход материн!

Они мене нису познали. Младић у том добу за две три године јако се промени; кад од дечка постане момак, па још униформа, са свим се преобрази.

Нисам тако одушевљен био за њима, да им се одмах јавим.

Прођем покрај њих, и оштро их погледим.

И оне мене добро погледе; оне две млађе баш кокетно.

Прођем, уђем даље у дућан да купим цигара, па их онда чекам, вребам. Пропустим их с друге стране нека иду, а ја с бока котојирам. Оне једнако стрељају.

Мати се није променула, шта више рекао бих, да још боље нег пре изгледа.

На образима Емилије приметио сам неку увелост. Иначе фигура лепа.

Она друга непозната лепа, но прилично старија од Емилије, бар десет година.

Дођи ће до једне „ресторације;“ ту стану, договарају се, осврћу се и кад су већ улазиле, на мене су поглед бациле.

Лепо летње време, оду у башту, и седну на једном месту. И ја тражим места па баш за истим столом до њих, у сујети ил у уверењу да им не ће бити противно; то се одмах по женскима, по зраку њиховог ока, позна кад нису противне, него вољне.

Поклоним се, оне отпоздраве. Не могу ме по гласу познати, јер је окрупнио.

Разговарам се с њима; једва су дочекале. Питам како, одкуда. Кажу, да су и оне дошле да виде сабор, „дијету.“ Све о самим грофовима, баронима и владикама говоре. Праве кокете. Емилија је лепа још и сад, особито за оног који је пре тога никад није видео; ал велика разлика од пре и сада. Очи мало упале, онако као да нису три дана спавале, ал ипак ђаволасте, слободне, изазивљиве; нема негдашње скромности. Говор слободан, па кад гледи, у зеницу ти гледи, — као да је удата.

Она друга, види се да је лепа, ал давно изгорео вулкан.

И од куд све три саме ту, без мужа, без мушке родбине?

Није то више она негдашња Емилија.

Питају ме, од куда сам, хоћу л се дуже ту бавити.

Но на послетку као да ме је Емилија познала, ил је сумњала о мени, постала је мало резервијата; у толико се већма она друга истакла.

Кажу ми све, и где су одселе.

Сутрадан опет их нађем, ал се с другима шетају, и то с мушкима. Пређем и ја к њима, ал мање пажљивости ми поклањају.

Цео поход њихов није ми се допао. Распитивао сам о њима. Ко их је више пута виђао, слеже раменима, па се тек насмеши.

Досади ми се, и одем к њима у походе. Јавим се, обе се убезекну, но брзо се поврате и почну ме о које чему запиткивати.

Кажем им како опет проће сиромах Васа Решпект. Мати каже да није штета, „вешала је давно заслужио." Приметио сам да се друга дама зарумени

Кажем јој да је Марија полудела; они не знаду за то ништа, и први мах неверују, но кад сам им показао и предао цедуљу, белешку из Деблинга, онда су веровале. Таку белешку баш сам већ са писмом и кући родбини послао.

Сад обе у плач, мати јауче, каже да је свему томе отац крив, сиромах Стева, а себе држи за невину.

Дам им адресу, и они ће доћи у Беч да виде Марију.

Од њих се опростим, ал пре нег што одем, морам о њима нешто од других распитати, јер ми је сумњива ствар била, та друга дама имала је тако цифрасто име, да га нисам држао за право. Ида Херцдијамант тако ми је представише. „Херц" и „дијамант" уједно, — тога нема

Наиђем на једног сензала, који је све њих познавао. Херцдијамант, то је негдашња Матилда, она Решпектова Матилда, прави „херцомнибус" и живи лепо, и бог зна те одкуд. Сад путује incognito.

За Емилију каже, да је била неко време код грофа Алмозина и грофици добро „пласирата," ал мати је сваки час допаркивала и једнако новаца од грофа тражила, да отвара не знам какве „гшефтове," као: дувански дућан, кафану и т. д. И доиста добила је толико новаца од грофа, да је све то могла имати, ал је све проћердала, па кад гроф није хтео више дати, онда она дигне оданде Емилију, а гроф ништ се не противи, и тако курталише се матере, а и Емилију својој будућој срећи преда, где ће јој се боље водити.

Тако је Емилија прешла други степен преображаја у свом животу.

Сад је већ одважнија и неодвиснија, као да је од двајест година старија, а још лепа; цео свет је њој отворен.

Мати и сад каже: „Док је млада, нек види света, кад се уда већ је теже, настане брига, породица."

Тешко је било матери са Емилијом први пут на лед живота стати; сад ће се већ лакше по њему одтоцињати.

Најпре ће из Пожуна у Беч, да виде Марију, па онда ће укупке у Баден. Новаца за то имаду, види се по њима.

И доиста дођу у Беч, у походе. Упутим их на доктора у Деблинг, па кад се добро исплакаше све три, и Херцдијамантка је ту, онда сретно отплејаше у Баден на одмор.

Емилија и онако је прешла већ свој Рубикон, па као год Јулија Цезара, куд год бродила буде, њен брод ће и њезину срећу возити.

*

Кадје Аница дошла у М. прва јој брига била да Решпекта походи. Тамничар је знао већ целу историју Решпектову, и знао је како је овај стајао са Аницом, иначе и човек је по себи добар и милостив био, а и Аница му коју мангуру гурнула, а тај кључ и тамнице отвара

Добила је приступ. Како се сиромах Решпект обрадова када је види. Аница му пала око врата и сузе рони, оплакује судбу Решпектову.

Па шта то тако веже Аницу Решпекту кад хиљадама би се других у таквом случају манули човека, ког је понашање у животу изван реда, и тражило би се удадбом друго мирније пристаниште? И за што Решпект, због тога што Аници двори каплар баш да га убије? Аница зна, да су је као дете купили; зна, да је и она имала родитеље негде, па не зна ни где су ни ко су, јесу л живи, и како да их потражи, кад им ни трага нема. Када су је купили, дали су на оној лађи с које су Аницу узели Решпектовој матери цедуљу, на којој је било забележено име девојчета: „Ханка Глучак, из оравске столице." У њеном детињству ругали јој се, да су је купили за саћурицу мекиња, да се не зна одкуд је пала на земљу; па Софија, газдарица Игње Решпекта, не једаред јој је то у љутини пребацила. То је морало болети. Решпект опет, мислила она, изгубио матер, а отац тиранин, и он је остављен као и она. Ту се већ у детињству због наличне судбе симпатија изродила. Нема он никог, нема она никог.

Решпект опет, од свију на свету остављен, једина га Аница

оставила није; то му нико из срца ишчупати не може, и ко Аницу дирне, тај мора пропасти, тога Решпект мора утаманити ма он ко био, па ма и сам пропао.

Имао је тамничар више деце, ал једна кћи од осамнаест година тако је наличила на Аницу, премда је ова много старија била, да нико не би рекао, да нису родови. Одмах су то приметили и тамничар и његова жена, и изродило се међу њима неко узајамно пријатељско нагнуће. Сам тамничар мало по мало, па је гледао као да му је кћи.

У толико боље по Решпекта, јер му тамничар покрај ње на руку ишао, у колико је само могуће. Давао му испод руке књиге да чита, и у ординарним пословима штедио га, често га правио за „марода." Свештеник који га је исповедао, био је добар Србин, и њему га тамничар препоручи; каже му, да није рђав као што му је досуђена казна велика, у фурији је поштење бранећи ниткова убио. И тамничар има женске чељади, мора тако говорити. Свештеник му шиље књиге, какве је год само имао, и молитвене и „мирске," а Решпект опет њему од коњског репа лепе ствари прави.

Аница би рада биртију отворити, да готов новац не троши, ал боји се да опет не дође до какве несреће, а и Решпект не допушта, па се мане. Остане код тамничара, ту помаже, а иде и по јаким кућама прати и пеглати.

Тамничар што год даље, све већма Аницу бегенише, а тако и цела породица. Аница кад год би му у очи погледала, увек би се насмешила, а кћер љубила. Кћи је са свим откинуто очино лице, и то се јако познаје, ма да је тамничар већ оматорио.

Како је Аница чула име тамничарево, одмах је мислила, да је од њене родбине. Аница се није звала другчије па ни писала, већ Аница Огњанова, па за то није марио ни покојни Игња Решпект; па и тамничар држао је то њено име истинито: да је друго Решпект, како се Васа писао, а друго Огњан; напослетку он се о том није много пекао.

А тамничар се звао „Палко Глучак." Аници пало њено име на памет, па најпре сама себи не верује; извади из недара цедуљу, где је као аманет носила, одвије па чита да л је тако. Баш тамо стоји да се чисто ипак прочитати може, ма да је артија већ искршена, „Ханка Глучак." Гледи боље тамничара, бадава, има породичне црте, мучи се, хоће л с бојом једаред на среду, да се испитају ко је одкуда.

Глучак једаред преповеда деци, да, кад је још код регименте био, једне године таква је велика глад била, да су људи

од глади падали као муве, да су морали децу у Пешту шиљати и продавати, јер иначе би сви поскапали.

Сад је већ Аници доста, обузело је сродствено осећање, крв није вода, извади из недара аргију и преда тамничару да прочита. Овај прими, чита „Ханка Глучак из Ораве," пита је одкуд јој то, јер је то прави Словак писао, немачко-готским писменима, и које та „Ханка Глучак." Аница покаже руком на прса, да је она та. Сви се убезекну. Почне им приповедати, како су и њу са многом другом децом због глади продали, управо поклонили јер оно неколико форината био је само „трингелд" за путни трошак, и да не зна је л ко од њених родитеља жив.

Тамничару кану сузе низ образ, устане, загрли је и пољуби.

Не сумња се, да је то његовог рођеног брата кћи.

Сетио се и знао је да је његов брат „Јано Глучак" имао двоје дечице, једно мушко друго женско, и то опомиње се Ханку.

Нема сумње, то је његовога брата кћи; сви се грле, љубе; сви су уверени, позна јој се по лицу да је род. Тамничар и то јој да на знање, да јој је и брат умрьо, и сви, да никог више нема осим њих.

Но сад је други положај за све њих. Ако се дозна да је она њему род, биће промене, могу Решпекта у какву другу тамницу, у другом граду преместити, за то свима наложи, да се нико не усуди, што о томе говорити, а још и то дода Аници, да Решпекту да на знање, како ће он пред другим према њему увек оштар бити, и псоваће га кад кад што је тако много „марод," само да се не сећају.

Кад то чу Решпект, мило му је било. Сад је Решпекта напала жеља да чита. Што није чинио у детињству сад хоће да накнади из дуга времена. И доиста чудноват је дух човечији и његова радња. Када се на што присиљује, даје се отпор и у самој науци, па у тамници се тако што уради и научи, на што пре тога несретник ни помислио не би. Решпект, који је у детињству бегао од књиге као ђаво од крста, сад гута а не чита, све што добије прочита, и повише пута, где запне, не разуме, а он иште такве књиге које опет то тумаче. Постао је истина надрикњига, ал такав да му се чудити мораш; и тамничар израдио му, да је он сам у једном казамату, јер је најволео сам бити; па тако усамљен, од других предмета незаузет, памћење му се на његовим предметима изоштрило, и што једаред два прочита, то му се из његовог мозга више не избриса.

Кад је у регименти служио, старији камарати приповедали су, колико су вароши и земаља прошли, па се млађима подсме-

вали, који нигде нису били, и млоги своју капитулацију на једној штацији испунили, што код коњаника није реткост. Решпект мало је света видео; мало у школи, па солдат на два три места, па два пут на робији. А рад би знати како је по свету. Кад добије какву географску књигу са мапом, он и пет пута прочита. Из дуга времена, а и од воље, проба мапе правити. Аница му доноси све што треба, и мало по мало такве је мапе почео правити, да се и сам тамничар дивио, а из потаје додавао му преко Анице оруђа нужна, баш и против тамничарског прописа, где би тамничар да се сазна надрљати могао.

Од свештеника добије књиге географске о Аустрији, о Турској, старој Србији, и једну о новој младој Србији, о Црној Гори, мапе од „Карагаја“ и „Mackintosch“-а; свештеник је био познат, па му по вољи све карте истраживао и шиљао.

Кад му је у руке дошла српска карта, он стане па се мисли. Пробудио се у њему први инстинкт његова детињства. Пало му на памет, да је његова рођена варош насељена „из Србије,“ да је у средини Мађарске, и да је ту закопана српска радост и жалост, јер негда су били славни, а сад изглодани. Паде му на памет „ми же Сентандрејци цјелог свјета славни.“

Мисли се, бог зна није ли несретан што је Сентандрејац. Јер не може бити друго нег Србин, а не да му се бити Србином. Ал опет га узбуди, кад види српски грб, кад види мапу, било старе било младе Србије. И кад му падну на памет јуначке песме о Краљевићу, Обилићу и Страхинбану, слепице слепци гуслари, дух му се са свим преобрази, желио би онамо, одкуд су његови стари дошли.

Мапу Србије, Турске, Аустрије и Италије ваљда је десет пута копирао, па је знао у њима свако место и положај. Ако је и неук, а самоук, ал његово памтење, фантазија и срце све је то накнадило.

Кад кад замишљен, гледи на мапу Турске, онде је Метохија, одкуд су његови дошли, па онда Приштина, Призрен; уздахне, па шкрипне зубма; ту би се волео са Мујама тући.

Ал знао је и о другим земљама доста у земљопису и историји.

Српски робијашки свештеник, бог да му душу прости, био је честит човек, који је свој положај љубио. Умрьо је доцније од јектике

Под видом исповести, а кад кад и због тога, и онако световања ради састајао се попа са Решпектом, и онда би га преслушао и храбрио да не очајава, и таквом приликом додао би му какву књигу.

*

У Решпекту је остала страст на лутрију метати. И ту је сретан био као свагда. Добије једаред шест стотина форината. Поклони тамничаревој кћери на удадбу двеста форината. И заслужио је то тамничар.

Замоли тамничара, да каже да је болестан и да жели чешће са својим свештеником разговарати се. Пошље се лекар, да види је л истина да је болестан. Добар човек, каже, да јесте. А који је робијаш здрав, зар душа није болесна?

Дође свештеник, и то пред вече, тек што није мрак. Тамничар преправи вина, нико их не ће знати.

Свештеник, млад удовац, срдачан, дође Решпекту, мисли доиста да је болестан. Решпект му каже: да је на лутрији добио, њему новац не треба хоће да подели. Моли га да прими у спомен од њега сто форината, људи, смо вели; ако је робијаш, није престао бити човек. Попу за то опет моли, да му жељу не квари, но да прими, за толике њему учињене услуге. Попа се најпре устеже, па онда прими. Сад му Решпект пружи бокал вина, да пије из њега, па за њим ће он пити. Исус је на крсту лопову опростио, нек прими и он од њега у знак пријатељства; и попа, осигуран да не ће нико доћи, јер је тамничар све то тако наредио, а иначе свештеник, као исповедник, може се код њега и дуже забавити.

И доиста Решпект исповеда му се, ма да и пије из бокала; та после исповести и онако се вином причешћујемо, па била већа ил мања порција, само кад је по души исказано.

Решпект исповеди, да он није украо оне драгоцености, због којих је био први пут дванаест година на робији. Он је волео Матилду, па је узео на се сав њен грех. Но она га изневери, кад га заточише, писао јој, да на њега не заборави, а он доби парче писма од њене руке писана, да она са робијашима нема посла. Па сад и то исповеда, ако се икада ослободи и нађе је, да ће је убити, ма никад раја не видео, нег управо у пакао одјездио.

Попа га теши да то не чини ни онда, јер с тим још горе; ал Решпект не одустаје.

Попа да га утиша окрене други разговор. Он је био српски шовениста, који је држао да се за десет година мора обновити Душаново царство; за то је и шиљао Решпекту сваку нову српску књигу, да и њему лагано своју веру накапље, распростирањавајући са тим српски дух.

Започне, како је Решпект срећан на лутрији, па кад му

Решпект каже колико је већ у животу на лутрији добио, чуди се, пита га да л би престао метати, да добије сто хиљада. Решпект каже, да не би. А милион? И онда не би, ни сто и двеста милиона да добије, ни онда не би престао. „Но то је већ страст," вели попа. „Па шта би радио с толиким новцима?" пита попа: „би л држао сто коња, ваздан каруца, и како би живио?"

Решпект каже да ни онда не би бог зна како живио, ал знао би све те новце употребити. На што? Сад ће му Решпект одговорити.

На сточићу жижак чкљи, зрак баца на бокал, попа седи на ниској столици, а Решпект на дасци, па најпре понуди попу па онда се сам напије, и почне вако приповедати:

„Ја да имам двеста милиона форината, истерао бих Турке из Европе. Истерао бих их још млого јефтиније, ал само хоћу да одговорим на питање, шта бих с толиким новцима чинио.

„Прво отишао бих у Црну Гору, па бих казао владици, да нисам дошао за друго но да правимо велику Србију, Душаново царство. Ево новаца, не тражим да будем ни владика, ни кнез ни цар, но само да ослободимо, па ма ја ништа не био. Начинио бих у Црној Гори један велики арсенал, доста тополивница, и фабрику свог оружја. Па онда начинио бих једну војску од педесет хиљада људи, и само две хиљаде коњаника осим тобџија. Врбовао бих од свију страна, ма од куд ко дошао. Даље док би се ту оружје правило и све организовало, наручио бих у Америци једну флоту, од самих „флибустијера" па бих је још добровољцима већ увежбаним напунио, и ма где прам Црне Горе искрцао се, а шат би и од јадранског мора што год помоћи дошло. Осим тих организованих по свом војеном реду, скупио бих и организовао још и нередовну војску. Од ове један комад са припомоћу нешто регуларне бацио бих на Арнаутлук а други на Херцеговину, продрео бих у Босну и све подигао, онда би се и Србија морала умешати, ил ако не би хтела онда бих послао њима кроз Босну преко Дрине нешто војске као госте ил фифоње да их у сватове јуначке позову ил доведу. Наравно најпре бих преметнуо до Дрине све низаме редове, башибозуке, аге и спахије, који би још и сад били изметници, издајице, свог рода, па бих гледао да што пре ма шта коштало освојим Сеницу и Нови Пазар, а Србија с половином да притекне у помоћ овде, а половином код Ниша да задржи Турке, док ми овде посао свршимо. Двадесет хиљада задржао бих у резерви.

„Ал шта ће на то Аустрија казати?" рећи ће попа.

„Онда се треба тући и против ма какве велесиле. Против

аустрнјског фланкирања наместио бих ту резерву косо до Уне, и јаким шанчевима бих се поткрепио где треба, да противу станем и одржим се, а шат не би ни Румуни ни Бугари мировали, ил бар им мировати не бих дао. Негда шака Нормана освојили су Апулију, Америка Шпањолска ослободила се у битци код Ајасиско са пет хиљада против много веће силе, па Швајцари су то исто показали код Zempach-а и других места, па и код нас, кад се већ од толико времена пева „три смо на једнога“ пробајмо са „једним на троицу“. Тако се граде и одржавају отаџбине! Ако то није, онда треба жице на гуслама покидати, и све песме у море бацити. Дође ли Русија, нека је, не ће она сама бити ту; доћи ће и друге велесиле, па ће се помешати, па и то је за време, па кад се једаред све поремети, оно старо турско опстати не може. Даље не ћу да говорим, прем да бих могао још које шта додати. Ја знам да ће ко казати то су сањарије, фантазије, па нека. Само сам хтео то рећи, да бих знао и милионе трошити а да на себе не потрошим.

„Но то је баш фантазија,“ рече крстећи се попа, па се диви тек што не каже буди бог с нама, па се крсти, главом маше, одкуд у робијашу такве мисли; до душе мисли су криминалне, ал и Решпект је у криминалу.

Попа би још мало дуже остао, ал га Решпект мало збунио не оним што би против Турске, но због тога што је и Аустрију умешао. Како би фланкираном положају Аустрије на пут стао, и какву би он чекао помоћ са јадранског мора? Није ли он на Бокеље мислио? Страшно! Он је војени патер, могли би му пребацити да је слушао велеиздајничке речи, те би могао и под одговор доћи, може ко чути, прислушкивати. За то као форме и коректности ради, малко као пребаци Решпекту што тако слободно говори, и да се чува пред другим тако што говорити. То му као савет да.

Опрости се и оде. Ма да му је казао да је фантазија, кад је попа кући дошао, легне, па сам у себи мисли, вражији човек, нешто може имати и право, само не сме се тако што ни говорити, јер Метерних не само за такав говор, већ и за такве мисли затвара, а онда је Метерних владао, и ужасна бечка полиција „црни кабинет,“ а шпицлова свуд доста.

Тако Решпект проводи време, а доброта Аничина и човечанство тамничара стање му олакшава.

*

Настала је година 1848. Фебруарски банкети срушише у Паризу орлеанску династију, потресе се цела Француска, за њом

Италија, дође ред на Аустрију. Само у Турској, у том европском „Цинзибару“ за чудо и приповест мир и тишина влада. Цела Немачка сплетена, збуњена. Русија као укочена гледи на Француску, шта ће онде бити, и мисли се ратос и Турске и Цариграда! Само је блистателна порта своју Јаносову капију затворила, канда је вечити мир настао. Нико се не миче за тужну рају, нит Србија, нит посестрима Банија, а Myје комотно тутунишу, „алах ил алах ђаури нек се међу собом кољу!“

У Бечу истерају Метерниха, у Пожуну Кошут жари, у Загребу и Карловцима саборишу; граја, жагор свуд, док не дође револуција, ил мало мекше да рекнемо, покрет.

Срблви траже војводину. Већ се за то и покољу. Дођу у помоћ из Србије. Мађари од којекуд своје регименте кући довлаче, преправљају се за одбрану и нападај. Свуд је пламен букнуо.

У тој великој промени, настане и код Решпекта промена. Глучак тамничар буде премештен у О. за тамничара, на много већу и бољу штацију. Нов тамничар дође, а Глучак са породицом оде. Било је ту плача од Анице и породице. И Решпекта канда је гром у прса ударио; зна, да никада више таквог тамничара не ће имати; ал шта ће, мора се судбини покорити.

Сама Аница и Решпект остану. И попу преместе у Италију.

Нов тамничар је строг; држи се строго прописа, и већ Решпект нема оно што је имао. Како је чуо да нов долази, предао је Глучку све излишне ствари, и сад је у казамату само Решпект, даске, слама, ћебе, јашкреби и пацови; шта више добио је и коморате, чему се Решпект ни најмање не радује.

Покрет је потресао и самога тамничара.

Већ се којегде туку.

У Галицији лежи регимента „Виљем“ хусари.

Узбуни се регимента, хоће кући у Угарску. Обрштар и остали штабни официри држе је у запту, ал ништа не помаже. У тешким околностима ритмајстор Сонтаг изведе регименту из Галиције и доведе кући у Угарску. То је свуд страшно брујило, и глас је допрео и у Решпектов казамат, јер недалеко одовуд промаршпрали су.

Тај глас узбуди чуство слободе у Решпекту; не ће више да буде роб, хоће да се ослободи.

Неколико дана премишља како би то произвео. Коморату ком налако поверити се, зло, ал сам по себи и са собом не може ништа.

Решпект је имао скривених новаца. Једном се коме том мора коверити. Један му се наклоним показао одмах у почетку, има

човек код куће породицу, за њом тужи, како се она рани, и проклиње живот свој. Решпект види да искрено говори, а није имао никакова узрока лисичити. Тај је имао у месту земљака, с ким се кад кад уз пут сусрео и по реч две прословио. Каже му Решпект, кад би му на руку ишао, он би га помогао, па и његову породицу, па му већ пре тога неколико пута понешто новаца дао.

Комора т на то пристане. Решпект није имао никад присна, интимна комората, па је могао лако накаљати; сад већ што му драго, ако овако не иде, он ће пре или после ма како ослободити се.

Решпект и његов колега испод руке купе прње од старих хаљина. То после Решпект склапа, крпи, да изиђу какве просјачке хаљине. Стече и стару капу, и подеране ципеле. — Осим тога тај колега по упутству Решпектовом добије из потаје преко поменутог свог земљака, а овај опет од Анице, мало боље хаљине: један капут, панталоне, напршњак, ципеле и капу. То је трајало месец дана, док је Решпект све то парче по парче добио. И то је много муке стало. То је ишло по теснацима, по телеграфу мига, испод гуњца и свакако, све у највећој опасности, јер у сваком тренутку могла се ствар приметити. Добио је Решпект и један нож, и парчета од гвожђа.

Решпект, кад има времена дању, крпи, склапа старе хаљине, а ноћу тестерише окове у саставку, где је најтање, и што се може сакрити.

Један дан изићи ће сви робови на велики посао. Сад је време ту за Решпекта. Договори се са коморатом, Решпект ће се обући кад се казамати отворе, најпре у просјачке хаљине, а под гуњцем робијашким у једној марами, завезаној гужви, понети боље хаљине.

Отварају се казамати, излазе робови. Тамничар иде од врата до врата па отвара, и зове их на поље па онда опет даље.

Робова доста, а само два солдата стража. Скупе се да их тамничар преброји. Сад се миголе као чикови. Решпект разгледа, на три корака од њега један теснац кланац, ал ту је баш стража. Решпект гледи на комората, а коморат на њега, ту је одсудан тренутак. Тамничар виче где како треба да се ради, и она стража од теснаца приближи се клупчету, један тренутак, нико не пази, а Решпект опет приближава се кланцу, сад камарат громким гласом још запита тамничара, дакле одакле ће почети посао, сви сад гледају на уста тамничару. Решпект завије у кланац, у тренутку разломи у саставку већ до најтање претестерисане окове,

скине, и баци са себе гуњац и робијашке чакшире, под руком гужва хаљина, па јури даље, на поље, преко јаруга и потока, баш онуда куда се обично слабо иде. Коморат два пут затракује тамничара питањем, да се овај ражљути, и на све заборави.

Кад су се раштркали, баци око тамничар на све стране, не види Решпекта. Повиче, скупи их опет, нема Решпекта; пита куд се део, нико не зна. Сад тражи га на све стране, даду из топа пуцати у знак да је роб побегао. Нашли су у кланцу и окове и робијашке хаљине, потера иде на све стране; ал Решпект не иде обичним путем, него онуда, где је најтеже, и куд и сама потера допрети не ће.

Решпект иде са свим противним путем, дође у једну шуму ту се преобуче у боље хаљине, новце је имао пре тога на телу привезане, па иде даље.

Још није било онде телеграфа, па то бегство није се могло на све стране означити, и тако Решпект сад лево, сад десно пут Пешти узима, нит га ко узнемирава.

Комотно дође у Пешту.

Одене се, па прва му је брига била, да дочека Аницу. — Аница је за онај мах држала кола у приправности, па како чује топ, одмах избегне скупа са главним пртљагом, а ситније ствари остави. И добро је чинила што се за времена уклонила, јер и њу тражише, да је на одговор ставе. Кочијаш био је са својом породицом њен пријатељ, и кад се вратио, ма да се знало и видело да је он возио, с тим опет нису ништа докучили, јер се њега роб не тиче, по њему може бегати куд хоће, а у првом селу са свим у противном правцу оставио је, и тако се и ту изгуби траг.

Дође и Аница. Када је опет види као слободан човек, сузе рони од радости; није шала толико у ропству провести, најпре дванаест, па онда три године у ропству провести, петнаест година најлепше младости. И још га то није срушило.

Решпект је дао још у тамници коморату за услугу унапред педесет фор ината, и толико је његовој породици послао.

*

Решпект сад већ слободан човек, тражи себи стан, где ће седити док не окрене на лево или десно, али дуго и не може чекати, јер без занимања не може бити, новац ће размазати, што га Аница има, а и онако може ко на њега натрапати. Иде сам па тражи. У мађарском сокаку, куд пролази, има таблица на капијама, где се стан издаје, но у овом сокаку јако је за-

ступљен demi-monde, женске беспослене, а сироте. Хајд да види, не ће ни онако дуго ту седети.

Уђе у једну кућу, где види таблу, и пита ко издаје квартир. Дочека га једна старија госпођа, и уведе га у собу, каже му, да има још једну собу за издавање, и то, за нежењеног, или удовца, па отвори врата. Онда на прозору гледа једна бледа женска, устане, поклони се и мери Решпекта од пете до главе.

То је Емилија и њена мати.

Решпекту паде у очи мати, чини му се кaнда је познаје. Каже, да му се соба допада и у једно пита коме се има пријавити. Госпођа не таји своје име, каже му да је Катарина Огњанова, а фрајла њена кћи.

Решпект није се преварио, у детињству још ужљебио му се лик Катарине, јер њено лице доиста је маркирано било; који га један пут видео, није га више заборавио.

Решпект пријави се под трећим именом, није ни Решпект, ни Огњан, не ће да се дâ познати, има за то довољна разлога.

Катарина не таји своје име. Она је опет пропала, па у том пâду држи да јој то што год помоћи може, ако прстом показати може на своју бољу родбину; са своје кривице, пропалице увек тако раде.

Решпект не ће да јој се јави, јер рад је дознати како су оне до тога дошле, и дознаће шта је са целом породицом. Она га не ће познати, јер од детињства га није видела, па какво је од тог доба преображење код Решпекта, Решпект се одмах досети и реши шта ће чинити. — Каже им, да ће он узети једну собу сам за себе, и платиће што год ишту у напред месечно, само да му даду кључ од капије и особен улазак у његову собу, а он ће бити миран кирајџија; слабо је и ноћу код куће, а дању још мање. Погоди се и први месец исплати.

Нађе у петом сокаку још једну собу и ту се настани; Аници пак приповедао је на кога је наишао. Аници се најпре то није допало, ал је Решпект умирио.

Када је Решпект у будимским казаматима чамно, Аница у свом дешперату дође и код Катарине, онда кад је почела свилу мотати, и кад јој се прилично водило, не би л се и она смиловала на Решпекта и што год му послала, да му у нечем олакша. Катарина је нагрдила Решпекта, казала је Аници, да је Решпект за вешала рођен, и камо срећа да му није рода познала, и њој рекне да јој никад не долази, шта ће њима којекакви робијашки прапорци и кноте о које она не би ни ципелу обрисала, а не да се с њом дружи. То је Аници тешко пало, и ос-

тало јој у живом спомену. Тако се Решпект с нешто пртљага онамо досели.

Решпект је долазио сваки трећи дан. Чуде се што га сваки дан нема, но он им да на знање, да и у Будиму има посла, и кад кад онде остати мора.

Решпект их по мало искушава. Све се боље и боље упознају, и постану поверљиви једно другом. Он дâ кад кад и ужину о свом трошку правити, на што је Катарина готова, и одмах прави питу са сиром, од које је она велика љубитељка, а и знаде је направити баш као што ваља.

Решпект је тако у средини између тридесет и четрдесет година, истина намрштен, али ипак још угледан, чист човек; а војничко га држање узвишује.

Емилија служи, и кад питу метне на стô, баци умиљато поглед на Решпекта, уста упија, и онако су мала, прави их још мања. Бог зна, мисли се, каква срећа још може испасти са тим пасажером.

Па каква је Емилија сад, а каква је негда била. Бледа, упаднута лица, још је нешто очи диче, није ружна, ал тако изгледа, као кад цвет мраз уштине; свежина отишла је, није ни чудо, ово је већ њен трећи преображај и све на ниже; негда она лепа, дична Емилија, сликарски узор, сад јој ни кокетовање већ добро не стоји. Кад улицом пролази, слабо ко на њих и гледи, више она на њих гледи, која негда пролазећи као у хајки наметљивих удворача није смела око к небу дигнути.

Решпект једнако заваћа, да му о њиховој прошлости и о родбеним одношајима приповедају.

И оне му радо приповедају. Несретни људи радо приповедају из свог живота, само кад их ко радо слуша.

И тако сад мати, сад кћи, приповедају му, ал мати понајвише.

Језгро њихове приповедке о прошлости ово је:

Најпре мати опише њену удадбу, како је ту почетак њене несреће, да је могла за много бољег поћи него што је њен муж, да је исти био лењ, расипач, пијанац, тако да га је морала један пут у лудницу дати, и да је сад код кћери и од њене милости живи. Каже даље, како му сва родбина не ваља, један између њих велики господин, обогатио се, и узео „машамоду," која није ни слушкиња према њој; како је опет имала другог девера, неког Игњу Решпекта, неку луду, који се на послетку пропио и умрьо, и после себе оставио сина правог обешењака, који је због велике крађе дванаест година робовао, и сад му нема

ни трага ни гласа, без сумње, мора да су га већ где год обесили, јер тако што неваљало није нико родио.

Па онда девер чика Јоса није хтео помагати, и морала је сама својом муком четворо деце ранити.

Даље, се кад већ није имало куда, дâ Емилију код грофице Алмозинке за demoiselle -- и једну кћер уда, а друга је у лудници, и ту мора својом муком издржавати, а син сиромах умрьо. —

Емилији је добро било у кући грофице, шта више и она је, мати, оданде велику помоћ добивала; ал ту је била опет та несрећа, што је Емилија врло лепа, па грофица постаде љубоморљива, и морала је Емилија грофице кућу оставити.

После тога нека фрајла Матилда, која је због Решпектовог сина накаљала, да је морала и своје име због тога променути, и од тог доба прозвала се Ида Херцдиамант и која је Емилију грофу препоручила, — узела је Емилију покрај себе, па покрај ње и мене, и с њом смо неко време путовали, и добро нам је било, ал после тога уда се за једног богатог старог господина, који јој је све писао, а оне сироте остадоше саме, без мушке главе, па бар сирота Емилија да добије добру партију.

Сад пак остале су саме, без помоћи. Чика Јоса, њен девер је умрьо, па им за сад није ништа оставио, но морају чекати док стрина умре, онда ће добити леп новац, и који би сад Емилију узео, не би се кајао.

Решпект је све то пажљиво слушао, и у себи забележио, па онда пита где је та фрајла Матилда удата, и како да их сад не помаже. На то мати одговори, да седи у варошици Е. па јој је писала више пута, но одговора да није добила, е бадава, вели, она је сретна, па јој није до туђе бриге, на све је заборавила, но док мало новаца добије, одмах ће онамо ићи и нада се да јој не ће бити за бадава, јер и Матилда је њима у нечему обвезана.

Решпекту је то доста. Каже да ће им дати за пут новаца да иду код Матилде, ако мисле да ће се што онде помоћи. — Тај предлог прими се с радошћу, пита их Решпект колико им треба, они прорачунају и он им изда са опоменом, да одмах сутра иду, и да сав стан затворе и кључеве понесу, а он ће до њиховог повратка у Будиму бити.

Тако и би, оне се спреме и сутра дан оду.

Решпект је све то Аници испричао, и сад чека њихов повратак.

Четврти дан врате се, но безуспешно; мати бесни као фу-

рија. Емилија снуждена. Кад су дошли до Матилде, а Матилда се у лепом двору са старцем шета, а покрај ње још један млади двори. На њој сама свила, ту је богаштина. Мати трчи Матилди, дигне руке да је загрли и пољуби, но милостива г-ђа Матилда отисне је од себе и викне какав је то безобразлук, мора да је луда. Бадава се Катарина јавља, показује на Емилију, аја, Матилда никог не познаје, каже да их никад није видела, и да се одмах чисте. Емилија плаче, клекне и руке дигне горе, нема пардона, Матилда их не познаје. — Сад ђипи старац и млади, вичу на слуге да те безобразнице избаце, а оне несретнице дигну се и формално избегну. Тако поступа негдашња „Ида Херцдијамант."

Тако се жалосно врате.

Јадна та Катарина, још се није опаметила.

Матилда је тако исто и с њима, као и с Решпектом поступила. Од добре куће произишла, но лепа, размажена, родитељи јој на скоро умру, васпитање јој било истопрчено госпоско понашање, кокетовање. Није још знала да је ко љуби, већ је била заљубљена, није знала да ли је заљубљена, и већ јој се који допада. — Ту после Амор, Бахус и Марс имали су своју жетву, добру бербу.

Побегла је од тутора за једним официром. Ту је већ и она у сталежу регименте, а регименте се мењају, па и она мења гарнизон. — Она је дегратирата, буде проста собарица, кокетује с Решпектом, похара газду, буде затворена и прође кроз моралне шибе, унесрећи Решпекта, буде ослобођења, постаде „омнибус," светски сензал, светска подлога, баца халов на невине, продаје као рибу на вашару, а риба од главе смрди, па и њена роба буде стрвинска рана за животиње које од тога живе.

(Наставиће се.)

Јаша Игњатовић

НАПРЕДАК И МЕТА ЈЕСТАСТВЕНИЦЕ

(Свршетак).

Дарвинова теорија нарочито се забавља око промене видова у след спољног плођења, али познато је да се и поједини индивидуум до некле прилагођава или навикава на прилике под којима живи, да се дакле још за живота једног јединог индивидуума у неколико усавршава органска целисходност. И управ на оном пољу органског живота, у коме је целисходност доспела до највећег степена и којој се највише дивимо, а то је поље чулних примета (Sinneswahrnemungen) новији напретци физиологије казују нам, да баш овде индивидуално прилагођивање — акомодисање — игра важну улогу. Сваки се диви и чуди верноћи, којом нас наша чула — особито око — обавештавају о околном свету. Тек у след ових извештаја ми се решавамо, да нешто радимо, и само онда кад нам чула дају верна извешћа, можемо очекивати, да ће нам и радња тачна бити, тако да успех потпуно одговара нашим захтевима. А успехом наше радње уверавамо се о верноћи извешћа, која нам дају чула, и милионима пута уверили смо се, да су ови извештаји готово без изузетака верни. Бар су изузетци врло ретки (Sinnestäuschungen) и узрок су им увек особите, необичне прилике.

Кад год пружнимо руку, да нешто дохватимо, или дигнемо ногу, да негде станемо, морамо се увек најпре тачно уверити о положају предмета, који ћемо додирнути, о његовом облику, удаљењу и т. д. иначе ћемо увек погрешити. Поузданост и тачност наших чулних примета мора бар толика бити, колика је поузданост и тачност у радњи нашој, којој смо се обикли; и вера у поузданост наших чула с тога није просто слепа вера, већ окушана и утврђена небројеним опитима, да је доиста практички истинита.

Ако је ово слагање чулних примета са објектима — које је основа свега нашег сазнања — напред спремљен продукат органске створне силе, то је доиста овде целисходност достигла вршак свога савршенства. Али управ овде је испитивање правих чињеница са свим из основе потрло веру у предопредељену хармонију унутрашњег и спољњег света.

Ми се не ћемо по танко упуштати у то, како око није ни мало савршенији инструменат, но што су инструменти које је човек направио. Шта више око има таких великих махна, каквих немају инструменти, које је човек правио. Али ово није ништа наспрам онога, што ћемо наћи кад испитамо квалитет чулних осећаја (Sinnesempfindung), која нас обавештавају о разним особинама спољних тела. Ми можемо потпуно доказати, да у ничему нема подобности између квалитета чулних осећаја и квалитета спољњег агенса, којим је чуло надражено.

У главноме ово је разложено још *законом о специфичним чулним енергијама*, који је поставио *Јован Милер*. По овоме закону сваки чулни живац има свој особити начин осећаја, истина да се сваки може надражити разним средствима, али ова средства могу надражити и разне чулне органе; и ма како ово било увек у видном живцу постаје само осећај светлости, у уву само осећај тона, дакле у сваком нерву постаје само једно извесно осећање, које одговара његовој особитој специфичној енергији. Дакле *највеће осећање разлике у квалитету осећаја, т. ј. између осећаја разних чула, не зависе ни мало од природе спољњих надражајних средстава, већ једино зависе од природе надраженог нервног апарата.*

Доцнијим испитивањем обим овог закона је још раширен. Врло је вероватно, да и само осећање разних боја (и тонова разне висине), дакле и квалитативна разлика самих осећаја светлости (или осећаји слуха), зависи од надражаја разних са разном специфичном енергијом снабдевених кончића видног живца (односно живца слуха). Објективне смеше светлости разнолике су а у осећају оне су сведене само на три основне боје. Због тога разне смеше светлости могу изгледати са свим једнаке. Из ових и подобних чињеница следује: *да су наши осећаји по квалитету само знаци спољњих објеката, а никако праве слике* (Abbilder) *ових објеката, јер би бар у неколико морали бити подобни.* Свака слика мора бар у нечему бити подобна објекту тако н. пр. човечија статуа има са овим исти телесни облик. А за знак довољно је само, да се увек појави, како наступе извесне прилике, и по томе међу знаком и објектом само је у то-

лико подобност, у колико се оба у једно исто време појављују. Чулни су осећаји дакле знаци, које смо ми научили, да читамо, они су језик којим спољње ствари нама говоре, и који нам је дала наша организација; али да би овај језик разумели ми ѓа морамо изучавати упражњавањем и искуством, као год и матерњи језик.

Али није само тако са квалитативном разликом чулних осећаја већ и са појмом просторности. У овоме питању особито је важна новија наука о бинокуларном виђењу и изналазак стереоскопа. Непосредно и без суделовања психичке радње, оба ока могу нам дати само две слике са по две димензије, али у самој ствари ми добијамо просторну слику спољњег света са три димензије. Чулима сазнајемо исто тако добро одстојање предмета, који нису сувише удаљени као и њихов перспективни положај један поред другог, и можемо сравнити праву величину два разно удаљена објекта са неједнаком привидном величином много сигурније, но једнаку привидну величину н. пр. прста и месеца.

Појам просторности који добијамо видним приметама, по моме мишљењу можемо потпуно објаснити само тако ако усвојимо мишлење *Lotze-a:* да у осећајима оних нервних кончића, који леже на разним местима, има неке разлике — *местни знаци*, — и да ми морамо научити, шта нам они о простору казују. Кад дакле узмемо, да нам поједини нервни кончићи по своме разном положају, представљају и разне местне — локалне — знаке; онда је извесно, да ми помоћу ове поставке и кретања нашег тела можемо сазнати и њихов просторни значај, а притом и научићемо се, каква кретања ваља да извршимо, да би нешто што хоћемо постигли и да би се о успеху уверили.

Да искуство има грдан уплив при оцени видног осећаја и да у случају сумње оно једино решава, признају и они физиолози, који би хтели да што више могу спасу од урођене хармоније чула са спољњим светом. Сада је распра само око тога, колики је уплив урођених нагона код новорођених; узимајући као да би урођени нагон у многоме олакшао, да се лакше изучи, како ваља разумети чулне осећаје. — Управо нису нам ни потребни ови урођени нагони, јер они нам више отежавају, но што нам олакшавају објашњавање појава код одраслих.

Из свега овог следује, *да је ова толико хваљена хармонија између наших чулних осећаја и њених објеката у суштини* — са врло сумњивим изузетком — *индивидуално задобивено прилагођење (акомодисање), да је продукат искуства, упражњавања, успомене на пређашње подобне случајеве.*

Овде се свршава крај наших посматрања, и доводи нас до наше полазне тачке. Ми смо у почетку казали, да је мета нашој науци сазнање закона, т. ј. знање, да исти узроци увек имају и иста слества. Казали смо, како се сви закони могу свести на законе кретања. — Видели смо, да су наши чулни осећаји само знаци за промене у спољњем свету, и да се само у толико могу сматрати као слике, у колико нам они представљају природне појаве по извесном реду. Кад у природи исте околности производе и иста дејства, то ће и човек, који под истим околностима посматра увек и исте утиске добити, који ће се истим редом обнављати.

Наука о природи напредовала је џиновским кораком и оно што је до сада урађено гарантује нам, да ће и даље напредовати. Сумње о потпуној законитости, која влада у природи све више нестаје и изналазе се све општији закони. Да је овај научни правац здрав, показали су најбоље практички успеси.

Др. Л. Ђ. Докић

Моја игра

А што да се не играм
Са чим волем и с чим знам?
Кад свакоме небо даде
Да се игра са чим знаде;
Ено цару круне златне —
Војводама славе ратне,
Чобанину јагње мало —
А ратару плуг и рало.
Ено месец ноћи тавној —
Сунце јарко белом дану —
Рубин румен зори сјајној —
Зрак сунашцу огрејану —
Ено пољу траве, цвећа —
Ено гори тма дрвећа —
Глас славуја — лет зефира.
Иројеви од лептира!
А мени је небо мило
Једно срце поклонило!
Над њиме је моја влада,
Оно мени под власт спада,
С њим се играм — како хоћу,
С њим се играм — кад год хоћу,
С њим се играм — дању ноћу!
И што да се не играм
Са чим могу и с чим знам!?

Владислав

КУМИС ИЛИ ВИНО ОД МЛЕКА

(Свршетак)

Др. Шнеп, при опитима са кумисом, мерио је лица, која су кумис пила. Један је болесник пио кумис 31 дан, и за то је време постао тежи за два килограма и триста грама; дневно је дакле постајао тежи у средњу руку, са 74 грама. Једна хлоротична жена за 21 дан постала је тежа за 2 килограма и 250 грама, дакле је добијала у тежини сваки дан у средњу руку: 100 грама. Трећи је болесник био тежи 1 кил. 95 грама, за 25 дана; дакле дневно тежи 84 грама. Четврти је болесник у 54 дана постао тежи за 7 килограма; дакле је добијао дневно у тежини 129 грама. — У свим овим приликама доза кумиса била ја много мања, него што се обично пије у руским степама, па су се болесници опет прилично испунили. Гојење тела стоји свакад, као што вели Шнеп, у управној сразмери са количином кумиса.

У поменутим опитима тежина је овако расла:

Први болесник, 31 годину стар, тежио је

У почетку . . .	54 килограма		
После 13 дана . .	55	„	и 100 грама
„ 26 „	56	„	
„ 37 „	56	„	„ 300 грама

Други болесник, 22 год. стар, тежио је

У почетку . . .	61	кил.	250 грама
После 10 дана . .	62	„	
„ 21 дан . .	63	„	550 грама
„ 35 дана . .	63	„	800 „

Трећа хлоротична болесница од 21 год. тежила је

У почетку . . .	28	кил.	800 грама
После 13 дана . .	29	„	500 „
„ 23 „ . .	30	„	750 „

После 38 дана . 31 кил.

Четврти болесник тежио је

У почетку лечења 59 кил. 500 грама
После 14 дана . . 62 „
„ 26 „ . . 63 „ 800 грама
„ 54 „ . . 66 „ 200 „

У кратко се може рећи са професором Фонсагривом, да нема бољег средства од кумиса за повраћање снаге и испуњење тела. Ово последње нек упамте даме, којима је стало, да добију округластији облик тела.

Лековите особине кумиса. Особина кумиса за укрепљавање препоручује га у хроничним болестима, које тихо руше организам, дакле у *анемији* (немању крви), било да је ова дошла због претрпљених акутних болести, или због других изнурења; у другим болестима у којима је састав крви преиначен, као у скорбуту, у меркуриалној дискразији и подобним болестима; у нервозним болестима, као што су: претерана нервозност, хистерија, меланхолија и хипокондрија. У таквим приликама, као што вели Хомеков, спољни изглед показује знатну промену у човеку, после употребе кумиса. Тело се испуни; кожа, која је дотле била сува као пергаменат, постане мека и влажна, и добије здрав изглед. Лице постане ведро, пуно и румено. Једном речи болесник добије изглед здрава човека, и то пада у очи тим више, што је човек био млитавији, изнуренији, блеђи, ћудљивији и т. д.

На слузокоже такође кумис добро упливише, чинећи их једрим и црвеним, од туда његова лековитост у разним катарима, особито у катару плућа и у белом времену.

Следећа опсервација дра Шнепа показује добар успех кумиса у хлорози и белом времену: жена X, од 21 годину, јако изнурена због дугог дојења детета, и због рђаве и недовољне хране, ступи у службу у По. Кад ју је др. Шнеп видео, била је врло мршава и млитава, имала је жуто земљане мрље по лицу; апетит јој је био добар, али је јако жеднила, и патила је од затвора; у срцу се осећало дување на врху и при првом звуку дување се чуло и у вратним крвним судовима; време јој је било врло бледо, а имала је и бело време. Од кад се нашла у бољим хигијенским околностима, почела се мало крепити и губити земљану боју с лица. Имајући на расположењу кумиса, др. Шнеп јој поче давати да пије. Првог је дана попила само једну чашу. Другог је попила две чаше, и тада је добила три столице и многе ветрове у превима. Трећег и четвртог дана попила је та-

које по две чаше, и имала је само две столице. Од тога је времена пила сваки дан по једну чашу више, док није дотерала до две бутеље. При употреби кумиса она је мирније и дуже спавала без великог напрезања у раду, она спава од 9 сахата у вече, до 6 сахата у јутру; а кад, око 10 сахата попије свој кумис, и тад би радо проспавала. Од времена на време изгледа као пијана: говори више него обично, заплеће у ходу, а доцније клоне и не мари ни за шта. Њена госпођа мисли, да она кришом пије вино, те се опија. Ово напито стање не траје више од једног до два сахата, а доцније је све мање трајало. У том је часу пулс гибак, широк и правилан, са 72 ударца у минуту. Ноге су јој и руке топлије него обично, али без зноја. Столица је уредна; мокри више него обично, иначе је мокраћа бистра. — После 12 дана употребе кумиса, болесница је била тешка 29 $^1/_2$ килограма, док је у почетку имала само 28 килограма и 800 грама тежине. После 22 дана нестало је дувања у срцу и крвним судовима; пулс је од 60 до 66 ударада у минуту; бело је време готово са свим пресушило. Због њене велике небриге и јаке наклоности за спавање, прекинута је употреба кумиса. У осталом њено је здравље добро. Она добро једе, добро сварује храну, постала је свежа и снажна, али нема окретности, ни физичне, ни душевне. Тежи 30 $^3/_4$ килограма. Предузевши свој обични рад остала је здрава; и после неколико дана од белог времена није имала ни трага, и тежила је 31 килограм.

Односно катара у плућима, др. Уке вели, да се *хронични катари плућа* поуздано могу да излече употребом кумиса, макар постојали и од дужег времена. Лечимост се покаже у поступном опадању појава те болести: кашља, испљувања, и тешкоће дисања. Но ако је катар сувише стар, обично се у првој сезони не може потпуно да одклони, већ се тако ублажи, да болесник само из јутра нешто мало кашље и пљује; али после друге сезоне свега тога нестане.

Хранећа и гојећа особина кумиса, и његов добар уплив на катаре плућа, разнели су на далеко глас о његовој лековитости у *јектици*. Добро мишљење публике о томе, подупрто је још и тиме, што у Киргиза нема ни рахиписа, ни шкрофуле, ни јектике. Публика мисли, да је кумис једини лек од јектике, ако тој болести лека има. До овог се мишљења дошло, као што вели др. Уке, нарочито због тога, што свет сматра као јектику многе хроничне катаре плућа. Он вели, да би требало разликовати, при лечењу јектичавих, две стадије те болести: стање грудвица још тврдих (infiltratis) и стање омекшања грудвица са произвођењем

каверна. Млади болесници, који се још налазе у првом стадијуму болести, достигну добар резултат, и повољно се промену. Велике мршавости, хектичне грознице, кратког дисања, досадног кашља и пљувања почне нестајати још у почетку, а при концу употребе, тело добије извесну пуноћу, хекталне грознице са свим нестане; дисање, ако није са свим слободно, буде много лакше, кашаљ и пљување обично се стиша, а и физични симтоми болести у неколико попусте. Болесници, који су једва могли неколико минута да ходају, пролазе неколико врста, и лако се и уз брдо пењу. Такав успех заиста је диван, и никојим се леком достићи не може, за тако кратко време. Но да ли је сад болесник излечен? Да ли је и даље изван опасности? Да ли је грудвица нестало, и да ли су плућа поправљена? То не! Др. Уке вели, да не познаје ни једног болесника, у ког су сви локални физични појави престали, а то тврде и други лекари. Локални се појави болести само смање и функција се плућа побољша, катари се сведу на најмању тачку, а сво тело задобије необичну крепост и добар изглед. Све се ово достизава, по својој прилици, крепећим дејством кумиса, а не специфичним каквим дејством на саме грудице. — У другом стадијуму болести, при кавернама, дејство је мање поуздано; но опет се постигне нека олакшица: хектична се грозница ублажи, дисање постане слободније, а и тело се до некле испуни, али значајна, одсудна поправка не може да се добије.

Лекар руског цара, др. Карел, још више говори у корист кумиса, он вели: Ако у лекарству постоји нада, да има лека од јектике, он мисли, да се само кумис са неким поуздањем може препоручити. Он је виђао дивне резултате кумиса у тој болести, и вели, да не би ни мало претерао врлину тога лека, ако би предсказао, да ће болесници из целог света почети долазити у Самару, у Оренбург, и друге пределе, где се прави најбољи кумис, у место што иде сад у Обон, у Емс, у Мадеру и Каиро. Даље вели, да је видио два хектичава болесника у највећем ступњу болести, за које се мислило, да ће умрети кроз неколико недеља. Ти су се после лечења у степама повратили кући са таким изгледом здравља, да се њихова породица зачудила, јер их нигда није тако здраве видела.

Др. Богојавленски вели, да се и сам кумисом излечио од јектике, прилично развијене. Он доказује лековитост кумиса у јектици, статистичним подацима скупљеним од год. 1818 од 1866:

Од 100 јектичавих, који се лече кумисом:

Оздраве . . . . 15.

Знатно се поправе 70.
Без промене остану 10.
Умру 5

Др. Шнеп у Пиринејима лечио је кумисом шест јектичавих болесника: 4 са инфилтрацијом, а два са кавернама, и ево шта о њима вели:

Болесници са инфилтрацијом били су стари: један двадесет и две године, други двадесет и осам година, трећи тридесет и једну годину, а четврти тридесет и две године. Последња болесница и болесник од двадесет и осам година имали су грудвице на врху оба плућа; друга двојица имали су само на врху левог плућа. Два су болесника пљували крв већ од годину дана, а у свих се болест појавила пре две године, или још и раније. Сви су више или мање мршави, сви имају јак кашаљ и много искашљивање; у свих се чује на врху прсију одлегање гласа, бронхијално дисање, крчање и т. д. Један је болесник имао и повреде у гркљану. Двојица су имали ремитирајућу грозницу, а тројица и ноћно знојење. Варење је било добро, и апетит прилично сачуван; један је само патио од пролива. Сви су били толико снажни, да су могли ходити по пољу, кад су хтели.

Лечење је кумисом предузето у другој половини Новембра и то с једном чашом на дан. Двоје су могли одмах да подносе кумис, и они су пили сваки дан по чашу више, док нису дошли до једног литра. Болесница је и пре патила од пролива, и при употреби кумиса пролив је постао јачи у почетку, но доцније је престао. Због неуредне дијете, она је једва могла попити на дан један литар. Четврти је болесник такође имао пролив, што се и код њега мора приписати неуредном храњењу. Он је пио један и по литар на дан.

У свих болесника кашаљ се брзо умањио и искашљивање је постало лакше. После десет дана, два болесника нису ноћу ни кашљали, ни пљували. Болесник са повредима у гркљану кашљао је дуже. Код четвртог је кашаљ поступно почео опадати после 15 дана, и у трећој недељи само је у јутру и у вече кашљао. У осталом хладно и влажно време било је врло неугодно за сваког јектичавог.

При сравњивању стања прсију пре и после употребе кумиса, само се мала промена нашла. Крчање је постало слабије Нормални звук и еластичност прсију повратили су се код двојице а код двојице су постала мања места са потмулим звуком. Глас се поправио у онога, што је имао повреде у гркљану. Сви су слободније дисали и сви су се испунили.

Болесници са кавернама (мушко и женско) имали су каверне у оба плућа. Човек је имао често и јако пљување крви, а жена је патила од пролива. Обоје су јако кашљали, тешко дисали, и у обоје се могло чути кавернозно дисање, са јаким кркљањем у кавернама. Пулс им је био обично преко 100, а у вече се грозница увећавала. Једно се од њих страшно ноћу знојило, и врло је мало воље за јело имало. По што су исцрпљена сва обична средства, и кад се већ могло бојати, да ће болесници скорим умрети, почели су пити кумис.

Болесница је почела да пије с половином чаше, и кад је, сутра дан, целу чашу попила добила је две столице и јако кркљање у превима. У пркос тога, трећег је дана попила две чаше, што је изазвало 4—5 столица. Тек после шест дана дошла је на три чаше, и тад се већ проливање стишало. Болесник је на против патио од затвора још с почетка, и он је брзо дошао до 2 литре, а доцније је пио и три и по литре на дан. Обоје су врло радо пили кумис, и ако је време било хладно, и то све радије, што је кумис био киселији и што је више кипио.

После десет дана кашаљ је постао мекши и ређи код једног од њих. У другог се стишавао спорије, но и у њега се толико ублажио, да га је само један пут или два пут на ноћ будио.

Код болеснице је нестало крчања у доњем делу плућа, и само се осећало у кавернама, и око њих; а и каверне су се боље ограничиле. Код болесника се чинило, да се једна каверна почела сужавати. — У место крчања у доњим деловима, чуло се везикуларно дисање. Пљување крви, које је болеснику тако јако досађивало, поступно се смањивало и најзад и престало.

При крају лечења обоје су слабије и дубље дисали; кашаљ се ублажио и пљување је ређе било; крчање је постало слабије; одјек гласа постао је мање јасан, а на неким га је местима и нестало.

Све то не показује, да је грудвица у плућама нестало, али показује знатну промену у плућама. И ако болест није престала велика се олакшица постигла, коју не треба презирати у овако очајаној болести, па макар да би олакшица и кратког века била.

Други повољни појави такође су наступили при употреби кумиса; циркулација се утишала, грозница је постала краћа и слабија, крволиптења је нестало и тело се уранило: у болеснице за два и по килограма, а у болесника за седам килограма.

Из Шнепових опита са кумисом, на јектичавим болесницима, може се извести закључак:

1, Да у првом стадијуму болести кумис ублажава жеђ, умерава крвоток и на пут стаје грозници; да стишава кашаљ и олакшава избацивање пљувачака, а после дуже употребе, да их са свим и отклања; да се многи патолошки звукови дисања промену, и да плућа постану еластичнија и приступнија ваздуху; на послетку да се болесници прилично угоје и добар изглед добију.

2, Да се код болесника са кавернама кашаљ, искашљивање, грозница и ноћно знојење ублажава; да болесници боље спавају, да се прилично испуне и колико толико оснаже.

Из овог се види, да су опити д-ра Шнепа у Пиринејима готово потпуно сугласни са посматрањем д-ра Ука у Самари и њеној околини. А то показује да се поменуто дејство на јектику баш кумису мора приписати, а не клими, начину живота у степама, и т. д., као што многи лекари мисле. А кад се на два противна краја Европе, на крајњем западу и на крајњем истоку исти резултат постигне, очигледно је, да ће се и у средини Европе у подобним околностима, исто моћи постићи. Сав је изглед дакле да би кумис и у Србији то учинио, што је чинио у Пиринејима и у руским степама, кад би се удесно направио и у згодно време давао; а лекару је дужност, да се лати сваког лековитог средства у болести као што је јектика, која толико света код нас помори.

Противна индикација за кумис. По д-ру Лерму противне би биле употреби кумиса, ове болести: премного крви и наклоност на капљу, болести јетре, слезине и бубрега, као и трудноћа; но при појави женског времена не мора се прекинути употреба кумиса.

Дијета и начин употребе кумиса. Ако се подражава начин Номада, којим они болеснике хране, јеловник би био при употреби кумиса: хлеб и овчевина. Но у насељеним крајевима Европе болесници немају нужду, да се ограниче само на хлеб и овчије месо. У место искључне употребе овчевине, болесници могу јести и друго месо: говеђину, телетину, живину која се лако вари и дивљач. Разна варива и зелен, што органе варења надимају, треба избегавати, као и тестана јела. Уз то треба да се престане са употребом вина, кафе, разних киселина, опорих и љутих зачина и т. д. На сваки начин болесници морају пазити, да органе варења не оптерете, и да се при употреби кумиса онако владају, као што се у опште препоручује при употреби минералних вода.

Што се тиче начина употребљавања кумиса, у степама се

овако поступа: Прво се пије кобиље млеко, докле болесници не почну проливати, па се онда пређе на сам кумис, и то се одма почне са три бутеље, две пре подне а једну после подне, и тако се поступно долази и до 16 бутеља на дан. Лекари тако не чине. Они не изазивају пролив, јер би тај болеснике само слабио, дакле не препоручују кобиље млеко, већ одмах дају кумис, и то поступно и никад у онако великој количини. — Најбоље је да се кумис пије умереним чашама, и да највећа количина буде две до три флаше дневно, до чега се врло поступно доћи мора; а нужно је да се за шест недеља употребљује, што препоручује и др. Сабовски Мараков.

Јутро је најпробитачније време за употребу кумиса; но да се не би органи варења уморили великом количином, попијеном за кратко време, добро је, да се из јутра попију две трећине прописане количине, а једна трећина да се попије после подне, кад се ручак већ сварио.

За време употребе кумиса треба ходати, и између сваке чаше треба да прође неко извесно време, које болесници могу сами да определе, т. ј. не треба да пију нову количину докле год осећају пуноћу стомака од прве количине.

Онима, који пате од пролива, не треба давати сувише свеж кумис, јер ће их тај још више гонити на поље, већ треба почети са кумисом, који је бар неколико дана стар. Кад болесници пате од затвора могу неко време употребљавати и свеж кумис, но и они треба да пређу на киселији и јачи кумис.

Где би се и кад би се код нас кумис могао употребљавати? Напред је казано, да кумис највише добра болесницима чини, кад је време топло и суво, јер се тад најлакше подноси, и највише га се попити може. По томе и код нас треба бирати најтоплије и најсувље време, а то је у месецима: Јуну, Јулу и Августу.

Но да би болесници, уз пиће кумиса, и свеж ваздух уживали, и да би што мање бриге имали, најбоље је, да употребљују кумис, далеко од своје куће, на каквом минералном извору, где су све околности за живот удесне; јер за свако лечење, па и за кумис, вреди она настава, која је на Антонинским купатилима, као наслов стајала:

Curae vacuus hunc adeas locum
Ut morborum vacuus abire queas,
Non enim curatur qui curat.

Што значи кад се слободно преведе. „Без икакве бриге тре-

ба да идеш онамо, где тражиш, да се курталишеш болести, јер се не можеш излечити, ако се бринеш.“

Но и на сваком месту, кумис би се могао с коришћу употребљавати, и по мом мишљењу, много би више добра учинили болесницима они, који су пре неколико година покушавали да крчме минералне воде, кад би почели правити и продавати болесницима добар кумис.

Др. Сава Петровић

Прам месеца

Кад сам с првом ружом мајском
Драгој први пољуб дао —
Ти си онда мило сјао,
На нас младе у самоћи,
Бледи сине тавне ноћи.

Када гоњен ватром драгом
Целива јој уста мала,
Што но их је сама дала —
Ти с' смешио онда, блеђи,
Де се она том не једи.

Па када си срећном мени
Сјајне мого зраке дати,
Зашт ми тавне сад ускрати —
Тавне тужне зраке твоје
А на гробу драге моје!

Ил ти срећи говеш само,
А чим да се теши туга —
Ал да — туга нема друга,
Неста сунца, неста дана:
Туга је у црно замотана!

. . . .

Али прости што сам тако
Невером те потворио,
Казаше ми да си био:
Слушо јаук горких рана
На горишту Србобрана..
Зар и тебе јади тиште
Уцвиљеног мога рода —
Зар с' до плавог неба свода
Српски плач и уздах диже —
Чак тамо ли тужба стиже..?

И досле смо друговали,
Одсад ћемо браћа бити
Заједнички сузе лити,
Ја на гробу драга свога —
Ти на славе рода мога —
Ја ћу црну земљу клети,
Ти се тужи небу плаву,
Ја ћу земљи дух отети,
Ти од мрака српску славу.

Ја ћу донде сузе лити,
Док не никне цвет из гроба —
Цвет ће цветак заменити,
Бар у позно ноћи доба —
А ти донде зраке свеже
По гаришту тужном бави,
Док се искра не зажеже
Угашеној српској слави —
Па кад слава опет букне
И плавоме небу сукне,
И осветли роду путе
Лавориком обасуте —
Ја ћу онда радо дати
Роду моме цветак плави —
Да од њега венац справи,
Пак њим теби за труд плати!.

Владислав

ШЋЕПАН МАЛИ

приповијест црногорска средином осамнаестога вијека

I

Шћепан љекар и лијечник

Једно вече уз Божитње посте, баш у очи братиндана годишта 1766 бијаше прекрила магла читаву косу високијех планина које дијеле Црну Гору од Приморја; свили јој се густи прамови с Ловћена и Коловира до пјене морске; обузела тама сав онај простор да пјешац не види гдје стопом краче. По таквој невидјелици, некако по чуду, набаса стран и далек путник на обор Вука Вулова Вранете Лапчића Средномахине, који се у то доба дневи омарао уз огњиште с кутњом чељађу. Викне путник гласом топца: „Помоз Бог у незнана домаћина," а Вуко му прихвати поздрав: „Добра срећа незнану госту" пак снаси привикне: „Ужди зубљу и присвијетли му да нађе стубе." Путник се једва успне на под, дркти од студени, а зар и од страха и од глади; гô, бос, снебђен. Изгледаше осредњег раста, прикладног струка; окоштан, мледан, оспице му кожу написале, а рашчупане космурине покриле чело и пале до очију: нос закучаст, а очи сијере као у ћука. Говори споро и натегом, а заноси бесједом као по крањски, да га једва разумије зачуђени домаћин.

По што се код ватре смлачи, а хљебом и луком завре, малко се окопирка, пак припали крађашну лулу и стане казивати, као кроза зубе, да му је крштено име *Шћепан*, надимак *Мали*, занат лијечник; али кога је соја, порекла и вјере, вјешто затаји. — „Идем с трбухом за крухом. Чепљем црну земљу докле она мене." Настави домаћин весело: „Ево среће, ако Бог да, нашој

баби да ногу лијечи. Јади је понијели, Шћепане, (а то ми је стопањица да опростиш) да угони млад у торину, а не може колико ни ја да репа вуче, пак заједни чарапом о љесини, те падни и огули десну ногу с голијени до љесице, а поплат набоди на трнову драчу. Ево од Благовијести све њеке траве вари и привија: омана, шљеза, бубовника. Отварали јој лаће књиге, светили масла, све чинили ко што рече, а боље даће Бог. Листопада засмрди рана као да си нов гроб отворио, наврнула се од једном живина. Досаде, брате, селу доста, а камо ли дому. Но, Шћепане, за Бога, који не умире, кад те моја срећа донијела, ако си збиља лијечник од рана, видај ми жену да ми се биједа с куће скине, а узми, брацо, берберине колико ти драго души." —

Пође Шћепану за руком у седам недјеља да извида Вуковицу. Глас се проспе као муња у оближње зборове, те бônици стану ријевати на јата у Махине да му лијека траже. Застарале изнемоглице нападнуте вучцем, лицином, русом, костобољом, сипњом; пак кљасти, хроми, сакати, ћори и сваке врсте рањеници падаху сваки дан у Средње Махине, а највише од кад Шћепан излијечи Вуку Марковићу сина од срдобоље.

Овако лијечећи проведе Шћепан у Махинама читаву годину, купећи траве, цвијеће и коријене од Стањевске рудине до Тршљиковице, па уз лијечника и љекар постане.

Никакав занат није кориснији међу простадијом и незналицама као што је врача. Гдје пук вјерује у урок и машту, у сугреб и чару, у вукодлаке, вјештице, тенце и мôре ту се смијеша лијечење с гатањем, народ тражи ко боље рожденик отвара и находи узроке, трајање и лијек немоћи. Човјек иоле хитар, као што је збиља био овај скитач, у мало времена проучи оно о чему пук највише приања, за чим највише чезне, с чега највише чеза, пак вјешто почне наврачати толико глупаштво на своју корист.

Ја сам у своје младе године затекао једног старца који је за времена Шћепанова пушку носио. Он ми се кунијаше да је читави тријем куће Вука Марковића, с краја на крај, био престрт вином, уљем, ракијом, медом, маслом, вуном и свакојакијем мрсом, што су бônици доносили Шћепану у колач; пак да се тријем под бременом угнуо, и би чисто поринуо, но му поставе подпираче под љемез и тако га у дубак одрже.

Шћепан је простирао своју хитрину и на даље, пак се лијечењем припитоми народу, проучи му ћуд и наду највише у сусједној Црној Гори, која у то доба мирно живукаше под црква-

ном управом доброга и побожнога старца владике Саве Петровића. —

Јесени пође до Црмнице, пак се тамо ста́ни код некаква попа Кнежевића, гдје нађе, као у Махинама лијепу гозбију и дочек. Ту, лијечећи и траве купећи, чује из устију народа, на посијелима, на гувнима, у млинима, читаву повијест Црне Горе, а највише упамти то, како су Црногорци упити у Мошкова, и како у њега све надање полажу.

У повратак обиде Ријечку Нахију до Добрског села, пак се зимус опет сними низ Браиће у Махине.

О Клименудне, газди му Марковићу крсно име, дође у званице на пиће њеки Марко Тановић Подострожанин, и он Махина, који је ходио у Петров град су неколико Црногораца да се поклони цару рускоме Петру III, и да донесе Владици Сави Царске Грамате. Шћепана је тај дан спопала грозница, пак се у постељи пригурио, и под пустом furбобоћаше кад се гости вином ређаху. Тановић, лијепи и говорљиви Срб, поче да прича о цару и о мошковској господи, какви су царски двори, какве ли ба́че, воденице, мраморне стубе и златне коњушнице! како га је цар по рамену куцнуо, а за перчин од мила Бога дохватио: пак све од једном дубоко потхвати и уздахне: „Но сам чуо да му се зла обӣ, омрази га Орлов жени Јекатерини, као тобож да настоји да вјеру у Мошкове преврне, те скоче господа једно вече око пȏ ноћи, окупе најузданије стражаре, дохвати цара, спреми спутана у Сибир, и тамо га затвори у мрачној кули; а народу излажи да је преминуо: пак му живу појали опјело три дана безпатиха. Каза ми Бубић ту скоро пред Будвом да је чуо од једнога Грка, како је цар из куле омакао, и негдје у безпуће ударио, а господа му жену окруне, пак Орлов за њом влада и благо грне. Ово је, рече Бубић, пропаст Русије, јер кад остане на дјевојци, пак се туђица удвори на домазеству, а господа туђицу изажде́ну да они царују, ту ти нема среће ни напретка."

На ово један гост почне запитивати Тановића: „Остаде ли које дијете од те лозе?" — „Оста, рече, једно чаме те доста прикладно, но не ће дочекат да оца замијени, јер ми рече Бубић да ће бити ш њим као с Урошем Душановијем. И чујте ме добро, Махини! дао Бог да не будем зли пророк, али ако се гдје објави жив Петар, а за њ чују Руси, ево међу њима покољ брацки да прича па̂с па̂су: јер сам ја очима видио како је тај народ за царем ма̀хнит. Гледао сам кад Господара возе на златној кочији у цркву, све по улицама попадне пожапке челом на

земљу, а пут целива гдје пролази, пак тисуће гласова заоре: *„Хурра Государ!“*

Уз то један други гост, по што оциједи пô бардака вина: „Да га хоће Бог пропутити до нас, да не ослободи од овијех млетачкијех *лацмана*, и да ускрсне јадну нашу браћу, која стење под Турском тељигом.“ А на то други смијући се: „Које би ни јаде самац и пусторук, нама би требао цар гаван и браственик.“ „Није тако,“ поврне први, „о остожи се вије сијено. Дај ти мени цара, пак ће му свако опријенути као мухе меду. Ми Срби с главе погибосмо. Виђи тамо прео врха, кад Црноевић пође за жениним памећу у тазбину, пак се пресели а уписа у златној књизи; као да му бијаше зазорно српско племство; остави владање владици да крстом управља распуштени народ. Без стеге нучина, као стока без чобана. На јаде је владика одржати седам нахија, а камо ли да се спушта да тражи гдје му се ђела ђедовина, или да се барем до Дечањих прошири. А ја мним да Бог пропути прогнанога Петра, би му се Српство о врату објесило; но смо ми танке среће, а он далеко, састати се никад.“

Ово је Шћепан слушао из постеље баш онда кад му је грозница прелазила на огањ. У тој муци, која дражи ћут, а мрачи ум, поче свега и свашта да клапиња: „Кад ми љекарија набави толико даровâ, да је доста храпе селу за годину, не би ли царство дало боље?“ Зар на овако безочну мисао зами га невоља, јер му у оближње вријеме позлиједише њеки бôници, а њеки и помријеше. Размисли — народ је овај лаковјеран, цијени да сам добар лијечник, лакше би ме царем почитовао, јер су му додијале душевне патње више но тијелесне болести. Пак за љекаром и лијечником врве немоћни, а за царем би здрави. Данас су све очи о Дунава и Балкана упрте к Црној Гори, а Црногорцима управља слијепи и лијени калуђер. Њима треба вође и стеге, јер кад их нема ко водити на пљенове и хајдучину против некрсту, крваве се и кољу међу собом. — Да ми се тамо увући пак прозвати царем Петром, лако бих народ зачарао, пак дао доста посла и Турчину и Млечићу. Али ту треба хитрине големо, а и големо муке, могло би ље и до главе доћи!“ Стане на узнак, пак га спопане јежња и протезавица. „Пројђи се од мене ђаволе, вјечна ти мука! Ово је народ опак и злу свакоме навикао, а ја сирак, празнов, безаплећа, пак ми се не ће гроба знати. Али камо ћу? Учио сам њешто да лијечим тамо у Хрвацкој. Враг ме обезуми те се свадим с пуковником личке регименте, пак да избјегнем злоби, дадем се у срамотно бјегање страдање. Пројђем Босну и Херцеговину, сађем у Нови, те ме о

малој длаци не заробе млетачке уходе. Пак чега да ја стријепим? Ако обршим? добро, не ли? погинуо свакако!"

У тој клапњи опет се придрне потрбушке, пак стане сновати што је већ у мозак увртио. — Он се зар није ни сјетио да клапиња, нити се бојао хоће ли га ко чути. И збиља нико се није на то ни обазрио, осим Тановића, који је по ручку сједио уз Шћепанову постељу, — пак ухо нахерио да скупи по коју ријеч. —

У месојеђе исте године, једно јутро у ручање доба дневи, сједио Шћепан на гумну Вранетину, пак под собом пазио тиху морску пучину, која се онако страшно раствара од рата Оштре под Новијем чак до старијех градова српскијех Хаја и Нехаја, што данас пржина приклапа. Морска пјена плâчê све приморје некадашње Превале, од неприступне хриди грбаљске до барске луке. Било већ сунце обасјало све повеће планине, а Спас, врх Будве, своје сјени спустио до Вилина кола. По што се Шћепан нагледа ове чаровне питомине одасвуд окићене воћком и маслином; гдје снијегу није приступишта, а сјеверу најјачи скок; која плијени својом природном красотом мотриоца, а ћут му блажи, рече Вуку бајећи: „Како зовете оно ждријело што запучâ Спас с Дубовицом?" „Топлиш," одговори Вуко, „а пода њ Бáчи у присоју, гдје је зими копнина као љети. Тамо су неђакве гомиле камења у клаку, као да су њекад били ту градови и дворови." „Јесу, додаде Шћепан, земаном бивала села чифуцка, јер сам налазио у старијем књижуринама записано да ту лежи доста закопана блага." А Вуко: „Хајде да копамо, бога ти, да већ не залијећем новца." Пак дохвати оружје, опаше се, обује опанке, те пред Шћепаном димове низ Острог и Вранчине, док оба шљегу на Под Шушањ, пак одатле пољем на Бубин поток. — Кад на мост, види Вуко Марка Тановића гдје оре за мостом, а снаха му чепука за њим и баца у бразду сјеме. — Тек што му назове „Помоз Бог" Шћепан скочи с моста у поточину, дохвати прегршт глиба пак се облијепи по образу. „Што чиниш, Шћепане, јеси ли здрав?" викне Вуко, а Шћепан њему онако глибељав: „Не ћу да ме види тај радник каквога сам облика, јер ако му се изјалови сједба, би помислио да сам му је урекао." Кад дођи у Баче гледај, мотри, пипљи, копај по ономе ђеру, боље ништа, него што оба огладњеше. „Хајдемо, рече озној̄ени Шћепан, да видимо је ли што Вуковица зготовила да благујемо, а ми смо оба једне среће, од нас би благо прије побјегло него к нами долећело." И тако мучке у сустопицу допру у прве хладове дома на готову трпезу.

Ходили негдје иза тога Махини да хватају вјеру међу Грбљанима. Кад при обједу почне питати кнез Војин Љубановић, Вука Вранету: „Што је од онога јабанца јећима, лијечи ли још по народу?“ И тако с ријечи на ријеч, Марко Тановић упита Вука: „Збиља кажи ми, Вуче, чему се изглиби по образу онај дан кад низ поље слазасте?“ А Вук: „Јади га црни знали. Он вељаше да ти сједбу не урече, јер се боји да је злијех очију.“ А Тановић прихвати: „Није та то ту, но кад сам био код тебе на пиће мотрио сам га у постељи каквога је лица, јер ми се све уметаше по памети као да сам га негдје поприје гледао. Те ја сутра дан у манастир Под Махине проскурама, јер ми је оцу судњи дан, кад у ћелији нађи Тодосију Мрковића и нешто ш њим разгађи око раждјела на Царине. Све од једном омакну ми се очи на лик Петра цара русинскога те о пријебоју виси. Је ли он? јест; Шћепаново чело, очи, нос; и ћах рећи, тако ми четверо поста, да се и он од мене у постељи либијаше; и ево три четири пута кад га гдје срети, вазда умине да се не сукобимо.“

На такво се казивање кнез Војин Бојковић у грохот насмије. А Вук њему: „Не знам ко је ни што је, но знам да је мудар и чистац. У њега је процијеђена крв: мало говори; не спава ни до првијех кокота; не би стало ни у кори од јајета колико оброком изједе; по три пут недјељом мијења кошуљу; а даном се мије и пере по сто пута. Све нешто у себи учи, често уздише, замишљен, вјетан да се човјеку не мили приступит му.“ На то кнез Војин: „Ако је прогнаник невоља му је. Лијепо је, Вуче, код вас у Лапчићима, но се мука обикнути цару, који је сједио на највишем пријестолу на свијету.“ — А кнез Тујковић: „Гдје га је несрећа наша донијела да изгинемо!“ — „Није, ни дао Бог, рече Бојковић, а рашта да изгинемо? Али се збиља шалиш?“ Поврне стари Тујковић: „У памет се, човјече, зар би се Турци и Млечићи обрадовали таквоме госту? а и народ не би ли у махнит вјетар ударио? Боже, не дај да ја то дочекам.“

У то узме Тановић ножић пак почне чоплити плеће пецива што бијаху разрезали при ручку. Кад га сљушти стаде га мотрити од свуд куд, пак све од једном приче гатати: „Какви су се мрки облаци над нашом сиромашном земљом свили, као да пиличника остати неће! од свуд се злотворна звијерска жвала расклопила да све прогутају, да утру посљедну искру! Али се опет у такоме грдном метежу, што је пакао основа кршћанству, срећа сакрила у пештери, али није погинула. Народ је не види но га она лијепо и чује и види. Све слути као да ће друге књиге пропојати, ал ћемо доста зла пренијети!“

Такво гатање почне стари Тујковић на свој начин да гонета: „Ово је оно што сам ви ја рекао: Сакрита срећа, цар; злотвори, Турчин и Млечић; мука, покољ и вражда брацка.“

По што су још пошире и подуже гатали и гонетали о Шћепану, о будућности, пак и вјеру међу окрвављенијем племенима утврдили за годину, разиђу се свак дома. Кад Вуко Вранета у Лапчиће, али му је гост предигао у Вука Марковића. Пође зором да види што је с њим, но га срете Вуко и каза му да је Шћепан рад имати одвојену собу, и живљети далеко од ситне дјеце, барем док га остави грозница. — Вуку се мало на жао учини. „Што ми, човјече, не каза напије, у мене је куће, Богу хвала, доста, пак би му предвојио један комад пода, и раздвојио га од колијевкâ. Немој ти мени, Вуко, у кучине крити, ти си га премамио да с њим обогатиш, а то ће ти бити, а Бог не дао, у зао час.“ — „Нијесам, Вуче, тако ми кумства што ми је деветоroструко с твојом кућом, но од кад ми излијечи оно дијете, те си му сипао воду на главу, ка' да му се прекиде пупак у нашој кући, а у тебе дође му болијест, пак кад човјек оболи, омрзне му кућа и постеља, те би се сваки дан преносио, да има гдје, као мачка мачићима.“

Ту ти се у ружне раставе, као да нијесу ни кумовали ни друговали. Вуко се није сјетио (а ко би се сјетио?) да се Марко Тановић стајао са Шћепаном у Вука Марковића, и да су ту углавили злу игру, да се Шћепан прогласи царем мошковским; рекох злу, јер је доста залâ и ранâ донијела, и била довела неодвис црногорску на плитки лед, од којега се једва извуче потоцима крви својијех витешкијех синова.

II

Шћепан цар

Тешко би и претешко било вјеровати да није знао Шћепан, како се по смрти Петра III огласио царем у његово име њеки Пугачев у дну Русије, пак и други и трећи узвили народ овом варком, док су један по један сви злијем обршили. А ко зна да није и оно причање Тановића о Клименудне, открило ову ствар Шћепану први пут? Како је, да је, нама сад не треба гонетати кад смо се већ зарекли писати само оно што казује пук. Све од једном пуче глас по приморју да се објавио цар руски у Махинама. Као што бива вазда у сличнијем пригодама, тако се збило и онда; свако казива ствар не како је чуо, него како му је мијели; многи додају снитве, пресказирања, чудеса, а ко хоће да

друге надмудри, каже како се он давна сјетио да је то Велики Господар, тек што га је првом видио, али да се бојао говорити: „Рађи сам био да се о другоме обије; пак и ако нијесам царевима много вјешт, онај говор, оно лице, онакви дочек и поглед нема до у цара.“

С прва почну ходити поједини људи крадимице, но је било мучно доћи до Шћепана празноруку, а и да је кому Марковић пустио улазак, Шћепан је мало говорио и већ са свијем преокренуо својијем обичајем. Иза тога почну прилазити људи од опћина и они на поклон и с поклонима, свака се мôба натјецаше да бољи колач принесе цару. Узрујa се читаво приморје од Дубровника до Бара, те готово не мину дана да не дође гдје-гдјеко на поклон.

Сједијаху у Котору ванредан провидник, а у Будви кнез, оба наравно властелина млетачка, која управљаху земљом; али над комунима (овако се онда зваху, пак и данас зову, опћине маинска, поборска и браицка, које Венеција митом и пријеваром окрну Црној Гори) Марк Антоније Бубић надгледаше. Старином Махина, примивши властеоство млетачко окрену вјером и пореклом. Овај Бубић, охоли човјек, надут, а сметен, није с прва мислио да ће му ова скитница, што лијечи и љекари по народу, донијети толико главобоља. Но кад му дође писмо од провидура Раниера да каже што се то у Махинама појавило и шта се ради, у мало не шену памећу, те брже боље отправи њека уходе да чују и виде. Ове уходе, као што је лако погодити, нијесу смјеле ни допријети до Шћепана, а камо ли му коју ријеч извући. Но је уходâ стара навада да не кажу како је било, но како им је мило. Један му донесе глас да је Шћепан главом цар руски; други да му пред вратима од собе стоји златна јабука, велика као диња, крстом озгô, а штитом оздô, над сребрној синији; трећи да му је бурма од пô литре на малом прсту десне руке, а на прсима округло обиљеже као сунце, да му соба мирише као црква, да не једе но наранџе с цукром, погаче с медом, и да не пије до сурутке ништа. Но нико не донесе ријечи Шћепанове, ни што снује и ради. Овакви зли гласови упалише тијесни мозак Бубићев, пак нашара дуго писмо провидуру Раниеру као да је све очима видио; и, као уходе њему тако он провидуру, прода за истину оно што је сам снијевао и од чега се бојао. Раниер опреми писмо у Млетке, а пресели столицом у Нови да му је наручније бјежати, ако дође до муке.

Да су Млеци били у то доба снажни и хитри као за времена пропасти српскога царства и грчкога, хћаху без сумње упо-

требити Шћепана на своје сврхе, као што су знали преластити Баошића да им прода Зецку Бановину, и као што су се осватили с Црноевићима тек да боље притврде своје господарство над Зецким приморјем од Леша до Новога. Но су, у то доба што пишемо, Млеци били љуто поклекли, пак се и своје сјени бојаху. Нестало с трговином благо, господи омили талагајити и уживати с миром оно што су им стари стекли, за то се опријатеље с Турчином да боље Србе и Хрвате гуле и гњече.

Почне се и Црна Гора узрујавати на ове приморске гласове. Најприје oближње нахије, ријечка и катунска, пак за њима љешанска и црмничка опреме свака редом своје мôбе и поклоне.

Владика Сава, добри старац без оштроте и хитрине, сједио спокојно на Стањевићима у манастиру; молећи Бога, управљајући црквеним послом и настојећи око блага манастирскога. — Свјетовне ствари водио је наголо Тодосије Мрковић, калуђер родом Махина, а старином Баранин, муж оштроумни и марљиви; пак уза њ прото Абрамовић, сердар Ђурашковић, Лазар Богдановић, Пламенац и друге двије три старешине од нахијâ.

Мрковић је управљао двјема манастирима подмаинскијема, пак би притрчавао на Цетиње да у име владике суди и мири земљу. Као човјек разборит и хитар, виђе и познаде каква погибија пријети црногорској теокрацији од овога назови — цара, пак се љуто забрине и опечали. Једно јутро сјетан и невесео подрани у манастир на Стањевиће, уђе у ћелију и нађе Саву ђје Бога моли. Приступи, целива га у руке, пак га упита: зна ли што о Шћепану. „Казаше ми ђаци, рече Сава, да се објавио царем рускијем и да су га упознали по ономе лику који виси у манастиру успенскоме.“ — „А ти што о њему мислиш, свети владико?“ рече Тодосије. „Ја збиља мислим да је ствар могућа. — Човјек прогнан, кад се дâ у скитачину, не зна ни сам ђје ће опочинути главом. Чуо говорит о Црној Гори, пак је цар помислио: идем тамо ђје ме не ће нико познати, то је народ гостољубан, који уток штује као светињу; тамо ме не ће достићи зло женино.“

Тодосије почне да се крсти и диви: „Бог с нама, свети владико, а ето ћеш збиља заћи с памети! Какви цар мошковски у Махинама, јеси ли при себи! Што љепше не промисли је ли то могуће? Ми чисто знамо да је Петар преминуо, било од своје, било од туђе, све једно, њега није. Јекатерина не би царевала иза жива мужа, и ово је чисто. Пак и да је жив и заточен у Сибиру мислиш ли ти да га нема ко стражити и пазити? Пак и да је по чуду побјегао мислиш да је Русије колико Црне Горе,

а свијета међу Русијом и Црном Гором колико Махина̂, и да је све то лако прескочке прегазити? То је скитач од бијелога свијета, лажац који се уортачио и договорио су три четири изјеше, јаме бездање, које би варком свијет прождрле. Као да им не би доста колача сиротињскога љекаријама и гатањем, но га обезуме да се гради царем. А он је будала и изгубљеник, пак се пушта за нос вући од двије три махинске делије. Ако не отворимо заран очи и не угасимо пламен што се развио по приморју, и листом по Црној Гори, пропаде ни господарство, а уза њ и вјера. Да ти га барем уграби који остатак Немањића, Балшића, Црноевића, ни по̂ јада, но лажац из бијела свијета који нема ни дома ни рода. Пропануће слобода црногорска, јер ће на нас ударити Млечићи и Турци да утуле огањ, а ми ңемамо праха ни за три дни боја. Узрујаће се Срби и Бугари, као коме је невоља; немајућ сокола обеселиће се кукавици; пак ће им Турци угушити потоњи душак. Од Русије помоћи доћ не ће ни новца ни праха, јер ћемо омрзнути православној царици кад чује да смо јој за мужа крстили ту препредену фукару. Она ће своје милостиво око од нас дићи, пак да ни и другога зла не буде, тај је доста да нас поразн. Него те кумим три пут од неба до земље, немој спати јер ћеш погинут и изгубит господарство што су ти Црноевићи на аманет предали."

Овако је говорио овај црногорски Антонели кроткоме Сави, који у својој доброти није могао вјеровати, да се човјек може тако за шалу прозвати царем. „А шта да радимо, одговори прекрштенијех руку благи старац, ако је тако божја воља нека се врши. Ја сам сит овога господарства, које нама свештеницима ни по што не пристоји. Остарио годинама, а изнемогао силама, да ми је предати млађијема рукама ово бреме, вјеруј ми, оче Тодосије, би ми се чинило да ћу још коју годину живјети, а овако не ћу него једно вече замркнути, а не осванути. Народ је наш плах, распуштан и осветљив, као сваки други народ што војшти за слободу и неодвис своје отаџбине. Јача племена надјахују слабија, силни човјек муж кроткоме, а ми тобож главари празноруки и инокосни, хоћемо да владамо крстом и јеванђељем злице које већ у ништа не вјерују, што већ од ничега немају цаса. Но ако га народ прими као цара, тот га њему, дигнимо ми самар с врата; чувајмо цркву и вјеру, одвојимо их од свјецкијех посала, да сирово дрво не изгори уза сухо. И Христос је рекао: моје царство није од овога свијета, а ми што смо грешни ра́димо да га надмудримо." На такве ријечи згрози се опора ћуд Тодосијева, пак се дохвати објема рукама за сијеру и дугу браду,

као да ће је ишчупати: „Да је тако мислио Данил, данас би оца на Цетињу алалека̂. Ето ти га ту, пак га ти најпрви цели у руке,. ја чисто не ћу." — Пољуби владици десницу пак низ Стањевске рудине, пријечцима сустопице сађе у манастир Подмаински да гледа шта се ради.

Мало се кад на свијету могло одржати за дуго вријеме господарство у слабијем рукама, о томе је пуна повијест свијецка примјера̂. Један дио народа, а ово су добри, почитује господара да га брани од злица. Други дио почитује га од страха и за невољу, те кад га опипа слаба надебља, јер га се не боји, пак постане добријема бич, а господару одметан. Овако се згодило и у Црној Гори у то доба. Видјеше прибранији да је владика слабашан, те дођу до Шћепана и позовну га да међу њих дође. Чисто два три од њих знали да је он лажац, али опет реку: „Ми се прођимо поповске владе, њим ћемо плашити народ, а он ће играти како ми успјевамо." Уроче да изађе на Цетиње са неколико Махина̂ о маломе Госпођину дне, и ту да га прогласи народ царем.

Мали је Госпођин дан на Цетињу храм и народни светац. Ту се окупи множ велика народа на светковину и завјете, из све Црне Горе, приморја и оближњих земаља. Ту падну одасвакуд слијепци, који уз гусле пјевају јуначке пјесме, пропаст српскога царства и погибију српске господштине. Народ се свије око пјевача̂ да чује и упамти пјесму, многи уздишу и плачу, а сви кипе. Иза Божје службе и ручка, момчад баца се с каменом с рамена, скаче, игра, граби капе, сијече од једног маха говедима главе у опклад, води коло око цркве; а старци посједају по пољани и разговоре воде.

Старјешине црногорске опреме перјанике до Шћепана да га помоле да изађе пред народ. Кад Шћепан стаде пред народ; а уза њ махински главари, почне га запитивати протопоп Абрамовић ко је и од куда је, је ли бијела врана или црна, да се не варају. Шћепан није био веома ријечив, а и оно што је знао говорити заносио би по туђ крој, што ако и није многе слушаоце плијенило, опет је народу доказивало да је човјек збиља из далеке земље. — Он је знао врло добро колико је опасно и стидно градити се царем, пак је вјешто тајио оно што би га навело да се обличи. Стојећи у дубак, с капом на глави, подбочио се мачем, пак пробе сједиовако: „Бого браћо Црногорци! Од кад се побратимио мошковски народ Црногорцима од тога смо доба дужни један другому у помоћ прискакати, пак и један а другога гинути, полазити се, миједшати и упознати. У Мош-

ковији сад су ствари удариле низа страну, као по прав' гдје жена пуштеница влада, која је вијенце погазила кад својега мужа зајми у беспуће. Ја сам могао гдје и гдје главу покрити да се од таквога зла уклоним, да својијем очима не гледам укоре који данас Мошковијом владају, али ме срце потезало свакад пут Црне Горе. По питању прођем многа брда и поља, пребродим многе ријеке и језера, прегазим турску земљу и латинску, док допрем у ваше сусјество да вас из потаје опипам и упознам. Све што сам о вама чуо и мислио то и нађох. Данас, о вашему највишему свецу на дан слободе, кад се јунаци славе, а браниоце својег огњишта излажу свијету на видик; ево дôх главом између вас, да вас поздравим, да се упознамо. Ја се уздам да ме не ће до овдје стићи биједа, и да ће се просути зује и валови, који против мени бречe, о ове стијене, у које је слобода, одасвуд прогната, нашла уточиште и одмор."

Ко није на сваку ријеч на по се пазио, но на читави говор није се ни сјетио како је заплетен и мутан. Но протопоп Абрамовић намигну Тановићу пак по црногорски одговори гологлав: „Добро си дошао, путниче. Ја сам ти ријеч једну и по једну избројио, али ми једна омаче, или си је замео. Чисто кажи пред народом јеси ли цар мошковски да ти се клањамо као што цару пристоји. Ако нијеси, а ми ћемо те свакако примити као добра чојка." Шћепан се бијаше готово помео, но хитри Тановић прискочи у помоћ. Сними капу и баци је под лијево пазухо, пак отворито кликну: „Нека приступе они што су са мном одили у Петров град на поклон цару мошковскоме." Кад приступе сви, опет Тановић прихвати, с руком на прсима. „Чуј, народе: ево нас седмине који смо се гледали царем Петром очи у очи; живи ни очи; ми полажемо главе и имуће да је ово главом цар Петар, а ето свједок виси у манастир под Махинама, пак нас баците под гомилу ако узлажемо." На тако озбиљно јемсто главари поставе Шћепана на сједало, пак приступе један по један да му љубе скуте и руке. Кад се измијени вас окуп, Шћепан се попне у дубак на сједало, пак кротким гласом рекне: „Црногорци! ја Шћепан надимком Мали, којега ви данас признасте господаром, примам част, и наређујем да мирите крви међусобне, а свако ново зло биће злочинцу на ново, и погинуће руком од суда. — Црковну главу да почитујете као намјесника Христова на земљи, то заповиједа Бог и свети Јеросалим којијема ја служим."

Мислило се онда, пак се и сад мисли, да је Мали Шћепан био римске вјере. Ову мисао тврде два примјера, први што

није знао писати азбуком, а други што је често помињао свети Јерусалим, која изрека није Србину своја. — Мој пријатељ Др. Валтасар Богишић, знатни и ваљатни Србин, показа ми јесенас у Бечу њека писма што је Шћепан писао господи дубровачкој, која су ме још боље притврдила у томе мнењу.

Кад се народ у први мрак разиђе, уљегу главари са Шћепаном у манастир да опочину, пак посиједају сви редом на окô у великој одаји. Тодосије Мрковић није могао срцу одољети но изађе из ћелије и дође у одају. „Помоз Бог, људи!“ Сви приступе да му руку пољубе осим Шћепана. Тодосије, као да није ништа чуо ни видио, пребаца преко прста бројанице, пак све од једном као са шале и спрдње, упита Шћепана: били на њега руку ставио да га лијечи од жутице. Шћепан му одврати шалу за шалу: „Немам лијека да помладим стара, ни да скротим надута.“ На то Тодосије, жмурећи једнијем оком: „То ми приговараш да сам ја тобож стар и надут. „А Шћепан њему лагано: „Ти нијеси то, колико ни ја лијечник.“

Сви умукну колико би орући два пут окренуо воловима. Пропрти најпрви протопоп Абрамовић, помукла лисица, која се из доста гвожђа одапињала: „Оче Тодосије, ово је цар мошковски, којега данас народ прогласи и прими као господара. Кад га је Бог донио између нас, који смо ево осиротили, биће и вама редовницима љепше и лакше, јер смо ви доста потеге давали и додијали Од сад ћете боље пратити црковне после, и повратити се таман на прави пут, а нами како да Бог и срећа.“

Тодосији би мило да Абрамовић наче разговор, пак му не даде ни одушити. „Ја се не чудим вами но њему, ви сте подавно обрнули злијем. Омилило ви мито, судите земљи по пријеко, пак ви се већ нико и не боји. — Сад ви треба цар да уз њега стежете и гулите. Не знате ни сами у чему сте заброждили. Оцкврнили једно свето име, као да сте псу крштено име надјели. Могасте га прозвати војводом или кнезом, ни пô јада, но не хћесте него да се ругају с вама Турци и Латини. Окрунисте га без круне, поцаристе га без царства, а укопаћете га гдје ми врана ни кост не понијела. О, народе ћори и глупи! С главе риба смрди. Опет кад те прегазе и прориједе Агарјани, или кад се облочеш брацком крвљу, дођеш зли и гори да целиваш владику у руке, да га молиш и богорадиш да те на пут изведе, а напасти учува. А ти, чуј ме добро, скитачу, ови исти што су се око тебе облијеколили, знади да се у своја срца смију; припели те на високо да боље врат сломиш кад те туре.“

Протопоп стане опет да маже: „Немој тако, оче игумане,

кобити народну срећу. Да те не познајем под чапром, рекао би да си завидљив, да ти је жао изгубити црковно господство. И цару и народу треба твоје вјежбине и мудрости; ти ћеш вазда у првијема. Ја не бројим што збори јетки Тодосије, но што ће творити Тодосије разборити. Сваки те јутрос Црногорац и Приморац куми, с онијем што у руке претвараш, немој не заклати, јер ће ти бити души тешко бреме, а имену пријекор и срамота." Тад сви усташе на ноге и побацаше капе на под да га смилују. И бијаше готово умукнуо, прегорјевши разлог сили, кад Шћепану не даде гријех да мучи. „Оче, Тодосије, ја идем од куда сам дошао, пак ти говорио о мени лијепо или ружно, једнака ти хвала. Поздрави ми старца владику и реци му да се окани свјетовна посла, а да пази цркву по закону, ако ће да га помилујемо и да га пустимо с миром умријети." На ово се Тодосије опет распали, као ватра кад у трухломе дрву тиња док је вихор опет разјари. Пуче сваке јаде на Шћепана, и догна му нокте под нос. Кад угледају махински главари да је Тодосије заборавио на човјештво, дохвате га пак ш њим у ћелију, а са Шћепаном без вечере у Лапчиће.

Тркне Тодосије брже боље на Стањевиће да понесе владици Шћепанов поздрав. Он је мислио да ће Саву пожећи на упор, али се љуто варао, јер је Сава под мирном ћуди крио дубоко оштроумље, пак, желећи сачувати Црној Гори и својему братству црковно поглаварство, пошље ђакона Арсенију Пламенца, свога сестрића, с писмом к Шћепану, и помоли га да му допусти да га завладичи, да му буде спрежник и помагач, јер он остарио и изнемогао не може да служи цркву као што треба. Ово је био први чин лажицара. Од тога дана поче Шћепан збиља царевати, а главари у његово име управљати земљом.

III

Рат и бојеви

Од кад прогласи Црна Гора Малога Шћепана царем, а владика му пита допуст да завладичи ђакона Арсенију, умноже се мобе и поклони одасвуд и већ му доносе повеће размирице да размрша и превида Иза сред Старе Србије, из Арбаније и Херцеговине, дођу поклисари с даровима те се протресе и узрује сва земља с мора на Дунаво. — Млетачка влада виде које јој зло пријети. Честа и страшна писма Бубићева, которскога провидура, и скадарскога консула, забрину жестоко госпоштину како да угаси овај пламен. Бродови, највиша јој сила,

ту не помажу јер не допиру. Војска пјешка, у тако кршовиту предјелу, кад прискоче Црногорци, би се изломила и распала да се не врати пиличник. — Просути мито да Шћепан погине, било би касно, јер се Шћепан оградио вјерном стражом. Не преостаде до лукавства, обичног оружја слабих влада. Послаше Которанина срдара Бујовића да му дâ под руком нешто мита, и да га помоли да се уклони с млетачке земље, да их не завади с Турчином, и да пође живљети на Цетиње, обећавши му помоћ и сусједно пријатељство.

Шћепан опреми овога поклисара од куда је дошао, а рече му да поздрави господу млетачку и да им открито каже, да нема мира док му не пошљу кључеве градовâ Будве, Бара, Драча и Уциња, које су пријеваром отели Балшићима пак три продали Отмановићу.

На ово очитовање рати, господа пошљу с напутком', као провидура которскога, Паскала Цикоњу, који под меденим ријечима покриваше срдито и окруто срце. Овај Цикоња призове преда се главаре махинске. Невјешт језику, а необичан нашему народу, узме срдара Бујовића као драгомана. Кнежевао је те године у Махинама Јанко Станишић, тријезни и отресени човјек, који је навикао бранити код суда сваку погрешку својијех људи. Кад главари у Котор пред провидура, зачне Бујовић говор о Шћепану: „Ми не знамо, нити нам је стало знати, ко је и од куд је. Док је живио потајен у Махинама, лијечио и траве купио, ми му нијесмо у стопе стојали. Али данас кад се очитова цар руски, нека иде на Цетиње да тамо попне пријесто, пак нек царује, ми добри комшије. Млетке не ће кавге с Турцима. Отмановић спрема многу војску да потражи тога цара, јер му се потресла земља до Балкана, па кад војска прегази Црну Гору, а не нађе цара, ево је на вас да га потражи. Ми вам помоћи не смијемо, а и да смијемо не можемо, пак ни се годи срамота да вас попале и опљачкају Турци. Сад је овоме злу лијек, да тога добросретњега госта спремите преко врха. Ако ли се боји горе, нека иде у Млетке, ево му по сто пута божја вјера да ће живљети мирно и обилато док га буде воља или му срећа прокрчи пут дома."

На то одврати кнез: „Ја се чудим и не могу се ишчудити што ви тај наш гост пријечи, чему ви је разбио сан. Бог ви је дао да можете мирно господовати, не даје ви нека несрећа, но се од ваше сјени бојите. Ми смо примили Шћепана, ево на овај час три године; он је нас лијечио и учио на јевтину цијену. Сад хоћете да пљунемо на сô и хљеб, да поколебамо вјеру, да по-

хулимо на гостопримство, да га прожененмо, пак да нас околишни зборови по прсту казују. Вогме не ћемо, све нас Турци љетос ископали. Ми ћемо се за њ потхватити, било вама, било султану, да ће мировати као до сад. Звао се цар, или кнез, или ђаво из пакла, што то смета султану кад Црна Гора свакако није његова? Шта да се плаши од празног имена? Томе не ће нико вјеровати ко слано једе! А што говориш, честити провидуру, да нам не ћеш помоћи, хвала Богу, ми ћемо се сами клати Турчином као од Косова, пак ако нас смрве, ми поштено у гробу, а ви стидно на земљи. Триста се цара објавило ми се заклесмо једном бити вјерни дужду, али наше старе обичаје чувати као очи у глави, ово нијесмо ни предали ни продали, ово је јуначка дика, коју ћемо бранити као старински аманет. Ако Шћепан без наше прикојасе дигне из Махинâ било на Цетиње, било у Млетке, пак га и за дужда узели, ми му бранити не ћемо чисто; али га изагнати нипошто док не останемо на ђевојци, јер су тање наше теразије на које мјеримо поштење народње."

Провидур поче обећавати главарима златне крсте, брод соли и суха хљеба ако Шћепан исели. А кад виђе да мито не прианња, стаде пријетити да ће објесити главаре и поваљати им куће. На то Станишић: „Ми смо дошли овђе на вјеру. Ако и нас објесиш пред Котор, остаде Шћепан у Махинама, гдје га Богу хвала има ко бранити. Но немој тако, честити провидуру, за једнога Бога, но чувајте нам образ и за вас је боље; ако данас пљунемо на вјеру, ако ни мито омили, ако не пријетње препану, не ће ни по вама добро бити; тако се не влада до у Турчина."

Провидур се није сјетио да нема у власника горе погрешке што пријетити и обећати а не испунити. Тако се главари махински поврате као добитници, и кажу Шћепану све од ријечи до ријечи.

Мало иза тога договоре се међу собом Црногорци да изведу Шћепана на Цетиње. Протопоп Абрамовић из Бјелица, који је водио ово коло, и војвода Вуксан Милић побоје се да ће лукавство млетачко доћи главе Шћепану; а чувши уз то да Турчин војшти на врат на нос по Анадолији и Румелији, дођу у Махине под изговором као да ће у Црној Гори мирити крви. Кад горе, удри Тодосије да се пријечи из петнијех жила. Принуди старога Саву преко Арсеније да пошаље Црногоцима писмо у којему се куне и преклиње да је Шћепан лажац, који ће навести Црну Гору на пропаст. Кажу људи да се владика склонио

на то, јер му стиже писмо из Цариграда од онога рускога посланика Обрјесова, који, дочувши што се згађа по Црној Гори свјетова владику да се прође Шћепана и да га прожене као лажицу; увјеравајући Саву да је Петар III умро године 1762 у цвијету своје младости.

Кад се владичино писмо прочита, Шћепан смућен викне народу да бира хоће ли њега или црну капу, јер не могу господарити једној земљи двојица. Скочи суд те побије владици сто говеди у глобу, а подијели месо по народу на пушке.

Свакако да не дође на Цетиње патријара пецки Василије Бркић, била би се земља разлучила на махове, неко би за царем, неко за владиком. Свештеници су имали велик уплив у народу, а браственици владичини Његуши доста својте и пријатеља. Овај Бркић, о којему пишемо, није сносио зулум Караман паше из Дукађина, пак му се опирао колико је најбоље могао. Караман се боја јавно уложити у патријара, пак га ноћу ухвати и опреми к Цариграду, а девлет га заточи на једној острвици да се каје. Иза тога падни раја и испроси у паше да јој поврати главу од закона. Кад се патријара докучи патријаршије почне народу причати о цару Шћепану и справљати му колаче и писма, а кад чу да сједи на Цетињу диже крадом с Пећи и дође у Црну Гору пак се поклони цару, а ослаби владичину страну. Онда је Бркић уступио власт црковну над приморјем владици Сави и његовијем насљедницима.

Још је и то ушутило сваког противника Шћепанова кад Новљанин Џаја посла цару на дар шарену прекоморну тицу налик наше сојке, која дречећи викаше из свега гласа: *цар, цар, цар*, како је бијаше Џаја научио. У Црној Гори у то доба није се знало да има тица које говоре, пак се свако дивио и чудио гдје и тице стадоше звати Шћепана царем.

Већ су били у Цариграду склопили уговор велики везир и посланик млетачки Ђустиниани, да заједничке ударе на Црну Гору. Млеци ће послати сухоземну војску и броде у Боку Которску и поставити логор пред Котор и Будву и тако сметнути Приморцима да притеку Црној Гори у помоћ а робље да не слази преко врха. А Турчин се обвеже опремити до сто тисућа војске у три раздјела, први средином Црне Горе на Бјелопавлиће, други деснијем крилом на Катуњане, а трећи преко језера на Црмничку и Ријечку Нахију.

Но у то доба нијесу у Цариграду имали, а Бог зна имају ли и данас, какав земљопис, пак нијесу знали Турци ни сами камо иду. За то углаве да се договоре провидур которски и паша

скадарски Махмут Бушатлија, потурица старином Црноевић, кад, како и камо да ударе. Махмут окроји облик пак зовне архимандрита Дебељу Баранина те га опреми у Котор с листом. Но Дебеља душом Србин, у потаји препише лист пак га по уздану човјеку управи на Цетиње Шћепану на руке.

Препане се Шћепан и жив умре кад прочита лист, пак измјери умом сву опасност. С једне га стране тиштјаше своја судбина, а с друге га гризаше свјест о погибији коју је зготовио својом безпамештином. Хоће ли, не ће ли, одлучи казати протопопу Абрамовићу лист и ко му га посла. Прото се поче ситан смијати. „А које су то главе писале?“ рече смијући се. „Зар хоће да напријед погоде гдје ће ко ногом стати и метериз градити? Ја нијесам никад могао ни помислити да сметенило може дотле допријети да човјек среди бој као свадбу, да забиљежи војсци мјесто, а не зна гдје ћу ја с мојом; да опредјели што ће узимати и притискати као да смо ми припасали кућеље. Ја се све бојим да није ту какве пријеваре. Могло би ласно бити да су ни поставили то писмо како ћемо их чекати гдје не ће доћи, пак да нас умину. Ти, царе, нијеси вјешт нашијем бојевима, јер смо их ми навикли сновати на крвавој пољани крвнику у очи, пак ту одлучимо како ћемо га затијецати и разбити. Пусти ти нас да се држимо старе наваде пак ћеш видјети гдје ће се Турцима гроб ископати“.

Највиша је мука била оскудица пушчаног праха. Млечићи забранили износ с мора сваке ратне справе; позатворали дућане гдје се продаје олово, прах и кремење; и прогнали пушкаре, Херцеговце и Арбанасе, да не поправљају оружје ни црногорско ни приморско. Бивало је нешто праха пушчанога у манастиру Брчели под Његалицом, но затворено у рђавим судовима а натрпано под влажнијем и отсојнијем сводом било се закисло и готово покварило. Бадава га сушили на сјеверу по гувнима, пак и на гвозденијем сачима у пећима, боље ништа. Пошљу по прах у приморје, али се Приморац сваки препао и скаменио, осим једног срдара рисанског Петра Ђеловића, који им изручи три мазге, и то плати главом, јер га Млечићи отрују крадимице у ракији.

Тек отвори вријеме а гора се лишћем обуче, свали се војска преко Кома и Васојевића пак обухвати Пипере, Куче и Бјелопавлиће, све до обале ријеке Мораче. Ту је војску предводио Караман паша дукађински. У исто вријеме дође возом уз језеро Махмут паша скадарски пак се утабори на Виру да преполови Црмницу. Трећа војска под управом Осман паше, везира босан-

скога, слеже се од нишицке Жупе до Грахова. Сва је ова војска бројила сто хиљада момака по казивању истијех Турака. Румели Вализ из Битоља дође да је заповиједа и сједијаше у Спужу при Морачи.

Млечићи су дуго рамњали, као да ће их сном проћи. Најпослије не мога им бити од страха турскога да не окупе неколико војске, пак се утаборе у буљанскоме пољу на Царинама. Одатле почну сипати мито да добаве жива Шћепана или барем патриару који је сједио у Грађанима у Црмници. Проспу новца доста а тием двјема не нахуде.

Влада млетачка није хтјела пропустити ову згоду да не педепше неколико својих људи из три опћине, а то обичном пријеваром и вјероломством.

Није могло бити народа на свијету тврђега у заданој вјери што српскога. Кад изгуби своју неодвисност и спусти се у хајдучке борбе за слободу, није никад ни Турчину превјерио задану ријеч. Ако је ова поштена и јуначка врлина на многијем мјестима гдје Срби живе данас смалаксала, то се приписује срамотноме примјеру онијех који су ш њима химбено владали.

Генерал Иван Ђустиниан, који сједијаше на галији под Будвом, посла кнеза Марка Љубановића из Грбља и генерала Рада Краповића из Махина, да помоле главаре од три опћине да дођу на станак, и да им даду божју вјеру да им бити не ће ништа животима. Ова двојица углаве станак на пелинскијем рудинама у Грбљу, и дођу у урочени дан од опћине браицке кнез Никац Мартиновић, Жмуро Стојановић и један Рајчковић, од поборске кнез Марко, Васо и Ђукан, сва три Зеца, а од махинске Марко Кнежевић, Савић Борета и Андрија Дулетић, а пред свијем калуђер Јосиф Вукићевић. Иван Ђустиниан обећа свакоме опроштење, по што је Шћепан дигао из Махина, осим Марку Тановићу и Вуку Марковићу, који су пошли за њим да га дворе. Још рече Ђустиниан: ми смо довезли њешто војске да вас бранимо од Турака, јер смо се побојали и тешко забринули за ваше здравље, да вас Турци не опале кад продру преко Црне Горе. Кад пошљем за вас, дођите у манастир Свете Госпође да се кунете, и да душом и срећом присегнете бити вјерни светоме Марку; а ево вам сад оклевштине свакоме по педесет жутијех дуката.

Једно десетак дана иза тога призове их опет под Махине да се куну, и ту дође на његово звање владика Арсеније Пламенац. Кад у цркви да целивају иконе и да чују клетвене молитве, околи војска луждева манастир, пак их све повеже, осим

Андрије Дулетића, који брзином ногâ омакне уз оне поточине да га нијесу ни зрна из пушакâ достигла. Све девет горепоменутијех онако везанијех одвезну исто вече под Котор, и ту их без суда и без исповијести објесе о конопљу по галијама.

Исти дан војска рупи из убаха кроз три опћине и сажеже свијема куће опустјеле, а углове им лагуном обори.

Рекосмо негдје наприједа да су Млеци лукавством окрнули те три опћине Црној Гори. А сад је ред да кажем како се то случило. Петар Бубић Будванин купио једнога парипа у владике цетињскога Висариона Баице. Парип осми дан ослијепи, пак је Бубић тражио да му владика врати новац. Владика не шћедне на то пристати, а Бубић прве гладне године, кад је од суше род изгинуо, подмити Махине, Поборе, Браиће, Угњане и Бјелоше да се Млецима предају. Они гладни слакоме се и потпишу предају. Бјелоши и Угњи, тек им жито роди, поврате се владици, а три опћине остану силимице под Млечићима, док се та отимачина на пожаревачком миру договором султановијем позакони.

Послао једном на дар Шћепану ракије и сухијех смокава њеки Цеко Стефановић, родом Подгоричанин, а стојбином Будванин, човјек провртник и претргарица. Једно га вече у сред пô ноћи дохвате и притисну у постељи Млечићи, пак га пред зору зајме везатијех руку пут Котора, гдје га суд трећи дан удави. Имао је Цеко лијепу и прикладну жену, ћеру Арса Ђокића, која пођe за мужем у Котор и изађе пред провидура да тобож оправи или испроси мужа. Срамотни провидур, кад угледа ову женску главу, заборави на своју част и на човјештво, пак јој га обећа даровати ако она ш њим преноћи и мужа превјери и обешчасти. Зажари се Стана као паприка, пак окренувши провидуру леђа, рекне: „Дражи је мени мој образ но муж и син, пак их оба објесно сјутра, не дам поштења у мито; то су млетачки откупи.“ — Ова се женска и данас спонаша по народу, и памтиће је док не преоврене обичајем. Да је Цеко био братственик и земљак, не би Млечићи на њ уложили, као што нијесу на многе друге руку ставили који су дарове слали Шћепану. Но је Цеко био туђица, пак се слаб суд на омечицу појуначи.

Турски војсковође нијесу били међу собом сложни. Паше босански, дукађински и арбанашки, српске потурице, гледали су кривијем оком гдје им заповиједа сераскијер, познавали су тегоћу рати с Црногорцима, знали лијепо да су Млеци из лукавства омотали Турчина у ову рат да таре силе о стијену; омилили им хареми и талагајност пак одмицали и дуљили, е

да се султану и беглебергу додије. У пет недјеља крвавог боја сриједом Црмнице и покрај Чева не могаше Турци ступити ни хромице, а камо ли да се састану три војске на Цетињу како је углављено било. Во ска турска није имала довољно пиће, јер кроз оне планине кршовите и беспутне нијесу могли преносити брашенице, а без воде удари болест и помор. Пљенова и пљачкања није бивало, јер су заран Црногорци пренијели у сред своје земље све живо и покуħство да се не ометају. И чисто да им није праха нестало хħаху једно јутро по магли разбити Турке покрај Велестова да се од њих не поврати ни пиличник.

Шħепан је живио у Бјелошима у једној торини под Соколом, пак се хранио сиром и млијеком, владика Сава на Стањевиħима, а патријара Бркиħ у Граħанима. Сва је мука падала на Тодосију. Шта да се ради без праха? Бајо Гавриловиħ Цуца потхвати се пред главарима да ħе затеħи самотридести карван турски од Клобука и отети џебану, ако главарима поħе за руком уставити бој три дана. Тако уговоре спремити Тодосију и протопопа Абрамовиħа и Лаза Богдановиħа к сераскијеру да вјеру ухвате. Ова тројица доħу на Чево пак се стану с пашом Шуваљијом на прве бусије и ту утврде, руку на руку, да је вјера три дана док доħу код сераскијера и здраво се поврате натраг. Кад били под шатором сераскијера посједају у околу један до другога. Сва три се нагнали стари и сиједи да би им и Турчин с грехотом учинио зулума.

Сераскијер надуте нарави, а кратке памети, стане од прве да тражи цара Шħепана жива или мртва, пријетеħи да ħе све погњечити и попалити ако му га не предају. Тодосије умиљатим гласом одврати: „Каквога цара, честити везире, цар је помазаник божји, Бог под Богом, а то је несреħа и скитница без мозга и без образа пак се ш њим ругају несмотрењаци и милобруковиħи. Да га видиш какви је то чојек не би му жље помислио, но удијелио којy пару да се оħедне и прехрани. Да знам гдје је, бих ти га довео да се преобразиш кад видиш кога тражиш, на кога си ову силу скупио од које земља дркти.“ Беглербег скочи као помамљен: „Ко ме смије питати што ħу ш њим да радим. Крили га, не крили, ја ħу га наħи ако све те ваше горе узрасту над облаке“. А Тодосије опет лагано прекрштених руку: „Не ħе га предат Црногорци да је као жаба губавица, ни пљунути на гостопримство, ни превјерити уток. Ту ти нема, царска десна руко, ни славе ни јунаштва да удавиш ову шаку горoштака. Но смо ми дошли да те кумимо хљебом царевијем да се мичеш с наше границе, и да ову сиротињу ос-

тавиш на миру. Цара на свијету нејма до једнога, Бог који је све створио и који ће све растворити."

Сераскијеру се нешто ражали видећи јуначку простоту овијех стараца, пак се скамени и замисли дубоко. А паша Шуваљија, бијесни и тријезни Турчин, кад видје да не проговара нико, заче он: „Ми смо сад чисто увјерени да не знате гдје се Шћепан дио, а да знате би нам га предали мимо народа. И ја сам вазда мислио да је спрдња то крунисање Шћепаново. У вас Црногораца кад људи полуде народ их крсти царевима или свечевима. Но ви знате лијепо да се и нама хоће доста посла да се оправдамо пред султаном и девлетом. Наши и ваши злотвори припели то на високо, нашарали и излагали тек да се кољемо у томах. Кад се оволико војске свило да тражи једнога човјека, срамота је кад га не нађе, ругаће се свијет. Но сте вас три стари и мудри, пак пронађите лијек овој главобољи јер и нас срце боли да војштимо на ту сиротињу, која се збила у ову спилу да гладује и пати зло."

Кад се прото Абрамовић сјетио да су Турци омечили, рече паши Шувајљији: „Покој има ко те је родио! ти знаш и наше јаде и наше тврдоглавство. Нијеси ти придошлица, но прави Србин. Колико је Црнегоре с мора на Морачу, и колико је по, њој пећина и спила, тако ми, пашо, четверо јеванђеља, да спуштиш сву ту војску да слободно бирукају, не би Шћепана за три године нашли, а камо ли да га ми нађемо. Све што си пашо, рекао, све ти се сребром претворило. Ево нас три довели Брњаша, коња Шћепанова, којега му је поклонио патриара Василије, да га поклонимо сераскијеру на дар, и да му кажемо од стране цијелога народа да Црногорци признају да је најјачи цар на свијету падиша Мустафа. Ви ћете ове двије ствари принијети честитом девлету, како ве мудрост учи и како ће му бити слађе, пак ће девлет рећи: „Ево Црногорци дадоше Шћепанова коња, пак би чисто и Шћепана да је гдје на видјелу. Преко тога познаше силу и моћ султанову и његово јако царство, што од Косова јошт не изустише. Ово је велики добитак који од Мурата до данас не би срећан стићи ниједан султан. Али кад примите ову нашу објаву и коња, да дижете војску с границе и да нас оставите на миру; ако ли нам огњиште не очистите, као да нијесмо ни дбдили ни говорили ништа."

На то се распали Беглербег, пак стане бручити протопопа на грдни начин: „Што је мени до коња лажицара, али султану да га ти и твој друг припознате силног и моћног? Хајте с крај мене да не превјерим, јер сте ми као ступац крви. Ја ћу наћи

лажицара и казат вам гдје страх лежи, каква му је мати. Сва се ова сила овдје укопала, трострука ће доћи у походе тој лажици што сте окрунили. Што ја хоћу то хоће султан, што султан хоће то хоће Бог, који је предао падиши рају на аманет као осталу стоку.“ Иждене их сва три, пак их паша Шувајлија угости хљебом и месом, а по ручку отпрати до прве страже црногорске.

Ту исту вечер, у прве кокоте, удари Бајо Гавриловић самотридести у тјесан кланац на турски карван, и отме дванаест бремена фишека у тестама. Посијече, преко тога, деветнаест глава пратње, пак се весело поврати на Чево у прозорицу.

У које дијељаху прах по војсци дође војводи Милићу улак с Цетиња и каза да је удрио гром и упалио једанак џебану турску и млетачку, на Виру прву, а у пољу будванскоме другу. Кажу људи да се то збило исти дан кад су Млечићи ваљали ћускијама олтар светога Марка под Махинама и углове кнежевскијех кућа у трима опћинама.

Овај догађај обесели и похрабри војску, јер рекоше међу собом војсковође: „Ево згоде! Разљутио се на њих Бог кад почеше ваљати свете трпезе.“ Ударе сложно на сва три табора. На Виру Махмуд паша, по што опали село Годиње а оста без праха, ноћу превезе војску на отоке Врањину и Лесендро, пак сутра дан пут Скадра. Ко се не мога у чуњеве укрцати, или се у језеру утопи, или погине. Паша босански, кад чу за погибију на Велестову, диже логор ноћу пак умаче без боја. Највише је поклаће било око Озринића и Пјешиваца што су Турци попалили у први мах. Црногорци раздвоје војску сераскијереву на троје, да једна другој не помаже. Један дио погине до трага, а други пријеђе ријеку без оружја, по што му се половина удави, најпотоњи без боја омакне пут Спужа. Колико је изгинуло свега Турчина није се никад право дознало, но су људи бројили до петнаест хиљада с утопцима. Црногораца је остало мртвијех свега боја пет стотина, али су љуто пострадали прво од паљевине, а друго што се те године није пожњело ни зрна жита.

И Млечићи дигну војску, задовољни да је турска пропала на Црнојгори, а Шћепан очистио с њезина земљишта.

Ово се све случило од прољећа до листопада године 1768, то јест од кад је Шћепан из Махина предигао у Црну Гору.

IV

Смрт Шћепанова.

При крају годишта 1768 Султан Мустафа III. по наговору Вержења, француског посланика, објави Русији рат. Почетком

нове године опреми двор руски кнеза Ђорђа Долгорука у Италију, да би како отуд подигао Србе и Грке на Турчина. Долгорук се бивио у Италији готово три мјесеца под именом трговца Барншникова (јер господа често именом мијењају), док се деси у Напули с кнезом Војновићем из Новога. Овај, као знатни човјек, напути га да пође у Црну Гору, ту да се упозна с народом, и својом главом да завади Србе с Турцима. „Кад пукне пушка црногорска,“ рече Војновић, „био здраво, не ће из Арбаније, Босне и Херцеговине ни чељаде ни коњче султану на помоћ, а сусједни везири и паше једва чекају да се тијем оговоре.“ Тако се укрцају на један брод трговачки, њих двојица и пратње тридесет друга, пак доплове под Спич једанестог Августа 1769. Спич је мјестанце врх мора међу Будвом и Баром, са запади прво село турске Арбаније. Ту добре луке нема до жаља што га зову Чањ, пусто жало без жива духа. Путници се без страха искрцају на сухо, пак у сред подне преко Созине допру у Бољевиће у дно Црмнице, и ту преноће код владике Арсеније Пламенца. Сјутра дан дођу на Цетиње уз велику пратњу, и за три дана окупе главаре црногорске од све седам нахија. На скупштини Војновић прочита грамату царице Јекатерине, која позива народе грчке и српске да војште на Турчина за крст частни и лијепу слободу, обећавајући златна брда и долине ако надјачају.

Тодосије Мрковић, опорне нарави, зачне први говорити: „Ово је, честити кнеже, трећи пут да нас Мошкови подбадају на рат противу Турака, а вазда се без нас умирише. Ми смо љетос изгинули главама и имућем: јошт нам гњију у ранама најбољи јунаци а многи осакатили; не ћемо се за десет година окријепити и доћи на прву мјеру. По што навучемо на себе јаничаре и малисоре, ви ћете се, кнеже, умирити без нас, а ми ћемо до краја изгинути. Немамо узданице ни у Срба ни у Грка, ни у Бугара, све је то живо умрло и на своју прошлост заборавило. Још нека нас Турци пособе, као што и хоће, биће тијесније и вама и Млечићима.“ Још би старац подуже говорио но му главари прекину бесједу: „Срамота је, оче игумане, корити нашу браћу Мошкове. Ми смо навикли злопатници, ми ћемо помоћи хришћанској царици што најбоље узмогнемо, само да нам дође праха и олова.“ Тад им Долгорук да 500 дуката, а пошаље 600 момака с мазгама да пренесу из Спича џебану, коју је довезао бродом у Чањ. Тако се скупштина обрадује и закључи да се на све стране започну задјевице против некрста.

Прије нег се разиђе скупштина, загусте пушке уз поље као

да је свадба. Хрпа се народа тамо нагне да види што би, кад ли Шћепан језди коња, а за њим иду око триста Дупиљана и Грађана пут Цетиња. Тек се приближи Шћепан манастиру почне и скупштина просипати ватру из пушака, а из гласа викати: „Ево цара из Црмнице, благо нам јутрос и довијека."

Долгорук се снеби и смути, но га Војновић и Тодосија охрабре. Кад Шћепан изађе пред Долгорука, овај га упита чему се назива царем и вара народ. Шћепан није знао убезочити, но се препане и рече, да он није никад рекао да је цар, но Мали Шћепан. „Ја нијесам могао свијету затворити убрусом уста да ме не крсти како сам хоће."

На покренута зеца свако пашче штекће. Неки Црногорци који су мрзили на Шћепана што их је глабљао и корио, почну викати из гласа да је заслужио умријети. Пријатељи су се побојали прискочити Шћепану у помоћ од страха Долгорукова, пак и да се народ не искоље међу собом. Долгорук нареди да Шћепана обезоружају, пак га баци у поузану клијет врх своје собе, а клијет затвори кључем.

Ту исту вече скупе се на посијело главари, скамењени и јетки. „Камо ве главари" викне прото Абрамовић „та Мошковит оцрни нам образ. Какви је год Шћепан, ми га једном зацарисмо и дадосмо му тврду вјеру. Од њега се народ бојаше, а он цареваше јевтино. Ако погине Шћепан и ми ћемо уза њ који смо судили и господовали. Но отворимо очи и видајмо се док је раније." А Лазо Богдановић: „Виђесте ли како га тури онај Мошковит врх себе у тамницу? Ја нијесам никад чуо да се сужњи затворају врх себе, но пода се. Да он није цар не би га генерал припео да врх њега стоји. Али ко је виши он је свуда виши, било и у тамници. Донесе га неко чудо да га међу нама улови, да превјеримо и да се обручимо. Но хајте да га вадимо из оне клијети, ако ћемо и силимице." И дигну се да иду, па поп Андрија Ђурашковић, меке нарави, скроти их. „Не лудујмо, но се разаберимо. Одвојмо се ми пет шест стараца, пак пођимо код Долгорука и помолимо га да ни дарује Шћепана; пак ако нам га не пусти, можемо опако кад драго."

На ту попову пристану сви, пак од њих се одвоје осмина, пођу код Долгорука, сниме капе, а проговори Ђурашковић слаткијем гласом: „Дошли смо, свијетли кнеже, да те лијепо помолимо од стране народа, да нам пустиш Шћепана. Ти нас завади Турцима, пак ћеш брзо, ако Бог да, у Русију, а ми остадосмо сиротни и бесудни. Ко је год тај Шћепан, он је нам добар и нуждан, ми без њега не можемо стезати народ, ни боја бити с

Турцима. Ако си га наумио расцарити или одвести са собом, носи и ово праха што си донио, да се не огријешиш јер ћемо се ми ш њим поклати једно другога. Владика је стар и немоћан, а нам се хоће гвоздена рука да управља народом, који живи на кремену од пушке. Да није било страха и уредбе Шћепанове, данас би хоџа викао с овога манастира. Он умири племена а потакну јуначко поштење. Са Шћепаном све што обећасмо испунићемо, а без њега ништа!“

Долгорук се нађе на муци, као сва она господа што нијесу обични чути слободну и искрену ријеч, но лажи и претварања. По што се договори с Војновићем, отпусти Шћепана дарова му официрско одјело, капу и мач, пак га остави као господара црногорскога да га свако слуша и да му је покоран. „Ја га свакако хћах пустити, рече Долгорук смијући се, јер сам познао да је разборит и приљежан, али сам га хтио кушати и ш њим се боље упознати.“

Весели Црногорци гдје им Долгорук потврди господара, а пуни праха и олова, ударе на сусједне Турке и донесу на Цетиње многе главе посјечене. Тако видје Долгорук својим очима гдје се начеше задјевице и крвљења, пак кад дође зима на врат, посла Војновића у Боку да добави брод да иде у Грчку и тамо да се прекрца на ђемију Орлова. Једно вече мраком сађе Долгорук с пратњом у Грбаљ. Ту се укрца у Јаз под Мрчевијем пољем на брод Лазара Јанковића Новљанина са свом пратњом, и поведе са собом патриару Бркића, кнеза Војновића и Марка Тановића, а Вуко Марковић обезуми и не хће селити.

Допрати ту господу Шћепан су сто Црногораца, пак кад се брод од краја отисне а спусти једра, врате се преко Стањевића у Црну Гору. Кад били у Свињишкој гори, помоли Вуко Марков Марковић Шћепана да га пусти поћи до Лапчића да види својтину. Злом срећом нагази Вуко на пандуре дуждеве, који га баце под огањ и одведу мртва у Будву. Кажу да су га просочили Бубићу за мито исти му сељани.

Вративши се Шћепан на Цетиње постави суд од дванаест људи прибранијех, који исти дан осуде на смрт Шуја Радановића доњокрајца убицу свог брата. Кад се народ ујарми и стегну, и данас се повиједа да је Шћепан просуо њеколико дуката по путу његушкоме, и да су овако стојали пусти без прекида три недеље дана, да их нико не таче.

Новцем што је Долгорук оставио на Цетињу почне Шћепан градити пут с Ријеке у Црмницу. Прискочи му зли час, дође да види рашта се утјешила једна мина што су минеацију ко-

пали у станцу камену; кад се примакне, мина упали и љуто га обрани по животу, да је боловао годину дана у манастиру брчеоскоме, и како кажу оћорио у једно око а охромио у једну ногу.

Замјерили се године 1771 Дубровчани у Грчкој војводи русинскоме Орлову, који је за то пријетио у Италији дубровачкијем људима да ће им оборити град. Кад чују господа дубровачка, домисле се опријатељити са Шћепаном да их с Орловом мири, пак му пошаљу на дар посластица, вина, ракије, воска, свите, богато одијело, оружје и једну позлаћену носиљку. Шћепан прими у Брчели дарове и обећа Дубровчанима да ће смекшати Орлова, но у исто вријеме пише госпоштини да му поврати благо и закладе што је оставио у Дубровнику на сахрани Ђурађ Бранковић Смедеревац године 1440 кад га и ту Мурат гоњаше. Господа пошљу оружје Ђурђево и све што се при њима налазило, осим старинскијех писама и отпишу Шћепану да код њих није ништа изостало Ђурђева.

Иза тога Дубровчани даду двјема војводама црногорскијема и староме игуману Тодосији пролазак, и превезу их бродом на ђемију Орлова у Грчку. Сва би три Турци посјекли да их нијесу Дубровчани провели својим људима преко Херцеговине, а не би ни од Млечића смјели до Орлова доћи, да им нијесу Дубровчани били пратиоци и бранитељи.

Њешто с тога узрока, а њешто за то што су Мошкови надјахали Турке и сав Крим примили, Орлов се на Дубровчане омечи, и тако се она три Црногорца здраво поврате с даровима кући.

Као што је игуман Тодосија напријед погодио Русија се помири с Турчином без Црне Горе, нити се уврсти у уговору мира кајнарђинскога, склопљена 10 Јунија 1774, ни једна ријеч о Црној Гори. За то султан нареди Румели Ваљизу да опет војшти на лажицара, који је сметнуо да крајине и окрајици не шаљу на Крим војску.

Кад се године 1771 ранио Шћепан, прибави он код себе једнога Грка да га служи и двори: он га је видао и привијао му ране, кухао и прао, бријао и шишао, и сваки други измет чинио године три без прекида. Он му се тако умили и удвори да га је Шћепан љубио и вјеровао преко икаква Црногорца. Звали га људи Станко Пањикарда, али Бог зна је ли му ово било право име, или су му га надјели, или се тако сам прозвао.

Једно јутро нагнали се сами они два у ћелију манастирску. Шћепан рече Станку да га обрије. Или је Станко на то одавна мислио, или му је онда на ум пало, или како народ

повиједа подмити га Махмут паша скадарски, тек догна бритву до грвљана Шћепанова да га подбрије, задубе гвожђем, прекине му лијетњак и догна тилут до вратнијех жила. Покупи по кући оружје и што је било најбољега, пак узјаше коња Шћепанова и побјегне у Скадар. Тамо га паша обдари и дочека с великом славом.

Шћепан мали и по свједочби дуждевијех људи, и по писмима Долгоруковијема, и по казивању врсникâ му, био је човјек здравога разума, умјерене речитости, врле разборитости и доброга срца. Говорио је јасно и отресно. Највише се старао да мири народ, да претијеца зла и да искоријени освету. Био је штедиљив, а не тврдица, ни пусторук, ни лаком. Живио је о маломе у манастиру као калуђер, и његове су осуде биле праведне и беспристрасне. Да се није рањивао, и да је био бољега здравља, чисто био би Црну Гору уредио и зар обновио стару кнежевску власт.

Ко је био и од куд је био, није се никад право знало, али по казивању Махина најприличније је да је био лијечник из хрватске границе презименом Рајчевић.

У пет година његовога господарства доста је муке и губитка пропатила Црна Гора и Приморје од Турака и Млечићâ. Али правога напретка без муке нема!

Ст. Љубиша

НАРОДНИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ. АДВОКАТИ И ПРАВНИШТВО. ИСТОРИЈСКА ЦРТА

(Свршетак)

Томе се народ надао а није се сетио да је староме јунаку много лакше било сломити ланце турске владавине у Србији, него извући народ из мана у које је запао био, и опростити га замака у које су га увукли они који су њиме управљали. Никаква људска снага, није могла за много десетина година опростити српски народ од оних зала у која га је увукла за неколико година олигархијска владавина. Кајишари и зеленаши били су се размилели као пијавице по народу, и на са свим законити начин крв му његову испијали. У земљи се створила јака чиновничка каста која се била истим злочинством окаљала Интереси сталешки били су необично изукрштани и народна се маса увалила у легалне мреже параграфске. Шта је могао у оваким несрећним приликама учинити стари вођа револуције? Подерати законе, поништити параграфе, зеленашлук и кајишарлук, без унутарњег несрећног грађанског рата, није никако могао. Покушавао је од сваке руке да народу помогне, па је свуда наишао на неодољиве отпоре[1]. Истина пред његовим ногама падоше у прашину титуле „благородства“ и „високородства,“ обрну се другим путем ток народне спољне политике, истисну се турски уплив из Србије, а унутарњи положај сем неких необично малих формалних измена остаде истоветни, за то, што је по невољи таки морао остати.

[1] Читаоцу је познато како су параграфи били свезали руке јунаку од године 1815, које није могла свезати ни најгрубља азијска и мусломанска стихија, те при своме повратку у Србију морао је гледати са скрштеним рукама како кајишари и зеленаши продају куће и земље народне, и све што је могао урадити било је то: да постави нове чиновнике (извршитеље) који ће несрећне продаје што пре извршити.

Но и пак од времена у коме се истисну турски утицај из Србије, и падоше благородничке титуле, датира и неки унутарњи покрет који је противан ономе стању које се протеже још од владавине олигархијске. Чиста народна мисао за правим народним напредком почела је у неколико провејавати и кроз саму чиновничку и поповску класу. Реална знања и у опште позитивна наука преотимље маха а параграфи падају у цени. Народ се скупља на скупштине и изјављује своје жеље које ће се кад тад морати остварити. Зеленашима и кајишарима одузима се по мало земљиште и т. д. па ћа појављује се на српском огњишту по мало и социјализма, који и ако је за наше прилике права бесмислица и утопија, опет бар толико има заслуге, што служи као неки протест против народних пљачкаша у Србији. Све се рекао би окреће на боље, али да се запитамо докле нас може довести правнички и адвокатски оптимизам који данас управља народним покретом у Србији?

Ако загледамо у европску културну историју видићемо, да је правништво највише процветало и развило се код оних народа, код којих је правилно развиће било спречено у природном току своме, и настали аномални заплетени друштвени односи који су превазилазили правну свест народну. Стара држава римска као највише правно огњиште на свету даје нам за ово довољно доказа. Код Римљана правништво је било неодољиви резултат аномалне државне заједнице, у коју су по невољи ступили небројени народи, који су имали до крајности разнолике правне обичаје и домаће установе. Из оваких истих или из подобнијих узрока цветало је правништво после пропасти римске царевине, у средње-вековним и новим европским државама. Груба сила, феудални систем, аристократска надмоћност и сужањство или строга потчињеност народна били су у средњем и новом добу родитељи и дадиље правништва. Што је већа потчињеност и страшнији притисак, то све више скаче цена правницима и адвокатима, а на против опада им вредност у правој сразмери са народном самоуправом и једнакости. Ово је историјски факт коме се не може ништа преговарати. Ако узмемо за пример Аустрију и Маџарску, у којој се друштвени процес најаномалније врши, наћи ћемо потпуну потврду за ово што сам поменуо о правничком и о адвокатском цветању. Први државници и најчувенији људи у Аустрији и Маџарској јесу правници и адвокати, за то што су они према приликама које тамо владају једини могући посредници између притискујуће владавине и притиснутог народа. Оваку исту улогу имају адвокати и правници и у оста-

лој Европи, само, разуме се, у много мањем размеру. Улога је њихова у оваким приликама племенита и надмоћност друштвена потпуно оправдана. Али какву задаћу и улогу имају данас адвокати и правници у Српској кнежевини, у земљи без каста и аристократије без великог притиска одозго и строге потчињености народне? Имају ли они ма какву посредничку задаћу и чиме се може оправдати њихова егзистенција и друштвена надмоћност? Код нашега народа у Војводини правници су и адвокати једини браниоци и заступници српскога народа од поплаве мацарштине; али на што су у Србији ова два моћна сталежа који држе да су позвани начеоници друштвенога покрета?

Без свакога околишаја може се слободно и савесно казати, да ови сталежи, од како су у Србији нису никад вршили какву племениту улогу, чиме би се њихов опстанак оправдао, а били су увек и са свим нехотично против правих интереса народних, окивајући народни живот у све заплетеније и правној свести народној неприступне законске формуле. За то су и једни и други још и данас прави дошљаци у Србији, који немају никаквог ослонца у народу, но шта више адвокати су у самоме народу преко сваке мере омражени и презрени. За што? Ни за што друго него за то, што је њихов опстанак тесно везан са народном несрећом, са многим и дугим парницама, апелатама жалбама, свађама, раздорима и т. д. и што је њихова лична корист да се у те ствари умешају и наводе завађене стране на дуга и тешка парничења у којима се једна од двеју завађених странака са свим у пропасти, а богме често така судба и обе постигне. Читаоцу је познато како су неколико наших скупштина једна за другом захтевале да се укине ред адвокатски; но по свој прилици у овим предлозима морало је бити још неке умеше осим чисте мржње народне на адвокате. Осим овога адвокати и правници нису никад били нити ће кад бити заштитници и браниоци народа у Србији, него су увек били на страни јачега или су заступали своје себичне интересе. Па шта би друго и могли радити људи чија је егзистенција тесно спојена с неправилним народним развитком и незгодама? Дошавши у земљу револуције и потпуне једнакости, морали су, ако су хтели да живе, па хтели или не хтели, да све више ремете природни ток народног развића и тиме стварају себи што више занимања. Из овога не ваља извести, као да су први правници и адвокати, који су нам дошли из Аустрије заједно са тамошњим законима и установама, имали злу вољу и рђаву намеру да обрну ток народног развитка у Србији кривим путовима па да су у том

духу васпитавали и своје наследнике. Не, они су били васпитани, као што сам већ поменуо, метафизичко-правничком ученошћу на западу, која их је била заслепила толико, да нису никако могли појимити, да једне исте установе и закони могу за један народ бити од користи, а за други од големе и неисказане несреће. Нова Србија ако је хтела да буде народна држава није никако смела постати држава пуна правника и адвоката, попова и чиновника, као што је то случај у Аустрији и Маџарској. Али ову истину никако нису могли појмити први наши правници и адвокати, који су уједно били под штитом олигархијске владавине, и законодавци у Србији. Они ни најмање нису познавали народ у Србији, па су за то обично презирали све његове особине и домаће самоникле установе, и са највећим су патриотизмом навалили да пресаде на врат на нос аустријску цивилизацију у Србију, која је морала, па хтео ко или не хтео, донети големе штете истинском развитку нашега народа. Но шта знамо, зар је удес судбине таки, да нашем народу шкоде подједнако и пријатељи и непријатељи његови!!

Ова голема погрешка коју су са свим нехотично учинили први наши правници и законодавци оковавши млађану Србију у старе изанђале туђинске установе, почела се у новије доба увиђати све јасније тако, да су и сами правници, особито људи од млађег нараштаја, почели ширити мисао по народу да треба поправити оно што су њихови претходници искварили, па шта више и у самим чиновничким редовима рекао би човек осећа се нека тежња за овом поправком. Отуда датирају предлози на нашој ланској и овогодишњој скупштини да се преустроји администрација, да се заведе брзо и кратко суђење, да се смањи чиновницима плата, да се укине бирокрација и т. д. Народ боли на више места, али не уме да нађе лека. У својој наивности, он тражи оно што не може добити. Упростити администрацију и учинити да се брзо ствари пресуђују не значи ни више ни мање но касирати половину и више чиновништва, а то опет значи толико исто, колико отети из руке многих породица свакидашње њихово живљење и оставити их да скапавају од глади; а с потпуном оболицијом бирокрације зло би се учинило још веће и страшније. Ако су хтели народни предлагачи да не учине никоме на жао и да буду правични спрам чиновништва и бирокрације у опште, морали су тако исто предложити да се пониште законом зеленашки и интерешчијски дугови, и да се ослободи народ грозне глобе и дугова њихових и т. д. Нема мислим ни једног искреног српског патриоте, који се не би са оваким предлогом

сложио, али тако исто нема ни једног паметнијег човека који не би увидео грдну наивност оваког предлагања. Овако се исто може казати и за предлог о укинућу бирократије и реформисању судске и полицијске струке. Мане су свакојако јасне у друштвеној нашој организацији, но како ће се поправити подједнако су се показали инпотентни и народни представници и наши учевни правници. Све праведне жеље народних представника и сви на свету параграфи и правничке теорије не ће моћи досадашњим начином ову ствар решити, а да не нанесу још већу несрећу нашему народу, који је већ пресит несрећних унутарњих преврата. Уобразити да се може гомилама нових закона и наређења учинити каква год стварна реформа, тако је исто бесмислено, као што је бесмислено предлагати, да се на мах укине и то „легалним“ начином бирократија. Ова је истина, надам се, позната подједнако свима свеснијим правницима, као и народним заступницима.

Но и пак радикалне и легалне реформе[1] са свим су могуће код нашега народа. Срећна поступна законска наређења, која би служила као мост преко кога ће се прећи из садашњег у друго ново (или боље да речем старо народно) стање, која би учинила да старе мане помало изумиру а нове се више не нагомилавају, могла би подједнако задовољити праведне народе захтеве и не крњити чиновништву права до којих је легалним начином дошло. Читалац ће се лако сетити, да се овде говори о

[1] Неки од правника, мојих пријатеља, држе: да се радикалност и легалност у појму никако не слажу, а тако исто поступност и радикалност реформисања; јер, веле, појам радикалног реформовања захтева, да се збришу све старе установе и нове се оснују; а ово се опет не слаже са појмом легалности. Овај правнички софизам изгледа на први поглед са свим коректан али кад се мало дубље у ствар загледа, одмах се покаже варљива природа његова. Друштвено тело, као најкомпликованији организам у природи, покреће се и развија у безбројним правцима и вијугавим путовима, који се морају проучити и сазнати, па тек онда према овоме покрету реформе удешавати чији се значај једино у томе састоји, да се природном току друштвеног развоја не стаје на пут разним установама које тај ток ремете. Но како за ово треба веома много проучавања поступног и опазног реформисања, то би се наглим оснивањем установа тек онако од рамена прелазило само из једне заблуде у другу и на тај се начин трошила напразно снага народна, које је опет противно свакоме а камо ли радикалном реформисању. Са овим можда не ће се сложити наши политичари, који држе да су добро простудирали и појмили нашу друштвену патологију а при том немају појма не само о патологији него ни о најпростијим функцијама свога организма који је неисказано простији од друштвеног. Јадници, како би се застидели свога шарлатанства прописујући лекове друштвеном нашем организму, који је у стању ненормалном, кад би само имали и најмање појма о раду кога се прихватају!

оним законским наређењима, којима би се удесило друкчије васпитање и оставило неокрњено право садашњим чиновницима и бирокрацији, а за будуће прописали се таки услови како ће чиновника мало по мало нестајати, народ до самоуправе доћи и т. д. Али као што сам већ поменуо наши су правници и при најбољој својој жељи да народу помогну савршено неспособни да овај срећни прелаз удесе, једно за то, што су све правничке и параграфске теорије чисте матафизичке апстракције, које су се појавиле у мозгу каквога римског, немачког или ма каквог другог правника, које не могу имати никакве природне везе са стварним друштвеним односима нашега народа; а друго, што правници по природном неодољивом нагону самодржања, као чиновници ништа не могу радити против интереса својих и свога најближег потомства.

Колико су правници немоћни да пронађу згодна и срећна прелазна наређења законска, којима би се народ опростио оних установа које никад његове нису ни биле, него су му са стране наметнуте, може се лако видети из најближе наше прошлости, кад се један одличан правник у чије се поштење и добру вољу не може посумњати, по што се сит на правничкој катедри напроповедао метафизичког правничког либерализма, није умео у тренуцима кад је народ потражио реформе ни окренути, и народно представништво изгледаше пред њим као непријатељска војска, (бар тако се он сам изразио). Па да ли је имао право овај минули државник што се тако изразио? Заиста потпуно право, јер од њега се нешто тражило што је снагу његову превазилазило, и за које сва његова жеља и родољубље, право поштење и српско осећање, правничке теорије и параграфи нису били ни од какве важности. На кратко одличан правник, поштен Србин и честит родољуб, показао се у тренуцима реформе са свим неспособан да је изврши[1]. За што? Надам се, довољно сам

[1] Из овога се може уверити поштовани читалац да се у овом чланку лично ништа не приговара нити се може приговорити нашим правницима. По правилу, међу свима нашим сталежима правници су најузвишенија класа нашег народа, која је пуна части, родољубља, самопожртвовања и највиших идеалних и апсолутних истина; али баш овај високи, апсолутни и сувишни полет њихових мисли и јачина осећаја и јесте оно што им смета да с коришћу могу радити на реформама наше друштвене организације. Све су правничке аксиоме истине апсолутне — fiat justicia pereat mundum — на против сва начела ма какве друштвене организације морају бити веома релативна, тј. морају одговарати народном развитку и особинама. На кратко правне установе. морају одговарати правној свести народној и где то није ту правда и закони доводе у погибију целокупан народни развитак.

објаснио. Но по несрећи мора се признати да се на нашим досадањим скупштинама не изнесе ни једно прелазно наређење, које би циљало на потпуне радикалне реформе у Србији, само је ове године Адам Богосављевић предложио нешто налик на ова срећна прелазна наређења, т. ј. да се смање плате чиновничке Али је предлог његов са свим некоректан у томе: што се њим смерало, да се легалним путем одузму права чиновничка која су они на исти начин задобили. Но и пак кад би се с Адамовим предлогом о плати чиновничкој оставила већ стечена права неокрњена и ограничење се на будућност распрострло, он би био веома повољан за будуће реформе у Србији.

Наши народни представници поред грдне невештине у скупштинским пословима и грубог непознавања закона народног развића, нису могли извести никакву важнију реформу још и за то што су се повијали за људима из странке либералне, који су од века натрашке схватали друштвени покрет у Србији, узимајући увек последицу за узрок и обратно. По својој кратковидности ова партија код нас најпре тражи онаке установе, које ваља да буду резултат многих других небројених и по масу народну кориснијих установа, на пр. потпуну личну безбедност, апсолутно слободну штампу и т. д. све натрашке до економних и васпитних интереса народних, а заборавља да је слободна штампа и потпуна лична сигурност цвет, а не корен у друштвеним установама. Но шта је либералима до тога да много лупају главу око испитивања закона народног развитка, они просто хоће слободну штампу, да се сити извичу, и личну безбедност да их за то не може нико на одговор узети, па ће „ваљда“ то и народу користити[1]. Либерална наша партија заборавља да се

[1] Наша либерална партија при свем томе што јој се данас може с пуним правом приговорити за њену безначелност и рђаво схватање или боље да речем неразумевање правих интереса нашега народа, ипак има велике заслуге што је својим саучешћем припомогла да се обори олигархајска владавина да се слободније мисли покрену по народу, да се приступи ма каквим реформама итд. Али данас све ово није довољно; данас се не сме радити и реформисати ма како и задовољити се са неким либералним установама које су само од користи класи интелигентној а маси народној једва да ће што користити. Реформе, истина морају данас бити поступне, али са свим радикалне тако да од оних установа које сметају народном развитку не остаје ни трага. Да није сва срећа по народ у правом смислу у са свим слободној штампи и личној безбедности, може се либерална партија најбоље уверити ако погледа на наше најближе суседе: Румунију и Маџарску, где постоји и једно и друго, па ипак народна маса у невољи цвили. Кад се у земљи образују партије (а то је неодољиви резултат сваке уставности) и буде се влада узимала час из

кућа не почиње са шлемена, а не појима ни то да ће наређења о слободној штампи и личној безбедности остати само црна слова на белој хартији, све дотле, док се народ умно и економно не развије толико, да му те ствари буду од користи. Историја културног развића у Европи не показује нам ни једног јединог примерка где су слободна штампа и потпуна лична безбедност створиле умно и материјалдо благостање у народу, но на против увек се, по закону без изузетка, противно овоме догађало. Народу, који немилостиво гуле и пљачкају кајишари и зеленаши, слободна је штампа не мало луксузна установа. Тако исто потпуна лична безбедност не ће много користити ономе, који је у вечној борби за физичко самодржане. Кад би ово имала на уму наша либерална партија, она би се манула идеалних установа, које и ако су прва и најпреча потреба у формалном и зрелом стању свакога народа за наш су народ у овим приликама и пак од споредне вредности, и прионула би својски око тога, да се народно васпитање друкчије удеси, да се пронађу сретства како би се народ опростио зеленаша и подигао се умно, материјално и морално. Истина ово је питање мртви узао у нашем народном развитку, који не могу раздрешити све на свету фразе либералне, но се оно мора .... или тешким и дугим радом и срећним прелазним наређењима размрсити. Ово вања добро запамтити нашим либералцима и опоменути се своје историје за неколико прошлих десетина година, која јасно очитује немоћ њихову у томе, да обрну правим путем народни развитак у Србији, и ако ово признају (што се не може са светлим образом порицати) онда не смеју заборавити, да у нашим приликама може успешно радити само чисти народни ђеније, који познаје историјске законе људскога развића, а тако исто и све особине нашега народа и живот његов до најмањих ситница, који је чист од сваке параграфске и правничке теорије и бесмислених либералних тенден-

једне час из друге партије, онда је слободна штампа оруђе тих партија које се играју жмурке на леђима масе популарне и кад то буде онда су уставност и слобода говора кулминисали. Вичите ви после колико вам је драго, дерите се и ако хоћете и пукните од муке све вам је узалуд, партије нити слушају нити хају за то; оне се узајамно прегоне и сатиру и заступају под образином народних интереса своје себичне партијске користи. А народ? Е он је представљен у друштвеним партијама. Ето, читаоче, у чему је немоћ либералне партије и грдна наивност и несмисленост њених либералних тежња које су за народни наш напредак потпуно ништаве, при свем том што су либералци по правилу пуни поштења и родољубља.

ција; а правници и либералци[1]. (да и не помињем теологе, јер они већ и не присвајају себи никакве надмоћности), социјалисте и т. д. при свој својој доброј вољи да што год ураде, што би било од користи српскоме народу, у ваљиваће га у све веће заплете, и уместо да разбистре врело народног нашега покрета, они ће га својим високим теоријама, које су резултати метафизичке сањарије а не апстракција неодољивих закона људског покрета, још више замути и тиме бескрајно отежати природни развој нашега народа!

М. Миловановић

[1] У овој речи може се наћи по доста значења, која се морају ценити према смислу реченице и материје о којој се говори. Тако у најпространијем своме обиму она означава човека који тражи неку слободу, но какву? то само могу погодити сами либерали. Под партијом либералном ја сам разумео овде ону друштвену нашу партију, која нема никаквих сталних начела; хвата се за голу форму у место материје; нема никаквог појма о законима људског развића, све ради насумце и цео се њен рад по готову састоји у шупљим фразама и неслано̄ј полемици.

КНЕЗ МИЛОШ

драма у пет раздела

ДЕО ТРЕЋИ

Појава прва

I,

Поље близу Брусница

Рајић и Смиља.

Смиља

Никад те нисам таког видела,
Јоване, ти си брижан, невесо?

Рајић

Нашто та слутња, одкуд такав страх?
Да и смрт видим бих се смејао,
Само кад чујем ромор гласа твог.

Смиља

Слутња ми црна душу заноси,
Бојим се ти ћеш скоро полазит,
У селу опет сада говоре,
Да ћете у бој — па дођох теби. —

Рајић

Добро ми дошла —
Ој тицо моја, ал зашт не рече:
Са жудње крила мени никоше,
Долетех теби у твој загрљај.

Смиља

Заповест чусмо нашег војводе:
Да сваки своју нејач сачува,
Ал људи веле: кад је Рајић ту,
И чета с њиме људи бираних
Ни зашта више бринут не треба.
Што људи зборе, ја то верујем,
Ти не ћеш ићи, је ли, реци ми,
Ти дома јоште дуго остајеш?
Отац те неће више пустити
Ја добро знадем — ти си слушао
Шта рече кад си дома дошао.
Колко је ноћи брижних провео
Мислећи на те — твоје невоље.

Рајић.

Док мене гледаш ти се не брини,
Та ни прах неће с крила лептира.
На тебе пасти цвеге, румени.

Смиља.

Кад тако збориш, сад ћу весела
Да одем дома.

(Чују се гласови у даљини. Рајић погледа.)

Чујеш ли штогод?
Гласи продиру, да Турци нису?

Рајић

То је тек одјек песме веселе.
Војска се креће, иди дома сад.
Ја морам овај да обиђем крај,
Да видим путе и све богазе,

Сад с богом, Смиљо — немој бринути,
Да један часак мира стечем,
Живот бих цели борби жртвово.
Чекај ме дома брзо ћу ти доћ.
С Богом сад, Смиљо! —

Смиља.

С Богом, Јоване! (оде).

II.

Један сељак долази.

Селак.

Оре се гласи неки потмули,
Дружина вели: Турци долазе.

Рајић.

Ако си весник гласа такова,
Добрим ћу да те даром дарујем.
Нек дођу Турци чекамо их ми,
Гостима части добре спремисмо
Што који прими нек је просто му.

Сељак.

(гледа на страну.)

Врх оне погле тамо планине,
Облачак бео што се подиго,
То су све чалме турских делија.

(Гласови се чују све јачи.)

Рајић.

Чујеш ли зурле — таламбаса јек—
Турци су стигли — на оружје сад!

(Оду.)

III.

С противне стране долазе свирачи, певају, за њима Турци.

Први Турчин.

Стигосмо срећно у хајдучки крај.

Други Турчин

Шнићара биће те још каква, знај.

Први Турчин.

Чега си, брате, жудан највише?

Други Тучин.

Жудан сам богме младих Влахиња.

Први Турчин

А ја бих хтео да се оденем
Погледај дроње — погле закрпе.

Други Турчин.

Свега ће бити сад се не брини —
Сву ћемо земљу поробити ми,
Влахиња биће, злата, оружја,
И свега другог што зажелиш ти.

IV.

Ћаја-паша, Али-ага и њихова пратња

Ћаја-паша

Никаква гласа од дружине још?

Али-ага

Још нема ал ће скоро мислим доћ.
Све ми се чини биће обилно
И робља, плена да наплати труд.

Ћаја паша.

Осветом, гњевом већ ускипе груд.

Али-ага.

Тако је, пашо, алах судно;
Када по реци бродиш крвавој,
На крвав свуда стаћеш ногом пруд.

Ћаја-паша.

Што алах суди то је суђено,
Његова тек је безпрекорна реч,
Алаху слава кад доживесмо,
Те доба дође да позна раја
Шта један вреди турски уздисај.

Али-ага.

За сваки јаук сина турскога
За читав век ће орити се вај
Кроз земљу ову што алах рече:
Да турској деци буде земни рај.
Снага је раје са свим сломљена,
Та чврст је топуз турских синова.

Ћаја-паша.

Још један само удар поуздан,
Па ће за навек помрчат јој дан.
Све што је душа давно желела,
Ето сад скоро дочекасмо ми,
Хајдучка сила већ је пропала,
Ал гњездо њино стоји читаво.
На посо одмах потеците сви.
Палите села, браћу светите,
Кућишта пламен вихром мачева
Распалте нека згори у прах.
А где засветли животна искра.
Проспите крви реку читаву,
Нек се утули, нека се угаси,
Нек тоне раја с крвави таласи.
Та црна земља — то плаво небо
Нек виде, чују кад Турчин свети
И веру своју и своје име.
Писком раје пробудите,
Сањив, месец успаване звезде,

Нек погледе са висина.
На крваво доле море,
По ком броди шајка славе
Османових унучади.
Кољте, браћо,
Не жалите своје муке.
Позлатнћу крваве вам руке,
Не штедите влашке крви
Нека падне, нек се смрви,
Што се јоште крсту клања,
Што о слави својој сања —
— Многа крвца потећ мора,
Да осветим вас и себе
И пламене наших двора.
(Неколко Турака оду.)

V.

Турци дотерају децу, бабе и старце. Бију их, чују се гласови:

Не ага! аман ага! тако ти пророкове вере! (Јаук и плач.)

Први Турчин.

(Бије камџијом једног Србина.)
Гле, роба лења, како с камени.
Полази напред — падај ничице
Да познаш силу господара свог!

Неколике бабе попадају;

Аман ага!

Први Турчин.

Та лаже раја, милост не тражи.
Крви је жедна — наше несреће —

Ћаја-паша.

(Али-аги.)
Алија мудри добро погоди
Да ће нам труде, проливени зној,
Наплатит брзо све богати плен.
Одкуда ово робље доводиш?

Први Турчин.

На окупу рају ову видесмо
Ка нешто чека, нечем нада се.
Муса нам викну: погле свињски тор,
Што кости глође деце османске,
За часак тили све поробисмо.

Ћаја-паша.

Сад видим да сте чили соколи,
Кој' плена знају свога ловити
Не само летом — даљним облаком,
Где муње с громом игре играју
Та ви сте кадри у понор сићи,
Где гује даве љуте акрепе
(Једном Турчину).
Одведи робље ово на страну,
Псима и вуку нека буде част,
Рајино месо за њ је права сласт.
(Одведу робље).
(Али-аги.)
Како ћеш сада ове влашке псе
Уморит ага.

Али-ага.

Сикиру, колац а и конопац,
Па готов посо, зашто бринути,
Само нек фишек нико не харчи.

Ћаја-паша.

Почујме, ага, мале су муке,
Јаче им треба а од турске руке,
Нек осети земља што рани хајдуке
Шта је турска сабља.

Али-ага.

А шта мислиш ти?

Ћаја-паша.

Старцима сукње, гаће бабама
Нека навуку, па нека туку
Док живот траје, док искра сјаје
У оку роба.
Нек види раја да Турчин не даје
Лако ни гроба.

Али-ага.

Е добра мисо, злата вредна је.

Ћаја-паши.

(Турцима.
Ложите ватру, коце оштрите
На вито коље људе побите
А жене њине?
(Али-аги.)
С њима шта ћемо?

Али-ага.

Пепелом одмах пуните зобнице.
Па о врат вежте нека осете
И турске руке милостиви дар.

Ћаја-паши.

И то је добро. Па врећу, је ли?
Ударцем тешким коца дренова
Нека је празне.
(Турци неки одлазе. Чује се потмули ударци и јаук.)

Ћаја-паша.

Ха, ха, ха чујете л песме?
Раја сад пева?

(Циганима)
А ви, Цигани?
У зурле ваше и у бубњеве
Лупајте одмах — Алах нек види
Шенлука дивна —
Шенлук деце своје
Како песме роје.
(Цигани свирају).

Али-ага.

Е, тако само — сад осећам сласт,
Кад гледам вако весеље и част.

VI.

Турци доводе робље, међу њима Смиља.

Први Турчин.

Ево сад нова робља водимо.
Нек је крв проста што ју пролисмо.
Ал ово робље зора вредно је.
(Ћаја паша приђе Смињи.)

Први Турчин.

Та цуру ову само погледај
Урес ће бити твоме харему.
Оваке очи нису падиши
Никада крвцу срца гријале.

Ћаја-паша.

Вредна је цура — моје љубави
(Турчину).
Ал ти ми јоште нешто помену
Ти рече крв.
Зар јоште земљом гмиже влашки црв,
Још дахом својим тај отровни стрв
И небо, земљу кужи и трује?
Па где су ножи те љуте гује,
Да сатру спомен и најмањи траг
Да турско ухо никад не чује
Тај кобан глас.
Хеј, тешко мени у зао час
С бабама пођох да потражим бој!

Али-ага.

Скупа је цена сваке победе,
Без крви нема светле победе,

Турчин.

Није нас могла да обиђе коб —

Ћаја-паша.

(Турчину.)
Та ти си баба и најхуђи роб.
(Приђе Смињи.)
Ал нек је просто и братску би крв,
И пропаст целе војске прегоро.
Овако благо
(Показује руком на Смиљу)
Царским животом
Ако се купи — сва би та цена
Ништава била — врло малена.
(Ухвати Смиљу за руку.)
Не тужи, цуро — буди весела,
Та тебе од сад чека срећа тек,
Да један тренут заслади ти век;
Живот те чека—
Обилат миљем, рајском усладом,
Кад тебе гледам, ој тако дивну,
Осећам сласти што не могу дат
Хурније неба што служе, сладе
На небу децу моћног алаха.
С недара твојих мирише ми ђул,
Што живот слади а дух заноси.
Па немој плакат. За чим жалиш ти?
Алах ти даде очи такове
У срцу људском да растапаш лед.

Смиља.

Милост, пашо! —

Ћаја-паша.

Мало тражиш ти.
Не, милост, то је тричав уздарак.
Да ћу ти срећу, живот васцели,
Моји те двори широм чекају
Да тебе приме — украс најлепши,
Што га је алах својом милошћу
У срећном часу мени послао.
Злато и сребро, свила дамашка,
И многа друга блага источна,
А по врх свега и моја љубав,
Животу твоме биће пакит тек.

Баба.

Честити пашо, што имам блага,
Свећу ти дати само пусти ми
Понос и наду, моју утеху.
(Извади из недара један низ сребрног новца и пружи Ћаја-паши.)

Ћаја-паша.

Мало је баба, за шаку злата,
Не могу да купим љубавни свет.
Задржи злато теби требаће
Стара си видиш.
Тим новцем, што ми сад понуди
Штаку и вођу себи набави.
(Турцима)
Мехмеде, Асо, коње седлајте
Па робље дому одмах поведи,
Старо и слабо што не може поћ

Све то посеци нека не смета
Брзоме ходу. Хајде полази!
(Воде робље).
На овом месту ти ћеш остати ,
(Али-аги.)
Да пазиш да ти шака допадне
Војвода Милош - - чим га ухватиш
У град доведи — биће награде.
(Ћаја-паша оде с неколико Турака.)

V

Али-ага.

Јунаку срећа на сусрет иде;
Она га храбри, подиже му лет
— Од страшљивца бежи и њена сен
Турски је топуз круне разбио,
Сабља је наша царства косила
Славом нам име свуда носила,
Шта може раја прегажени црв ?

VIII

Један Турчин уђе нагло

Али-ага.

Шта трчиш, робе, каква невоља ?

Турчин.

Ђаурска војска — Милош долази!

Али-ага

За такве гласе што ми доносиш
Добрим ћу да те даром дарујем
(Једном Турчину).
Води га одмах, па га обеси,
Зло је у војсци држат манита.
(Турчина поведу)

IX

Други Турчин дотрчи.

Тучин

Аман, аго, ето кијамета!
Ниједан главе не ће изнети,
Из крша овијх — ето ђаура!

Али-ага

(Турцима.)
Шта овај вели, гласи какови ?
Јесте ли пјани, ил сте манити?

X

Трећи Турчин

С планина ево војска долази.
На сусрет, ага, оћемо ли поћ ?

Али-ага

Какова војска, Милош одкуда ?
И мишја рупа за њ је простравна,
Страшљивци јадни, јесу л језици,
Што такве речи сада проносе
Отровне гује да живот трује.
(Турцима.)
Гледајте ово поље простравно,
Поток ћу крви одмах просути
Из гњилих жила раје маните.
Та струја крви што ће протећи
За рају простран ископаће гроб
И у том гробу погребшћу је ја,
А ове кршне стене видите л ?
Све ћу то срушит на гроб студени,
Рајиног нека трага нестане.
Где је тај Милош, војска где му је?

XI

Милош, Мутап, Добрача, Лома и још неколико сељака долази.

Милош

Пред тобом, ага!

Али-ага

Не, то је само Милошева сен.

Милош

Баш главом ја сам Милош војвода.

Али-ага

(на страни)
Лукавство сили поуздан је друг.

Милош

Ти ниси жудан мога доласка ?

Али-ага

Пријатељ стари — људи говоре
То је у ватри злато каљено.
Добро ми дошо — здраво — весело.

Добрача

(на страни Ломи.)
Чујеш ли, Ломо, како лаже тај.

Али-ага

Како је раја, је ли мирна сад?
(гледа на страну)
Ти војску водиш — презаш од нечег ?

Милош

То није војска.

Добрача

Раја сиротна
Дошла је, аго, да те те поздрави
За теб' смо дочек добар спремили.

Али-ага

Све је сад добро и боље биће
И ја сам ево вами дошао,
Да земљу мирим у царско име
А другим Богме и не знам чиме
Мого бих сада поздравит те ја.

Милош

Што султан хоће, то и раја жели
Све што ја кажем и народ вели:
Запитај редом ове војводе.

Али-ага

Верујем теби — тебе добро знам

XII.

Један сељак долази.

Сељак

Чуо сам да си дошо војвода,
Потрчах теби да се пожалим,
Турци нам село опљачкаше сво.

Милош

Зар, ага, крвав доносиш нам мир?

Аги-ага

Остави сада така говора,
Дечија посла или манит ћеф,
То је све игра — беспослица тек.

Сељак

С те игре смрче многом за навек.

Али-ага

Ја ћу злу томе брзо наћи лек.

Милош

(сељаку.)

Шта је? говори — које пленио
Колебе сламне раје сиротне?

Сељак

Сва ова овде виш Турадија,
Робље нам много собом одведе.

Милош

Говори, ага, не разбирам ја
Од свега овог слова ниједног.
Ти рече да си нами дошао
Да земљу мириш — овај говори.
(Показује сељака).
Да си за навек многе смирио
Е ако такав доносиш нам мир
Њиме си јаче распирио плам.

Али-ага

Остави говор — луда манита,
Рају сам нешто мало казнио.
Што не хте чути мога говора.

Милош

Е то је богме врло крвав дуг.

Али-ага

И ја ћу платит што ти дугујем
Ми један другог од сад требамо
То иште добро раје сироте.

Милош

(Добрачи)

Је ли ту Рајић?

Сељак

Заједно с њиме село бранисмо
Ал сила турска беше претежна.
У боју Турци њега раниште
— Дружина с њиме оде у гору.
(Добрачи на страну)
Отиди браћи утишај им жар,
Бројем су Турци много снажнији.
(Добрача оде).

Али-ага

Узаман време да не пролази
Да свршим посо па да полазим.
Милоше, чуј ме с твојом дружином
Царева воља да се послуша;
Нек раја преда своје оружје
Па нека живи срећно и мирно

Милош

Скупа је цена — нема погодбе.

Дринчић

Оружје не дам, главе носите.

Али-ага

Ја не ћу главе — тражим оружје.

Сви

Оружје не дамо —
Зулума доста, доста обмане!

Дринчићу

Тек једном ценом можеш купити
Оружје наше —

Али-ага

А та је цена?

Дринчић.

У боју љутом помешана крв
И турска и српска, годи ли ти то?

Али-ага

Ја мира тражим — а нашто ми крв,
У лудо крвца кад се просипа
Она је семе из кога клијају
Гробови нови — нове несреће

(Милошу)

Заложи твоју јуначку ми реч,
Да ћеш у миру држат овај крај.
Од тебе тражим ту сад услугу
Теби ће раја бити захвална
— Турска вас сила неће дарнути.

Мутап.

(Милошу на страни.)

Пристани само — биће прилике
За одпор војске мало имамо.

Милош

Шта радит ваља то најболе знам.

(Али-аги)

Понуду примам и јамчим за мир,
Ал један услов ага послушај;
Да Турци овај напусте сад крај.

Али-ага

Нек буде тако ко што велиш ти,
Нека се војска за пут припреми.
С мудрим је лако збора водити.
Са добром лађом лако бродити,
За спомен срећне наше погодбе
Ево ти дара!

(Пружи му сабљу)

XIII.

Рајић с неколико сељака долази.

Рајић

Доцне си дошо — ој бруке веље.
Како ћу очи да ти погледам?

Милош

Говори, шта је, казуј Рајићу?

Рајић

Да срца немам срећан би био
Жалост и бољу не бих осећо,
Срећан би био да вида немам
Да пораз браће моје не гледам;
Да ува нема весо бих био,
Јер не бих слушо из гроба клетве
Како ме куну и деца и старци
Ал ево жив сам — живим да кајем,
Грехове моје — грехе некајне.

Милош

Несрећу твоју ја сам чуо већ.

Рајић

С брда сам војску нашу угледо
Па дођох да ми дадеш награду —
Народну клетву — твоје прекоре
Много заслужих, казни, не праштај,
Турци отеше што боље беше,
Гаришта само оставише нам.

Али-ага

Вратићу рају не брините се ви.

Милош

(Али-аги)

Је ли све тако ко што чујем сад.
Или је само пуста обмана.
Ако су твоје бесне делије
Крвавом руком растужили крај
И овај овди, то утуби, знај,
Да не ћу кидат савез утврђен.
Теби сам моју заложио реч,
Са речи веру, коју не сломи
Ни терет мога бола највећи.
Од тебе тражим да ме послушаш,
У овој нужди сад ми помози.
Да спасем народ што га одведе
Да буде рана љутих акрепа
И крвав накит кожа растова,
Услуге твоје не украти ми
А труде твоје ја ћу платити.
Још имам блага што га причува
Да њим откупим сиротињски плач.

(Али-ага)

Тврда је вера немој презати.

Милош

(Војводама)

Ја с агом идем робље да вратим.

Мутап

Народ ће паре паши послати,
Милоше, дома сад остани ти.

Дринчић

Када ти идеш и ми ћемо сви.

Милош

(Јеврему и Рајићу)

Спремте се брзо да се полази

(жагор међу Србима)

Какова граја, шта ви оћете?

Добрача

Ми би -- знаш — хтели да ти останеш.

(Чују се гласови:)

Остани дома, молимо те сви!

Милош

Никаква гласа — не ћу да чујем
Народ је за ме сто пут умиро;
За браћу моју, за сиротињу
Један пут могу и ја умрети.
(Оду. Зурле и таламбаси свирају.)

Појава друга

Пољана у граду београдском. Недалеко кула Небојша и двор Ћаја паше. Неколико Турака поседали па делу коље.

I

Први Турчин

И данас биће опет шенлука,

Други Турчин

Шта мислиш је ли колац заоштрен?
(Показује му колац)

Трећи Турчин

Растов је колац увек најбољи,
На њему раја теже умире.

Први Турчин

Пократи мало врло висок је,
Пси му не могу месо кидати.

Други Турчин

Ко је на реду данас да гине?

Трећи Турчин

Станоје Главаш стари делија.

Први Турчин

Алаху слава и он долија!
За њега колац давно спремљен је.

II

Један ага долази. Турци устају

Ага

Је л оштар колац, је л све готово?
Хајд брзо носте, нек се пси госте
Хајдучким месом — то је за њих част.

Први Турчин

Тек једна глава само мање је,
Смрт нам Главаша мало доноси.

Ага

Какова слутња, нашто презање?
Смрт ће Главаша бити поука:
Да раја позна турске сабље моћ.
А то је за нас добит велика.
Што страха више — мање јунаштва. —

Први Турчин

У целој земљи једна глава тек,
Злата је вредна — то је Милоша.

Ага

Војводу мислиш — добро говориш.
То исто данас Молер рече нам.
Читаво једно дао б' колено
Најбоље деце крви османске
Само за главу вође Милоша.

Први Турчин

Шта паша мисли?

Ага

С мислима својим давно готов је.
Човеку који жели да живи,
Између смрти а и живота
Кад бират ваља — избор ти је лак.

III

Сулејман-паша, за њим Турци пронесу главу Главашеву.

Сулејман-паша

Тај бисер светли — главу маниту
Ђаурма што је досад сијала,
У ђубре баци — нек је глођу пси.
(Баце главу Главашеву у шанац)
Један је ајдук сада већ мање
За једну ноћ ћу имат миран сан.
(Турцима)
Када ће једном — надате л се ви?
Мушица ових нестанути рој?

Ага

Кад више крви проспеш ђаурске
Кад с рајом крвав заподенеш бој,
Али без срца и без милости.
Што под нож дође нека погине,
Тек преко гроба раје моћи ће
Османској деци да огране дан.
Само ће тако ако среће буде,
Да жалост трне, да умине бол,
Што данас јоште потреса нам груд
И твоју, пашо, и твога роба.
Главаш је мртав, од једног гроба
Мала је помоћ и Милош треба,
Да одмах поће стопом Главаша,
Само у гробу вође Милоша
Котва је наша —

Аге
(клањају се)
Честити пашо,
Сви то желимо — то је жеља наша.

Сулејман-паша
За њега колац већ сам спремио,
Тек само чекам да Ћаја јави
Гмижу л' по земљи ти сићушни
мрави
Што Милош спрема за бој крвави.

Ага
Преваром лакше него оружјем
Можеш га смаћи —

Сулејман-паша
Не брин' се за то, Ћаја ће наћи,
Најбоља пута да д' стигне цел,
Глупа је раја радо верује,
У замке брже да падне наше,
Сабљу сам посл'о да Милош паше,
У име цара — царске милости.

Ага
Подлост, лукавство и сва друга зла
На једном крилу ђаво однија.
То што си сада, пашо, покуш'о
То је баш мисо дивна, честита,
На такав лепак тице падају.

IV.

Турчин
(улази)
Да пешкеш примим први дотрчах
Силно је робље што сад долази.

Сулејман-паша
Је л' Милош с њима, то ми говори?

Турчин
По избор све су влашке војводе
И Милош, Јеврем, а и других тма.

Сулејман-паша
(једном аги)
За нове госте, нове тамнице
Спремите брзо — ваки гласови
Вредни су сада царска шенлука;
На граду одмах нека огласе
Топови наши нове победе.
Само још један тек потез сабље
Па све је, ага, већем готово
(Топови пуцају, зурле таламбаси)
Ја идем Ћају сад да загрлим,
У име цара да му захвалим.
(Оде)

V

Први Турћин
(Турцима.)
Добра је срећа, шта ли премишљаш?
Кад Милош падне све пропало.

Други турчин
У влашкој жили вучија је крв,
Опрезан буди биће обмане.

VI.

Милош, Јеврем, Рајић, и неколко Срба.

Први Турчин.
Зло дошла, рајо, да грђе нађеш.
Где ти је Милош чувен војвода,
И где је ваше врло јунаштво,
Којим сте тврди бедем Стамбула,
За девет прошлих тресли година?
Говори, дроњче рите подрте!

Милош
Што желиш давно то си дочек'о,
Милоша тражиш — ево Милоша!

Први Тучин
Ти, кепец Милош, ти кода Милош,
Е стида веља од чег презаце
И Стамбул светли—грдна покора!

Милош
Говору твоме ја се не чудим,
Ти ниси јоште до сад познао,
Колко је тешка сабља рајина.
И рајин топуз кичме пребија,
И сабља раје главе осеца.

Први Турчин
(измиче се)
Е, лепо, лепо, ја ти верујем,
Па добро дош'о шенлук спремисмо,
И за те, а и твоју дружину.

Ага
(ухвати за руку Милоша и поведе га једном опкопу)
Погледај колац — главу познајеш?

Милош
(загледа се)
Биће Главаша — то сам чуо већ
Главаш је мртав — ал је Милож
жив.

Ага
На тебе сада Милоше је ред.

Милош
Ја моју главу у торби носим,

Ал за њу милост никад не просим.
За добру да ћу увек замену.

VII

Сулејман-паша Ћаја паша и неколико Турака.

Сулејман-паша

У цара милост вавек наћи ће
Ко милост тражи, то је царска реч,
(Ћаји)
Је ли то раја што хајдука гони?

Ћаја

Јест, она главом паша честити.

Сулејман-паша

И треба тако — нек их не стане.
(као изненађен)
Међ вами Милош? Добро дошао.
Како је раја? је л' на миру сад?

Милош

У цара здравље па — биће — добро.

Сулејман-паша

И биће, биће само полако.

Милош

У милост Бога ми се уздамо,
И споре ноге цели одводе,
Само кад носе главу паметну.

Сулејман-паша

Баш добро збориш тако и јесте,
Видите л' аге, кнеза овога,
Како је мален, како сићушан,
А ја сам главом од њег бегао.
Па ми и руку преби најпосле,
На Равњу клетом, је ли, Милоше?
Видиш ли руку —
(пружи је)
Видиш пољуб твој.

Милош

Честити пашо,
Завојем златним рану везаћу.

Сулејман-паша

Е што је било нека не буде,
Па ћемо бити добри другови.
Фала ти, сине, што се уздржа
Те ниси војском буну помогао.
Услуге твоје цар ће платити,
И милост моја не ће остати.
Ал' ти си брижан, ти си невесо?
На твоме челу видим трагове
Озбиљне бриге, али не брин' се.
(Војводама)
Поштену реч вам ево задајем
Биће вам добро — раја познаће,
Колко је јака мишца Скопљака
Вучије зубе свакои сломићу
Да здраво тело више не глођу.
Добрима бићу бољи но отац,
Зликовцу кости све ћу сломити,
Чули сте сада шта сам казао,
За здравље цара Богу молите.
Милоше, иди па се одмори
С тобом ћу после опет зборити.
(Милош оде с дружином)
Шта мислиш Ћајо, шта је најбоље,
Ил' куршум, колац или конопац?

Ћаја-паша

Што речеш, пашо, биће најбоље.

Сулејман-паша

Та колац свима ђаурским псима
Нек виде и за њих да јоште има
Турчин милости.

Ћаја

А шта ћеш дати раји осталој?
Колац је поклон тек за војводе.

Сулејман-паша

Све што је боље између женскиња
У харем пошљи нек нам засладе
Тренутак који дана чемерних;
А што је лоше војсци остави,
Нек студен крви њине загрије.
Мушкиње све ћеш на град нагнати,
Нек копа, зида, нека кулучи
И ако што год живо остане,
Што не ће куга собом понети,
На колац наби,
Нек јаук њихов и њина писка,
Псе ваби,
Нек зуби псећи мрети им помогну.

Ћаја-паша

Честити пашо, само дозволи,
Да нешто речем мудра ми је реч.

Сулејман-паша

Говори, Ћајо, ја ћу слушати.

Ћаја

Доста смо собом робља повели,
Ал мало блага празне зобнице
Добро би било да оде Милош —

Сулејман-паша

Шта рече, је ли, Милош да иде?
Детиња памет не би смислила,
Такову глупост, е, Ћаја пашо,
Манитост раје тебе отрова.
Шта чух? ал то је само обмана?
Згорелог мозга искра последња.
Цара је нашег снага сломљена,
За један живот — главу једину,
И кад та глава под сабљу дође
Ти, Ћајо, за њу тражиш милост, је л'?
Милошу милост — теби немилост!

Ћаја
(тихо)

Не, милост, пашо, ја благо рекох

Сулејман-паша

Говора не ћу више да чујем,
Или ћеш твојим тихим шапатом,
Грмљаву мога гњева пробудит',
Што рекох нека тако остане.
Хајд' зови одмах к мени Милоша.
(једном Турчину)

Ћаја-паша

Давно је паук мрежу исплео
Ивицом наших царских ризница,
У њима место рушпе да сјају
По њима ето мољци шетају.
У раје има блага обилна
А кључи свега злата скривеног
Стоје у руци овог војводе.
Шта вреди савет и мој напомен,
Видећеш једном, али презам ја
Да доцне само све то не буде.

Сулејман-паша

Па добро, добро и то видећу.

VI

Милош долази с Јевремом

Милош

Ти си ме звао, пашо честити?

Сулејман-паша

Је ли сва раја већ напустила
У гори своје тамне збегове,
Оружје је ли покупљено већ?

Милош

Још није, пашо. — Народ заплашен
У гори живи, кланци врлетни,
То је сад његов бранич најтврђи.
Оружје што је собом понео
Док главе траје, раја не даје
Обрану своју, своју наду, спас,
Ал немој, пашо, ништа бринути,
Раја је мирна рата не жели.
За мир ти јамчим.

Сулејман-паша
(на страни)

Дакле још није пораз довршен,
За нови пламен има горива,
Што се у гори врлетној скрива?

Милош

И ја сам дошао с мојом дружином,
До тебе, пашо, да те замолим,
За одкуп робље да нам поклониш.
Даћемо блага, реци — колико?

Сулејман-паша

О благу немој ништа зборити,
Из рите ко ће благо цедити.
Што тражиш, ја бих одмах дао ти,
Ал једном ценом оружје ми дај,
Што светли јоште, што очекује
Тренутак згодан, добру прилику.

Милош

Да опет плане борбом крвавом.
Не могу, пашо, цена велика,
Погодбе не ће бити међ нама.
(Скопљак и Ћаја нешто говоре)

Сулејман-паша

Да видим опет — да се размислим.

Милош

Благо ти нудим — добра понуда
Прими је, пашо — биће и боља.
Пусти сад робље да не пропада,
У ови влажни градски бедеми.
Кад твоју милост народ осети
Да ће и паре а и оружје
Стрпи се само.
И пушка кад плане, треба за тане
Времена мало па да стигне цел.

Сулејман-паша
(мисли)

Да те послушам —
(за себе)
За злато дајем риту подрту

Рђаво није добра погодба.
(На страни Ћаја-паши)
Шта мислиш, Ћајо?

Ћаја

То исто и ја хтедо теби рећ',
Ал нек' је срећно, учинисте већ,
Пазар је готов —

Сулејман-паша
(Милошу)

Е дај сад благо — робље пустићу.

Милош

У народ прво морам да одем,
Да скупим новце од сиротиње.

Сулејман-паша

Нек други иде, тебе не пуштам.

Милош

Другима не ће народ сверити.

Милош

За јемца твога брата остави.

Сулејман-паша

И ја, и брат мој, а и војводе.
Морамо ићи — раја нама тек
Поверит' може новац, живот, све.

Ћаја

Баш тако, јесте, рече истину.

Јеврем
(Милошу)

Милоше, иди, ја ћу остати,
Да мојом главом јамчим погодбу.

Сулејман-паша

Доста је збора — више не треба
На коња седај — ајде, Милоше,
Покупи паре. Брат ти остаје
Да за те јамчи докле не дођеш.
(Турци оду)

VII

(*Милош и Јеврем*)

Јеврем

Можда се не ћу више видети
Ни с тобом, брате, а ни с дружином.
Поздравље моје свима понеси.
Нек је крв моја проста народу,
За њ када умрем— светиће ме он.

Милош

С тобом ће овде Рајић остати.
Али куд ћу ја?
У народ ваљда? Тамо не могу
Укор ће његов дочекат ме свуд.

Јеврем

Не жали, брате — савест твоја ће,
Бол ве срца умирити твог,
Великих дела дојиље су само,
Крваве жртве — њини гробови.
Њихов је пепо храна најслађа,
Којом се хране дела узорна.
Милоше, с Богом — брзо, похитај

Милош

Јевреме, с Богом — спашћу те ја.
(Загрле се и пољубе. Оду)

Појава трећа

Таково

I

Молер и неколико кметова

Молер
(На страни једном кмету)

Кад Милош дође, ти ћеш казати,
Што сам ти рек'о, добро утуби.

Први кмет

Па велиш да је боље чекати,
Нег' голом руком гвожђе вадити
Из огња, је ли тако, војводо?

Молер

Погледај себе, погле дружину,
Па и сам то ћеш баш све видети,
Што овлаш теби рекох само ја.

Други кмет

Баш право каже, да га слушамо.

Први кмет

Хоћемо, брате, а да шта ћемо,
Нег' мудром збору да следимо ми,
Фала ти, брате, фала, војводо,
На твоме збору, твоме савету.

Молер

Ја немам силе, силом не гоним,
Савета мојих да следите траг.
Чините сами памет што рече,
Пођите стазом коју одреди
Искуство ваше— учитељ најбољи.

Други кмет

За одмет нису твоји савети.

Молер

Оружје где је? Турци однели.
А где је барут? Где је олово?

Оћете л' боја? Е, браћо, моја,
Не дижу снагу крила спржена
Под облак небу, — она везују
За црну земљу — троме кораке.

Први кмет

Немамо ништа, све је пропало,
Остао живот — тешка досада.

Други кмет

И лоша рана црних гаврана.

Први кмет

Са ваком снагом, ваком опремом,
Ни сањат немој нова мегдана.

Молер

Човеку мудром живот је увек
Био и биће извор највећи
Трајашне среће. Живот чувајте —

Први кмет

У бесцен, брате, ја и не дам га.

Молер

Што рече сада тако и јесте.
Кад боса нога нема опанка,
Кад голо тело нема одеће,
А празна црева када кида глад,
Кад суза није јоште усала
У оку влажном — бити може ли
Говора каква још о бојеви
И пустом сану — нашој слободи?

Први кмет

У залуд више ја не лијем крв.
Војвода збори, памет његова
Дубљину зла је нашег проникла
Што рече сада, све то помиње
И прошлост наша.

Други кмет

Војвода ево.

Молер

Ајдете браћо, да се спремимо,
Кад Милош дође да му речемо:
Не ћемо рата, земља — уморна,
Мира је жудна.

Сви

Тако, војводо.
(Оду)

II

Дринчић, Добрача и Мутап долазе.

Дринчић

Је л' ропство коме већ дотужало,
Ја не знам браћо — шта ви мислите,
Ал' ја вам више трпет не могу,
У ноћи сана, ни мира у сну.
Души већ нема и бит' не може.

Добрача

Шта Милош чека, на шта погледа?
То моја памет већ не разбира.

Мутап

Велико дело да се доврши
У корист рода, корист свију нас,
За то се ваља прво спремити.

Добрача

Број наше браће ето опада,
Дан сваки собом жртве односи.
Јунаци многи до сад падоше,
И још ће више ако устраје
Немара нашег — дремеж столетни.

Дринчић

Помену жртве добро учини.
Где нам је Јеврем?
Зар заборављаш?

Добрача

У турској кули ваљда иструли.

Дринчић

Кол'ко је досад жртви пропало,
На турском коцу и у тамници,
И куга кол'ко до сад покоси,
Да је то сада на окупу све,
Било би силе, Турчин вид'о би,
Шта може раја — њена мишица.

Добрача

Ако ми вако мирно чекамо,
Да Турци народ редом касапе,
Биће нам доцне после опрема,
И добра војска, добро оружје.
Кад народ падне, народ изгине
Нашом га спремом не дигосмо ми.

Дринчић

Погледај гору већ зелени се,
Сада је доба, или никада,
Да нови опет започнемо бој.

Добрача

У гори наше чете долазе,
Кад скупим браће и најмањи број

Почећу одмах осветнички бој,
Хајдете, браћо, не каснимо ми.
(Оду)

III

Милош, Мелентије, Рајић и неколико сељака.

Мелентије

Вид'о си како Продан пропаде,
Вид'о си и смрт толиких војвода,
Што је њи нашло, тебе чека сад.

Милош

Немојте мога гроба жалити.

Мелентије
(Сељацима)

Помоћи нема, нема лека нам,
Већ у бој, браћо, ко год погине,
За свету ствар ће умрет' оташтва
А смрти нема нигде славније.
Нег' што нам пружа поље крваво.
(Милошу)
Кад мораш мрети бар изабери смрт,
Јунака што је најдостојнија.

Милош

Каквом ћу смрћу да одкупим ја
Мој живот браћо, што већ изабра,
И избор мислим да је достојан,
И мене и мог српског имена.
И кад бих само о том требало
Већати, ко ће први гинути,
У крајњем реду мене никада
Затекли не би — то вам јамчим ја.
Ал' јоште ваља мало чекати.

Мелентије

На тебе ево сви сад чекамо —
Помакни ногом — твоје кораке
Наше ће крви бележити бразд.
Који смо овде на окупу сад,
Готови сви смо — твоја само реч,
Ко вихор море покренуће нас.

IV

Молер и неколико кметова долазе

Молер

Нека се чује и мој, браћо, глас.

Мелентије

Говори брзо ово није час,
За друге зборе — дуги разговор.

Молер

Што боја браћо сви пожелесте
И то је добро, није рђаво.
Ко има крви нек је просипа,
Народу ако не ће вајдити,
Гнојиће земљу — њиве родиће.
Пшеницом бољом — ко ће пшеницу,
Ил' Србин жети, или Турчин клет
О томе на што разбирати сад.
(Милош ода, погледа чешће на с трану

Мелентије

И мудар јеси људи казују.
Ал' ја им нисам до сад веров'о,
Ал' сада видим, колико огреших,
Што памет твоју нисам послуш'о,
У српској глави памет Њемачка,
Е то је благо — сад ти верујем,
За срећу твоју ти си побег'о,
Под скуте Немца, добро учини,
Да тебе није, твоје памети,
Много би јада починили ми,
Говори даље, памет твоја ће
Лудости наше поправити све.

Молер
(показује једног сељака)

Овај је брат ми писмо донео,
Од наше браће —

Мелентије

Што су побегле.

Молер

У писму све нас редом помињу
И Богом, вером све нас преклињу,
Још мало само да чекамо ми.
Ћесар је с други силни краљеви
Спремио нами —

Мелентије

Ручак крвави.
Мани се тога пуста говора.

Молер

Још једну само почуј, оче, реч.

IV

Рајић

(дође)

Милош

Осмех ти лица срећу казује,
Је ли све добро —

Рајић

Добро, војводо.

Милош

А где је Јеврем?

Рајић

Он је избављен.
Слободу нисам мого купити
Ни златом твојим, ни јунаштвом мојим.
Јеврем је себи помогао сам.
С Небојше скочи — Дунав преброди,
А новац што си ти за њ послао
Дадох му за тим, да нам набави,
Што нам је нужно ка и живот сам.

Милош

Послове друге јеси л свршио?

Рајић

За тренут који све ћеш видети.

Милош

Рајићу, брате, чим да наплатим
Услуге твоје, неисцрпљив труд?
(Загрли га и пољуби)

Молер

Ал једну реч! —

Мелентије
(набусито)

И две и три, кад крвца ври
Хладнога ума не помаже збор!

Милош

Све лепе жеље, мудре савете
На страну сада!

Мелентије

Не ћемо збора, доста зборимо.
Треба нам рада а не говора!

V

Добрача, Дринчић, Лома и неколико сељака долазе

Добрача

Најбоље деце, што су Гружани,
На недри своји до сад гајили,
Доводим теби пет стотина сад.

Дринчић

И јоште двеста Рудничана ја.
Ал то су богме сами соколи,
А соко није вичан окову.
Примаш ли војску, што ти нудимо?
Реци нам одмах — твој ће одговор
Одлучит сада и то за свагда,
Хоћемо л бити браћа, другови,
Ил — —

Милош

Доста —
Кад чујеш, брате, за што чекасмо
Све до сад,
Чекање то ћеш одобрити ти.

Дринчић

Ја рекох, јер сам сада прегао,
Најкраћим путем да достигнем цел.
А цел је моја врло мајушна —
Хоћу да умрем с ножем осветним
Ал не на прагу мога кућишта,
Већ по сред боја — по сред покоља.

Милош

Чекање наше до сад мерисмо
Вековма дугим, сада чекајте
Још тренут који —

Дринчић

И дан а и два чекат можемо,
Ал више нећу — нема окова,
Што би ми мишце привезао моћ
За нерад пусти — нерад злокобни.
(Димитрије писар дође и говори нешто на страни Милошу. Обоје изађу. Војводе се међу собом разговарају.)

Добрача

И опет биће каква обмана.

Дринчић

Силе се турске никад не плашим,
Ал њине сплетке — тога највише.

Добрача

Ни сила ни сплетка не поможе сад.

VI

Један сељак долази

Сељак

Војвода Милош је ли међ вами?

Добрача

Говори шта ћеш?

Сељак

Када ти велиш па да говорим.
У гори овој чете спремљене
Стигоше сада — па ме послаше,
Да питам хоће л' тамо чекати,
Ил ће се амо доле спустити.

Добрача
(Дринчићу)

Од куд сад војска, ко је покупи?

Рајић

Ја сам је, браћо, главом скупио.

Дринчић

Ти рече кад се с пута поврати,
Да народ не ће ни боја, ни крв,
А сада — сада — ваки изненад.

Рајић

Докле сте с Турци овде већали,
У народ ја сам свуда ишао,
Спремао чете, људе оружо;
Што Милош рече, ја сам чинио.

VII.

Наоружане чете долазе са заставама, добоши ударају, и свирају трубе.

Добрача

Заставе, војска, је л то само сан?
Ох дајте, браћо, да их пољубим,
Сведоке наше славе минуле!
(Војводе љубе заставе)

Чује се вика:

Живио Милош, Милош војвода!

VIII.

Милош обучен у војводским хаљинама, са заставом у руци, за њим народ долази.

Милош

Снове је наше јава срушила,
Чекања нашег пехар препун је,
Време је да се пехар прелије.
Снаге сад имам — већ је скупљена,
И више биће, чете избране
Тренутка сваког хитно долазе.
(Војводама)
Што до сад нисам боја почео
И ваше мудре зборе послушо,
Разлоге моје када чујете,
Ви ћете радо опростити грех,
А ко још може бити какав грех
Чекање мудро, спрема озбиљна.
Сад војске имам — свега имамо
Пламена прса што зажеле нам.
Боја сте досад увек жудели,
Ево вам мене, ето рата сад
С Турцима, браћо, што престат не ће
Док овој земљи не стечемо мир
А с миром срећу, славу, слободу!
(Пође)
У бој, у бој, са свете земље
Тирана бесних нек се спере траг;
Нек позна Турчин, кад Србин свети
Образ, поштење, свога дома праг.
(Оде, народ пева.)
У бој, у бој, са свете земље
Тирана бесних нек се спере траг;
Нек позна Турчин, кад Србин свети
Образ, поштење, свога дома праг!
(Оду)

М. М. Максимовић

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ СА ВОЈНИЧКОГ ГЛЕДИШТА

НАПИСАО

Капетан Јулијус Дебљак

Од свију дипломатских питања, која су се до сада на позорници европске дипломације појављивала, понајважније је и најсложеније Источно Питање. Ово долази прво отуда, што се њиме има да реши судба неколико милиуна душа, који већ више столећа крваве сузе лију и у мукама под нечовечним притиском крволока свога, очекују дан спасења свог, што у њему свака велика европска сила својих комбинација имаде.

Само по томе, што је свака веле сила европска исто питање вазда уплетала у мреже својих дипломатских комбинација и планова и што је сама хтела у њему свога разума да има, постало је оно за њих важно; али по самој природи својој, оно је најважније и од највећег замашаја по народе балканског трополња, јер се оно у првоме реду њих и готово само њих тиче; по што оно чини биће њихово и њиме има да се реши будућност њихова.

Питање ово чешће је изилазило пред дипломацију европску, али је она увек налазила узрока да га претрпа и одгоди, јер све некако то њени интереси захтеваху.

Цивилизација европска није имала уши да чује вапај бедних патника, нити је имала срца да се сажали на муке које већ неколико векова поднашаху ови од зулумћара и угњетача својих. Но куцнуо је час да се једном и ово питање решити мора, па ма то и преко воље европских дипломата било.

Стрпљење угњетених народа превазишло је већ сваку меру. Патње и муке су им додијале и они живота траже, јер су већ довољно доказа дали, да су за живот способни, способнији од угњетача сво-

јих. — Питање ово дакле решити се мора, али како и у чију корист? могло би се запитати. — Ми тврдо држимо да се исто мора да реши у корист самих тих народа. Та не даје ли доказа најновији појав у енглеском парламенту, да се на исток већ почиње другим очима да гледа. Не подиже ли се и у самој Енглеској, — тој охолој земљи, која се својом слободом поноси, но која је на срамоту цивилизације своје толико векова заштићавала најгрознија насиља, која почини бесни угњетач права слободе и части, носилац мрака и ужаса, не подиже ли се, велимо, и у њој глас, да треба једном раскинути везе пријатељства са овим варваром, који се и сад спрема да немилице пролива племениту крв јаднога народа, коме је од тешког зулума његова дошла душа већ у подгрлац, кога су насиља његова нагнала, да још једном пролије свету крв своју, да још једном мете на коцку све што му је најмилије да би само извојевао себи право и слободу златну. —

И ово су можда само предтече недогледних прилика, које ће се изродити на југо-истоку Европе. Можда је ово појав, чије ће последице бити, да се и ово питање решити мора.

О овдме питању много су њих писали, али свакоме од ових списа или је недостојало потпуно сазнавање правога стања ствари или је провејавала кроза њ пристрастност и неправичност, која је хотимично ствар престављала у другоме виду.

Пре кратког времена о овоме питању написао је расправу, више са војничког гледишта, г. Јулијус Дебљак, капетан аустријске војске.

Поштовани писац списом овим показао је двоје: прво, да је скроз проникао и упознао све чињенице, које у састав овога питања долазе и друго, да је био узвишен над сваком пристрасношћу, и са тога баш, ми смо сматрали да је вредно да и наш читалачки свет види, како поштени и непристрасни људи сватају положај истока и наш одношај према њему.

Ево шта о њему говори г. Дебљак:

„Турско царство мора пропасти. У катастрофи пак која је овом царству неизбежна и која са свим природно и то скоро наступити мора, а којој међу тим Мусломани са везаним очима убрзаним корацима на сусрет иду, не узимајући у рачун европске државе, — имаће највећу улогу, њене вазалне државе: Србија, Румунија, Египат, Црна Гора и најзад Грчка.

Наше није, да излажемо политичке комбинације у погледу решења источног питања, које као најтежи баук притискује душе дипломата европских, а на југу европског хоризонта пак не-

престано као муња светлуца. Ми ћемо само да покушамо, да са војничког гледишта расветлимо роле, које ће пасти у део, при раскомадавању турскога царства, државама које данас још од ње зависе.

Турску ратну снагу узимамо из општега извода, који је познат и који постоји, па ћемо је сравнити са ратном снагом поменутих држава.

Прво ћемо, при овом сравњивању, почети са Египтом, јер је ова земља, тежећи за напретком, у најновије време обратила на себе највећу пажњу, а и с тога, што смо ми тога убеђења, да ће се она, при пропасти османске моћи, подобно Фениксу, уздићи из пепела, под којим је толико хиљада година затрпана лежала.

Слабост турског господарства у Европи као и главни узрок његове пропасти, који се задржати не може, лежи у безпримерном рђавом стању њене финансије, и у несразмерности владајуће расе према бројном стању народа који су под њом и који су јој непријатељски расположени.

Турска је за ових посљедњих 20 год. толико зајмова учинила, да ће најпосле пасти у вртлог из кога не ће моћи више ни изаћи. Од 1854 г. порта је учинила у страном свету следећих 13 зајмова, који се скоро ни избројати не могу.

1. Зајам 1854 г. састоји у номиналном капиталу од 75 милиона фр. са исплатом до 1889 год. Годишња амортизација износи 5,250.000 фр.

2. Зајам 1855 год. састоји се у номиналном капиталу од 125 мил. фр. са исплатом до 1890 г. Годишња амортизација износи 6,250.000 фр.

3. Зајам од 1858 г. састоји се у номиналном капиталу од 125 мил. фр. са исплатом до 1893 г. Годишња амортизација износи 8,750.000 фр.

4. Зајам од 1860 год. састоји се у номиналном капиталу од 50,245.000 са исплатом до 1879 год Годишња амортизација износи 3,517.150 фр.

5. Зајам од 1862 г. састоји се у номиналном капиталу од 200 милиона фр. са исплатом до 1887 г. сређством анунтета од 16,000.000 фр.

6. Зајам од 1863 г. истог номиналног капитала од 200 милиона фр. са исплатом до 1887 г. ануитетом од 16,000.000 фр.

7. Зајам од 1864 г. састоји се у номиналном капиталу од 150 мил. фр. са исплатом до 1887 г. Годишња амортизација износи 12,650.000 фр.

8. Зајам од 1865 г. састоји се у номиналном капиталу од 909,090.750 фр. без опредељеног рока исплате; но чији годишњи интерес износи 45,454.000 рачунајући 5 % год. интер.

9. Зајам од 1869 г. састоји се у номиналном капиталу од 555,555.500 фр. са исплатом за 36 година срeством ануитета од 38,888.800 фр.

10. Зајам од 1870 г. састоји се у номиналном капиталу од 729 мил. фр. са исплатом за 105 год. дакле 1910 г. Годишња отплата износи 27,360.000 фр.

11. Зајам од 1871 год. састоји се у номиналном капиталу од 142,500.000 фр. са исплатом до 1906 године. Ануитетом од 9,975.000 фр.

12. Зајам од 1872 год. састоји се у номиналном капиталу од 278,155.000 фр. са исплатом до 1878 године. Ануитетом од 25,033.950 фр.

13. Зајам од 1873 год. који је у почетку имао да буде из номиналног капитала од 691,444.000 фр. но који је доцније због рђавог руковања сведен на 363,600.500 фр. Годишња амортизација овога износи 25,000.000 фр.

Турски државни дуг дакле износи на 4.320,153.900 фр. што захтева годишњег интереса 345 милиона фр. У ову суму није урачунат најнови дуг од 400 милиона фр. који је буџет годишње оптеретио са 50 милиона фр. Ако се узме да државни годишњи приход, у округлој суми од 500 милиона фр. може да покрије државне и административне издатке, — премда то ни при највећем напору неће бити довољно — онда остаје да се годишња одплата дуга од 345 милиона фр. може да подмирује само новим и великим зајмом, који се сваке године понављати мора.

К овоме пак треба још додати и „пливајући“ дуг (који се већ може и као несигурни сматрати) који у најмању руку износи 500 милиона фр. и онда изилази да ће и нови зајам једва моћи да достигне да све издатке измири. Па ни овогодишњи буџет није ни мало бољи. Он је истина закључен само са 7 милиона фр. дефицита, али тај је рачун само на хартији јер је издатак од 589,2 милиона фр. произвољно сведен на 565,3 милиона фр., а међу тим приход од 474,7 милиона повишен на 558 милиона фр. Према томе дакле што ће све уштеде остати само на хартији и што се, због глади у Малој Азији и осталим турским провинцијама, једва може уредно и сав данак да покупи, изилази, да ће и овогодишњи дефицит да буде знатно велики.

Истина је да су и друге државе јевропске дужне и да и њихови државни дугови расту, али опет за то са свим другаче

ствар овамо стоји, јер оне имају свога рачуна у своме у велико развијеном културном стању и у капиталу својих поданика, а повишавањем данка имају при руци у свако доба имућни елеменат, који им даје могућности, да и даље зајмити могу, а у исто време и да се државни приходи умножавају.

У Турској на против, као једноме царству без индустрије и у коме се једино пољоделством занима, а коме међу тим оскудева најважнији животни нерв саобраћајни — комуникације, — народ је са свим осиромашен и до ноката огуљен и материјално исисан. Дакле оно не може ту потпору ни да има.

Цео механизам државне машине кроз и кроз је покварен. Нико се ама баш ништа не брине за сигурност живота и имаовине. — Разбојништво и лоповлук у највећем су јеку, при чему учешћа има и војска, која је баш позвана да противу тога дејствује. За просвету народну ништа се не предузима. Исто тако не подижу се нити граде путови, јер и онај незнатни део железнице, који је у саобраћај пуштен, саграђен је приватним друштвом. Војска пак у мирно време находи се само на хартији, јер је на минимум сведена, а поред тога још и сваки региментски команданат има права да војнике отпушта на осуство по свом ћефу. И он се наравно користи овом приликом када само ту свога рачуна налази.

Већи део пољске артиљерије нема запреге; гарнизоне трупе, изузевши оне које станују у Цариграду и другим већим варошима, иду и дан дани у примитивном оделу и по већој чести без ципела. Како војсци тако исто и осталом чиновништву није плата, нити друге принадлежности, издата за по̂ а можда и за читаву годину. Истина да су острагуше и позадни топови у великом броју наручени у Америци и Esen-у, али ови још нису Турској предати, јер она нема, и не ће ни имати, да за исте новце положи.

На шта су дакле употребљене толике грдне суме новаца са којих је турски државни дуг толико порастао.

Нема дакле сумње, да се турска државна лађа у Океану, због рђаве управе, својој пропасти клони па с тога обратимо се сад другим узроку слабости османскога царства, т. ј. бројној несразмерици владајуће расе према народностима које су под њом и који су јој непријатељски расположене. — Ово непријатељство, које се сваком приликом јасно увиђа, не допушта порти да све своје поданике употреби при одбрани узајамничког отачаства, и због овог, истина по све умесног, неповерења искључила је она све хришћане — највећи део свога европског људ-

ства — од војничке службе. Због тога они су опет обвезани да неку извесну суму новаца плаћају.

По што ми у очима имамо само Европску Турску то ћемо и да покажемо њено насељење по вери и племену, а тиме ћемо у једно са мало бројева да докажемо, да је Османлијама са свим немогуће, да своју власт одрже над свима осталим народима њихова царства, у случају општега устанка; па баш и кад се не би умешала никоја страна европска сила.

По (Wappäus) Вапејсовом ручнику „Географија и Статистика" народности које припадају европско-турским провинцијама, имамо: [1]

Бугара 3,700.000; Срба и Бошњака 1,500.000; Османлија 1,200.000; Албанеза 1,200.000; Грка 1,000.000; Черкеза 400.000; Цинцара 250.000; Ермена 200.000; Влаха 150.000; Чивута 100.000; Цигана и осталих народности 100.000. Укупно 9,800.000 душа. Дакле на 1,200.000 владајуће народности долази 8,600.000 душа, које су више или мање према њој непријатељски расположене.

По релиђији народи на Балканском тропољу деле се: на 5,000.000 Православних; 4,000.000 Муслемана; 540.000 Католика; 150.000 Ермена; 100.000 Евреја и 10.000 Евангелиста.

Поред са свим ниске образованости турског народа долази у рачун још и релиђија.

Од 4,000.000 Мухамеданаца, може се са сигурношћу у напред казати, да ће већи део потурчењака, при првом озбиљном потресу османске моћи и снаге, ако не са свим веру одбаци ги а оно извесно народној страни придружити се, јер они турбан нису ни примили из убеђења, но из других, и у више прилика непојмљивих, мотива. Ово се јасно види већ из тога, што Турска све регименте, које у Босни регрутује, удаљава из свога завичаја и далеко на другу страну шаље.

Ми ћемо дакле да узмемо у округлој суми да противу 2,000.000 Мухамедовица стоје 7,800.000 душа који другу веру исповедају и који су до највећег степена огорчени противу полумесеца који их је притискао и противу самовољства за новцем грамзећег чиновништва.

Од ових 7,800.000 душа долази на:

Румунију . .	4,424.961
Србију	1,319.589
Црну Гору .	130.000
Грчку	1,457.000
Свега:	7,332.244 душе.

[1] Ове би цифре имале да се допуне, јер у самој Србији нема преко 1 милион и 300.000 душа. Прев.

Кад овом броју додамо још и Египат, који истина не ће ни да има удела у Европској Турској са чега би га могли баш у овој прилици и изоставити, онда изилази да 15 милиона стоје противу 2 мил.

Уређене турске војске, до почетка овога столећа, није било као у осталих европских држава. Године 1826 почиње за њих са свим нова ера, по што беху уништени Јаничари, који су столећима турску заставу у свима њеним ратовима славно проносили, а и страх, пропаст и поквареност у освојеним земљама ширили.

Султан Махмуд II, коме је за углед служила организација француске војске, први је отпочео реформу, но која је извршена тек под владом његовог последователља Абдул Меџида 1843 г. По организацији, коју је био усвојио Абдул Меџид, требало је да буде 150.000 људи у активној војсци, 120 батаљона у резерви.

Умножавање људи у резерви, које долазаше од скраћивања службе у активној војсци, нагони војничку управу да резерву подели у *први* и *други* позив, од којих се сваки састојао из 120 батаљона. Најзад 1869 г. образова се још једна резерва „прва."

По организационом закону турска војска треба да буде 1878 г. подпуно организована и њена јачина треба да износи: 150.000 људи *активне војске*; 70.000 људи *прве резерве*; 120 батаљона резерве *првог позива* и 120 батаљона резерве *другог позива* и најзад 320.000 *народне нападнице*. Свега дакле 780.000 људи. —

Али ову цифру могла би турска војска да достигне тек онда, кад би војничка управа имала непрекидно на расположењу довољну суму новаца и кад би биле савладане све тешкоће, које се нагомилавају хаосом турске управе и администрације њене, а и тврдоглавством Османлија који су увек противу сваког покушаја који их к реду и поретку води.

Узевши у рачун жалосно турско стање чини нам се по све немогуће, да може војска турска да изнесе једва 400.000 људи, разуме се, који би били добро наоружани, са осталом потребом снабдевени и добро дисциплинирани.

Турска војска дели се на 7 корпуса — овај седми није још никада потпуно образован — чији се главни штабови налазе: У Цариграду, Шумли, Битољу, Ерзеруму, Дамаску, Багдату и Сахани у јеменској области.

У случају општег устанка Турској не би било никако могуће да у Европу доведе из Азије IV, V, VI и VII-ми корпус. Јер седми корпус мора да држи у стези област Хеџас и скоро

освојени Емен у Арабији; већи део пак шестога корпуса мора да држи поседнут Нећ, јер Турска не жели да напусти своју власт у Арабији. Најзад због тога, што унутрашње политичне околности удаљених мало-азијских провинција захтевају већи део посаде и што ће Русија извесно да држи у шкрипцу она 4 корпуса у Азији, баш и кад би се хтела, у томе тренутку, да одрече својих срдачних планова односно истока, када би она могла да пожање плод својих давнашних трудова, које нигда заборавити не може и тешких новчаних жртава.

Турској дакле остају само три корпуса са којима може да располаже у Европској Турској и Егејским островима и то: I у Цариграду, II у Шумли, III у Битољу.

Сва ова 3 корпуса, са првом резервом и првим и другим позивом резервне војске, у најповољнијем случају могла би да изнесу цифру од 142.000 људи и 270 топова, и то:

I КОРПУС [1]

6 Пешачких регимената по 3 батаљона (7 регимента овога корпуса станује у Триполису у Африци) а ту мора и остати	15.216	људи
6 Стрељачких батаљона (7 у Триполису)	4.986	„
5 Коњичких регимената по 6 ескадрона (2 регименте су у Триполису и Азији)	4 930	„
1 Чета пионера	120	„
7 Пешачких регимената резервне војске	17.752	„
1 Артиљеријска регимента са 15 батерија по 8 топова	2.292	„

Свега: 45.278 људи са 90 топова.

II КОРПУС

6 Пешачких регимената	15.216	људи
6 Стрељачких батаљона	4.986	„
4 Коњичке регименте	3.944	„
1 Чета пионера	102	„
6 Регимената резервне војске	15.216	„
1 Артиљеријска регимента са 15 батерија по 6 топова	2.292	„

Свега: 41.756 људи са 90 топова.

III КОРПУС

10 Пешачких регимената са 2 бат. пограничних трупа	27.022	људи
8 Стрељачких батаљона	6.648	„

[1] Овај се регрутује и у Азији.

4	Коњичке регементе	3.944	људи
1	Чета пионера	102	„
6	Региме̑ната резервне војске	15.216	„
1	Артиљеријска регимента са 15 батерија по 6 топова	2.292	„
	Свега:	55.224	човека са 90 топова

Када се овоме броју дода још 300 људи, који су опредељени за попуњење инжинирских трупа, онда укупна цифра износи 142.000 људи са 270 топова.

Прва резерва мора да се употреби за попуне активне војске као што је и био случај 1870 г. По организацији требало би да се код сваког корпуса образује кадр за 3 резервне коњичке регименте по 4 ескадрона, али ово правило није још ни до данас извршено.

Још би имало да се у рачун узме и нерегуларна војска, која се у опште састоји из башибозука и својевољаца (спахија и Бедујина). Башибозуци чине са свим рђаво наоружану пехоту без икакве дисциплине и мала коњичка одељења. — У последњем руско-турском рату (1853—1855 г.) имало је од прилике да се у Румелији и Анадолији скупи 30.000 башибозука; али како су се ови и за сопствену земљу показали опаснији, но за непријатеља, то је Омер Паша био принуђен да их распусти пре но што се и рат свршио.

Својевољци су искључиво коњичка одељења, која предводе њихови сопствени бегови, који их међу тим у строгом реду и поретку држе. У свима ратовима ови су Турској чинили добре услуге. У поменутом последњем рату било их је на бојноме пољу до 10.000. Но Турска не може увек на њих да рачуна, јер се они регрутују из оних азијских области где се никако није могао да уведе и усвоји закон војнички. Учешће дакле њихово у каковоме рату зависи потпуно од добре воље њихових бегова.

У Евопској Турској нема ни трага од таковых коњичких одељења, нити се могу да сакупе, па с тога, у овој прилици, не ћемо њих ни узимати у рачун,

У последњем случају и крајњој нужди остаје Турској још једно средство а то је: Да подигне „Свету заставу Пророкову."

Од фанатизма Мухамеданског може се извесно да очекује, да ће они на овај „Свети знак" сви листом притећи у помоћ своме отачаству које је у невољи, али при свем том од ових неуређених „гомила" може се само да очекују грозна насиља над побуњеним народима, а никако повољни војнички успеси противу добро организованих трупа.

Још у неколико редака да размотримо светле и мрачне стране турске војске. Верност и поузданост, храброст, нарочито при одбрани, издржљивост у оскудици и напрезању, трпељивост и равнодушност у несрећи, све су то својства која красе турскога војника. На против команданти су неспособни, кор официрски са свим необразован, војници троми при кретању, сви родови војске са свим рђаво изображени — изузевши само артилерију — а и сама управа жалостна је. Уз то још у свима гранама војничке администрације влада неред, превара и подмитљивост.

Све трвђаве и фортификациона постројења већином су опала а и иначе ни у колико не одговарају захтевима данашњег времена, јер се и дан дани находе у оном стању у каквом су били још пре 300 г. Градских топова има од сваке руке и из разних столећа, само не из данашњег. Лафети већином иструнули су нити се пак сада поправљају. — Ово јадно стање имало би да се у неколико поправи оном грдном наруџбином *Круповиx топова*, али на жалост, као што је већ овде речено, ова поруџбина мора да се исплати само готовим новцем. И тако дакле, по што се већ зна да Турска није у стању ту суму новаца да положи, не може се ни да определи време, када ће Турска моћи да дође у положај и прилике да све своје тврђаве наоружа и снабде топовима новога система.

(Наставиће се.)

ГЛАВА ШЕЋЕРА

(Наставак.)

„Јок! не дај, боже, да га митимо," поче уверавати Ђуку један од њих: „него кô велимо где нам је први пут дошао — не ће ваљати, да оде онако без ишта."

„Ја, ја," поче опет Ђуко да навраћа воду на своју воденицу: „Оно истина тако је, али шта ћемо — кад то некако не ће бити у реду?" И по што се мало као промисли додаде: „Тек опет ви можете, да не изгледа ни као мит, нити да опет оде онако празне руке."

„Па дела, Ђуко, вере ти, како би се то могло?" упиташе га прибивши се уза њ да боље чују.

„Спремите ви њему нешто, нек понесе деци...." учи их Ђуко чисто шапћући: „То ће бити најбоље!"

„Јес, бога ми, право велиш! Него као шта би?"

„Хм, хм, шта би?" промишља божем Ђуко: „Хе, шта би — то је мука сад! Да је нешто за децу онако лепо...."

„Да спремимо једно прасенце мало...."

„А јок! то не ће бити у реду.... А и да је — он прасаца сад има. Ту баш пре неки дан опрасила му се крмача."

„А би ли ваљало једно јаренце? Деца воле јариће...."

„Та оно воле, него опет, опет — и то некако није лепо... Боље би било, да им се купи што лепо..... Али виш ви овде немате близу дућана. Хеј, хеј, баш незгодно! А могли би сте им купити по лимун, или по малко шећера лепа..."

„Их, болан, да сам знао," вајкаше се један: „могао сам купити ономадне кад оно силазих у варош!"

„А! знате шта?!" узвикну Ђуко као досетивши се: „Кад рече у варош — и ја сам баш јутрос из вароши, па уз пут сустигох капетана те пођох амо с њим. Ја сам купио за моју чељад нешто

шећера — могу вам дати, кад баш хоћете.... Макар ја опет ишао кастиле за то у варош.“

„А да ли ће ваљати?“

„Како не би ваљало? Ја што купим — пред начелника да изнесем, не бих се застидио. Онолику главу шећера не можете наћи лако ни у Београду....“

„Е баш, Ђуко, хвала ти!.. Хајде да зовнемо и ону двојицу, општинара“

„И кмета зовните,“ рече Ђуко: „да му што не буде криво, где га не питате.“

„Јес, јес и кмета да зовнемо“ и сложише се њих два и одоше да их зовну, а Ђуко оста осмејкујући се задовољан што му тако славно иде посао за руком. Извири мало иза вајата и погледа капетана, па намигне — као вели: „Гости се ти, господине, још мало! Твој верни Ђуко зна шта ради. Не бери ти бриге!...“

У том сва четири општинара и кмет те за вајат Ђуки.

„Е па дајде, Ђуко,“ рећи ће један од оних што су мало час с њим већ уредили посла. Ђуко приђе колима и извуче торбу, па као заклањајући је за се, да не угледа капетан, донесе је међу њих. Али оштар поглед капетанов добро је пратио Ђуку шта ради, и да се откуд ту десио какав још оштрији поглед од погледа капетанова, могао би лепо опазити, како се капетан задовољно осмехну, кад виде где Ђуко узе торбу из кола. — Ђуко саопшти целу ствар и оној двојици општинара и кмету са свим потанко и разговетно, да они нису ништа друго у тај мах зажелели, него „само да не буде одвећ скупо.“

„Како бих ја вама прескупио!“ одговараше Ђуко на ту жељу њихову: „Та сапрео би ме хлеб и со ваша. Јок, бога ми — равна три талира дао сам за њу.“

„ Е баш скупо си платио, брат Ђуко!“ примети кмет: „Скупо, није вајде!“

„Јес истина поскупо, ама је и ваљано! Погледајте ви, колика је то глава шећера!“

„Дајде, Ђуко, да видим!“ заиска кмет; узе и преврте тамо амо па рече: „Није вајде, добра глава — само штета што је окрњена...“

„Ништа то не мари. А бога ми, дао сам равна три талира. Није право да штетујем....“

„На послетку и вреди...“ рече један од општинара: „Само да није окрњена.“

„Баш, Ђуко, доста ти је дукат,“ рећи ће кмет: „Немој ни ти сад затезати... А заиста да није тако оштећена, дали бисмо ти три талира....“

„Хајде, Ђуко, да се иде, Ђуко!“ викну капетан и неки потрчаше вајату да га зовну.

„Ето ме, господине, ето сад!“ одазва се Ђуко, па навали на општинаре: „Е, нека је за дукат... Људи смо наши, а три цванцика није бог зна шта.... Дајте паре, ето зове ме капетан; похитајте и ви. Сад је баш и у реду, као на поласку да му дате...“

Кмет извади из кесе дукат у злату и даде Ђуку. „На, брат Ђуко, и алали!“

„Нек ти је алал, брате!“ рече Ђуко предајући главу кмету. За тим приђе капетану и упита: „Хоћемо ли, господине?“

„Спреми и окрени кола!“ рече капетан и Ђуко оде да барата нешто с кочијашем око кола.

Док се још капетан заговарао с људма, дотле кола већ беху са свим спремна. Кочијаш држи у руци вођице и чека да пође. Ђуко спреман чека код кола.

Устаде и капетан, захвали им на дочеку, изговори неколико веома поучних речи, па пође. Док му приђе кмет и за њим два општинара с главом шећера.

„Господине,“ почеће кмет: „није баш у реду да одеш од нас тако празне руке....“ па му пружи главу шећера. Капетан као чинећи се, да му то није по вољи, уозбиљи се и упита:

„А шта вам је то?„

„Та ето мало шећера — велимо да понесеш твојој дечици, нек су ти жива и здрава!...“ вели кмет.

„Та није то требало... Баш није требало,“ вајка се токорсе капетан. „Ја ни од кога не узимам ништа... Него већ...“

„Понеси, понеси деци, господине!“ гракнуше остали. „Деца су, нека им засладе каву....“

„Па оно могу деци понети, али баш нисте требали то чинити; право да вам кажем није ми по вољи. И не бих узео, да нисте ви. Али сад што му драго....“ изговара се капетан, а Ђуку се само смеши брк.

„А немој што замерити, господине,“ вели кмет:„ Ми смо људи прости.... Није да рекнеш какав мит — боже сачувај!..“

„Нити бих вам узео ја мит,“ прекиде га капетан. „Да ми дате пун овај вајат дуката — не бих вам ни погледао, само ако је мит.... Овако за љубав и добро познанство, могу понети деци то мало шећера.....“ Ту се окрете Ђуку и рече: „Деде, Ђуко, метни и ову главу у кола!....“ Ђуко одмах узе и већ остави је, где је и стајала.

Опрости се капетан са свима, седе у кола и оде, а Вучевчани осташе врло задовољни што умедоше тако лепо дочекати свога старешину....

Одатле се крену капетан обилазити остала села. У Кујавици је извидио спор око потеса, где обе парничне стране купише од Ђука наизменце главу шећера, коју је он „за својy кућу набавио кад је јутрос из вароши пошао," и дадоше капетану тек руке ради да понесе деци. У Звезду је капетан извидио опет спор око неке сеоске воденице, поучио људе да слушају власт и да јој буду на руци; и ту су парничне стране дале капетану главу шећера да понесе деци тек руке ради. У Крнићу је опет извиђао неки спор око потеса и узгред добро саслушао попа Перу Поповића, који му се пожали на учитеља Сретена Павлића; да је немиран, да псује закон, веру, да развраћа децу, даје им којекаке скаредне књиге да читају, каже им да горе нема неба ни раја — него да је то некака празнина, каже им да не треба власт слушати; што је капетан већ „узео к знању," и добио наравно опет главу шећера да је руке ради „понесе деци." Одатле је кренуо у Прхово, Драгојевац, Мрђеновац, Миокус, и т. д. по свих, на броју преко 54 села у својој капетанији. Свуда је имао по нешто званична посла: негде извиди какав спор, негде нареди нешто, негде испита да нема каких бургијаша итд. што већ иде у званичну дужност тако врсног капетана, који је само својим прилежним и ревносним радом, и великим снисхођењем према претпостављеним својим дотерао до тога звања свога. Свуда је говорио лепе беседе, пуне поуке какву може само исказати тако вредан и ревносан капетан. Свуда је био добро почашћен и дочекан. И на послетку свуда је добио ону исту „главу шећера из торбе Ђукине, да је понесе својој деци „тек руке ради"... Читаву недељу дана зачамао је наш лепи капетан, путујући по срезу „по званичној дужности" својој.

Кад се већ вратио и био на домак Владимирцима, где је среска кућа — рећи ће задовољан своме верном Ђуку:

„Па, Ђуко, јесу л' батли Вучевчани, а?"

„Добро је, господине, добро!" одговара Ђуко смешећи се. „Само је могло још и боље бити. Штета што је она рђа открњи, а свуд бих је могао дати по три талира."

„А по што прође овако?"

„Једва по дукат."

„А колико си их већ завезао?„

„Онолико, колико смо села обишли."

„Баш смо на штети, што је окрњена," рече капетан па прорачунивши у себи додаде: „Знаш, Ђуко, колико смо на штети?"

„Колико, господине?"

„Педесет и четири села — равних 10 дуката и два талира!.."

„Их, за бога, господине! Много . . .“ задиви се Ђуко толикој штети: „Ах, то је све крив Радан.“

„Нека га вала, Ђуко! . . . Платиће он то мени лепо . . . .“ попрети капетан.

У том већ и кола стигоше пред среску кућу, где се устави капетан са својим вредним Ђуком и богатом жетвом.

Све је опет пошло својим путем као и пре; дужност се вршила као и до сад — само што је сад почела да стоји у соби Ђукиној пред канцеларијом и она торба с главом шећера, и што капетан сад, кад хода из јутра по канцеларији припијајући каву, шапуће неке бројеве и често се удуби у рачунање . . . . Једном се био тако занео, да је на неком акту у место нумере, коју је требало записати, записао „№ 54 дук. са 12% . . . .“

III.

Боже мој, каква ли је то граја у Крнићу?! . . Бубњају бубњеви, лупају даирета, зурлају зурле, циче ћеманета . . . . Баш одавно није било толико хуке и чуда ни у Владимирцима, где је капетанија, камо ли у Крнићу. Не треба се чудити, велико је весеље!

Славу слави Давид Узловић, ћата општински. Дошли су му гости све по избору. Да већ и не помињем одабране људе из самог места — на прилику: новог учитеља Симу Стојнића, што је заменио Сретена Павлића оног, што га лане отераше чак тамо негде око Мироча у Влахе за казну, што је децу развраћао и говорио нешта ружно о власти. Не ћу поменути ни самог домаћина, што се, чим је изучио оно мало основне школе, одметнуо од оца и пустио се у пискарање по сеоским канцеларијама, те га и отац одрину од себе, да не зна за њ и да нема удела у очевини с осталом браћом, а он после удари још горе у пискарање и адвокатисање, изучи у прсте све законе и положне и одречне, после се докопа општинског писарства и у тој својој дужности „штедећи и мучећи се“ стече неку пару за својих десет година, па сад хвала богу има чиме дочекати своје знанце и пријатеље. Не ћу помињати ни поп Перу, оног што у највећем трку на коњу може да носи пуну оканицу вина на глави, а да не упусти; и што увек води за собом једну црну керину, па један пут закључа је после вечерње у цркву: сву ноћ је несретна керина вијала по цркви ускакујући на све могуће столове; људи су далеко бежали, мислећи да се јавила нека чудна сила послата у казну за грехе њихове, а кад сутра дан са страхом приступише и отворише врата — на велико чудо, клисни из цркве поп Перин кер

по цркви беше све испретурано и узорвано; три дана и три ноћи читала су три попа бденије док се црква опет очистила. Дакле да не спомињем те личности, што су вазда друштво Узловићево, него да поменем само даљне госте, који се потрудише да му на весеље дођу. Красни су то гости — у далеку их није. Ту вам је учитељ Иво из Скупљена; па онај други Иво, учитељ из Јаловика; па Станоје учитељ из Муратовца; па поп Јеротије онај врљбоки из Миокуса, што рже за женскињем кад се мало ћевне и што пева заједно с Циганима некаке скаредне песме. Ту је чак и сам капетан Максим Сармашевић. Остало су општинске ћате и већ тако — опет гости одабрани, који доликују ћати и имају ваге и љубави у њега.

Капетану је већ прилично похабана униформа; истина још је одвојила од осталих што се туда по дужности својој врзмају, али тек је похабана... А и време је већ да се похаба, јер ово је сад трећи Ђурђев дан од онда, кад му први пут учинише Вучевчани оно знаменито „севте." И доиста десише се веома батли људи, ти Вучевчани!... Шта је пута наш капетан обилазио срез по званичној дужности! Шта ли је пута верни Ђуко његов чинио пазар с оном главом шећера и никад да је прода за три талира, него све као за пакост — дукат!....

Еле, као што видите, велико весеље чини Давид Узловић. Ту се једе, ту се смеје и пева, ту се пије, ту се свира и игра, ту се напија редом у свачије здравље. Напија се у здравље господе и онога, ко измисли господу; напија се у здравље „добрих људи" који почитују господу призивају је у свој дом те угосте и почасте, колико се може и колико је бог дао; напија се у здравље домаћина Давида, који је с трудом стекао свој поштени дом и у дому махала и захире, те може данас уљудно дочекати одабране госте своје. Све су здравице китњастије од китњастијих; учитељи, попе и ћате надмећу се — ко ће лепше и згодније окитити, сложити и наздравити. Чим се која наздрави — одмах Ђуко пали из пиштоља; учитељи и попови тек завију 'на стотине завијутака оно њихово дугачко: „многаја љета," а вирауни почучну као орлушине око стрвине па тек дрекну из петних жила: „зоооорт! зорт! зорт! зоооорт!" и загребу онај већ сваком познати вираунски туш.

Здравице, певање, и свирање прекидало се само кад се гости наклопе на разна масна пецива, да омезете. Али тек уз то масно мезетисање осуо би се пријатан разговор. Сви су били добри знанци, па је и разговор њихов био поверљив....

„Служите се, господине!" нуди некаком суровом радошћу

опијен Давид Узловић свог најмилијег госта — нашег лепог капетана. „Служите се, изволите — колико је бог дао и добра година донела.“

„Хм, хм, Дашо!“ поче чисто да се шали онако доста накићен капетан: „Теби је, чини ми се, свака година добра, а?“

„Не брини се ти за њ, господине,“ упаде у реч поп Перо: „Жње он добро и без српа.... Ха, ха, ха! Је ли, Дашо?“

На ову досетку попову осу се међу гостима грохотом: „Ха, ха, ха!“ па се чак и Цигани насмејаше.

„А ти ми — јамачно жњеш српом, попе!“ врати му доскочицу Давид, и хтеде нешто још жешће да дотури, а капетан га прекиде:

„А хоће ли ове године, Дашо, бити добра жетва, а?“

„Хвала богу и власти, господине!“ одговори Узловић улагујући се и метнувши понизно руку на прси: „Добро ће бити, ако бог дâ! Само имам мало муке с Радaном....“

„Шта? Хоћемо ли му скоро да дрекнемо с јаретом? Ха, ха, ха!“ пита и смеје се капетан преко масног залогаја пилетине. Поп Перо ухвати се за браду и учини као јарац: „Мехе - - хеее!“ И сви се гости грохотом насмејаше

„Кеца, попе — у шевар!“ викну учитељ Симо и опет се осу: „Ха, ха, ха!“ а Цигани се већ изврћу од смеха и згађају један другог даиретима у главу.

„Е, хоћемо ли, Дашо, да му дрекнемо, а?“ упита капетан Узловића по што је већ прилично омезетио.

„Та оно, господине,“ поче мало тише Узловић, а унесе се ближе пред капетана: „не би још требало — биће и томе земана. Ама некако траљаво иде с интересом. Не плаћа на време. Прође иза рока по читава два три месеца. Вели — „не може се,“ а овамо неће да ради, па се још и пропио....“

У том поп Перо с учитељима затури за се да дивани, а Давид и капетан наставише своје.

„Дела ти, Дашо, да ми њему баш дрекнемо, најбоље ће бити. И тако мени је веома запело око за онај његов виноград у Прљинама....“

„Та и мени је запело око, господине, за ону ливаду у луци.... Нема је у целој капетанији онаке!“

„Вала, Дашо, нема ни онаког винограда у три капетаније. .... Хоћеш ми га уступити, вере ти?“

„Драге воље, господине, само да ми се докопати....“

„Хм, и ти још — „само да ти се докопати!?...“ Стегни ти њега: „Паре, море, требају ми!“ Он не ће имати, а ми ћемо њему јарца пред кућу, па ето си се докопао!... Него, колико иштеш за онај виноград, да се сад погодимо?“

„Не могу ја, господине, сад сећи ражањ а зец још у шуми."

„Ама, окани се ти спрдње, Дашо! Ражањ је — ражањ, зец је — зец; а нама сад, код овако лепа печења и вина, није стало ни до зеца ни до ражња, него до добоша и до тога, како ћемо добити — ти ону ливаду, а ја онај виноград!... Деде, море, реци— по што?„

„Лако ћемо, господине. Само да му ишчупамо из шака...."

„Е није него још!... То је већ ишчупано. — Та ишчупао си му још онда, чим си му позајмио оних 50 дуката!... Знам ја то!... Него, дела ти мени реци — по што?"

„Осамдесет, господине!"

„Шта — осамдесет?" упита капетан, а мало се устури и набра обрве.

„Осамдесет дуката...." рече Узловић, ласкаво се смешећи: „Мислим, није скупо?"

„Каких осамдесет?" затеже капетан да се ценка: „Ја не бих..."

„Не, не, господине!" брже боље упаде му у реч Узловић: „Шалим се.... Лако ћемо се погодити. Нека стоји, бога ви, други пут!"

„Е добро, добро.... Знам ја тебе, Дашо," узе га тапкати капетан по рамену: „Не ћеш ти бити тако тврд на погодби. — А збиља, како ти они остали дужници? Како Стојан Павловић и Обрад Јешић? Како Иван, Вуксан, Ђурађ, Ненад и они други?... Мош ли с њима изићи на крај?..."

„Та кубурим по мало, господине," одговара скромно Давид.

„Само ако где запне — мени ти њих, па ћемо ми њима добош пред кућу!... Добош ја! Што, бре, узимаш паре кад не мо'ш вратити!... У мене, Дашо, нема шале!" Ту се капетан маши руком за чашу, у којој беше до пола вина.

„А, молим, молим —" убрза Узловић и докопа флашу да дослужи: „Не ћете ви на мојој слави по пола чаше!"

„Ехе, Дашо, и овамо и овамо!" гракнуше остали гости, опазивши да се вино дослужује: „И ми нисмо по пола људи.... Гле ти њега! Ушушкао се ваздан тамо око тих сјајних пулија, па нас и заборавио!..." Узеше га корети што шушка с капетаном.

„Бог душмана заборавио, браћо!" Извињује се Давид дослужујући им.

(Наставиће се)

М. Ђ. Глишић

ХЕРЦЕГОВИНА

с војног гледишта [1]

I. УОПШТЕ

Просторија. Херцеговина износи простора 263 четвртасте миље. [1] Она је широка на југу између шиљка Суторине и планине Возника (5.500′) 10 миља; између залива Клека и планине Витовње, више Коњице, шири се на 15 миља а броји у дужину $36^{1}/_{4}$ миље и код планине Динаре свршава се на шиљак.

Људство. По Роскијевићу Херцеговина има људства 230.000, и то: 130.000 православних, 42.000 католика, 55.000 мухамедоваца, 500 Јерведа и 2.500 Цигана. У ово се не рачуна ново пазарски крај, који има 125.000 душа, то 100.000 православних, 23.000 мухамедоваца, 200 Јевреја и 1.800 Цигана. У суседној Босни има 796.000 душа, и то 360.000 православних, 300.000 мухамедоваца. 122.000 католика, 5.000 Јевреја и 9.000 Цигана.

Политичка подела. Вилајет Босна дели се на 7 санџака или округа (мутасарафлик): сарајевски, зворнички, травнички, бањалучки, бихачки, ново пазарски (куда принадлежи и бивши плевљански) и мостарски (куда принадлежи и бивши требињски). Мостарски санџак сачињава Херцеговину.

[1] По делу: Militärische Beschreibung des Paschalik's Herzegovina und d. Fürstenthums Crnagora von Šestak. Wien, 1861; и по делу: Studien über Bosnien und die Herzegovina von Johann Roskiewicz, k. k. Major im Generalstabe. Wien, 1868.

[1] Ово по Шестаку. По Роскијевићу пак Херцеговина има *220 □ миља,* ново пазарски крај (кајмакамија) 125 □ м. а Босна 760 □ м. Разлика у просторији Херцеговине код једног и другог писца излази отуд, што Шестак рачуна Ливно у Херцеговину, а Роскијевић у Босну; Шестак Фочу у Босну, а Роскијевић у Херцеговину и т. д. а то је отуд што Турци често претурају срезове из једног пашалука у други.

Он има срезове: 1. Столац. 2. Љубушка. 3. Коњица. 4. Фоча. 5. Требиње. 6. Невесиње. 7. Билећ. 8. Гацко. 9. Никшић.

II. ПЛАНИНЕ (ОРОГРАФИЈА)

Далматинско водолучје Велебит, на тромеђи Далмације, Херцеговине и Босне са планином Динаром добија име Динарски Алпи, који својим југоисточним краком до планине *Возника* (5500′), код Црне Горе, деле Херцеговину од Босне и слив (басен) херцеговачке реке Неретве од слива савског.

Од Динаре иде други крак, *Пролог*, који дели Херцеговину од Далмације, који се повлачи преко Суторине до црногорског виса: *Вучији Зуб*. Неретва пробија Пролог, текући у јадранско море. Измеђ Вучијег Зуба и Возника граница је херцеговачко-црногорска.

Остали херцеговачки планински ланци иду приближно равностојно Прологу, од северозапада југоистоку. Њихова апсолутна висина опада, у колико су јужније положени, т. ј. ближи ланцу Прологу.

Динарски Алпи од Динаре до Возника износе у дужину 42 миље. Ширина овог ланца врло је разна. Највећа је ширина одмах при улазу у турску област ($4^1/_2$ миље). За тим се ширина сужава између извора реке Раме и Врбаса, даље задржава ширину од $1^1/_2$ до $2^1/_2$ миље, и између извора Неретве и Дрине шири се опет преко 5 миља. Висина је свуда знатна, и увећава се на југоистоку, тако, да поједини делови далеко превазилазе регион шумски.

Динарски ланац на разним местима има разна имена. Сама Динара висока је 5728′. Одатле иде ланац, јужно од извора реке Унац под називима: *Златор* и *Алретина* планина, ограничава десно висораван Гламочки, за тим као *Виторог* планина губи се десно и лево као висораван код Свича и Купреша. Овај део ланца широк је $4^1/_2$ миље.

Око извора речице Раме, где се ланац опет сужава, добија име *Радуша* планина (5.000′), и тако се зове до извора Врбаса, где настаје име *Витовња* планина (5.000′), која дели Неретву од Босне, а за тим као *Иван* планина (3—4.000′) дели Неретву од Дрине.

Највећу висину достиже ланац у пролому реке Суђесе као *Сутина* планина (6.300′) и *Воловјак* (6.000′).

Измеђ извора Суђесе, која утиче у Дрину, и горње Неретве, остављају Динарски Алпи босанско-херцеговачку међу, улазе у унутрашњост Херцеговине, и као *Чемерно* планина (4.000′)

узимљу југоисточни правац, па се као *Лебршник* планина (5.000′) састављају с Возником.

Тамо где је ланац проломљен Суђесом, продужава се даље као *Суђешка* планина у истој висини, и код дробњачког котла пада тако стрмо, да река Тушумља на један мах добија североисточни правац к Пиви.

Између Пиве и Зете, т. ј. између дробњачког и никшићског котла, опада водолучје висораванско до 2.600′, а височима *Лукавци* достиже опет висину 4.000′ и као *Возник*, где додира Црну Гору, 5.500′.

Између извора Неретве и Пиве Динарски Алпи спуштају се као тераса од Чемерно-Лебршник (4—5.000′) и *Врба* (2.800′), у висораван *Гацко*, који је висок само 2.000′.

Витовњи планини најближи је равностојни ланац *Вранац* планина (6.600′), и обе стешњавају долину горње Неретве, од Коњице до утока Неретвице.

Други је равностојни ланац *Липета* планина (4.000′).

Трећи равностојни ланац зове се *Бачевица* (3.600′) и *Порим* планина (3.800′), који се по што је Неретвом проломљен, пружа северозападно и код Жупањца спаја се са *Цицер* планином.

Четврти равностојни ланац сачињава *Велеш* планина (3200′), коју такође пробија Неретва код Мостара, за тим као *Плоча* двоји долину Дрежнице десно, од котла Миљарске реке лево, па средством Љубушке планине такође везује се за Цицер.

Сва ова четири ланца обухваћена су луком, који Неретва описује од Невесиња до Мостара.

Трушина (2.700′) је пети, а *Видуша* (3.000′) шести равностојни ланац.

Од Видуше одваја се крак под називом *Љубомир* и *Зла Гора*, који иде преко виса *Кита* југоисточно на црногорски брег *Пусти Лисац*; а од Зле Горе иде опет други крак североисточно под именом *Пишман* и *Лукавци* до Возника. Оба ова крака затварају никшићски котао.

Најпосле као седми равностојни ланац иде *Градина* планина, између поља: љубинског и поповског, спуштајући се доњој Неретви, уздиже се само као вис Уловски и као брег Жаба. У југоисточном пак правцу спушта се к црногорским граничним планинама са краковима на Бањане и Рудине, и југозападно к реци Требишњици са височима Клобук и Гливо. Северозападно пак продужење границе, које је такође Неретвом проломљено везује се са брдом Вран и код Имоскога са Прологом.

Пролог је закључни ланац. Дуг је 32 миље. Његова је нај-

виша тачка Бергорац (3 800—5.000′). Југоисточно продужење Пролога после пролома Неретве, по што је одвојило долину реке Требишњице од приморја, везује се преко Суторине североисточно са далматинско-црногорским приморским ланцем, с којим средством једног огранка, који иде на Вучији Зуб граничи висораван зубачки.

Најзнатније су тачке Пролога после неретвиног пролома: Остје, Вепер, Тибр, Бергато, Кожак и Орјен (6.000′).

Југоисток Херцеговине виши је од њеног северозапада, што сведочи ток Неретве, која пролази 21 миљу пута, да дође до Мостара који је само 5 миља од извора. Висина је Неретве код извора 2.400′, код Невесиња 1.800′, [1] код Коњице 1.200′, код Мостара 300′.

Никшићки котао нагнут је југоистоку јер његове воде у том правцу губе се у понору под брегом Капа.

Висока долина, коју сачињавају планине Лебршник и северно од ње Сученска планина, и кроз коју тече Сучеса, има јак пад северу, те Сучеса од извора свог па до пролома тече одвећ брзо.

Од западне стране Вранац планине, па преко тераса Липете, Порима, Велеша, Трушине, Видуше и Љубомира планине иде у југоисточном правцу узвишење земљишта. Подобно узвишење пружа се и од Иван планине, преко Воловјака, у јужном правцу такође Љубомиру. Овај једва приметан попречни ланац ограничава заједно са равностојним ланцима област Неретве, и принуђава је на кружни ток од 21 миљу. Овај попречни ланац шиље многе кратке речице у горњу Неретву.

Подобна неприметна свеза повлачи се и северозападном страном, источно од Жупањца између речица: Дрежнице, Јасенице и Требижата с једне, и Свиче, Миљашке и Брлице с друге стране, у јужном правцу Прологу, поред извора Требижата. Најприметније тачке овог водолучја су: планина Љубушка, Плоча, Вранић и Црна Гора (2.100′).

Поменута два попречна ланца међаше водолучје Неретве југоисточно и северозападно.

Осим изложених равностојних и попречних ланаца, уздижу се с обе стране Неретве још поједини висови без међусобне свезе, као: *Тртла*, десно Неретве, између Јасенице и Бегове, и *Дубрава* планина, на левој страни Неретве, између реке Буне и Бригаве.

[1] У овоме се јако разликује карта Шестакова од Роскијевићеве. Докле по Шестаку Неретва тече на Невесиње, дотле по Роскијевићу невесињским пољем протиче Заломска река, а Неретва далеко источније иде на Улок.

У Сарајево
Коњица
Бјела ријека
ИВАН ПЛ.
Неретва
Борче
ВРАНАЦ ПЛ.
Језеро
Глајатина
ЛИПЕТА ПЛ.
Кула
Јабланица
д. Јабланица
Семје
ПОРИМ ПЛ.
БАЧЕВИЦА ПЛ.
Бјелополе
Подворим
Салина
ВЕЛЕШ ПЛ.
НЕВЕСИ
МОСТАР
Мостарско блато
Блатај
Јасеница
ТРУШИНА ПЛ.
Буна
Вишеполе
ДУБРАВА ПЛ.
Бјелотићи
Баћевићи
Неретва р.
ВИДУША П
Крушевић
СТОЛАЦ
Црноглав
ЉУБИЊЕ
Бјељани
ПОЖИТЕЉИ
ЧАПЉИНА
Струје
Требишат р.
Габела
ПОПОВО
Дољане
Улово
МЕТКОВИЋ
Моћ
Котешк
Церова
ЖАБА БР.
Градац
Дубровица
Добрање
Масалић
КЛЕК

УЗ ЧЛАНАК

„ЕРЦЕГОВИНА"

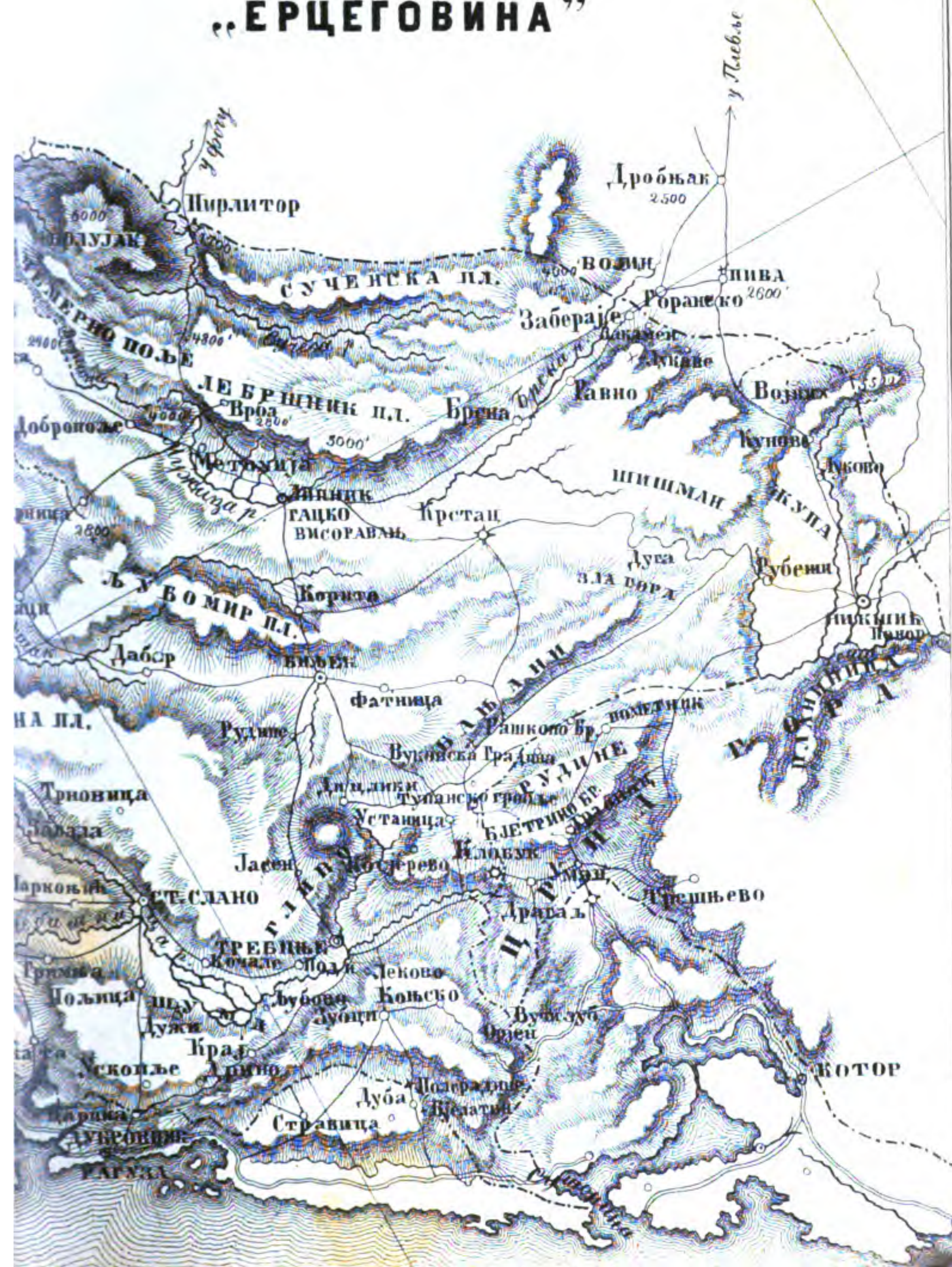

Између ових равностојних и попречних ланаца налазе се многа равна поља, знатнога обима, која су најплоднија места у Херцеговини. Тако: *Попово, Гламоч, Ливно* и *Дувно*. Дувно износи 10 миља простора.

Херцеговачке планине су кречне, са многим рупчагама, јаругама, и провалама.

III ВОДЕ (ХИДРОГРАФИЈА)

1. Обим Неретве.

Неретва је главна река херцеговачка и једина што утиче у море. Извире југоисточно од Мостара, више Невесиња, из Трушине планине, и источно из Воловрата. По саставку оба извора тече у склопу између планина: Бачевица, Липета и Вранац с леве, и Иван и Витовња планина с десне стране, кроз Коњицу; за тим се окреће око Вранац планине, и тече у подножју Порима југоисточно до Урде, за тим пробија тераски ланац Велеш југозападно, и долази на Мостар. Одатле тече у истом правцу и до Буне, у дужини $1\frac{1}{2}$ миљу, у ширину $\frac{3}{4}$ миље. Испод Буне ниска брда стешњавају долину, те река једва има своју обичну ширину. Код Габеле пробија река Пролог, улива се у два главна рукава на аустријској земљи у јадранско море.

Стешњена до Мостара, тече брзо и носи многи песак. Од Мостара тече спорије, и носи само талог, који често толико уздигне корито да вода прелије и своје високе обале, и цео предео на сахат далеко поплави. Ове честе поплаве остављају у низинама простране баре, као блато Улово,[1] које се пружа од Габеле јужно до подножја брега Жабе.

Неретва је дуга до Мостара 21, а од Мостара до утока 9, свега 30 миља. Од Габеле има обичну (нормалну) ширину 40—60 хвати, а дубину 15—20′.[2] До Метковића, на далматинској међи, долазе морске лађе од 150 тона тежине; са мањим лађицама може се ићи до Пожитеља, а са речним чамцима и до Мостара.[3] Нема спрудова.

Преко Неретве стоје *камени мостови код Коњица и Мостара*, а древени на горњој Неретви код Главатичева, (источно од Коњице). Скеле код Буне, Пожитеља и Метковића. При малој води $\frac{1}{4}$ часа више Мостара гази се, и место се зове „Скакати“, јер се иде преко стена, 2—6 стопа широких.

[1] По Шестаку: Улово, по Роскијевићу: Утово.

[2] По Роскијевићу код Мостара дубина је Неретве 4′ а ширина је преко 60 корака.

[3] Ово по Шестаку. По Роскијевићу до Крушевице (северно од Пожитеља) могу ићи мали чамци; од Метковића пароброди.

Притоци Неретвини

С десна:

а) *Трисеница* извире из Витовње, и после кратког тока утиче у Неретву код Коњице.

б) *Неретвица* извире такође из Витовње више села Наренте и утиче код Гостињице, 3 сахата испод Коњице, 20 корака широка на утоку.

в) *Рама* извире из Радуше. После јурећег тока од 5 миља, дубоко усеченим коритом утиче ниже Зовика, (2 сахата ниже Уздо) 30 кор. широка. Код Штита и Уздо древени мостови; на утоку камени мост. (По Роскијевићу).

г) *Дрежница* извире код села Дрежнице и утиче код Јабланице, 25 кор. широка. Траје 4 миље. Има високе обале.

д) Поток *Радобоље* извире из брда више Мостара, тече на западном крају вароши и утиче ниже вароши с два крака. Траје само 1½ миљу.

е) *Јасеница,* извире из планине више Дувна. Прима у се Брусовац и Личицу[1], тече кроз мостарско блато (које се зове и Дувно) и утиче испод Мостара: око 40 кор. широка. Траје 6 миља. Пролази баровита поља дувњанска. *Дуж десне обале доњег дела ове реке иду висови,* а лева обала завршава мостарску равницу.

ж) *Бегава,* извире из Тртле, и после кратког тока утиче више Кружевића.

з) *Требишат*, извире из Пролога, северо-западно од Љубушке и утиче више Габеле. Она је подземно у свези са Берлицом и језером имошким. — Западно од Љубушке, код Прибоја и код Струге има мостова.

С лева:

а) *Странина* поток, извире из једног језера, јужно од Коњице и утиче на спрам Јабланице.

б) *Буна*, извире на 2 миле источно од Мостара из Велеша и Трушине, тече свега 2½ миље, и прима у се десно Гнојницу, а пред уток код Буне лево Буницу. Река је јака при самом извору, и од улива Гнојнице међаши јужно равницу мостарску. — Леву обалу сачињавају нагиби Дубраве планине. *Код Буне има камени мост.* Река је на целом току широка скоро 100 корака, 2—4 стопе дубока.

в) *Бригава* (Брегава) извире из Трушине и Видуше, 2 сахата више Стоца, и изнајпре тече узаном долином кроз стене. Од улива потока Крупе шири се долина Неретви, и Бригава про-

[1] Листицу по Роскијевићу, који то име даје Јасеници до мостарске равнице. По њему има мост код Широког Брега и код Буне.

тиче кроз блато Улово. При утоку широка 60 корака. Код Стоца има 2 камена моста, а код Пребилоче један мост. На друму мостарско-метковићком има скела.

2. Оби и Дрине

Из Херцеговине тече у Дрину само *Сућеса,* која извире из суђенске планине, недалеко од дробњачке уске долине. После $3^1/_2$ миље дугог северо-западног тока, пролама северо-источним правцем свезу Ивана са Суђенском планином, и достиже после $1^1/_2$ миље преко Жураве леву обалу Дрине. Њен почетни ток пролази простране шуме, у којима је где што обала равна и баровита, а идући пролому обала је стеновита и ток одвећ брз. Лево прима у Сутилску и више мањих потока.

3. Кречне воде

1. Зета, извире из Возника, и најпре тече јужно до црногорских планина, које је принуђавају да се на један мах окрене источно, и идући подножјем брда, код Сливна пропада у Понор, испод брда Капа, те с друге стране Црне Горе опет у више извора избија и као Зета даље тече. У свом јурећем току прима више потока. *При великој води ови потоци поплаве никшићки котао и одвећ отежавају саобраћај.*

2. Мужица, извире заједно са својим притоком, разлатицом, из брда, која опкољавају висораван Гацко, па је нестаје на 1 миљу северо-западно од Гацког, вероватно подземно идући Неретви. При великој води често прекида саобраћај од Гацког с Фочом и Невесињем. Лети јој је обично корито суво.

3. Војница, истиче такође из висоравна Гацког, и нестаје под земљом у правцу Неретви.

4. Букостак, извире измеђ тераса планинских: Видуше, Љубомира и Градине, које окружавају љубинско поље; протиче љубинским пољем, које при великој води поплави, и тиме спречи саобраћај са Требињем, Сланим, Стоцем, Невесињем и Гацким.

5. Требишњица, извире код Клобука и из малог језера западно од Попова. Од обе ове стране тече вода, измеђ тераса планинских: Градине и Приморског ланца, на сусрет, и састаје се јужно од Требиња, где упада у блато. Од Градине дотичу јој преко Попова и Завале два мала потока, који утичу у Требишњицу код Котежа и Старог Сланог.

6. Суво Блато, добија воду из брда која окружавају ливањску пољану, као и из малих језера: Кашко и Присак, и нестаје на западној страни недалеко великог Габера у једном пролому.

Ливањско поље после велике воде остаје блатно и тиме

се одвећ отежава саобраћај са Сињем, Гламочем, Купрежом и Мостаром.

7. *Миљашка,* скупља воду у једном котлу јужно Жупањца и нестаје у околини Дувна. Прима у се многе кратке потоке, који одмах при извору имају много воде.

8. *Црни Луг,* постаје у равном котлу гламочком, са главним извором из Динаре и упада код села Прковца у једном блату.

Ови потоци постају од кише, која застаје у рупачама, теку скривеним шупљинама кроз кречне планине, и кад се доста воде накупи, избијају на другој тачци планине. Они обично већ у свом постанку имају доста воде, и често нестају после врло кратког тока. Лети обично немају воде и тада ни у колико не сметају операцијама; при великој води пак због спорог отока плаве, а где што се, због оскудице отока, налазе стална језера. На њима није могуће држати мостове.

IV ВИСОРАВНИ

Висоравни су односно јако насељени и прилично обрађени. Но од пруге Гламоч — Купреш па југу увећава се и људство и пољска привреда.

1. *Ливљанско поље,* дугачко 12, а широко просечно 2 сахата; има југоисточни правац. Кроз њега тече Бистрица, на којој је више мостова, широка је скоро 40 кор., 2—3 ст. дубока. У пролеће поплавља велики део поља.

2. *Гламочко поље,* кроз њега тече незнатна река Врба. Поље се пружа северо-западно, дуго је 6 сахата, ½—2 сахата широко и око Гламоча прилично добро насељено. Има снажних коња.

3. *Висораван купрешки,* сачињава троуго, кога су стране 2—4 сахата дугачке. Врло је плодно.

4. *Висораван Дувно,*[1] има вид крста, кога је дужа страна окренута југу. Дугачак је 4, а широк 1—3 сахата. Средње насељен, мало обрађен. Жупањац је главно место на њему. — Туда протиче Свица, у јужном правцу, која се исход Жупањца зове Дрина, има ширину 25—30 корака, 1 стопу дубине.

5. *Невесињско поље,* најпространије је у Херцеговини и у Босни. Високо је 1800′ над морем, има у средњу ширину 2, дужину 12 сахати, врло је плодно и на њему живе више од 1500 породица. Пољем тече Заломска река,[2] која се такође губи. На њој има један камени мост. Невесиње и Залом мале су паланке,

[2] Ово је сад по Роскијевићу, по коме Неретва не тече Невесињским пољем, већ Заломска река.

[1] То није Дувно на Јасеници, већ код Жупањца, јужно Купреша.

но ипак су тамо најважнија места. (Залом је југоисточно од Невесиња).

6. Гацко поље, источно продужење Невесинског поља, од тог је само ниским седлом одвојено. Високо 2500′ над морем, око 5 сахати дугачко, а 1—1½ сахат широко, осредње обрађено, јер је земља баровита. Туда тече Мужица. Липник и Метохија најважнија су места.

7. Висораван Никшићски, прилично плодан и насељен· Варош Никшић најважнија тачка.

8. Љубински висораван, 1 сахат југоисточно од Стоца, 1 сахат дужине, мало воде, прилично плодан.

9. Билећски висораван, једва 2 сахата дужине, и ½ сахата широк, мало обрађен, слабо насељен, незнатним височима окружен. Важан као војена тачка према Црној Гори, као састав више путова, због близине Црној Гори и због довољне воде у овом безводном крају. С тога се свагда овде војска против Црне Горе скупљала.

10. Висока долина Требишњице. Река је изнајпре широка 20, испод Требиња пак 50—60 корака. Просечна дубина 2—4 стопе, 1 сахат више Требиња и код Слана имаде мост, а код Грнчарева и Требиња и скеле.

Осим ових има још неколико висоравна мањег обима.

V ПУТОВИ

Како је Херцеговина одељена Неретвом у два дела: источни и западни, тако ћемо посматрати и путове у свакој половини засебно. Сарајево у Босни, Мостар и Требиње у Херцеговини, главне су тачке, око којих се путови везују у разним правцима.

Путови у источном делу

1. Од *Мостара,* као обласне столице воде путови:

а) у Сарајево преко Коњице.

б) у Невесиње.

в) у Требиње, преко Стоца, Љубиња и Слана.

г) на Требишњицу, преко Стоца и Попова и отуд опет на Требиње.

д) у Стан (у Далмацији), преко Стоца и Улова.

е) у Метковић, (у Далмацији) преко Пожитеља.

2. Од Требиња:

а) у Мостар (напред под в).

б) у Билећ и Гацко.

в) у Зупце.

г) Поред Требишњице на Клек.

3. Од Невесиња :
а) у Мостар (1. б.)
б) преко Језера на Коњицу.
в) преко Загорја у Фочу.
г) у Гацко.
д) у Билећ.
е) у Љубиње.
4. Од Гацког :
а) у Невесиње (3. г.)
б) уз Дрину на Фочу.
в) у Пиву.
г) преко Дуле у Никшић.
д) у Билећ (2. б.)
е) преко Билећа у Требиње (2. б.)
5. Од Билећа :
а) у Гацко (2. б.)
б) у Бањане.
в) у Клобук.
г) у Требиње (2. б.)
д) преко Дабра за Невесиње, Столац и за Љубиње. —

1. *Мостар — Коњица — Сарајево.* — Од Мостара до хана Борче 4½ сах. Од Борче до Коњице 3 сах. Од Коњице до Сарајева 12, свега *19½ коњичких. сахата.*

Коњица има 1200 душа. Стари камени мост на 10 стубова. Од Мостара до Коњице врло мучан пут, од Коњице до Сарајева по нужди подвозан.

2. Мостар — Невесиње. Од Мостара до Благаја 2, од Благаја до Невесиња 4, *свега 6 коњ. сах.*

Благај има замак великог обима, још добро одржан (у коме је вероватно смештена арт. муниција), 1000—1200 душа.

3. Мостар — Столац — Љубиње — Требиње. Од Мостара до Буне 2, од Буне до Стоца 4, од Стоца до Љубиња 4, од Љубиња до Требиња 8, *свега 18 коњ. сах.*

Буна село од 400 душа, римски камени мост са 13 сводова. Столац паланка од 3000 душа. Добро очуван градић. Љубиње паланка од 1500 душа. Стари кастел.

4. Мостар — Столац — Попово. Од Мостара до Стоца 6, од Стоца преко потока Крупе и планине Градине у Попово 6, *свега 12 коњ. сах.*

Од Попова преко Требишњице (која се пролази код Котежи) долази се у Слано у Далмацију. Од Котежи не прелазећи Требишњицу долази се преко Старог Слана у Требиње.

5. Мостар — Столац — Улово — Стон. Од Мостара до Стоца 6, од Стоца преко потока Крупе на градић Улово 6. — Одатле преко Дубравице и Теслеца у Далмацију.

Од Пожитеља иде један пут на Улово, везујући се са путем од Стоца. — Овај путић употребљив је само при сувом времену. —

6. Мостар — Пожитељ Метковић. — Овај пут води од Буне на Пожитељ; одатле при сувом времену преко каменог моста (налик на мостарски мост) на Бригави и преко блата Улова (које се пружа до Неретве) на Унку, и отуд у Метковић у Далмацији.

При већој води неупотребљив пут због блата Улова. Од Мостара до Буне 2, од Буне до Метковића 7, *свега 9 коњичких сахата.*

Овај пут по Роскијевићу добар је друм.

7. Требиње — Билећ — Гацко. Од Требиња у Билећ 6, од Билећа на Гацко 8, *свега 14 коњ. сах.*

Од Требиња води лош пут преко планине Главе и сеоца Јасен (само неколико кућа) на Билећ. Висови Билећа обрасли и слабо насељени. Само место Билећ незнатно је. Због близине Црној Гори, због воде, (која се 50—60 хвати уз брдо носи) и због пута у Гацко важна тачка. (Роскијевић је тамо нашао једну бригаду улогорену). Од Билећа пењући се, долази се на висораван Корито. На вису Корито озидани четвороугао за стражу (кула). По тешком спуштању у долину Црнице долази се у логор црнички. Роскијевић је нашао тамо један батаљон и нешто башибозука. Логор је био утврђен пољским опкопима. За тим преко Гацког висоравна долази се у Липник, (где је Роскијевић нашао целу дивизију).

8. Од Требиња у Зупце води пут преко Требишњице, на зубачки висораван, а одатле у Дубровник.

1862 у Требињу био је Дервиш-пашин логор против устаника зубачких.

9. Од Невесиња у Коњицу води планински пут (стаза) преко Бачевице и Липета на Језеро (село, 4 сахата јужно од Коњице), где се спаја са путом од Мостара на Коњицу и Сарајево. Друга стаза води од Невесиња низ горњу Неретву (левом њеном обалом) такође на Коњицу. Обе су стазе лоши попречни саобраћаји.

10. Од Невесиња на Фочу. Од Невесиња до Улова 6, од Гацког до Фоче 14 коњ. сах.

Од Невесиња до Инфиног села 1½ сахат доброг равног пута. За тим врло тешко пењање уз Морину планину, кроз коју

је зими тежак пролаз због многих курјака. С Морине слази се у Улок, сеоце од 10 кућа (и џамија), које по Роскијевићу лежи у долини Неретве. Одатле се пење у многим серпентинима уз Вучију планину (које се један крак овде зове Недавић), долази се на вис у сеоце Облу, за тим на висораван Загорје, одакле иде пут у Фочу десно и за Сарајево лево. — Од Улока до Сарајева има 17 к. сах. Од Улока до Фоче од прилике 10 к. с. Овај је пут врло тежак. Од Фоче долази се на Горажде за 6 коњ. сах. одакле се опет може у Сарајево.

11. Од Невесиња у Гацко (у паланку Метохију) 10 к. сах. Гацко зове се висораван,[1] а нема никаква села под тим именом. Метохија је најважнија паланка у том пољу, има 800—1000 глава. Пут од Невесиња води преко Залома (Салем Паланка) и преко села Грабовице, па се спушта у висораван Гацко, којим води добар пут.

12. Од Невесиња у Билећ. Овај пут од Невесиња састаје се код Дабра с путом, који води од Стоца у Билећ. По Роскијевићевој карти (од 1865)[2] пут од Невесиња води најпре невесињским пољем у подножју Буковице брда (2.700′), за тим уз брдо на село Љубовић, пење се на село Требесиње, и даље на Ан Трусин, па се спушта у село Дабру, на висоравну дабарском. Дужина од Невесиња до Дабра по карти 4 миље (6 обичних сах.)

13. Од Невесиња у Љубиње. Горњи пут до Дабра. Одатле преко пл. Кубаш у Љубиње, или јужније преко села Владовица и Полозна, дакле са висоравна дабарског на висораван љубињски 3—4 сах., свега од Невесиња 9—10 обичних сах.[3]

14. Од Гацког у Фочу. Из Липника (на Гацком) у Фочу, 14 к. сах.

Од Липника на с. Врбу, одатле седлом између брда Плеће десно и пл. Чемерно лево, (на седлу диван поглед у горостасне стене Волујна пл. десно и седло брда лево. Раван Гацко 2500′, седло Врба 2800′, Чемерно 3800′, бр. Седло 2000′). — За тим

[1] Као н. пр. у нас Златибор.

[2] Од Роскијевића има 2 карте, једна од Босне, Херцеговине и Новог Пазара од 1865 године у размери 1 : 400.000, друга, која је изашла уз његово дело: — „Studien über Bosnien und die Herzegowina од 1868, у размери 1 : 1,152.000.

[3] По Роскијевићу који је пролазио неким путовима по Босни и Херцеговини, дужина коњичких сахата је $^2/_3$—$^3/_4$ миље. 10 сахата коњичких или обичних може се прећи (на коњу) за 14—15 дневних сахата, рачунајући ту и време утрошено на одмор. — Коњски сахати мало се разликују од обичних, по што на тамошњим обично лошим путовима ретко се где може касати.

рђав силазак у р. Сутинску. У подножју Волујка наилази се на калдрму, којом иду каравани и кириџије. Пут низ Сутинску 2′ широк у стене усечен. При малој води боље је јашити коритом реке. Од места Просјеченице (у Киперта Пирлитор)[1] пут чешће прелази на једну или другу страну реке до теснаца, где је хан Тијентишта (7 сахата), одакле се долина нешто шири. Одатле води један пут левом обалом Дрине, а други још у лево планином Тресковачом, слази у долину Беле реке, која утиче у Дрину, и одатле за 3 сахата у Фочу. — На пô сахата од Фоче прелази се на десну обалу Дрине на скели.[2]

Фоча броји око 10.000 глава, највише мухамедоваца. Ту се прави добро оружје.

15. *Из Гацког (Липника) у Пиву*, преко Лебршника планине, (село Лисна) од пр. 5 сахата. Од Лисне води пут преко пл. Волујака, левом страном р. Пиве, на гореописани пут за Фочу. Планински пут.

16. *Гацко — Дуга — Никшић.* Од Гацког у село Крстац 5 сахати, одатле у Никшић 8, свега 13 сахата.

Никшић је варошица са 1500—2000 глава и једним градићем. Од Крсца до Никшића највећи део пута траје Дуга теснац, врло познат из рата црногорског.

Од Билећа у Бањане и у Клобук путови су од мале вредности за ово посматрање, јер они воде од стране Турске Црној Гори (на Грахово).

17. *Од Билећа на Дабру*, и одатле за Невесиње (бр. 12.) десно, за Столац право, и за Љубиње лево.

Од Билећа преко села Плане на Фатницу (село на висоравну истог имена) 5, од Фатнице до Дабре (село на висоравну истог имена) 3, свега од Билећа до Дабре 8. к. сахата.

Према томе (од Билећа до Дабре 8, и од Дабре до Стоца 4) свега *од Билећа до Стоца* 12 к. сахата. *Од Билећа до Љубиња* 10—12 сахата; *од Билећа до Невесиња* (8 и 6) 14. к. сахата

Путови у западном делу

Према садањим догађајима западна Херцеговина, не суделујући у устанку, није од велике вредности (докле такво стање траје), и за то ћемо у посматрању овог краја бити одвећ кратки.

Путови од Мостара у Далмацију воде

а) преко Габеле у Метковић, десном обалом Неретве.

[1] На десној обали Сутинске остатци неког краљевског замка, према коме, на левој обали, на брду Седло била је једна црквица, и обоје једним мостом скопчано, од чега нема трага.

[2] И овде се налазе остатци негдашњег каменог моста.

б) преко Дувна у Имоски 12 к. с.

в) преко Љубушке на Вергорац. Даље

г) од Ливна на Сињ. Осим тога још неки незнатнији.

Сви ови путови воде у Далмацију, и од важности су по војну између Аустрије и Турске.

Од Мостара у Сарајево десном страном Неретве води пут на Војну (добар), за тим врло рђав, прелази реку Дрежницу, која утиче у Неретву, долази на Кланац (међа Босне и Херцеговине) за тим у село Јабланицу (11 сахата) одатле на подхум Неретвици (8 сахата), у Кршево (8 сахата) и у Сарајево (7), *свега 34 к. сах.*

Од Ливна у Травник 20 к. сахата. Од Ливна у Свичу $3\frac{1}{2}$, од Свиче у Купреш $4\frac{1}{2}$, од Купреша у Скопље 5, од Скопља у Травник 7 сахата.

Травник остоји северозападно од Сарајева 16 сахата.

Ливно има 3500 мухамедоваца, 1600 Срба. Стари замак. Купреш 300 глава. Скопље 2000 глава. Стари кварни камени мост преко Врбаса. Травник има 12.000 глава, стари замак, велику касарну.

VI. ВОЈИШТЕ

Источни део

1. *Мостар*, столица владе. Има око 18.000 глава, већином мухамедоваца, у том броју 3000—3800 Срба, 4—500 католика. Обе обале везује Трајанов мост, оправљен Сулејманом II. Један једини лук на мосту 70 стопа над водом 90 стопа распона [1]). На крајевима моста су куле. за одбрану Мостар је незгодан за одбрану. За нападача на југоистоку вис Дубрава подаје добар положај, који је заклоњен реком Буном, тако исто на десној обали Неретве с југозапада добар је положај за нападача иза р. Јасенице. (Хум брдо).

Са истока Велеш планина (Подвелеш) даје такође згодан положај. Мостарски зид за одбрану опао је. Заузимањем положаја на Дубрави и Подвелешу браниоцу се затвара одступ на Сарајево преко Невесиња, који је бољи, а остаје му на расположају одступ преко Коњице, или много гори десном обалом (један горе пут од Мостара у Сарајево). Овај пут гази Неретву код Осина, једну миљу изнад Мостара, прелазећи на десну обалу. Бранилац у одступу Сарајеву има на овом путу згодне заштитничке положаје у теснацима, нарочито код села Наретне, где теснац траје 2 миље између Радуше и Витовње планине. У осталом нападач не треба главном силом ни да га гони тим путем.

[1]) Мисли се, да име Мостар долази од тога моста.

При одступу од Мостара преко Коњице прелази се планина Липеһ, а за тим Врабац планина, где је врло мучан пут.

2. *Требиње* има важности као варош, која броји 3.000 глава, и која је по Роскијевићу опкољена полуопалим старим зидом. Она има вредности по Турке још и с тога, што је близу Црне Горе, и што држи свезу са Суторином, неутралним приморским земљиштем где, кад Аустрија дозволи, може се искрцати турска војска, која морем у помоһ долази. Требиње лежи под брдом Гливо, у долини р. Требишњице, и надвлађује долину. Гливом може се употребити као положај за брањење Требиња на спрам Зубаца (за Турке), и у томе положају Требиње је пред фронтом, а испред Требиња Требишњица као први одсек за одбрану. У томе положају градић Клобук (око 4 сахата далеко) у неколико обезбеђује леви бок турски. Десно крило се залама у назад к Старом Сланом. Тако исто и од стране нападача (усташа) добар би био тај врх гливски за опсаду Требиња, кад би усташима била другим четама обезбеђена позадност од стране Билеһа, Љубиња и Попова. Наспрам турском положају требињском, за усташе добар је положај с југа, по височима, који од зубачког висоравна падају Требишњици, где су села Љубово (сахат од града) и Љепово, где су 2 куле.[1] У том положају леђа су још обезбеђена Далмацијом и Црном Гором (изузимљуһи турско искрцавање на Суторини). У продужењу левог крила овог положаја налази се манастир Дужи (више од по сахата од Љубова).

3. *Никшиһ*. Једну миљу далеко од црногорске међе лежи Никшиһ са градиһем (Оногошт). Никшиһ је с три стране опасан црногорском међом. Градиһ се састоји из четвороуглог зида, и на сваком углу по један мали испадајуһи бастијон. Никшиһ има неке важности према Црној Гори као једна етапа, али с малом посадом не може бити од значајног уплива против усташа, по што лежи са свим на страни. Он би имао да затвара теснац Дугу против Црне Горе; али непријатељ, кад треба, уме заузети Дугу, не дирајуһи у Никшиһ.

4. *Клобук* је мали градиһ, са малом посадом, и због узвишеног положаја незгодан за смештај топова. Са свим без уплива. Он не може да спречи црногорски упад на Билеһ.

5. *Билеһ*. Важност ове тачке напред је веһ споменута. Турци у рату против Црне Горе, држеһи у Гацком једну дивизију, држали су у Билеһу једну бригаду, и тиме обезбеђавали себи одступ Невесињу и Стоцу, држали свезу с Требињем, Клобуком и Никшиһем. Билеһ према Требињу има важности и за одступ

[1]) После боја 25 Окт. 1861. Турци су били напустили ове куле.

Турака Требињаца, у случају нужде, премда је тај одступни правац ближи Црној Гори, и дакле опаснији, него на Невесиње или на Љубиње и Столац. Билећ је важан због воде, и као чвор путова на све стране. Из Билећа води пут и у Никшић.

6. Гацко. Свези Билећа са Гацким Турци су дали важност, и на кориту озидали четвороугао (кулу). Даље црнички логор утврдили пољским опкопима. Висораван Гацко врло је важна стратегијска тачка због тога што преко њега води пут у Никшић, и у позадности на Невесиње, преко Билећа на Требиње, даље на Фочу и на Пиву. Кад би пало Тебиње, и нападач поступао Стоцу и Мостару, не би могао оставити у Гацкоме непријатеља, који би га уватио с десног бока или иза леђа. Од Гацког најугоднији је одступ на Невесиње, а по нужди на Фочу. На Гацком има мали градић, *Кључ*, на једном вису.

7. Столац. Такође важна стратегијска тачка, као град; и што обезбеђује одступ Мостару на 2 крака: преко Буне и преко Благаја. Овај је положај важан по Турке. Напред је заклоњен дубоким коритом Брегаве и градићем Стоцем, који је на једној стени. Иза Брегаве је планина Дубрава. Десни бок заклоњен је од обиласка блатом Уловом и замком Пожитељем, леви бок заклања стеновита долина Брегаве и планина Дубрава. Овај се положај може стратегијски обићи преко Невесиња и Благаја.

8. Невесиње. Одвећ важна стратегијска тачка. То је чвор путова од: Требиња, Билећа, Гацког и води у Мостар и Сарајево. Мали замак је опао, и тако ова тачка није утврђена, а и тешко је утврдити, јер ју блиски висови надвлађују.

9. Пива. Од Пиве води пут за Гацко, за Никшић и за Плевље. Она влада теснацем, где се двоје пут за Никшић и Плевље. Пива је врло јак монастир са кулом, која се зове Лисица. Сахат више Пиве је село Горанско са новосазиданим двема кулама. По узећу Гацког, Пива би затварала упад од Плевља, преко Шаранаца и Језера.

10. Коњица важна је тачка у толико што је ту пролаз. Неретве на сталном мосту. Јужно од Коњице за усташе је важно заузимање *Врабац* планине, где је и онако мучан пут, и лако се може пресећи пут између Сарајева и Мостара.

Западни део

Положај на Ливну. Ливно је било негда јака војена тачка. Лежи на подножју Цицер планине, која га дели од висоравна купрешког. Варош је ограђена зидом, који је фланкован. Овај зид пружа се на једну терасу, с којом је свезана двема кулама које владају целим утврђењем. Испред доњег зида је дубина, којом

протиче поток Бистрица, преко које води мост. Пред овим природним ровом има неколико кула као спољна утврђења.

Одступ је или на Мостар, или преко Жупањца на Травник. Између Жупањца и Свича налази се дуг, мучан и за одбрану угодан теснац.

2. Јасенички положај, окренут Мостару. Лево крило заклоњено је мостарским блатом, које се пружа од Никина двора Дувну, десно крило заклања Неретва. Лице (фронт) брањено је јаком реком Јасеницом и стрменим нагибом. Положај се пружа на један сахат дужине. У позадност води пут на Вишепоље и Белаву. Овај положај затвара пут на Габелу, Љубушку и Имоски.

Од Ливна до Неретве нема никаквог утврђења. Ливно брани више улазак у Босну, него у саму Херцеговину, јер је положено најсеверније. —

Војна (операције). По досадањим извештајима усташи херцеговачки имали су борбе на Стоцу и Невесињу, а поглавито на Тебињу, које опкољавају. Што се око Требиња чини веће напрезање, даје се тиме протумачити, што је та тачка најудаљенија од средишта турске војене силе (Мостар — Столац — Невесиње); што је обезбеђен одступ Црној Гори у случају нужде; што је то варошица и градић, дакле утврђена тачка, од значаја за онај крај и за слабу усташку снагу без артилерије; најпосле што треба чврсто стати на једну тачку, пре него ће се помишљати на даље наступање, јер док та тачка није заузета, свака пораза при дањем наступању била би несрећнија, јер би стајао непријатељ за леђа. Наступање усташко Стоцу, Невесињу или Гацком било би опасно, имајући непријатеља позади и с бока у Требињу, Клобуку, Никшићу. При великом броју војске, Требиње могло би опсађивати једно сразмерно одељење, докле се остали већи део окреће тамо, где је непријатељ, који иде Требињу у помоћ. Тако и изгледа, да у ствари цела снага усташка није око самог Требиња, већ да је тамо главни део, (по депеши једној на 7.000 људи) а поједина одељења да су истакнута унапред, или да крстаре, и отуд борбе око Стоца и Невесиња.

Важно је питање, где се налази турска војска размештена и у коликом броју, јер од тога зависе и кретања и рад усташа. Требињу у помоћ могу доћи Турци с више страна, како од Стоца преко Љубиња или Попова, тако и од Невесиња или од Гацког — Билећа.

За усташе било би од важности да заузму *Билећ*, којим се обезбеђују од Гацког и да заузму *Љубиње* за обезбеђење од Стоца, уз то једно одељење да их чува код *Попова* од обиласка.

То би био један полукруг за одбрани: Билећ — Љубиње — Попово, за заклон опсаде требињске. Међу тим како би Билећ изгубили, Љубиње и Попово могло би бити лако одсечено.

При овоме имајмо на уму, да од Билећа (или Гацког, што је један правац,) опасност може грозити требињској опсади или четашима, који би били око Љубиња или пред Стоцем — само у том случају ако је Билећ или Гацко поседнуто турском војском, која би се одатле могла кренути Требињу. Ако пак на овим тачкама нема скупљене војске, онда те тачке губе од своје важности, као свака стратегијска тачка која није заузета (употребљена). Тада од стране Билећа и Гацког могу се кретати само турски становници (ерлије), против којих може се одвојити само сразмерно слабо одељење, да на њих пази и кретања јавља. Међу тим ако су истинити последњи гласови, да су устала сва херцеговачка племена око Црне Горе (Зупци, Бањани Пива, Дробњак), онда су тиме одељења код Требиња, Стоца и Невесиња обезбеђена од стране Билећа, а уједно био би затворен и пут од Плевља у Херцеговину, куда би могла проћи турска војска из новопазарског краја (идући из старе Србије) за Херцеговину, и морала би ударати преко Стоца на Невесиње.

Даље да додамо, да оно, што је мало напред речено о важности заузимања Љубиња (т ј. тактичког положаја код Лубиња) вреди опет у толико, у колико усташи не би имали довољно војске да заузму положај још више унапред, т. ј. пред Стоцем. Ако су пак кадри држати се пред Стоцем онда је поседање Љубина другостепена ствар, но ипак нужна (са мањим одељењем) за одржавање свезе измеђ столачког и требињског логора, да се непријатељ од Невесиња не би поткрао и свезу пресекао. *Положај пред Стоцем одвеће је важан*, јер он затвара и пут преко Љубиња, и пут преко Попова (на Требиње).

По последњим извештајима, осим посада, (као што је у Требињу, Клобуку, Никшићу, Стоцу, Мостару и т. д.) скупила се једна слаба бригада [1] турске војске под Селим пашом код Невесиња. Од те бригаде истакнуто је подалеко напред једно одељење (ваљда предводница, можда један батаљон) и на ово одељење нападали су Херцеговци, и победили га, по депешама од 29 Јула, кад је (како се вели) и Селим паша рањен.[2] По

[1] Да напоменемо и то, да турски пук има 1 стрељачки и 3 линијска, свега 4 батаљона, по томе у бригади може бити највише 8 батаљона, но на Невесињу сигурно било их је мање. У овај први мах и батаљони су врло слаби. Чете можда 70–80 људи.

[2] По овим депешама било је код Невесиња 800 Турака, на које су Срби нападали.

томе изгледа да се *у том правцу* уређује турска војска, у колико је за сад има, и да дакле Турци нису имали времена, да војску доведу на Гацко, осим ако су што имали раније тамо у логору.

Једновремено са гласом о овој победи невесињској, добилисмо и других победа код Стоца (на Умци).[1]

Доцнији извештај јавља за нове борбе код Невесиња, Љубушке, Љубомира и т. д. Ово као да утврђује, да устаиии држе положај стално и код Невесиња, што је по њих врло корисна ствар, јер је Невесиње по предреченом, врло важна тачка. — Одатле могу се, кад дође згода, бацити на Мостар. Међу тим за њих би било такође врло корисно, кад би могли скупити или бацити једну јаку чету у планине (Лицета и Врабац) између Мостара и Коњице, те тако да затворе сарајевски друм и секу сваки саобраћај невисињском логору.

Ови редови писани су пре неколико дана. За последних неколико дана борбе су понављане око опсађеног Требиња, и на још неким тачкама, но Требиње се држи непрестано. Као важније имамо поменути, како су се 2 турска батаљона искрцала на Клеку, али по неким гласовима не могу напред Мостару од устаника. Даље јавило се за борбу на Гацком, код Пиве и да је неколико кула освојено око Никшића, те је тиме одсечена свеза са осталом турском војском. Као да је придолазак помоћи из Црне Горе Херцеговцима у последње доба мало оживио. Но у главном може се рећи, да у Херцеговини ствар није још прекинута ни у корист једне, ни друге стране, и ако по гласовима усташи напредују,

Босна се кренула на једном крају. Ваљало би да знаду сви усташи да не треба дирати у мирне становнике мухамедовце, јер су им то браћа, с којом ће доцније заједно живети.

До овога тренутка стање ствари на истоку може се сравнити са жаром, који тиња под пепелом. Хоће ли букнути пламен на далеко и на широко, који ће осветити кости стотина хиљада јунака, што падоше славно, бранећи српско име толико векова; пламен, који ће растопити ланце ропства, и донети сунце слободе. . . . ?

Београд, 3 Августа 1875 г.

Јов. Анђелковић

[1] По овом гласу на Умци потучене су 2 чете и трећа као да је положила оружје.

СТЕВАН ДУШАН

историскиј роман

КЊИГА ПРВА

Млади краљ

(Наставак)

11

Несрећа корача џиновским корацима. Још се молио Богу слаби муж краљице Марије, још је трајала служба у дворској капели у Породимљу, коју беше краљ наредио да се на њој каје за грехе рад којих га Бог у старости тако страховито казни, а Душанова војска већ беше заузела сву околину краљеве престонице. Као да из земље поникоше толике хиљаде тешких коњаника — оклопника, лаких и тешких пешака — стрелаца, са свима машинама онога времена за опсаду утврђених места. Као чаролијом каквом стегну се око дома краљевског огроман ланац живога челика, челичне војске Душанове.

У сред једног меланхоличнога „Господи помилуј" које је зујало у црквици, затрешта стражарева труба са велике градске куле оглашујући велику изненадну опасност, али у истоме тренутку прснуше бојадисана стакла на једном црквеном прозору у хиљаду комада од једне велике кугле камена, која кроз прозор улети и у сред цркве паде, ударивши у свом пâду великога дворског пристава тако у главу, да се праведни Стеван Политис мртав стропоштао, а његов мозак прсну по мермерним плочама црквенога патоса.

Да је гром ударио у сред наших богомољаца, не би се тако ужаснули, као што их престрави ова прва камена јабука са Душанових катапулта.

Цикну краљица Марија кад виде мртва љубимца, каковаљда не би вриснула ни да су јој рођенога сина заклали на њене очи.

— Ха Душане, бугаркино копиле, ово ћеш ми скупо платити! За мном, господо, за мном ко није кукавица!

И она јурну из цркве као гладна хијена, а за њом цела свита краљева, као поплашено стадо оваца.

Чак и преподобни отац који је служио у светом олтару, заборави од страха све своје молитве, па побеже онако с одеждама из олтара, а за њим ђаци и црквењаци, и црквица оста пуста.

Али не, осем леша Политисовог оста у црквици још и Стеван Урош III, краљ дечански...

Сад се тек јасно видело, ко управо влада српским и поморским земљама...

Оно неколико речи које беснило истрже из груди мудре краљице Марије, обасја му као муња цео карактер његове драге жене, те га виде у потпуној наготи, како га нигда није ни слутио у заносу заљубљенога старца. Нека ледена студен прође га од главе до пете при помисли да је можда тај занос крив што је дотле дошло између њега и Душана...

Доцкан јадни сломљени старче, доцкан си прогледао! Ено слушај какав се урнебес дигао по твојим дворима и у дворишттима твојега града, ти чујеш тутњаву и звекет оружја, ти чујеш буру којом управља твоја „христољубива“ краљица, причекај мало, сад ћеш чути псовке и изазивања њених верних најамника, сад ћеш чути како јаучу рањеници и како те проклињу они који су те вечно благосиљали.

Сиромах старац ухвати се обема рукама за главу. Учини му се, да ће полудети. У своме страху заборави да нема никога уза се који би га повести могао, па појури и он на ону страну одакле бије највећа светлост, јер су онде сигурно врата од цркве. Али сад не беше ни један улизица поред њега да се чуди, како краљ добро види својим очима, и он не виде ни где лежи мртви пристав, него се спотаче преко њега те паде.

Његово Величанство бризну у плач као нејако дете.

— Господе, зар од толике моје деце неће ни једно да буде вођ слепоме оцу своме?... —

У томе тренутку из најмрачнијег угла женске припрате изађе једно девојче, и притрча те подиже краља са земље.

— Опрости ми, светли родитељу — рече Душица, јер то беше она — ја бих ти притрчала у помоћ како те сви оставише, али се бојах твоје срџбе, јер ја не могу преживети ако ми још један пут рекнеш да сам твоје неваљало дете, да сам увода твојега

крвника Душана, који оцу о глави ради. Ох, слатки оче, шта смо ти ја и Душан учинили? За што волиш више Синишу и Теодору, него нас? Зар ми несмо тако исто твоја деца? —

Свака реч, коју је Душица изговарала, забадала се као оштар нож у измучено срце јаднога старца. Он загрли једино дете које му Бог остави, па га је грчевито љубио по коси, по челу, љубио му је обе руке, а од јецања само се ове речи могаху разабрати:

— Опрости ... опрости ми, дете моје ... у мене беше и душа ослепила! —

— Тешко нама свима, родитељу мој — јецала је и Душица — јер си у том слепилу од најпослушнијега и најбољег сина начинио дивљу звер, а нашег најбољег пријатеља пустио си да вргну на ужасне муке!... —

— Отац Андоније! — закрча потмуло у краљевим прсима, и обе му руке клонуше као одсечене низ тело — Бог им судио шта учинише од божијег праведника? Је ли јоште жив, Душице моја? —

— Жив је .... али како .... све су му кости здробљене у иверје! — рече девојче и покри лице рукама.

Дечански се на један пут исправи. Израз очајања на његовом лицу уступи место изразу чврсте воље.

— Води ме, дете моје. Да видимо јесам ли ја краљ у мојој земљи, или је моја жена овде Господар! —

И краљ Дечански изађе из црквице са свим друкчији него што у њу беше ушао, и ослањајући се на раме своје кћери оде достојанственим кораком да докаже да је он још краљ...

* * *

На бранику понајвише куле у Породимљу стоји краљица Марија, па подупирући се на једну широку мачину за две руке, раздаје заповести својим вернима, који лете по бедемима као бесни. —

— Драги зете, кнеже Младене, ти са твојим скрадинским и клиским јунацима похитај у помоћ вратима на спољашњој огради од кольа с гвозденим шиљцима. Душан носи као што видим и покретне мостове са собом, али ако пређе преко рова не ће преко кольа, а ако има крила па прелети преко њих, набошће се на наша копља. — Шта раде они несретници тамо, те не подижу мост на ланцима пред главном капијом? Трчи, властелине Мрњане, те заповеди да се пусти вода и у суви ров, да се дигне мост, и да се мрачни ходник начичка најбољим стрелцима. — Тако, кнеже Вратиславе, покажи данас да си унук Вуканов, а

праунук Немањин! Протосевасте Хреља, да видимо јесу ли ти с правом наделили име Крилатић? Наш ризничар кнез Бисте нека одмах отвори нашу ризницу, нека шакама проспе златне перпере и беле динаре нашој верној војсци. Лекар краљевства нам, кнез Бартоло нека у подрумима наших дворова спреми постеље и лекове за рањене витезове који допадну рана бранећи величанство краљевства нам! —

По што је ове заповести раздала, краљица се окрете једној групи великаша која стајаше мало подаље, брижно разгледајући кретање непријатељске војске. — Ту је био кнез Воихна, челник Бранко, жупани Риг, Ропа и Алтоман.

— А шта вели наше веље војно веће? —

— Ми велимо, светла круно — поче кнез Воихна, да се млади краљ ужасно спремио. Погледај онај низ скорпиона који бацају стреле, балиста који бацају стреле и камење и катапулта који као што мало час видесмо могу добацити у најузвишенију тачку нашега града! Погледај колико тешких справа за добацивање, колико онагера има у његовој војсци! —

— Видим, кнеже Воихна — одговори краљица јетко — и ако се не варам твоји синови управљају том љутом арколајом[1] Душановом! —

— То не ће ни мало смањити снагу самих справа за рушење, светла круно! — рече кнез Воихна увређен, па јој окрете леђа и оде.

Краљица је од љутине само огледала мач. Видела је да је сувише далеко забраздила.

— Нека опрости, Величанство твоје — прихвати челник Бранко — али ја мислим да би у овоме тренутку најмање требало вређати људе као што је Воихна! —

Мени не треба нико који се уплаши чим види неколико каробалиста![2] — рече краљица срдито.

— Не плаши се нико, светла круно, и ја најмање, па опет велим да треба добро очи отворити. Ово није обичан противник. Ено погледај, већ подижу од земље брешчић спрам наших улазних кула. Ено вуку великог јежа![3] —

[1] Од arcus — лук; тако су звали онда све тешке машине за бацање камења, стрела и т. д. заједно с послугом. Доцније кад на место тих машина стадоше топови од арколаја постаде артолај = артиљерија.

J. v. H. Kriegsgeschichte, I, стр. 404.

[2] Балисте на точковима.

[3] Греда која је на једном крају била начичкана гвозденим шиљцима и кошковима, и која је била сва окована гвожђем.

— Нека их довуку стотину па неће провалити ни чеперак наших дебелих зидова! —

— А шта вели високо ти краљевство за оне дрвене куле на три спрата, које се возе на точковима, и у које може да се смести до 500 стрелаца? —

— Док је наших великих греда на бедемима, неће ми шале ни једна од тих кула спустити своју ћуприју на грудобран! —

— А чиме ли ћемо се одбранити од грчке ватре, које ми немамо, светла госпођо, а Душан има?

— Па нека је и сами паклени Калиник, који је измислио грчку ватру, међу њима, ја их се не бојим. — Ама јесам ли ја једна жена међу вама „јунацима" или сам ја војник, а ви бабе?

Мора бити да је туга због изненадне смрти дворскога пристава замутила бистру памет мудре краљице, јер она својим речима сад одбијаше све више људи од себе.

Ко зна како би се завршио овај разговор да у тај мах не дође тепачња краљевскога двора.

— Шта је, Владоје? —

— Његово величаство заповедило ми је да позовем високо ти краљевство и сву властелу велику и малу на вѐће у велику дворану, и то одмах! —

Сви великаши похиташе у велику дворану, а краљица полако за њима лукаво смешећи се.

Уз пут јој приђе краљевски архидијак Марин Баранин, па поклонивши се, дубоко прошапута:

— Нека се чува високо ти краљевство. Краљевна је Душица опет у милости! —

— А! — рече краљица зачуђено, па коракнувши мало даље у ћутању, рече, тако исто полако:

— Марине, ако би дошла каква књига од Душана која би се трудила да ублажи оца, ти знаш како је ваља прочитати, а тако исто и како ваља Душану писати ако затреба.

— Али, светла круно, ако Његово Величаство ухвати да сам ја?... —

— Ти си будала. Краљ је слеп, а на целом двору нема никога који уме читати и писати осем тебе и мене! —

У то стигоше у велику дворану.

Дечански већ беше на престолу, са круном на глави и скиптром у руци, а огрнут порфиром владалачком.

Лево до самога престола сеђаше краљевна Душица.

Десно беше празно место за краљицу, које она и заузе трудећи се да ни знаком не покаже чуђење које се свима ос-

талима на лицу могло прочитати, јер цела је властела знала да краљ неће да чује за своју ћерку Душицу, а сад она на један пут оцу уз колено...

По што се искупи цело вêће, отпоче краљ:

— Добродна господо кнезови и властели, велики и мали. Ово није време за дуга вêћања. Ја сам вас само за то сазвао да вам кажем како ми се и по други пут јавио анђео божији на сну. Као што ми први пут отвори телесне очи које беху покривене вечитим мраком, те почех одмах барем назирати светлост белог дана, тако је милост божија сада учинила те и у мојој души почиње свитати. У првом свитању чини ми се да сам ја највише крив што су се земље престола нашега поделиле у два непријатељска стана, чини ми се да овога тренутка не би мој син Душан као мој непријатељ са силном војском опколио дом краљевства нам, да сам ја мало више слушао моје срце него моју стару изнурену памет, која је била играчка у рукама Душанових непријатеља. Чини ми се да сам ја и нехотице узрок што је камен из Душанових каробалиста оскврнио један храм наше свете православне цркве, и што имамо већ да оплакујемо смрт нашег врло праведног дворског пристава Стевана Политиса, који се никада није служио справама за мучење људи да до истине дође, смрт једнога верног слуге који је био тако драг срцу наше благоверне краљице Кира-Марије... —

Краљ нарочито удари гласом на справе за мучење и на љубав краљичину спрам Политиса.

Цело се вêће стаде запрепаштено згледати, а краљица пребледе као лист артије и поче дрхтати у целом телу.

— С тога сам — настављаше краљ — наумио да се од сад чувам подобних погрешака. Сазвао сам вас да вам заповедим свима, да се нико није усудио нападати на Душана и његове људе докле год ја не сазнам шта хоће наш млади краљ и наследник нашега престола! —

И ово је осетила краљица Марија да се ње тиче, јер она је цео свој живот уложила у то да њен Синиша постане наследник у место Душана. Па ипак мудра Гркиња не издаде ни једно своје осећање у томе тренутку. На против она устаде да изговори ово неколико речи:

— Нека допусти Величаство краљевства ти, да му ја прва у име овога светлог вêћа благодарим за срећну промену у расположењу на спрам нашег драгог Душана. Заиста ће најбоље бити да одмах наш архидијак спреми књигу младоме краљу у коме ће му огласити родитељску милост и упитати га, рашта је

крснуо толику силу на очин дом у коме су му врата свагда била широм отворена! —

— Опрости, светла круно — прихвати кнез Воихна — али ја не разумем како се такав говор слаже са отоичашњим „бугаркиним копилетом?“ —

Сви вѐћници скочише са својих седишта. Свак је очекивао да ће сада планути све што се годинама утишкавало, крило и гугало.

— Али краљ Дечански махну само руком да се стишају, па онда смешећн се рече:

— Ми мислимо, благоверна кира Маријо, да немамо каде водити сад преписке, а и када би било времена, никад књига не може исказати оно што жив говор. Ја хоћу да говорим са мојим сином, не треба ми више никакав посредник, а да не би Душан помислио да је превара, мој поклисар неће бити никакав велмужа ни државник, већ рођена кћи краљевства нам, наша драга Душица.

Сирото девојче поцрвени као ружа од стида и од радости. — Сузе јој ударише низ образе и она стаде љубити руку оца свога. —

— Да, да, дете моје, иди браци своме. Осем твојих владика не треба ти никаква оружана пратња. Свака стрела, сваки мач и свако копље спустиће се с поштовањем пред тобом и кад би ишла међу непријатеље, а камо ли у војску брата твога. Кажи Душану нека одмах дође и нека на мојим грудима изјада срце своје! —

— Живео краљ! — захори се у целоме вѐћу.

— Кажи Душану — доврши краљ — ако је за то војску дигао да отимље престо који је и онако његов, да ћу му ја радије одмах уступити место него да се и једна кап братске крви рад тога пролије. А ако је дошао да пита за што сам му дворе погорео и разрушио, реци му, да то ја несам учинио већ моји зли дуси, који за цело не ће измаћи испред праведнога гњева божијег! —

— Живео Стеван Урош праведни! — хорило се по дворани.

Краљица је дрхтала као лист, али то не беше од страха већ од притуљене срџбѐ, јер када се разиђе вѐће она прво потражи свога верног Тимура.

— Колико људи имаш, Тимуре, на које се могу поуздано ослонити? —

— Светла круно, — имам их до стотину поузданих друга!

— Али јеси ли ти сигуран да ће извршити *сваку* заповест?

— Убиће сваки и рођеног оца ако им ти заповедиш, светла краљице! —

— Добро је. Подели људе у две четице. Једном нека заповеда Ставре са његовим друштвом са којим смо га слали у Византију. Кажи тим људима само ово: ако сада не извршите тачно све што вам се заповеди, после неколико сахата биће те на ново у рукама Душановим и сад вас за цело не ће шале испустити, а ако послушате краљицу, она ће свакоме дати слободу и још ће им дати свакоме по стотину златних перпера. — Ставриној ће чети бити ово посао: да опколи избу краљеву и да не пушта нити њега у двориште нити икога од велемужа к њему. Свакоме нек одговарају да је краљ тако заповедио. Ко покуша силом да уђе краљу нека га убију као пса. Јеси разумео? —

— Јесам, светла круно! Убиће свакога ко покуша да ослободи краља! —

— А ти ћеш покупити што год нађеш катрана у граду па похитај са твојом четом за мном у судницу. Је ли јоште у животу Андоније? —

— Те још како, светла краљице! У тих проклетих ваших дервиша има девет живота ка у мачке!

— Не ће му помоћи да их има деведесет. Пусти глас међу војнике, који за цело још не знају шта је рађено у вѣћу, да је краљево величаство заповедило, да се још ноћас издајник Андоније, на спољашњим бедемима нашега града, на угледу издајничке војске Душанове, жив спали! Јеси разумео? —

— Јесам, светла круно!

(Свршиће се)

Владан Ђорђевић

ЕРЦЕГОВАЧКА

бојна песма

...... У бој! у бој!
Слушо си рајин плач?
Сад слушаш борбе грмљаву,
А гледаш крвав мач,
И бритке сабље звек
Ланаца тупи јек.
У бој! у бој!
Векова тужних робље гажено,
Хатова турских тврдом копитом
На рођеном је прагу падало,
Призивајући криком жалосним,
Јевропе тврде помоћ варљиву,
Ал' залуд, залуд... Стара тврдица
Лажљиво им је маште давала,
Поклањајућ' их смехом пакосним
Угњетатељу преугњетене!...
У бој! у бој!
У свети хајде рат!
Ил Србин јоште не види
Тирана свога бес?
И љуте борбе трес?
Костију братских лом?
И крв и плам и гром?
Не види?.. Не зна?... Не слуша?
Где помоћ иште брат?
У бој! у бој!
У свети хајде рат!
Јер кад нам они листом изгину,
Што данас мачем ваздух парајућ'
Турака траже чете дивије,
Да им челика масном оштрицом
У злобне груди смело зарију,
Праведних жеља скору испуну:
—Слобода целом српском народу—
Па кад у томе светом заносу,
У својој крви дивље пливајућ,
По гудурама гора камених
Витешком телу нађу гробницу,
Онда ће запад... Санта ледена...
Са глатког смеха страшном
поругом,
Отровне змије гласом сиктавим —
На болно уво тужног Србина
Надгробну песму бесно пиштати:
— У тој је гори Србин живео —
У тој је гори његов гроб;
А ти си роб ...
У бој! у бој!
У свети хајде рат!
Ил зар нам није приспео
Жељно чекани час?
Или не дође глас?
Са поља тог,
Крвавог?
Или су мртви сви?
О, боже мој!

Зар мртав рођен брат?..
У бој! у бој!
У свети ајде рат!...
Живи су јоште они лавови,
Што су Душана царство големо
Са мишце своје снагом гвозденом
Противу чета дивљег Угрина,
Против Турака страшне навале
Са срца свога смелим оклопом,
И крви своје капи последњом,
Чувајућ' земље српске светињу.
У годинама рата пустошног
Њихове чете у бег гонили ...
Живи су они ...
А застава се,
На челу своме вољно износећ',
Две свете речи српском народу:
Милана кнеза име поносно
Слободе давно чекани дан —
Којим се Србин богу заклиње:
Последњи колут ланца раскинут
Што брата трује живот несрећан;
Та застава се данас подиже,
И силе своје махом надземним
Камених гора маглу цепајућ'
Одважно с' ближи нашој крајини
Призивајући брата рођеног
Да му у дану тешке ломњаве,
Рођени буде брат,
По крви свој.
У бој! у бој!
У свети ајде рат!..

Ђ. Јакшић

У МЕСТО ПОЛИТИЧКОГ ПРЕГЛЕДА

Устанци и интервенције по данашњем међународном праву

(поводом најновијих догађаја на истоку).

И опет је једном рајин јатаган почео да расеца онај велики јевропски чвор, оно уплетено клупче од толиких укрштених интереса и питања, које се укупним именом зове „источним питањем." Разуме се да је такав догађај морао веома незгодно доћи онима, који су званични, јевропским промислом позвани чувари мира и установљеног међународног поретка; а још је незгодније дошао с тога, што баш нађе да тако неугодно прекине тишину „мртве сезоне", у којој нико не мари за такве емоције и немире, у којој сви „фешионебл" људи, а нарочито висока дипломација, која као модерни Атлант на својим раменима држи равнотежу јевропскога света, иде по бањама да се од својих великих и тешких „подвига" одмара и разгаљује. Високи заступници јевропског промисла хоће да буде мир и да се он никако и нигде не ремети: то беше заповест која је са висине међународног ареопага издана разним народима и народићима у сва четири краја јевропе и која наравно мора да се послуша не питајући нимало колико се зноја и крви разних народа непрестано узиђује у колебљиве темеље томе миру и не гледајући на то што крштена људска створења морају окована у ропске ланце на својој грбачи да држе стубове те свакојако скрпљене зграде, која се зове јевропска равнотежа. И таман мишљаше дипломација да опет мирно задрема на удешеном подглављу тога најстроже нареbeнога „мира," таман се по њеноме мишљењу беше обезбедила да неће нинакав устанак ни рат, никакав чујнији и гласнији покрет духа времена, никакав помицај ни у напред ни у назад, никакав ветрић из дубине народног живота пореметити

и узнемирити ту математички удешену површину постојећег међународно-правног система — кад се на један мах тај дипломатски крпеж продера опет на једноме месту и из продрте пукотине проли се људска крв, којом је обилато улепљена та зграда данашњега мира! Али како је то смело да се догоди? Како је смео вековити роб да прекорачи заповест високога јевропског промисла, како је смело опет једном да га заболи до живца, да му преври те да се очајнички дохвати јатагана једине узданице своје — како је смео? Доиста на то питање тешко ће моћи да одговори онај, који тврдо верује да сва светска историја зависи једино од краљева и од дипломације, да је они граде и безусловно управљају током њеним; али ко је мало дубље проучио развиће и цео ток великих и пресудних историјских догађаја, ко је по руководству новије историјске науке завирио мало боље у ту историјску радионицу, тај је увидео, да су људи појединци немоћни, па ма какав они положај заузимали, сасма немоћни према *логици факта* и према току догађаја, који незадржано напред иду; увидео је, да је посебице дипломација до данас веома мало у историји учинила и да су се све промене у свету вазда догађале „malgré elle“ (против њене воље). О њој потпуно важи оно, што је *Бернер*[1] са свим умесно казао: „Они (т. ј. дипломација и конгреси) никад не стварају велике догађаје, него иду за њима те их бележе и региструју. Они не могу ништа да установе и уреде, што већ није пре тога историја у великоме и у општим цртама фактично решила. У време великих покрета кад елементарне силе народне на површину изађу, дипломација је са свим немоћна; без крме и правца она тада лута и колеба се по таласима политичке струје, а не може току ствари никако да заповеда. Тек кад се сами одношаји фактично опет уреде, кад се нови створови, за којима историја тежи, већ јасно виде и распознају, онда се тек дипломација појављује, да на својим конгресима узме на знање оно што се догодило — а понекад на жалост да оно опет укварии, осакати и подкуси, што је у духу нове ере и према интересима народа већ сазрело било за много бољи и племенитији облик.“

Не треба да се враћамо у далеку прошлост, не треба погледом да обухватамо бог зна како велике и дуге историјске епохе, довољно је само да останемо при дипломатској историји нашега века, па да се потпуно уверимо, како је са свим импотентна та обична дипломација са својим застарелим максимама и ситним погледима да ма и за кратко време оснује ма какав

[1] Art. Kongress, Konferenz. Saatsvörterbuch V. Bd. стр. 665—6.).

трајни и утврђени поредак јевропских међународних одношаја. Погледајмо само на њене творевине, које је она у зноју лица свога мучно саградила и о којима је мислила да ће вековима трајати и стојати као непоколебљиви стубови установљеног светскога реда — шта је бивало шњима? Од двеста година овамо управо сви велики међународни актови, сви уговори о миру, почевши од онога у Утрехту, Растату, Бадену па до знаменитог бечкога конгреса од г. 1815. имадоше ту главну цељ да послуже као стална основа „ad conservandum in Europa equilibrium“ (за одржање *равнотеже* у Јевропи) — па шта је са том већ толико хваљеном равнотежом? Она би и остаде вечна „шимера“, опсена, као што је још инглески државник *Кобден* казао [1]; то данас увиђа сваки човек, који мисли и који је пажљиво пратио све напоре дипломатске и сваки ће се сложити с оним што је о томе реко један новији писац: „И доиста! та многохваљена јевропска равнотежа, која тобож треба да буде *услов трајноме миру међу народима* и над којом је многи позвани и непозвани чувар са брижљивим старањем стражарио, давно већ не беше ништа друго до премазани гроб!“ [2] Па кад дипломација није никако била у стању ни оно да створи и да учини, што јој је био *главни* управо једини задатак њенога столетнога рада, онда шта она још може да учини и да створи? А кад потражимо узроке, за што она до данас није никако могла да оснује ту непрестано на среду изношену равнотежу и на њој утемељени мир јевропски, за што је она вечно само стварала крпеже и провизорије, које је први мало јачи дисај времена, први мало јачи покрет из дубине јевропскога вулкана обично комад по комад дерао и реметио, кад томе свему потражимо узроке, онда ћемо одмах наићи на један, који је најглавнији а који ми не ћемо да казујемо својим речима, јер би то могло изгледати само као нека „либерална“ фраза, него ћемо пустити да га каже један писац, који је и сам дипломат и који верује још у дипломацију и њену моћ, али је ипак приморан логиком догађаја морао да призна да цела дипломатска мајсторија до данас није успевала „јер јача од воље монарха, силнија од свију уговора и алијансија јесу *права народа и потребе држава*.“ [3]

[1] Па тако исто и један од првих данашњих писаца о међународном праву Rolin-Jaequemyns у једној својој расправи (Revue de droit international T. II. 1870. стр. 301). каже „la chimère surannée de l'équilibre Européen.“

[2] Dr. A. Geyer, Ueber die neueste Gestaltung des Völkerrechtes, стр. 4

[3] Das europäische Gleichgewicht des Zukunft (Berlin 1859) стр. 26.

Али то је баш оно, што за дипломацију права народна и истинске потребе држава беху веома споредне ствари, о којима она није водила много рачуна; што се најочитије огледа у највећем и најглавнијем дипломатском акту овога века, а то је у акту бечкога конгреса од године 1815, који се и данас још у главноме сматра као основа, као крајеугодни камен постојећем међународном склопу европском. Одржање тога склопа на тим самовољно постављеним основама, дакле status quo по сваку цену, то беше главна и једина брига, то беше тај „велики“ задатак, на коме је остарела дипломација оштрила или боље рећи тупила своју мајушну досетљивост и своје већ отрцане мајсторије. Како јој је тај покушај за руком испао, колико је она у томе своме задатку успела, то је сразмерно кратка историја од задњих шесдесет година довољно и јасно доказала. У краткоме размаку од бечкога конгреса па до парискога уговора о миру од године 1856 одиграла се на пространој европској међународној позорници једна веома драматска историја, у којој има пуно жалосних и тешких успомена, али и пуно занимљивости, поуке и знатних резултата по живот разних *народа* европских.

Та историја отпочиње са злогласном *светом алијансијом*, која беше савез по садржини и по склопу своме донде још невиђен у повесници међународнога живота. Историја те св. алијансије данас је већ опште позната ствар и ми је не мислимо овде на широко понављати и погревати; али држимо да је веома корисно у данашњим нашим приликама опет наново напоменути ту појаву и њене непосредне последице по облик и даље развиће европског међународног права. Није то управо главна ствар у историји св. алијансије каква јој је била цел и каква су јој била начела, него је главно и најзнаметније то, каквим је *начином* та алијансија узела да одржава и да остварује ту своју цел и та своја начела. Што се саме цели те алијансије тиче, то она беше пре свега *одржање општега мира*, јер то је вазда у целој историји дипломације и њенога делања била највиша мисао, до које је могао да се уздигне ограничени поглед дипломатски; а тај мир, кога је ваљало одржати, морао је разуме се почивати на неким извесним основама, а те основе беху *постојећи уговори* и на њима основани међународни систем. — Дакле уговори бечкога конгреса од године 1815 беху постављени као непромењиви темељ међународноме склопу европском, они беху освештана догма јавнога права европског, која се није смела ни за длаку променути. А ко познаје садржину тих „постојећих уговора,“ тај зна, да се при склапању њиховом није баш ни у

колико пазило на права и интересе појединих народа, него су се ови управо сматрали као предмет трговине, трампе, комадања и уступања према разним династичким интересима и рачунима, они беху доиста „assimilés au bétail d' une metairie“ као што је казао баш сам један члан тога дипломатског тела на бечкоме конгресу.[1] И тако све у смислу старе кабинетске политике беше тај нови међународни поредак европски подигнут на штету великим интересима народа и земаља, са чијом се судбином сасвим самовољно располагало, па то се све онда обавило неком мистериозном правном метафизиком, у којој неко средњевечно *начело легитимности* беше главни појам. — Св. алијансија беше сад чувар томе новоме поретку, она себи присвоји улогу врховнога суда и једине решавајуће власти у свима међународним одношајима, као што је *Хвитн* добро карактерисао: „Cette alliance constitua une espèce d' autorité suprême desites puis, sances pour les affaires internationales de l' Europe.“ [1]

А та алијансија то доиста не беше мала и слаба власт, него то беше на против најјача и највећа власт, што је икада донде и потада виђена у историји; беху сајужене четири највеће континенталне силе, које су обухватале две трећине целокупног европског земљишта, а скоро три четвртине целокупног становништва; а у војничком погледу оне су у сваком часу располагале са близу два милијуна организоване војничке силе!

И сад од како је настао тај врховни европски сенат, та политичка медицинална колегија, која се саставила да спасава и лечи Европу од свију болести и зала, сад је тек питање о *праву интервенције* изашло на дневни ред у међународној практици и теорији европској. Св. алијансија није никако наумила била, да остане само при изјавама, добрим саветима, дипломатском посредовању и т. д. него она је на својим свечаним конгресима у Ахену, Тропави и Љубљани, који на брзо један за другим дођоше, изрекла своју тврду и непоколебиву одлуку, да по што по то било мирним било *насилним* срествима одржи на „постојећим уговорима“ основани поредак европских држава и то не само што се тиче територијалних одношаја, но и што се

[1] Таљеран у својој ноти од 18 дец. 1814. в. Wheaton, histoire des progrés du droit des gens II стр. 114.

[2] Histoire des progrés du dr. d. gens II стр. 199, 200. — Па тако исто и Хвитнов коментатор Beach-Lawrence, Commentaire sur les éléments du droit international (1869) T. II, стр. 229 каже: »Ainsi se trouva constitué le concile des cinq, qui s'est regardé si longtemps comme souverain et suprême, tant pour les affaires interieures que pour les affaires internationales des tous les autres États.«

тиче унутарње *форме владе* у свакој држави. А под оним насилним срествима није се разумевало ништа друго до *оружана интервенција* у сваком случају, где год се тим савезним силама учинило, да је ма у чему поремећен установљени ред било у међународном било у унутарњем државном строју. То дакле не беху већ више неке изузетне, оделите интервенције, које би се само под извесним условима и у неких ванредним приликама догађале, но то беше формалан неограничен и доследно смишљен и изведен *систем* интервенције, који се тиме уведе у међународни законик европски.[1]

Ту је сад отпочео онај тамни, жалосни одсек у међународној историји овога века, у коме неограничена диктатура те „свете“ алијансије прећаше и самоме опстанку ма каквог међународног права; коме свакојако у данашњем веку мора бити главна цел, да се свакоме *народу* обезбеди слободан, независан и самосталан живот и развитак и да се међу свима народима уведе и одржава што слободнији саобраћај; наравно да такво међународно право не може опстати онде, где неколицина великих сила ослањајући се на своје бајонете самовољно присваја себи то, да се наметне за судију над судбином осталих народа, да се диктаторски меша у све одношаје европске и да их по својој ћуди уређује, да шта више свима народима туторише у целом њиховом раду и унутарњем животу и да целокупну њихову судбину решава.

Онако, како беху једном за свагда установљени територијални одношаји свију држава и државица европских, како поједини народи беху или раскомадани или насилно скрпљени без и најмањег обзира на њихову историју, њихове интересе и даље развиће — онако је то све морало остати, у томе се ни за једну стопу земље није смело ништа променути нити је икоји народ смео и да помисли на какво уједињење, ослобођење и остале „сањарије,“ јер ту одмах беше готов конгрес европског ареопага да осуди такву „револуцију,“ а оружана интервенција одмах готова да изврши пресуду. Па то још не беше све. И у самој *унутарњости* појединих држава није смело ништа, ама баш ништа да се догоди, што би ма издалека могло мирисати на какав живљи покрет, на какву либералну реформу, која би ма у колико ограничавала апсолутну власт „легитимних“ монарха,

[1] в. Berner, art. Interventiou (Staatswörterbuch V Bd.) стр. 345. — Wheaton, Éléments du dr. international F. I стр. 81: »cette nouvelle alliance avait pour but de former un système perpétuel d' intervention entre les differents États de l' Europe, afin de prévenir tout changement« итд

којима беху народи у баштину уступљени. То доиста беше најјача мбра, што је икада лежала на грудима европског човечанства; они имадоше пред собом велики међународни завод за обезбеђење апсолутизма и реакције, а у неограниченом систему интервенције међународну полицајску установу, да се одмах угуши ма и најмањи покрет за развиће уставног система и обезбеђење народних права. Каква ли то беше „констелација“ европских одношаја, каква ли то беше „ситуација“ за раскомадане и у узе апсолутизма оковане народе европске? Доиста, гора се и грознија у 19 веку није могла ни замислити.

Је ли ту смео икоји народ да помисли на какав покрет, на каквт устанак — нису ли ту сви морали ником поникнути и ћутати под полицајским надзором тако велике међународне власти? Па ипак су ти народи о томе свему са свим друкчије мислили. У сред тих тешких околности, у пркос тако очајној констелацији на политичком обзорју европском они се ипак усудише да у Шпанији, у Португалској, у Напољу, у Пијемонту дигну устанак, да прогласе нове либералне уставе. То беше велика смелост. Томе се сајужена дипломација није надала. У след тих устанака одмах се искупише конгреси сајужених великих сила, и одмах би наређена оружана интервенција, која је разуме се угушила све те народне покрете, збрисала нове уставе и увела опет пређашњи апсолутизам. — У то је доба једина Инглеска међу великим силама заступала нарочито под ваљаним министром Канингом здрава међународно-правна начела што се тиче права интервенције. — Но то у почетку није много помагало на супрот сајуженим великим силама европскога копна. [1]

Таман мислише дипломати да су са својим итервенцијама све устанке и „револуције“ угушили и да је начело легитимности потпуни триумф одржало, те да баш ниједноме народу не може више пасти на ум да се диже и буни — кад ал на један пут на далеком *истоку* јевропском појави се устанак једног хришћанског народа против свога столетног азијатског угњетача. Доиста, устаници грчки гори тренутак што се тиче јевропске констелације нису могли изабрати. Па ипак они јуначки устадоше на ноге и отпочеше бој за своје ослобођење под тако незгодним ауспицијама. Иза дуге и крваве борбе измучени грч-

[1] Инглеска је два пут отворено протестовала, а нарочито у једној Канинговој ноти против тога „монстрозног“ права интервенције, које св. алијансија себи присваја; она је бранила *начело неинтервенције*; в. те ноте у Wheaton, Élém. du dr. international I, стр. 82—84. — Ghillany, Diplomatisches Handbuch, II, стр. 429 и 460.

ки народ обрати се *конгресу* великих сила, који се баш у то доба беше у *Верони* искупио. Тражио је помоћи или бар у најгорем случају потпуну неутралност од *хришћанских* чланова „светога" савеза. Али високи међународни сенат у Верони сматрао је грчки устанак као и сваку другу револуцију и побуну, по томе као нешто, што се мора осудити, угушити, јер тим је конгресима баш то и била најглавнија цељ да оружјем интервенције једном за свагда учине крај свима револуцијама и побунама у Јевропи, ма где се оне појавиле и ма из каквих побуда истицале. И догоди се та невероватна појава, да у Верони искупљени дипломатски збор једногласно *осуди* грчки устанак [1] не пустивши никако преда се његовог одасланика и да још шта више сасвим озбиљно позва грчке устанике да се *безусловно покоре* своме „легитимноме" господару — Турчину!

На веронском конгресу достигла је удружена јевропска реакција и политика те средњевечне легитимности свој вршак; пронесавши на врховима бајонета свој „систем" безусловне непомичности и устајаности повесничке струје у баруштини неког трулога status-a quo, дипломати збиља помислише да су они сада већ неки видљиви заступници јевропскога промисла, да они држе крму историје у својим рукама, да нигде никакав помицај ни покрет не може да се догоди без њиховог високог знања и допуштења; нашавши се на таквој вртоглавој висини њих поче хватати несвестица, поче им се вртити мозак, те тако почеше чак и азијатског освојача Турчина сматрати као неког „легитимног" господара рајиног, а страшну борбу погаженог хришћанског народа за своја вечна незастарива права слободе, људскога достојанства и народности почеше сматрати као неку обичну „побуну", као неки преступ, који треба осудити и казнити!

Но при свој тој глупој пресуди врховног јевропског трибунала ипак грчки народ настави јуначку а грозну борбу против азијскога освојача; остављен самоме себи у неједнакоме броју он је јавно пред целим светом изрекао своју тврду јуначку одлуку, да уздајући се у своју свету ствар неће никако клонути пред тиранијом, *него ће до последње капи крви и док не погине последњи Грк бранити своју веру, своје огњиште и гробове својих отаца,* те ће или сви изгинути или — победити. На према наза-

[1] У окружници веронског конгреса на завршетку његовом казано је о грчкоме устанку међу осталим: »Les monargues décidés à repousser le principe de la révolte, en quelque lieu et sous quelque forme qu'il se montrait, se hatèrert de le frapper d' une égale unanime réprobation.«

дној, тесногрудној и управо бездушној изјави мајушних дипломатских умова на веронскоме збору колико је племенита и узвишена била ова јуначка изјава несретнога народа, на кога се тада беше подигла већ и цела мусломанска азијатска сила. Народ, који је готов био да се подигне до последњега човека за своју слободу, такав је народ најзад морао победити!

Видећи се у највећој невољи грчки народ најзад отворено изјави да се ставља под заштиту Инглеске; ова се тада заузме за грчку ствар и ту сад већ и „једноверна“ Русија није могла изостати, њима се придружи и Францеска и тако те три државе најпосле учине интервенцију *у корист* грчкоме устанку а против Порте. Тиме је „систем“ св. алијансије претрпио велики удар, јер сад се већ и сами чланови тога савеза заузеше за „револуцију“ и пристадоше на промену постојећег стања на истоку. Ту је већ неодољива сила историјских догађаја, логика самих факта одржала опет једном еклатантну победу над тесногрудим изанђалим учењима старе дипломатске школе.

То безусловно и неограничено право интервенције, које је св. алијансија себи присвајала и са оноликом грдном силом хтела да уведе у међународну практику европску, сад је наишло на велики отпор не само од стране међународно-правне науке, него и од стране појединих народа и држава у самој практици. Велики обрт у томе погледу догодио се год. 1830 кад је у Францеској букнула *јулијска револуција,* а одмах за тим по примеру њеном *устанак белгијски,* коме иза кратке борбе испаде за руком да прогласи Белгију као самосталну државу ослобођену од господарства Холандије. Француска прогнавши „легитимну“ династију бурбонску и метнувши на престо грађанскога краља отпаде тиме отворено од система св. алијансије при свем том, што она беше члан тога савеза. — Разуме се, да је она сад у своме сопственом интересу стала са свим пресудно на страну *начела неинтервенције.* Остали чланови европскога промисла, морадоше ћутећи да прогутају ту горку пилулу.

Шта више, они морадоше и белгијску револуцију признати као *свршено дело,* као fait accompli, ма да је тиме очевидно повређена основа постојећем међународном поретку, а то је акт бечкога конгреса од године 1815. Свемоћна дипломација мораде са жалошћу да гледа, како се комад по комад кида и отпада од оне „неприкосновене“ основе, коју је она мислила за векове да утврди, мораде да гледа како се њен омиљени „систем“ у пркос бајонетима и интервенцијама руши и обара, како *начело немешања, начело народног самоопредељења* све већма облађује

и побеђује, како устанци и револуције морају хтело се не хтело добивати међународнога признања.

То доиста беху истина великим жртвама и напорима, обилатом проливеном крвљу откупљени али тим драгоценији свечани тренутци у међународном животу нашега доба, кад гвоздени обруч легитимности, којим св. алијансија хтед Јеевропу да опаше, на толико места пуче, кад се надувена дипломација, удружена као никада донде и располажући са огромном војничком силом, ипак показа немоћна и мајушна, да спречи велике резултате историјскога развитка, да поништи неодољиви утицај великих политичких и економних интереса данашње образованости. Св. алијансија паде заједно са својом диктатуром и са својим системом интервенције.[1]

Од сада је и међународно-правна теорија и практика добила са свим *други* поглед на *право интервенције и на народне устанке*. Да видимо.

(Свршиће се)

Г. Гершић

[1] „Elle (la sainte-aliance) s'anéantit dans ses propres exagérations comme dans un abime.“ Michel Chevalier, du droit international en 1872 (Revue d. deux mondes, 15 mai, 1872) p. 401

О ТРГОВАЧКИМ ДРУШТВИМА

(Наставак)

Сви су чланови *подједнако* овлашћени и обвезани да воде друштвену радњу; и ако је ко од њих, због особита уговора искључен од вођења радње, но опет има увек *право контроле*, и, у које доба хоће, може се известити о току друштвене радње, може да посећује друштвени локал, да разгледа књиге и папире друштвене.[1]

Код једног је друштва, због солидарне обвезе, која у уговору друштвеном ради поверилаца не може бити искључена, у опасности укупно имање сваког појединог члана. — Сваки је члан, у својој тековној радњи, толико ограничен, да нема право да води нити какву другу радњу у трговачкој грани друштва ма било за свој или туђ рачун, нити пак сме суделовати при каквоме конкурентном друштву, као прећутни удеоничар.[2] На послетку јавно је друштво према својој особини, гомили лица, *правно* или *делом* неприступно. Делом је неприступно на пр. благороднику, коме положај забрањује јавно учешће у какој трговачкој радњи које му је у пређашња времена, законом забрањено било. — Правно су искључени свештеници и војници, којима није дозвољено трговачких радња.

Потпуна је противност јавном друштву акционарско друштво. Што је код оног личан, то је код овог *стваран кредит*, основа друштвеном предузећу. — Чланови његови, акционари, не одговарају за дугове друштвене, не само својим имањем него ни којим делом његовим. — Повериоци се могу намирити *само* из друштвеног имања.[3]

Са овим стоји у свези да акционарско друштво није мо-

[1] Наш трг. зак. што се овог тиче — ћути. Види: Allg. D. H. Art. 105.

[2] И овде наш трг. зак. — ћути. Види: Allg. D. H. Art. 96

[3] Види §. 34 трг. зак. и Allg. D. H. Art. 207.

гђе *без капитала.* — Оно може постати само с капиталом, који је напред тврдо углављен и осигуран; а престаје са губитком његовим.

Основни капитал, који ће се одређивати према начину и значају намереног предузећа, на већу или мању суму, раздељен је на гомилу акција да би се срествoм вишине могао скупити.

Чланство се у акционарској дружини задобија *пријавом*, т. ј. писменом обвезом плаћања улога једне или више акција, и то просто или млогоструччно према броју узетих акција.

Како се при задобивању удеоништва на личност задобиваоца не обазире, то су акционарска права *наследна* и *отуђна.*

Друштвено предузеће није никаква својина акционара, оно припада заводу, правној личности, чију основу образују укупно сви акционари.

Име, под којим акционарско друштво ступа и мора да ступи, *није* никаква општа фирма. Ако је како друштво, с именом на пр. „Потрошачка дружина“ закључила какав уговор, он се не може сматрати као да је закључен у име појединих акционарâ.

За то акционар и *није трговац*, јер је у ограниченој опасности почем *највише* што може изгубити — то је означени улог.

Користи, које акционарско друштво даје, долазе из особинâ друштвених формâ.

Могућност неограничене добити, при *органиченој* опасности која је без личне досаде, јер акционар нити је обвезан за вођење радње, нити је изложен тужби од стране друштвених поверилаца; — прилика да се суделује с *малим* срествима у великом предузећу, с једном акцијом или, шта више, једним делом од акције учествовати при шпекулацији каквој, при којој су други заинтересовани са стотину акцијâ; — учешће приступно *свaком*, без обзира на стање, занимање, и неограничено *дозвољавање суделi* при конкурентним прудузећима; — на послетку могућност *самовољног иступа* из друштва у свако време, опраштајући се просто акцијâ својих продајом, променом и т. д. по добивеној за њих вредности.

Ове користи, које су дане појединцу, чине укупно акционарску друштвену форму сходном за ма какво предузеће, ако само има изгледа на добит.

Поред означених добротâ, акционарско друштво има и рђавих страна.

Природа акционарскога друштва као самосталног завода, кога заступају органи који су својевољно састављени и у поло-

жају свом промењиви, доноси са собом то, да су акционари принуђени да суме с којима суделују у друштву, поверавају личностима не познатим ако не за онда оно за у будуће.

Поједини акционар *нема право контроле.* Права која припадају акционарима у пословима друштвеним нарочито у вођењу радње, прегледање и испитивање биланса, одређивање делења добити, могу се упражњавати само у главноме скупу, пред свим члановима. [1]

Друштвом не рукују његови чланови: — управа као и пословни ред концентрисана је у слугама који се ни мало не интересују за напредак предузећа, што је са свим на против код сопственог газде какве радње.

На послетку, како акционарско друштво не ужива никакав кредит до оног, који се везује за друштвену својину, то он може да буде већим делом привидан, постојећи само на артији.

Често се догађа да основачи по штатуту, на основу кога је акционарско друштво постало, уступају друштву баштине, посуђе, и јеспап, за известан број узетих акција̂, међу тим уступљени предмети далеко не представљају онај део основнога капитала кога акције репрезентују. Друштвено предузеће по спољашности цвета неко време, основачи распродају акције своје при великом курсу, друштво банкротира. — Акционарима, као и онима који су друштво кредитирали, остаје шупаљ нос до очију!

Акционарско је друштво од великог значаја за данашњи саобраћај; — особито је од неоцениме вредности за велика предузећа, која, како изискују масу капитала — превазилазе снагу појединаца, као што су железнице, канализације и т. д.

Као главно сресство против злоупотреба̂ акционарско — друштвене форме сматрало се требовање *државног одобрења*, за ступање у живот каквог акционарског друштва. С овога гледишта наређивало је и опште немачко трговачко право, да се акционарска друштва могу основати само са државним одобрењем.

Међу тим се није доказало, да је требовање државног одобрења сресство против злоупотребе акционарско друштвене форме. Држава, по организацији својој, није у стању да напред испитује околности при давању концесија̂ које се од ње траже за подизање каквог акционарног друштва, не може да осигура показнике и публику од злоупотреба̂ и превара̂. Ако је могуће, то је онда потреба државног одобрења не само некорисна, но шта више од штете, јер даје повода учасницима да се ослањају на

[1] Види. §. 32. трг. зак. и Allg. D. H. Art. 224.

заштиту законâ, од свију злоупотребâ, место да сами пазе на свој сопствени интерес.

Немачки царски закон од 11 Јуна 1870 у преиначењу општега немачког трговачког права *одбацио је потребу државног одобрења* за оснивање акционарског друштва, тражећи масом нових наредаба да доскочи злоупотребама при акционарским предузећима. На жалост, наш трговачки законик у §. 38 још и данас тражи одобрење од министра финансије.

Против привидних показницâ, једног дела основнога капитала, правило треба да заштићава на основу кога, по свршетку потписâ на главноме скупу, писар, према положеним писменима одреди да ли је главни капитал потпуно показан и да ли су извесни проценти на сваку акцију плаћени.[1]

Осим ових до сада поменутих опасностй које се могу да десе при акционарским друштвима, има још једна. Акционарско друштво утиче на све гране живота и достиже резултате, који су се пређе достизавали само снагом државе или општине, за то је могуће да нагомилан капитал опште благостање у опасност доведе, јер он, жудећи за добитом по себи руши заводе који су преко нужни саобраћају, као железничке, кредитне и т. д.

Но овог се не треба бојати, особито код нас, где их врло мало и слабих има. А баш када би их и било, држава, која никада за корист своју не ради, позвана је да ступа као конкуренат са својим *државним заводима.*

У средини између ових двеју формй трговачких друштава, јавног и акционарског, стоји трећа главна форма. — *Просто командитно друштво* у облику у коме се налази у општем немачком трговачком праву оснивајући се на Code de Commerce[2]

Основа је командитног друштва *личан* и *стваран* кредит. С тога оно и обухвата — не као јавно и акционарско друштво — двојаке чланове, а на име *лично обвезне* и *командиторе.*

Лично обвезни члан одговара *солидарно* целим својим имањем за дугове друштвене, и ако нема нужде да што улаже у друштвени фонд; његови су правни односи у овоме као и у другоме погледу потпуно *једнаки* са оним каквог члана јавног друштва.

(Наставиће се)

Мијаило К. Ђорђевић

[1] Можда ће наш трг. зак. када о овом што рећи, ма за сада не! Види. Allg. D. H. Art. 209 a. и 210 a.

[2] Наш трг. зак. копија је франц. и немачког и то, на жалост, врло рђав:

БИБЛИОГРАФИЈА

(*Саопштава књижара браће Јовановића у Панчеву*).

Ћеренетд — љи, мућереметд — љи дадери ељив шанд — ; султан абдул азис азамет ефенд — м — з саис — нда чикмиш. — Речник од три језика, македонски, арапски и турски. Књига II. Написао Ђорђе М. Пуљевски. — Фјанторика тре сјуха шкиништ македонисе шкип еде турчиш либерти II. Екашруу Ђорђи Пуљес. — Љуглат уч љисаниден мисиијманхе, арнаудчес ве с. макхдонлуцес. Ђитао II. Јазбуш Ђорђе М. Пансољску. Мијат Гаљички. У Београду, 1875. Вел. 8. стр. 172 и V цена?

Целокупна дела Светозара Марковића. Књига прва. Начела народне економије или наука о народном благостању (по Н. Г. Чернишевском.) Свеска I. (Производња и теорија умножавања људства.) Београд 1875. Вел. 8. стр. III. и 200. Цена динар и по.

Ламартинова историја Жирондиста. Први део. Превод с француског. Београд, 1875. 16. стр. 180. цена 6 гроша.

Земљопис за III. и IV. разред српских народних школа. По најновијим и најбољим изворима у кратко изведен. Панчево, 1875. Накладом књижаре браће Јовановића. 8. стр. 104. Цена 40 н.

Мисли о војеној организацији Србије. Написао Паја Путник. Панчево, 1875. Вел. 8. стр. XI и 160. Цена 12 гр.

Рад у првом разреду основне српске школе. Књига за учитеље и пријатеље јавне наставе. Израдио Мита Нешковић. Земун, 1875. 8. стр. 104. Цена 50 н

Студије из виноградарства. Израдио Живко Шокорац. Прештампано из „Тежака“. Београд, 1875. 8. стр. 32. Цена 1 гр.

Устројство србске црквене обћине Карловачке. У Загребу 1875. 8. стр. 28.

Песме Јелене Поповићеве. Панчево, 1875. 8. стр. 123 и III. Цена 80 н.

Црквенско пјеније. Осмогласник за ученике богословије. Београд, 1875. 8 стр. 144.цена 1 1/2 динар.

Упутство за грађење гвозддених путова. Од Мих. Петковића.и Са 203 дрвореза ч тексту и XXVIII литографисаних таблица. Београд, 1875. Вел. 8. стр. XII и 382. цена 5 динара.

Uputa k srpsko-hrvatskom i talijanskom razgovaranju napisao Dr. Ljudevit Cezar Passić. U Zadru, 1875. Вел. 8 ф. XV. и 384 са 4 таблице. цена 2' ф.

Уништење естетике. Из 9. и 12. броја „Рада“ за 1875 (Сувремена библиотека, свеска III.) у н. Саду, 1875. 8. стр. 48. цена 15 н.

Рачуница за ниже разреде средњих школа од др. Фр. Мочника. Први део, преведена и удешена за ниже разреде гимназије и гимн. реалака. Београд, 1874. 8. стр. 270. тврдо вазано. Цена 9 гр.

Слике к упутству за грађење гвозддених путова од Мих. Петковића. у XXVIII таблица. Београд, 1875. 4. Цена 3 дин.

Kapper, Dr. Sigfrid. Gusle. Ohlasy černohorské. Prag, 1875. 8. стр. 207. цена ф. 1·20 —

Radić, Radoslav Edler von. Die Serben in Ungarn. von —. Götingen, 1875. 8. стр. 37. цена 55 н.

ЈЕДНА НОЋ

Приповетка из калуђерског живота

Око пет сахати по подне стигао сам у Криви Вир; то је село у подножју саме Честобродице и Хртња... Преко дан беше ужасна припека, а ја сам пешице путовао; то је ваљда судбина свију учитеља?... Ноге су ме јако болеле, а са чела ми је цурио зној, био сам гладан, али од умора ништа нисам могао окусити, до само воде: лепе студене, планинске воде... Смејаћете ми се, ви који знате да радије пијем вина; али код онога умора, и онаке воде, не бих се никад сетио малвасије.

После сам нашао баш поред чесме једно хладовито место: метнуо сам моју торбицу под главу, па сам се онде одмарао; гледао сам тамо у даљини подгорачке и сумраковачке планине... Оно голо, тавно стење плави се у сивој даљини; само онде где сунчеви зраци допиру, видиш као неке беле куле — то су стене од кречног камена...

Цео тај предео узвишен је, дивији; рекао би, да у тим пустим планинама и не живе људи: а овамо и сам сам у њима провео две пуне године, могао би рећи: две тужне године... Јер у тим планинама ја не имадох ни једног познаника из доба мога детињства, ни брата, ни пријатеља... Па за што ми је жао тих планина?... Шта су мени ти Власи подгорачки, и ти Срби сумраковљани?... Ништа друго, него гостољубиви домаћини, а ја бејах њихов гост из далека, примљен и угошћен, а по тим мрким планинама шетао сам се баш као наша господа по парковима; с том само разликом: што мене у мојим мислима никад не узнемириваше музика, или церекање безобразних варошких жентурина.

Сам сам онуда ходао — а око мене нема тишина... Могао

сам мислити што сам хтео; то мрко стење чувало би моје тајне и никад не би оно сведочило противу онога, који му се и срцем и душом повераваше...

Са таким мислима сам и заспао. Кад сам се тргао, беше сунце на заходу, а чело моје главе, видио сам једнога човека где поји коња... Човек беше обична изгледа, сувоњав, средњих година; на њему сукнено гуњче, чакшире и црвен појас, а за појасом једно пиштољче... То је обична ношња онамошњих сеоских трговчића.

На коња је натоварио три четири стотине јагњећих кожица, стегао их је добро, па их је поделио на обе стране дрвенога самара, да не клима ни тамо ни амо... Кад је коња напојио, а он се и сам саже, захити са шаком хладне водице, уми се њоме а после се и сам напио, извадио је пешкир иза појаса, убрисао се њиме, а за тим се окрете мени:

— А ти, брате, откуд ти путујеш?

— Ја, пријатељу, из Сумраковца.

— Да, да био си онде уча... Сећам се да сам те некако, пролетос кад сам онуда кожице куповао, пред механом виђао и ручали смо заједно... Е па лепо! А куда мислиш путовати у име божије?

— Ја пријатељу до Београда.

— Далеко, рече човек — али шта ћеш људи смо, сваки од нас иде за својом срећом; нико не зна где га шта чека... Био сам и ја у Београду, али не бих желио више у њега уљести; истина и они су људи, али некако чудни, смешни!.. Све ми се чини, да бих у овим нашим планинама блејање овцино пре разумео него њихов разговор... Па сам онде видио и Шваба и Маџара — какви су то опет гадови! Да те бог сачува!...

Човек се после тога ућута мало, а после се окрете к мени па по што ме је још један пут погледом премерио, а он ће онда рећи:

— Знаш шта је, брате, хајде да ми у друштву пређемо Честобродицу, док је за хладовине, а у јутру ћемо бити у св. Петци; а ако си баш уморан, ено ти коња, па седи горе на оне кожице; кад будемо тамо дубље у планини а-ми ћемо се онде и одморити.

Ја сам примио понуду, а на лицу путниковом приметио сам израз задовољства.

— Није баш пробитачно по овим планинама без друга пролазити — додаде задовољан, што је у мени нашао другара — има овуде свакојаких људи; планина је ово, хеј!...

Кад смо у планину ушли, већ се смркавало, али се према ведрини вечера лепо видио црвен пут, што као танка змија пресецаше мрачну Честобродицу, пружајући се час горе у висину, а после опет доле у поноре; с једне и друге стране тога пута чуо се тихи шумор мрачних лугова, а тамо издаље хујао је жубор потока.

Све је изгледало величанствено, пуно тајне, чисто ти дисање у грудима застаје, чини ти се да је и онај скакавац што из густе траве сиче, јачи од тебе... На једноме месту, пређе нам пут корњача, ја се хтедох, и са̂м не знам за што, једним шљунком бацити за њоме, али мој другар, који се звао Миладин, трже ми руку.

— Не дирај је — рече — ова је планина њена кућа.

После тога се ућута, и тек онако као кроза сан, шапутао је за себе:

— Али што баш тако да се деси, да нам прво корњача пређе пут?... То није добра коб!...

— А што! Миладине, рекох му ја — та ова планина пуна је свакојаких животиња, па нам је нека морала пут прећи; а после, свакако је боље корњачу сукобити него медведа или вука?

— Јест, брате, тако је... Али ја на путу волим срести и хајдука но калуђера... Чудно је то, али се мени на добро не слути...

И Миладин се наново удубио у мисли, изгледао је тако, као да му се већ десила нека несрећа; а корак му беше тром, лењ, као у човека који иде некуда где се никаквој радости нема надати, а после диже суморно главу и стаде ми приповедати:

— Тако пре неколико година ишао сам са мојим кожицама у Параћин на вашар; из кривог Вира пошао сам још пре свануће, а кад је зора зарудила био сам на сред Честобродице... Не знаш каква је то милина, у оваквој мрачној гори дочекати први зрачак румене зоре: човеку као да нешто одлане; дисање му је слободније, лице ведрије, па и сам коњ уздигне више главу, захрже и веселије корача у напред... Тако је и онда било, али у један мах застадох, коњ ми узћули уши па ни да крочи у напред; украј пута, у једноме жбуну, чуло се шушкање, погледам боље, а то змија уздигла главу високо изнад траве, очи јој се сјају, баш као они мали свитци у црној ноћи; после се опружи и брзо као стрела прејури преко пута, а по прашињавоме њеном трагу видио сам неколико капи крви; шта ли је то прож-

дрла? мислио сам у себи; приближим се жбуну... Сирота, мала веверица онде је лежала сва у крви...

— У мене се кожа најежила, жмарци ме подилазише, слутио сам да ће ми се нека несрећа догодити... Онака поган никада није добра коб... Ишао сам даље, и већ сам почео заборављати на оно, што сам на путу видио; ал кад сам и последњу ћуприју, баш испод саме св. Петке хтео прегазити, коњ ми се заплете у некакву разваљену талпу, те стрмоглав па доле у неку јаругу, онде је и остао, сиромах! а какав беше! хе, мој брате, ја ти онакога већ нећу за живота узјахати!.. На вашару сам штетовао на кожицама, код куће опет застанем жену где се разболела; зло, да не беше тета Маце! Ал она тамо нешто обаја, те хвала Богу ено је и сад жива и здрава... Тек ево кажем ти: све је у божијој руци и људи и животиња, ал онаку поган не ваља ни снити, а то ли на путу видити...

Тако у разговору дођосмо до једнога пропланка, ту беше једна ливада врљикама ограђена; мој кожарски трговац додаде ми улар од коња; скиде неколико врљика доле и тако смо превели коња у ливаду.

— Простри, брате, твоје јапунџе, рече Миладин — овде се можемо мало и поодморити... Ово је ливада мога побратима Живка из Мутнице, не ће нам замерити баш и да нас застане...

Ноћ беше тиха, трава мирисна, све је мирно... Само чујеш како коњ гриска ту мекану траву...

Миладин је био од природе разговоран, а та несрећна коб му је са свим разбила сан; напунио је лулу, укресао ватру, па је замишљено пушио и пуштао густе димове из свога сиромашног чибучића.

— Ја ти, учо, не могу заспати, морам ову моју крџу курити до зоре; нешто ти нисам као обично, једна помисао ми је незгоднија од друге... А ти, брате, ако ти се спава, спавај! Можеш бити без бриге, и да нас ко тражи, овде нас не би нашао.

— И мени се бога ми не спава, и ја имам о много које чему да премишљам... Али...

— Јест, брате, тако је!

Па и ако Миладин није никуд даље од Београда ишао, додаде скоро хвалисаво:

— Да, да, ми који по свету путујемо, много смо штó шта видили и упамтили; много добрих, а богме смо и злих дана доста дочекали... Те ваљда ће дати бог да нам и ово не буду последњи дани; човек макар да се како намучио опет се још није наситио живота; исто као пијаница, виче: много је! и хвала

домаћине, ја не могу више!.. а овамо прима чашу, испија је на искап и — пада трештен на земљу...

— Тако је, Миладине!.. рекох му ја одобравајући, јер сам осећао истину његових речи... Човек и кад је много и многе преживео, није се наживео...

— Није бога ми, учитељу, ето видиш овај мој побратим Живко... Хе. мој брате, да знаш какви је то момак био, а сад сенка, сенка од човека! А то су све учиниле две три године... Беше прав као јела! А сад?.. Снага му се сломила; од веселог младића, постаде трошан старац, по лицу пуно бора, очи мутне, без светлости; пије по кад кад по сву драгу ноћ, а не уме да се насмеје, певати је и заборавио, а најлепше је гудио у целој околини... Коса седа, а пре три године беше врана. Од радена човека постаде нераден; кадкада ће само узети пушку, прејуриће преко ових планина, или уловити што ил не уловити, све му је једно, не тиче га се ништа!.. А од своје дедовине продаје парче по парче; кад једно пропије, продаје друго да опет пије... Људи који су га познавали питају га, за што тако чини, а он само слегне раменима, па ћути. Једном сам га и ја и ако сам знао откуда толика промена, — опет запитао:

„— Побратиме, шта је то с тобом? шта се то за кратко време учини?

„— Не питај ме побратиме — рече Живко, али даље не хте ни словца проговорити; а после се тужно осмехнуо и понудио ме је ракијом:

„— Пи, Миладине, не знаш како је то добро пити!.. Ја видиш да не пијем, бих умро, ил бих полудео... А овако, ето као што ме видиш, жив сам!..

— На то је са свим жалостиво ућутао; пили смо ракије, али нисмо ништа проговорили; ја га нисам хтео ни за шта питати, јер сам све знао шта га боли: знао сам његове бриге, познавао сам му прошлост а тако исто и садањост, па велим, што да га мучим, кад се и сам доста мучи... Сиромах!.. Не знаш, учитељу, како ми га је жао; и ја све не верујем да ће он живот свој природним путем свршити... Има нешто на његовом лицу што ми казује, да ће кад тад погинути.

Миладин се ућута, припали на ново угашену лулу, и удишући дубоко у груди густе димове крџака стаде чисто уздишући приповедати из живота свога побратима:

— Видиш, учитељу, ти калуђери, то су зли људи, ја га не марим никад на путу сретнути, исто ми тако долази, као и змију да видим; неваљатни су, пакосни, никоме не мисле добра;

веле неки да су побожни, али они не верују у бога... о, знам ја њих добро!.. кам да их сви знају!.. Под оном црном хаљином нема срца, нема душе; онда кад ти најлепше говори, онда ти најцрње мисли.

Ја нисам знао какве свезе имају калуђери, са приповетком о његовоме побратиму, чија ме је несрећа већ почела тиштати — па сам га хтео и запитати, али он и сам поче да ми разјашњава оно што нисам могао разумети.

— Као што сам ти казивао, пре четири године није било угледнијега ни веселијега момка у целој околини, него што беше мој побратим Живко из д. Мутнице; тамо опет код нас испод Хртња није било дивније девојке него некаква Стана Чукурова из Лукова... Што се мене тиче, право да ти кажем: мени се није допадала, било је нешто на њој што ме је од ње отуђивало: кад ме погледи, ја оборим очи доле; а кад ми говори, мене чисто уши заболу, глас јој танак, веле да пева као вила у гори, ал мени рекао бих кроз мозак дере; нос јој је мало прчаст, широк, па су момци и њега хвалили; уста јој беху румена, напућена; једно је на њој било што се и мени допадало; то беше бело као снег лице, које су густи праменови црне косе кружили и после јак и крепак стас, који је тако гибак био као млада трска, коју би човек могао превити у котур а да се не пребије.

— Пре три године, баш на саме Духове дође ми побратим у госте, беше као нека заветина у нашем Лукову; дан леп, планине се зелене, а поветарац носи са големога Хртња мирис од здравца; по врховима планинским играју се златни и ружичасти облаци, изгледају као леп венац од самога цвећа; и одиста учо, кадкад ти се чини као да га је нека вештачка рука у оно модро камење уплела, тако су дивни и шарени!

— Долазак његов све нас је обрадовао, јер су га сви у кући радо имали; сваки се од нас журио да му у колико више може угоди и угове. Кад смо се мало вином и јестивом поткрепили онда ћу га ја понудити да идемо мало до пред цркву, где су момци и девојке коло играли.

— Вала, побратиме, рече Живко — можемо и донде отист, а право да ти кажем за то сам ти и дошао да као и ја видим каква ви је слава, да ли је у чему надмашила нашу у Мутници што је у светој Петци проводимо.

— За тим је притегао своје тканице, а за појас је угодио своје сребрњаке, онако као што их Шумадинци носе: алеви вес је мало накривио а дуга свилена кићанка бије га по рамену,

на њему бела ђока без рукава, а танка кошуља црвеном вуницом изпреплетана... Е, учо, милина га је било видети!

— Кад смо отишли пред цркву, цео народ је погледао у њега, а није само једна девојка уздахнула: ох, кад би јој он у срећу пао!..

— Један од скупљених момака, извади иза појаса своју дугачку врулу и стаде свирати орловку; момци и девојке ухватише се за руке, и силно као вихор стаде се окретати коло; на девојкама звече низови сребрних и златних новаца а под ногама чврстих планинаца тутни земља, рекао бих љуља се... Већ су се многи ознојени и уморни пустили из кола, само још понеки момак и девојка играју, али усиљено; само Чукурова Стана што је високо дигла главу, па се лукаво смеши на мог побратима... У тај мах се и мени доста допала; по беломе се лицу просуло оно жарко руменило, а очи јој севају као варнице. Кад су се и они пустили, побратим дође мени, пребаци своју руку преко мога рамена, рука му је дрктала, а беше врела као жива ватра.

— Побратиме, рече ми — чија је оно девојка што је до мене играла?

— То је Стана Чукурова, рекох му ја — то је кћи оне жене што је покушавала да отрује свога мужа, те је због тога све до скоро била на робији.

— Мој побратим спусти руку са мога рамена; а ја сам приметио, да се дубоко замислио, а кад се коло опет отпочело играти, он се на ново ухватио до Стане, сад је већ лакше играо кадикад се само пригнуо њеном увету и нешто јој шаптао, на које му је она такође шапћући одговарала... Кад су се пустили он се изгубио негде међу дрвима, а ни њу нисам видио... Тек после кад су се људи почели разилазити вратио се и он ал она се није више враћала, по свој прилици је отишла кући својој.

— Живко целим путем до куће није проговорио ни речи, био је забринут, густе обрве су се надклопиле на очи: ко зна о чему је премишљао; по некад је уздахнуо, болело га је нешто.

— Кад смо дома стигли не хте да уђе у кућу.

— Побратиме, вели — имам с тобом нешто да разговарам; имам нешто да ти поверим, а нисам рад да ти и стара мајка о нашем говору што чукне, него да идемо некуда у крај.

— Кад смо били на само, стаде он уздркталим гласом говорити.

— Побро, није вајде, ја ову Стану, чија је да је, морам за жену узети... Па баш да јој је мати три мужа отровала, она мора моја бити!

— Ја сам га одвраћао од тога, али све у залуд! Он се решио да је узме, и то још оно исто вече, исту ноћ!

— А ако девојка не хтедне с тобом ићи?.. питао сам га ја, јер ме је толика његова наглост упрепастила. После сам и то приметио: шта ће радити, ако јој то мајка не допусти?

— За то се не брини, побратиме, мајка не ће ни знати: Стана је псе одпратила на салаш, а очух јој се данас добро нацевчио, не ће осетити па да му пола куће однесемо, а некмо ли што друго.

— Дакле и Стана има вољу с тобом да бежи?.. Е то је чудно! рекох му ја... Чудно заиста, једва се видисте, па се већ и заволесте!!. Побратиме, то не ће испасти на добро...

— Ја сам говорио као да сам у напред знао шта ће бити... Али га нисам могао одвратити, него сам му и сам помогао у његовоме подузећу... Кад је било пола ноћи, наши у кући већ су давно поспали, у целоме селу нигде једнога гласка да чујеш. Живко оседла и мога и свога коња, вежемо их онако оседлане за једно дрво украј пута, који води преко Честобродице, али странпутицом право у д. Мутницу. Пут је онде јако стрм; то је управо нека путања, којом без невоље нико не путује, с једне и друге стране големе букве и растови, и дању је тако дебела сенка, да човек из даље једва разликује предмете на томе путу. Ја сам дрктао од страха, кад ми је казао да тим путем мисли своју невесту проводити, али се њему противити беше узалуд; он је тако решио, и тако је морало бити.

— Кад је све било спремљено онда ми Живко пришапута:

— Побратиме, време је!..

(Свршиће се)

Ђ. Јакшић

ЈЕДНО ПИТАЊЕ ИЗ ДИНАМИКЕ НЕБА

Без сумње је свакоме од нас познато врло добро, да без светлости и топлоте нема живота, и да би због тога цео лик наше земље морао бити са свим другачији, кад тог двога не би било. Исто тако зна сваки од нас, од куда нам долази светлост и топлота; зна, да нам ју сунчеве зраке доносе, и да због тога имамо сунцу благодарити за све што уживамо на земљи. Због тога држим, да не би било од бог зна какве користи доказивати то двоје, што већ сваки зна, па макар и не баш потпуно и свестрано. Али има нешто друго о чему мислим да пишем и са чиме хоћу да упознам оне који нису имали прилике да дознаду.

Је ли нама довољно што знамо само толико, да сунце шаље земљи светлост и топлоту у његовим зракама? Зар да се не породи сумња у нама да ће сунце најзад осиромашити, исцрпети се, и тако престати са шиљањем? Зар се оно не може охладити и угасити? Физика нам је доказала да свако светло и топло тело губи зрачењем — испуштањем у околину — и светлост и топлоту, и мора се најпосле угасити и охладити, ако не добија накнаду ни са које стране. Па како да се то са сунцем не деси? Или се зар њему накнађава губитак са неке стране? Ако је тако, онда се рађа питање: на *који начин* и са *које стране* долази сунцу та накнада? — Ето то је питање које мислим да мора занимати свакога, и на које треба наука што потпуније и тачније да одговори.

Доста је времена протекло док могоше да се појаве и оваква питања; управо онолико, колико беше потребно па да се природне науке бар толико развију, да би била могућа ма каква хипотеза. За то је и било довољно некада човеку знати да му је бог дао сунце да га греје и да му светли, и да се никад у њему

не породи сумња да му се може временом тај дар укратити. Узалуд би се он тада и питао од куда сунцу светлост и топлота, јер једини одговор који беше онда могућ — према ондашњем стању науке — био је — бог. Данас се то све изменуло и наука нам даје јасније, тачније и позитивније хипотезе.

Сваки ће лако увидети да ниједна хипотеза, па ма каква она била не може да одговори потраживању егзактне науке; али је исто тако јасно, да је од двеју или више хипотеза она *најбоља* која се највећма слаже са познатим природним истинама и појавима. Употребу хипотезе при природњачком испитивању сравнио је врло лепо енглески физичар *Тиндаљ* са употребом опијума и никотина. Она помаже варењу сувих и опорих природних закона, даје науци мало пикантног куса, али може да отрује ако се сувише употреби. Нарочито је она шкодљива онда, кад се употреби за објашњење једне већ постављене хипотезе; јер се хипотезом не може одбранити, утврдити ни објаснити никаква хипотеза. За то треба увек при решавању природњачких питања избегавати све оно што је само по себи хипотетично и сумњиво и служити се искључиво доказаним природним законима. Треба довести узрок и дејство у јасну и логичну свезу, како би хипотеза која се хоће да постави бар у целини њеној била логичан закључак из односа, који постоје између узрока и дејства. —

Питање о произвођењу светлости и топлоте на сунцу постављано је и решавано доста често и наравно увек различито, — према ступњу развића природних наука на коме се оне налазише у разно доба. Тако н. пр. док се још веровало да су светлост, топлота, електрицитет, звук и т. д. неке особите материје — fluidum — које се налазе у већем или мањем степену у свима телима, сравњивали су неки природњаци сунце са звоном које непрестано звучи. Али почем — као што је познато — једно звучеће тело *пренашањем* звука на обљижна тела — т. ј. на околину у којој се оно налази — мора најпосле престати звучати ако ни од куда накнаде не добија, то нам се одмах намеће питање: која је то сила што одржава сунце у непрестаном звучењу, и како да се најзад и она не потроши и не наступи вечити мраз и мрак?

Тој „великој тајни“ — као што *Хершел* назива то питање — мислили су неки тиме да уђу у траг, што су веровали да су сунчеве зраке *ладне* и да оне само *буде* у телима неку успавану *топлотну материју*. Према томе не мора сунце које те „хладне зраке“ шаље ни бити *топло*, па се за то неда ни помислити да ће се кадгод охладити. Сваки увиђа да ова хипотеза пада сама од себе и без икакве критике; јер осим тога што она узима са-

свим без основа неку „топлотну материју," која час мирује а час се креће, час је нема а час су опет „хладне" сунчеве зраке кадре да је пробуде, противна је и важној истини: да сунце шаље врло топле зраке. А кад би узели да таке топле зраке извиру из „хладног" сунца, онда би то било нешто више и од апсурда.

Осим ове било је још више хипотеза које претрпеше подобну судбину: не могоше да се одрже због све већма напредног испитивања природних, а нарочито топлотних појава. Заморио бих само узалудно читаоце, кад би их све помињао и критиковао. То би могао бити предмет особите — такође врло поучљиве и интересантне — штудије, којој би ваљало већу пажњу поклонити но што је мени за сада могуће. Али поменућу само две од свију тих хипотеза, и ако само у неколико речи.

Прва се оснива на механичном процесу и брањена је — премда са мало среће — у новије доба од једног берлинског физичара *Веделштета*. Према њој се развија светлост и топлота на сунцу у след његовог обртања око своје осовине. Центрифугална сила обртања, у след које — по познатом природном закону — теже атоми сунца да се одвоје један од другог и центрипетална сила у след које се атоми узајамно привлаче, дејствују једна другој противним правцем, па се у след трења, које се по закону механике мора развијати свуда где две силе противним правцима дејствују, развија светлост и топлота. То је основа тој хипотези.

Видећемо доцније како је огроман топлотни ефект сунчев, тј. како оно огромну количину топлоте шаље из себе у селену; па да би трење двеју тако сићушних сила могло произвести целу ту количину топлоте, коју сунце шаље, морало би обртање сунца око осовине бити преко мере велико. Осим тога, те две силе — центрифугалну и центрипеталну — сретамо не само код сунца, но и код свију осталих, око своје осовине обрћућих се планета, па за што се онда и на њима не развија светлост и топлота? Сунцу треба, као што је доказано, 25 дана да се обрне један пут око своје осовине; па кад се урачуна да је његов пречник 112 пута већи од пречника земљиног, онда излази да се поједини делићи на сунчевом екватору обрћу мало брже од четир пута но делићи земљиног екватора. Пречник највеће планете сунчевог система — Јупитера — само је 10 пута мањи од сунчевог пречника; али се она опет обрне за 10 сати око своје осовине; дакле, се Јупитер обрће шест пута брже од сунца. Спољни прстен Сатурнов надмаша сунце 10 пута у брзини обртања, па

опет ни на земљи, ни Јупитеру, ни Сатурну није примећено развијање топлоте; — бар на површини њиховој не.

Могло би коме пасти на ум да се сунце при обртању таре о неко друго тело и тако развија светлост и топлоту. Али онда настаје питање: *које* је то друго тело? На ово нема одговора. А кад би преко свега тога узели да има неког тела о које се сунце таре, онда нам још стоји на путу врло важан закон механике, који вели, да се при трењу морају најзад кретања изравнати, па кад то буде, онда нестаје трења. Требало би дакле потумачити, за што и *која* сила не да да се кретање сунца изравна са кретањем тог другог тела о које се таре.

Надам се да је сада довољно јасно, да тој хипотези стоје неодољиве тешкоће на путу. Али да поменем још једну, такође врло важну.

Позната нам је маса сунчева. Знамо и запремину његову. Помоћу запремине наћи ћемо врло лако и брзину којом се оно обрће; јер се зна да се оно за 25 дана обрне један пут око своје осовине; зна се дакле колики пут пређе једна тачка сунчевог екватора за 25 дана, па почем је кретање подједнако, наћи ће се врло лако и колики пут пређе та тачка за једну секунду. Кад помножимо масу сунчеву са квадратом тако нађене брзине, имаћемо *живу силу кретања*. Нађено је да она износи 182300 квинквилиона метро-килограма. При томе је узето да је сунце хомогена — једно-образна — маса; дакле је то *највећи* број. За једну топлотну јединицу — количину топлоте која може да загреје 1 килограм воде за 1° Целз.—треба да се потроши 414 метро-килограма. Цео тај ефект обртања свео би се дакле на 440 и нешто више квинквилиона топлотних јединица. Мало даље видећемо да сунце испушта годишње 12.650 милиона кубичних миља топлоте; а у свакој од њих има 408,54 билиона топлотних јединица, — дакле би се цео тај топлотни ефект сунчев потрошио за 180 година, ако би се њиме подмиривала топлота коју сунце шаље из себе. — Ова хипотеза пада дакле под ударцем најјаснијих природних закона.

Друга хипотеза, о којој за сада не могу опширније говорити, јер се морам и тако враћати на њу, оснива се на хемичном процесу. Њу су створили хемичари и они тврде да се на сунцу развија топлота хемичким процесом, тј. сагоревањем. Поред осталих непобитних разлога, које ћу даље навести, довољно је за сада поменути само то, да је *енергија* којом сунчеве топле зраке продиру кроз сва тела већа но енергија зрака долазећих из ма какве хемичким путем произведене ватре. Али — као што рекох — мораћемо доцније мало ближе говорити о томе.

Тако је пропадала хипотеза за хипотезом; једна је била противна овом а друга оном закону природном. Питање је било постављено и чекало на реалније, позитивније решење. *Др. Мајер*, практични лекар у Хајлброну, решио је то питање 1848 године, оснивајући се на познате и доказане законе механике и астрономије, а нарочито на законе развића топлоте механичким путем, којих је он такође један од првих проналазача. Према томе, може се то његово решење, бар у главном, сматрати као резултат досадањег природњачког испитивања и као сходно данашњем ступњу науке.

Као сваки стручни рад, тако и његово решење претпоставља у читаоца прилично знање математике, механике и осталих природних наука, па се за то и налази у њему доста математичких образаца и закона у врло мало речи изречених. Намеравајући познати и наш читалачки свет са једним тако важним питањем, гледао сам да будем што јаснији, да претпоставим да читаоц влада са мало мање знања из поменутих наука, како би ширем кругу ствар била приступна, па сам за то изоставио све математичне формуле и објашњавао све оно што писац само узгред помиње; наравно онде, где се може то учинити а да се коректност закона не повреди а опет не употребе ни математичне формуле. Нарочито сам сматрао за нужно у самом почетку разјаснити појам механичког рада и како се он мери, као и начин мерења топлоте и шта је то калорија.

Уверен сам да се нисам нигде огрешио о тачност и прецизност саме ствари; а ако сам где где и остао нејасан, надам се да ће ме извинити сви они, који знају како је тешко оваква питања, која су управо резултат подубљег изучавања природних наука, решавати на „популаран“ начин.

Дакле: *„како се развија на сунцу светлост и топлота.“*

I

Пре но што пређемо на решење постављеног питања, биће добро проговорити коју о развићу светлости и топлоте у опште.

Топлота има врло много извора, и кад год је у већем степену налазимо је у друштву са светлошћу. Она се развија при горењу, трулењу, врењу, мешању сумпорне киселине са водом или алкохолом; ње има у електричном светлацу и галванској струји; јавља се при удару двају или више тела, при трењу, кретању и т. д. У опште рекавши: топлоте има свуда где има кретања и рада.

Кад посмотримо све начине на које се могу топлота и светлост да произведу, видећемо да се они деле у две велике категорије: *хемички процес* и *механички рад*. Наравно да је ова подела вештачка и да се не оснива ни на каквом стварном узроку; јер кад се хемички процес и механички рад сведу на крајњи узрок, они су једно и исто, — *сила*. Она је основни тип из кога се сви природни појави развијају један из другог. Сила је узрок кретању, а оно је — *живот*.

„Да се топлота развије нужна је извесна *потрошња*.“ То је природни закон који нема изузетка. Ми поделисмо све потрошње на хемичне и механичне, и остаћемо при томе, јер овде није место *доказивати* јединство природних појава и сила, него *применити* већ познате резултате тог закона. Ми видимо да се топлота развија увек кад се две хемичне материје, које имају велико хемично сроство, ударе једна о другу. Исто тако видимо да се она развија и кад се два тела тару једно о друго, кад се сударе, или кад се крећу. Али то све није још довољно. Топлоту треба још знати *мерити*. Треба наћи начина којим би се *количина* топлоте, развијене хемичким или механичким путем, *бројно* изразити могла. Другим речима: треба имати *топлотну јединицу*, тј. основну меру, којом ће се топлота мерити као што се дужине метром а тежине грамом мере. Јасно је да је могуће врло много таквих основних мера узети, као што ни метар није *једина* мера за дужину и грам за тежину. Зависи дакле од наше воље.

Наука је до данас усвојила само два начина мерења топлоте, од којих је један згодан за практичне цељи а други много бољи за научна испитивања. Први је начин: мерење топлоте са термометром. Сваки ће знати шта то значи *степен* топлоте, и да га има од три врсте: Ромиров, Целзијусов и Фаренхајтов. Почем је Целзијусов основан на десетичној подели, много је згоднији за рачунање и за то је најупотребнији. Али је овај начин мерења топлоте примењив само на ниже температуре, које обично у практичном животу човечијем долазе, и осим тога *степен* није никаква *апсолутна* јединица, па се за то не могу на њега ни применити тако лако математичне операције, које су битни услов за опширније испитивање топлотних појава. Степен топлоте нађен је — као што знамо — емпиричким путем, употребом справа и ствари које никад не могу бити потпуно тачне; а осим тога морамо рачунати увек да смо и при самом посматрању погрешили, почем и наше око није потпуно савршено и код сваког једнако. Осим тога степен показује раз-

лику, однос између једне и друге температуре, а никако извесну, опредељену количину топлоте. За то је за научно испитивање згоднији и бољи други начин мерења топлоте, који се истина оснива на овом првом, на степену; али он претпоставља неки идеални, теорични степен, а не онај кога нам наши термометри показују. Тај други начин даје нам апсолутну *топлотну јединицу*, као што су метар и грам јединице дужине и тежине.

Количина топлоте, која загреје један килограм воде за један степен Целзијусов, названа је топлотна јединица, или калорија, а бележи се обично са C.

Неколико примера за објашњење.

После дужег испитивања нађено је, да један килограм сувог ћумура развије 7.200 калорије кад потпуно сагоре. То значи, кад један килограм сувог ћумура потпуно сагори, развија толико топлоте, колико треба да се један килограм воде загреје за 7.200 степени Целз. или што је све једно, да се 7.200 килограма воде загреју за 1 ст. Целз. То се укратко каже: сув ћумур даје 7.200 калорија.

Добар камени угаљ даје 6000, савршено суво дрво 3.300 — 3900, сумпор 2700 а водоник од прилике 34.600 калорија.

Из искуства се зна, да само већа количина потрошеног материјала може развити већу количину топлоте, и да околности под којима се материјал троши, немају никаког уплива на *количину* развијене топлоте. То значи: докле год будемо трошили исту количину материјала, добићемо и исту количину топлоте, — па ма трошили механички рад или хемички материјал, ма ишло сагоревање брзо или споро, и т. д.

Дакле „количина развијене топлоте, зависи једино од количине потрошеног материјала.“ Кад знамо колико топлоте може да развије известан механички рад, моћи ћемо врло лако прорачунати колико ће топлоте развити други механички рад, који је неколико пута већи или мањи од првог.

Мислим да ће бити на свом месту, ако се сада укратко бар упознамо са начином мерења механичког рада, како би после боље разумели односе, који постоје између њега и топлоте; јер ти су односи наравно *бројно* изражени, па нам за то треба најпре и механички рад бројно изразити, мерити.

Као што се у природи може да мери на више начина, почем зависи од наше воље коју ћемо јединицу узети за мерило, тако је и са механичким радом. И њега можемо мерити на врло много начина; али ми ћемо поменути само два, који су најзгод-

нији за рачунање, па за то и усвојени од свију физичара и механичара.

Кад један радник дигне известан терет на извесну висину, он је свршио известан механични рад. *Бројно* ћемо изразити тај рад *кад помножимо јединице подигнутог терета* (оке, килограме и т. д.) *са јединицама висине на коју је тај терет подигнут* (стопе, метри и т. д.)

Ако је н. пр. подигао 10 килограма на 4 метра висине, свршио је механички рад од $10 \times 4 = 40$ метро-килограма.

Почем је метар свуда усвојен као јединица дужине а грам као јединица важине, то је и за *јединицу механичког рада* узет онај рад *који подигне 1 килограм на 1 метар висине;* и та је јединица названа: *метро-килограм*, а бележи се краткоће ради са mk. —

И тако кад од сада кажемо за један механички рад, да је раван 24 mk. онда се разуме под њим, онај рад који дигне 6 килограма на 4 стопе, јер је $6 \times 4 = 24$; исто тако и онај који дигне 12 кил. на 2 метра, 4 кил. на 6 мет. 1 кил. на 24 мет. и т. д.

Други начин којим се мери механички рад, оснива се на *тежини* и *брзини*, којом он ту тежину креће. У томе је случају *механички рад раван производу из тежине и квадрата брзине*.

Ако н. пр. каква сила креће 5 килограма са брзином од 3 метра у секунди, онда је механички рад те силе раван $5 . 3^2 = 5 \cdot 9 = 45$ mk.

У практичном животу много се чешће употребљава онај први начин, јер је простији и згоднији за рачунање; али у питањима теоричким, а нарочито питањима из астрономије, мора се више употребљавати овај други, почем у њој сретамо највише масе које се крећу извесним брзинама. —

Још нам остаје да се упознамо са односом, који постоји између механичког рада и топлоте и да видимо, како се они претварају једно у друго; тј. колико нам ваља употребити механичког рада, па да добијемо количину топлоте, која нам треба, и обратно.

(Наставиће се)

Ђ. Данић

ВАСА РЕШПЕКТ

(Наставак)

У греху огрезнула а не зајажена, својој демонској страсти нове жртве доноси, и у гасећој се стидљивости похотљиво јој око сласти налази.

Емилију је с матером на душу узела.

Награда јој од грофа није изостала; и то још није било доста, већ је Емилију и даље вукла, и гурнула је у вртлог највиших зала по женску. Сво њено стање стечено је сузама жртава; њена корист, њено уживање, другима пропаст.

И та Матилда не ће да позна Емилију, и њену матер.

Матилда, тај комад од негдашње лепоте, усрећила је једног старца, који у својој фривољности, да се зове још да је жив, да му је већ сво племенито осећање изглодано, спао је на ђаконије праве Месалине, а свој род, своју крв је изневерио. Искључио је свог јединог сина из наследства; сирочад његовог брата пиште, а он је све својој разбибризи уписао.

Кад то чу Решпект, све пламти му срце; обузме га страст за осветом, једва се држи, а да им се не изда.

Емилија и мати немају куд, нов дешперат их спопадне. Баш немају откуд да живе.

За два три дана забораве и на нанесену неправду од стране Матилде; та оне су већ таковом чему привикнуте.

Такова женска опет као Матилда, научена је на таково поступање, и код ње није шта ново таково што; не једну жртву је тако оправила.

Решпект пре времена плати и други месец напред, само да имају трошка, а Емилија узме гитар, па заборави сву невољу, и Решпекту свира, пева. Кад пева, лице јој се смеши, а срце тужно, и на оку јој можеш читати. Формално кокетује, а Решпект онда гледи на страну, па глади бркове.

Зове Емилија Решпекта у шетњу, у позориште; он не ће. Чуди се Емилија, нит зна да је воле, нит зна да је не воле.

Види Решпект како је код ње и матере. Долазе девојке и уче код Емилије гитар и играти; дођу и младићи, па онде пију и певају.

Емилија не зна још како са Решпектом стоји; мора га једаред из флегме извући.

Моли га, да се с њом по променади шеће; ако јој то учини поклониће му и душу и срце. Решпект одбије, каже да је више сажаљује нег да би љубави тражио. Емилија поражена, већ види да је од свуд са свим поражена.

Но и Решпекту већ није до чекања, и његова судба мора се решити.

* * *

Већ се рат започео. Срби се у велико туку, свуд на све стране гужва. Бан Јелачић, Виндишгрец већ су упали.

Врбује се на све стране, особито у Пешти. Кошут својом речи успаљује сву Мађарску, свуд се траже борци.

Решпект не може оклевати. Не зна на коју ће страну. Он би најволео против Турака, ал у Турској је мир; Србија у миру оргије слави. Под оним барјаком, где је у две регименте служио не ће да војује; напротив готов је против Метерникових питомаца крв пролити. Ко ће замерити то патнику, петнаестогодишњем робу. Имао ли право ил неправо, патња његова заслужује, да му опростимо.

Једне ноћи здраво промишља шта ће да ради.

Дође код „беле лађе“ у кафану; то је српска кафана.

Ту се шушка, један другом пришаптава, како се тамо доле туку; на сваком лицу види се радост кад чује да се Србин држи. Само један Србин из Србије на једном месту сам озбиљно седи пуши и пије кафу. Фес му је на глави, на њему антерија и шалваре. Решпект није волео те људе који шушкају, већ који су озбиљни. Види „Сербијанца“, приђе његовом столу и седне до њега. Овај га погледи и измери. Решпект поздрави га, и после обичног увода како сте и одкуда сте, одмах се познаше, који је какве боје. „Србијанац“ је био „Вучићевац“, који се није слагао у том што Книћанин против Мађара са својим Србима војује, а не против „Шваба“; ал ипак био је резервират, јер не зна шта Решпект мисли, и не да се са свим за реч ухфатити. Тако Решпект да дозна како у Турској ствари стоје, запита га:

„А како је у Турској? Зар онде се нико не миче да ослободи рају?“

„Онде је мир — у Турској је све красно."

„А зар неће Србија што започети? Шта је тамо код вас?"

„Све мирно, нама хвала Богу ништ не фали; ми имамо устав."

„А кад ће се код вас започети? Зар се ваљда бојите Русије. Та Николај има са собом доста посла, вреба Француску, а ви би сте лепо могли почети. Видите Аустрија не може вам шкодити, има са собом посла. Па шта већ чекате?"

„Знаш, бре, ја не знам политике, ја сам овде трговац. Ја овде имам посла са „Молошем" и „Гудом", а кад дођем кући, ја идем код капетан Мише у Влашку, па ако ми треба новаца ја тргујем, а не знам за буне. Код нас буне нема, него код вас. Ено Книћанинъ, па иди помози овде себи, а за Турску се не брини."

„А шта се чује тамо, ко предводи војску?"

„Книћанин и патријарх. Книћанин је други, а патријарх први."

„Дакле ко је први командирендер тамо?"

„Патријарх."

„Азебата ја сам хусар био, ја нећу да ми калуђер командира. И мог прадеду и све моје земљаке довео је калуђер, па ћемо се овде појести, него ако хоће патријарх да нас води у Турску да наше старе земље опет задобијемо, онда ћу ићи за њим, овако не. Зар још и ово мало овде да утаманимо? Него ако хоћеш преко да идемо."

„Јок, не да Стамбол, ни Решид паша."

Решпект је сад на чисто дошао. Још три дана, па ће се врбовати за простог хусара, баш је сад једна нова регимента у формацији; но најпре мора своје ствари уредити.

Договори се са Аницом, и она је на све приправна. Новаца има да може и две године живити. И оних дванаест дуката су у ње, што је Решпект у логору добио. Аница зна да ће се врбовати; где буде регимента, ту ће и она бити.

Све је већ приправно. Један дан Решпект јави Катарини да ће одлазити и већ пакује, па пртљаг однесу.

Већ да се опрости. И мати и Емилија жале.

Кад дође тренутак опроштаја, он их замоли да седну, што оне и учине, и сад стане овако говорити:

„Кога овде пред собом видите, то је Васа Решпект. Јест, ја сам Васа Решпект. Чуо сам све грдње, ал све вам праштам; него ви сте, мати, криви свој несрећи целе породице. Није вама нико крив него сами ви; ви окаљасте вашу душу. Место да вам се осветим за грдње, дајем вам' ево мало новаца да можете мало животарити, и радите и патите се као што се ја патим, а исповедам пред Богом и пред вами да сам невин, но та Матилда,

што је вама скрхала врат, скрхала је и мени. Ја идем сад у рат, и ако се вратим, и ма где вас видим овако безпослене и јадне несретнице, онда се држ'те од Васе Решпекта. И ти, Емилијо, опери љагу твоју, као што ћу ја туђу љагу са мене крвљу прати. А ако те још једаред тако нађем, онда боље скачи у Дунав. Збогом!"

Баци им на сто новац и удали се, а оне убезекнуте једна у другу гледе, једва могу к себи да дођу.

Решпект се пријави за хусара. Још онај дан је оправљен у свој депо. Аница му следи.

*

После четири недеље Решпект је већ у ватри, и после тога одмах каплар. Виндишгрец и Јелачић напредују, Мађари се повлаче натраг, и траже где ће се опет скупити. Нема дана без борбе. У опасном каквом патролирању, ту је Решпект; ако у преходници, ил у заступници, Решпект не сме фалити; свак се диви његовој храбрости.

Већ је стражмештер. Допустише му где је могуће и Аница ту да може бити, и заиста није им била на штету, јер је болне и рањенике послуживала. Код Каполне спасе мајору живот, посече једног уланског лаћмана, и то грофа. На то постане лаћман. Но Виндишгрец освоји Пешту и Решпект са својом регинентом дође до Великог Варада.

Ту се неко време забави, док се војска опорави, и боље устроји. Сад га хтедоше преместити да војује против Срба. Он се јави и замоли да га оставе, да је готов пре главу изгубити, нег да у друштву Роже Шандора сродну крв пролива. Код другог узели би за непослушност, но он тако је био већ признат делија, да му нису за зло примили, но држали су да ће бити добар и против другог.

Но због тог, што није хтео да иде против Срба, многи се мргодили, и у самој његовој регименти почеше гдекоји о његовој лојалности сумњичити. Решпект је све то стрпљиво сносио, знао је да то извире из зависти, а Српство им је само вент. Но толико им је ипак казао, да се због тога неће засад упуштати у личне сукобе, но да не ће то ни заборавити, и кад дође до боја, пазиће на бојном пољу на своје противнике, шта ће они починити, а они нек пазе на њега, па да видимо ко ће се посрамити.

Дође пролеће и започне се нов војени поход. У тој првој кампањи дође Решпект у кор ђенерала Дамјанића; баш командант за њега.

Дамјанић дође код Цибакхазе, код Зађве и Тисе, јуришем продре преко моста са црвенокапским батаљоном, који командује

делија Фелдвари, опет српске горе лист, и преметну после Каргерову бригаду, која ту пострада. Дођу у помоћ банови хусари и драгони. Сад ће Решпектов ескадрон јуришити на драгоне. Тај ескадрон као бујица навали на драгоне. Ескадронско крило где је Решпект био, упадне у гужву баш са оним одељењем драгона, где је био драгонски дивизионски командант, мајор. И у тој гужви, melée, позна Решпект свога човека. То је био онај ритмајстор, због кога је био кажњен и премештен, и у след тога што је тако страдао, — тај исти, с ким је у канцеларији онај афер имао. Тај негдашњи ритмајстор одмах у почетку буне премештен је у драгоне, јер је његова хусарска регимента Мађарима прешла, а он није хтео с њима, те тако премештен авансира. Ни драгонски шлем није га могао скрити пред Решпектовим оком, па и мајор је на први поглед спазио Решпекта. Та како не би познао гују Решпекта, онај прототип хусарски.

Решпект како га смотри, одмах запламти, помисли боже помози, па најпре јурне сабљу у бок трубару, који му сметао, и у тренутку извади, овај падне, коњ му одскочи, а Решпект једним скоком је на левом боку мајора, а себи на десно, и у исти мах испарира мајоров одбранбени махај, и одсебним ударцем у маху посече му врат до половине, на што мајор сруши се и сабља му звекне. Решпект дочепа коња за улар, а већ око њега су драгони на буљуке растучени, преметнути, па већ трубе retraite; коме уво, коме нос је ту остао, и то све за тили час. Решпект дода коња момку, а он са осталима јури драгоне, да сви не измакну, и више пропадне нег што се спасе.

После свега Решпект није хтео да иде да гледа свог душмана, а да му се очи освете науживају, задовољио се коњем као трофеом, а други који су тражили и нашли су шиһара у мајора.

Решпект авансује за обрлаћмана, и буде похваљен.

Сад се опет показа код Тапије Бичке, где је Дамјанић Клапку из блата извукао, то јест, да не поправи Дамјанић, изгубљена битка, а морала се поправити новим јунаштвом.

Па опет Решпект туче се као змај код Ижасега, где су потучени Виндишгрец, Шлик и Јелачић, и Пешта дође у руку Мађара.

У исти мах Дамјанић окрене се на Вац, баци се на Гецову бригаду да јој пресече повратак; погине Гец, бригада распрштена, и похватана и у том нападају опет ту је Решпект.

Сад опет побеже Виндишгрец. Јелачић бан спусти се доле низ Дунав. Један део мађарске војске остане да освоји Будимград, а остала крене се горе на бечки друм, и да горњу Угарску

од Аустријанаца очисте. У овој војсци је и Решпект, опет под Дамјанићем.

Опседну Будимград.

А шта ради сирота стрина, чика Јосина удовица?

Још за живота чика Јосина, он и она тако су удесили, да кад које кога преживи, заоставше сво имање ужива, управо стрина да ужива, а после њене смрти да све остане његовој родбини. Он умре, и њој, то јест, стрини, све остане на ужитак. Но у његовој тој тестаменти било је још чудноватих неких располагања. Чика Јоса умрьо је, но ипак одржао је реч, никад није више своје рођено место, Сентандреју походио, и опет је оставио једној цркви, где се родио, хиљаду форината. Начинио даље легат, да се после њене смрти положе више хиљада форината, па од камате тог капитала има се удати каква ваљана сиромашна девојка за ваљаног занатлију. Па онда оставио је чивутској синагози неколико стотина, и Чивути су у своје време, кад су новце добили у новинама захвалили, и уздигли као неку реткост толеранције. Па још оставио понешто и неким официрским фрајлама, сиротама, којима од родитеља није ништа остало, и морале су поштено живити од свог рукодела.

Тако чика Јоса умрьо је као што је живио, као елегантан, милостив особењак, и ту елеганцију и после смрти, сада можеш видити у Будиму у српском гробљу на његовом споменику.

После његове смрти са свим се код стрине преиначило. Она није волела његов род, као што то обично код стрина бива, и окружена је била туђим људма, и женскима, понајвише улизицама.

Стрина је била већ јако преко седамдесет година. У првој младости, још као неудата, могла је имати буран живот, и морала га је имати, а толико сигурније, што је и сама као „модистка" у кућу примила неизвесног владања младића, који је у првој младости своје имање потрошио, и то млађег од себе; ал у течају времена постала је тако строг морални судија, да у њеном кругу когод тек онда се за доброг држао, ако је кроз њено решето добро прошао. А да је много решатала, особито његову родбину, сумње нема. И за то родбина кроз њено решето није ни прошла најбоље.

Обично који су у младости прошли кроз буран разноврстан живот, кад им после посао врло добро иде, забораве своју прошлост, и строго критикују и осуђују оне, који то исто раде што су и они у младости чинили.

Тако код стрине био је у милости један господин калефактор, иначе прави господин, и што је он рекао, то је држала за свето. Тај калефактор такођер није трпио родбину, која је

бајаги због Решпекта и Стевана постиђена, него је скупио око стрине те улизице, који ће пред њом увек родбину решетати, и пазити да се ко од ње не увуче.

Споменуто је каквих је лепих ствари било у чика Јосе. Скупоцене сибирске бунде и изврсне слике, све сами ремеци сликарске уметности и друге драгоцености у драгом камењу у сребру и злату.

Кад су Мађари Будим опсели, стрина се није за времена из града иселила, но није ни могла; јер такова женска, која је педесет година живила у највећим угодностима, без престанка, што но кажу као бубрег у лоју, готово размажена, морала се од страха разболети, како је само чула да ће Мађари град опсести.

И доиста на први глас, да су Мађари ту, добије стрина срдобољу и леже у кревет.

Стринина кућа је на педесет коракљаја од стонобеоградске капије, а једно двеста коракљаја од палате „командирендера." Ту ће јуриш најжешћи бити.

Топови ричу, праве „брешу" и већ су тамо, где је споменуто и начинили. Већ има више бреша. Јуриши се, буду најпре одбијени. Сад се започе на ново јуриш. Граничари и Талијани бране се јуначки. Ту се јуначки држи шестнаестгодишњи младић Џавер-Николић Сентомашанин, па делија Стојковић, лаћман од талијанске регименте Чекопијери. Ђенерал Хенциословљен на предају пре тога, не предаје се.

Сад са свих страна јуриш. Хенци са својима туче се очајно, особито Граничари; но мноштво и одушевљење мађарске војске преодоле. Хенци баш тамо до палате „командирендерове" код бедема при јуришу јуначки паде, а Мађари са свију страна руљом рупну, и сав град заплаве.

Ту је сад покољ. Кога ухвате, убију, прободу. Гарнизон се од чести предаје, од чести повлачи се у борби једнако у оружничко здање и у друго здање, у башти, од стране источне према Дунаву и Пеште. Овде затворени Граничари не предају се, но у очајној борби изгину.

Победноци нису уважили дужност и узвишену храброст Граничара, очева толике деце и браће толиких сестара, и нужду мајки и љуба, и у борби слобода је закаљана крвљу невиних.

Тамо где је Хенци погинуо, на неколико коракљаји, на сред пијаце видићеш леп споменик, а на њему написана имена свију тих јунака, и кад онуд прођете, станите, и прочитајте сва та имена; то је јуначка читуља, и ваше читање, за њих је молитва.

Сирота стрина, како је чула јуриш, баш од страха умре.

После освојења, кад се опет све стишало, у кући код стрине све празно. Нема стрине, нема сибирских буњда, ни ликова, нити драгоцености остале. По собама све поваљано, поломљено. Једни кажу да су хонвиди разнели све те лепе ствари, други опет кажу, да су улизице са господином калефактором посакривали; доста то да их хала и магла однела, и доцније, када је дошло до деобе, коме је дошло какво драгоцено парче ил комад у наследство, морао се задовољити само голим писмом у тестаменти.

Тако слава чика Јосине куће трајала је само по столећа, и прође са „шумом."

У ово доба је и сирота Марија у Деблингу умрла.

*

Друга, већа војска под Дамјанићем, Клапком и Нађ-Шандором гоне Аустријанце. Виндишгрец остави команду, а прими је ђенерал Велден. Но ни овај није успео. Мађарска војска бујно напредује и бори се са највећим одушевљењем. Пошљу из Италије ђенерала Волдемута, који се у Италији одликовао. Ал код Нађ-Шарлова пао му с чела ловорик. Ту је био од те тројице потучен; последња војска, која се Мађарима опрети могла.

Ту је и Решпект. Већ је пре битке постао капетаном. Доби заповест да удара на аустријско једно „каре"; у косом правцу као бујица спусти се на кут од „кареа" и продере; ломе се бајонети, пешаци под коњским копитама премећу се, већ су расприштени и погажени. Но улани дођу у помоћ, баце се на Решпектов ескадрон, и у први мах од копаља млоги се преметну, и Решпект да „retraite" трубити, у исти мах удари други хусарски ескадрон Решпекту у помоћ, и дегажира га. Док ови улане туку, донде има Решпект времена да ескадрон на ново формира, и већ кад је готов види да је један киразирски ескадрон наперен на онај хусарски ескадрон, који већ улане премеће. Решпект баци тамо око као соко, измери згодну даљину у тренутку, заповеди „атак" па пљесне са већом коњском хитрином на киразире. Решпекту од брзине на калпаку челенка се савија, сав је прелегао на коњу сабља му над главом коњском међу ушима пружена, зна и куд ће грухнути, са својим коњем измеђ две киразирске коњске главе, па подупрев се на зенгији, дигне се, па удара десно, лево. Велики киразирски коњи, мањи хусарски у жестоком судару, гдекоји поклéцну, но Решпект с неколицином начини сокак, ту се сад сече боде, с коња чупа један другог, и где је Решпект, па кад удари киразира по кјести шлем му се накриви, глава му се нија, ил испод пазуха му у тренутку сабљу сјурне и извади, па опет трећег по образу мазне. Киразири бегају, тако се све труби

час атак, час retraite, и Аустријанци су разбијени, што може, повлачи се натраг. И Решпект добије две ране, на руци и на челу, што је најлепша рана, та дичи јунака.

Ово је била најлепша победа у целом рату. Ту је био врхунац славе за мађарску војску. Да нису у то доба посели Будим изгубили људе и време, и да је и та војска ту била, нико не би пут к Бечу препречио. Но то на страну.

Распореди се које куд војска. Решпект ће доћи, са својим ескадроном на штацију у месту Е. и ту ће се и дуже забавити.

Ту ће му се за кратко време и ране излечити, које нису опасне.

Добио је и декорацију за храброст.

Како се опоравио, он своје послове лепо оправља, и ту чека на даљу заповест.

У месту Е. један леп мали дворац; кућа сваком отворена. Официри одлазе тамо, па фале домаћицу како је гостољубива. па покрај тога умиљата, па и ако није баш са свим млада, опет је у најбољим годинама, и „љубведостојна.“ Она је удовица, и ту су већ окукали.

Решпект зна у каквом је месту, и то зна да је ту Матилда. То је оно место, од куд је Емилија и њена мати испред Матилде избегла, па и то врло добро зна: да ће се она и њему добра показати, као год што се показала и прама „царски“ киразира и улана, јер њој је то све једно, она је у томе „космополиткиња“ и све врсте трупа пријатељица је, прима их.

Решпект са свим се опорави, и обуче се парадно као коњанички капетан, на прсима декорација, да походи милостиву госпођу Матилду, коју су већ сви официри походили по упутству Решпекта, и по којима дао се извинити, што је још досад због рана походити није могао.

Решпект је командант штације, па то је већ давнашњи обичај, да командант и официри таквим кућама прву визиту учине.

Особито Матилда је била чувена са своје гостољубивости, још док је и покојни господин живио, па и сад, ма да је удовица, јер јој господин стари пре по године умрьо; поплашио се и он као стрина, разболи се и умре. Сад је Матилда удовица, и у црнини је, а такова црнина кокетним удовицама добро стоји.

Решпект учини визиту. Решпект изгледао као делија, непозна га, допада јој се, мисли Матилда таман би за њу ђувегија био. Пријем од стране Матилдине изредан. Она њега не позна, ал позна он њу, и не једаред додирне балчак, па да

сабљу извуче, срце му пламти, ал опет уздржи се. После кратке визите препоручи се и оде.

Матилди допада се капетан, није га познала, ал ипак покрај свег тога на њу прави необичан утисак, у једном магновењу јој је симпатичан, у другом не, таково лице је у животу већ видила, па у спомену многобројних љубавника не зна је л кад год таковог волела ил не. Није на чисто. Даће ручак, па ће га онда боље уочити, да се сети на кога наличи.

Сутра дан пошље билету њему, па онда осталим официрима да их позива за прексутра на пријатељски ручак.

Сви се обећају

Кад прексутра, сви су на ручку. Милостива преседава, а до ње на десно Решпект.

Сад се већ једе, по обичном типару, мало се разговарају, а Матилда једе густиозно, кад држи петокракату виљушку, а мали прст увек надигнут као у пркос, руке наливене, па испод трепавица потајно поглед баца на Решпекта. Решпект опет на њу мрки поглед баца, што опет Матилда за кокетерију држи, јер код јуначког изгледа људи и кокетан поглед је намрштен, и то им добро стоји.

Решпект премеће као од шале ножеве, кашике, па примети на кашици грб ужљебљен, и име, прва два писмена; ту је и аристократска круна ужљебљена.

Дође време да се чаше куцају. Ту је шампањско, ал особито фино токајско вино. Успале се гости, ал боме и домаћица. Од Матилдиног калибра женске добро пију, особито фина вина, јер у бурном животу све то научиле су.

Куцање, наздрављање и наздрављање редом иде.

Решпекту прва наздрави домаћица, сад ће он опет домаћици.

Дигне чашу да се захвали, и доиста захвали се на гостопримству, и то овако:

„Милостива госпођо! Испијам ову чашицу у ваше здравље, а у име нас свију, да дуго поживите. Будући смо ми војници, и дуго овде остати не ћемо, за то ради смо имати какав спомен, да се на вас сећати можемо. У рату је обичај и пљачкати, и сами Наполеонови ђенерали су гдекоји, до душе не пљачкали, но у спомен вечити са астала сервисе однели. Ја узимам слободу те ћу ову кашику за спомен задржати и однети, а још данас пред вече доћи ћу да се још једаред извиним.“

Бурно „живио“ заори. Официри су мислили да је то нека залога будуће љубави, као нека капара за капетана, сви му гратулирају и по двапут се са госпођом куцају.

Кад је Решпект ту наздравицу изрекао, ваљда први пут је у животу слагао, јер тако доиста није мислио, и можда ће му као што је сретан и због тога, ил иначе пресести.

Но и Матилда, како је видила да капетан кашику у џеп меће, збунила се и снуждила, све наопако на питања одговара; изгубила је негдашњу своју продрљживост, што су опет официри приметили, ал држали су да је искрена љубав капетанова буни.

Капетан да знак, дигну се, захвале и оду.

Капетан је велики комплименат начинио, ал из очију јарост му сева, особито кад последњи поглед на њу баци.

Кад су отишли, Матилда промишља, држи не ће добро бити.

Та сребрна кашика, та је још остатак од крађе коју она још код свог господара учини, и због чега Решпект страда.

И ко је видио да један капетан прегледа кашике, па једну да однесе, зар није могао кад је хтео залогу имати, што друго однети, она би му сама дала, него кашику са тим грбом који није као ни име њеног покојника. Све се већма сећа црта негдашњег Васе Огњана, већ сумња није л он.

У греху задављеној души и стари спомени дођу лакше до представке, него ли у обичном стању, и то до ужасне, очајне представке.

У неописаном ужасу чека до пред вече, ишчекује хоће л капетан собом донети гранчицу мира, ил крваву сабљу.

*

Решпект код куће промишља шта да ради. Да је убије? доћи ће који дан и Аница, па још то чудо да види. Друкчије ће он то уредити, да ће и себе задовољити, и Аници ће угодно бити.

Да на знање официрима, да би се он рад пред вече са госпођом Матилдом сам самцито разговарати. То ће толико рећи да у то доба нико онамо не иде. Они драговољно на то пристану, јер су волели и поштовали свог храброг капетана. Мислили су, ту ће бити скоро сватова.

Решпект опет у паради да Матилди визиту прави.

Код Матилде све господски изгледа. Лепа сала, красно гарниpaте собе. Матилда обуче најфиније своје хаљине, набаца на себе драгоцености, мали сатић дијамантима посут, са венецијанским ланцем, на руци скупоцене бразлетне, белензуке. Не зна иде л к њој љубазник, строг исповедник, ил најстрашнији судија. Суетна женска хоће тим и у нужди да импонира.

Ето и Решпекта. Куцне и уђе.

Матилда га лепо дочека, узме га испод руке, па га води

у салу, и понуди да седне. Он седне, а Матилда до њега. Он се опет дигне.

„Ја сам Васа Огњан, Решпект!“ рекне громким гласом.

Матилду канда гром порази. Затрепеће па у несвест падне. Тако лежи на дивану као мртва.

Решпект не ће да је буди, па баш ма умрла; није убио, није удавио. Узме столицу, па седне до ње, код дивана.

Решпект је гледи, мери. Сва прошлост му се у мисли прометла. Ту пред њиме лежи несретница, кукавица, која је њему толико зла нанела. Шта да с њом чини да је убије, да се тако свети на таковој кукавици Васа Решпект, делија, који је на бојном пољу јунацима у очи гледао, да сад своје руке окаља.

Чекаће док се освести, ал не ће за помоћ викати.

Матилда мало по мало к себи долази. Онда Решпект опет поче. Матилда-га укоченим очима гледи.

„Ја сам Васа Огњан Решпект, мораш ме преслушати.“

„Ја сам због твојих греха страдао. На мени за цео живот остала љага да сам злочинац, и који су ми по крви најближњи прстом на ме показују, гле лопова, робијаша. Ја сам сабљом и крвљу ту љагу спрао и рана добио, ал још не смем пред светом са мојим правим именом на среду.“

„Ти си сироту Емилију стрмоглавила, и ногом погазила.“

„Дођи ћу до један сахат са два сведока пред њима ћеш написати просто пар реди, да си ти све оне ствари покрала, због којих сам ја робовао, а покрала јеси, као што и ова кашика сведочи, и донде док сведоци дођу, напиши то писмено, а они ће потписати да си ти то писала и потписала. Сад закључавам с поља врата, да не побегнеш, грешнице, и ако узвичеш мртва ћеш пасти, а ја ћу донде на пољу бити.“

Решпект изиђе и закључа с поља врата, потражи слугу и пошље по два официра, а осталим млађима каже, да за главу не улазе код госпође.

Тако Решпект сам се шеће, стражари док сведоци дођу.

Матилда као полу луда, хода овамо онамо, не зна шта да започне. Да пише? Може је Решпект прејавити и затворити. Бегала би, ал не зна куд и како, Решпект не да. Дође јој на памет да клекне пред Решпекта да моли за опроштење, да му понуди руку и њено благо; ал у другом тренутку сама себи не верује, много је већма увређен Решпект нег да то може учинити. Свакако зло; најбоље би било ипак бегати, ал све затворено.

Но већ ту су сведоци, чује Матилда ход; сад дође изван себе, не може да преодоле, већ као у неком лудилу отвори

пенџер да бега, у истом тренутку кад се врата отворила, и скочи доле.

Под пенџером баш био је са свим шиљаст гитер (grille), онде је баштица, те у очајном скоку падне тамо и убоде се страховито у трбу, па је после тако натакнуту и мучећу се нађу и извуку.

Тако је била позлеђена, да за живот није било изгледа. Дође доктор, сам то увиђа, а она зове попа и капетана; исповеди се да је велико зло учинила, и капетана за навек увредила, и опроштење од њега моли.

Капетан јој прашта.

Матилда умре.

Дође комисија, попише ствари, и попечати. Нашли су много љубавних, и иначе компромитирајућих писама. Сиромах стари њен покојни супруг да је знао, не би је ни по сахата у кући трпио. И од поменуте крађе нашло се по гдешто, ал то је на том остало, нит је ко пре̂јаву чинио.

Но нашли су и фаличну тестаменту, и родбина покојникова путем парнице повратила је своју дедовину.

Решпект није хтео пред светом особито пред официрима казати у чему је њега она тако јако увредила, да је после толико година дошло до тога, да је принуђен био закључавати је, а она да у смрт скаче. Друго опет не би ни добро било да је све то пред официрима испричао, јер ма како да је своју невиност у тој крађи доказао, нашао би се ко, па би ма из зависти ствар истопрчио, разгласио, јер бадава, сваки човек има непријатеља, па би могли још рећи, да не ће служити под командом негдашњег робијаша.

Него Решпект ипак је задржао кашику за спомен. Кад је узео, није се ни сама Матилда противила. Ако му Бог помогне, временом ће он ту тајну открити особито породици која је покрађена.

Решпекту је задовољство учињено. Бадава, људи смо, и свакком слатко падне ма и мала порција освете; особито ко ће Решпекту замерити, после тако опране љаге. Цента му је са срца отпала.

После смрти Матилдине први дан био му је најзадовољнији целог живота. И тај дан почастио је официре, без да ови знаду ра̂шта.

Дошла је и Аница, и кад је Решпект о Матилди испреповедао, и њој је срцу одлахнуло. И како не би, та није л се и она због Матилде доста напатила.

Решпекту у свом задовољству паде лепа мисао на памет. Хоће да одужи дуг племенитој Аници. Сад је време и прилика да се с њом венча. Договори се са Аницом, и ствар је закључена.

Зове војеног патера, и изјави да ће се са Аницом да венча. У рату нема много церемоније. Не треба патеру сведоџбе, да је Решпект момак, Аница девојка. Патер поштену реч Решпекта верује. А тако и јест, Решпект није слагао.

Патер је био православни, јер било је и у мађарској војсци Србаља, ако и не много, па је било и неколико војених патера, и где је нужда, били су позвати.

Јави официрима, и позове сутра и сватове. Нађе себи и кума и старог свата. Кум ће бити војени доктор, стари сват један лаћман, а девер један стражмештер.

Нису били постидни са Аницом, јер је Аница добро изгледала, била је што но кажу „персона“ а у толиком светском обртају стекла си и довољно рутине, нико не би рекао да би она могла бити негдашња „Ханка.“

Венчају се, и патер састави записник, и сви га потпишу.

Венчање је било под ведрим небом, под жарким сунцем, и тај брак ипак тако је био у свом реду, да га никаква конзисторија, шта, никакав екуменички сабор срушио не би. Патеру је награде дао 12 дуката, баш оне дукате што је у логору добио.

И сад ће да се веселе. Часте се. Ту су и цигани и свирају, А где је хусара без цигана. Ту се пило, певало, и играло.

Патер седи до Решпекта. Најпре певају млађи свакаке песме.

Обрлаћман, један Буњевац, почео је певати Верешмартијев „Szozat“ химну. Химна красна, све усхићава, и помажу му певати. Кад је отпевао, онда му Решпект рече: „Видим, брате Буњевче, ти си то красно отпевао, ал ипак ти добро не стоји. Боље би стајало да си дао другом, правом Мађару да он то отпева, па би онда и ја помагао. Теби би боље стајало, да си отпевао песму јуначку о „Сењанин Илији“ јер и ти си од те горе лист. Moји претци дошли су пре у Мађарску, него ли твоји, па сам рођен у сред Мађарске, и за то од наших старих обичаја не ћу никад одступити. Сад ћу ти ја једну отпевати.“

Па на то Решпект запева о „Страхинбану“ па кад дође до стиха „Твоме коњу, и твоме јунаштву свуд су броди, гдегод дођеш води“, и кад га отпева, суза му кане. Мађари ма да не разуме песму, дају опет за право, махају главом онако, као кад ко шта коме одобрава. И доиста у срце дирајући молтон тих песама свакога узбуђује. Решпект пак са његовим баритоном

добро је то извео, и још није заборавио што је у детињству од слепаца научио.

Сад већ занима се ко како хоће. Кад је видио патер, да се Решпект никога не женира, расћепури се, па и он српски пева. Решпект га једнако подбада, па се ту помешају и црквене песме са „мирскима."

Сад се тек Решпекту отвори воља. Сиромах, од времена детињства никад као слободан човек није певао, сад тек први пут. ал у свом веку није никад ни био тако весео, а неће ни бити.

У том свом весељу падну му на памет и друге песме, које су му миле биле, а најмилије су му биле од дружбених, не јуначких песама „Ми же Сентандрејци, цјелог свјета славни". И ту отпева онако облигатно, па онда: „Лепо пева славујак, на зеленој гранчици". Права хусарска вербунгошка мелодија.

Тако се све лепо сврши. Решпект је ожењен, Аница удата.

*

На штацији В. било је млого рањеника, и ту их видали. лечили. Не један је сиромах рањеник овде умрьо, далеко од својих, и неоплакан.

Тако је умрьо један млад војник, Србин, и ту се баш патер десио, и лепо ће га сахранити.

Решпект и Аница су на окупу. Патер је био добар певац. Лепо отпева јектенија, а Решпект му помаже. Од детињства му је то за навек удубљено. А кад започне патер оне дивне стихире Дамаскинове певати, Решпект сузе лије, и тронуло је све околостојеће.

Па кад је свему крај, Решпект и Аница, кад су га већ у раку спустили, узму грудву земље, баце унутра; „вечнаја памјат" а за њима сви остали бацају. Кад је Решпект грудву бацао, тако му се учинило канда себи баца; Бог зна, хоће л њему ко бацити тако јунак је лепо сахрањен, а Решпект и Аница изгледали су као неки родитељски заступници.

Решпект је сваки дан рањенике надгледао, а његова Аница неговала их као и до сад свуд.

Дође међу рањенике.

Ту леже два младића рањена, један близу другог. Ране су грдне, не ће ни један преболети.

Један је тако око двест и четири године, каплар, грдна дугачка људина, у образу леп, ал онако леп као што паори држе, чисто округло лице, без икакве племенитије црте; кад је здрав, мора да му је лице пуно и румено. Идеал капларске лепоте.

Други опет, један вахтмајстор, нема још двaест година, сув прљав младић, и кад је здрав мора да је блед у лицу; ал црте фине, очи интелигентне, ма и јако упаднуте.

Да су обоје здрави, рекао би да би каплар вахтмајстора за фруштук појео; каплар је управо за гарду. Овог су киразири исакатили са пет рана, онога улани.

Доктор каже да не ће ни један остати.

Решпект пређе вахтмајстору. Младић, ђак, из богате куће, јединац у мајке, без оца, оставио је све, и дошао да се за отаџбину бори. Од по године је тек војник. Пита га како му је.

Младић одговори: „Видим да морам умрети, и није ми жао, ако ми је крв проливена за спас отаџбине, онда лако умирем: ал та мисао ме мори, ако покрај свег тога отаџбина падне.

Тај младић је те ране добио од киразира бранећи барјактара да му барјак не отму.

Запита каплара како му је.

Засузе му очи, и каже „ништа му није жао, само његове лепоте.“

Каква два различна карактера у обрани отаџбине.

Од вахтмајсторове крви се калами домобранац.

Решпект пољуби чело тог младића; таку би и он смрт себи желио.

Опет походи оне, који су мање рањени, који ће остати.

(Свршиће се)

Јаша Игњатовић

О ТРГОВАЧКИМ ДРУШТВИМА

(Свршетак)

Камандитор, на против, суделује само даним *улогом* у друштву, и највише што може изгубити то је *вредност* његова.[1] Он, као члан, није *трговац*, исто тако није ни *акционар*. Командитор чланство своје *преносити не може*, нити га може куповином или изменом претворити у другу какву вредност. — Просто командитно друштво, о коме је сада говор, *нема* никакав у акције раздељен основни *капитал*.

Са свим је другаче код комбинирате форме *командитна друштва* на *акције*, где судела има као командитор на акције, које је по себи *отуђно* — *преносно*.

Како се јавна и акционарска друштва чине довољна да задовоље практичке потребе, то нам се и нехотице намеће питање, откуд оста простора између ових двеју форама за командитно друштво?

Развиће његово објашњава се по најпре тиме, што је оно постало из акционарског друштва.

Да се исто у примени одржало поред акционарског друштва, то благодари околности, што оно, са последњом поменутом друштвеном формом, даје могућност судела при ограниченој опасности с изгледом на неограничену добит, а не као акционарско друштво. Код командитних друштава поверавају се улози, као и вођење друштвених радња̂, лично обавезним члановима, који суделују у друштву личношћу и целим својим имањем, и не могу у свако доба стругнути, као основачи каквог акционарског друштва, обогаћени на штету осталих члано̂ва.

Комбинирата форма акционарско-командитног друштва тражи шта више да се користи акционарско-друштвеним обли-

[1] Види: трг. зак. §. 28 и Allg, D. H. Art. 150, 151, 153, 154, 157.

кôм везујући с истим просто командитно, т. ј. нагомилавањем капитала помоћу удружења новчаних срестава више њих; и, концентрисањем управе предузећа у члановима, који су, не као управљачи каквог акционарског друштва, заинтересовани у друштву личношћу и целим својим имањем.

Говорисмо о четири форме трговачких друштава, које познаје опште трговачко право: *јавно и акционарско, просто командитно* и *командитно друштво* на *акције*.

Сродно је са командитним и поставше из истог историског извора — *прећутно друштво*, које рад блискости те, не можемо, а да овде не споменемо.[1]

Прећутно је друштво у смислу немачког трговачког законика онда, када ко суделује при вођењу трговачке радње ког другог, — каквог самог трговца, јавног, акционарског или командитног друштва, — с улогом на добит или штету.[2]

И овде се води, као и код командитних друштава, једна трговачка радња за рачун више њих. Чланови су *двојаки:* такови, који јамче целим својим имањем за трговачку радњу, и такови, који суделују само улогом, и највише њега могу изгубити.

Оба ова облика друштвена разликују се поглавито у томе: код командитних друштава ради се о вођењу радње укупних чланова̂, лично обвезних и командитора; на против у прећутних друштава припада трговачка радња само *једном члану*, комплиментару или жиранту, при којој прећутни удеоничар судела има на добит или штету према свом улогу.

Из главних разлика обеју ових форама друштвених долазе многоструче консеквентности.

Код командитних друштава општност радње доноси општност фирме, под којом се води радња; у прећутних друштава иде радња под трговачким именом оног, који се појављује као господар исте.

Командитно друштво помоћу опште фирме може да ступи формално као *јединица*, и као тако во задобија права и обвезе трговаца; — прећутно друштво на против, по што фирме *нема*, не важи према трећем, нема *права* и *обвезе* трговаца.

Општности радње командитног друштва одговара укупни

[1] Code de Commerce што се тиче овог друштва — ћути. Наш трг. зак. у §§-ма 46, 47 и 48, напомиње некакав „ортаклук за почасне шпекулације,“ ма врло нејасно.

[2] Види: Allg. D. H. Art. 250.

трговачки фонд, образован улозима и недељивом добити свију друштвених чланова; — код прећутног друштва говор је само о имању *једног* члана, коме припада радња и под чијим се она именом води; прећутни је члан рад улога свог поверилац оног, с којим се везао на добит или штету.

Сваки члан командитног друштва, како се радња води под општом фирмом, може бити непосредно нападнут од друштвених поверилаца: лични са целим својим имањем, командитор само на плаћање обећана улога. На против код прећутног друштва *не стоји* прећутни удеоничар у никаквом односу к повериоцима, који се само оног држати могу, под чијим именом иде радња.

На послетку командитно друштво може имати неограничен број чланова, — једног или више лично обвезних или једног или више командитора; прећутно друштво на против по садржини својој *само два*, господара радње и једног прећутног члана. — Ради ли какав трговац или какво трговачко друштво с већином прећутних удеоничара, то не стоје ови последњи међу собом у никаквом правном односу. Толико су прећутних друштава ту, колико има прећутних удеоничара.

Главне разлике ове између командитних и прећутних друштава остале су чудним начином непредвиђене до новијих времена. Опште порекло њихово из старога коменда донело је, при недовољном историјском испитивању, то, да су их као једна и иста сматрали, и односе командитних као и прећутних друштава за подједнако значење узимали.

Велика је заслуга општем немачком трговачком праву, да оно кроз столећа једно с другим помешане форме командита по ново раздели и шта више два им разна имена даде: „командитно“ и „прећутно“ друштво.

Париз.

Мијајло К. Ђорђевић

КНЕЗ МИЛОШ

ДЕО ЧЕТВРТИ

Појава прва

Љубић. Стан српски

I

Молер, Јован, Мутап и неколико сељака

Молер

И ми се опет сада дигосмо?!

Јован

Да с новом срећом нов зачнемо бој.
Презаш ли опет?

Молер

Више не презам.
Тек само мислим сад на последак.

Јован

Победа, слава, свуда пратиће
Оружја нашег неугасни сјај.

Сељаци

Боже дај!

Јован

Што рекох, брате, о том не сумњај;
Милош је с нами а с њим победа.

Молер

Ал једно нисмо још доконали.

Јован

Шта мислиш, реци, чега немамо?
Доста је војске, доста оружја.
И више биће само почекај
Док плане пушка, док зајечи луг,
Многи још стиће у табор нам друг.

Мутап

И Јеврем јавља да је спремио
Оружја много, људи још више
Е шта ћеш друго, свега имамо,
Кад Јеврем дође све ћеш видети,
Свакога часа ја на њ изгледам.

Молер

Све што ти велиш ја ти верујем.
Милош је мудар, он зна најбоље
Шта треба земљи, шта ли народу,
Ал једно није још учинио.

Јован

Ја твоју мисо баш не разбирам.

Молер

За вако дело што сад почесмо,
Људи се траже ума највећег,
А један човек, зар помаже ту?

Јован

(Молеру)

Тврдом си љуском мисо завио,
Шта јоште желиш, реци, Молере?

Молер

Најтврђу стену капља обори,
Ако о њена прса удара,
Дању и ноћу све без одмора.
Милош је храбар, Милош мудар је.
Ал и ту храброст, и тај вељи ум,
Може да сломи дуготрајни бој.

Мутап

Што рече баш је права истина
Терет је вељи, сила голема,

Молер

А Милош шта је? Човек ка и ми,
Кад Милош падне — да сачува Бог —
Подићи ко ће палу заставу,
Ко ће продужит започети бој?
Његово дело хоће л пропасти,
Његова мисо хоће л трунути — —

Јован

Шта збориш, је ли, говор такови,
Доличан теби сада Молере?
На што та сумња, тај злокобни страх?

Молер

То није сумња, није бојазан.
Већ добра мисо — зло да одклони,
А за то треба сви да бринемо
И Милош, и ја и сва дружина.

Мутап

Тог збора ман' се — доколице те.

Молер

Смртни смо, брате, и ја, и ти, јел?
Животу гроб је најкрајнија цел,
Дужност је наша да се сетимо,
Шта иза гроба нашег остаје.

Јован

Сву памет моју ја сам упео,
Да твога збора појмим замишљај,
Ал то што збориш то је замршај,
Што моја памет не ће расправит.

Молер

(Јовану)

Ти волеш народ, љубиш оташтво.
И ја га љубим, то је благо све,
Што живот цени, што га поштује,
Па сама мисо, за шта живимо,
Силом ме гони да ти говорим,
Шта земљу чека кад паднемо ми?

Јован

С тобом је тешко данас зборити,
Кад слутња трује у грудима крв,
Кад срце гризе тек бојазни црв,
Ту нема лека, нема помоћи.

II

Милош, Добрача, Рајић, Дринчић и Мелентије долазе

Милош

Још један шанац да се подигне,
Па Љубић биће непобедан град.

Добрача

Турчин ће овде тек да позна јад,
Сирота раја што је спремила,
Да царску децу лепо дочека.

Дринчић

И војске поћас умножи се број.

Мелентије

С Јевремом шта је, је л на путу он?

Милош

И за њ сам ја се давно збринуо.
Свакога часа сад очекујем,
Да јоште стигне војске одбране.
Хиљада људи биће довољно
На мосту, ако Турчин удари,
Да брани прелаз преко Мораве.
(Дринчићу)
Је си ли твоје крило прегледо,
Јесу ли спремни по све опкопи?

Дринчић

Готово све је, опкоп подигнут,
С мојом ћу војском бранит топове,
Јер ту ће бити прави окршај.
На мост ће Турчин силом јурнути.

Рајић

Опкопе чувај а ја топове
Бранићу, веруј, многе димлије
У прах ће згорет, пре нег сустане
Мишица моје војске избране.

Добрача

И ми смо добар дочек спремили
За Ћаја-пашу, госта немилог.

Милош

Посо ме зове морам полазит
За дан и за два ја ћу остати.
А за то време будте опрезни.
Лукав је Турчин, може преваром,
Постићи више него јунаштвом.
Опкопе своје добро чувајте.

Дринчић

Шанац на вису ја сам подиго.
Војника сваког проштац заклања

Пешак и коњик не ће продрети,
Већ ако буду с неба падали,
Па опет не би живи доспели,
Ножи би наши крвцу пролили,
Крвава киша нас би росила.
Ал турска сабља не би косила,
Јунаке моје, моје соколе.

Милош

Верујем теби твоје јунаштво
По пољу бојном крвљу сопственом
Верно си до сад сабљом писао.
У збегу децу, нашу сирочад
Браните браћо да не погине
С нехата нашег, наше срамоте.
Ја морам њи — Турци спремају
Са новом силом да нас нападну.
Сузбит им силу, то је моја цел
Што мене гони сад на овај пут.

III

Луњевица дође

Милош

Ево нам брата, друга жељена.

Луњевица

(Милошу)

До тебе дођо, тебе тражим ја.
Ти рата хоћеш, рата крвава,
Одјек је твојих речи доспео
И до мог уха, ја га чујем сад
Како још хучи кршом, планином,
И како буди успавани род,
На твој ја глас се ево подигох,
Све што год имам све да жртвујем,
За твоју мисо — српску слободу.

(На страни момцима)

Донесте амо све те зобнице.

(Момци доносе зобнице с новци)

Ово је благо што га скупљаху
И ја и отац — моји ђедови,
Благо је ово за то течено
Да једном могу жртвоват га ја,
Слободи, слави отачаства мог.

(Милошу)

Ето сад блага располажи ти
И твоја браћа, твоји соколи.

Милошу

Фала на дару, што не могу ја
Потомство наше одужиће знај,
Дуг овај теби — твоме имену.
Док народ гаји ваке синове
Живиће славно кроз све векове.

Молер

(Луњевици)

Је су ли паре или грошеви?

Луњевица

Све талир царски —

Молер

(пипа кесе)

И паре да да су доста било би,
Ал талир кад је — то је сувише.

(за себе)

Па и то Милош зар да узме све
А мени, мени? Не, никако, не.
Са празном шаком ја не одлазим.

IV

Вишњић и његов вођа долазе.

Вишњић

Пусти ме, синко, да се одморим,
Старост је ноге мени сломила,
Е да је тело као што је дух,
Ка соко сада бих ти прнуо,
Само да стигнем што пре Милошу.

Вођ

Још мало оче —

Вишњић

Сине, не могу.
Топлоту крви снег је старости
У моји груди давно следио,
Причекај мало да се одморим.

Милош

Куда си прего погом клецавом
Је л, старче?

Вишњић

Ако ме ухо моје не вара,
По гласу ја бих одма казао,
Млађан си јунак, је ли, погодих?
А што ме питаш: куд сам пошао?
Куд цео народ. Нашем војводи.

Милош

Милоша тражиш — њег си нашао.

Вишњић

А где је, реци, одведи ме сад,
Ја журна посла имао бих с њим.

Милош

Твоје га очи, старче, не виде;
Ал твоје уво слуша његов збор.

Вишњић

Ти ли си Милош? Руку пружи ми!

(Милош му пружи руку)

По руци ја ћу срце познати.

(Притискује руку Милошеоу)

Јест, ово рука нашег војводе!
Ја врелу крвцу сада осећам,
Што тече овом мишцом јуначком
И мирис турске крви осећам
Што струји овом мишцом јуначком.
Еј, колко пута та је мишица,
Турском сузом до сад купана!
За толко лета да сам млађи ја,
На штаци не бих ослањао ход,
Већ бих на коњу брзом, помамном
Гањао Турке бојном пољаном.
Али је моја мишица клонула,
У место сабље ево гудало,
Што боне гласе с јавор гусала
Подиже, буди, распирује плам.

Милош

И то је добро, седа старино,
Гусле су блато драгоцено нам.

Вишњић

До тебе дођох сада, Милоше,
Глас твој је мене овде довео.
Ти за бој тражиш мишце јуначке,
Ја немам мишце за бој спремљене,
Ни вреле крви да је пролијем
За народ, веру и за слободу.
Сво моје благо, то је гудало
И ове гусле, моје душе бол,
Ту лежи скривен (тужно) —
Ал то не треба
Ни теби, синко, а ни дружини.

Милош

Хвала ти, старче, на том поклону!
Оташтво радо и твој прима дар.

Вишњић

Слободи рода ја сам спремио
И бољи поклон — прими, Милоше,
Јединца мога — моју потпору
Оташтву дајем —

Милош

Нек твоје дете с тобом остане.
Ко ће те старог од сад служити?

Вишњић

Оташтво тражи — иште слобода
Све што имадем да јој жртвујем.
Крв сина мога роду поклањам,
А гусле моје — слави јунака,
Што падну од сад против Турака.
Хоће ли душа доживети кад,
Да струном ових звучних гусала
Опевам славу нових победа?

Милош

И очи слепе кад вако цене,
Шта вреди светлост наше слободе,
Шта нами, браћо, јоште остаје,
Шта и ми јоште рећи можемо?

Јован

Пут си нам добар изабрао ти,
Са њега не ћу никад скренути,
Док срца траје и у срцу крв.

Молер

И ја сам готов — сви смо готови,
Ал само мудро, само опрезно!

Јован

Та за што бринеш, мудри Молере?
Тебе тек чува панцир челичан,
Што га је смртни исплео ти страх.
У њему крв се твоја следила,
Па не ћеш никад моћи пролити
Узаман лудо — за народну ствар.

Молер

Јован тек вели што срце жели,
Ал памет, памет нам је потребна.

Јован

И тога има ова дружина.
Молер је овде и памет је ту,
Што ће подичит дружину нам сву.

Молер

Ако Бог даде још за који час,
Па крв ће турска овлажит све нас.
Људи смо смртни — шта нас чека сад.
Кога ће понет река крвава

У овом боју, ја ти не знам рећ.
Добро је да се сада спремимо
За сваки случај — не дај Боже зла,
Да овај народ опет остане
Без вође свога — он би пропао.

Јован
(Добрачи)

Срећом још ћуте турски топови.
— Брзо б' умукли ваки попови
С придиком њином, њиним чтенијем.

Милош

Што Молер вели, није рђаво.

Молер

Хтео сам рећи, ни сам хтео сећи·
А до вас стојн да ме чујете.

Милош

Говори само ја ћу слушати.

Молер

Чујте ме, браћо, па ми судите,
И Бог ме слуша, па нек суди он,
Народу добра колко желим ја.
Народ смо дигли против Турака
Турчин је сила, још сила јака.
Како ће срећа послужити нас
У боју овом, то Бог знаде сам
Наша је дужност прва, највећа,
За све баш добро да се спремимо.
Народом овим ко ће владати,
Ја ако паднем и ти, Милоше,
И друге редом ове војводе.

Милош

Та о том немој много бринути
Колевка она што је њихала
И мене, тебе и све војводе,
На гробу нашем опет подиће
Соколе нове — нове војводе?

Молер

Добро би било да се подели
Народ и земља и војводска власт;
Ти већи део узми, Милоше,
На мањи ја ћу радо пристати.

Милош

Ваља нам стећи, па да делимо.
Из шаке празне шта ћу да ти дам?
Шта теби, себи, шта ли дружини?

Молер

За моје добро ја заборављам.
За народ бринем, шта ће бити с њим,
Ако нас опет зла сустигне коб.
Нек народ живи, нек се слави он,
А мени биће што је суђено.

Јован

Кад проспу Турци сутра лубарде,
Биће ти дара па га покупи.
Пакости не ће помолит се зуб.
Отимај, граби — све нек просто је.

Милош

Сад није време збору таковом.
На посо сваки! Што ко заслужи,
Платиће народ ценом праведном.
Дела су наша, наше судије —
Поштену раду биће награде.

(Сви оду).

V.

Неколико кметова долазе с противне стране

Први кмет

Е сад је време —

Други кмет

Час је угодан!

Трећи кмет

Је ли се крено?

Четврти кмет

Већ је отишо.

Трећи кмет

И војску води, ено погледај!

Други кмет

Победа наша.

Четврти кмёт

А где су новци? Јесте л примили?
На веру, браћо, ја не почињем.

Други кмет

Какова вера? Паре готове!
Видиш ли рушпе?

(Извади кесу с новцима).

Трећи кмет

Дај да делимо!

Други кмет

Заслужи прво па ћеш добити.
На веру, брате, и ја не дајем.

Трећи кмет

Па, реци, само шта да започнем?

Други сељак

За све нас биће посла довољно.
Побуните војску, нек се разбегне,
Па биће блага што и не сневаш.
Ево сад посла — људи долазе.

VI.

Гомила оружаних сељака.

Први сељак

Кметови наши опет кметују.

Други сељак

Е вина посла — стара навика.

Први сељак

(Прићe првом кмету.)

Гледајте, браћо, шта је понео!

(извади му од појаса свежањ рабоша)

У место ножа доно рабоше.
За Љубић није тако оружје
Е прође доба и тој работи,
Сад ножи српски рабош не режу,
Дугове наше ми сви режемо
По турском врату, турској грбини.

Први кмет

(на страни другом кмету)

С овима ништа не мож почети.

Други кмет

Ја одох Ћаји, а ви гледајте
Буните војску — Биће награде!

(Кметови одлазе.)

VII.

Јеврем за њим оружани сељаци долазе.

Јеврем

Је л барут смештен? Где је о-
ружје?

Сељак

Ти где нам рече тамо однесмо.

Јеврем

Биће нам доста. Што не достане,
Турчин је поно он ће продати
И барут, пушке, а и топове.
У раје има мало новаца,
А крви доста, што је и боље.
Слобода, живот, крвљу с купује.

VIII.

Јован, Дринчић, Мутап, Молер и неколико сељака долазе.

Јован

И Јеврем дошо — добро дошао!

(здраве се).

Дринчић

Како се зуби псећи изоби?

Јеврем

Мислити много нисам могао.
Знао сам, шта су Турци спремили,
Каковим да ме даром дарују.
За мене колац већ наоштрише.
Кад колац видох, одмах реших се,
Мрети ми ваља хајд да покушам,
Не би л се како смрти спасао.
С Небојше скочих, ногу преломих.

Јован

Е кад је глава само читава,
И једна нога често доста је
Човеку мудром. Ал сад остави,
Све је то било па и прошло је.
С барутом шта је? Где је оружје?

Јеврем

На добром месту све је смештено.

Јован

Е сада причај, да те слушамо.

IX.

Један сељак улази.

Сељак

Код моста Турци већ се скупљају.
Хоћемо л да им ватром пошљемо
Самртан поздрав?

Јеврем

Сваки нек стоји на своме месту,
Ни шапут нико нека не пусти,
Док мога гласа само не чује.
Сад иди одмах, реци дружини
Од мене поздрав, моју наредбу.

(Сељак оде.)

X.

Јован

На десном крилу ти ћеш, Јевреме,
С Дринчићем стојат — а кад дадем знак
С пешаци удри — те започни бој.
А Рајић, Мутап а и Добрача
Нек прелаз бране — нека уставе
Таласе турске што ће полити
Крвавом пеном ове обале.
Не штеди ватре — ђулад просипај!
Ударац први нека осети
Гадија турска — тај жиг човечји.
Ватром сагори и траг последњи
Трулежи јадне — што отрова свет.
Ако сад војске доста не буде,
Редове празне а ви попуните
Лешином турском — на посао сад.

(Сви оду.)

XI.

Молер

(сам.)

И власт, и паре, и толка слава,
Е то је млого тек за Милоша,
И све би опет прегоро све
Ал једно тешко — једно никако.
Зобнице пуне — и гроши несу
Већ талир царски и рушпе златне.
Све што сам видо ја бих презрео,
Ал толко благо — пола Србије
Не може дати — (мисли)
И све то сада Милошу стоји
До воље само да га похарчи.
А Молер? Шта ће? Е па Молеру
И то је доста што је видео
Толико благо у туђој руци.

(Мисли).

Бадава морам нешто почети.
Дремање само санак доноси,
А снови пусте — луде — обмане.
Ох толко благо зар да преболим
Не могу не, треба што пре
Да Милош падне ил нек живи он,
Ако је воља црних демона,
Ал Милош — Молер на једној земљи
Живет не могу, нек оба падну,
Волијем и то — но да трује дух
Сећање страшно — Милош војвода
У земљи овој, он је све и сва.
А шта је Молер поред Милоша?
Прашина само коју разноси
Милошев уздах, или његов смеј.
Осветним жаром крв сам загрејо
И чело гледај ладно, ледено
Место да кључа по њем врео зној,
Студено иње сад га притиште.
Ал то ће иње брзо стопит се,
Кад једна капља крви тек капе
Успаван живот опет ће да плане
Светлошћу новом зраком злаћаном.
Мудар је Молер а жив је Ћаја,
Он ће повратит имену моме
Првашњу светлост — првашњег сјаја.

(Оде)

Појава друга.

I.

Стан турски. Ноћ.

Ћаја и Смиља.

Ћаја

Што ти је давно срце желило
Да родно место твоје угледаш.
Ето сад гледај, ето уживај!

Смиља

Ох то је осмех моје несреће!
Зар ја да гледам, ја да уживам,
Како се лије моје браће крв?

Ћаја

До сад је била шала, игpачка,
Тек сада прави боји настаће.
Сутра ћеш видет чуда, покора,
Што ће и дальна некад колена
Народа твога, када помене,
Страшити спомен — крвцу ледити.

Смиља

Колко сам суза досад пролила
Са хладним вихром мојим уздахом,
Да се и суза свака следила,
Ја бих под сметом суза сопствених
Умрла давно — давно трунула.

Ћаја

Кад тако велиш ја ћу просути
Читаву реку крви кључале
Из груди твоје браће рођене
Нека топлота крви њихове
Одкрави студен — нека растопи
Сметове снежне — суза ледених
Што твоје очи сада пролише.
Ти, Смиљо, видим још не осећаш
Љубави моје неугасни жар.
Да твоја прса само угријем
Читаву земљу ову спалићу
На жару, пламу твога оташтва
Смрзнута прса ти ћеш грејати.

Један Турчин улази.

На прагу твоме аге чекају.

Ћаја

Отиди Смиљо — па се одмори
Умор је пута дух ти сломио
Одморан дух ће мисли ведрији
Донети теби. (Турчину)
Нек аге дођу.
(Смиља оде).

II

Више Турака.

Ћаја-паша

Је ли све спремно, је ли готово?
Пре зоре ваља бојак почети.
Нек сунце што ће сутра синути
Угледа нову влашку поразу.

Један ага

Готово све је, ми тек чекамо
Заповест твоју па да проспемо
Ватру и самрт против ђаура.

Ћаја-паша

Како је војска, је ли весела,
Је л боја жудна, новиx победа?

Ага

Када ме питаш оћу да речем.
Веселе песме умуко је глас.
Војска је сетна, нешто смућена
До војске чудни гласи допреше
Милош је с многом војском дошао
У војди све је јунак каљени.

Ћаја

Ха, ха, ха
И јесу чудна ова времена.
Страшило лаву миш је постао,
А сламка топуз тврди разбија
Је л тако аге? Што не зборите.

Ага

Све што си казо, све је истина
И јесу кобни наступили дни.

Ћаја-паша

Када би Ћаја у својој глави,
Такову памет ко ви имао
Не би баш боље ни он прошао
Но што су прошле кукавице све,
Што с рајом бише до сад бојеве.

Ага

У твоју памет ми се уздамо,
У твоју мишцу, твоје витештво.

Ћаја

Да мраве оне што сад гамижу,
Са ону страну реке Мораве,
Са лица земље ове нестане,
Треба нам само ватру просути
На труле, трошни, јадни мравињак.

Ага

По избор војску ти си скупио
Алаха милост, твоја мишица
Нову ће светлост дати месецу.

Ћаја

Све што је нужно ја сам спремио
Победи нашој да прокрчим пут.
Нека је војска влашког војводе
И стопут боља него што је сад
Па опет смртни спопашће их јад.
Узаман све је, наша победа
Мораће бити, немој презати.

Ага

Човек се често златом заслепи
Злато је мамац што дух одводи
У бездан сами и у провале,
Сад кеса злата може донети
Зобнице пуне жутих дуката,
Јеси ли штогод о том мислио?

Ћаја

Шта може Ћаја, то ћеш видети
Још тренут који само причекај.

Турчин улази.

Ђаурин неки пашо моли те
Да теби дође, да те поздрави.

Ћаја

Добро ми дошо, нек одма уђе
(Турчин оде.)
У добар час је мени приспео.

III

Кмет улази.

Ћаја

О, верна рајо, где си до сада.
Ја мишља и траг твој је погино.

Кмет

Тешки су посли, пути клизави
И лаку ногу брзо уморе.

Ћаја

Јеси ли војску сву обишао,
Шта мисли раја, шта ли војводе?

Кмет

Раја је мирна цару покорна
И да још није пусти ајдука,
На бојак не би нико мислио.
Е, али шта ћеш, рају подиже
Ајдучка клица — Милош војвода.

Ћаја

Је л Милош спреман, је л боја жељан,
Је л часе жићу избројао свом?

Кмет

Доста је војске сад у Милоша.
Ал каква војска, то је гомила
Што не ће боја, већ леба само.

Ћаја

И ја сам ране за њих спремио.
Тврд је свак залог, зубе сломиће
Чији се уста само дотакне.

Кмет

Са овом војском што је скупљена
Победе не ће Милош видсти,
Ал ако буде што се говори,
Да нова војска њему долази
Е тада може бити невоље.

Ћаја

Што више раје то је боље још,
Ја волем крвцу, волем поколе
Нек гине раја — шта ће гавран
За песме своје траже од нас час

Кмет

Најбоље биће да се потрудиш,
Да почнеш борбу а да не чекаш
Да нову снагу Милош покупи.

Ћаја

И нами поћас војска стићи ће
Све биран јунак. Е тад видиће
И Милош, раја и све војводе,
С киме су нови започели бој.

Кмет

Ал немој само дуго чекати
Прилика сад је за те најбоља.
Синоћ је Милош на пут кренуо
С пута се мора брзо вратити.

Ћаја

Пре зоре ја сам већ наредио,
Нек војска крвав زاподене бој.

Кмет

Кад пушке прве раја зачује,
Све ће то листом гори побећи.
Народ је с борбе већ посустао.
А ово сада што се покупи.
То је за шенлук српских војвода

Ћаја

Јеси ли мого како сазнати
Која је страна војске слабија
И како стоје влашке војводе?

Кмет

Добро сам чуо и баш тубим то.
На десном крилу Милош стојаће
Са својим братом, јест, са Јевремом,
На левом крилу, доле код моста
Браниће Рајић с многи топови
А с њиме Мутап, Дринчић, Добрача.
Средину војске Милош повери
Још неким другим мањим вођама.

Ћаја

Све што ми треба то си казао
Сутра кад видиш главу Милоша
По крви својој где се ваљуша
Платићу и твој обилати труд.
(Ћаја и Кмет оду)

IV

Стан српски

Мелентије и неколко сељака

Први сељак

Видиш ли реку, видиш крвав траг?
То је све спомен боја данашња.

Мелентије

Поганом крвљу руку окваси
Још задах, трулеж од ње осећам.
Да реку ову сада излијем,
Врх моје руке не би испрао
Трагове кужне крви отровне.

Први сељак

О турски перчин руку убриса,
Па да виш сада ништ не осећам.

Други сељак

Перчин је турски, а за турску крв
Баш убрус добар нема замерке.

Први сељак

Војводе ево.

V

Јован и Јеврем

Јован

Добро нам дошо, оче, побожни
Што тако рано данас урани.
Молитва твоја нека помогне
Ал ми смо молбе Богу послали
Да нас у боју овом помогне.

Мелентије

Обитељ свету, свети манастир
Хтедоше Турци ноћас робити.

Јован

То сам већ чуо — па како, је ли,
Има ли штете, да л ко погибе?

Мелентије

Господу слава — штете ни мало
Ал има ћара доста, сувише.

Јован

Кад штете нема нек је срећан ћар.

Мелентије

И теби богме ми спремисмо дар.
Дамашку сабљу, тапки џевердар.
Ево ти дара, прими војводо.
(Преда му сабљу и пушку)

Јован

Моје је око до сад гледало
С побожним миљем где тек сија
крст
У руци нашег врлог свештенства.
Ал кад је твоја рука узела
И пушку, и нож, а и свети крст,
Е то је благо, то је среће сласт
Што дух ми диже, што челичи моћ.
Ја примам поклон — хвалу дугујем
Ако Бог оће време доћи ће,
Да ти за поклон лепо захвалим.

VI

Један сељак долази

Турци се крећу, ето војвода
Оћемо л пред њи, ил да чекамо,
На домет пушци да се примакну.

Јован

Сваки наш фишек главе вредан је,
Узаман барут немој арчити,
Кад буде доба, ја ћу јавити.

VII

Други сељак

На мост су Турци силом напали
Ко талас реке они продиру

Јован

Прсима нашим треба подићи
Челичну брану турској поплави
О наша прса нека таласи
Погане крви силу сломију.
Рајићу деци нека брани мост,
Нек проспе ватру својих топова,
Нек ломи прса нек разбија кост,
Нек Турчин види, нека осети
На српској земљи како с части гост
Што незван дође сада у поход.
(Сељак оде, чује се пуцањ)

VIII

Један сељак долази

На наше крило Турци пуцају.

Јован

Е фала Богу час је дошао,
Да реши ова земља чија је.
(Оде)

Мелентије

Господе света, господе неба
Заштито моћна свију светова
Пред твојом славом, твојим величјем
У прах сад падам ко најмањи створ
Молитве моје послушај, прими,
Што их сад шаљем твоме престолу.
Горчину твога осети гњева
И земља ова а и народ сав.
За грехе наше, наших отаца
Доста је казни, доста кајања.

(Пуцањ јачи)

За тренут зала што починисмо
Вековма крвцу своју левасмо
И сада ево нештедимице
Лијемо крв, сузе лијемо
Је л крви мало?
Још ћемо лити, само послушај
Молитве наше те утоли вај,
Што се са ропства земљом разлеже.
Да твоје име опет се слави
На пољу овом ја ћу подићи
Крст крвави.

IX

Молер дође

И ти си, оче, у бој дошао
Где сабља сева, где се попева
Самртна песма и твој благослов
На одмет није.

Мелентије

И Христос сами крвљу божанском
Човештву целом купи слободу.
Кад се бој бије за крст, слободу
Молитва и крст сабљи ће дати
Непобедну моћ.

(Пушке се чују)

Молер

Бој је све јачи — удар силнији.

Мелентије

С нами је правда, с нами је и Бог.

Молер

Танета турска не разбирају
Шта ти је правда — шта је правица
Рикњава топа то је здравица
Што крвљу здрави — оче, чујеш ли?

Мелѐнтије

Шта видим брате — очи варају
Погледај и ти, ти ћеш видити
Је л збиља не, не, наши бегају
Рајића топи слабо пуцају.

Молер

Не брини се, оче, то је играчка
Језгро нам војске још је довољно
Да срећу реши боја данашњег

Мелентије

Е сада треба. За што чекате?
Помозите браћи, час је одсудан.

Молер

Сада ћеш видет чудна покора,
Док наших ножа турска лубања
Осети рез.

X

Гомила сељака долази

(Молер оде и Мелентије)

Први сељак

Коњице турске силан насртај,
Тешко је сузбит.

Други сељак

Све јача ватра.

Први сељак

Коњица турска реку преброди
Погледај, видиш, Турци залазе.

Други сељак

С леђа ће наше сада напасти.

Први сељак

На десном крилу Срби држе се,
Војвода знаће Турке дочекат.

Други сељак

На све сад стране војска побеже
Турци их гоне — хајдмо у помоћ.

(одлазе)

XI

Гомила сељака долази

Трећи сељак

Трупине коњске, турске лешине,
Турској су војсци моста подигли
Лешином сада ено прелазе.

Четврти сељак

С Рајићем шта је, је ли погино?
Топи су наши давно умукли,

Трећи сељак

Војска се наша амо примиче
Е за нас бој је овај изгубљен.

(Пуцњава пушака све јача).

XII

Сељаци трче

Први сељак

Ово је, браћо, удар ненадан.

Други сељак

Издати ми смо

Први сељак

Е да је Милош сада одкуда.

Други сељак

(гледа на страну.)

На месту овом ми се следили,
А Турци секу нашу сирочад.
На збег су погле, ено, напали.
У помоћ браћо —

(Сви оду)

XIII

Жене, деца и старци бегају.

Жена

Јесу л већ близо?

Дете

Ено их мајко, погледај, гле.

Жена

На коју страну? куда ћемо, куд?
Наша је војска потиснута свуд.

Старац

Остаћу овде смрт да дочекам.
Животу роба смрт је спасиоц.
Бежите, децо, на што чекате
Од ваше мишице може оташтво,
Видети добра па је чувајте.
Ја сам већ стар, даље не могу,
Снага је мојих малаксала ногу.
Ни корак један нећу више поћ.

Народ бежи, носе рањенике, у вици чује се

Један глас

Издаја, браћо, ко гласе носи,
Нек бежи одмах, нек се уклања,
Сабља нас турска немилице коси.

XIV.

Мелентије с неколико сељака дође

Мелентије

Станите браћо, почујте ми глас
Још за нас није куцно смртни час.
Оружје наше још ће спасти нас

(Пуцњава на ново. Народ пође)

XV.

Љубица, Јеврем и неколико сељака долазе.

Мелентије

Зар и ти снахо амо добеже?

Љубица

Куда сте пошли, куда бегате?
Јунаци, људи, и ви с кријете?
Косова тужног јесте л браћо ви
Осветници? —
Прегача наша застор слабачак,
Ни румен не ће ваших образа
Сакрити моћи, а камо ли још,
И гњио живот, срце страшљиво?
Па и ти, оче, куд си нагао,
Шта тебе чека после поразе
Народа твога — браће рођене?

Мелентије

Ој снахо моја, јеси л видела
Колика сила на нас удари,
У нас је снага врло малена.

Љубица

Турска је снага врло голема,
Ал твоја дужност млого већа је
Са родом твојим за род да умреш.

Мелентије

Послушај снахо, немој стојати,
Потеци шуми па се избави;
Ми ћемо овди јоште остати,
Самрт нас неће мимоићи сад.

Љубица

Да бежим ваљда. Лепа поука.
Oj тешко нами, нами женама,
Кад људи траже женске прегаче,
Да њима главу своју заклоне.
Да бежим, је ли, куда, у шуму?
Мишицом вашом је л окрчен пут,
Да нога наша њиме ступа сад.
По путу томе ниче л цвеће, је л? —

Мелентије

Образу мушком укор жене је
Далеко тежи нег и сама смрт,
Напред јунаци —

(Једном сељаку).

удри у добош.
Слободи ил смрти каза ћу вам
пут
Са сабљом мојом, мојом мишицом,
(Мелентије, за њим сељаци оду).

XVI

Први сељак

Стигоше Турци.

Љубица

За грм, па пуцај, нашто мислити,
Мрети се мора, смрт је свуда
смрт.
Ко пушке нема, ето камења,
Убијај, гњави, бар освети гроб,
(Турци се помаљају иза стене. Жене бацају камење, људи пуцају.)

Први сељак.

Гле чалме како сад лепршају,
Ко прамен сами сива облака,
Рајића ево, браћо, држте се,
Још мало само, јоште трену. кој.

XVII

Рајић с топовима долази.

Рајић

На овом месту ваља стојати
Па ил умрети, браћо, јуначки
Или победит — пали Васо сад.

(Топ пуца)

Шта би је ли, видиш — погледај—
Са моста Турци натраг пођоше —

Васа

Забуна нека — чалма пуста је
Некоме аги опет остала.

Рајић

На мосту никог, де сад на ново
Припали топа — турска коњица
Нападе чету старог Добраче
(Топ пуца).
Добро је, тако, још један само
Удешен хитац — —

Васа

Са бока ево Турци долазе
(Пуцањ јачи, Срби падају)

XVIII

Један сељак дотрчи.

Сељак

У добар час је Милош дошао.

Гласови

А где је, где је, брзо, говори?

Сељак

Јеси ли чуо топа рикњаву,
Топови то су нашег војводе,
У боју новом што је добио,
Погледај тамо на врх Љубића
Видиш ли војску, видиш топове?
Све је то стигло нами у помоћ.

Рајић

Средина војске наше пропаде,
За опкоп ено Турци залазе.

Васа

Њихови крила ослабиће лет.
(Пуцањ топа, Срби беже)

Први сељак

Све је пропало —

Рајић

Не, јоште није изгубљено све.
Па и да падне, и да погине
Све што је нада земље читаве,
Ја не ћу маћи с места овога.
Код мога топа ја ћу стојати,
Па ил да умрем, ил да победим.

Други сељак

Још Милош само добро држи се

Трећи сељак

Бежите, браћо, турска коњица
Ко вихор лети! —

Рајић

Куда бегате?
Зар мање вреди смрт јуначка
Од ропства, браћо? За мном пођите.
Мојим ћу ножем пута крчити
Да вас одведем новој победи.

(Пође у том тренутку долази Смиља са заставом турском.)

XXI.

Смиља

Ћаја је мртав — наша победа!

(Просу се ватра, Смиља падне, Срби долазе и вичу: победа наша).

Рајић

Шта чух, шта видех, каква обмана?
Ћаја је мртав, Смиља погибе.
Напред, јунаци — та смрт света је,
Тиранства ако оков раскине!

(Пође али погођен танетом падне.)

Молер дотрчи

И Рајић паде — браћо у шуму,
Сваки нек своју главу заклони!

(Бегају сељаци)

XXII.

Мелентије с крстом и сабљом.

Куда сте пошли? погле, страшљивце!
Та јесте л људи, или бесна звер?
Стој, гини, знаш ли шта те чека сад,
Ако се макнеш с места овога?
Тако се бори јунак, видиш ли,

(показује на Рајића).

А ваше мишце шта ли умори?
У име Бога за мном пођите!

(оде Мелентије)

Први сељак

(гони Турчина)

Та не ћеш, Туре, данас утећи!
Страшљиве ноге бити не могу
Лагана крила, да те изнесу
Из овог боја. Умри, скотино! —

Турчин

Аман, аман! — —

Први сељак

Све је заман.

(Потегне нож али дође у том тренутку Милош).

XXIII.

Милош

Остави, брате, живот опрости.

Први сељак

Две сам тек главе само посеко
И ову трећу јоште, војводо,
У име Бога, свете тројице,
Молим те лепо то ми допусти.

Милош

Крви је доста, више не треба.
Турци су на све стране побегли.
Ал где је Рајић? Где је Добрача?

Сељак

Под твојим ено овде опанком
Рајића крвца, видиш, пуши се.

Милош

Зар и он паде? — Окупа победа!
Највећа жртва српске слободе.

(Сагне се над Рајићем)

Он јоште живи — тешко рањен је —

Рајић

Је л Ћаја мртав? Је ли победа
Наша? —

Милош

Мртав је Ћаја — наша победа.

Рајић

Нек је крв проста што сам пролио.
Живио народ! с богом Милоше!

XXIV.

Јеврем, Добрача, Дринчић, Мелентије и десет кметова.

Јеврем

На све смо стране Турке разбили.
С коњицом својом оде Добрача,
Да Турке гони, да их конаби,

Милош

А Дринчић где је? Је ли Мутап
жив?

Јеврем

Обоје живе, ено погледај,
Сад кољу Турке поред Мораве.

Добрача

Погледај овде ове измете,
У боју данас они издаше
И тебе, и нас, а и народ вас.

Милош

Ко тужи, ко вели?

Сви

Народ вас цели.

Милош

(Кметовима).

Је л тако?

Кметови

Истина сушта — али опрости!

Милош

У клици уби кмету издају.
Смрт свима, одмах, не чекај!

Добрача оде с кметовима.

Милош

Пред нами овде лежи сад јунак.
Потоње што ће све нам векове
Осветлит својим сјајним именом.
Његово тело дома понесте,
Крвљу је турском оно купано,
А суза наша нека опере
Трагове црне крви слеђење.

Мелентије

Народ кој ваке рађа синове,
Слободе мора вавек имати.
Слобода, којој бранич је мишца
У којој тече овакова крв,
Живиће увек док сунца траје,
А име борца ваких ће да сјаје.
Докле је света — док је вечности!

(Чује се плотун.)

М. М. Максимовић

ПОРЕЗА

покушај за студију

La théorie des Impôts est la véritable législation du peuple.

Mirabeau.

I

РЕЧ У ОПШТЕ

Једно од најважнијих питања, или једна од најважнијих проблема које политичка економија има да реши, јесте питање о порези. У наше доба, питање о порези јесте гордијев чвор политике. И с тога свака влада, докле год тај чвор или вешто не одреши или силом не пресече, не може се сматрати као утврђена. Питање о порези и питање о влади — то је у основу једно исто питање, рекао је Прудон. У нашем трговинском и новчаном друштву, новац или боље рећи *вредност*, или *капитал*, важи готово онолико колико је некад важила *животна снага* у физиологији. Старање о добити иде, по несрећи, на то, да овлада свима осталим бригама, па чак и идејама о моралу, о праву, о уметности, о истини. „Наука о богатству" потире најплеменитије особине духа човечанског, не само као непотребне, него понекад и као грешне, или бар као шкодљиве. То је зло; али ово зло има свој узрок и своју цељ у самом развитку друштва људскога. Ваља се повијати за овим ветром, који неодољиво гони умове да испитују најдрскије задатке науке економне: нарочито онда, кад се већина брине само о томе како ће да умножи и да очува лично благо своје, потребно је да се умови, мање себични, побрину о томе како ће да се умножи и очува опште благо.

Питање о порези, која би била најбоље распоређена и најрацијоналније изведена, није до данас још решено, ма да су се њиме бавили и непрестано баве економисте и администратори. Као и сва питања социјалне економије, питање о порези изазивље велику борбу и узбуђује јако масе, а томе ће, по својој прилици, бити узрок што су питања ове природе дуго занемаривана у прошлости, и што се још и данас прилично занемарују.

Међутим погрешно је страховати од немогућности да ће се икад доћи до савршенства пореског, него, на против, ваља непрестано проучавати и проматрати најпрече и најкорисније реформе, које се могу учинити, и управљати се у будућности искуством у прошлости. Кад се пак једном нађе апсолутна формула онога што је правично и корисно, онда ће се радљивости људској отворити широко поље да се окрене на другу коју сјајнију страну научног оризона. И онда, што год мета буде ближа, што год решење буде јамачније, то ће живост истраживања бити све слабија, јер ће се осећати све мања потреба да се дође до те мете.

Но опет, ваља поменути и то, да се теорија порезе, ма како била потпуна и искуством старих нáрôдâ потврђена, не може без опасности на један пут применити у народа, у ког би се начин порезивања много разликовао од те теорије. Све је везано у свету економном; сви точкови машине социјалне закачују један за други и не могу престати ни један тренутак да раде; променити у један мах све, значило би сломити целу машину, убити народ и расути и само друштво. Сваки орган, сваки точак ваља дакле с места оправити или изменити га пажљиво да не би било никаквог застоја у целини. За целокупан преображај ваља времена, и то много времена, иначе бивају судари, скокови, потреси, и местимични поремећаји који заустављају сву радњу, тако, да би боље било ништа и не дирати. Идући током непрестаног прелаза, непрекидног растења, бесконачног мењања, и нормалне революције, природа не гради никаквих скокова; ни друштво човечанско, којим управљају исти закони који и природом, не може чинити иначе, ако не жели да скрња себи који уд. Доста је њему да расте као и тело што расте, да се развија као и организам што се развија: јер само по ту ценуујамчен му је опстанак. Изазивати што пре кризе, то значи ризиковати да буду опасне. Прекратити их, то значи учинити да буду још силније, то значи довести организам у погибију. Противити се пак овим кризама, заустављати их да не дођу у своје природно време, то значи излагати се истим опасностима.

А спречити их сасвим, то је умртвити тело социјално, начинити га или кепецом или лешином. Величина ових криза сразмерна је у неколико величини тела социјалног које их прелази; и у томе је мала држава срећнија од велике: она повољније преображава своје институције, лакше се креће, и не смета јој толико ни сила ни тежина своја.

Финансијска наука истом се родила. Она тек срича прве формуле своје. Дуго ваља дакле чекати докле, небројеним покушајима, колико толико приступимо до неког идејала, који ће нам дати, не апсолутан покој, него само поуздан ход, којим бисмо ишли непрестано напред, не ударајући натраг. Све дотле зјапиће непрестано грдна провала између глатке теорије и крутих факата.

Питање је, да ли ће се моћи једног дана формулисати мета финансијске науке, овај идејал порезе, за којим сваки теоретичар тежи или сања и сваког тренутка мисли да га је достигао, али коме сваки практични финансијар одмах увиђа слабе стране? Ја верујем да ће се моћи доћи до оваке формуле, али не верујем да се она може остварити. Овај апсолут, као и сваки други, можда је бесконачно удаљен од нас. То је без сумње нека геометријска тачка равнотеже, нека теоријска средотежа, с којом се никад неће подударити карар ваге социјалне, али се може непрестано умањивати размак који их раздваја.

Далеко од тога да теже за овом јединим а недостижном тачком равнотеже, владе су се дуго времена слабо старале како ће и којим путем наћи ову равнотежу. Финансијска управа знала је само за једно правило: извадити што више пара из џепа народног са што већом сигурношћу за државу, тј. plumer la poule sans la faire crier (очерупати кокош а да не кречи) — остало је се није тицало. Примера ради ваља поменути само да је ударана пореза и на прве потребе човекове; да од ње није остао иоштећен: ни сос што буди апетит у човека, ни медикаменти што здравље поврађају, ни личина коју зликовац затегне, ни дувак којим се млада заличава, па ни сами ексери којима се мртвачки сандук укива[1]. Да то правило још и сада постоји, не само у појединих држава и државника, него и у понеких професора и научника, може се јасно видети и из Финанције Г. Чед. Мијатовића. Ту се препоручују све мере порезивања, не гледајући да ли су оне праведне, да ли су човечне или не.

То је узрок што народ мрзи сваку меру финансијску, сваку

[1] *Гледстон*, у беседи својој 3 априла 1862.

порезу, сваку таксу. Ова мржња, у основи праведна, данас је главна сметња реформама које би биле покретате у интересу свију. Свака пореза, па ма била најправичнија и најзаконитија, постала је немила, и свак је по невољи сноси. Тога ради владе, у место да отворено и лојално траже од народа новаца, принуђене су да му их извлаче вешто, суптилно, неосетно, изненадно.

У осталом, теорија порезе дубоко се разликује од теорије трошкова, не само по самој природи ствари, него и по расположењу духова у народу. Народ хоће трошкове, он пристаје да се троши на све што му треба, али некако није рад да сноси и терете који отуд истичу. У овој ствари као да је човечанство учинило врло слаб напредак, као што је то одавно приметио славни Франклин: „Народи, вели он иронички, не ће никад бити задовољни са својим владама, докле се год не нађе начин да се влада без порезе и данака.“

И у нас, и око нас, па и у целој Јевропи, област власти законодавне или преставничке, и власти административне или извршне није баш тако оштро обележена. Али имају две ствари које, и у нас, и свуд око нас, и у целој Јевропи, зависе од преставникâ народних, где год само има преставништва народног. Те две ствари јесу: *казна* и *пореза*. Две мале речи, али два велика права народна! Ни казна ни пореза не може се ударити на грађане, него тек гласом представника народних. Још *Лок* је казао, у своме *Traité du gouvernement civil:* „Ко би хтео да, силом своје власти, удари порез на народ, без пристанка народног, тај би погазио основни закон сопствености и порушио би темеље државне.“ Ударање порезе ваља дакле сматрати као један од најважнијих, а можда баш и најважнији атрибут суверенства законодавног.

Овим се доказује не само право Скупштине да одобрава порезу, него се, у другу руку, показује и у коликој свези стоје јавни данци и установе друштвене, и у колико се ове последње огледају у буџету државном. На основу овога и могао је рећи један од чувених државника нашега доба: „Дајте ми буџет које хоћете земље, и немојте ми казати која је то земља, па ћу вам, по количини порезе у том буџету изложене, казати какве су политичке установе и какви су грађански закони у тој земљи.[1]“

Доиста, економно и финансијско стање земље тесно је везано с политичким стањем њеним. Је ли политика добра и мудра,

[1] *Мингетија*, у беседи својој у Парламенту 13 Марта 1861.

и финансије су у добром стању. Напротив, ако су политички послови у рукама невештим, онда финансије, занесене струјом политичком, иду фаталним током јавних послова, па ма колико био велик ум који управља финансијском судбином земље.

Жалосна политика, жалосне и финансије: то је, ето, у две речи, историја ово неколико последњих година наших.

Један министар финансије, који је оставио име у администрацији финансијској, рекао је с правом својим друговима министрима: „Faites-moi de la bonne politique, et je vous ferai de bonnes finances — Дајте ми добру политику, па да вам дам добре финансије.“

Ова је истина тако проста, да је излишно доказивати је, бар нама који је, од једно шест седам година, тако рећи више него осећамо. И заиста, кад би ми нешто био задатак да пишем политичку расправу о стању нашем, имао бих згодну прилику да, поред велике и мудре политике Кнеза Михаила и срећних финансија његовог министра Цукића, нацртам табло политичке мизерије и финансијске кубуре нових државника и нових управника, и то не само до „22 Октобра“, него и после „22 Октобра“. Али не позлеђујмо, него видајмо ране! А примера ради, ако нам га јоште треба, осврнимо се мало око себе. Погледајмо и друге земље и државе, па ћемо имати шта видети. Видећемо велику Француску где се, сурвана у пропаст безумном политиком цара-узурпатора и неуредним финансијама чивутâ-финансистâ, једва опоравља под мудром политиком Тјера и Гамбете (јер ваљда нико не ће одрећи да, од ово четири године, њих двојица владају Француском); видећемо стару ћесаревину аустријску, коју је изео црв папирног новца, која стење под теретом финансијских невоља, која удара 17 на сто порезе на све папире државне, и ако се најсвечаније обрекла да ће их поштедети од сваке порезе, и тако гази и законе најобичнијег поштења људског; видећемо царевину на Боспору, која тек што није ишчилела с карте јевропске, којој су финансије тако азијатски растројене, да само новим дуговима може да плаћа интерес на старе дугове; видећемо Шпанију, расточену поквареним владама, којој је апсолутно немогућно да плати једну честицу дуга својега, и која непрестано узајима на „крагујевачки“ интерес[1].

Што се тиче Русије, о њој не можемо ништа рећи, јер њене су финансије још непровидније и недокучљивије и од саме по-

[1] „Крагујевачки“ је интерес 10 пара дневно на дукат, или „једна кава,“ равно 140 на 100.

литике њене; тако исто не можемо ништа рећи ни о царевини Немачкој ни о Италији, силама јуче рођеним, преко којих, као што веле Французи, „још није време прешло."

Једина Инглиска, та земља трговаца и индустријалаца, представља нам пример срећне и дуготрајне армоније између мудре државне политике и паметне економне и финансијске управе. Пореметити Инглиској трговински кредит њен, значи пореметити политичку моћ њену. Па зато је Наполеон, да би сломио политичку моћ овога колоса океjанског, и хтео да, континенталним затвором, уништи најпре трговину његову.

Према овакој маторој Јевропи диже се, млада и пуна живота, велика Република американска, коју је мудра и паметна политика умела сачувати од спољашњих ратова; којој, да би је други народи поштовали, није потребно да троши грдне новце на издржавање велике стојеће војске; којој су финансије тако мудро уређене, да ће, за двадесет година, рât исплатити грдни дуг од двадесет милијарада, који је учинила у време највећег и најљућег унутрашњег рата, што је икад запарао утробу једне велике нације.

Читаоци ће после овога, надамо се, признати да смо имали право што смо рекли, да финансије државне зависе од политике државне.

Кушајући да расправљам, у *Отаџбини*, тугаљива питања о порези, овом, тако рећи, још девојачком предмету у књижевности нашој, ја ћу се вазда држати правила: да, што више могу, уводим дух науке у данашњу практику финансијску, која се у нас у опште, а у Скупштини на по се, сматра као прост шарлатанизам; да излажем само општу теорију, која увек треба да крчи пут и да дрско јури напред, но за којом мудра и резервисана практика треба да иде лагано; да узносим питање права над питањем факта, правду над користи, а корист и правду над уским погледима политике, која има само привремену важност, у колико поступно остварује идејал што га теорија црта.

Пре него што сам се латио овога посла, ја сам се потрудио да проучим главнија дела о овој ствари у Француза, Инглиза и Немаца, као и послове Г. К. Цукића и Г. Чед. Мијатовића, а нисам сметуо с ума ни пореску полемику Г.Г. К. Јовановића и Вл. Јовановића. Тога ради, ма да нимало не претендујем да ћу овим покушајима изнети какве нове ствари, опет мислим да ћу бити срећан да изнесем ствари праведне, корисне и умесне, а нарочито мирна и практична решења о заплетеним питањима овога

предмета, и да, отворивши овде онде по који пропланак људима од администратије и политике, покажем људима мислиоцима пут, којим ће се унапредак развијати једна од поглавитих грана наших установа.

II

ПОРЕКЛО ПОРЕЗЕ

По природи својој, пореза је ствар праведна и благодетна; али је до сад увек неправично разрезивана, па је зато била узрок многим несрећама. По суштини својој, пореза је тако рећи услов сваког друштва политичног: она се појављује у почетку свију друштава, развија се и напредује заједно с њима, преображава се као и она, и на послетку се приближује најлак оном идејалу правде и користи, ка коме теже све установе.

У доба детињства социјалног, индивидује се удружују само везом заједничке одбране или заједничког напада. Међу њима нема друге неједнакости осим те, што је неко силнији, лукавији или вештији, било у рату, тј. у рушењу, или у миру, тј. у чувању себе и у произвођењу. Ко има ова својства, тај има легитимно право да буде поглавар, да управља другима. Част, коју ови привилегисани уживају, купују они услугама, које чине племену своме. Они су први, који смрти у очи погледају; између победе или смрти, у њих нема трећега, јер ако не погину од руку непријатељских, погинуће, ако буду поражени, од руку својих људи. Они дакле чине услуге друштву с великим ризиком својим, и зато је праведна награда коју уживају, награда која се, због сувише скучене конкуренције у природним способностима, плаћа ценом монопола. И тако дакле видимо како свуда кобни закони економни, закони понуде и тражње, управљају установама и развитком човечанства.

У ово доба, победиоци пограбе све благо, тј. сав сабран капитал побеђених племена, и деле га међу собом. Поглавице, разуме се, добију повећи део од других: и то је буџет ове младе државе. Јер индивидује што је састављају још не знају да се заједнички порежу, те да подмирују трошкове друштвене. Кад се дакле исцрпе овај фонад социјални, онда је рат једини извор. Поглавице, које се тиме највише користују, често навраћају племена на рат; то је њихов начин да ударају порезу, по изгледу на непријатеље, али у ствари на своје чете, које им тако плаћају данак крви. Ово је, ево, почетак порезе и сваке системе њене.

У начелу, свако побеђено племе било је истребљено. Тек

много доцније, у доба напреднијег стања пастирског и ратарског, оно је покоравано: не само ствари, него и саме индивидује биле су део плена, социјални фонад, данак ратни или предмет порезе.

У првобитном стању ствари, пра́во је резултат супротних сила: ко је јачи, онај га и има. Никакав закон није штитио имање у руку онога, који га није могао бранити. Неједнакост, која је отуд истицала, ублажавана је брзо у покољењима тиме, што није могла прећи граница, које јој је природа поставила. Али, за чудо, да се баш с развитком моралних идеја правде почела уводити у друштво неправда! И она ће остати у њему све дотле, докле теорија слободе, која је ограничена правом другога, не замени потпуно у практици материјалну, бруталну, и фаталну равнотежу, утврђену на чистој сили, која није ограничена никаквом моралном оградом, него једино антагонизмом других сила. Први закон, пореметивши равнотежу основану на природним судбинама, и унесавши у ове елеменат морални и слободни, освештао је готово свуда прве законске (легалне) неправде. Један дрзак и срећан поглавар, да би осигурао наследство потомцима својим, навреојe својом вишом силом и претегао вагу на њихову страну, пореметивши тиме природну равнотежу. И тако највеће богаство и највећа власт престала је припадати ономе који их је могао најбоље бранити, и који је умео из њих извући највише користи, и за се и за народ свој.

То је почетак доба прелазног, које и данас траје, и које ће трајати све дотле, док се не постави нова равнотежа на основи слободне правде.

У друштву пастирском и ратарском влада патријаркално наследство. Поглавар племена има све, па зато ту и нема порезе, јер патријарах не може ударати порезу на себе сама. Али не моћи имати ништа, то је такође пореза, и то најтежа од свих пореза. Ту се дакле читаво племе пљачка у корист свога главара. О трошку његовом живе његова деца, његово потомство, његови сродници, по том његови робови, потомци некадашњих покорених племена, који су прелазили из руке у руку, робујући с колена на колено, рађајући се и умирући као робови, а не знајући за што. У овом стању, држава није ништа више него једна фамилија, једна велика ратарска задруга под једним старешином. Но кад би се племенске старешине завадиле, и кад би дошло до борбе, онда би се истицала каста свештеничка да реши ствар.

Свештенство се појавило у оном тренутку, кад је дивљачко

племе постало варварско, тј. кад се латило првих средстава мира: да ради земљу и негује стоку. Старешине, или патријарси, осигурани унапред радом својих робова и производом својих стада за живот свој и племена својега, нису толико марили за рат и за сатирање суседâ својих; имајући много да изгубе, бојали су га се. Тога ради волели су признати неку вишу власт, која ће, као клица садашње дипломатије наше, углављивати уговоре међу завађеним племенима, потврђивати их, чувати их, и страшити гњевом божјим оне који се усуде нарушити их. Свештеници, дотле само плаћене слуге или највише равни патријарсима и суплеменицима својим, посташе сада старешине њихове.

Историја нам показује увек како поничу нова друштва под егидом каквог новог свештеника, који је потом уздигнут више од свију чланова друштва. Примера ради нек послуже Мормони на Слапом Језеру с њиховим разглашеним пророком Брием Јенгом, и благочастиви чопор тако званих „светитеља“ или библијских комуниста [1].

Деоба рада развијала се из столећа у столеће и продирала у све слојеве друштва. Свештеници, поставши законодавци, чувари вере, и стараоци закôнâ, морали су имати и посебних знања. Њихова служба требала је да буде плаћена. Та плата морала је бити монопол-плата, то јест много већа од оне на коју има право рад који сваки може вршити. Обучаван старијима своје касте, свештеник је наслеђивао истинску или лажну науку неколико колена првосвештеничких. У време кад се никаква наука није могла саопштавати друкчије него предањем на уво, свештеник је имао велику привилегију: није било конкуренције да сведе на праву вредност службу коју он чини друштву. Међу тим, они су се старали да ништа не изгубе од ове привилегије. Они су облачили свој капитал у разне обреде, мађичке формуле и непроницавне тајне; они су масковали и себе и дела своја у очима света: то беху срећни шарлатани, освећени у очима проста света. Њихове речи беху пророштво; они дêљаху правду у име божје: и нису се могли довољно платити ови избраници небески који се договарају с боговима. Лекари, они су лечили тело; свештеници, они су чистили душу: и једно и друго плаћало им се, наравно, ценом ретких и драгоцених ствари. Свештеник је дакле имао у својој науци и вештини један капитал, или једно умно добро које је давао другима у замену за мате-

[1] *Dixon*, New-Amerika

ријална добра. Тако је плаћан данак, најчешће у природи, о свакоме важнијем догађају у животу: о рођењу, о женидби, о смрти, о продаји и куповини, кад коме треба лека или опроштаја, кад ко жели да зна шта му пише у књизи судбине или шта ће му рећи сан који је уснио: за све ово имала је тако рећи тарифом утврђена цена. Али осим овога, свештеник је морао имати и одређен приход за трошкове око религије и за своје издржавање: и отуд установа црквеног десетка, данашњег *бира* нашег, коме се трагови губе у вековима пре историје.

У осталом, они су, ради свог интереса, чинили и добра друштву: борећи се с властелом и великашима, желели су имати робове уза се. Они су разумно судили, да ће бити све више прихода што више буде ималаца имања; да радници могу давати порезу, док робови, који немају ништа своје, па ни само време, не могу им ништа доносити. С тога су они радили у корист другорођених, старали се о већој подели имања, о ослобођењу робова, о трећој класи слободних радника.

Стојећи између реда свештеничког, који је тражио плату за своју заштиту, и реда властеоског, који је с болом гледао да се поред њега диже трећи ред и одузима му корист коју је пре имао од његовог рада, овај трећи ред није имао другог избора, него или да даје данак и кулук првима, или да буде роб другима. Напротив, властеоски ред кад је пристао да дâ данак, то је било зато, што је у томе налазио корист своју: плаћао је све, али је за то неограничено цедио друге. Кад се дакле поделила нижа класа, класа ослобођених, властела је готово сасвим престала теглити трошкове друштвене, који су, потом, свом својом тежином пали на најнемоћније. Видећи то, свештеници су учинили што им је интерес заповедао: они су углавили савез с онима који су имали силу, и, у договору с њима, стегли су своје пређашње заштићенике и освештали све терете и данције, које је властела хтела ударити на вајшије, кананеје, себре, отроке, и како су се даље још звали, под условом да властела гарантује њима плаћање десетка.

У сред свију ових зала и свију неправада, нап[illegible] није застајао: друштво је ишло лаганим, мучним [illegible] дом к новом законодавству и к новој правич[illegible] вапа на моралној слободи и на поштовању [illegible] нижим класама, баш у доњим слојевима [illegible] вршио се овај унутрашњи рад и преобр[illegible] сав терет, они су осећали колико је [illegible] жена правда према њима, то су је [illegible]

су запомагали за њом, јер су у њој гледали лек другим, наследним патњама својим. Свештеници су их учили да се надају на небо, на онај свет, јер га на земљи не могу наћи: једино средство обескуражити их ако би покушали да га силом овде потраже.

Ове прве варалице, ови мађиници, брамани, левити, понтифи, попови или калуђери, учинили су дакле много зла, и баш тим злом послужили су човечанству. Они су били нужни за његов развитак, или, још више, за образовање његово као морална личност. Све је добро што је на свом месту и у своје време, па и у најнеправеднијим установама које време донесе; и привидно зло, које осуђујемо, често је принело свој део добра. Тако и привилегисане класе имале су доиста да испуне своју цељ: оне су, с колена на колено, очувале предања прошлости. Без те вечите књиге, без тог наследног летописа који народи предају један другоме и који изгледа као несамртни мозак човечанства, нације на умору не би могле оставити своја веровања и своје установе нацијама тек рођеним; никад се не би могао сакупити довољан фонад заблудâ или истина, из кога би се могла почети наука. Услуге, које су нам привилегисани главари учинили, не могу се дакле превидети; само што су те услуге плаћане у почетку прескупо. Тек после дуге борбе напустили су они монопол, који је, вечношћу својом, био тако моћан у рукама њиховим. У осталом, као што видимо у свему и у свима питањима економским: наследност ближа, она која траје за неколико генерација, и она која се ограничава у опште на директну линију, која се најчешће брзо угаси, роди корисним последицама, и срећно утиче на установе; на против, наследност вечна, која се бесконачно преноси, а нарочито наследност касте, увек је штетна и противна правим интересима друштвеним. Апсолутно никад не ваља у стварима људским, које су све релативне. Вечност се не слаже са законом вечитог мењања.

Чим је већина људи почела писмом узимати део у капиталу науке, што су га привилегисани главари по предању сабрали; чим су та предања, једном утврђена, постала заједничка својина свију, а критика свију стала да их испитује: ишчезле су касте, које су, тако рећи по неком провиђењу, биле чувари њихови. Оне још трају онде где су потребне, тј. где већина народа не зна ни читати ни мислити; оне слабе онде где почињу бивати непотребне; оне су ишчезле за навек где су у напредак могле бити само шкодљиве слободном развитку и брзом остварењу идејала друштвеног. Оне односе са собом у своје грдне

екатомбе та иста предања која су наметале за поштовање народима, и која сада наука налази обасута небројеним заблудама, — односи их као истину, као корист, као правду.

Прва дакле од свих пореза била је пореза војна. Она је готово подједнако тиштала све чланове друштва Рат је у оно доба замењивао данашњу систему меркантилну, тако исто гнусну због свог егоизма, која се сада у нас, као некад у дивљака, састоји у томе, да се од суседних народа узме више него што им се у размену да.

Друга пореза, такође лична, била је ропство, коме је кулук остатак. Ропство ухваћеног ратника било је освештано правом ратним. Побеђеник могао се погодити с победником да га служи, само главу да му поштеди. Али наследно је ропство једно од првих незаконитости у системи првобитних закона. У осталом, оно је само логичка последица самог начела наследства: с наследством добара наслеђују се и зла која она са собом носе. Побеђено племе било је по општем праву осуђивано на вечиту контрибуцију ратну, која је заузимала све што је оно имало, рачунећи ту и крв, и зној, и рад потоњих појасева.

Трећа пореза била је пореза свештеничка, која је, осим десетка, обухватала и друге споредне додатке, из којих су се потом, вештином модерних држава, развиле толике разне дажбине, као судске таксе, жиговина, пореза на производњу, на циркулацију, на потрошњу и т. д.

Десетак је био непосредна пореза на земљу. Он је, као и данас у Кини и Инђији, узимат за обдржавање унутрашње управе племенске или државне. То је дакле била плата администрацији, која се старала да се правда дели онима који су у праву једнаки, а неправда одржава према класама које су сматране као неједнаке. Ово помалчице и данас бива, можда по старој навици које је се тешко одвићи. Но данас је правда бар у начелу прокламована, а практикује се колико се више може. Што је то данас тако, обично се баца кривица на саму управу, на владу. И ми смо пре готови да је кривимо, него да је правдамо. Али неваља сметати с ума да ни влади није увек ласно да буде праведна. Јер толикима њих лежи у интересу да она то не буде, ако ни за шта друго, оно само за то да имају узрока да је оборе. А толико њих других, који сувише држе на свој суд и своју процену, одупиру се истинској правичности у име неке лажне правде, и то или просто из незнања, или, што је још горе, у име неке бајаги науке, која се у ствари састоји из заблуда и предрасуда.

Кад су се подигле вароши; кад се размена и трговина отпочела међу суседним племенима; кад је индустрија толико кораккнула да је изазвала класу посредника између произвођача и потрошача: онда су се појавили ђумруци, патенти, привилегије, тј. свеколике сметње које су се могле измислити циркулацији и растењу богатства. Ваљало је да трговина и индустрија даду краљевству и свештенству, који су представљали државу, свој део порезе, раван десетку ратарском и дажбинама занаџијским.

Разрезивање ових пореза било је неправедно; али није ни чудо: сама правда друштвена била је тада још тамна и несавршена. Требало је вековима лаганог рада, требала је револуција у наукама, у начину познавања и испитивања природе и факата, па да се теорија пореске системе утврди на рацијоналним основима. А требаће така иста револуција у наравима, у обичајима, у убеђењима, па да се практички изврши. Чудо је дивно, да најродније идеје немају силе у практици живота, него тек пошто пређу у стање предрасуда, и да они што их тада највише бране не знају ни сами за што су оне боље од других! Није друкчије него изгледа као да разум треба да постане нагон (инстинкат), навика, а можда и само безумље, те да има општи сталан и неодољив утицај на дела човечанска!

Ето за што сав овај лагани развитак, овај поступни ток социјалних и економних установа, којима смо покушали да нацртамо лаку слику, није дело каквог друштвеног уговора, *ex abrupto* углављеног, као што је то хтео велики Ж. Ж. Русо, него се он вршио лагано, поступно, час застајући, час натраг ударајући, а потом напред корачајући. Изишав из руку природиних, човек није био одарен свима савршенствима, као што је мислио славни философ женевски: на против, само правилна и фатална игра и порока и врлина његових начинила је од двоноге и дворуке животиње, који је био и који би и остао био, оно што је сада, и начиниће га, без сумње, још бољега. Друштени је уговор дело на́ро̂да̂ и векова: свака ра́са и свака епока уписале су по један параграф у њ.

Изложивши овако порекло порезе, сад ћемо узети да претресемо, редом, најглавнија правила њена.

Мита Ракић

СТЕВАН ДУШАН

историјски роман

КЊИГА ПРВА

Млади краљ

(Свршетак)

12

— Вукашине Мрњавчевићу! — викну млади краљ пошто је на коњу обишао целу своју војску, којом беше опсадио Породимљу.

— Заповедај, светла круно! — одазва се Вукашин, ободе свога коња и долети до Душана.

— Ти си, Вукашине, за неколико дана чудо починио. Ја никад несам мислио да се у нашим земљама може овака војска саставити! А најмање за тако кратко време! —

— Твоје име, високо ти краљевство, учинило је то чудо, а не ја. Властели и властелићи само су рекли да јунак од Струме купи војску, па је под њихове стегове поврвело све што лук и мач понети може; поврвело је народа и који не мора на војску! —

Душану заигра подругљив осмех око усана.

— Па зар и Бошњаци и Алаванци[1]) толико заволеше твога „јунака од Струме“? Ја бих рекао да је код њих више порадило твоје благо, Соркочевићу, него то што ви, моји дворани, зовете мојом „славом“! —

Соркочевић, који је такође јашио у свити младога краља, дубоко се поклони кад га Душан погледа код горњих речи, па се одазва.

— И сто пута више даће, ако затреба високом ти краљев-

[1] Арбанаси.

ству, и поврх блага даће и свој живот твоја верна слуга Сор-кочевић! —

— Хвала ти, Соркочевићу — рече Душан уздахнувши ду-боко — хвала ти на пожртвовању и верности. Камо срећа да ми је твоје благо затребало за војску на непријатеља а не за опсаду Породимље, али... тако је ваљда божја воља била!...

И две крупне сузе заблисташе у очима младога краља. Али он брзо савлада своје узбуђење па мирним крепким гласом рече кнезовима и војводама око себе:

— Ходите, добородна и племенита господо, да се посаве-тујемо како ћемо о што мање братске крви свршити ово тужно дело! —

Душан ободе коња, а за њим и сва његова сјајна свита.

И доиста, млади краљ имађаше право. Поред свега имена и славе Душанове, не би Вукашин успео да састави онолику вој-ску, колика беше под Породимљем, да му није била отворена благајница богатога Соркочевића. Она га је овластила да сва-ком војнику — најамнику плаћа по један до два динара плате на дан, и да свакоме обећа по што се сврши рат 3—500 динара награде. Она је учинила те је Вукашин могао да опреми Душа-нову војску како је ретко која војска у то доба била опремљена.

Сваки је стрелац (а то је главна маса ондашње пешадије) имао лу̂к којим је могао добацити стрелу на 200 корачаји па и на такој даљини пробости сваки иоле слабији панцир, а таких стрела носио је сваки у нарочитој кожној канији, налик на гитару, по читава три туцета. Било је лу̂кова који су се при стрељању наслањали на раме (налик на мало доцније гломазне пушке), а било их је лакших који су се прислањали уз образ, и на овима обично израђена по каква аждаја, на коју се осла-њала стрела при нишањењу. Сваки је стрелац имао осем тога кратак нож и велики мач, како који с једном или са две оштрице, за једну или за̂ обе руке. Ови последњи мачеви, које је ваљало обема рукама држати и замахивати, беху 4 стопе дугачки, до 4 оке тешки, али ношени су на гвозденом ланцу преко рамена.

Још више је блага похарчио војвода младога краља док је опремио његове чете тешких оклопника. Они силни панцири, кошуље од платна на коме су биле пришивене металне плочице, глатке или грбаве, округле или четвртасте; кошуље плетене од металне жице, од металних прстенова; од кожних, рожних и металних крљушти; они сјајни оклопи од металних плоча и удлага, оне арапске кошуље од челичних ланаца који су један у други захватали. Погледајте само Палманове оклопнике. На

глави шлем од челика као бундева, само је на предњој страни избушен као решетка на нашим садашњим кантама за поливање цвећа, и та решетка може се на баглами код слепих очију подићи у вис. Тај је шлем одоздо подупрт челичном огрлицом широком колик две судланице, а испод ове огрлице подвучен је једноставни грудни оклоп, челични напршњак, који покрива и и горњу половину трбуха (од појаса на више), и који се закопчава за огрлицу кајишима и пређицама. Доња половина трбуха покривена је челичним кајишима који су наслагани као цреп на крову, само што су покретно међу собом свезани, те се према покретима срозају или размакну. Тако су исто наслагани и кратки челични рукави, који покривају раме и пола мишице, и велике гвоздене рукавице које хватају до половине лакта. Испред сваке мишке по једна округла плоча од гвозденог лима, јер само испод мишке, испод лакта и испод колена, дакле само испод великих зглавака види се нешто одела, остало је све у љускама од челика. На сваком препонском прегибу прикачена кајишима и пређицама за трбушни оклоп по једна челична кецеља, налик на лопату. На бутовима по једна предња олучаста челична удлага, а на голенима две олучасте удлаге које се са стране закопчавају на пређице. На стопалима гвоздене папуче са шиљцима од два до три педља дужине.

Тако беше много оклопника опремљено. Али онда се није ни знало за појам, који се данас зове униформа. Поред таког оклопника, као што га сада нацртасмо, могао се одмах видети и другачији. На њему шлем изгледа као права орловска глава са великим кљуном. Тај шлем кад се натакне на главу покрива цео врат до кључница. Груди и трбух до појаса у једноставном оклопу. Од појаса до колена гвоздена фустанела, гвоздена сукња са силним фалтама као што Арбанаси и Грци и данас носе, само од платна. Кад узјаше такав оклопник он откопча с преда и с трага по један повелики сегменат од своје челичне фустанеле, па онда комотно седи у седлу, које у место јабуке имађаше широку даску која се спуштала десно и лево низа седло те је тако заштићавала оба бута јахачева. Руке и ноге таквог оклопника беху у гвозденим крљуштима, које су покретне, са багламама у нарочитим оклопима за зглавке.

Свако парче опреме носило је на себи печат оне земље где је рађено. Тако је франачки шлем, испод кога се носила плетена панцирска навлака за лубању, потиљак, подвољак, врат и горњи део груди, који је покривао само лубању и чело до обрва, уши и задњу половину врата, и који је на врху носио круну са

девет зубаца, а у њој му чучи трупина некакве крилате животиње — лако било распознати од мавријскога шлема, који је био налик на наше поповске чите, само што беше од челика, и онде где су у наше чите шви, онде беху дебели метални штапови увијени у врх шлема као краци готских стубова. У свакој латици тога шлема беше по једно метално дугме, а десно и лево спуштао се од шлема по један капак за уши. Озади спуштало се као неко седло од плетене жице, као заштита за стражњу половину врата. Али најлепши за око беху алемански шлемови којих је највише било у Палмановој чети. То беше велика челична шупља јабука која је покривала и лубању и лице и врат до кључних костију. Напред, наспрам очију оклопникових прорезана хоризонтална рупа, 4—5″ у дужину, а једва један палац у ширину. Доле, на спрам уста али више са стране, беху прорезана два мала крста, куда је ваздух за дисање продирао. На врх шлема велика лавовска глава од које се грива и нешто коже спушта оклопнику до рамена, и то израђено од челика. На лавовској глави круна са девет трокраких зубаца, а у сред круне забодена перушка од девет паунових пера, поређаних у три врсте, једна врх друге, тако да се виде свих девет сјајних окаца.

Оклопи богатијих коњаника, кнезова, војвода и остале властеле, беху махом из најславнијих ондашњих радионица, које беху у Милану. Њих је лако познати по оним силним испупченим сликама, које су чекићем рађене па онда позлаћене, којима је накићено свако парче оклопа, и које преставља у разне митолошке прилике, минотавре, сфинксе, тице са раширеним крилима а са девојачком главом и грудима, крилате анђеоске главе, читаве догађаје из римске историје и т. д. Разуме се да је свако парче свију оклопа и простих и госпоских било изнутра добро постављено вуном или крпама, да не би убијало.

Па не само људи, него и коњи имађаху своје оклопе. Као што данас облаче госпоске коње у саму чоху, тако онда имађаху оклопнички коњи читава ћебета од челичних покретних кајиша, на челу штит за главу са дугачким гвозденим рогом, а на грудима, где данас бију кићанке бињеџијскога коња, онда беше права стреха од челика за ноге.

Копља у тих оклопника имађаху гвозден шиљак на врху, читаву стопу дугачак, беху за два човечија раста дугачка и тако дебела да се једном шаком не могу обухватити ван на једном месту где је издељано за држање руком, и где има мали штит за руку. Сваки је оклопник имао над десном сисом јак гвозден наслон за копље, јер га није могућно било одржати положено

без тога наслона. Код неких је то био јак гвозден шиљак на који се доњи затубасти крај копља натицао.

Поред толиког терета морао је коњ да носи о седлу с леве стране оклопников штит, а с десне буздован са 6 или више „пера“, и још једно оружје коме не могох наћи имена. То беше кратак ал јак штап о коме су висила два ланчића, и на сваком по једна повелика гвоздена боца.

Осем свега тога, погдекоји оклопник, који се радо ноћу тукао или је радо ишао у лов на медведе, имађаше панцирске рукавице са шиљцима који беху дупле тестере, на свакоме прсту. У њих и штит није био као у других људи, већ изрешетан шпалтама а одоздо имађаше лампу, која се могла покрити и открити како је кад газди требало.

* * *

Под шатором Душановим састао се војни савет и после подужег већања, рече млади краљ:

— Ја видим и сам да нам ову несрећну борбу ваља што скорије свршити, јер ће се иначе расплатити по целој земљи српској и поморској. С тога ћемо још вечерас гледати да узмемо Породимљу па ма нас каквих жртава стало. Ќад затруби наша труба, Јован Оливер, Жарко Дејан и Љутица Богдан треба да одмах оспу највећи камени пљусак са својих каробалиста и највећу кишу стрела својих скорпиона како би у граду начинили што већу забуну, и како би што јаче проредили стрелце на кулама и грудобранима. У исти мах, Вукашине, ти ћеш са покретним мостовима, и са твојим стрелцима навалити да провалиш спољашњу ограду од коља са гвозденим шиљцима, да отвориш пут нашој целој пешадији. Да не би посада са целом снагом на тебе напала, кнезови Тома и Војислав Војиновић треба да с леђа нападну на град у истоме тренутку, и то не само са својим Подгоричанима већ са свима босанским четама, којима ће заповедати Мијотен Драживојевић, Станац Војисалић, Гојислав Галешић, и Будисав Дружичић. Чим Вукашин продре у спољашње двориште треба за њим да појури сва рашка властела са својим четама, и са јежом и то на велика врата нека нападне Раштисалић, Леденић, Лобојевић, Десавчић, Беривојевић, Хранић, Радиновић и Санковић. Одмах за њима нека угурају покретне куле до под саме зидине, и у кулама нека се сместе которски властели: Бућић, Гимановић, Башљевић и Грубе Бистетић, па нека са својим људима гледају да спусте своје мостове на грудобран где могну, и нека нам изнутра помогну отворити

главна врата, ако их дотле рашка господа не провале. Ја, Прибац и Палман гледаћемо где је највише потребна помоћ, па ћемо ... —

Овде на један пут умуче млади краљ.

Са бедема у Породимљи затрешташе трубе и фанфари.

— Да л' добро чујем? — рече Душан радосно и скочи на ноге.

— Доиста, — рече кнез Прибац — стари краљ нам шаље поклисара!

— Ако у Породимљи несу заборавили све ратне обичаје — рече Вукашин — од како је високо ти краљевство оставило њене куле и дворове, онда заиста стари краљ као да се предомислио, кад су му казали колика је војска око Породимље, па хоће да преговара са „бунтовницима“! —

— Вукашине — рече Душан оштрије — ово није тренутак за шалу. Камо та лепа срећа да се ово све прође без проливања братске крви. Потеци, Палмане, те пристојно дочекај поклисара краљевског и доведи га амо.

Палман скочи на коња па са неколико својих оклопника у највећем трку оде пред спољашњу капију Породимље.

Душан је у великом узбуђењу ходао горе-доле по шатору, не говорећи ни с ким ни речи.

Кнезови, војводе и сва млада властела повуче се у присењак, и наста шушкање и шапутање међу њима.

— Ово ништа не ваља, господо, — шапуташе Вукашин — ако се отац и син помире, тешко нама који смо га на зло „наговорили.“ Не само да нам стари краљ неће никад опростити, него се бојим да нас се и млади краљ нестане одрицати! —

— Богме ако ви из Рашке морате трпети да се с вама Душан игра као с луткама, ми не морамо! — рече Станац Војисалић.

— Тако је, богме! — прихватише сви босански властели.

— Па да видите — рече Грубе Бистетић — несмо ни ми Которани пали на главу, да толико месеци времена иштетимо у лудо. Ко се мислио мирити, није требало да сазива војску! —

— Тако је! — прихвати цела приморска властела готово на глас, тако, да би их и Душан чуо, да је мање био занет својим мислима.

— Само никакав преухитрен корак од наше стране — утишкавао је опет Вукашин — да видимо шта вели краљев поклисар. Лако ћемо му наћи закачку. А кад једном уђемо у бој, у нашим ће рукама бити да им не оставимо времена за поновично кајање и мирење! —

У томе тренутку стаде се проламати ваздух од огромне некакве радосне вике, која захвати за час целу Душанову војску.

Испрва се није могло разумети шта се виче. Тек мало по мало могли су се разабрати гласови:

— Живела Душица! Живела сестра господарева! Живела краљевна! —

Душан изван себе од радости потрчи својој сестри на сусрет, а сва властела за њим.

Многоме окорелом ратнику, многоме бескућнику, који је за новце војевао цео свој живот не питајући ко се против кога бије и за што, многоме суровом човеку, који није у целоме животу сазнао ни за једно нежније, породично осећање, ударпле су сузе низ образе, гледајући састанак Душана и Душице. Нестрпљиви частољупци који се мало час беху уплашили да се отац и син не помире, и да им се тако не измакне грађански рат, у коме су се надали пожњети славе и богатства, заборавише за тренутак на своје себичне намере.

Али на жалост — само за тренутак. Јер чим Душан уђе у свој шатор са својом сестром и њеним владикама, да се на само разговоре, чим сурови ратници изгубише испред очију анђеоско лице Душанове сестре, одмах их стаде обузимати њихова стара жеђ за борбом — да не рекнем за људском крвљу...

Кнезови и војводе почеше опет шушкати, војници и најамници стадоше гунђати „о мешању лудога женскиња у мушке послове“ и о томе како ће се и под „Породимљом зачамити.“

У то се беше већ и смркло.

На један пут плану на бедемима краљевога града необична силна ватра, која обасја цео логор Душанов.

Као муња пролетише кроз све редове опсадничке војске ове речи:

— Спаљују некога? Ко је то? Он мора да је наш пријатељ!...

И доиста, то беше последњи час јаднога мученика Андонија!

При оној огромној светлости коју расу спалиште, познадоше многи Душанови војници кукавнога старца, и за тили часак грмну из хиљаду грла:

— Отац Андоније! Спаљују нашега поклисара! —

Иза тог хиљадугласнога вриска настаде мртвачка тишина, јер се људима учинило да чују глас мучеников. И гле, са проклетог бедема доносио је поветарац дивљачки смеј татарских најамника краљичиних, и одломке неке црквене песме, коју певаше отац Андоније умирући.

— Благо онима, који страдају и умиру за истину и правду! Слава теби, оче небесни, слава теби! —

Све живо у Душановој војсци онеми од ужаса и очајања.

Први се трже кнез Прибац Гребострек и Вукашин Мрњавчевић. Они полетише Душановом шатору, а за њим цела властела.

Кад тамо, ал' Душан стоји пред шатором, блед као мртвац, и држи у наручју онесвеснуту сестру своју, а укочене очи гледају на оно место где му спаљују учитеља, где му на нечовечним мукама издише једини — прави пријатељ.

Израз на лицу Душановом беше такав да ни Прибац ни Вукашин не смедоше речи проговорити.

— Стеван Урош III. — проговори најзад млади краљ ужасно хладно — већ се покајао што је за неколико тренутака осећао као човек и отац. Бог нека му суди за крв, која се ноћас пролије. — За тим спусти Душицу као какво дете на руке њених владика, па се окрену Палману. — Верна слуго, теби поверавам што ми је најдраже на овоме свету, драже од живота мога. Чувај ми сестру, Палмане, као очи у глави! —

— Господару — рече Палман — и ако ми се срце цепа што ми у овом часу не даш у јуначки бој, опет ти се заклињем да краљевну Душицу неси могао поверити поузданијим рукама!

— А сад, господо — рече Душан својим кнезовима и војводама — сваки на своје место, које сам вам одредио и кад чујете моје трубе, онда јуришајте на Породимљу са свију страна. Ако вам треба новога одушевљења за ову борбу, ено погледајте како „праведни" краљ Дечански спаљује човека, који је његовој породици и његовим државама служио читав један век поштено и верно, коме би требало на коленима да благодари за све што је за њ учинио, а који данас умире најгрознијом смрћу. Погледајте, витезови — и овде задрхта глас Душанов од узбуђења, а сузе му се почеше сустизати низ образе — како умире мој једини пријатељ... Та у том граду нема Срба, то несу ни људи, то су дивљи зверови! Овај ће бој да буде хајка на дивље зверове! Напред! —

И све трубе у Душановој војсци засвираше јуриш.

Са бедема градских одазваше се трубе и фанфари тако исто.

„Ха, јунаци од Струме!" орио се бојни узвик опсадника.

„Ха, високи Дечани!" одзивао им се усклик опсађене војске.

И отпоче се страшан бој на све стране.

Стреле са скорпиона и камене кугле са балиста и каробалиста стадоше падати као град на бедеме краљеве престонице, и по унутрашњем дворишту Породимље; али поред најбољега гађања не би ни дању много штете починио тај град, јер се људи могу да заклоне иза зидина, а да не прекидају своје стрељање. С тога испрва беше више мртвих и рањених међу опсад-

пицима, који нападаху без заклона, и које су тукли озго у гомилу него међу опсађенима.

Међу тим је Вукашин ударио са својим људма на палисаде. Половина његових људи спуштала је повелики спремљен сплав у воду којом је спољашњи ров био напуњен, а друга половина бранила га је с обале рова од Младенових људи, који су бранили спољашњу ограду. Много је Вукашинових људи са сплава скотрљало се мртвих у смрдљиву воду спољашњега рова док се тај лабилни мост којекако наместио, али најзад испаде за руком, и Вукашин се успуза на другу обалу рова као мачка, па стаде грдном неком секиром да разваљује палисаде, не хајући ништа за стреле, дрвље и камење које осуше озго на њ. Окуражени тако добрим примером нико од Вукашинових људи није хтео да изостане, те тако, при свем том што су гомилама падали стрмоглавце у ров, опет за по сахата беше готова бреша у палисадима.

— Ха, јунаци од Струме! — викну Вукашин својим људима, па с голим мачем у једној а са секиром у другој руци јурну напред, и цео остатак његових људи за њим.

— Ха, Клиса и Скрадин! кликну кнез Младен Ђорђевић, па са целом својом силом удари на Вукашина.

Зацакташе мачеви, звекнуше челични оклопи, ухватише се лавови у коштац. Стоји писка прегажених рањеника, стоји тутањ, тресак и урлање раздражених бораца. У више маха потискиваше Младен Вукашинове чете, које доиста беху много људи изгубиле док провалише палисаде, и које с тога беху веома ослабиле, али најзад надјача опет Вукашин, и Младенови људи стадоше бежати.

— Куда ћете, кукавице а не приморци! — цикну Младен па стаде да туче своје сопствене бегунце.

У тај мах, кад већ Вукашин беше заузео цело спољашње двориште, на један пут се са громовитим треском спусти мост на другоме рову, отворише главну капију, и на њу покуља читава нова војска, која с усклином:

— Ха, високи Дечани! — јурну на Вукашина.

Растркани људи Младенови сад се на ново окренуше, сад се на ново почеше борити.

Вукашинов положај постаде опасан; али опет би се он можда одржао, да пред том новом војском није био — Мрњан, рођени отац његов.

— Где је та гуја — чуо се из далека старчев глас — коју

сам у сопственим недрима однеговао да ме сад за срце уједа? Где си, Вукашине, вукла ти се црева по трњу да бог да! —

Вукашин је измицао колико је могао пред својим оцем, али најзад га Мрњан сустиже.

— Зар ти предводиш бунтовнике противу свога законитога краља и господара? Оружје доле, деране, или ћу се покајати што сам ти живот дао, па ћу те на месту смрвити! —

И онај јунак, који је дотле толика чуда куражи починио, спусти мач као какво детенце што спушта забрањену играчку, кад га ухвате.

У томе би тренутку пропало много Душанових људи, да он сам није за времена опазио опасност, те тако сад он јурну са Гребострeком и целом осталом пешадијом.

— Чекајте, дивљаци — грмну Душан — да вас питам што спаљујете поклисара докле преговарате о миру! —

И сада јурнуше нови таласи Душанове војске на Младена и Мрњана са таквом силом, да су се ови на врат на нос повукли у град. То бегање било је тако без реда да су почели подизати мост, а ни пола њихових људи није било прешло преко њега. Многи Мрњанови и Младенови људи попадаше с моста у ров, дерући се, псујући и проклињући.

Чим је Душан завладао целим спољашњим двориштем, одмах начинише преко спољашњег рова приличан мост, преко кога угураше древњу кулу на точковима, до под саме бедеме. За тили часак се кула напуни Бућићевим и осталим которским стрелцима, који са највишега спрата куле стадоше да стрељају на посаду.

— Греду под њихов мост, несрећници! — крештао је некакав женски глас, и посада стаде се упињати да с бедема обали једну јаку греду, којом би подупрла мост на кули да га не могу спустити.

— Ха — викну Бистетић зграбивши свој лук, и наместивши једну стрелу на њ — то је та курјачица, то је краљица Марија! Не ћеш дуго, кујо, завађати оца са сином! —

И његова стрела звизну право краљици Марији у прса, али она се само грохотом насмеја:

— Добро погађаш, приморче, али ти је залуд мука! —

Испод беле свилене хаљине беше челични панцир...

Хранићи и Санковићи са другим трупама Душановим покушаваху међу тим да се са грдновеликим стубама (мердевинама) попну на бедеме, и готово се може рећи да су се војници пели један другом преко рамена, али ко се год попео преко поло-

вине мердевина, тај више није видео своје браће, јер озго је сипало врело уље, дрвље и камење. Осем тога опсађени су дугачким моткама многе таке мердевине оборили заједно са људима, којима начичкани беху. Грозно беше погледати те размрскане трупове који су падали с онолике висине, како се превијају као прегажени црви.

Међу тим беху довукли великога „јежа" пред главна врата, па стадоше обарати подигнути мост и развањивати главна врата.

Готово у један исти мах успеше Которани да спусте мост на грудобране, у којима Душан провали главну капију, и тако Душанова војска оте цело средње двориште.

У унутрашњем дворишту чула се ужасна забуна и метеж, и на велику радост опсадника и нападача зачуше да се изнутра виче:

— Живео Душан, краљ српских и поморских земаља!

— Живели кнезови Војиновићи! Живела босанска властела! — захори се из средњег дворишта, јер у тренутку појмише сви да је кнез Тома са кнезом Војиславом и са босанском господом продрео у град са задње стране.

— Напред, соколови! — кликну Душан својим људма — Још неколико мушких удараца, па је Породимља наша! —

— Напред! — гракну цела његова војска, и за четврт сахата развали се и последња капија под џиновским ударцима Душанове секире.

Душан је први на челу својих трупа јурнуо у град.

Иза капије дочека их Тимур са својом четицом, која осу прави пљусак стрела на Душана и прве редове за њим.

Који имађаху слабије панцире скљоцаше се на земљу, а њихови другови пређоше преко њих.

Са Душановог напршњака склизнуше све стреле, и млади краљ само што размахну неколико пута својом секиром и мачем, распршташе се и последњи Татари.

Тимурова глава, расцепљена у две половине, ваљала се у прашини...

Породимља беше у Душановим рукама...

Остатак од посаде бацаше оружје на гомилу, и предаваше се на милост и немилост.

На највеће своје чудо, Душан опази међу заробљеницима и свезане кнезове Вратислава, Воихну, Хрељу, Бранка и жупане Рига, Ропу и Алтомана.

— Ко се усудио? — шкрипну Душан зубма. — Ко се усудио да веже руке честитој великој властели српској? —

И млади краљ стаде их соиственим рукама дрешити.

Нека се не срди, високо ти краљевство — рече кнез Воихна суморно — нико од твојих људи није метуо руку на нас. Ти се још не беше пустио у борбу кад нас повезаше из ненада најамници безбожне краљице Марије! —

Душан је мислио да сања.

— Краљица?... А за што, честита господо? —

— Што смо се покоравали заповести нашега краља и господара, који је хтео да уштеди проливање братске крви, који је хтео да уступи теби престо још за живота свога! —

— За име Бога, господо, а мученичка смрт оца Андонија, на угледу наше и ваше војске? — питаше Душан дршћућим гласом.

— Наше руке беху свезане, светла круно, а наши људи беху у средњем и спољашњем дворишту, не знајући што се овамо урадило! —

— А краљ? Зар је мој отац пристао да се спали онај човек, који... —

— Нека опрости, високо ти краљевство, али краљ је био под краљичином стражом као и ми, тако да ни једна жива душа није могла до њега допрети, да му каже шта се у његово име по граду ради. Породимљом је заповедала краљица са својим Тимуром, од онога тренутка када је краљевна изашла из града, па док твоја војска не уђе! —

— Тешко мени шта сам учинио — прогунђа Душан за се, па онда викну својим људма — да спасемо краља, браћо! Он је невин за све што се догодило! —

Док је Душан тумарао из једне празне избе у другу, из једне дворане у другу, не могући наћи ни трага свом оцу, дотле приђе у дворишту један човек у ропском оделу к Вукашину, па му рече.

— Честити војвода, узалуд оде млади краљ да тражи по дворима. Ја знам куда су побегли краљ и краљица, и за добру плату само од мене можете то сазнати.

— Не брини се за награду — одговори Вукашин, ако нам кажеш где ћемо наћи краља и краљицу, од моје стране добићеш стотину перпера а од младог краља добићеш и више! —

— Е добро, војводо, хајде са мном да ти покажем куд се улази у подземни ходник којим су краљ и краљица побегли у Звечан. Са њима нема никакве друге пратње осем мојих неколико земљака и другова. —

Вукашин пође с њиме.

— А како је теби име? —

— Ставре, честити војводо.

После неколико минута, Ставре стаде.

— Овде је улазак! —

Вукашин се осврте на све стране, нигде ништа не види, осем травуљине и камењара.

— Где? Ја не видим никакав улазак! —

Ставре разгрну коров и камење пред својим ногама, и Вукашин угледа велику алку од некаквога гвозденога капка на земљи. Дохвати за алку и подиже капак. Указаше се степенице којима се силазило у некакве подземне сводове.

У томе тренутку, наиђе кнез Прибац на њих, па кад угледа Ставру а он само што цикну:

— А ту ли си, рђо византијска, тражим те по целој Породимљи да ти дуг платим! — па онда исука мач и... Ставре се ваљао у својој крви...

— Шта уради, Припче, да од Бога нађеш? — рече Вукашин зачуђено.

— Нешто што је требало да сам урадио још док бејах у Византији, драги Вукашине. Ово је један од оних што беху најмљени од краљице Марије да мучки убију Душана.

После по сахата знала је скоро цела војска Душанова да је краљ с краљицом побегао у Звечан.

На несрећу нико није знао праву истину, а то је да је краљица побегла и одвукла свога мужа на силу.

Вукашин и цела млађа властела поплашише се да им се не измакне награда за тако тежак труд, па и без Душановог знања, користећи се општом забуном која је још трајала у Породимљи — одоше у потеру.

* * *

Беше 3-ћег Новембра 1334 године.

У Звечану, краљевом граду у врх Косова, у пространој осветљеној дворани и на искићеном столу, лежи мртво тело краља Дечанског.

Око његовога врата још се познају трагови гајтана, којим је удављен.

Ко је убица краљев?

Узалуд се трудио Душан, кад је стигао за потером, да га сазна. Он је могао слутити, али целога живота није могао сазнати ко му удави оца.

У осталом његово расположење душевно беше тако ужасно да није био ни у стању да тера истрагу.

— Ма чија рука извршила убиство — говораше Душан сам себи — опет сам ја прави убица, оцеубица! —

И он ето седи крај ногу мртвачевих, укочен и хладан као стена.

Чело главе драгога покојника нариче и кука јадна Душица тако жалостиво, да сва властела српских и поморских земаља, која је дупком испунила ту огромну дворану, готово на глас плаче — само у Душановом оку нема суза. Он укочено гледа у онај траг насилне смрти очеве.

Дванаест владика и три стотине које калуђера које калуђерица и мирских свештеника, непрестано се смењују читајући свете молитве крај мртваца.

Ништа то Душан није ни видео ни чуо.

Сви кнезови, војводе, властели велики и мали, почињући од Гребострека и Вукашина па до оних који су му до јуче били непријатељи, прилажаху му један по један да га поутеше, и да у руке новога владаоца положе своју заклетву верности.

Душан није никоме ни речи одговорио. Бог зна где су биле његове мисли док су они говорили...

Па чак и у оном тренутку када доведоше краљицу Марију везану преда њ, ни онда није плануо нити је много говорио. Само устаде, доведе своју маћеху до мртвачког сандука, па трже покров с очевог лица.

— Жено — рече јој за тим изнемоглим гласом — какво ти је зло учинила наша земља да најбољем и најправеднијем њеном краљу спремиш оваку смрт? —

Краљица Марија није смела да погледа у леш својега мужа, коме је главе дошла, него је гледала преда се, и дрхтала као прут. —

— Краљу господине — рече на то кнез Воихна — велико властелинско вѐће осудило је ову грешницу да погине начином који је заслужила, да...

— Ја не одобравам одлуку великога властелинског вѐћа — одговори Душан мало оштрије — јер ја не осећам у себи снаге да осудим на смрт једног миропомазаника, па ма какво зло он учинио. Њега ће да казни сам Бог. Осем тога ова је жена мати мога брата Синише, мати једнога *Неманића!* Одведите је у какав женски манастир нека је постригу, и нека у њему целога живота моли свевишњега за опроштење њених црних грехова. Тако је наша краљевска воља! —

Краљевској вољи нема приговора. Властела се покори, и одведоше Марију у манастир.

Душан иза тога паде опет у своје укочено очајање. Тако

је дочекао и по ноћи, непомично седећи крај ногу мртвог оца свога. —

Душицу, која већ беше обамрла од плача и кукања, одведоше у оближње избе да се одмори.

Већи део властеле беше се разишао по дворовима да ноћи.

Код мртваца осташе само свештеници који беху на реду да читају, почасна стража властеоска и Душан.

У по ноћи дођоше да читају молитве калуђерице једног оближњег женског манастира.

Њихова игуманија беше за чудо лепа и млада жена, тако да се властели-стражари зачуђено погледаше кад она уђе у дворану. Само је Душан није опазио, јер његове очи гледаху још непрестано у мртваца.

Али кад игуманија стаде певати божанске песме и молитве Душан у један мах диже главу те погледа певачицу.

Кад је сагледа, јурну му сва крв у лице, очи му се избуљише као да хоће из главе да искоче, и тако је са отвореним устима од чуда, стајао докле год игуманија није свршила своју молитву и уступила своје место за налоњом једној сестри свога манастира.

— Светла круно — рече игуманија Душану кад је видела како је он гледа, и то рече му ромејским језиком — приклињем те, не изреци ни једну реч из наших успомена, која би повредила овог светитеља у мртвачком сандуку, или ову свету хаљину коју ја сада носим! —

— Једну реч, мајко игуманијо, — шапуташе Душан тако исто — само једну реч. Како ти је било име пре него што си вргла копрену на се? —

— Јевдокија ми беше име! — рече игуманија и обори очи на земљу, а њено самртно бледо лице осу слабачка румен.

И доиста то беше идеал прве љубави Душанове.

Да је мртви краљ Дечански на један пут устао са своје мртвачке постеље и да је своме сину проговорио опроштај, не би га више изненадило и обрадовало, него што је још једном видео Јовдокију, коју је он тако страсно — мрзио...

Душан само махну руком, и властели стражари оставише дворану.

Душан оста на само са својим мртвим оцем и са својом мртвом љубављу. Обоје му убише крвници.

Калуђерица за налоњом певаше на глас молитве и литаније. Она није чула ни речи од овог разговора.

— Зар ти тако брзо умре и други муж, Јевдокијо, те си већ у калуђерицама? Мора да си силно волела деспота Кон-

стантина, кад иза његове смрти не хтеде да покушаш срећу и трећи пут! —

— Бог нека ти опрости, светла круно, за ово, јер не знаш што чиниш! — рече негдашња Јевдокија и сузе јој грунуше из очију. — Ја сам се покалуђерила оног истог дана кад је високо ти краљевство отишло из Византије.

Душану сијну кроз главу сва величина и узвишеност жртве која се из љубави за њ жртвовала, он виде да има на овоме свету нешто што је узвишеније од величанства свију краљева и царева, за то паде на колена пред Јевдокијом, и стаде љубити њене мантије.

— Можеш ли ми опростити, небески створе? Ја сам у оном злосрећном тренутку био бесомучник који је раздирао и пљувао оно што му најдраже и најсветије беше у животу! Праштај, анђеле небески! —

— Устани, Душане. Не приличи се величанству краљевства ти да клечи преда мном! — и мати игуманија са највећим поштовањем подиже свога господара, па онда настави — Ја немам шта да ти праштам. Али ако учиниш да престане вечно проливање братске крви у твојим државама, ако на место насиља уздигнеш закон и правду, у место небројених јереси утврдиш свету православну веру, ако учиниш да и сиротиња могне ако не живети, барем животарити, сигурна свога живота и свога мајушног ал' крвавим знојем стеченог имања, ако будеш доиста онај велики владалац, кога ми је описивао отац Андоније, и за кога сам ја радо жртвовала сву срећу мојега живота, онда ће ми лако бити носити тешки крст, који сам понела, и ја ћу у мојој намастирској ћелијици издахнути радосно и благосиљајући Господа што ми је у најстрашнијем тренутку мојега живота дао снаге да ишчупам живо срце из недара, за славу твојега величанства и за срећу твојих народа! —

Душан узе Јевдокију за руку, доведе је до кивота у коме је лежао мртвац, узе краљевску круну која је лежала мртвоме краљу чело главе, натаче је себи на главу, и подиже десну руку у вис

— Ја, Стеван, у Христа Бога верни краљ и с Богом самодржац свих српских и поморских земаља, овде пред убијеним оцем мојим и пред тобом, света жено, која си имала снаге да се за срећу твојих ближњих жива сараниш, заклињем се најсвечаније, да ћу живети и умрети за срећу мојих народа!

Крај прве књиге.

Владан Ђорђевић

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ

са војничког гледишта

(Наставак)

У војсци њиховој и непостоји правилно уређени трен, а исто тако нема ни понтонскога трна. За прелазе прво омањих река Турци се служе још и данас „Пловећим подлозима“, који су састављени од 100—150 надуваних тулумова. О амбуланцијама немају ни појма. У земљи им оскудевају патови који су угодни за војничке цељи а железнице су им још у повоју.

Израђена и у саобраћају железна пруга у Европској Турској износи у целој њеној дужини 1307 километара или 163 миље и то линије:

Цариград	—	Једрене	319	кил.
Једрене	—	Бегова	243	„
Кулени	—	Дидлагаџ	112	„
Солун	—	Скопље	244	„
Бањалука	—	Нови	103	„
Рушчук	—	Варна	223	„
Черна вода	—	Ђустенџа	63	„

Телеграфска мрежа. Дужина линије износи 25.487 а жица 42.482 километара са 393 биро-а, од којих на вароши долази 340 и 45 при железницама.

Како пак са поштом стоји то се најбоље види отуда, што свака држава, која у турској своје интересе има, мора о своме трошку и своје сопствене поштаре да држи.

Остаје нам још да прегледамо флоту, која је у Турској од свију других установа по најбоље заступљена, особито што се тиче пловног материјала.

Оклопничка флота броји

1 фрегату	са	750 коњских снага,	3143 тоне,	6 топова
3 „	по	900 „ „	4221 „	15 „
2 корвете	„	400 „ „	1399 „	4 „
2 „	„	200 „ „	1881 „	4 „
1 „	са	300 „ „	1250 „	5 „
2 „	по	500 „ „	1601 „	4 „
2 „	„	350 „ „	1583 „	5 „
5 топовских шајака на Дунаву	по	80 „ „	408 „	2 „
Свега		6050 коњских снага,	32024 тоне,	100 топова.

Осим овога Турска располаже још са преко 95 државних лађа, од части пароброда а од части простих бродова.

Не узимајући у рачун да ли ће се која од европских држава умешати у источне ствари, које би се развиле на Балканском тропољу, узимамо као стално, да Турска може само да употреби у Евопској Турској војску од 142.550 људи са 270 топова, па ћемо исту и да упоредимо са војничким стањем оних држава које ће у источном рату главне улоге да имају т. ј. Египат, Грчка, Србија, Румунија и Црна Гора. — Констатујемо пак, да ће укупна цифра ратника ових земаља да изнесе преко 500.000 људи са 500 топова.

ЕГИПАТ [1]

Прави Египат простире се к југу до првога нилског катаракта, између Ажуана и Пиле, т. ј. до 24° 5′ северне ширине. Источну границу његову, као што је познато, образује Црвено море и пруга од Суеца до Ел-Ариша (погранична тачка за саобраћај са Сирмиумом.) Западна граница пак — у колико данашње египатско господарство допире преко оаза и бедуинских племена у Либијској пустињи — могла би се на карти од прилике овако да определи: када би се из средине Горкога језера на Суецком каналу, са полупречником, чија би величина била остојање одатле па до првог ниловог катаракта, описао кружни лук кроз пустињу до средиземног мора т. ј. до границе *Барка.*

По податцима у „Guide général d'Egypte annuaire official“ наведеним, простор Египта износи на 500.000 кв. километара или 10.171 кв. миљу.

[1] За основ нашег посматрања узимамо изредно дело Хајнриха Стефансоновог под насловом „Данашњи Египат“, које је штампано 1872 год.

Осим овога господарству египатском потчињен је и Судан, под којим се званично разуме: цела Нубија, Сенара, Донгола, Така, Фаџоглу, Кордофан, области белога Нила и Картум. — Варош Картум лежи на саставу белога и плавога Нила и седиште је главног гувернера суданског. Од 1865 год. стављена је под власт вицекраља египатског и обала Црвенога мора до Масаве, која је знатно трговачко место и добро пристаниште, т. ј. до 15° 34′ северне ширине.

По овоме, по најновијим податцима целокупно господарство египатско распростире се на 1,890.000 кв. километара или 34.329 кв. миља.

Становништво египатско рачуна се на 5 милиона душа. Нубија и Судан имају од прилике до $2^1/_2$ милиона, и тако данас египатском господарству потчињено је 7.500.000 душа.

Пре но што би говорили што о данашњем Египту, да би нам ствар јаснија испала, држимо да је нужно, да мало загледамо у историју његову и то од времена Мехмед-Алијина, јер је он Египат пробудио из његова мртвила, у ком је више од хиљаду година чамио. Он му је нов живот улио, готово потпуну независност извојевао и такав политички правац дао, који ће најзад Египту донети потпуну независност, јер га његови последници мудро продужавају.

Историјска дата из Мехмед-Алијина времена са свим су интересантна и поучљива, јер нам дају доказа, да потчињеност египатска није плод турске силе и моћи, но да је она била декретована европским велесилама само за то, да не би заплети на истоку били опасни по европски мир.

Мехмед-Алија рођен је у Кавали, у Македонији, 1769 год. и још у ранијим својим годинама беше познат са своје ретке даровитости. Угушење једнога устанка, који је у Кавали 1783 г. букнуо био, приписује се поглавито мудрости и енергији Мехмед-Алијиној, коме тада беше тек 14 год.

Због ове услуге турска влада награди Мехмеда и постави га у својој војсци за официра.

Год. 1798 буде придодат као саветник команданту контингентних трупа, које беху послате у Египат и које су биле састављене из његових земаља. Ту се одликовао и мудрошћу и храброшћу, те с тога напредоваше корак по корак, док наскоро не постаде и заповедник албанског корпуса у Египту.

У рату, који се, по одласку Француза, изродио између Мамелука и турског господарства, доби он набрзо знатни независни положај, у коме заклањаше народ од угњетавања. У име благо-

дарности своје народ извиче Мехмеда 1804 г. за пашу; но овај одби ову титулу. — После 2 год. буде наименован за управника и заповедника египатског.

Он је принудио мамелучке бегове да се покоре и приликом једне свечаности, када их је у госте позвао био, нареди те све скупа са њиховим пратиоцима поубијају. После тога устао је био и противу Вехабита,[1] који су се били распрострли по целој Арабији и освоји им свете вароши: Меку и Медину. Син његов Ибрахим изврши дивни поход кроз пустињу до у срце Арабије и потуче војску Вехабита, освоји на јуриш њихову главну варош Дерајех и том приликом зароби њиховог вођу, кога је у Цариград као дар послао био. — Арабија је била пуних 27 год. под господарством египатским.

За време крвавог рата, који је Ибрахим, син Мехмедов, водио противу Грка, добио је Мехмед на поклон освојени Крит.

По заповести свога оца упадне Ибрахим 1831 год. у Сирију, да казни акерског пашу Абдалу, што је код себе примио изасланике египатске. Порти пак Мехмед рече, да је Абдалу заратио за то, што се он према њој непокоран показивао. — Ибрахим готово без отпора заузе Гацу, Јерусалим и Јаву.

Увеличавање моћи Мехмед-Алијине зададе султану Мехмеду велику бригу и он му најзад заповеди, да једном престане са тим освајањима. Али при свем том, што такове заповести долазаху из Цариграда, опет за то буде опседнут Акр Децембра месеца 1831 год.

Кад султан увиде да ништа не помаже, онда он баци анатему и на оца и на сина, збаци их са њихова господарства (над Египтом, Кандијом и Џедом) и посла војску противу Ибрахима под Хусеин-пашом; но ова дође са свим доцне, јер дотле већ бејаше Акр заузет. После тога Ибрахим заузе Дамаск, а пошто је потукао заповедника халебског 7 Јула 1832 год. код Хомса, такође и Хаму, Халеб, Антиохију и Александрете. Ибрахим је и Хусеин-пашу потукао 29 Јула код Балона и принудио га да одступа. Кад је за ову вест Махмуд чуо он онда наименова за заповедника оперативне војске Решид-пашу, а у исто време посла и једног посланика у Енглеску да за помоћ моли. Но ова не учини то одмах и док се она премишљала дотле се Русија сама понуди порти, да јој она у помоћ противу њенога вазала пошаље своју војску и флоту. Махмуд се дуго премишљао да

[1] Ово је једна религиозна секта, која се образовала у другој половини прошлога века.

ли да позове у Цариград крвнога непријатеља османскога царства, али кад стиже вест, да је Ибрахим потукао и Решид пашу у једној одсудној битци 21 Децембра 1832 г. и да овај већ од Брусе к Цариграду одступа, онда он не имаде куд већ прими понуду руску.

Руска флота приспе 20-тог Фебруара 1833 г. у Босфор и уленгери се на Бујукдерској обали, а друга руска војска стајаше већ спремна у Одеси. Међу тим Махмуд је послао био једног посланика како Мехмеду тако и његовом сину Ибрахиму да мир уговоре, обећавајући им, да ће са њих дићи изречену анатему и да ће Мехмеду у господарство предати и Сирију, само ако одустану од непријатељства и ако му се ма и привидно покоре.

Француска из суревнивости према Русији чинила је све само да Мехмеда приволи да понуду султанову прими, што овај и учини заповедивши Ибрахиму да престане и даље не продире.

При свем том руска експедиција навезе се на море 29 Марта 1833 г. а 5-ог Априла исте год. искрца се код Цариграда и улогори на азијској обали.

Чињаше се као да се султан уплашио од свога пријатеља и да га од страха дрктавица спопала, те с тога 4-ог Маја исте год. одобри све услове које је Мехмед поставио т. ј. да га призна и потврди за господара над Египтом, Кандијом и Абисинијом, којима још да се придода: Дамаск, Триполис, Сејда, Халеб, St. Jéan d'Acre, Јерусалим и Наплус са правом наплате за хаџилук. Његовом сину Ибрахиму пак да подари достојанство „Шеик ал Харем“ од Меке, округ Џид и Адан у Сирији.

Султан обзнани 6-ог Маја ферманом да је помиловао пашу египатског и да му је одобрио све оно што смо горе споменули. Услед тога Ибрахим повуче своју војску натраг.

По себи се разуме да овај мир није могао дуго да траје, јер Мехмед није баш своју најглавнију цел постигао, т. ј. потпуну независност и наследно господарство. Махмуд пак губитком толиких својих провинција осећаше се потресен.

У самој ствари султан се опет спремао противу Мехмед-Алије 1839 г. јер овај, не само што је са свим неуредно плаћао данак, који су били уговорили који је износио на 16,000.000 гр. но шта више, одупрео се и против извршења трговачких уговора, који су између порте, Аустрије и Енглеске закључени 3 Јула 1838 г.

Турска војска, која је била послата противу Мехмеда, буде до ноге потучена у битци код Нисабиса 24 Јула 1839 г. а цела флота турска пређе на страну египатску.

Сада, као услов мира, поставио је Мехмед наследно господарство над Египтом, под којим ће још подпадати Сирија са Аданом и Крит.

Француска је била на страни Мехмедовој и трудила се да учини повољно измирење, но остале 4 велесиле не. Оне на против закључише 15 Јула 1840 г. међусобни уговор, да османско царство одрже у потпуној целини његовој.

С почетка Мехмед баш не показиваше ни мало воље, да се подвргне томе уговору, али по што Енглеска и Аустрија послаше узајамну флоту да блокира Александрију; онда он не имаћаше куд, већ пристаде и потписа исти уговор 27 Новембра 1840 г. — Овим уговором обвезао се, да напусти Сирију и да врати натраг турску флоту; под њиме пак да остане само Египат.

Наскоро за тим, т. ј. 12 Јануара 1841 — изађе доиста султанов ферман, којим се Мехмед, као потпун вазал, признаје за наследног господара египатског.

Ферманом пак, који је услед милости султанове изашао 1 Јуна 1841 г., изнова се призна Мехмеду наследно господарство над Египтом и Нубијом, а сем тога још буде наређено, да основни закони турскога царства важе и за Египат, даље по истом ферману осташе у снази сви уговори, које је порта са страним силама везала, за тим да се има пореза само у име султаново да скупља, да новци буду снабдевени султанским именом, да војска никад не пређе цифру од 18.000 људи и у њој више официре султан да потврђује и најзад опредељен је и годишњи данак, који се има порти да даје.

Али ипак поред свију ових догађаја Египат није сматрао свој политички положај као милост султанову; но као последицу својих сјајних победа над султанском војском.

За доказ да је Мехмед био необична духа и дара служи још и то, што је он у свакој прилици, ма да је он сам био васпитан науком корана, вазда од њега одступао, где се он показивао штетан по државне интересе; а то много значи и умеће да оцени само онај, који добро познаје природу и нарав у опште свију Мусломана.

У фанатизму османском, који су иначе веома ограничени, лежи неописана дрскост, којом они плету ланац којим је њихова држава пошла, руковођена искључно религијом. — Овој дрскости има Египат да благодари за свој препорођај и за свој како материјални тако и душевни полет.

Мехмед је своју војску организовао по систему француском

и она је у време његових ратова нарасла на 2—300.000 људи. Он је законодавство и администрацију из основа реформисао, завео мошејска добра, основао ратну академију у Кајиру и старао се за образовање народње. Он је поради научног образовања шиљао своје људе у стране земље и на тај начин поставио основ западног изображења у земљи, која је изгледала, као да јој, због исламства, није могуће никада ни један корак у напред поћи.

Мехмед је 1843 г. наименовао свога унука Абаса себи за наследника, а тиме је прескочио првога наследника Ибрахима. Али када Мехмед 1848 г. би проглашен за суманутог, онда по одобрењу портином, прими владавину Ибрахим без и најмањег противљења. Но он умре 3 Новембра, и тако није Египтом владао ни пуна 3 месеца.

Сходно тадањим египатским наследним правима сада тек на владу ступи Абас, који је одмах у почетку учинио погрешку, т. ј. он је хтео да покуша да Египту изнуди независност помоћу Вехабита и Бедујина, које је мислио да напусти противу султана. Због тога је пустио вехабитског вођу, који је као заробљеник лежао затворен у цитадели Кајирској, но овај своју слободу употреби са свим противно жељи Абасовој. Он не само што није испунио жељу његову, но шта више, истера Египћане из Нецеса и обнови независно Вехабитско царство.

Свете вароши Меку и Медину још је раније сам Мехмед уступио порти приликом закључавања уговора лондонског 15 Јуна 1840 г., који су потписале Енглеска, Русија, Аустрија и Пруска.

Абас је јако мрзео на европску цивилизацију, па је из те своје мржње поништио све установе, које је Мехмед поради образованости подигао био. Али на срећу Египћана Абас на скоро умре, т. ј. 13. Јула 1854 г., а на његово место дође Мехмедов син Сеид-паша.

Сеид је за младости своје имао учитеље и васпитаче Французе и с тога је био задахнут са свим европским васпитањем, а путовањем пак по Европи још је већма своје знање умножио. Он је одмах у почетку владавине своје пошао стазом, коју је још његов отац означио био и неуморно је радио за благо земље у којој је многе корисне реформе завео: градио је железнице, подигао телеграфске пруге и свом снагом потпомагао пројект суецког канала.

У колико је више радио око унапређења своје земље на пољу културном у толико је мање обраћао пажњу на војску, за

коју се није баш ни уколико старао, тако, да је по смрти својој 1863 г. оставио војску од непуних 3000 људи.

Трупе нису биле ни уколико организоване, а и материјала је недостојало, тако, да у случају рата није било могуће у поље извести ни 15—20.000 људи.

Али ово није овако и даље остало, јер кад на владу дође Исмајил-паша, његова је прва брига била, да војску реорганише и војничку снагу своје земље опет уздигне. У цели тој он је издејствовао код порте дозволу, да може своју војску од 18.000 на 30.000 људи повећати, и већ за првих 7 г. своје владавине он је до тога дотерао, да је могао имати потпуно спремну и добро наоружану војску од 100.000 људи.

Ово увећавање ратне снаге у Египту порта је пратила плашљивим погледом, а кад се већ почела и побојавати, она онда опомену кедифа, да се држи портиног одобрења. То пак није ни у колико кедифа уздржало од његове намере и порта буде принуђена те и по други пут опомене кедифа, да се он тачно придржава једном стално узакоњене цифре од 30.000. Но Исмајил знађаше увек да се изговори наводећи, да он није ту тачку ни прекорачио. Турско правитељство није ни мало веровало кедифовом изговарању; али оно нити је имало куражи нити силе, да своме частољубивом и снажном вазалу покаже важност својих рекламација, већ је морало да пусти да ствар тече као што је и отпочела. —

(Наставиће се)

Ј. Дебељак

ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ

историјска студија

VII

СВАДБА МАРЕ БРАНКОВИЋЕВЕ И ПАД СМЕДЕРЕВА

Долазимо сад на периоду од свршетка 1433 до свршетка 1439 године.

Кад би имали довољно материјала и кад би нам испало за руком, историја тих година могла би да буде слика, каквој мало где да има равне.

Али за сада још мало података имамо. Шта је до нас доспело, то су остаци мозаика, по којима можемо да судимо, од каквог би дубоког утиска била цела слика, да нам је сачувана. Кад ослушкујемо споменима на оно доба, чујемо испрекидане звукове с мотивима, који су час као весела сватовска песма, час као свечана и тужна песма погребна. То су године, у којима је народ наш много препатио, и у којима је душевна боља у Ђурђа најдубље хватала.

Кроз целу 1434 годину Ђурађ ради да утврди и рашири своје политичке свезе. По ономе што је кроз кратко време за тим следовало, можемо слободно предпоставити, да би његове тајне агенте те године нашли на сву прилику у Караманији, а извесно у Цариграду и Млецима.

На зидању смедеревског града ради се с највећом ревношћу. Већ друга година како сиромах старина Новак аргатује, како вуче дрвље и камење „све уз своја кола и волове"! Добри старина већ види, да се тако не може стећи паре ни динара, нит се може заслужити опанака. Тома Кантакузен као да је за настојнике поставио све своје људе, Грке и Цинцаре, људе без

сумње веште грађевини, али без срца за народ, који аргатује. Мршти се Новак; псује у потаји и проклиње. По неко из његове дружине већ је преминуо у шанчевима и на зидинама смедеревским; по неко је и главом платио упорство своје према туђинским настојницима. Све је то падало на главу Јеринину. „Зло чинила Ђурђева Јерина, зло чинила, горе дочекала!"

Спорије од зидања смедеревског града иде с опремом књегињице Маре. Прћија и сватовски дарови ваља да одговарају далеко чувеноме богатству деспота Ђурђа, поноситости деспотовице Јерине, и царскоме достојанству, које чека младу Мару. Али тешко да Ђурђеви непријатељи на порти нису одмах с почетка провидели тежњу његову, да удају своје кћери колико је могућно одуговлачи.

На св. Николу, 6. декембра, те године осетио се у Србији земни трус. Народ је без сумње почео одмах да слути, да ће опет да се деси каква несрећа. Наши кроничари као да мисле, да је трус тај предсказивао смрт војводе Радослава, јер некако у свези с белешком о њему бележе и смрт војводину. То би већ показивало, како је војвода Радослав био знаменит човек за своје време. О њему сада још мало знамо. Али у догађајима прве трећине петнаестога века, његово име често долази као име вешта и срећна војсковође. При ступању Ђурђеву на владу, Радослав је међу свима уваженима достојанственицима био најуваженији. Ми смо га и на првим званичним актама Ђурђевим видели на првоме месту потписаног. Сва је прилика, да је то онај „Облачићу Раде", о коме народне песме певају не само као о јунаку на бојноме пољу, него и као о човеку, који сме самостално да мисли и да ради, остајући при томе веран слуга деспоту Ђурђу.

У години 1435. сиромах деспот доживео је по неку радост. Изгледало је као да његова толика напрезања хоће најпосле да донесу стварни резултат.

Град се смедеревски довршује. Његове куле бацају већ сенку своју на тиху воду широког Дунава. Дозиђује се и сјајна палата за деспота. Старина Новак још једнако аргатује; нит куне више, нит што говори; намишља да узме будак с којим аргатује па да се дохвати Босне камените.

Међу тим сјајна и моћна сињорија млетачка прима деспота Ђурђа за свога члана. У ондашњим приликама кад се, истина споро, али непрекидно радило да се све хришћанске државе сложе на крсташки поход противу Турака, овај је акт имао веће но обичне важности.

Још је важнији други један акт, који се почетком зиме те

исте године извршио. Тада је стигла у Смедерево сјајна посаобина цара грчког. Она је донела српскоме деспоту од цара грчког драгоцену круну на дар. Владика Филантроп, који је посаобину предводио, крунисао је на свечан начин Ђурђа и Јерину. То је у исто време било венчање Смедерева на достојанство престонице.

Врло је природно, да се старо, никако неугашено подозревање турско услед оваких догађаја с нова расплазмтило. Шта значе ови јавни докази пријатељства међу Византијом, Млецима и Србијом? Одговор који су рицали царски у Једрену у дивану дали, могао је бити само један: значи савез ђаура противу Муслимана! Мислили су да женидбом Муратовом с Маром пресеку деспоту могућност таких свеза. Али Мара је још у Смедереву, а деспот постаје грађанином млетачким и крунише се круном, која му из Цариграда долази. Прћија још није готова! Као да је лакше сазидати град с двајест и пет кула, него саставити прћију младој девојци! Уз све то Исак-бег опет не пропусти да јави „*да сав покрет онога времена, како у Караманији, тако и у Угарској из главе деспотове произлази.*“ (Мурат Драгоман у Lewenclaw 548.)

Деспот је још проводио свечаности приликом свога и смедеревског крунисања, а већ је чуо тутњаву од Једрена. Не може бити, да преко својих пријатеља и плаћених ухода није дознао, како је непријатељима његовим испало за руком, да султана на њ разгњеве. Ваљало му је сад опет или се спремити на борбу или покушати да лепим начином разбије непријатељске планове.

Јасно нам је да би се Србија у 1435—36 могла упустити у рат само у савезу с каквом другом силом. Али те године нити је Угарска, нити је која друга сила хришћанска била у стању, да се упусти у велики спољашњи рат. Верозаконски покрет, црквено питање, и друга унутрашња питања везиваше им руке. Не могући упустити се у рат, Ђурђу није друго остајало, већ да покуша, да начинима мира одбије опасност.

По турским кроникама војска се султанова већ кретала пут Србије, кад у Једрене стигоше деспотови посланици. Донесоше поздрав од деспота, да је прћију кћери своје сад већ саставио, дарови су готови и султан нека изволи послати своје људе, да води невесту. Доброћудни султан нашао се сада мало у неприлици. Сазва диван да види шта да се одговори човеку, противу којега је војску сакупио, али који га тако лепо позивље да дође да води невесту и носи прћију. „Везири и паше,“ прича Мурат Драгоман, „световаху султану, да на сваки начин даде довести невесту.“ (Lewencl. 549).

Султан одреди једнога пашу (по неким Халила, по другима опет оног истог Сарицу, који је Мару прстеновао), даље евнухе Рејхан-агу и Урнек-агу, да са кадуном Исак беговом и њезином пратњом пођу по Мару. На граници дочека их по заповести деспотовој велики број господе и госпођа српских, и с великом почашћу спроведе у нову престоницу. „У палати деспотовој“, наставља Мурат Драгоман, „приме их с великом свечаношћу и сјајно угосте. Урнек бегу предаду прћију све по списку, а невесту посланицима султановим који је у Једрене одведу.“ (Lewenclaw 545). Византијски писац Дука, помиње изреком „неоцењиво благо и скупоцене свите“, које су чиниле прћију Марину, (Ducas, XXX, 485).

Мару су пратила и њезина два старија брата, Гргур и Стеван. С њима без сумње и одабрана свита српских властеличића. Какав су призор имали тога лета да виде сељани у долини Моравској, кроз коју су пролазили сватови Маре Бранковићеве! Шта ли су мислиле и осећале гомиле народа, гледајући како се отегао дуг и сјајан низ, блистајући се у скрлету, злату и сјајним панцирима, преливајући се у разнобојној чоси и свиленим заставама — гледајући како се повија кроз хладовинасте старе шуме српске, као сјајна шарена гуја, носећи у зубма српску „бисер-грану.“? Шта ли је мислила поносита госпођа у двору смедеревском, шта ли је осећао сиромах стари Ђурађ? И она јадна млада девојка — сјајно окићена жртва Србије змају муслуманскоме! Још су браћа њезина јахала поред ње; још је слушала српска звона са сеоских цркава; још узвике, благослове, јецања — ко зна, можда и песме — српских сељана и сељанака; — али јој евнуси коње воде и јаничари заставе носе. Шта ли је мислило, шта ли је осећало праунуче цара Лазара и царице Милице, кад је погледало на стогодишње грмове српских шума, на питому долину моравску, на плаветне низове планинских ланаца, који се из даљине надвијају један над другим?! Како би поучљива и како узбудљива била историја душевних покрета таквог тренутка. Али се откривање и опис таких покрета, нежних и дубоких, отима од сухопарних оруђа историкових, па се склања у вишу једну сферу, где је чистије око и нежнија рука песника и вештака може да сагледа и покаже.

Турци у Једрену нису волели што се султан жени деспотовом ћерју. Сећали су се уплива, који је некада Милева Лазарева вршила на „муњевитога“ султана Бајазита. Бојали су се да ће Мара, које се лепота и однегованост духа јако хвалила,

још јачи уплив задобити на доброћуднога и колебљивога Мурата и да ће преко ње деспот Ђурађ моћи да влада на порти. Хладноћа, којом је Мара међу Турцима примљена, огледа се у неколико и у кроникама турским. Сеад-един врло сухопарно само у две три речи спомиње да се султан оженио „ћерју Вуковића, деспота од Србије". (Podesta, 27). Мурат Драгоман шта више тврди да се свадба у Једрену свршила без икакве свечаности, јер, вели, „султан налазаше да није вредно зарад ђаурке свечаности правити." У осталом свечаности је било, као што тврди Дука, и султан је браћу Марину при поласку њиховом из Једрена, обдарио богатим поклонима.

Може бити да се још тада десио онај, по себи незнатан догађај, за који Спандуцин Кантакузин прича, и на који он своди потоње попреко гледање султаново на синове Ђурђеве. Мурат је једнога дана изашао у лов са шурама својим. Знамо већ од Брокијера, како је страстан ловац Мурат био. Хајка натера јелена на њих и сва тројица га заједнички погоне. Али ловачка срећа послужи младоме и хитроме Стевану, те јелена устрели. Султан, коме је већ и по дворском етикету требало уступити прилику да улови што, пола у шали а пола у горчини рече: „види се да си курјачког порекла; није чудо, вук вукове рађа!" Он је тиме правио досетку с речју „Вук-огли", којом су Турци синове и потомке Вука Бранковића означавали. Досетка је карактеристична за мишљење, које је султан о деспоту Ђурђу имао.

Може се рећи, да је у првој години свога харемског живота, Мара била права и једина царица у Једрену. Муратова прва жена, кћи Сфентијарева, оправљена је била у Брусу. Врло је природно, да је суревњивост те жене оваквим поступком подстрекнута била до крајности. Природно је, да се она свима мајсторијама харемским трудима, да опет задобије свој стари положај и уплив и да се у Једрене врати. У овој је жени Мара имала супарницу, а Србија опасног непријатеља. Интерес њезин, као и интерес многих непријатеља Ђурђевих на порти, захтевао је да се уплив Марин пресече.

„Које године деспот даде Мару цару турском, те године умре краљ Жигмундо", пише у Бранковићеву летопису. Деветога Декембра 1437 краљ Жигмундо премину. Већ у самоме том факту што наши летописци бележе смрт краља угарског, лежи знак развијенијих и тешњих одношаја међу Србијом и Угарском. Присним својим свезама с деспотом Стеваном и догађајима за владе Ђурђеве, Жигмундо је постао врло познат у нашем на-

роду, и глас о смрти његовој била је новост од општег интереса. Србија је силом политичких догађаја дошла у положај, да је на њу дејствовао сваки потрес у Угарској, па и сваки потрес у западној Европи. У таквим приликама, можемо мислити, да се у Смедереву с великом запетошћу ишчекивало да се види како ће се ствари у Угарској окренути. Истина је државним уговором још за живота Жигмундова утврђено било, да сталежи угарски признаду за краља зета његова, ерц-херцега Алберта. Ипак је по смрти Жигмундовој у Угарској трајала неко кратко време политичка криза, која се на сваки начин свршила признањем Алберта за краља угарског. Ђурађ је као властела угарски и сам учествовао у решавању те кризе, и то по свој прилици у интересу Албертовом.

Порта је наваљивала да се користи згодним приликама, које су јој се отвориле почетком 1438 године. Нови краљ угарски још није био пуно сигуран својим положајем у Угарској; грофови цињски конспирисали су противу њега; у Чешкој је имао да води верозаконски рат с Хуситима; с пољским је краљем био у завади, у самој Немачкој имао је читав заплет. Сва западна Европа занима се само мишљу о победи римске цркве над православном и упире погледе у сабор, који се сазвао у Флоренцију. Сродствене свезе султана са деспотом српским још су биле врло свеже, и ако је двор смедеревски очекивао, да нови зет учини много шта за љубав своме тасту, везири у Једрену очекивали су, да таст још више шта учини за љубав своме зету.

У оваквим приликама на порти се одлучи, да се предузме нов поход противу Угарске и то узевши *Смедерево* за основу операцијама. О новоме смедеревском граду без сумње се много шта причало. Султан је нарочито слушао, да има тамо врло удобно пристаниште, па га је с тога јако желео да добије (Chalcondilas, V, 2). На сваки начин деспоту Ђурђу дође нарочита посаобина, да му изјави жељу султанову и да га позове да спреми свој спомоћни корпус.

Којим се путем и којим изговором Ђурађ искобељао из ове клопке, не знамо за сада. Толико је изван сумње да се с пролећа 1438 војска турска искупила између Ниша и Видина, па у место да се по првоме плану крене у Угарску пут Смедерева, превезла се у Малу Влашку с намером да у Сибињ упадне. С овом је војском отишао и српски спомоћни кор, на сву прилику око три хиљаде коњаника.

У Сибињу постигоше тек врло незнатне успехе. Робише земљу кроз шест недеља, попалише неколике градове (шест по

Сеад-едину) и одведоше много робље. Слободу њиховог покретања, осим других узрока, спречавала је и нова побуна у Карамании. Кад се војска враћала из Сибиња пролазећи не далеко од српских граница деспот Ђурађ посла јој хране изобила на поклон, а пашама и беговима сјајне дарове (Мурат Драгоман). Али то није растерало турско подозревање да је слабоме успеху у Сибињу и побуни у Караманији српски деспот крив. Мурат Драгоман тврди изреком, да је Исак-бег по повратку из Сибиња изашао у Скопљу пред султана и рекао му: „*докле је год Вуковић у Смедереву, ми не ћемо свршити посао ни с Угарском ни са Караманијом*“ (Lewenclaw, 551). Султан му је вели одговорио: „нека остане до пролећа, а тада ћемо видети шта да чинимо.“

Види се да је партија Ђурђу непријатељска почела опет да диже главу. Види се да се Мурат почео да колеба. Ово је колебање још већма охрабрило непријатеље Ђурђеве. Док је Исак-бег представљао политичку нужду да се Србија заузме, Федула је узео да дервишком слободом удара јавно на приватни живот султанов, окривљујући га да за љубав ђаурци Мари напушта најважније интересе државне. Први је успех ових људи био, што је султан дао доrести кћер Сфентијареву у серај једренски (Сеад-един). С победом супарнице Марине у харему, постало је скоро извесно да ће и ван харема победити партаја, супарница оцу Марином.

Данас још нисмо у стању да следујемо целој интриги. Врло је вероватно да је непријатељима Ђурђевим добро послужило формално измирење источне и западне цркве. Турци су бодрим оком пратили све што се у Европи збива. Велика церемонија измирења у Флоренцији имала је заиста средњу практичну последицу, да је међу Турцима овладало убеђење, да је опасно даље оклевати, и да свима средствима ваља настојавати да се заузме Цариград и Београд, да падне Грчка и Србија.

С пролећа 1439 стигоше у исто време деспоту Ђурђу и влашкоме кнезу Дану поклисари турски с позивом од султана да одмах и неодложно на порту дођу.

Ђурађ је већ знао какво је расположење у Једрену, знао је без сумње и праве поводе и вероватне последице томе. Он као обично с великим одличјем прими царске веснике, обдари их лепо и по њима пошље поздрав султану, да му разни послови код куће не допуштају да за сад у Једрене дође.

Сиромах Дан, отиде на порту. Тамо га одмах по заповести султановој баце у тамницу заједно с два његова сина и војска се одмах оправи да заузме Влашку. (Мурат Драгоман).

Што Ђурађ не хте на позив султанов да дође, то је наравно само још већма разгњевило султана, и служило као доказ да он зна сам да је крив те се лукаво чува да не падне Турцима у руке. Кад већ не испаде за руком да „старога вука" домаме у замку, порта му опреми званично захтевање: да Смедерево преда турској војсци.

Деспот изнесе турским посланицима фермане, којима му се гарантује мирно уживање Србије, и које је султан заклетвом својом утврдио. На сваки начин, крајњи је смисао његова одговора био: да не може да пусти турску војску у Смедерево.

Тим самим одговором његовим рат је био оглашен.

Ђурађ је то знао и одмах је с највећом ревношћу почео да се ставља на одбрану. Ново Брдо и Смедерево били су особити предмет његове бриге. У њих је ставио најбољу своју војску. Тешко му је било да их на брзу руку снабде с довољно хране. Жетва још није била приспела а по несрећи чини се да су баш пред овај нагли и опасни обрт турске политике, велике готовине жита из државних магацина распродате биле. Неки криве Јерину, да је она шпекулишући да дође до новца, продају ону извршила. Свакојако, деспоту је ипак испало за руком те је у Смедерево нанео хране колико је потребно да се град бар неко време држи, док не дође помоћ из Угарске.

Ђурађ није ни мислио да ће сам својом силом моћи да се успешно с Турцима бори. Све што је желео и на што је рачунао, то је да се његова војска у утврђеним местима брани, док угарска војска не стигне. У војничкоме савету нашло се за најбоље, да се деспот не затвара у град, већ да је у отвореноме пољу настојавајући свим својим упливом да угарска помоћ што пре стигне.

Деспот је још за рана јавио краљу Алберту, како се ствар окреће. Кад је одговорио турским посланицима, да не може дати Смедерева, он је одмах оправио посланика краљу угарском (Pray, II, 294). Алберто се тада бавио у Бечу, збуњен замршеним пословима у Чешкој и сукобом с краљем пољским Владиславом. Папин посланик, кардинал Јулијан, управ је успео био, да обе стране, Алберто и Владислав, пристану да се састану па — ако је могућно — да се пријатељски изравнају. Али кад стиже посаобина српскога деспота, Алберто нађе за потребно, да све те послове у Бечу прекине па похита у Будим. У исто време издао је проглас позивљући сталеже угарске да се у Мају месецу састану у Будиму на сабор који ће имати да реши: *„што је нужно за рат с Турцима."*

Готовост, с којом је Алберто похитао у Угарску и с којом позивље сталеже на рат с Турцима само за то што султан хоће Смедерево, врло је важан моменат. Она је нов доказ, да је међу Србијом и Угарском постојао уговор, по коме су краљеви угарске обвезани били да Србију од Турака бране.

Док су се угарски прелати и магнати споро у Будиму искупљали, турска је војска у огромној сили марширала пут Србије. Султан је дигао на оружје и последњег човека свог. Главни и одсудни удар намењен је био „новоме Цариграду на Дунаву" — Смедереву. Према Новоме Брду оправљен је био у први мах само позорни кор један. Нешто мало војске послато је да отима градиће у Топличкој и Моравској долини. Биће да је тога лета спаљена Манасија (град Ресава?), разорени Борач и Острвица, које догађаје наши хроничари у осталом стављају једну годину раније. Сва друга сила марширала је Моравском долином право на Смедерево. Свршетком Маја или почетком Јуна притиснуло је косине и брда око Смедерева 130.000 Турака (Pray, II, 299, Feseler I. 518). Кад се к томе узме у рачун она војска која је била пред Новим Брдом с другим мањим градовима, можемо слободно узети, да је под султановом командом напало на Србију 200.000 Турака.

Кад се непријатељска војска приближи Смедереву, Ђурађ с Јерином, најмлађим сином Лазарем, митрополитом, неколиким властелима и многим духовницима пређе у Угарску. У Смедереву на челу војске оставио је најстаријег свог сина Гргура, придавши му старог искусног војводу Тому Кантакузена, брата Јеринина. Средњи син Стеван затекао се био у Једрену у гостима код сестре своје царице Маре, па га је султан довео са собом пред Смедерево (Chalcondilas, V, 2, 114).

Разместивши војску султан је послао позив граду да се преда. Уз позив се хтело да се дејствује на лична осећања младога војводе, па је попрећено да ће, ако се град не преда, султан наредити да се на мукама уморе таоци, који су у турскоме стану, а међу којима је био поред Стевана Бранковића још и син Томе Кантакузена (Spandugino). Гргур је одбио тај позив и претњу. Турске лађе затворе приступ граду с воде и опсада се формално отпочне подземним поткопима, бацањем стрела и запаљивих материја у град.

Међу тим угарски је сабор негде око средине Маја отпочео свој рад. Ђурађ није хтео лично доћи у Будим. Он је остао у Срему састављајрћи војску од драговољаца и најамника, и одржавајући свезе с војводама, који брањаху градове српске. На

сабор је послао нарочите посланике да га заступају и да наваљују да се што пре Смедереву у помоћ пође.

На самоме сабору млад један војвода угарски, који се последњих година већ више пута одликовао у бојевима с Турцима, ватреним беседама настојаваше, да се не губи време већ одмах да се на Турке удара. Име је томе војводи Јован Хуњадије. Наш га народ познаје под именом Сибињанин Јанка. Не три града, као што бива са старим јунацима већ три земље и три народа отимљу се о славу, да га својим сином назову. Отац му је био Румун, отаџбина Угарска, а најславнију славу стекао је на бојним пољима Србије. Сибињанин Јанко јунак је сва три народа. Али на мајском сабору 1439 он је још млад човек, с два три ловорова листа за калпаком. Заман његово родољубиво срце кипи најчистијим осећањима, заман речито доказује да пред питањем тако огромног значаја какво је питање српско, треба да ишчезну сва ситна себична осећања. У сабору су седели ситни људи с мајушним срцем, тесним грудма, кратком памећу и замућеним оком. За њих је спољашње питање била ствар тек од споредне важности; за њих је главно било да се реше најпре нека унутрашња питања. Политичка суревњивост према краљевској власти и суревњивост према странцима у Угарској било је главно осећање које је превлађивало сва друга у господе угарске. У место да без оклевања дигне сву силу па да се похита у помоћ Смедереву које се јуначки бранило, угарски сабор трошио је драгоцено време у дискутовању питања о престолонаследству, о правима и повластицама властеле, о укидању некаке порезе, и о томе како Ђурђу Бранковићу треба забранити да на добрима које у Угарској има, даје баштине Србима (Pray II, 298, Chorváth I, 285 и др.)

На срећу краљ је Алберто имао толико политичког такта, да са своје стране није хтео доприносити да се решење свију тих ситних питања одуговлачи. Он је радо и без одлагања пристајао на све одлуке саборске.

Алберто је издао проглас да се угарска војска искупи код Сегедина. У другој половини Јуна налазимо и њега самог у Сегедину. Ту као да му је дошао на састанак деспот Ђурађ. Свакако краљ је Алберто у Сегедину у очи Петрова дне 1439 потписао диплому, којом поклања Вилагош деспоту, *„за његове велике заслуге“* (Féjer XII, 293). Значајно је што у њој Алберто називље Ђурђа *„singularem nostrum pro defensione hujus regni cooperatorem“*, дакле „нашим драгим сурадником на одбрани овога краљевства.“

Војска се угарска код Сегедина врло споро искупљала. Властела оклеваше очекујући да најпре слободне вароши и владике пошљу своје људе у стан, а вароши и владике опет изгледаше на властелу. Међу тим Турци настављаху живо опсаду Смедерева. Без сумње од материјала полупаних звона са цркава сремских салише велике топове, па узеше бацати у град и на девичанске куле смедеревске огромна зрна од камена. Ужасна пуцњава више је страха задавала народу, који се у граду затворио, него што су каменита зрна штете чинила. Било је много њих који су тада први пут чули грмљавину топова, па их је она поражавала. По уверавању историка Ханкондиле грување из топова трајало је непрекидно дању и ноћу. Поред свега посада се градска јуначко брани. Неколике куле већ су повређење биле прштењем турских лагумова, али Тома Кантакузен, који је град градио, разумевао се у фортификацијама, па се иза порушених зидина утврђивао. Већ је трећи месец како се Смедерево на сусрет толиком напрезању тако велике силе држи — дуго време по мишљењу савременика, врло дуго за султана, без сумње најдуже за оне у граду, који сваком зором погледају с кула на угарске равнице. Султан се љуто срдио што са освајањем града тако споро иде. Главни терет срдње његове имао је да носи Исак-бег, — онај који је највише и наваљивао да се овај поход предузме. Царева срдња била је узрок што у сред опсаде, у сред грувања топова и вике јаничарске, Исак-бег отпасује димискију, баца доле турбан, па с дервишком капом на глави пролази невесео кроз смедеревске винограде и одлази у Меку на ћабу (Мурат Драгоман).

Међу тим краљ Алберто почетком Августа премести свој стан из Сегедина у Тидерев, добивши десноме крилу заклон у Дунаву а левоме у Тиси (Pray, II 301). Положај новога стана у стратегичкоме погледу био је бољи од онога код Сегедина; али у погледу санитетском промена је та била несрећна. Жега сунчана, испаравање ритова и без сумње злочеста храна, доведоше у војску срдобољу. Болештина та, гласови о сили турској и о напредовању њезином код Смедерева, незадовољство противу оних, који једнако оклеваху да дођу, начинили су у војсци угарској расположење да већ горе не може бити. Поред свега личнога настојавања Албертова, кроз пуна два месеца пред свршетак Августа, није било у угарскоме стану код Тидерева више од 24.000 војске.

По несрећи у Смедереву већ нестајаше хране. Вера да ће угарска помоћ доћи издала је већ природним начином после

толиког узалудног чекања. На учестане позиве од стране султана да се преда, посада најпосле ступи у преговоре. Главни, можда и једини услов са стране опсађених, био је, да им се безбедност живота подјемчи. Султан им је то подјемчио. Августа 27-ог отвори се на граду капија и Гргур Бранковић с Томом Кантакузеном изведу јуначке браниоце града.

Султан је био веома радостан, што је Смедерево добио. Браниоце градске примио је с доста одличја. Одмах је потписао докуменат, којим Гргуру и Стевану, синовима Ђурђевим даје у баштину земље, које је некада држао дед њихов Вук Бранковић. Али их не хтеде пустити од себе. Одмараше се неколико дана у двору деспотову. Цркву смедеревску даде одмах претворити у џамију и постави јој имама. Наименова и кадију, а Турахан бега, који се при опсади одликовао, постави за првога војводу смедеревског. Султан се тада сети и Исак-бега. Посла Татаре трагом његовим да му однесу добар глас о добитку царевом, а и заповест да прекине свој пут на Ћабу те да предузме команду над војском пред Новим Брдом.

Кад у угарски стан код Тидерева стиже глас да је Смедерево пало, паника обузме војску. Шест банделија онога часа појахају коње па никога не питајући оставе стан и пожуре се својим кућама. Ово јавно бежање поплаши једне још већма, збуни друге, и у војсци преовлада неред. Са више страна узрујанога стана подигне се вика „курјак! курјак!“ што је био стари сигнал, да сваки гледа бегством живот да спасе. И заиста велики део војске одмах се разбегне поред свега усиљавања од стране краља и вођа, да поврати ред и поуздање. Неки, шта више, мисле да у стану већ нико ни остао није. Али је без сумње око краља остало још нешто верне властеле. Жалосним и стидним разбегнућем угарске војске сврши се угарски поход Србији у помоћ те године. Да би колико толико част земаљску сачувао, Алберто је још ту у Тидереву 17 Септембра расписао општи прирез од 150 феника или једног златног флорина, за војску, која се *на пролеће* противу Турака опремити има“ (Féjer, Cod. Dipl. V, 315).

Ваља још додати да је Алберто с оном војском, која му је остала и без сумње у свези с војском деспотовом у Срему, чинио некаку дивензију противу чета, које су упале у Мачву и Срем. 26 Септембра налазимо га у Футоку; 1-ога Октобра, пуномоћије својим посланицима на сабору у Мајнцу, потписује „на срећном војеном походу противу Турака код Сланкамена.“ Али у брзо за тим његова је војска у сукобу с Турцима пораз претрпила (Mejlath.). У другој половини Октобра већ га налазимо болесна у Будиму. Напрезања, кидања, гњев, болештина, сложило се све те му живот прекратише. На путу из Будима у Беч премину у Лангендорфу 27 Октобра. Смрт његова била је тежак удар деспоту и његовим надањима.

(Наставиће се)

Н. Мијатовић

ШВАЉА

Уморно је сунце село —
Гледајући невесело
Кроз редове двокатница,
Мрачних кућа и улица
Она сетна, бледа лица
Мученица, радсница . . .
Па када се нагледало,
Од бола је задркталo,
Па је доле у мрак пало,
У поноћи утонуло . . .
Бледи месец приповеда:
Да се и то лепо чуло,
Кад је сунце уздахнуло,
Гледајући бледа лица
Раденица, сиротица . . .

На прозору застртоме
Сиротиње танким велом,
Са светлошћу невеселом
Горуко је жижак мали:
И ка они сетни вали,
Зраци су се таласали
По простору суморноме,
По простору убогоме
Невеселе, јадне моме . . .
И поноћ се тужна спрема —
Цела варош ко да дрема
Ил ко да је мртва, нема,
Нема гласка, речи нема,
Нема песме, нема клика
Да разведри, да раздрема
Раденицу, радника —
Мученицу, мученика.

Онде она на прозору
Сетно чека танку зору
Да јој сване, да јој сијне,
Да код њене хладовине
Од умора одпочине;
Јер већ ево и три данка,
И две дуге, зимске ноћи,
Што не склапа бајне очи
Од вечера до уранка,
Туђем злату спремајући
Меку свилу, рубље бело —
Не сећа се жеђи, глади,
Тек на своје наго тело
Хаљиницу да заради.

Кад је било пола ноћи . . .
Сва претрну у самоћи —
Ко ће бити, ко ће доћи?
Какви гости у поноћи?
Она дркће, трне, стрепи,
А усница корал лепи,
Са бледилом румен мења —
Пред њоме је младожења,
Лица лепа, стаса вита —
За хаљину невестину
Дође само да припита,

Што ће сутра златно луче
На венчању да обуче . . .

„— Је л' готова, сашивена
Венчаница, свила њена? . . .“
Пун милине, пун израза,
Пун онога слатког маза
Сиротицу шваљу пита;
Она смерна и скровита,
Смирено му одговара:

„— Прва зора, пуна чара,
Дивиће се дивној слици,
Тој богатој невестици,
Чувенога богатара . . .“
„— Никад не ће, чедо драго,
Засијати њено благо,
Ко што сија бело лице,
Јадне шваље, сиротице! . . .
Никад не ће . . . .“
И он меће
Своју руку усијану,
Опијено, занесено
На округло раме њено;
Она плаче . . . Он не чује,
Но је више приљубљује
До извора раскошнога,
До куцања срца свога.
. . . .
Сад све ћути, све се мори,
И сам жижак тише гори,
Само једна страст говори;
И плач њезин, и јецање —
Па сад и то не мож' више,
Обадвоје занемише . . .

*

Ко је она лепа дева,
Пуна чари и осмева,
Што по парка уској стази
С младићима што се мази?
Што их дирка, што их вара,
Што музиком гласа свога
Њина јата разговара? . . ,
Она лепа, она мила,
Што на њојзи бљешти свила,
А по свили обилато
Затрепери суво злато? . . .
Црна ока, бела лика?
У пороку што се ваља,
Што презире радника? . . .
То је она јадна шваља!
А сада је сиротица!
Црног јата, црна тица,
Туђег мужа суложница!

Ђ. Јакшић

КРОЗ ШВАЈЦАРСКУ

путничка црта

(Наставак)

Мој земљак се беше тако забатргао у својим причицама, да за дуго није опазио нашу лепу сапутницу, која је преко пута седела. Тек пошто се она окрете, ваљда радознала да види каква је то воденица што непрестано лапара, угледа јој швалије лице, па само што ме погледа.

— Фрајнд, та то је вила, то је Гретхен фон Фауст, како каже мој пријатељ дер хер фон Мефистофелес! —

Он одмах стаде тражити свој „штехер", који му се био заплео између хиљаду андрмоља обешених о ланцу од часовника, натаче га на нос и стаде мерити даму као прави зналац. Што ју је више гледао све више је задовољно климао главом, и непрестано је гунђао.

— Кватро хаксо... кравато неро... а ла Пари... са свим а ла Пари! —

Бог би га свети знао шта му је то значило.

— Па је ли, фрајнд, одакле путујете с њоме? Ко је она? Како јој име, куда путујете? —

Ја слегох раменима.

— Путујемо из Лозане заједно, али не могу вам ни на једно питање одговорити, јер несмо ни речце проговорили једно с другим! —

— Вос, шта? — рече зачуђено швалије — ви се возите у купеу с једном дамом и не говорите с њом? Е баш сте прави Сервијанер!

Па онда ме тако сажаљиво погледа, да мал у земљу не пропадох. Одмах он стаде намештати своју огрлицу и мараму

на врату, намести лепо своју најдужу витицу косе, која му беше још остала више левог слепог ока, и којом је он умео да покрије већи део своје месечине на темену, па онда приђе дами градећи најграциозније сугребе по вагону.

— Милостива госпођице — рече г. де Земунич непознатој дами и то немачки — допустите да вам пожелим једно са свим лепо добро јутро! Како је лепа Швајцарска, јел'те? Мало брдовита, да, имате право, али шта ћете кад има људи, којима се то допада! Ви знате како су постала швајцарска брда? Кад је Бог цео свет начинио, онда му је остало врло много разних комадића онога блата, од кога је све стварао, па то стајаше као ђубре у његовој радионици, и сметало му; за то се један пут ражљути, па све то баци на земљу. Где је то ђубре небеско пало ту се начинише швајцарски алпи! —

Торокање нашега витеза мора бити да је тргло госпођицу из веома озбиљних мисли, јер она га само погледа, па не рекавши ни речце, окрете му леђа. Али то јој није помогло; де Земунич није био човек, који се тако лако дао скинути с врата, особито ако дотичне даме, којима се навезао на душу, несу знале да је његова „ахилова пета" у његовој кеси. Сећам се једног догађаја из његовог живота, који доказује да је он доиста само у својој кеси смртан човек, иначе је што Немци кажу — unverwüstlich!

Беше то једно вече у талијанској опери у Паризу. Швалије де Земунич седео је у ложи једнога од својих многобројних богатих „фрајндова" који га веома волу, јер кажу да се човек ни у којој комедији не може тако слатко насмејати као у друштву са г. де Земуничем. У суседној ложи беху две даме, које својим дијамантима и својом лепотом заробише с места срце нашега витеза. Он одмах поче с њима разговор на својој нарочитој смеси свију европских језика, која је тако оригинална да су поменуте даме прснуле у смеј. Кажу да те госпе не припадаху баш најбољем друштву париском, и вероватно је, јер пошто су мало с њиме разговарале, позваше га код себе на вечеру, после преставе. Он је то и тражио. Чим се свршила престава, он к својим новим познаницама, те једну под једну, а другу под другу руку, па их спроведе са највећом грацијом до позоришног портикуса. Ту приђе један галонирани лакај са цилиндром у руци и јави дамама да су њихова кола већ пред капијом. Госпе понудише нашега витеза да седне у њихова кола. Јест, ал' се наш витез љуто уплашио. Он зна да у Паризу има многих простих фијакера, који носе којекакве лажне ливреје,

па је лако могуће да су и та кола његових познаница, у пркос толиких дијаманата, ипак само фијакер — који ће наравно морати он платити. С тога на један пут испусти обе даме које је водио испод руке, па га стаде дрека:

Je... non... pas payer la viatoure (читај voiture). Ја не ћу да платим кола! —

И нашега витеза нестаде, а лепе раскалашне Парискиње у мал не свиснуше од смеја.

Да је ту историју знала наша сапутница, она би га се лако курталисала, овако својим ћутањем побудила је у њему сумњу, да она не зна немачки, за то јој стаде ређати остале језике на којима јој стоји на служби.

— Ио нон парла франчеѕе, ма парла греко, турчезе, сербо, румуњеште, талијано...

И Бог зна докле би он још ређао, али дама се окрете мени, па ми рече француски.

— Опростите ми, господине, што вам се као непозната обраћам с једном молбом, али немам куд. Спасите ме од овог — оригинала! —

Ја прићем и казах јој моје име. Она климну главом па рече:

— А ја се зовем Клара Соненхоф! —

— Директорка женског пансионата у Женеви? — упитах ја. Она ме погледа зачуђено.

— Та иста. Од куда је вама познат мој пансионат? —

— О за добру школу чује се лако по целоме свету! —

— Ви сте врло љубазни! —

— Не, без икаквих празних учтивости, ја сам толико добра слушао о вашој школи, да сам врло срећан што ми се дала прилика да се с вама лично упознам

— Господин је можда и сам педагог? —

— То не, али сам се увек веома интересовао за све што се тиче народне просвете. Мени је врло жао што је моје бављење у Швајцарској ограничено само на неколико дана, те тако не ћу моћи ништа видети од ваших школа, које су ми толико хвалили! —

— Од 1830 године на овамо учињено је много за просвету код нас! —

— Похођење основне школе за цело је обавезно за свакога? —

— На жалост има још четири кантона у којима настава није облигаторна, а то су Женева, Швиц, Ури и Унтервалден, а ви знате у нас је сваки кантон самостална држава, коју савезна влада не може натерати ни на коју установу, од које не

зависи цео савез. Па ипак ми имамо у Швајцарској поред многобројних недељних, повторних и занатлијских школа, 7000 основних школа, 15 инштитута за глухо-неме, 4 завода за слепе! —

— Да, лако је вама имати толике основне школе кад имате 21 семинар за васпитање учитеља и учитељака! —

— Е па и за средњу наставу учињено је доста. Видите за реална и идустријска знања имамо 260 школа, за класичку образованост 35 гимназија, једну латинску школу, и у тим гимназијама имамо до 3500 ђака!

— Само за највишу наставу још немате централне жиже још немате швајцарског универзитета! —

— То имате право, али Цирих, Базел и Берн имају сваки своју велику школу, свака са по 4 факултета, и на њима има 160 доцената а преко 600 ђака. Осем тога имамо три академије, четири лицеја, осам богословских семинарија, и најзад имамо нашу политехничку школу у Цириху, која се може мерити с којом хоћете подобном школом у Европи! —

— То је истина. У колико је мени познато после политехничке школе у Паризу, циришка је најбоља, боља и од оне у Карлсруху! —

— Да је тако, најбољи је доказ у навали странаца са свију крајева света. Од 700 ђака које смо последњег семестра имали на политехници беше више од пола странаца.

— Па и то није све. Ако се не варам у вас има и много специјалних школа?

— Да како. Имамо школа за лепе вештине, за сахаџије, за зидаре, за марвене лекаре, за трговце, за пољску привреду, за вишу војну наставу. Осем тих школа снажно потпомажу ширење просвете и наше библиотеке у Луцерну, Базлу, Цириху и Лозани у којима има преко 290 хиљада свезака! —

— Можда екстензивности народне просвете доприноси нешто и журналистика, јер мени рекоше да у Швајцарској излази до три стотине новина и периодичких списа?

— То је плод наше неограничене слободне штампе. У нас нити се мора тражити допуштење за издавање новина, нити се мора давати каква кауција. С тога имамо тако много новина, с тога је главни карактер наше књижевности то, што је популарна! —

— Не бих рекао, госпођо. Баш у историји најтежих и најспецијалнијих наука, као што је математика, лекарство и јестаственица, наилазио сам на имена Швајцараца, који ће бити до века својој домовини дика. Помислите само на Геснера, Халера,

Бернуљија, Ајлера, Меријана, Тисота, Сосира, Бонета, Декандола и Делика! —

— Ја бих, господине, тај низ славних Швајцараца могла лако увећати кад бих се само машила у историју других грана књижевности, јер н. пр. имена као што су Жан Жак Русо, Лаватер, Јоханес фон Милер, Песталоције и Цимерман за цело су тако исто од значења у целоме свету. Али то су све историјске величине. Данас немамо научењачких исполина, али сваки дан све више суграђана који знају читати и писати, све више људи који имају прва неопходна практична знања која су нужна за живот. С тога ја остајем при мојој изреци, да је наша литература махом популарна, као што нам је цео систем наставе махом практичан! —

— До душе, лако је могуће да имате право, јер кад помислим на ваше песништво...

— Оно није заступљено великим именима. И ја бих била у забуни кад би ме запитали за нашег најславнијег песника. И то што имамо различно је према народности и према вероисповести.

— Зар у вас и религија упливише на то? —

— Да како. Наши најбољи научењаци су махом протестанти, а наши најбољи уметници су католици.

— Што се уметника тиче, право да вам кажем, ја се не сећам да сам у којој галерији слика по европским великим варошима видео каквог славног швајцарског молера, осем јединога Холбајна?... —

— И нема их много. У нас поједине државе а и савезна влада не потпомажу ни најмање живопис, музику, скултуру, па ни само позориште. Ето у целој Швајцарској немамо ни једног сталног позоришта. У појединим варошима наћи ћете театорске зграде, али сталнога друштва позоришног — нигде. И ово мало што се уметност негује у нас имамо да захвалимо нашим многобројним приватним удружењима! —

— А, у томе је Швајцарска предњачила целој Европи. У вас има као што сам чуо и друштава која броје своје чланове на хиљаде, која са својим скупштинама путују из једног места у друго? —

— Још из прошлога столећа. Ви знате да је Окен у Немачкој започео јестаственичке и лекарске скупштине угледајући се на Швајцарце. Ми сад имамо стрељачко друштво које броји своје чланове у свима државама швајцарским на стотине и на хиљаде, које се сваке друге године скупљају на савезничко га-

ђање у нишан. Подобна друштва имају сви редови грађанства, сви занати и уметности, све гране научне! —

— Штација Фрибург! — зачу се кондуктеров глас.

— Ах, зар већ? Ја сам се тако разбрбљала, хвалећи вам нашу дамовину, да несам ни осетила како пројури време! — и госпођа Клара стаде прикупљати своје ствари.

— Шта зар ви овде силазите? — упитах ја зачуђено.

— Да, господине. Хвала вам на готовости којом ми притрчасте у помоћ — и лепа сапутница код тих речи погледа на љутитог витеза де Земунич, који се беше повукао у једно ћоше, па се ужасно набурио.

— Напротив, госпођо, ја имам вама да захвалим на љубазности са којом сте ме у многоме обавестили, што се тиче швајцарских односаја. Допустите ми да вам овај ручни пртљаг снесем до перона! —

Кад сам се вратио опет у вагон, витез од Земунич гледао ме је као крвника.

— Фрајнд — рече ми за тим љутито — одите овамо, погледајте оног човека што вири кроз прозор оне кућице! —

Погледам, и видим једнога кретена (блесастог човека) са великом гушом-тутуљом, дупло расеченом горњом усном, и ужасно животињским лицем.

— Видим, драги швалије, па шта?

— Из Руме па ништа, али вам морам казати, фрајнд, да је онај човек паметнији од вас! —

— Охо, г. од Земунич! — узвикнух ја, бајаги увређен — шта вам даје повода... —

— Ко је то видео, фрајнд, са онако лепом и младом женском говорити два сахата о политици!

Имао сам доста муке док сам ублажио мога земљака. Једва пред улазак у сами Берн поче опет да се разговара „као фрајнд" и сад се стадосмо договарати како ћемо за кратко време видети што више од престонице швајцарскога савеза. Ја му предложих да погодимо једна кола за цео дан па да обиграмо и све што има да се види у вароши и лепу околину њену.

— Куд мислите, фрајнд, та то би свакога од нас коштало по 10 франака. О најн — ја имам са свим други обичај. Кад год дођем у коју нову варош прво тражим дамфбад или русишес бад, или ако нема ни једно ни друго макар и прост ваненбад, јер човек треба пре свега да скине са себе прашину. Ах, фрајнд, да знате како је код нас у Бечу лепо у ремишес бад! Најпре узмете билету од врло лепе касирке, портир скине

свој тророги шешир и поклони вам се до земље, а ви уђете у андишампр где су грдна велика огледала и две лепе слике, портрети наше прамајке Еве, одатле уђете у грдно велике сокаке од кабина за свлачење. Ту вам је фрајнд све, цео мебел од црвеног сомота, нобл само тако може бити. Пошто се човек свуче уведу га у прву салу где је велики басенг са млаком водом. Све мермер. Стубови, нише, штатуе, оберлихт, све ремиш, фрајнд све ремиш! Из тога басенга пређе се у салоне за млаке и хладне тушеве, па онда у салон где фротирају: ту има читаво туце астала од белог мермера, на којима нас фротирају и масирају да би човек викао од милине и од бола. Па онда уђете у једну грдну просторију у којој имају три басенга једно до другог, најпре хладан, па онда још хладнији, па онда ледено хладни. Свуд у наоколо тушеви, има их од педесет фела, па се човек добро расхлади. У дну те грдне сале са 3 басенга има једна грота, ах фрајнд, каква грота! У њој венус, карариш, осветљена онако гехајмнисфол, химлиш! Пошто сам се добро расхладио и нагледао, а ја уђем у салоне за бријање, шишање, фризирање, оперирање жуљева и читање новина. Ах, фрајнд, ништа нема лепше него у оном белом бадеанцугу са шлофкапом на глави, и са „Ханс Јерглом“ у руци извалити се на софу од сомота па читати, а они кинстлери вам убришу и оперирају ноге, штуцују и фризирају браду и косу. Или ако не ћу да читам ја запалим једну кабанос за 5 крајцара па гледам у дну собе мали театор на коме има лепших брда и река и језера него у овој Швајцарској и на коме пара из главне машине тера читав ајзенбанцуг и неколико мали дамшифта, да их је милина гледати. Па звижде, фрајнд, као праве локомотиве. Ах, кажем вам, фрајнд, да је то видео покојни књаз Милош, „капетану“ казао би... —

— Али молим вас г. де Земунич — упадох му ја у реч, пошто ме већ издаде стрпљење — та ми не говоримо о Бечу ни о књазу Милошу, већ о Берну и шта нам ваља радити! —

— Рихтиг, онај, имате право, шта вам хтедох рећи, рихтиг да је мој обичај најпре ићи у купатило чим у какву варош дођем. После ћу или код најбољег фризера, — овде стаде претурати по џеповима, извади грдну хрпу јеловника, наплаћених рачуна хотелских, занаџијских препоручивања, разних визитних карата, докле нађе што је тражио — како му оно беше име, ето видите, Франц Крауз, Хирштрабен, број 13. Тога су ми још у Бечу препоручили. Код њега ћу да офарбам браду и косу па онда ћу лепо да ручам, и да се одморим. Уз пут ћу мало да свратим у коју цркву, па сам готов! —

И доиста није претеривао наш добри земљак. Главни задатак његовог дугог живота био је да негује своје тело, да му годи, да га улепшава. За то тако и изгледа свеж и млад. Да је толико пажње и неге посветио и развијању својега духа, ко зна каквог би ми Жил Фавра имали у њему.

Локомотива стаде да звижди

— Ето нас у Берну! —

— Ах,. фрајнд, како та варош лежи малериш!

И доиста, швалије имађаше право. Берн лежи поносито са масама својих старинских кућа на једној пешчарској стени, а испод ње и око ње савија се река Аар као латинско S. Свуда у наоколо наслагани су најлепши венци снежних, у сунцу-сјајних, швајцарских Алпа.

— Врло лепо, фрајнд, са свим малериш. Али мени варош мала изгледа, а чуо сам да им је то резиденц, је л то истина?

— То је главна варош државе Берна и столица савезничке швајцарске владе. И ако тако мала изгледа, опет у њој има преко 36.000 становника, као што у моме Бедекеру стоји!

— Ау ве! —. врисну на један пут мој земљак, запуши уши, зажмури, па се шћућури у један буцак, дркћући у целом телу.

У исти мах стаде наш воз да тутњи преко нове велике гвоздене железничке ћуприје. Швалије мора да је видео пучину испод моста баш пре него што ћемо наићи на њ. Тек пошто воз поче опет да тутњи по тврдој земљи поче и мој сапутник долазити к себи.

— Шта вам је било за Бога, драги г. де Земунич? Је л вам се позлило? Да ни сте добили грчеве? —

— Грчеве у мозгу добили ови ђаволски Швајцери, да бог да, што праве тако вратоломне ћуприје, да се у човеку крв следи. —

— А како ли би се ви возили с американским железницама, где су мостови као од артије спрам ових европских? —

— Да ме Бог сачува и саклони, либер фрајнд! — и швалије стаде се крстити.

Трен стаде. У станици заграјаше сви кондуктери: „Берн! Берн“ и ми сиђосмо с кола.

Излазећи из станице договарасмо се где да се пред вече опет састанемо. Ја предложих „Bernerhof“ као први и најбољи хотел.

— Ви, фрајнд, све на велико, све фру-фру, а ла Пари, ама за то треба много парле ву франсе — и овде стаде прстима показивати како се броје паре — а видите ја имам другу једну

адресу Ementhalerhof Neue Gasse 112, ту је тако исто нобл а много јевтиније! —

— Па добро, дакле у том вашем хотелу да се видимо. Не заборавите да трен полази у 6½ у вече за у Тун. До виђења.

— Сервус, фрајнд! —

И ту се растадосмо, он оде да тражи купатила, а ја кола.

Мора бити да је много хиљада путника пропутовало кроз Швајцарску овако на брзу руку као ја, јер кочијаши по моме маломе пртљагу, по чему ли, одмах познадоше шта ја хоћу па се стадоше утркивати у обећањима.

— Ја ћу вам, господине — рече један — за два сахата показати Берн као да сте у њему живели годину дана, не треба вам други вођ! Само ми кажите ко сте и шта сте, па ја знам куд ћу вас водити! —

— Биће прилично равнодушно за вас ко сам ја, покажите ми све што има да се види, а после ћете ме возити у варошку болницу и у село Валдау где је лудница! — рекох ја па седнем у његова кола.

— Аха! — гунђаше кочијаш пењући се на кола — дакле доктор! Сад већ знам, не брините се. Ђи! —

И ми прођосмо кроз једну велику улицу, чини ми се да се зове Marktgasse. С обе стране старинске куће на два и на три спрата, са шиљатим крововима, и са собицама под кровом. При земљи дућани, али у свакој кући за једно два фата дубље него фронт горњих спратова који стоје на масивним озиданим стубовима, тако да се и с једне и с друге стране пружа колонада испод које врви свет и у највећој киши по сухоти. Те аркаде потсетише ме на колонаду спрам лувра у Rue de Rivoli, само што је овде све мање.

Пошто пређосмо и „медвеђу пијацу“ на којој се зелен продаје, и још једно парче пијачке улице наиђемо на једну старинску капију са кулом у сред једнога раскршћа. Пред том капијом пуно света, а нарочито пуно странаца, који зијају на кулу.

Мој кочијаш стаде.

— Ово истина није ништа докторско — рече он окренувши се мени — али ће вас интересирати. То је наш Zeitglockenthurm, наша кула на којој избија један врло старински сахат са особитом машинеријом, коју је вредно видети. Па како се то показује један пут на дан, само у 10 сах. пре подне, за то ћемо с тим почети. Видите онај човек од гвожђа што стоји крај звона погледајте кроз прозор од куле, он држи у једној руци велики чекић па њиме купа. Кад почне, само у њега гледајте. А десно

и лево у оним шупљинама на кули видећете још много других лепих ствари. А онај медвед што је истесан на челу куле то је наш грб. Ви ће те га видети на свима чесмама, на свима зидовима и зградама варошким. Медвед је наш грб. За то општина и храни увек и неколико медведа, из благодарности. Али то ћемо доцније видети. Аха, ето сад почиње, гледајте! —

И тај чудновати часовник из године 1527 стаде да показује своју вештину; онај гвоздени човек стаде да се окреће као марионета и да лупа у звоно, стадоше излазити некакви медведи, петлови који кукуречу, свих дванајест апостола, свеци ли су, шта ли и т. д. Мене није толико занимао часовник колико светина око мене. Интересантно је било погледати у лице тих људи, а нарочито у Инглизе и њихове лепше половине. Милорд у потпуном сером путничком оделу, бео цилиндар завалио у потиљак, дугачке риђе котлетске браде или као што се у Београду каже „покенпорти,“ без бркова, штекер на врх носа, у једној руци Бедекер са црвеним корицама, у другој дењчић са пледом, о рамену му виси кутија за дурбин или бинокл, и са најравнодушнијим лицем изговара своје задовољство.

— Ау јес, ит ис вери вел! —

Миледи сва у „вотерпруфу,“ са небројеним локнама у лицу тако да изгледа као да је пред сваким уветом обесила по три кобасице, гледа у гвоздене медведе и вели

— Вери најс! —

Пошто сам их се нагледао викнем кочијашу да тера даље, и он окрете кроз казанџијску и црквену улицу па пред саборну цркву, пред Münster.

Пред црквеним порталом, на једној малој пијаци стоји споменик некога швајцарског јунака 1а коњу.

— Видите, г. докторе — рече кочијаш тако поуздано, као да сам имао част да му будем представљен. — Ово је споменик нашег славног победиоца лаупенског, Рудолфа од Ерлаха, који је израђен, по цртежу ликоресца Волмара! —

Да ми је мој поштовани вођ и кочијаш јоште казао кад и кога је тај славни муж победио, ја бих му веома захвалан био, али како је он толико историјских знања код мене претпостављао, несам хтео да му кварим илузију, него сам са врло озбиљним лицем посматрао штатују, око које такође нађох два три странца. Један од њих, који је завиривао коња са свију страна, погледа ме врло озбиљно па ме запита немачки, јесам ли стручњак у познавању коња? Ја рекох да ми је врло жао, али да ја једва распознајем коња од кобиле и вранца од ђогата,

и да се никад не бих упустио да кажем како се која нијанса дората и мркова нарочито зове.

— Али види се да ви бележите све знаменитости на које путем наиђете! — рече даље странац показујући на моју записницу, коју бејах заборавио да метнем у џеп, него је држах у руци.

Мислим да сам у том тренутку поцрвенио.

— Ах... да ... имате право. Ја бележим по гдешто, успомене ради. —

— Е, онда слободно запишите ово што ћу вам рећи: У пластици овакав коњ још није израђен као што је овај под Ерлахом! —

— Благодарим лепо, господине! — рекох му на то, па да би га се само отресао, написах неколико речи у записницу и опростих се с њиме.

Ја несам особити пријатељ цркава — старинских, разуме се, у модерне идем често на молитву само где се пјеније може издржати — али кад сам се већ десио пред тим старим минстером, грехота би била не ући у њ. За мене је стара архитектура књига са девет печата. Сто пута сам гледао св. Стевана у Бечу, толико сам пута обилазио минстере у Келну и Штрасбургу, видео сам веома старих готских цркава у Бордову и Турину, гледао сам нотрдамску цркву у Паризу, гледао сам, јер то сваки уљудан и образован путник без разлике чини, дакле за то што је мода, али да ме закољете ја вам не би умео казати каква је разлика међу њима, чиме се која одликује, шта је карактер тога средњевековнога неимарства? Кад год сам гледао те нагромаднogрдне масе изрецканога камена, које се рекао би човек пењу до неба са хиљадама својих шиљака и шиљчића, кад год сам се дивио тим хиљадама побожних слика које су изрезане у камену као да су од воска, кад год сам се чудио оним финим чипкама од камена, ја сам се свагда сећао оних неколико врста, које сам негде у Хајне-у читао, где вели, како чак и камен тежи да се сједини с небом... Толико пута покушавах да тражим, да читам штогод и о томе, али свагда баци́х зловољан. И за ту грдну уметност ваља цео живот, а човек једва доспе у свом животу да научи оно што га хлебом храни...

У таким мислима, и колико „чаршијског реда“ уђем и у бернски минстар.

На вратима дочека ме један клисар сав у црвено обучен, који ми рече:

— Господине, такса је 50 сантима! —

Практични Швајцарци, они ни у цркву не пуштају без „ајнтре“! Извадим 50 сантима, па хајд за клисаром.

— Овај дом, господине — отпоче клисар да врти своју чегртаљку — сазидан је у петнаестом веку по плану Матије од Штајнбаха, који је био син Ервина од Штајнбаха. Ви сте видели како је диван улазак са западне стране, и како је пуна укуса галерија. Овде у „хору“ молим вас да погледате слике на срчама прозорским. Тако што тешко да сте игде видели! Ови столови, изрецкани од дрвета још су од 1512-те год. овде. Погледајте нашу силну оргуљу! —

То је само приступ био. Моја је црвена чегртаљка још вазда зврјала о старинама из бургундских ратова које се чувају у олтару, о торњу који је 70 метара висок и ако није довршен, о звону на торњу у коме има 280 цената и које су протестанти салили од више заробљених католичких звона, и т. д. али мени је тако мучно било слушати стереотипне каденце његовога гласа. тако досадно пратити га у његовом на изуст наученом говору, да сам гледао како ћу час пре изаћи на поље, за то му прекидох беседу.

— Јесте ли чули, драги г. клисаре, мени су причали да овде код цркве има врло леп изглед на реку Аару.

— Да како, да како, изволте само на ова врата! —

И мој црвени вођ изведе ме у једну дивну хладовину, у минстерској улици. Ту је као неки парк са штатуом Бертолда од Церингена, који је основао варош Берн. Око шетнице има ограда и кад човек њој приђе види да је та улица и парк врло високо над реком. И доиста леп је одатле изглед у Алпе и на вијугање реке Ааре.

— Видите, господине — настављаше неуморни црвени клисар — овај стрменити одсек стене на којој је ова шетница износи најмање 35 метара, па ипак Бог свемилостиви може да учини да човек с оволике висине падне па да му ништа не буде. Баш на овоме месту се догодило. 1654 године поплаши се коњ ђаку једном, који се звао Вајнцепфли, па јурне са својим јахачем преко ове ограде и стропошта до на обалу Ааре, а Вајнцепфлију није ништа било! —

— Е, слава му за то! — рекнем ја па оставим клисара.

Осем кипа Церингеновог видео сам на тој шетници један стуб и на њему „Constanten für Bern,“ термометар, барометар, хигрометар, географски степени.

Вратим се у кола па хајде даље. Мој кочијаш обрну па

кроз госпоску и острвску улицу на касинску пијацу. Ту угледах једну монументалну зграду пред собом.

— Ово је, г. докторе — рече кочијаш који се био заинатио да ме тако титулира, ваљда што несам хтео сам да му се кажем, — наш Bundesrathhaus, наша народна кућа, која нас је коштала два и по милиона франака, али барем наша скупштина и наша влада имају пристојан стан. Ова женска прилика од камена што је на чесми пред палатом, то је богиња Берна, заштитница наше вароши! —

Уђем у палату и замолим портира да ме проведе по згради.

— С драге воље, господине — рече вратар — само вас молим да причекате 2—3 минута док се искупи читаво друштво странаца. Видите, господине, ја имам три одрасне кћери, свака уме проводити странце као и ја, па ми сви од јутра до мрака имамо толико посла, да једва имамо времена за ручак и то тако иде целога лета! —

— Срећна Швајцарска! — помислих ја градећи цигару — колико ли милиона оставе сами странци сваке године у њој. —

— Немојте за бадава правити цигару, господине — рече ми портир — јер на горњем спрату се не пуши, а ето се ваша партија већ искупила! —

И заиста већ беше пуно Инглеза, Руса, Француза и сваке вере око мене. Пођемо уз широке величанствене басамаке

— Ја мислим — поче портир врло дидактичким тоном — да неће господи бити неповољно, ако их мало обавестим о нашим швајцарским државним одношајима, пре него што им покажем дворане у којима раде наша разна законодавна телеса! —

— Напротив, суграђанине портиру — рекох му ја — ви ћете нас тиме само још више обвезати.

— По садашњем уставу — настави г. портир — од 12 Септембра 1848, Швајцарска је савезна држава. Свака државица или кантон потпуно је самосталан, у колико његово суверенство није уставом ограничено. Главне одредбе: задатак је савеза да брани независност државе од иностранства, да управља унутрашњим редом и поретком, да заштићује слободе и права свију држављана, да се стара за напредак општега благостања. У нас нема подајника, нема никаквих привилегија за места ни за људе, сви смо једнаки у овој земљи! —

— Шокинг! — рече једна инглеска „плава чарапа“ која је код куће најмање грофица по рођењу.

— Савезна влада настави наш камералиста — вратар — једина има право да оглашује рат и да закључи мир, исто тако

да склапа савезе, трговачке уговоре; преко ње иде сва дипломатска радња између појединих кантона и између Швајцарске и страних држава. Чиновницима швајцарскога савета забрањено је примати од страних држава икакве титуле и ордене! —

Овде мене нешто штрецну. У мојој рупици дугметској на капуту беше ружица меџидије, за коју сам онолико антиперисталтичких кретања у трбуху претрпио док сам два пут Црно море пребродио. Брзо је извадим и стрпам у џеп од прслука, да не бих проиграо поштовање суграђанина пуританског портира. Боже мој! како се човек мења! Пре десетак година сматрао сам свакога за издајника отаџбине, ко мете цилиндар, наочари и рукавице, сматрао сам сваког Србина са цилиндром на глави као жртву која нам је прогутала отровна западњачка цивилизација у пркос наших напрезања да створимо засебну „српску цивилизацију“, а данас?... Грозно!...

— Савезна влада — настави наш живи политички речник — нема права да држи стајаћу војску, сваки је Швајцарац војник. Сваки Швајцарац хришћанске вероисповеди може се настанити у ком год хоће кантону! —

— Како то? — упитах га — само хришћанске вероисповеди? —

— За еманципацију Чивута не ће наш устав ништа да зна! —

— Хвала Богу — помислих — те бар нешто има и у нас као што је у Швајцарској! —

— Наш устав ујамчава слободу штампе и удруживања, право молбе, пуноважност цивилних пресуда ма кога суда за целу Швајцарску, укида ванредне судове, дације, ујамчава издавање оптужених у страним земљама, осем оних, који су оптужени за политичке и штампарске преступе, који се не издају... —

— А Нечајев?... — прекиде му неко из друштва реч.

— Nulla regula sine exceptione! — утишах га ја.

Портир само погледа интерпеланта, па настави:

— ... Укида се смртна казна за политичке кривице. Највиша је власт у нашој земљи савезна скупштина, која је састављена из два дома, народне скупштине (Nationalrath) и сталешког савета (Ständerath)! —

— Охо — помислих ја у себи — па ми смо у томе мећер даље и од самих Швајцараца, јер наша скупштина има само један дом, само је то мало незгодно што свака влада има право да пошље трећину скупштинара од својих чиновника у скупштину. Али шта ћемо, закрпа не може никада заменити читаву хаљину.

У то стигосмо пред једна велика врата на првом спрату.

— Ово је, господо — рече портир откључавајући — дворана наше народне скупштине.

Уђосмо унутра. Велика дворана, без икаквих украса, али са врло комотним фотељима и писаћим столовима за свакога скупштинара.

— Избори — настави портир — су непосредни. Сваки активни швајцарски грађанин, који је навршио 20 година има право да бира. На 25.000 душа долази по један скупштинар. Изабран може бити сваки грађанин мирског сталежа!

— Pardon — рече један Француз — а она 4383 грађанина црквеног сталежа што не могу бити изабрани, да ли они сносе све државне терете? —

Портир га стаде мерити од главе до пете, па онда му рече подругљиво.

— Ви би ваљда хтели да ми нашу народну скупштину напунимо са оне 1644 калуђерице и са оних 520 калуђера, који нам куже ваздух из својих сто једанаест намастира? — Па онда се окрете мени те ми пришапну: проклети клерикалац! —

Мора да ми је по носу познао да сам стари „либерал.“ —

За тим нас одведе у другу мању једну салу.

— Овде, господо, ради наш сталешки савет, у који свака држава швајцарскога савеза шаље по два члана, а полукантони по једног, те тако наш горњи дом има 44 члана. Ако се не могу да сложе наша два законодавна тела, да ли треба да се устав измени и дотерује, или ако то 50 хиљада швајцарских грађана захтевају, онда се питање мора поднети народу на опште гласање! —

Мало даље одведе нас портир у једну још мању дворану у којој нађосмо само седам писаћих столова претрпаних књигама. То је „засједаније“ владе, у коју скупштина бира седам чланова на три године и то их бира из средине свију грађана, који могу бити скупштинари. Они после бирају себи сваке године председника и подпредседника. Чланови владе имају право предлагања и гласања у оба законодавна тела Сваки савезни саветник (Bundesrath) управља једном граном државних послова, али опет сваку одлуку доноси цео савет као извршна власт. Савезни суд управља правдом. У њему има 11 чланова који се такође бирају на 3 године.

— Најзад — рече портир враћајући се с нама — можда ће вас интересовати да вам кажем како нам стоје финансије. Приход годишњи износи обично између 19 и 20 милиона франака,

а расход је обично за неколико стотина хиљада мањи. У државној благајници има готовог новца преко 17 милиона франака, али ако би нам затребало сваки кантон мора дати онолико колико скупштина разреже! —

Још нам је суграђанин портир показао салон у коме председник швајцарске извршне власти дочекује посланике страних држава, и који је, доста карактеристично, искићен све самим поклонима, које је цар јапански послао швајцарским републикама, као да се фином иронијом хтело да каже како су сви ти дипломатски одношаји — јапанска посла...

И сад нас поштовани портир погледа тако значајно, да смо сваки машинално потражили кесу.

Пошто смо се растали од портира, попнемо се на трећи релативно на други спрат швајцарске народне палате, где се налази музеум уметности. Ту је мала швајцарска галерија слика све од отачаствених уметника, збирка статуја, гипсних снимака и т. д. Не могу рећи да сам у томе музеуму видео какав монументалан производ уметничког ђенија, који се после не заборавља целога живота, али готово све су слике тако верно копирале дневни живот, да би готово човек волео накитити своју собу њима него литографијама оних талијанских и шпанских богородица, сцена из библијске историје, којима се цео свет диви. Тако видео сам у тој збирци једну слику на којој је нацртан испит у сеоској школи, другу која преставља молитву једне породице пред ручак, трећу на којој је исписана смрт једне девојчице и како су се искупиле њене мале другарице, све то тако живо, тако верно израђено, да сам се по неколико пута враћао из других соба, само да их још једном погледам. Ко воли „ландшафте“ тај би имао још много више уживања у бернскоме музеуму.

Кад сам сишао доле, мој кочијаш ми предложи још да обиђемо варошку болницу, која је близу па онда да ручамо, јер вели до валдавске улице има да се каса раван сахат.

Ја пристанем, али не беше суђено да видим устројство и распоред бернске болнице, јер кад уђох унутра, нађох се у једном мрачном намастирском ходнику, који је патосан циглама и у коме беше потоп, т. ј. баш онда су прали цигле. Једва распитах за вратара. Молим га да ме јави управитељу. Није, вели, у болници. Молим га да однесе моју карту дежурном лекару. Баш је, вели, сад отишао у чаршију.

— Па зар у целој болници нема ни једног лекара или лекарског помоћника с којим би могао проћи кроз болницу? —

— Нема. А и што ће сада лекар? Јутрења је визита одавно прошла, а до вечерње има још 4 сахата! —

— Доиста имате право. Збогом! — рекох ја, па помислих: А ти си онолику ларму правио што у београдској варошкој болници само помоћник дежура!

Толико само могу рећи да је шпитаљска зграда сигурно за другу цељ зидана. По распореду соба и т. д. мора бити да је то некад био манастир, који је за невољу претворен у болницу.

Убеђење мога кочијаша да сам „доктор“ мора бити да се потресло кад виде како сам ја брзо готов с болницом, јер сад ме је титулирао просто: господине!

— Куда желите сада, господине? Ако желите да поред добрих јела за ручком уживате и најлепши изглед на Берн, предлажем вам да се попнемо на Шенцли! —

— Добро ал' возите тако да што више јавних зграда видим уз пут! —

— Та већ за то се не брините! — рече кочијаш и ошину коње. Тако сам узгред и само с поља видео: зграду савезничке банке, Хелеров магацин у коме има врло лепих скултура у дрвету и „верклова“, касину, општинску кућу вароши Берна, која је још из 15-ог века, са лепом готском фасадом. За тим прођосмо преко дивне Нидек-ћуприје, која је 1840—1847 сазидана од гранита и која је коштала преко милион и по франака.

Чим пређосмо преко моста, угледам десно много света где преко некаквог зида гледа у један јендек и често се грохотом смеје. И мој се кочијаш заустави.

— Ово је наш медвеђи јендек. Ту се чувају наши општински медведи, али — додаде кочијаш врло фино осмешкујући се — разуме се, само четвороножни! —

Из учтивости и ја се насмејах те приђем да видим те популарне медведе. Видим поред менажерије још и две колибице, у којима се продају „успомене на Берн.“ Између осталих фотографија нађох и фотографије — општинских медведа.

Одатле ударимо лево уз брдо, па кроз баште и летњиковце попнемо се на „Штенцли.“ Тако се зове један вис на коме има добра ресторација, арена и што је главно леп изглед у швајцарске алпе и леп преглед вароши Берна. Особито је лепо све то погледати како се огледа у разно бојадисаним огледалима која је гостионичар тако згодно наместио да човек све те лепоте једним погледом обухвати у дражесној минијатури.

После ручка, одвезао сам се у село Болинген, где је валдавска лудница. Још из далека импозантно изгледа та зграда

на којој има 646 великих прозора, и која је преко милион франака коштала.

Управитељ луднице, врло образован човек и темељан психијатер, примио ме је врло љубазно, и дао ми једног од својих асистената да ми покаже институт. Од овога сам сазнао да у Швајцарској има врло много душевних болести, и с тога има преко 15 већих лудница (у Лозани, Ботсери, Кенигсфелду, Пирминцбергу, Цириху и т. д). Прво што ми у валдавској лудници паде у очи то беше да нема нигде кошуље за бесомучне (Zwangsjake), којима се бесомучном вежу и ноге и руке.

— У свима случајевима где ви употребљујете ту кошуљу, колега, ми употребљујемо хладне душеве. То је у једно и једина казна за непослушне и заинаћене људе!

У тај мах зачу се некакав оркестар од некуда. Мој вођ разумеде моје чуђење, па ми и без питања рече.

— То је наш концерат који почиње. Ако је по вољи? Изволте овуда!“

— То је забава — рекох ја упутивши се концератској дворани — коју сигурно дајете реконвалесцентима и меланхоличарима? —

— А не, то је концерат у коме су и уметници и публика све сами болесници нашега завода! —

— И доиста кад уђосмо у дворану, видео сам сцену, коју нигда дотле нисам могао ни замислити.

На једној правој театорској бини, која је у дну сале у малом израђена, стоји потпун оркестар, и свира некакав валцер од Штрауса. Пред бином неколико редова столица, и на њима публика у најразличнијем оделу, од црног салонскога капута до избледеле модре радничке блузе. На лицима свирача и аудиторијума беху изражени сви степени душевних болести, од најлакше маланхолије до Dementiae paralyticae. Иза сваког тежег болесника на бини и у публици стоји по један униформисан чувар или болничар, и по њима једино могао би лајик познати да у том концерту није све „чист посао.“

Ми седосмо на две празне столице да слушамо. Егзекуцији валцера, који сам од самог Штрауса у Бечу толико пута слушао, немађах шта да пребацим.

— Та они свирају баш добро! — рекох ја колеги.

— То су махом уметници којима је свирање био занат и док су здрави били. Видите, ми се старамо да сваком болеснику прибавимо овде онај исти посао и она иста уживања која је код своје куће имао, шта више, као што видите, остављамо свакоме и његове хаљине, само да што мање осети да је у болници. Па

не само концерте, ми на овој болници организирамо формалне позоришне преставе, које гомилама наших болесника одвуку пажњу од њихових фикс-идеја, које забављају и у једно лече и актере и гледаоце! —

У то се сврши валцер, и диригенат оркестра сиђе с бине те се поздрави и рукова с нама.

— Овај је господин — рече му мој колега — велики пријатељ музике, па сам с тога узео слободу да га уведем на ваш концерат. Ја мислим ви ми не ћете замерити? —

— Драги докторе — рече луда — напротив, ја вам благодарим. Господин ће барем видети да у Валдави има сакривен један музикалан ђеније, испред кога треба у прашину да се сакрију Себастијан, Бах, Глук, ван Бетховен, Моцарт и tutti quanti! О данашњим пигмејима као што је Мајербеер, Верди, Доницети, Обер, Гуно и т. д. не ћу ни да говорим. Они несу достојни ни прашину с ципела да ми очисте. Кажу да су сад поникли још ефемерније величине, некакав Офенбах, некакав Лекок и шта ја тамо знам. Крајње је време било да се родим ја, да очистим божанствени храм музике од тих музикалних сарафа! Ви сте сигурно чули да Рихарда Вагнера зову творцем „музичке будућности.“ Та је музика организирана дрека за раздирање људских ушију, и ништа више. Да видите шта се зове музика! — и он отрча на бину, зграби своју диригентску палицу, рече шта треба да се свира, и даде знак да се почне.

Знате шта је свирао?

Бетховенову увертиру „Леонора.“

Сиромах! Он је убеђен да је он то створио!... —

Из концератске сале прођосмо кроз оно крило зграде у коме женскиње станује. Све што треба за цео инштитут оплести, сашити, окрпити, опрати и упеглати рубине, све то раде болеснице валдавске саме, разуме се под врло разумном управом. Која сиротица није већ ни за какав посао, она негује тице, залева своје цвеће.

Из женског одељка одведе ме колега у некакву башту за шетање, а одатле у поље у некакве њиве, али и те њиве беху ограђене онако високим зидом као и све баште лудничке.

— Овде се вазда заннмају наши болесници из сељачког сталежа. Не само да нам то лечи наше болеснике, него завод има још и материјалну корист од њиховог рада.

— А зар не покушавају да беже? упитах ја.

— Погдекоји, у нападу. Али осем зида свуд је у наоколо врло дубок јендек! —

Одатле уђосмо у мушку башту за шетање.

— Овде ћете наћи, колега, — рече ми вођ — развалине некадашњих величанствених интелигенција. Ту вам има философа који су тражећи суштину највишега бића дошли до убеђења да су сами творци овога света, ту ћете наћи политичких сањала који усрећавају цео род људски, механичара који су нашли Perpetuum mobile, хемичара који синтезом у велико праве злато, физиолога за које је Generatio aequivoca два пута два четири, аеронаута који већ удешавају ваздушне возове за шетњу у Америку и назад! А, ето једнога који ће вас и по томе интересовати што вам је у пола сународник. То је један ђак из Русије, који је овде код нас организирајући комунистички преврат за Русију — полудео!

Беше то омален сувоњав човек са маркантним оштрим цртама лица, необично великим челом, тако великим да сам се одмах запитао да ли су му фонтанеле на лубањи окоштале на време?

— Иване Ивановићу — рече му мој колега — ево један господин из словенских земаља, желео би да с вама говори! —

— Аха! — рече Иван Ивановић, притрча к мени и стисну ми руку, као да смо Бог зна од кад пријатељи — једва један пут. Толико недеља имá како сам од јутра до мрака бројао тренутке, а вас никако нема. Хајдемо на страну, јер овај доктор не треба да чује наш разговор, он је знате републиканац, а то је толико исто колико и назадњак, реакционар. Хвала Богу кад сте дошли. Како напредује у вас народно дело? Чуо сам да имате своје двоје троје новине, одборе и пододборе, агенте? Врло лепо. У нас у Русији је већ све готово. Кад ја дадем очекивани знак, тај дан ће народ убити цара и све оне хиљаде народних пијавица које се зову чиновници, поубијаћемо све капиталисте, јер су то просто лопови, поубијаћемо све лекаре, инџинире, професоре, уметнике, јер су то људи који имају далеко више знања него главна маса народна, сељачки сталеж, па би се ти људи рад своје душевне надмоћности кад тад опет дочепали и политичке надмоћности, а после ти људи несу за праву народну државу, јер они претендирају да њихов рад од једног сахата вреди често више него што стотина сељакаваздан ураде, а то ми a priori не смемо допустити. Тај исти дан кад нестане цара, војске, чиновника и надувене интелигенције, тај дан ће се на један мој миг отворити у свима варошима и варошицама Русије, народне радионице, у које ће народ поврвети, у којој ће сваки подједнако зарађивати, у којој ће сви људи бити потпуно једнаки! —

— Ама — рече колега психијатер, који је чуо шта Иван Ивановић говори — то би била једнакост гроба и прашине, баш и кад би вашим указом у стању били да створите једнакост урођених способности, баш и кад би могли командовати да земља производи све више хране што се на њој људи буду више умножавали, баш и кад би могли поништити онај општи закон у природи да лошија и слабија индивидуа, специја, генерација мора угинути и уступити место бољој, јачој, способнијој за живот. Ужасно је отужна перспектива живота, коју ви отварате у тој вашој народној држави. У њој се само ради, једе, пије, спава и фабрикује по државној заповести нова људска покољења, и то све иде као каква парна махина без душе и срца. Кад бих ја имао да бирам између смрти и живота у коме нема ни науке ни уметности, у коме нема ни борбе ни победе, ни жалости ни радости, ни пријатељства ни мрзости, ни сунца ни кише, у коме је само та ваша магловита, пепељава, апсолутна једнакост, тако ми деце моје, ја бих волео таку смрт него такав живот! Срећом те се природа не покорава никаквим указима, ни царским ни комунистичким, већ једино својим дивним вечним законима! —

— Псето републиканско! — цикну Иван Ивановић — такви као што си ти, узрок су што се народи још несу ослободили од својих тирана. Ваше полутанство је узрок, те радикализам не може да победи. Ви мислите да сте све учинили ако вашег императора бирате сваке три године и ако га у место „цар“ зовете „г. председник!“ Кукавице једне! —

Очи му се беху закрвавиле, шкргутао је зубма, и као дивља звер скочи да ухвати доктора за гушу, али пре него што бих се ја машио руком да га одбраним два чувара беху већ ухватили јаднога бесомучника и држаху га чврсто.

— Под велики туш! — рече доктор са свим мирно чуварима и ови одведоше Ивана Ивановића да га расхладе.

— Ах — помислих ја у себи — да нешто и ми имамо по један такав туш у Крагујевцу, у Браничеву и у Копривници! Како би то добро чинило оним јадним људима!...

Али време је брзо пролазило. Једва ми је остало толико времена да се вратим у Берн и да стигнем на железницу. С тога се опростим од колеге, седнем на кола, и наредим кочијашу да тера што може боље, јер је ваљало још потражити витеза де Земунич, који ме је чекао у Ементалерхофу.

(Наставиће се)

Владан Ђорђевић

БУГАРИ И ЊИХОВА КЊИЖЕВНОСТ

I

Тешко је себи дати рачуна од оних у историји познатих струја, које обузимљу народе кроз многе десетине година, често кроз два кроз три века. У целини се виде пошто прођу, и тек би се тада природа њихова могла с вишега гледишта, с начелним схватањем целине, испитивати. Али у то доба обично нема у животу ниједне од оних појединости, које би допуштале да се продре у дубљину покрету. Његова потпуна слика укаже се, пошто је одиграо на позорници историје своју величанствену драму, која стаје хиљадама живота људских и у које се многи призори врше према илуминацији запаљених села и градова, споменика мирнога труда и цивилизације. У онај мах, када се та драма збива, сваки је толико заузет својом ролом, коју у њој, често чисто инстинктивно, врши, да нико нема ни моћи ни спокојства, потребнога за философисање. Пошто прође, на угледу је само ефекат, само слика читаве драме. Она би се могла упоредити удаљеном изгледу плавога планинског ланца, којему величину познамо пошто смо, не знајући му висину ни величанство, давно и небрижно прегазили брежуљке и долине, које га састављају. Или још боље поредећи, слика је та изглед мора умиренога после буре. Ваздух је свеж, вода тиха, бродови мирно плове — и ни трага од беснила истом прошастога. И то траје докле нове таласе нови ветри не подигну.

Од таких прошастих струја најближа је нама струја борбе реформаторске за слободу вере и савести, која је таласањем својим напунила око три века. И у мирној тишини, која је настала са задобивеном слободом вере и савести, дигла је философија нове таласе, који су у животу, кроз француску револуцију, подигли нови век борбе за општа народна права, образованост

и благостање, на којем се оснива сувремено политичко врење читавога образованог света. И дан данас ми смо усред те борбе. Огањ њезин буди успаване, загрева будне народе; кретања су јој и облик често пуни нејасности, несугласности и непостојанства — свршетак јој је на далеко (или на близу?) у будућности. Ко зна, ко ће га дочекати и шта ће после бити?!

Налик на ове две, али у већој даљини у прошлости, у првим вековима хришћанске вере, и с тога премало позната, има још једна оваква струја, струја *сељења народа.* Носећи у себи клице и основе садашњега свога карактера, са животом и обичајима далеко друкчијим, народи су се, у то време, гомилама кретали из једног завичаја у други. Каоројеви излетала су из једног легла племена мање или више сродна, пролазила су земље насељене и ненасељене као бујица, па су се на згодним местима разливали као што се бујица по пољима разлива, или су, подлежући јачој снази, тонули у мору пропасти. Неколико векова трајала је та струја, коју бисмо могли назвати образовањем племена и народа и муклим нагоном, који је водио једва згруписане народе, да траже себи места опстанка, да заузму територије, на којима ће, после, у додиру с већом цивилизацијом, развити нове облике народног живота, стварати дугу историју. Један од главних чинилаца њених били су и Словени; снага њена донела је свеколике Југословене у садашња њихова станишта; наше данашње разлике као да су онда биле у још нејаким клицама. Оне су се јаче развиле потоњом овдашњом историјом, која се, свакolика, јавља просто као низ последицâ овога једнога акта.

Па се и та струја, постигавши ваљда сврху своју, у своје време сталожила. Кад су се народи јевропски журили, да створе нову линију историје и да у њој сваки своје место заузме — и наши стари су међу њима били, и они су своје место заузели. Пошто је то један пут постигнуто, црвени конац народнога покрета јавио се у другом нечем увек, кад су историјски моменти имали снаге, да савладају обичне сцене ситне домаће историје. Јер сад видимо, да су сви напори били управљени на то, да свој живот изједначимо са животом својих суседа и да свом опстанку већу важност и значај набавимо.

У оно време, кад су се југословенска племена овамо селила, балкански крај је био такав, да је селидба са северо-истока овамо значила селидбу на дохват средиштима тадашње цивилизације. Тако су Југословени, населивши се у садашњим својим земљама, наишли свуда на седишта и на готову организацију римског и грчког владања и образовања. И данас су наше

земље пуне трагова тога стања, најмање толико колико и наше средњевековне културе. Новија истраживања о средњевековној мрежи путова у југословенским земљама показују линије познате из римскога доба; словенске насеобине на толико и на толико места налазе се на становиштима Римљана или Византинаца. Нова са севера и североистока насељена словенска племена нису овде имала да стварају никакву нову културу. Један део народа, рецимо старешине (по данашњем термину *виша класа*) почеле су се старати, да се, што више могу, изједначе с вишим класама Византије и Италије; други део заузео је нова седишта, населио нове земље и наставио живљење у оној култури, која је израђена незнано кад и у које доба историје словенских или арнјских племена пре досељења у ове крајеве. Тим је начином било могућно, да смо ми једним делом народа у извесној мери усвојили културни нивô Византије и Италије, а другим сачували, по готову у целини, онај живот, којим је наш народ још пре сеобе живео. За овај други део народа сав уплив од близости ондашњих културних средишта остао је ваљда ограничен на увођење неколико згодних оруђа и потреба живота и — на хришћанство. Примање хришћанства било је један најважнији чин, којим је обележено културно изједначавање насељених племена с главним тоном тадашње образованости, којој су се у најближе области населили. Али ни за само хришћанство не треба мислити, да је живот народни под једнако дубоко проникло. У предањима народним или хришћанским установама мање више масковани још се и данас виде трагови толиких делова старије религије и народнога морала. За то би се, не изузимајући ни хришћанство, могло казати, да су у свему усвајању средњевековне образованости више класе свагда руководиле покрет, и да је он њих потпуние обузимао; а да је за њима маса народа више пасивно и спољно следовала. У осталом по самој уредби каста као да се ништа друго ни хтело није, јер по свему изгледа, да су и више класе с таким стањем ствари биле потпуно задовољне.

Ето то је културна основа, на којој су чиниоци живота народног почели стварати догађаје и одржавати облике, који су све до навале турске пунили историју југословенску. На тим базама радили су већи духови око стварања државе; на тој основици подигао се и феудни систем наш, најкарактеристичнији појав тадашњега времена. И у то доба први су Бугари и Хрвати који искачу на видик; а за њима долазе Срби. Ту видимо Бориса, Симеона, Самуила, Асена; ту Крешимира и Звонимира;

ту Немању, Милутина, Душана, који је последњи ваљда најјасније уочио велику идеју једне југословенске државе.

И сви покушаји тих људи и сваколика организаторска радња народна, која нам је у њиховим именима репрезентована пропала је и сломила се о јачу моћ отпорне снаге, коју је требало надјачати. У ту отпорну снагу могу се рачунати: спољашње сплетке и природно противљење околних држава непријатељски расположених, јер се свака југословенска државна организација на њихову штету или о њиховом трошку вршила; — феудни систем, који је, истина био база тадашње државе, али је, годећи сувише и онако силно развијеноме племенском, обласном и индивидуалном сепаратизму словенском, био велика центрифугална снага, супротна радњи државних организатора; мала општа образованост и нејака или никаква свест о заједници; — неудесна, с феудном самосталношћу незгодно испреплетана администрација; — никаква организација државна, јер нити је била автократска, пошто такој системи потребне санкционе моћи није увек било, нити ограничена (уставна), пошто се у рукама и владалаца и феудних господара налазила сувише велика власт. Толика несразмерност, дисхармонија и неуређеност државних чинилаца била је готово семе пропасти државама, којима су иначе у времену освајања и насилника претиле толике спољашње опасности. С тога су само велики људи, који су гвозденим ауторитетом могли владати над свима тим унутрашњим центрифугалним моћима, били у стању заповедати им, да к једном центру теже, и да се у сложном кругу око једне тачке окрећу. Иоле мања моћ већ није била у стању онај први па ни овај други задатак вршити. За то је последницима наших великих људи увек било тешко и за кратко време одржати status quo онога што су им они створено оставили. У уређених народа тај задатак врше државне установе. Наше тадашње државне установе ми смо мало час карактерисали, те се види, да су оне, онаке какве су биле, могле вршити тај посао мање него и најслабији владалац.

У свему томе долази на један пут пресек навалом Турака у Јевропу. Последице тога догађаја тако су у свима својим појединостима познате, да ми нећемо ништа више о њима говорити. Доста, да је тај догађај све натраг стопио у првобитне елементе, сатрвши у прах старо уређење државно и све последице и установе његове.

Након четири пуна столећа, која као да су била одређена на то, да се види, ко је јачи, староседелачка племена балкан-

ског полуострва, или освајачи Турци — започеше нови покрет. Тај моменат, којим се почиње препорођај читавих племена, долази у један мах са две велике историјске чињенице. Једна је осведочено опадање и назадак турског царства, а друга, и то најважнија, велики јевропски покрет за општа народна права и образованост, који напред споменусмо. Ако се и не може казати да су таласи тога кретања пробудили прве почетке југословенскога покрета — изван сваке је сумње, да су они подупрли прве успехе његове, да су им даље ширење загревали и на правац њихов уплива имали оним духом, који је данас достојанство свега образованог света.

Југословенска литература, југословенска журналистика не могу до душе показати ништа особито ни изванредно; али бисмо могли слободно рећи, да јој је уплив на духове био много већи, него што би се по делима рекло. Узмимо за пример од писаца првога најбољега, Доситија. Што је он писао, оно је сав иоле писмен нараштај нашега новога доба на изуст знао. А Доситије је писац, напојен философским идејама XVIII века, а уз то необично умешан у писању према појмовима и укусу поменутога нашег нараштаја. За њим су се даљи почеци литературе хватали новога духа јевропског, ширећи га од једнога до другога. Ослобођена Србија деловала је силом живога примера на политичко кретање, које је такође и у литератури пробијало из дана у дан јаче и јаче. Свака година множила је ако и малим али постојаним приновцима тековину нове историје на свима пољима; гомила радника увећавала се из дана у дан истим начином.

Према реду, којим су југословенска племена започињала свој средњевековни живот после стишане сеобе народа, где смо видели Бугаре, Хрвате, па Србе — сад се указује обрнути ред. У новоме раду за сувремени напредак коло почињу Срби, за њима следе Хрвати, а последњи приспевају Бугари. Да бисмо главни значај тога покрета јасније пред очи изнели, ми ћемо се послужити трима целокупним сликама: сликом југословенскога покрета у радњи средњих векова, сликом стања југословенског у почетку XIX века, и сликом југословенског покрета у наше дане.

Кад се год мисли о покретима средњега века, не треба заборавити, да су покрете средњега века водиле идеје са свим друкчије од оних, којима се воде покрети сувремени. Основа тадашње цивилизације било је хришћанство. На томе основу, или боље уза њ, дизале су се идеје патријархалне, готово бесправне државе и феудализма. Патријархалном државом, феуд-

ном и богословском апсолутизму давала је санкцију снага; главна моћ и појединих људи и појединих држава била је у снази. Отуда у читавом средњем веку међу државама, народима, племенима и феудалним имаоцима освајачка политика, која се толико пута унакрст пресеца са политиком с данашњег националног гледишта. Националне политике у данашњем смислу није ни било у оно време; у самога Душана више је била така освајачка, него национална политика. Он је ишао на то, да византијску царевину, вечну сметњу самосталном развићу других држава на балканском полуострву, сруши, и да с њом заједно заузме њезин вајкадашњи хегемонијски уплив на полуострву. Да је то њему пошло за руком, и да се његова творевина и после могла одржати, извесно је, да би нас данас место југословенскога занимало друго које питање. Али опет за то њему је у првој линији била на уму сврха онога времена, па и ако се не би могло одрећи, да му је са свим страна била наша сврха, мора се признати, да му је она лебдила пред очима у другом облику, с другом намером, ма колико да би његово делање донекле ишло у прилог и сврси савремене политике. У средњем веку дакле имамо не националну данашњу, него ондашњу освајачку политику у два југословенска племена, најпре у Бугара под Симеоном и Самуилом, по том у Срба под Душаном. Све је то наперено против тадашње византијске *државе,* све је ишло на то, да се она сатре, да се тако дигне моћ једнога или другог племена на основима ондашњег државног уређења, без обзира на национални састав државе, с малим обзиром на целокупност југословенства. Могло би се рећи, да би те идеје позније дошле — али опет једва се може сумњати, да онако схватање обарања византијске државе, или онакав начин обезбеђавања словенских држава од њене надмоћности, није носио у себи клицу пропасти, која обично прати сваку освајачку политику. Тако је у самом времену био узрок мутним идејама, које су кроз цело то доба покретом владале и снагу му трошиле. Онда тек, пошто је опасност од турског освојења почела ситуацију бистрити, опажало се нешто заједнице међу државницима југословенскога запада (српским и хрватским) — али је тада било сувише доцкан!

Нови савремени покрет југословенски избија на површину ослобођењем Србије од Турака. Подстицан живим примером овога огњишта и јуначком историјом и делима Црне Горе, наслањајући се на савремену јевропску струју и хватајући се ње, он се шири и добија снагу развијањем и утврђивањем државе српске, јачањем и ширењем литературе и журналистике српске;

пробуђењем и напредовањем литературе, журналистике и национално-умственога покрета у Хрвата; политичким успесима тројedне краљевине; ширењем словенске, а по том бугарске литературе и журналистике. Те су га моћи мало по мало рашириле од Јадранскога до Црнога мора, захватајући цео простор, насељен овим племенима. Читав правац и ход тога покрета носи на себи значај савршено различит од онога, који смо за средњи век цртали.

По разлици одзивне речи, која се у борби разлегала и разлеже, може се најлакше ухватити, у чему је управо разлика међу средњевековним и савременим покретом. Пређе је иза сваког опорављања од често понављаног византијског поробоћења ишла освајачка хука на сва друга сродна или несродна племена балканскога полуострва; данас је на заставама међусобно респектовање, заједница интереса, тежња за националном индивидуалношћу. Пређе је свака снага тражила не толико своје унутрашње консолидовање, колико владу над свима другим у суседству; данас је борба за услове народнога опстанка и напредовања у органичкој целини народној и у потребним савезима. Пређе су поједини силни људи групирали старешине и кретали војске, и после смрти се њихове све у пропаст крхало; данас иду *идеје* из анонимних извора, теже к једном средишту и шире се лагано, нечујно, црпући постојану силу из полаганог свога заоштијавања. Пређе се из незнатна, из малена као олујом стварају пуни славе и чудноватости феномени, којих често по готово исто тако и нестаје; данас иоле нестрпљиви људи очајавају, гледајући доста споро остваривање својих жеља. Пређе се следило узору Византије, њезиној култури, њезиној нехармоничној богословијом онакаженој литератури; данас је журба, да народности наше према својој индивидуалности заузму своје место у реду образованога света, да се брзо усвоји што је Јевропа дугим искуством пречистила и стекла, да се домаћа питања крећу и решавају по основима, које је јевропска наука усвојила.

У опште говорећи ни ове разлике нису толико израз наше ондашње и данашње борбе, колико су и једна и друга израз свака свога времена. Разлика њихова припада разлици времена; добре и зле стране не могу припадати народу и радницима њиховим колико средњевековном и савременом правцу покрета човечанског.

Држећи, да ће свакоме бити јасна разлика, о којој говорисмо, журимо се да покрету савременом обележимо његове две

мене: његово стање пре седамдесет година и његово стање данашње. У разлици, која ће се видети, може се читати колико је за досадашњих педесет година покрет напредовао.

Прва слика не може никога обрадовати. Она показује растројене елементе, који један за другога не знају. О југословенству једва су или нису ништа као што треба знали ни Југословени сами. Племена хрватска и српска, живећи измешано, нису знала ни толико, да су један народ, и због разлике у цркви сматрала су једно друго за непријатеље; нити је кога било, ко би водио општи рачун, или знао штогод у целини о племенима једнога народа. Срби православни још су највише свести о својој заједници сачували: али и од њих једва је ко знао, где су, колико их је и како су. Није без наше кривице, што су нас странци за онолико народа бројали у колико провинција живимо. Међу Бугарима иста така равнодушност, уз то црквена власт фанариотска и крајње одсуство сваког литерарног покрета. Живота народнога, интересовања за послове и интересе *народне* није било нигде осим ретких усамљених личности, у којима се као у пепелу чувала искра старије традиције. У таковме стању где ни у *појединим* југословенским племенима није било ни израђене ни разопштене свести о заједници *народној*, ко је могао очекивати свест о *општој* заједници? Ње заиста није ни било. Јер кад су чете ослобођенога пашалука београдског прелазиле Дрину, полазиле Сеници, Новом Пазару и Нишу, покрет је ишао дотле, докле су ишле те чете. Макар да је време било згодно, нису били спремљени духови, ни да се место ове мале створи већа Србија, камо ли, да се цело источно питање реши. У земљама југословенским није било ни вреве, ни покрета, ни партија, ни раздора; било је веће него икад одсуство неслоге — али и живота.

С тим стањем треба упоредити садашње, без обзира на оно што бисмо ми у њему још желели, или како бисмо га критиковали. Сваки звук политичкога покрета пролеће данас с истим интересовањем с једнога краја Југословенства на други и не остаје у тесноме кругу, у ком је постао. Мисли о будућности, о правцу, дужностима, о узајамним одношајима политичког покрета претресају се на све стране. Јавна образованост, ширећи се и сама, шири их све даље и даље. Литература, борећи се још непрестано за повољан опстанак, организује се сваки дан потпуније. Духове интересују и зажарују посебни и општи интереси; суревњивост прати опште одушевљење; из тога ничу разлике у мишљењима, спорови и незгоде, које су свуда први знак распа-

љенога живота. Колико је пак јавна политичка свест о свима дневним питањима посебнога и општега опстанка развијена, и у колико је спрам ње *организација за рад* удешена — може најскорије време на делу показати. Ми у опште прекидамо карактерисање онога, што је свакоме у животу пред очима, што сваки дан духове занима. Једна напомена довољна је, да свакоме целу слику пред очи доведе.

Свима пак овим цртама и напоменама нисмо ми хтели ништа друго ван да обележимо општи изглед целокупнога оног покрета, коме ћемо један делић ближе да разгледамо. Оно што ћемо разгледати нас више интересује као део неке целине, као крајње колебање једнога већег таласања, него само по својој изолованој вредности. Али што није — може бити. Већи напредак зависи колико од веће жеље за њим, толико и од јачега напора за постигнућем његовим. А многе развијене литературе данашњега времена имају смерни задатак, да не буду ни велике ни славне — него корисне.

Ст. Новаковић

ГЛАВА ШЕЋЕРА

(Свршетак)

Капетан диже чашу и куцну њом чашу пред поп Пером: „Деде, попе, бекријо стара!... Знам ја тебе — ти пуну оканицу на глави.... А три дана држасте оно бденије, а?... Него нека, деде још по једну!“ и опет се куцну.

Сви дигоше чаше, куцнуше се и гракнуше: „Хајд ову у здравље капетаново! Хајд у здравље капетаново!... Наздрави де, поп Перо!“ понудише поп Перу да очита здравицу.

„Нека наздрави учитељ Иво,“ вели поп. „Де ти, Иво! Ти умеш боље.“

„Јок, јок,“ нећка се Иво: „ти, попе, боље умеш. На тебе је ред.“

Сви гракнуше:

„Поп Пера!... Поп Пера!... Дела, попе!...“

Диже се поп Пера и наздрави заиста лепу здравицу у здравље капетаново. Накити, боже мој, што може лепше бити! Како је у Владимирцима и свуда по срезу томе настала срећа од како је тако добар капетан дошао. Како од онда жито добро рађа, овце се близне, ројеви не беже. Како је нестало гусеница, врана и чавака што затиру воће и усеве. Како сад нема ни пламењаче, ни поплаве, ни грȁда, ни суше. Како је на све стране „благодет и изобилије у вину, житу и овошчију....“ И то све од онда од како је дошао тако „честит, вредан, ревносан и редак старешина у ово подручије, које нек бог дȃ да се дугољетно подржи под родољубивом управом његовом, а све на срећу верних синова земље ове, који знаду свачије заслуге оценити и уважавати — на многаја љета!“ И сад грмну опет једно опште „многаја љета;“ Ђуко пали из пиштоља, а вирауни ударише тако горопадан „зорт“ и туш, да се чак у другом селу тргоше квочке са сметлишта, у

ком се беху безбрижно разлепршале, и закокоташе поплашено, а пилићи се само прибише уза њих па изврљивши своје још голуждраве главице само тек учинише: „ћрррр!...“ И сама живеж већ види, да се некака чудевенија збивају.

Еле тако се то частило и пило на слави Давидовој чак до заранака. Неки гости почињу већ увиђати да је доста и зову друге, да се иде. Давид нуди да се попије бар још по једна за срећна пута — онако с ногу. Поп Перо опет наздрави тако жестоку здравицу, да вирауни већ промукоше вичући: „зооорт!“ а међу гостима захори се граја, каква ваљда није била ни на циганској слави, а камо ли на другој којој крштеној. Ваљало је сад да Ђуко пукне из својих пиштоља што игда може, и што ваљда никад у свом веку нити је пукнуо нити ће пукнути, али — баш сада не чуше се његови пиштољи. Капетан из коже да искочи од љутине, што Ђуко не даде израза сад такоме весељу; набрао обрве, па јурну на прозор а чисто цичи: „Та камо тај? Пали, море!“ — Но баш у тај мах растаде се Ђуко с једним сељаком; сељак оде уза шљивар, затурио на леђа торбу, а из ње вири врх главе шећера... Капетана одмах мину љутина, а још се држи намргођен. „Шта чиниш ти тамо, море?!“ привикну на Ђуку и као попрети главом. „Сад, сад, господине — ето ме!“ одговори Ђуко махнувши главом на оног сељака, па онда трже оба пиштоља и викнувши што игда може: „зооорт!“ опали их.

„Живио Ђуко!“ гракнуше гости.

„Хајд ову у здравље Ђукино!“ рече капетан пришав столу и узевши понајвећу чашу. Сви латише чаше и напише у здравље Ђукино. Опет се јављају гласови да се иде. Опет нуди Давид „по једну с ногу за срећна пута.“ И тако спремајући се да иду напише у здравље учитељ Симе, па у здравље и једног и другог Иве, па у здравље поп Пере, па поп Јеротија; па опет с почетка — у здрвље капетаново, па терај редом, док стиже и вечера. После вечере кóлале су здравице од капетана до Ђуке и од Ђуке до капетана — докле већ гости нису дошли у тако стање, да нису више ни разумевали један другога.

По неком инстинкту пођоше да се већ један пут разилазе. Сваки је понешто мрмољио — некаким нечувеним језиком.

„Ама јес ти“... уноси се Узловић пред поп Перу посрћући: „Ја, јес ти чуо, капетане!... Знаш — ливада?...“

„Вино...“ мрмољи опет капетан држећи се за свог Ђуку да не падне: „вино... ти, Дашо... Јес — виноград... Не брини се... Добош сам ја, море!... Јест, ја — добош!“

На послетку и тај се џумбус утаја... Утаја се у кући Да-

видовој; умири се по Крнићу све. Месечина сйри по мало. Кад ето ти оног сељака с торбом преко рáмена — наиђе на ћуприју ону стару, што је и сад ваљда на крнићској реци. Таман би на сред ћуприје, а одовуд мало поводећи се преда њ Радан.

„Јес то ти, Радане?"

„Кум Мато!.. Гле ти си!" рече Радан као тргнув се мало. „Ето, ја... видиш, тако! Мало бога ми, куме, па... шта му знам." —

„Зар опет, куме?" упита га Мато прекорно.

„Тссс, куме — шта ћеш?" поче Радан, ако и пијан, да се прâвда: „Брига — брига, куме!" и ту махну руком, као да је све пропало.

„Хеј, хеј, мој весели куме!" рече Мато чисто жалостиво: „Хајде кући, куме, хајде! Сутра ваља поранити..."

„Хе, кући!" прекиде га Радан а јетко се насмехну: „Какој кући? Ти мислиш оно је моја?... Хеј, мој куме! Узловић — Узловић! Виш, ту ми се попео!..." и показа прстом у теме.

„А деца, куме?"

„Те, деца — моја деца?... Није свет решето!..." Ту Радан погледа снуждено преда се, па смотривши крај Мате торбу с главом шећера, где је спустио, секну га нешто те прекиде што је почео и нагло упита: „Шта ти је то, куме?"

„Ништа — неки шећер."

„Каки шећер? Дај да видим!..." и брзо извади из торбе главу шећера, загледа је, па климну главом: „Их, куме, зар и ти?!... Што ће ти то?... Јес баш она, — ево окрњена!... Куме, што ће ти ово?"

„Та хоћу сутра капетану, да ми потврди неку тапију на узех..."

„Од Ђуке, је ли?"

„Јà, он има од некуд."

„Молим те, куме, баци то! Тапија!... Каква тапија?... Нек пропадне! Баци молим те, ако си ми кум!"

„Платио сам. Како да бацим?"

„Хе, мој куме," рече Радан са свим јетко: „Ја сам је до сад девет пута платио!"

„Зар ову главу?!"

„Ту, баш ту исту главу — познајем је добро!... Ја сам је и набавио капетану. Ево, где је окрњи црно дете на броду више Петрова вира!... Виш, па девет пута, мој куме, и — ето докле сам доспео!..." заврши Радан па климну главом невесело, по-

гледа нешто доле у воду, па тек повуче Мату за рукав шапћући: „Куме куме! Нуто, нуто!"

„Шта, куме?" упита Мато узјазбен.

„Нуто оно доле — виш?.. Виш како седи!... Та ено га, ено — црни се!..."

„Ама шта је?"

„Дете — оно, куме! Зар не видиш?... Та стани де!..." викну Радан и опсова тако страшно, да се Мато стресе од страха; сподби ону главу шећера па што игда може измахну те њом у воду; разлеже се пљёсак под ћупријом, а он се некако изврађено насмеја: „Ха, хааа! Куме! Виш — ооодѐ!..."

Мати пођe коса на више.

„Хајдемо, куме, кући! Хајде — и ја ћу до твојих вратница!..." позва га Мато те пође.

Кад бише код вратница да се растану, Радан хукну и рече „Девет пута, мој куме, није шала!..."

„Хеј, мој весели Радане!" прошапута Мато и окрете на више стазом кући својој....

IV

Ако си који пут нешто туробан и зле воље, а ти само сврати — особито ако то буде зими кад је кака жестока мећава — у кавану „код петла." То ти је најпречи и најсигурнији лек. У позориште слободно немој ићи, јер можеш после сву ноћ пљуцкати и постати још зловољнији. Боље иди ти у кавану „код петла." Ту је тек позориште и комендија! Ко се год помоли на врата — изгледа као да се спремио да одигра улогу из какве комендије и то — сваки друкчију улогу...

У кавану „код петла" слегне се цео свет, па готово не само цео свет, него — чак и једно од она „три села више." Сав је тај свет разнолик. Нигде не ћеш наћи слична ни носа, ни ока, ни капе ни хаљине, ни лица, ни одеће, ни обуће.... Све ти је то у другога друкчије!

Ваља само сести па гледати сехира.

Дође један нуди те што може љубазније режњем ротквe други те нуди сланим бадемом; трећи ти се жали на музиканте, што свирају чардаш, а он им наручио: „сећаш ли се оног сата," — и то се тако жали, да се већ и теби самом чисто сажали, што не свирају „сећаш ли се оног сата;" пети пришао па ти подноси под нос чварак или ћевапчић сав ваљан у со и моли те да само „кошташ" за његову љубав. — Онамо се опет један Маџар помамио по музици па дигао ногу и туче штиклом у

сто. — Тамо опет за једним округлим столом пометали један другом руке на раме па поцупкују онако седећи на столицама, као да играју у колу. — Онамо за другим столом плачу и кмече деца, церека се некако женскиње и халачу солдати...

Еле на све стране жагор, вика, лупа, свирка, певанија — само бруји!:.. Тако је то готово свако у бога вече зими.

Једно вече тако беше жестока мећава. Звижди ветар, а прећавац магли у очи, куд се год окренеш. У кавани „код петла“ пуно. За једним маленим столом у крају седи један дугајлија у гуњцу и сукненим чакширама, накривио вес, запурио се, па млатајући рукама прича нешто једном младићу, што седи за истим столом с њим. Келнер донесе још две чаше пива пред њих. Дугајлија узе чашу куцну се с оним младићем, па искренувши до пола убриса дланом усне и рече:

„Ето, због тога је, мој Пајо, било и потегни и повуци!...“

„Бога ти, кажи ми право — ко се први сети таког ђаволства?“ упита Пајо.

„Ко? — Он, ето ко!“ одговори дугајлија. „Оно до душе, могу се и ја доста које чему довити, па још и боље од њега — и ако је он капетан, а ја човек прост, његов пандур: него куд бих се ја још око таких потркушицâ заносио!... Њему је лако — седи беспослен по вас дан, па изволева... Тако је било и с том главом шећера! Уђем ја једно јутро у канцеларију, а она му стоји на асталу. Ја се мало зачудим, богме. „Одкуд сад то, мислим сам, кад наш капетан не узима ни од ког мита?“ А он виде где се ја чудим, па ми каза, како је он ту главу набавио, каза ми све: како је смислио и шта ће с њом. Мени обрече трећу пару... Та, знаш хвала богу, да му није било мене не би ни гроша добио!...“

„Па је ли ти барем дао ту трећу пару?“ упита Пајо.

„Дао је нешто — али закиде ми равних 20 дуката!... Знаш, кад је бачена она прва глава у воду — онај сељак кад је бацио — одем ја у Београд, те набавим другу исту онаку. После је више нисмо носали по селима, него сам је чувао ја у мојој соби — пред канцеларијом....“

„Сад вам јамачно није тако ишла трговина?“ примети Пајо.

„Е, те још како!... Сад је баш ишла како ваља!... Само да ти кажем. Дође неки Милета из Миокуса, да потврди процену. Нужда човеку, хоће да извади паре из фонда — стегли га неки дужници. Снуждно се, невесео; пустим га у канцеларију капетану, па се наслоним да слушам. „Одакле си ти?“ пита га капетан онако мало оштро. „Из Миокуса, господине“. — „Шта

ћеш?“ — „Та потврдио бих неку прецену.“ — Дођи сутра!“ осече се капетан на њ. Изиђе сиромах, жали ми се; ја слежем раменима. Ето ти га сутра дан рано — моли опет. Опет капетан одлаже: „сутра!...“ Еле тако га одбија неколико пута. Човеку притужила нужда. Изиђе једном из канцеларије, па само што не плаче. Питам га ја шта је — а већ амо знам, капетан ми наручио. — „Мука и зло, вели, ја не знам кад ће доћи и на ме ред једном!“ — „Море, донеси ти штогод деци капетановој на пешкеш,“ велим му ја, „па да виш онда!“ — „Ама ако хоће само, донећу — ко не би, само нека буде вајде!“ — Ја му онда понудим главу шећера и кажем, да би то најприличније било дати. Купи он главу и однесе бајаги капетаници. Одмах капетан с њим друкчије; потврди му и процену и научи га још како ће час пре доћи до пара. Чим оде човек, ја главу опет те у моју собу... Дође други да моли за нешто — тако прође и он. Еле сваки дан тек купи по неко главу шећера од мене.“

„Ама зар то нису људи потпазили шта радите?“

„Нису ја!... Намирисали су то они одмах, али су ћутали! А и шта би му?... Зар ти још не знаш, ко су наши капетани. Просто, ако му није воља, не ће да те чује док му што не тутнеш. Некад се давало на очиглед, а сад то иде згодно испод руке.... Људи им знаду ћуд, па шта ће — плаћају. Виде да им се без тога обићи не може. Да се опет жале — куд ће шут с рогатим изићи на крај!...“.

„Богме, ви сте ту много зарадили!“

„Ја шта мислиш ти, болан!... Видиш ову кавану? Њу је сазидао капетан том главом шећера. — Мој Пајо, падало је ту новаца као kише!...“

„Ама опет ти не каза мени, како се завадисте.“

„Стани да ти кажем.... Знаш, кад смо почели трговати с новом главом, он је почео записивати колико се пута прода. Видим ја, па ми би за зло — што записује; ваљда га ја не ћу преварити. Кад је тако, станем и ја бележити на глави шећера; кад се год прода повучем по једну белегу плајвазом. Кад би да се прорачунимо — а то смо радили сваког месеца, — по његовом рачуну излази да је продато више један пут, а по мом не излази. И баш могу се сад где хоћеш заклети — није ми о главу да лажем, — да сам право бележио. Око тога ти се, богме, ми здрпимо ваљано. Он мени: „лопове!“ Ја опет њему: „варалицо! лупежу над лупежима!“ У мало што не би и за вратове. Ја дунем те изиђем од њега.... И кад се прорачунасмо закиде ми читавих 20 дуката!...“

У том уђе у кавану један робијаш од оних, којима је скинуто гвожђе па слушају при полицији где год; пред вратима, види се кроз стакло на среди, стоји жандар. Робијаш узе у неку дугачку флашу пива па пође. Смотри га наш дугајлија, па се загледа у њ као да га познаје; загледа се још боље, па га зовну:

„Јес ти, Радане?!“

Робијаш стаде, погледа га, па узвикну: „Аха, Ђуко! Нуто, бога ти — откуд ти овде?“

„Донесе и мене ветар, Радане. Виш, ја с мојим капетаном квит!“

„Је си давно из Владимираца?“

„Прекјуче сам пошао.“

„Вере ти, шта ли је од моје веселе деце? Где ли су сад?...“

„Хајде ти, море! Шта чекаш вазда н?“ обрецну се на њ жандар, отворивши врата, и Радан оде не дочекавши ни одговора.

„Виш, сиромах!...“ рећи ће Ђуко гледајући за њим: „То је, Пајо, онај сељак што је набавио капетану ону прву главу шећера.“

„А што је на робији?“ упита Пајо зачуђено.

„Што је?... Што га сиромаха снађе беда! — Био је то честит човек, али се некако заплете у дуг. Задужи се једном кајишару — неком Узловићу, па му лепо дохака, и ето до шта је доспео.... Кобељао се, јадан, кобељао и отимао па све у залуд. — Најпре му дао нешто мало, па се наплело које интетереса, које оно главно, које на промену облигације.... никад отарасити. А ти већ знаш, како се код нас интересом гуле дужници. Кад човек виде у како је зло угазио, он поклизну и у раду. А ком ће се опет милити рад, кад му други све однесе? Поче и да се опија. Узеше говорити, да је и намећу шенуо.“

„Е, јадник! Како не нађе неког поштеног човека, да га ишчупа из те беде?“

„Налазио је и то, ама му све подлију воду. Капетан се беше нешто на њ испизмио, а запело му око за његов виноград. Узловић опет зинуо на ливаду, — па све шушкају заједно и спремају му замке. Баш кад му хтеде бити продаја, нађе сиромах неког поштеног човека овде да му да новаца. Хтеде се лепо искобељати. Али, не лези враже, то некако прокопка капетан и Узловић, па потеци том човеку. Као за несрећу Радснову, десио се тај човек — капетану брат од ујака. Навали капетан: „Немој бити, тамо он, луд! Зар оном пропалици и бекрији да даш? Та он је презадужен и косом на глави.... Све ће ти пропасти!“

И лепо одвратише човека те му не даде.... А како се сиромах беше обрадовао! Чисто на ново оживео, па ми се хвали како ће скинути зло с врата...“

„Па дела казуј, што допаде робије.“

„Стани — полако! Казаћу ти.... Кад му већ подлише воду код тог трговца, онда Узловић тек притеже и навали да се учини продаја.... Што је опет та продаја брзо извршена,ниси видео! Ја сам се зачудио, кад се то пре огласи, кад ли пре изиђе у новинама. Тек једно јутро зове ме капетан, а осмејкује се: „Хајде, Ђуко, спреми се да идемо на једну продају!“ Спремим се ја и пођемо. Кад бисмо већ у Крнић — путем поред виноградâ, он ће тек пружити прстом на Раданов виноград: „Како ти се допада, Ђуко, онај виноград?“ — „Добар, велим ја, бољега ретко где има.“ — „Што ли то сад пита?“ мислим сам. Кад, а ми право окретосмо кући Радановој. То ли је! Сад знам. Ту и Узловић, ту сељаци, неки трговчићи сеоски укрутили се па ходају испред куће. Сиромах Радан сав позеленио од муке. Жена му и деца као потучени.... Поче се продавати — махом све купује Узловић, сељаци и лицитирају и не лицитирају: жао и њима човека. Дође ред на кућу. Стаде писка деце, жена му удари у запевку. Он сиромах, као згранован улети у кућу. Сви се згледасмо, шта му би сад! Док ништа ти бог не даде — груну пушка кроз једну бађу, а мој се Узловић преврте, баш ни ногом не маче!...“

„Уби га!“ зачуди се Пајо.

„Уби, да богме. Догорчало човеку. Није то шала остати са ситном децом — под ведрим небом, као просјак!... Начини се ту галама, дотрчаше још људи из села. Он сиромах сам изиђе и предаде се, те га одмах отпратише у хапс....“

„А шта би од продаје?“

„Продаја се извршила. Све му оде за дуг и трошкове, још се није могло ни исплатити.... Њега на испит, па после суду, суд га осуди на робију, и ето, сиромах, још није издржао. Капетан тера опет своје. Виноград је добио. Сад ваљда има опет неког те му помаже, да тргује с главом шећера.... Сирочад Раданова потуцају се по најму; а жена му је некако у брзо пресвисла од тешка јада.... Ето, мој Пајо, како може човек да страда!...

„Молим — фајерунт!“ викну један келнер успремајући столице по кавани. Ђуко и Пајо одоше. Остали гости одавно се већ разишли. Газда дрема у једном крају за столом. Само шкиљи још једна лампа. На пољу звижди ветар, и сићани пре́ћавац засипље у прозоре. Негде далеко чује се песма пијаних људи.

М. Ђ. Глишић

САНИТЕТСКА СЛУЖБА

на бојноме пољу

Пре четири године написао сам једну књижицу, која је доцније штампана о трошку министарства војног и која се *зове* „војно-лекарска писма."[1] У тој књижици покушао сам да према сопственом искуству из француско-немачког рата, и према *он*дашњем стању војно-санитетске књижевности расправим ова питања: Како би најбоље било да се код нас уреди санитетска служба за време рата; за колики се број рањеника и болесника према целокупном броју наше војске морамо спремити; колико нам треба лекара за тај број болесника; треба ли употребити наше школе, намастире и остале државне зграде за ратне болнице, или ваља подизати велике ратне болнице по павиљонскоме систему; како би ваљало код нас организирати приватну драговољну помоћ рањеницима, и који би људи могли у томе послу код нас бити од највеће користи; у колико би ваљало у нас другаче организовати драговољну помоћ, него што је то рађено у других народа? Осем расправе тих питања, дао сам у тој књижици кратак преглед санитетске службе у ратним болницама, а у додатцима донео сам у српском преводу расправе и чланке од *Есмарха*, *Нимајера*, *Ван Бурена*, *Хамонда*, и *Бемстида*, о ратној хигијени, о лекарским дужностима на завојишту бојнога поља, о најчешћим болестима код мобилизоване војске и т. д.

Међу тим од тога доба када је штампана поменута књижица, до данас, поникла је читава засебна књижевност од самих

[1] Министарство војно — Војно-лекарска писма Dr. Владана Ђорђевића, сад шефхирурга беогр. војне болнице. Са једном литографисаном таблом и седам приложених чланака. У Београду у држ. штампарији 1872. Страна 200.

искустава прибраних у последњем огромном рату, тако огромна по своме обиму да би је тешко могао санитетски официр савладати, поред своје обичне службе, а камо ли у време рата. То је по свој прилици била побуда Њ. В. царици немачкој Августи, те је расписала велику награду да се напише књига, „у којој би војни лекар могао наћи савета у свима питањима која га се тичу, која би га оријентовала у целој ризници добивенога искуства, у којој би нашао у кратко свих „десет заповеди“ ратне хирургије, у којој би се нарочито говорило о ономе што је суштаствено, главно, што се опробало као најбоље али да се опет не изгуби са свим из вида оно што је мање добро, ал' у рату често једино могуће. У кратко та књига, намењена за цеп војнога лекара, треба да буде извод из целе његове књижнице.“

Награду је добио Др. *Ландсбергер*, са својим списом „Ручна књига ратне хирушке технике“ која је ове године штампана,[1] и који год колега узме у руку ту књигу увериће се да се компендиозније и јасније није могла савладати огромна грађа војно-санитетске књижевности.

У садашњим околностима сматрао сам за дужност наспрам мојих другова и наспрам евентуалних српских рањеника да што скорије прерадим и допуним онај део моје поменуте књижице, који говори о санитетској служби на бојноме пољу[2] према драгоценом спису Др. Ландсбергера јер то је у овом тренутку најважније.

Ране, које ратно оружје задаје, лече се по оним истим начелима, којих се хирург и у цивилној пракси придржава, само одношаји у којима људи допадају тих рана тако су особити, и ти одношаји тако јако утичу на видање поменутих рана, да је врло потребно упознати се с тим одношајима.[3]

Пре свега је број рањеника који готово у један мах иште лекарске помоћи, и то у сред бојнога метежа, веома огроман.

[1] Handbuch der kriegschirurgischen Technik von Dr. Joseph Landsberger, pract. Arzt. Mit 2 Tafel-Abbildungen. »Wissen ist Macht.“ Vom Central-Comité der deutschen Vereine zur Pflege im Felde verwundeter und erkrankter Krieger im Namen Ihrer Majestät der deutschen Kaiserin und Königin von Preussen *mit dem Preise gekrönt.* Tübingen 1875. Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung. VIII. S. 232. —

[2] l. c. страна 103—131.

[3] О самим ранама од оружја види опширније у:

„Билротова општа хируршка патологија и терапија, српски од Др. Владана Ђорђевића, санитет. мајора и професора артил. школе. Свеска прва. У Београду у државној штампарији 1875. страна 280 до 294.

За тим нема срестава за пренос рањеника колико би требало, ма како се војска и с тиме спремила. Најзад је лекар принуђен да оперира и да лечи у локалитетима који без невоље не би никад били изабрани за болнице.

С тога лекару, који пође с каквом војском у рат, није само то дужност да лечи рањенике, него му се ваља непрекидно борити с поменутим одношајима како би својим болесницима прибавио што удесније услове за видање њиховог здравља.

Ако икада треба лекару енергије, одважности, окретности и знања, то је за цело у време рата.

Чим се отпочне битка, ваља да лекари одмах нађу место где ће рањеницима учинити прву помоћ, место коме ће се упућивати сви носиоци с рањеницима. Ти носиоци треба да састављају засебне *„санитетске чете"* које су организоване и обучене по војнички, које се у време мира вежбају како ваља кога рањеника подићи, како положити и како носити, које ваља избирати међу најчеститијим и најпромућурнијим војницима дотичних трупа, и које најзад ваља боље плаћати него војнике ма кога другог рода војске. Те се чете под управом својих старешина разаспу за време битке у патролице, које имају са собом носила, најнужнији прибор за завоје и за поткрепљивање малаксалих и обамрлих рањеника, и те патролице траже рањенике, те их односе или собом до завојишта, или их натоварају на санитетска кола што одмах иза бојне линије чекају да их одвезу до удаљенијег завојишта, па се одмах враћају да покупе остале рањенике. Санитетски четници или носиоци рањеника старају се да при полагању рањеника на носила, употребе све што код њега од ствари нађу. Тако ће н. пр. код подизања каквог рањеника, коме је зрно размрскало бутну кост, увити целу рањеникову ногу у рањеников шињељ (огртач) који ће тако сложити како је најудесније, па ће онда целу ногу привезати за рањеникову пушку и то марамом, његовим тканицама, што већ нађу на њему, а осем тога могу му још и телећак подметути под главу и т. д. На свака носила треба да долази бар по четири носиоца, јер ако су само двојица сувише ће брзо малаксати. Наравно да ће пренос бити много бржи и лакши ако имају при војсци и носила на точкове и ако је земљиште такво да се та могу да употребе.[1]

[1] Опширније о служби рањеничких носилаца види: Минист. војно. *Болничарска служба,* по прајској и швајцарској инштрукцији за болничарске чете у српској војсци саставио Др. Влад. Ђорђевић, војни лекар I. кл. професор артиљ. школе. Са 85 дрвореза у тексту и т. д. У Београду у држ. штампарији 1874. Стр. 179 до 203.

Осим носилаца треба за *завојиште* још лекара и лекарских помоћника, нудилаца и цео воз кола који доноси бандаже, инструменте, лекове, понуде, воду за пиће, операционске столове на завојиште, и на коме ће се рањеници са завојишта, после прве помоћи отправити до најближе болнице. Цео тај персонал, заједно са носиоцима рањеничким, саставља у новије време тако звана *санитетска одељења* или *санитетске корове.* На челу сваког санитетскога кора стоји по један главни лекар (санитетски официр). Ако му број лекара постане при послу врло мален за огромну масу рањеника он може од најближе трупе реквировати оне лекаре, који са њима марширају.

Ако се дан пре сазна да ће бити битка, бригадни лекар договори се са официром, који командује, *о месту где ће се отворити завојиште.* Ако се битка почне изненада, онда ваља изабрати оно место које се на брзу руку нађе да је најудесније. Пре свега треба пазити на то, да завојишта не буду на сметњи трупама у њиховим кретањима, јер пред отим призрењем уступа за време битке све остало. Најбоље је сместити .завојиште у првим кућама, шупама, или колебама које су најближе бојнога поља, или ако свуд у наоколо нема никакве зграде, лекари разапињу своје чадоре у сред поља, под ведрим небом само гледају да је место склоњено колико може бити од непријатељских зрна.

Наравно да је најлакше у томе обзиру спремити се кад се каква опсада или јуриш спрема. Тако су н. пр. драговољни помагачи рањеницима у шлезвишко холштајнском рату, при јуришу на дипелске опкопе, били подигли једну пространу дашчару близу другој паралели, која је са стране непријатеља била постављена шаначким котарицама и фашинама тако поуздано да јој никаква бомба није могла наудити, и у тој је дашчари било завојиште на коме су драговољни помагачи лекари и носиоци развили своју благословену радњу.

Лекар који уређује завојиште треба поред склонитости пре свега да се стара за *воду,* да близу завојишта има извор или ма каква вода за пиће и за завоје. Но како често није могуће да човек близу бојног поља нађе тако место, то је потребно да се на свакимм колима за болеснике и за прибор намести на згодноме месту по једно буре с водом, јер ни један недостатак не осећа се за време битке тако живо као кад нема воде.

Што се тиче самога *лекарског рада на завојишту*, то му је *мета*: *да спреми рањенике за пренос у болнице*, да им завије ране тако, како их транспорт не би могао позледити. На

завојишту се не врше никакве друге операције ван оне, без којих рањеници не би преживели транспорт.

Чим је место за завојиште одређено, чим су носиоци разаслани да траже рањенике одмах се растоварују реквизитна кола, ваде се инструменти и прибори за завоје, расклапају се и намештају столови и клупе што су у колима склопљене смештене биле.

„Завојиште[1] треба да је близу бораца, али опет довољно далеко (2 до 3000 корачаји) да му борба не смета и да га не узнемирује.

Ево које инструменте и лекове треба спремити и распоредити чим се започне битка: чешљанице (тифтика), старог платна, памука, компреса, повезака од оргaнтина празних и пуних гипса, фланелских повезака, митела, мрежа за главу, троугаоних марама од памучног платна, гутаперчасте хартије, нешто фластера, „панталона" исплетених од металне жице, удлага од металних жица, удлага од кабасте артије („папендекла"), иригатора, легена за прање, за гној и за подметање под тешке рањенике и болеснике, Нелатонових катетара, Правацових бризгалица за поткожна убризгавања, Барделсбенових подупирача за карлицу (који су неопходно нужни кад се прави гипсни завој бута), држаља за шиваће игле, уденутих игала, катгута, сунђера, цеви за дренаж, јаких савијених маказа, инструмената за ампутацију, за лигатуру и трахеотомију, чистог уља, опијумских прашкова, морфијумског раствора, хлороформа, етера, амонијака, подхлорнога раствора гвожђа, и вина.

Сада се поделе улоге. Лекари се поделе у три групе: 1. Одељење за сортирање и за дијагнозу. 2. Одељење за операције. 3. Одељење за грађење завоја. Неколико се одабранијих болничара са драговољним нудиоцима (ако их буде) саставе: 4. Одељење за понуде (они крепе рањенике вином, водом, или им граде анестезичка убризгавања).

Сад ваља напунити иригаторе и легене, па онда отпасати сабље и скинути прстење.

Стижу први рањеници. Прво их ваља сортирати. Војницима који сами *дођу* (који се дакле не морају носити) ваља сашити одмах ране на лицу нарочито кецељасте; ако је коме повређена рука ваља испитивати да нема на њој абнормних кретања. Ако се то неприродно кретање не нађе, а међу тим се пулс испод

[1] Одавде па до завршетка наводних знакова узето је из Ландсбергеровог списа.

повређенога места јасно осећа, тога рањеника не треба ни свлачити, него га ваља одмах послати даље назад (иза линије првог завојишта). У противном случају, а тако исто и код свију рањеника које донесу на носилима, ваља одмах јаким и кривим маказама распорити хаљине (да би брже ишло дуж шва) па испитати пажљиво повреду. При томе ваља нарочито пазити на рубине и сва друга парчета одела која су испод капута и панталона, јер ако се и једно нађе да није пробушено или је можда само посувраћено као прст од рукавице, онда треба знати да је пушчано зрно испало, па га не треба тражити. Исто тако ако има улазница али нема излазне рупе танетове, ваља пажљиво прегледати хаљине рањеникове, па онда ваља казати рањенику да *намести рањени уд тела онако, како му се десио у ономе тренутку кад је рањен*, и приступајући испитивању ране може се она ако је нужно Потовим ножем раширити у уздужном правцу повређенога уда. При испитивању не треба заборавити да је по мишљењу готово свију хирурга, *сопствени прст најбоља сонда*. То нарочито, важи за мали прст, који с тога не сме никад имати дугачак нокат. Ако човек наиђе при том испитивању на пушчано зрно, које са свим површно лежи, на страна тела, на коштано иверје које се са свим одвалило, онда ваља поред малог прста увући хваталицу па сва та „страна тела“ повадити, *али само* ако их је лако дохватити. Ваља опипати је ли кост јако размрскана, јесу ли крвни судови повређени (испод повреде треба пулс да се добро осећа), ваља се обазрети на положај, боју и покретљивост повређенога уда, ваља загледати каква течност цури из ране, и ако је какав *зглавак* повређен ваља се одмах уверити јесу ли кости рањене и је ли унутрашња путања којом је зрно прошло, веома велика. „Не треба да вас од савесног испитивања уздржи ни јаук рањеников ни његова жудња да му се рана што скорије превије, ни грдни посао који хоће да вас смлави“ вели Фишер. Само онда требало би одустати од испитивања ако прострелни канал протиче у оном правцу и месту где лежи какав *велики крвни суд*, или ако је зрно пројурило кроз какав зглавак са *вероватно* малим повредама.

У тим случајевима ваља одмах, у првом раширити рану и подвезати тај велики крвни суд, а у другом одмах покушати конзервативно лечење имобилисањем уда.

Ако се пушчана зрна могу напипати под самом кожом (ваља пазити да човек какву коштану испупченост не узме да је тане), одмах треба довољно расећи кожу па онда елевато-

ријумом или дршком од скалпела (која је у таким случајевима боља од танетних кљешта) као каквом полугом извалити пушчано зрно. Ако је вероватно да ће у неком случају доцније наступити липтење крви, или где и самим капањем одилази замашна количина крви, ту треба рану тампоновати па онда утегнути цео уд фланелском повеском од прстију па горе, и упутити да се намести у солидан завој.

Код сломљених *лубањских* костију, ваља извући само површно иверје и уклонити само она страна тела која се виде, у осталом махнути се свакког даљег испитивања, па превити рану покваченом чешљаницом и утврдити завој мрежом за главу.

Рањенике којима је зрно projурило кроз *гркљан или душник*, или којима се тане заглавило близу тих органа, ваља одмах упутити операторској групи, да му начине трахеотомију (најбоље доњу, јер је најлакша и најпоузданија). Ако је нестало душничких канала ваља завући парче еластичнога катетра па га зашити за трахеу. Ако наступи опасност у којој рањеник хоће да се угуши од сопствене крви, ваља одмах завући еластичан катетар па на њ силно исисавати ту крв.

Код продорних устрела у *грудима* треба морфијумом уталожити диспноју, и само ако је дисање *веома мучно* а рањеник снажнога састава са запуреним лицем и снажним пулсом, ваља му пустити крв из руке.

Код распорених и раздераних *трбушних* рана, ваља репоновати испала црева али *тек пошто се добро очисте*, и пошто се мале ране самих црева сашију *Лембертовим швом*, који се овако прави: Ваља поравнити ранине ивице, „убости иглу мало подаље од *посувраћене* ивице кроз серозу, па је избости поред надувене слузокоже напоље; на другој ивици напротив треба најпре поред слузокоже убости а после кроз мускуларну и серозну кожу избости. На тај начин слузокожа се ућушка унутра а шви (у растојању 3—4 линије) се просто свежу споља.“ Или другим речима: ранине ивице на цревету подвију се унутра па се игла провлачи кроз тако савијене фалте да се после додирују сероза са серозом кад се конац стегне. Конце може човек оставити да висе на пољу *или* отсећи кратко над чвором па оставити да гнојењем испадну што то обично бива унутра, у лумен цревета (Розер). За овај шав најбоље је узети катгутских конаца који се резорбишу. Ако је *веће* парче цревета повређено *не треба репоновати никако*, него просто превити уљем, (постарати се да нова парчета не испадају кроз рану). Пошто су црева репонована — при томе ваља оно парче које је *последње* испало

понајпре уђушкати — ваља сашити трбушну рану (али *само* кожу и мишиће), са чворовитим швом, и оставити при дну једну одушку а за тим ваља наместити компресивни завој „да би се смањила навала дроба к рањеноме месту“ (Пирогоф) да не би црева на ново испала и да не би доцније човек окилавио. — *Марамицу*, ако је испала, не треба никад одсећи, (јер лако настане флебитис у њеним венама) а и репоновање њено предузеће се само ако су *мала* њена парчета испала и ако су са свим чиста, премда и она брзо набрекну па зарасту. С тога је најбоље: *пропале марамице не дирати, не репоновати, не лечити*, само нека се покрију каквом зејтињавом крпицом; кад настане зарашћивање оне ће се саме по себи ретраховати (Билрот). Па чак и марамице у којима је настала *трулеж*, треба оставити на миру и само их онда ваља одсећи ако су већ поцрнеле па смрде (Пирогоф). На сваки начин треба при свакој продорној трбушној рани дати рањенику одмах пуну дозу опијума (0,15).

Ако је неко рањен у *мокраћну бешику или цев*, треба му *одмах* завући Нелатонов или други какав дебео катетар, који се после фластером привеже за уд.

Од свију устрелних повреда најзрелије расуђење треба код *устрелних фрактура*. Колико је год лако конзервисати код повреда мањих зглавака, па баш кад су фаланги размрскани, кад су кости у ручју и доручју, ножју и доножју разломљене — колико је год лако наменити за ампутацију сваки устрел зглавка у којем се нађе да су главне кости у велико размрскане, у толико је теже одлучити шта да се ради кад је сломљено у комађе *средње парче* цеванице. Најбољи а у једно најтежи пример даје нам бутњача. При пресуди играју важну улогу ове чињенице: *у ком обиму је размрскана и раздробљена дотична кост; колико су повређени мекани делови; јесу л остала неповређена главна стабла крвних судова и живаца или не. Где су мекани делови јако упропаштени, где су главни крвни судови и живци покидани, треба одмах одсећи дотични уд.* У свима другим случајевима треба покушати да се сачува, па и сами бут (и онако Amputatio femoris показује рђаву цифру морталитета), ослањајући се наравно на добро доцније лечење које је у томе најважније и које је најтежи задатак хирургије.

Код устрела у *зглавке*, који несу доказани цурењем синовије (јер она цури и кад је повређена само која слузна кеса), и којих често има и ако не цури синовија, (јер се н. пр. спољашња рана заптила) ово је могућно:

а) *Просто је каисла повређена*, нарочито код већих згла-

вака. Синовија обично не цури, а нема ни знакова да је која кост повређена. С тога се дијагноза може само слутити по правцу устрела. Поуздано би се само прстом могло сазнати шта је, али то баш овде није слободно.

б.) *Зрно је пројурило кроз кост али ју није раздробило.*

в.) *Зглавчана јабука одломљена али без размрскавања.*

г.) *Преломи с иверјем.* Дијагноза се гради по правцу устрелнога канала, по промењеном облику уда и по опипљивој крепитацији.

д.) *Зглавчане фисуре,* т ј. пукотине у зглавчаним крајевима костију, које су у средњем парчету рањене. То се махом доцније за време конзервативног лечења позна по силном гнојном запаљењу зглавка.

Шта ће се предузети код појединих од ових облика то зависи од тачности и вероватности дијагнозе и од тога, који је зглавак рањен. *У опште* сваки ће имати право ако у прва три случаја покуша конзервисање, ако у четвртом случају одмах ресецира а у петом ампутира.

Дијагноза, од које као што рекосмо највише зависи, често је врло тешка. Штромајер и Есмарх беху поставили правило да при размрскавању дијафиза пукотине никад не допиру у епифизе и обратно; само кад зрно удари на рскавичну границу између обојих, онда обоје страда. Другим речима: *код пушчаних устрела испод хируршког врата на цеваницама, нема пукотина у сами зглавак.* Али ако је кост врло крта, код врло *тврдих* епифиза и дијафиза наћи ћемо готово увек да је кост прсла до у сами зглавак *(Фишер).* А друго, по Шауенбургу она рскавична граница заштићује од фисура само у младо доба, до 17 године, па онда као да нема више те снаге. У осталом и по самом изгледу иверја може се по гдешто познати. Код дијафиза је иверје дугуљасто и шиљато а код епифиза је ћошкасто, неправилно (Пирогоф).

Устрели у колено захтевају најодличнију и најранију пажњу, јер баш се код њих може човек да покаје за какву пренагљеност. Ваља гледати да се дође до дијагнозе пипањем, иншпекцијом, пажљивим покретима, али без сондирања. *Ако устрелни канал не лежи узвишеније него 2 сантим. испод голењачине* (тибијине) *рскавичне ивице,* онда се (по Бушовим експерименталним испитивањима) може узети *да коленски зглавак по свој прилици није повређен.* Ако се само може слутити да је просто зглавчана капсла повређена (то је вероватније кад зрно удари с преда него кад удари са стране. Пирогоф), или ако се не може

да дође ни до какве поуздане дијагнозе, или ако правац устрелнога канала барем негативно доказује да кости не могу бити јако повређене: у свима тим случајевима треба најпажљивије *конзервисати.* Напротив ако је *повреда костију вероватна*, ваља раширити рану па испитивати прстом најподробније. Потврди ли се да су кости повређене, ваља одмах ампутовати, — ако се то *не потврди*, ваља одмах сашити рану па покушати конзервисање (Симон). *Ако липти крв из Arteriae и Venea popliteae ваља одмах ампутовати бут* (Лангенбек).

Гдекоји зглавчани устрели *нарочито у раме и у лакат* врло су брзо удесни за ресекцију. Њима ваља начинити завој и послати их у прву ратну болницу с оваквом цедуљом: „Завој с удлагама само за транспорт. Примарну ресекцију“, како би у болници одмах извршили операцију.

Засеченим ранамъ у зглавцима треба одмах савесно шивење саме ране, гипсни завој, апсолутно почивање са разлабављеним екстензорима (то ће се постићи положајем рањеног уда), а доцније у болници наравно ваља им енергично облагање с ледом. (Пирогоф).

Што скорије спремити за транспорт и што скорије прибавити мир у најближим ратним болницама треба овим рањеницима: *који имају фрактуре на лубањи, ране у срцу, у главним телесним дупљима, који су ампутирани, којима је каква лигатура грађена, који су најопаснији међу онима што се конзервативно лече*, (а то су сви зглавчани устрели и сломљене бутњаче), *јер њима је најнужнија скора помоћ и скори транспорт у болницу.*

Другом *одељењу — за операције* — упућују се сви они рањеници, којима су већи удови са свим однесени, а тако и они којима су мекани делови ужасно пооткидани, којима су стабла крвних судова и живаца упропаштена (па макар било сломљених костију макар не било) упућују се да се на њима одмах изврши ампутација („Ампутација за нужду“) или ексартикулација, а тако исто и они, које донесу под дигиталном компресијом упућују се тој секцији на лигатуру. [1]

Пре него што су оператори савладали тај посао стићи ће им они рањеници које је прва група по савесном испиту одре-

[1] Повреде на шаци и стопали ретко ће кад бити такве да би их ваљало упутити одељењу за операције јер и код најстрашнијих разорења ваља причекати с ампутацијом, ваља штедити сваку линију која се не мора одсећи. Од свију операција на стопали треба једино *Пирогофљеву* вршити на завојишту. Све што има да се оперира по Сајму, Шопарту и Лисфранку може да чека ратну болницу.

дила за ампутацију. Напротив *сви који су одређени за конзервативно лечење упућују се трећем одељку, који ће им градити завоје од гипса или удлага и који ће их спремити за транспорт.* Лекари тог одељка треба да на *здравом* уду рањениковом нацртају пакленим каменом оно место на коме треба у болници да се исече прозор на завоју рањеног уда. Они ће нарочито пазити код завоја устрељених зглавака и високих устрелних прелома бутњаче.

Обе прве секције треба да прилепе или привежу рањеницима по једну цедуљу на месту које се одмах види, и на коме сам рањеник не може да је поквари, н. пр. на голењачу.[1] На тој цедуљи треба дотични лекар да напише оловком: име рањениково, какву има рану, шта је испитивањем нађено, је ли *хитно нужно* да се још један пут испита, је ли тане остало у рани, какво је коштано иверје, колико је изгубљено крви, има ли опасности да ће опет да јурне крв — у кратко и јасно да напише дијагнозу, прогнозу и шта је на завојишту рађено.

Од отих одељења лекарских на завојишту, најважнији, најразнороднији и најтежи посао пада на *прво*, с тога у њему треба да буду *најискуснији хирурзи*. Тај одељак уклања са свим безнадеждне и морибундне на страну, он крепи и опоравља изнемогле и онесвеснуте, он прави морфијумске инјекције код јаких болова и непрекидног бљувања, он пара хаљине, чисти и испитује ране, извлачи зрна и остала страна тела их њих, зашива сечене ране, превија лаке рањенике (мокра компреса, каучук артија, троугаона марама, или — по *Мајору* — зејтињава крпа, памук, троугаона марама)[2] па их одмах експедира даље, и — *најзад он поставља дијагнозе и наређује све што треба даље да се ради*. С тога треба да су у првом одељку најувежбаније и најискусније снаге, а за друго одељење (које оперира) и за треће (које прави завоје и угипшава) могу поднети и други, и ако се и ту захтева много умешности, обазривости и дурашности. У другој и трећој секцији може се подела рада и даље терати; оператори смењују један другог у хлороформисању, асистирању и оперирању, како се не би сувише брзо уморили, а један од њих треба да прими на се завој и смештање оперираних одмах по свршеној операцији. Батаљице ампутираних

[1] Тих озади гумираних цедуља треба да има сваки лекар сложених у цепу доста и на свакој да је већ потписано име лекарево, а ако је могуће и датум.

[2] Водице за ране, чешљанице и фластер треба избегавати. Чешљаница с усиреном крвљу осуши се, укори и тако залепи за рану, да се не може скинути без дражења.

ваља завити гипсном капслом и положити узвишено. Тако исто и после лигатура ваља имобилизовати добро дотични уд. Па и код треће секције једни праве гипсне а други удлажне (са дашчицама) завоје. Код првог одељка треба сваког *појединог* рањеника на тенахни и са највећом брижљивошћу испитати. Прва секција индивидуалише, друга и трећа могу мало и шематично радити. При свем том и ова последња одељења имају врло значајну и врло важну службу. Сваку операцију, сваки завој ваља прилагодити специјалним личним односајима, дакле о механичком послу не може бити ни разговора. —

Правила за оне што *оперирају:*

1. *Хлороформом* се ваља служити што се може мање, јер се много времена с њиме издангуби. *Мало бола* поднеће војник који и онако лежи у ступору (ако је ступор са свим развијен *не сме се никако оперирати*, него ваља чекати док се рањеник ексцитанцијама поврати к себи. У таквих рањеника је пулс мали, слаб, испрекидан, мускулатура млитава, уста полуотворена, очи укочене, лице изгледа зачуђено. При мањим степенима рањеник није са свим онесвеснут, одговара на питања само тешко, држи да је само лако рањен и т. д. За ексцитирање треба давати вина да пије, амонијак да мирише, ако се има кад и чиме ваља му галванизовати френичке живце). Ако се нема нужни апарат за хлориформисање, ваља наквасити једну компресу хлороформом а да се не би флаша сваки час запушавала и отварала треба у чепу зарезати једну клинасту засеку. Ако дисање постане мучно, стане ркати, одмах парче дрвета рањенику међу зубе, а грбину језика му или притиснути прстом на ниже, или цео језик извући на поље, било хваталицом било шиљастом кукицом.

2. *Лигатурне конце* не треба ни сувише стезати ни лабаво оставити.

3. Кад се почне *тестерисање*, онај који држи уд треба да притискује мало на ниже. а кад буде при крају ваља да га подиже у вис.

4. *Мање и средње артерије треба торквирати* (Билрот, Купер, Мак Кормак). Артерија се изолише, повуче мало напред па се онда заврне, али што се више заврће то се више руком *попушта*, и ни пошто не треба инструменат којим се заврће нити артерију к себи повући (Пирогоф.) Купер Форстер торквирао је и саму Art. femor. девет пута; *Билрот препоручује завртање артерија код свију ампутација до колена односно до лакта.* Торзија само онде нема успеха, где се одмах изнад заврнутог места одваја каква побочна грана.

5. *На завојишту* треба сваку артерију, из које крв шприца ухватити, подвезати и то најбоље катгутским концима, и *оба* краја кратко одсећи, ампутационске ране не шити (у првој ратној болници морали би је рашити), него вату озго и гипсни завој до преко најближега зглавка. (Есмарх.)

6. На завојишту треба што више послужити се Есмарховом методом за оперирање „без крви“, јер та метода уштеди помоћника једног (за компресију).

Правила за одељење које прави завоје:

Да би се време штедило, и почем ни једна фрактура доњих екстремитета не сме да се даље пошље без доброга гипсног завоја, то је за фрактуре горњих удова довољно да се сместе у каније од кабасте артије или од металних мрежа, које се повескама утврде за рамена. Ако је *хумерус високо размрскан*, ваља га утврдити олучастом удлагом, наместивши Штромајеров јастук и мителу, па онда све то повеском привезати за труп, али не сувише чврсто. Тако исто ваља поступати и с устрелним фрактурама *раменскога зглавка и лопатице.* При преломљеним *кључницама* довољна је сама љуљашка за руку Посувраћени скут од мундира може свуда да послужи као мителa (Есмарх), само ако није сувише кратак. Распорене рукаве од мундира треба свагда употребити за фиксацију рањеног уда. — Трећа секција треба потпуно да влада завојном техником и да са свим мирно ради. „Уметност, коју ваља радити у сред узбуђења и метежа какве битке, коју ваља радити уз звиждање граната, треба у прсте знати, треба да нам је прешла у крв и месо,“ Вели Порт. —“

За *пренашање рањеника* са завојишта до ратне болнице воде санитетска одељења са собом довољно санитетских кола. Та кола треба да су лака, но ипак тако поуздана да их два коња могу на сваком терену обрнути, и треба да су на њима седишта и постеље тако удешене на пера, да рањеници не осећају труцкање. — (Проф. Есмарх хвали санитетска кола што их гради фабрикант *Хајс* у Берлину, за тим американске двоколице као што их је саставио *Coolidge* и на четири точка по *Rosenkranz-у*, и кола са два коња за 4 тешко рањена солдата као што их је конструисао ђенерал *Rucker*). Где је раван друм од завојишта до болнице ту се могу и носила на точкове употребити; рањеницима је врло пријатно у њима лежати, а носила су тако лака и удесна да их се може читав ланац таких носила повезати једна за друге, па ће их све вући лако један једини коњ, и онда нам треба само уза свака носила по једног болничара који ће пазити на балансирање носила. —

При већим биткама је број поведених санитетских кола тако мален спрам броја рањеника, да готово и не долазе у рачун, а и онако их врло брзо нестане са завојишта чим се први тешки рањеници спреме за транспорт. Ту не остаје лекарима ништа друго, до да се држе сељачких кола и коморџија, којих обично имаде доста при свакој војсци, јер се на њима носи слама, провијанат и т. д. С тога треба да при санитетским одељењима има и доста возара, како пешака тако и коњаника, који ће са свију страна дотеривати та кола за пренос рањеника.

Постоје извесни прописи по којима се сељачка кола удешавају за пренос рањеника и возара треба да су добро увежбани у томе како ће врло брзо свака сеоска кола претворити у „амбилансу." Међу тим ако је број рањеника тако огроман да се ни за то нема времена, онда се нема куд него та кола напунити сламом, па на њој положити и утврдити рањенике како буде ишло. Како ће бити рањеницима доцније на транспорту, то зависи од тога у каквом је стању дотични друм. С тога је врло важно да се разбијени удови осигуравају што може бити боље у гипсноме завоју још на завојишту.

Не би згорега било кад би наша санитетска одељења имала и по неколико седала француских на којима се могу на обе стране расклопити или столице или кревети што кад затреба, јер ће код нас ваљати преносити рањенике уз брдо и то често по стазама, по којима само један човек или коњ проћи може, а никад кола.

Наравно доцније, ако добијемо железнице онда ће пренос рањеника у болнице бити много лакши, само *треба лекари за времена да захтевају од владе, да она постави свакоме друштву, коме даде право на подизање железнице* и то као услов, да се друштво обвеже известан број вагона удесити *за санитетске возове.* За мустру ја бих препоручио прајске и јужно-немачке вагоне за рањенике који су заиста целисходно удешени, а у време мира могу се употребити за пренос еспапа.

Ако се будемо тукли дуж Саве или Дунава нема сумње да ћемо се њима користити за пренашање рањеника у болнице. Ако не будемо имали довољно пароброда, ми можемо повезати читав ланац онако широких чамаца као што се употребљаваху на скелама на Морави, можемо у њима нарећати сламњачу до сламњаче, па ће нам тако један „Делиград" довлачити на један пут 200—300 тешко рањене браће у болнице, које буду дуж наше северне границе. Транспорт је на води врло пријатан рањеницима и, ако на чамцима буду разапета јака пердета, не ће им шкодити макар и коју ноћ провели на води. Разуме се да би само бура или иначе врло ружно време било контраиндикација за тај начин пренашања.

Др. Владан Ђорђевић

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Мисли о војеној организацији Србије

написао **Паја Путник**

(**Наставак**)

У глави I. постојећа организација.

„Народ, који је тако срећан да своје мало кућице има, мора у особи свог владара бити потпун суверен у својој кући, ако је рад да му та кућа дуго тра е.“

Страна 6. о побратимству: „највећу чврстоћу војсци дало би у Србији средство побратимство, које ни у једног народа онај свети значај нема као код Србина.“ Ми би уз предлог Пајин још додали: да се свака дружина на два братства подели и да се јунаци у овима побратиме. Исто тако да се свако оно одељење опобратими, коме је у предстојећој битци најтежи задатак у део пао. Ми ћемо један случај из 1848 године навести. Два војника из Книћанинове војске буду у томашевачком стану путем у Жигмундфалву на мртву стражу намештени као штитници. Оба су били из Србије, ал један хришћанин, други мухамеданац. Један од њих стајао је на тополи, други доле, да може примећено натраг знаковима доставити. Усамљени и сваком нападају изложени — побратиме се. И гле, ударе хусари на њих. Оном доле лако би било спасти се, да га вера побратимска не везиваше. Леђа о леђа изнесоше један пет, други седам рана, ал победа њина беше.

На страни 11. говори о вежбању новака и доказује, како много ствари, међу прочим и „трчећим кораком на месту трчати“, са свим против природе и обичаја и појмова нашег младог српског војника мора да се учи.

„Изгледа нам тако“, вели писац, „као да је онај, који је та

правила писао, видећи диван српски материјал, побојао се: да ће српска војска, ако би се њене са дома већ готове донешене врлине као основ узеле, и на њима се даље зидало, све европске војске славом и светлошћу далеко надмашити, и да ју је овим правилима у њеном полетном развитку спречити хтео."

Чини нам се да Фадејева чујемо говорити.

Страна 17, алинеја друга, читај о „узбуни" (à l'arme, Allarm) као и позив „на оружје," и „узбуни" (Meuterei) као највиши преступ државни.

Страна 19. о „Бежанима" и „Стојанима" сушта је истина.

Страна 27. шиба комунарске и козмополитичке појаве у Србији овако:

„Не може се мислити, да су српски организатори тако поступали, бојећи се комунарских начела, и козмополитизма, којима неки део млађе интелигенције припада: јер осим тога, што су и комунарство и козмополитство тек у најнови е доба у Српству појавили се, морало им је познато бити, да већ здрава свест српског народа, који са својим домаћим кугама, као: неслога, злоба, завист, и т. д. доста посла и кубуре има, таквој туђој кузи у својој кући стана дати неће, — па ма чија и ма како снажна рука била, која је ту гошћу у српску кућу увела, и ту је сместити жели; — а да у последњој инштанцији војничка хаљина, светло и убојито оружје, војена дисциплина и ратни закон толико чаробне моћи имају, да су у стању за најкраће време, како од најжешћег комунисте, тако и од најтромијег и најтрулијег козмополите створити доброг српског патриоту, и верног и јуначког сина отаџбине."

Ово је мислимо јасно и крепко доста речено.

На страни 29.

„Ратна способност официра не састоји се у самом јунаштву — тога мора и сваки прост војник имати — већ поглавито у томе, да своје одељење по начелима тактике на разбојишту води, — што боље то боље, — не питајући, да ли је он та начела себи прибавио на војеној академији, или самоучењем из Кесл-а, Вехмара, Тернеја и т. д. или му је мати природа, кад га је у свет послала, то као уздарје дала."

Страна 33. све је сушта истина, што књига вели о доласку Срба официра из белога света браћи у помоћ. Са алинејом другом се пак не слажемо. Паја Путник додаје само владару, као врховном војеном заповеднику, једног ђенералштапског официра, а ником другом у војсци, даље вели изриком, да ђенералштабни официр по западној системи, не треба у српској војсци.

Ал један разлог особито нам је пао у очи, где вели: „а опет би било међу тим официрима таквих, који не би имали воље, да у канцеларији служе, јер су научени, да се на челу својих одељења боре, а баш би за те људе то и нужно било, јер ће од њих сваки тежити да покаже, да је не само војнички научењак — ако смемо рећи — него и јунак а то ће на челу одељења много лакше моћи, него у положају ђенералштапског официра; да га не би после — ако остане жив — нико назвао Швабом и Цинцаром.

По овим врстама изгледа да је канцеларија, пискарање и ђенералштапски официр један исти појам, и да је та служба нека животна асекурација или бар најмање нѣко лешкање у хладовини, док се тамо браћа туку.

Нек нам дозвољено буде, кратак један извод из дневника верно вођеног, једног таквог ђенералштапског официра да донесемо. Ево га:

„*19 Декембар 1848.* Глас од мајора Шарића, да непријатељска војска са Вршца овамо иде, и да ће за који дан на Ново Село ударити. Целу ноћ са заповедником пуковником Мајерхофером радио на диспозицијама за поједина одељења и њин скуп код Новог Села.

20 Декембра. Ја ноћу из Панчева у Црепају као ђенералштаб бригаде Книћанинове, у јутру рано с војском у битку. Ми лево крило.

Битка изгубљена. Повлачење натраг у Панчево без сваког тактичког реда осим Адама Косанића са његовим трећим батаљоном панчевачке регименте и наше батерије. Он је хранио и бранио то повлачење и спасао данас част нашу. Ја тада регулисао страже и назначио место за војску поред Надаља. У вече у колеби на црепајском путу војени савет. Закључено брањење Панчева до крајности. Ја до два часа ноћи радио на основу и распореду војске у ужем шестару.

21 Декембар 1848. У седам ујутру ја на јабучком путу. Наша војска још није сва била у линији. Мог Пају Путника ставио сам у резерву или боље рећи као потпору на најизложеније место иза великих редута па црепајским путем. Очи му се блистале, ал шат не дође у онај положај данас као код Јарковца.

22 Декембра 1848. У један час после по ноћи. Овај час дођох при 22° циче из Францфелда да пишем релацију о битци. Победа славна. Почем се јарост топова мало слеже, Книћанин, ја и Тоша Стратимировић (смешно) нас тројица сами на коњи

јуришили на целу у реду сабијену непријатељску војску. Пешаци прилично раштркани иза нас. — Да је које одељење хусара грунуло на нас тројицу — не знам где бисмо се били скрасили. Непријатељ да леђа. Вијасмо га до поноћи. Ја са два топа и пешацима Савс Јовановића из Србије од Јабучке шуме па до преко Францфелда, не дадосмо му дахнути."

Ово су два дана из *„канцеларијског"* живота једног ђенералштабног официра.

Ево другог извода:

„5. Јануар 1849. Готова диспозиција за офензиву на Вршац. Ја данас са својом „ластом" за кола везаном из Панчева у Самош бригади Книћаниновој. Људи већ свеџбали: како виде мене, а они тек: „е, сутра ћемо у бој!"

6. Јануара. Богојављење. У шест часова полазак с војском из Самоша преко Добрице, Иланџе, у три после подне приспемо у Селеуш. Книћанин и ја на коли у Алибунар ђенералу Тодоровићу на договор. Натраг. Полазак у 5 часова на Зичидорф

7. Јануара. У један час после по ноћи приспесмо у Зичидорф. Ја страже свуд у наоколо постављао и заплашен народ блажио и од бегства одвраћао. И није ми никаква штета нанесена. У три часа тек сиђем с коња. Ал ни „ласта" ни ја не могосмо од умора нити што окусити нити спавати. У 7 у јутру пођемо преко леда на Вршац.

8. Јануара. 1849. У подне. Као мртав спавао сам до сад. Јуче битка северно од Вршца. Само наша бригада у ватри. Са целом на пут се кренувшом Дамјанићевом војском имасмо посла. Книћанин и сви топови у највећој опасности, опкољени од прве убојне линије. Миливој јуначки са другом батеријом радио. У тај мах приспе Адам Косанић и ја му назначим јуриш и правац, и поред њега, који је био одсео и пешице јуришио први у бој, и ја јуришим и доведем баталион му између прве и друге линије — првој у леђа. — Сад настане јурење и клање. Одлетим к Вршцу, јер од туд почеше топовска ђулета у нас падати. А то су наши топови од главне војске морали бити. И тако је. Поведем један баталион свеж у битку да јуримо непријатеља и Панту Чарапића топџију. До мркле ноћи вијасмо непријатеља до Моравице. Повратак пред Вршац. Ја од 11 до 1 час у поноћи са најјуначнијим баталионом Адама Косанића страже у наоколо око Вршца поставио.

Није ми чудо, од куд мени толико снаге. Чврсту вољу — тело мора да слуша.

Ал од куд у коња ми те „снаге, да тако издржи и истраје?"

Да л ће се наћи у српској војсци и једнога, који ће овако своје дужности одправљајућег ђенералштапског официра „швабом“ или „цинцаром“ звати! —

По природи овако значајне службе ми баш препоручујемо, да сваком заповеднику пука и подпука, да и оном заповеднику одељења, који има независно важан који задатак да изврши — буде додат ђенералштапски официр, који ће жива веза бити: међу овим у бојним стубовима; који ће у битци и свакој чети правац и место назначити; који ће, где се тиче одсудног јуриша, и сам јуришити на челу војске; и који ће тада после победе главне, док је сва уморна војска под штитом од нега понамештаних стража, — и релацију за повесницу саставити и нове снове за сутрашњи рад оснивати! —

На страни 35. говори писац о офензиви изван граница Србије. Ми држимо, да треба озбиљно питање ставити: у Босни, да ли ће Срби мухамеданци и католичке вере својски уз српску војску пристати? — Браћа смо, једне — и то јуначке крви — отуд су ово велики фактори. Даље говори књига о Арнаутима, као да је то решено и да су они приврженици Србије. Не, колико је нами познато, то је дивљи, јуначан народ, ал ће свагда ићи с оним који му више плати, а удариће на онај народ, где има изгледа на већу пљачку. А са Бугарима? са Грцима?

Што на страни 42. о српској коници вели, потписујемо од речи до речи:

„Могу сви српски конаници бити изврсни јунаци, као што се друкчије не сме ни мислити, и могу у борби појединце сваки турским коњаницима излазити на мејдан, и посећи их, али у борби у масама и у смакнутом строју — а коњица против коњице увек се овако бори — морала би српска коњица од турске проломљена бити.“

Наравно, јер овде у удару једно на друго решава већа јачина и тежина коња.

На страни 43. и још на гдекојим местима вири међу врстама смисао, да је по српску оперативну војску операциона мета — Цариград. Све, све, ал само то не. Цариград као оперативни објекат дошао је Душану главе и био је заметак косовској битци. Он удаљава српску војску као год. 1812 Наполеон I путем на Москву — од њеног оперативног основа, и окужава је — по Пајиним сопственим, класичним изражајима на страни 155, тим удаљавањем *сувобољом*. На Цариград су све велесиле упрле своје очи и намигују. Српска војска чачкала би тим у рој зоља. Има ближих, пречих предмета, који се морају пре

свега освојити, утврдити, и на бедемима њиним у камену изрезати чланак IV Пајиног закона, који гласи:

„Српски војници не смеју никад и никако тврдо место непријатељу предати!“

Погодио је Паја, кад је о војеној музици ово рекао:

„Ако Србија добије Босну, Херцеговину и Стару Србију, би ће ови Срби, где год их има, пијани од радости и весеља и без музике; а ако падне Србија не ће их моћи све музике овог света развеселити!“

Он са свим добро препоручује да наши слепци, и гуслари с војском у рат иду и ову јуначким песмама одушевљавају.

На страни 51. препоручује писац за војску у место вареног меса и јуве (супе) за којом наш народ баш не гине, ћевап на дрвеном ражњу печен. А ми би додали још лакши начин: на угљену печено или прњено месо најбрже је готово, најснажније је, т. ј. њиме добивена снага за 2 — $2^1/_2$ часа већ пређе у мишице и напрегне ове да даљи рад. Овако печено месо најближе стоји инглеском бифтеку. А да су Инглези практични и да се добро ране — о том нема сумње.

На страни 69. вели Паја Путник:

„Народ један, чији дедови пре 70 година ни ручно оружје нису смели носити, а камо ли у оружју се вецбати, те су с коцем и куком у руци изашли на мејдан свом угњетачу, од кога је у оно доба још Европа зазирала, и силно гинући створили су свом потомству мало „кућице и слободице,“ и право, да се може повољно пружати, и у оружју вецбати, — који би толико огрезао у среброљубљу и цинцарлуку, да ни то мало трица на олтар отаџбине не би принети хтео, те да и он свом потомству то мало кућице и слободице обезбеди; и ком би којекакве комуналне гатке о не знам каквим рајским установама, и приче о излишности војске, и штети те установе по народну привреду и иметак — милије било него његова самосталност, па и жртве, које су за одржање ове нужне, — не би вредан, био — велим, тај народ — да живи; па ни да га ко у његовом паду жали. Завист није искључива особина српског народа: имају и други народи те куге доста у себи, и са завишћу гледе многи на тај елдорадо (у Србији), где људи највише права уживају, а најмање порције плаћају и скоро никакве терете не подносе. Српски народ може о томе уверен бити, да у случају његове несреће, тешко да би га ко и од „словенске браће“ пожалио; од осталих, — за цело нико.“

На страни 72 са свим право вели Паја, да је боље слабије

и мање коње у топове упрегнути, а јаче и веће, због јачег удара при сукобу — у кавалерију.

У говору о санитетској струци нигде не видимо, да се женевска конвенција спомиње, кад је Турска њојзи пристала — не може се Србија искључити а да не пристане и да се у том смислу војницима нужна предавања у школи држе.

Овако су само стари Римљани говорили и Шпартанци као што читамо у књизи на страни 84.

„У држави, као што је српска, не може бити о том разговора, да се неко за службу, учињену отаџбини, као из благодарности постави на место, ком није дорастао: отаџбина ником ништа није дужна — сваки у њој ужива толико права и слободе и као човек, и као грађанин и Србин, колико нигде иначе — осим деци погинулих јунака васпитање и збринуће, — а њој (отаџбини) су сви дужни. Она поставља на свако место у њеној служби људе, који су томе дорасни, у властитом интересу и своме — општем, — и сваког појединог: српски народ каје 500 година грехе, што је један његов — морално — неспособан син на неко место у војсци доспео. . . . .“ На неким местима стоји, како ће умети српски војник у смеси са непријатељем добро употребити: бајонет, кундак и нож. — Бајонет и нож допуштамо, али што се тиче кундака, ту би ми у ратни закон ставили, да је кундаком ударати злочин. Пушка је скројена за пуцање, да јој зрно на далеко душмана обори. Као сикира или буџа да буде употребљена, за то нема она својство, те ће код првог замашног удара одвојити се кундак од цеви, и војник је тим сам себе обезоружао. Где остаје тада „светлост српског оружја!“

На страни 89 препоручује књига прибаву од 600 круповиx челичних топова по 320 дуката комад. Аустрија баш се сад решила, да у место круповиx прескупих, својих медочеличних по Ухацијевој методи да̂ лити. Ови долазе таман толико форината што оних дуката. Ми би ове препоручили, ако т. ј. буде суседна та велесила вољна, Србији те топове дати и по ту или мало већу цену,

(Свршиће се)

Јоца Стефановић Виловски

Природна историја постања. написао др. Ернест Хекел, превео с немачког *Алекса М. Радовановић*. с таблицама и дрворезима. д. фсvi. 672

Добили смо скоро доста одавно оглашени српски превод Хекелове „природне историје постања.“ Кад смо разгледали српски превод, уверили смо се да смо довољно награђени за дуго чекање. Превод је тако врстан и тако правилан, да нашој књижевности може служити на дику и да потпуно пристаје уз високу философску вредност оригинала.

На жалост, да то кажемо одмах, онај, коме би смо од свега срца захвалили на толиком марљивом и врсном послу, није био срећан ни да види готов свој посао. Алекса М. Радовановић студент медицине у Берлину, умрьо је 12 Марта ове године у Мерану, камо је пошао да тражи лека бољи својој. Покојник је тек навршивао 23 годину своју. Колико је његовом смрћу изгубљено може се увидети по ранијим радовима његовим, а највише по овом његовом последњем послу, који је стигао да из ради у рукопису и да коригује до 29-ог табака. (Види о његову раду у предговору).

Нека је леп и узвишен спомен онима који су радили толико за живота, да је смрт могла погодити само тело њихово али никако није уништила спомен на њих! Радом и у раду своме човек „довијек живи.“

Поводом саме књиге Хекелове не мислимо водити дуга разговора. Критика на једно такво дело стоји толико далеко над нашим силама, да ми и не мислимо на њу. Сматрамо само за дужност указати српском читаоцу од колике ће му користи бити да прочита „природну историју постања,“ ма да се и за само читање овога дела претпоставља доста претходног знања из анатомије и физиологије, из зоологије и ботанике. За то ће чи-

тање ове књиге бити од користи најпре професорима и ђацима велике школе, па тек онда широј публици, за коју би можда било и неприступно, да писац није прави вештак у популарном излагању озбиљних научних питања.

Главни је садржај Хекелове књиге *историја органске природе;* она излаже под каквим су се погодбама развијали и под каким се погодбама развијају и данас сви организми. Третирајући органску природу, она природно излаже и *Дарвинизам* који у данашње доба тако силно интересује сав интелигентан свет, и који ће на сваки начин интересовати и многе српске читаоце.

Није нам овде ни толико места, да би смо могли, бар у кратким цртама, показати читаоцу сва начела Дарвинове теорије, сав огромни научни материјал и сву аргументацију, којом је она тако еклатантно осветлила најзамршеније појаве и пресекла најљуће несугласице у области проучавања органске природе. За све то упућујемо читаоца на саму књигу Хекелову, у којој ће наћи простран и управо вештачко излагање Дарвинове теорије, заједно са свима претходницима, који су још много година пре Дарвина, износили у главном оно исто што и он, али који су, неимајући у добу своме онолико научних срестава, колико их има данас, зауставили се тек на општим, по некад и неследственим, указивањима. — Осим претходника Дарвинових, упознаће се читалац и са противницима — Антидарвиновцима, који се отимају да фантастичким и крајње ненаучним разлозима спасу „достоинство“ човеково, да избаве његову „душу“ и друге „виспрене“ особине његове од ниског порекла животињског. Наравно да се пред разлозима данашње науке разлећу у прах сва та екстравагантна усиљавања да се у пркос индуктивно дедуктивном испитивању „измишљава“ читава гомила бесмислица и да те бесмислице никад нису кадре засведочити достојанство човеково, и да права залога нашем све даљем савршенству и све већем прогресу лежи *баш у томе* што ми знамо да смо све што имамо добили путем *природнога развића* и да нам то исто развиће условљава и даље напредовање. Да, развиће, а не „урођене“ идеје, не „образ и подобије“ итд.

Независно од свога богатог научног садржаја (у коме је најважније примена дарвинизма на човека, и научно утврђивање самог процеса развића код појединих организама) има књига Хекелова особити философски и либерални колорит, који је одваја од остале литературе дарвинизма. Пристајући уз Дарвинове идеје, и развијајући и раширујући саму науку Дарвинову, Хе-

кел све то ради с особитим тоном. Он не излаже само Дарвинову „теорију“ као нешто „ново,“ него он пише философију органске природе, и служећи се Дарвиновом теоријом као светиљом и водиљом иде он у густе метафизичке јазбине, којих је биологија до скора била пуна, па тако осваја шанац за шанцем и доводи сву органску природу под владу тачне науке која у природним појавима не види ни „творца“ ни „ванприродну силу,“ него механичко-каузално дејство природних сила. То је философска страна Хекелове књиге. Толико је иста важна и напредна струја којом веје цело дело. Као прави пријатељ науке не задовољава се он просто тиме да је изложи, него је ватрено и заузимљиво, на сваком месту, брани од нападаја и извртања, и многи је шарлатан нашао у његовој књизи добру лекцију за себе и своје пријатеље.

Спомињући сјајне стране Хекелове књиге, не ћемо пропустити да не забележимо и једну врло грубу погрешку, која нас је чудно изненадила. Говорећи о *природноме парењу* (избору), он прелази да покаже и *вештачки избор у историји.* Тако помиње шпартански обичај, да се кржљава и неразвијена деца одмах убијају. После тога, са свим умесно указује на сувремену бесмислицу стајаће војске и ратова. Ништа није истинитије, ништа није човечније од његових речи на стр. 144 и 145, где прича, како се коцком из срца народова сваке године одабере све сама здрава и чила момчад, па се пошље на бојиште да погине од иглењача, бајонета, изолучених топова и других културних алата, а код куће остану белесни и наказни момци — „да рашире род свој,“ т. ј. да младом нараштају предаду све своје мане и несреће. — То је све тако. Само мало даље читамо речи, које изилазе из племенитог гњева на ову неправду и у којима се налази и овако што год: „И још та иста „хуманитарна цивилизација“ сматра уништење смртне казни као „либералну меру.“ Па и опет смртна казна *не само да је праведна* него је и *благодетна* за бољи део друштва, кад убија окореле зликовце који се не могу да поправе и којекаке лењштине. Она је исто тако благодетна као год чупање корова и боце из врта у коме је засађено култивисано биље . . .“ стр. 146. Шта да се каже на ову ерунду? Просто, да се Хекел пустио на поље које није његово. У самој ствари, да ли он збиља мисли, да је raison d' être данашње смртне казни у томе, да чисти кукољ из шенице? И мисли ли он збиља, да данашња смртна казна одиста то ради? И зар њему нису познати разлови за уништење смртне казни? На сва ова питања одговор је јасан, и ми још један пут кажемо

да нас је ово место код Хекела изненадило. А нисмо га хтели пропустити без примедбе за то што знамо да су заблуде великих ауторитета врло опасне за велики број читалаца. По нашем мишљењу, било би најбоље да је ова погрешка, у српском преводу, ако не избачена, а оно бар забележена. Кад није тамо, ми је бележимо овде.

На крају имамо додати да су слике и таблице израђене тако лепо као што нисмо често били срећни да видимо у српским (па бога ми и у руским) књигама. У опште спољашњост је издања дивна и за то нека је хвала издаваоцу који није жалио труда и трошка, а од наше читалачке публике смемо се надати да ће ово изврсно дело раскуповати и да се не ће моћи, на срамоту наше озбиљне књижевности, рећи да је преводник морао навући дуг својој фамилији за издање књиге коју је превео без икаке награде.

Андра Николић

ТРИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ВОЈНЕ СИЛЕ У СРБИЈИ

Још минули војни журнал *„Војин"* почео је доносити мисли о преустројству војне силе код нас од појединих писаца. Са престанком пак журнала престаде и тај веома користан рад — но срећом само за јавност: мислећи војници продужавали су и даље започети посао, време, у коме смо, прилике, које се око нас све већма сгомилњавају, позив, на који нас савест све већим притиском опомињаше, све то и друго допринело је, те ево у кратком року времена изиђоше на јавност једна за другом разним местима: *три војне организације Србије* и то: од артил. капетанá г. *Саве Грујића* у засебној књизи у Београду; затим од артил. мајора г. *Илије Чолак-Антића* у чланцима у листу *„Истоку"* у Београду; и напоследку од г. *Паје Путника*, такође у засебној књизи у Панчеву.

У делу г. Грујића опажамо перо здравог логичара и ладнокрвног родољуба. Оно може да послужи не само као основа за уређење војне силе, но донекле и као предмет поуке у школи — Чланци г. м. *Чолак-Антића* управљени су искључно на уређење војске и то начелна питања његова, што и чини, те се и тај *„пројект"* одликује краткоћом, прегледношћу и јасноћом. — У делу Г. Путника опажамо ватреног родољуба, који на путу свог посматрања, не оставља ни једно питање, које би ма из даљине користило не само устројству војне силе но у опште свој војној струци. И по томе и ово обилато дело с правом би се могло назвати: *Зборник војних мисли и жеља* за нас.

Сва три пак списа дају богат материјал за уређење војне силе код нас.

Цељ наша, што ове врсте пишемо, лежи у томе, да упоредимо сва 3 писца, па да видимо: у чему се слажу? У чему

се разилазе? С киме смо ми и докле заједно, те да и ми с наше стране олакшамо рад на отом? Но при овом упоређивању има ћемо пред очима само *начелна* питања уређења војене силе. и према њима мерићемо мисли сва три писца, јер у томе и лежи сама суштина, и то је у сваком уређењу нешто трајуће и стално. Појединости пак више су промењљиве, зависе од многих прилика и оне се и немогу у једанпут пером погодити, но после подужег искуства на пољу практике. Одтуд и долази она изрека: уређење војне снаге у држави није посљедица толико теоријског писања, колико практичког испитивања. Но ово се неодноси на *главна*, *начелна* питања, која се морају свагда најпре пронаћи, добро и свестрано оценити, утврдити и по њима даље радити. Без те утврђене *основе* уређење је колебљиво: поједине установе немају међу собом добру свезу а ни крајњу цељ. Оне једна другу истискују. Горње се односи само на појединости које нам напоследку ни су у власти ни с тога, што немамо при руци правог кључа за њих, оштре цифре а тиме обично располаже војна власт, па је она и надлежнија за њих.

Да се окренемо на посао.

При уређивању војне силе у држави ваља себи задавати следећа питања:

1, *каква се војна жели* т. ј. дал *нападна*, ил *одбрана*? Дал *велика* или *у виду четовања.* Све ово јако утиче на уређење војске.

Војна *нападна* захтева темељну обуку, дужи рок, бољу спрему, више коњице, бољи кадар и подпуно устројење покретне администрацијске установе за снабдевање војске сваковрстним потребама.

Војна *одбрана* задовољава се са војском много мање спремном.

Велико или *Европско* војевање, захтева велику научну спрему, особито код виших старешина. Ту сва војска, ма колика да је, бори се у свези, и рукује се *једним* планом, *једном* мишљу. Да ово није лако, и да се за то хоће дуго годишње брижљиво спремање — лако је појмити. Иначе без тога, невештина и глупост у руковању расту са растењем масе војске. То је с једне стране. С друге стране администрацијске установе треба да су подпуно готове и опробане: војска се сама снабдевати неможе средствима војишта. Држава је за то позвана. Да ово пак хоће великих новчаних жртава, лако је појмити. Иначе Катастрофе су на прагу или ће се војска сама собом распрштати на мале делове.

Четовање захтева велику личну храброст и умешност код појединих вођа и војника, но може се обићи без горње високе

учености и особито без адм. установа у великом облику. То је обично начин војевања необученог и неспремног народа.

Па шта је за нас?

Да се за љубав овог крајичка Србије ограничимо на одбрану — нема смисла ни цељи. Уједињење и ослобођавање Срба изазивље војну *нападну* као *главну*. Одбрана може бити посљедица *нужде* или осмотрености. Треба дакле с војском прећи преко границе и мачем отети оно што нама припада.

А да л ћемо прелазити границу у маси, или у четама? Дал ћемо чинити одсудне косовске сударе и ствар свршити *брзо* у једну или другу страну, или ћемо то чинити у мањим оделењима и за дуже време те избећи такав ризик? Ово су питања, колико тугаљива, у толико за нас од велике важности и с њима треба да смо начисто. Треба имати на уму ово: ако се усвоји четовање, војује се јевтиније, за дуже време, без брзог ризика, противник неће моћи употребити противу нас своју добру спрему. Изазивамо га на бојишта, која му недозвољавају да развије сву своју силу. Приморавамо га на дуга војевања а тим и на велико новчано напрезање и ово је тим кориснијe. што му је финанцијско стање лошије. Накратко овде имамо највише прилика, да јаке стране противника неутралишемо, и да нашу јаку страну употребимо противу његове слабе. Но с друге стране не треба заборавити, да су чете незнатна препона смелој војсци под добрим вођом, која дејствује *брзо, енергично*. Може се лако десити, да она брзо заузме важне просторије и тачке, а чете да буду остављене себи саме без међусобне свезе. И ово је тим вероватније, што је држава, која четује, *мања* по становништву и просторији, па се брже прећи и посести може; што је *пролазнија* и *одкривенија*, те се лакше кретати и дејствовати може.

Ако упоредимо наше прилике, својство будућег војишта, стање нашег противника, онда по нашем мишљењу србска војска треба да је кадра:

1, *За нападну велику војну; но и*

2, *за одбрану и четовање.*

Како да се она према овом уреди? каква сразмерица да постоји између делова за једну и другу цељ? — то је ствар даљег разлагања. За сада ово је доста, да се обележи једно гледиште.

Наша сва три писца подпуно се слажу, да војна треба да буде *нападна*, па ако и неговоре одсечно о *форми* војевања, опет са овог гледишта устројавају војску за масивно или *велико* војевање. Почем је ово најтежа ствар, и почем се у овој спреми

већ садржи и спрема за четовање — то је и гледиште сва 3 писца по нашем мишљењу погођено.

2, *Колика треба војна сила да се уреди?* Војна сила у држави треба да буде оволика, како ће моћи да савлада све препоне које би јој се појавиле, дакле *најмање* оволика, колика је и противникова а *најбоље*, да је *већа* од његове. Ово начело остварава свака држава према себи и на свој начин, мотрећи на то: дал је велика, богата, дал јој престоји војна за обстанак или за цели нижег реда? Дал је мала, сиромашна и да л јој је војна прва потреба на пр. ослобођење свог народа од ропства и за добитак свог подпуног политичног и човечанског права. Према овом неке државе могу да одреде за војно уређење неки *мали део* становништва, неке *већи* и напослетку неки морају да уђу *свом својом снагом.*

Ако се окренемо на нас, видимо, да је наш противник много јачи у цифри. Препоне, које нам савладати ваља превазилазе обичну снагу нашу. Ми морамо дакле латити се при уређивању војном и *неуобичајених* средстава. Код нас у случају војне неможе да буде двојаког стања: *мирног* и *војног* у једно исто време, као код других држава, но само последње за све наше становништво. Све ће оно бити изложено догађајима војне. Наш организатор требало би да усвоји следеће гледиште: 1, Сваки способан становник у случају војне, треба да буде извесна војна чињеница према својој способности; па зато му зарана ваља одредити улогу. 2, Сва наша материјална снага треба извесним делом да служи војној цељи. Треба је израна оценити и удесити 3. Све наше установе мирног доба, треба лако да могу поћи војним правцем. Треба им израна одредити улогу, и удесити их за то.

(Наставиће се)

Д. Ђурић

У МЕСТО ПОЛИТИЧКОГ ПРЕГЛЕДА

Устанци и интервенције по данашњем међународном праву

(поводом најновијих догађаја на истоку).

(Наставак)

Видевши у летимичном прегледу како је са правом интервенције стојало у међународној практици јевропској до распада св. алијансије, да пређемо сад у кратко на саму данашњу међународно-правну *теорију* о томе питању. Међу писцима о међународном праву има њих неколицина, који су стекли гласа и признања не само у писалачком и публицистичком свету, него који се и од стране дипломатске сматрају и наводе као аутоританти, као извори за право, које важи међу народима. То су они писци о међународном праву, о којима *Шевалије* у своме већ наведеном чланку каже: „L' opinion des publicistes qui ont écrit avec distinction sur le droit international a souvent été transportée des leurs livres dans les traités ou actes internationaux souscrits par des peuples investis d'une grande puissance.“ [1]

Ми ћемо од тих писаца овде напоменути пре свега самога „оца“ науке о међународном праву Хуга *Гроција*, чије је дело до данас већ доживело 200 издања, затим *Фатела*, на кога се дипломати и државници непрестано позивају, па онда *Мартенса*, *Клибера*, а од данашњих новијих писаца већ поменутога писца и дипломата *Хвитна* (Wheaton), *Блунчлија*, *Хефтера*, *Холцендорфа*, *Ролен-Жекминса* и т. д. То су дакле главни преставници

[1] Du droit international en 1872, стр. 399. — в. још о томе упливу теорије на међународно-правну практику добре примере и напомене у *Wheaton* hist. du droit d. gens том II. и *Kaltenborn*, Kritik des Völkerrechts стр. 30, 31 затим Zur Revision der Lehre v. den internationalen Rechtsmitteln стр. 70—72.

старије и новије међународно-правне теорије и ако доиста стоји оно, што је једном Ламартин казао. да „то јавно или међународно право то исто значи што и цивилизација“ онда је занимљиво да видимо, шта каже та цивилизација данашња у лицу поменутих научних преставника њених о праву интервенције.

Питање о интервенцији спада доиста међу оне контроверзе данашњег теоријског и практичног међународног права, које су управо од највећег уплива како на спољни тако и на унутарњи државни живот. За разумно и правилно решење тога питања нема надлежнијег суда него што је форум *науке* и *јавног мишљења* и свакојако је много добивено кад се бар међу теоријским преставницима међународно-правне науке дође до сагласности, те се међу њима утврде нека начела, по којима ће се поменуто питање решавати. Таква самостаност и њен уплив на јавно мишљење не може, а да најзад не примора и саме владе да се на та утврђена начела и правила обзиру. Али је питање, да ли има такве сагласности и међу самим писцима о међународном праву и да ли је она могућна о тако замршеном и тугаљивом питању, као што је питање о праву интервенције? Један од већ побројаних новијих аутора, а то је *Хвитн* позивајући се на новију историју сасвим пресудно изриче своју сумњу да је у опште могућно доћи до те самосталности и до неког општег и непромењљивог начела у питању о интервенцији.[1]“

Је ли то збиља тако, зар ни теорија није била у стању да дође до неких утврђених правила у томе обзиру? При свем томе што је и она доста пута заилазила у странпутице и колебала се као и сама практика према тренутним интересима и правцима ове или оне политике, то ипак можемо казати, да су почевши од Гроција и Фатела па до данас сви главнији и напреднији писци међународно-правни махом постављали начело *неинтервенције* или немешања као правило, као сталну норму међународнога живота и саобраћаја. У томе погледу доиста влада самосталност међу старијим и новијим ауторима у таквој претежној мери, да управо ишчезавају поједини ретроградни изузетци, као што н. пр. беху некадашњи прајски министар *Ками* и француски легитимисти *Шатобријан*, и *Батир* који у

[1] „Les événements qui suivirent le congrès d' Aix-la-Chapelle démontrent *l'impuissance de tous les essais* qui ont été faits *pour établir un principe général et invariable en matière d'intervention.* Il est en effet *impossible de formuler sur ce sujet une règle absolue...*“ *Wheaton,* Elements du droit international T. I. стр. 81 и Hist. du droit d. gens T. II. §. 23. То исто каже и *Frhr. v. Gagern,* Kritik d. Völkerrechts. (Leipzig, 1840).

нарочитим списима о томе питању покушаше теоријски да бране чак оно „монстрозно“ право интервенције, како га је св. алијансија на среду изнела и вршила. + +

Међу старијим писцима први је *Фател* [1] сасвим пресудно и отворено изрекао начело, да је сваки народ, који за се сачињава неку политичку целину или државу, потпуни господар своје судбине и свога унутарњег уређења и *ни једна страна сила нема право, да се у његове унутарње ствари меша нити може интервенисати* осим само својим добрим услугама (bons offices). У томе се сњиме слажу и остали знатнији старији писци као *Мартенс* и *Клибер;* они то исто изричу. [2] Прелазимо остале публицисте из тога времена ма да би их могли још довољно навести, који уз наведено правило потпуно пристају и заступају га добрим разлозима.

Но још је тачније и боље разрађено и свестрано расветљено то питање о интервенцији у данашњој новијој међународноправној литератури. Колико је нама познато, новији су главни аутори о међународном праву потпуно сагласни у томе, да се начело *не-интервенције* има сматрати као неспорно правило јевропског јавнога права. А да Америка са својом теоријом и практиком то исто међународно-правно начело исповеда, о томе не може бити никакве сумње пошто је баш Америка од самога свога почетка па до данас стално и доследно стојала уз напоменуто начело у свима својим међународним пословима; она је шта више у својој познатој *Монроје-доктрини* (Монројевој науци)[3] пресудно изишла на среду са начелом немешања још у оно реакционо доба, кад је на јевропском копну још владала стара Метернихова дипломатска школа, кад је висио мач св. алијансије и њенога диктаторског „права“ интервенције над главама јевропских народа и кад је то оружано мешање у унутарње ствари појединих држава било на дневном реду у међународној практици јевропској. И та је Монројева доктрина баш управо проглашена од стране Америке у тој цељи, да стане на пут политици св. алијансије и њеном начелу неограничене интер-

[1] Droit des gens, II. 54.

[2] в *Martens,* Précis du droit d. dens moderne de l'Europe T. I. стр. 76. — *Kluber,* Droit d. dens mod. de l'Europe (1819). §. 51. Напоменућемо још веома добру расправу о томе: *Rotteck и Scheidler,* art. Intervention (Staatlexicon VII. Bd. 422—447).

[3] Та се доктрина зове тако по *Монроју,* некадашњем председнику амер. републике, који је г. 1823. у својој посланици конгресу сједињених држава изрекао ону доктрину, која се од то доба по његовом имену назвала и наводи.

венције а нарочито онда, кад је та алијансија наумила била да то своје начело и своју реакциону мрежу простре чак и на амерички континент приликом питања о јужно-америчким шпанским насеобинама, које су устале на оружје те се ослободиле од шпанског господарства и прогласиле своју независност. Удружене јевропске силе хтедоше и ту „револуцију“ да угуше те су се спремале за прекоморску оружану интервенцију и ту је сад посланица председника Монроја изашла на среду као најозбиљнији протест против такве интервенције и свечано је нагласила још једном начело не интервенције, кога се Америка и иначе вазда држала погледом на унутарње ствари и одношаје јевропске,[1] а које она иште да се и од стране јевропских сила одржава према унутарњим пословима и догађајима америчког континента. Мимогред ћемо овде напоменути и то, како је на скоро иза те Монројеве изјаве изнесена у Америци мисао, да се искупи *конгрес* америчких држава у *Панами*, који је доиста и састао се г. 1826 и који је ваљало св. алијансији и њеноме систему на супрот да стави савез америчких република и њихов нови систем као што о томе каже један новији американски писац „d' établir un système amèricain fondé sur l' union des rèpubliques, *pour contrebalancer la Sainte Alliance*,“ autrement dit, l' alliance des grandes monarchies européennes.“ И доиста је тај конгрес американски већ по самом замишљају и програму своме престављао веома занимљиву и напредну супротност према владалачким и министарским конгресима у старој Јевропи. Ту је пре свега ваљало да буду заступљене све државе без разлике са потпуно једнаким правом и гласом; даље ту није било ни говора о неком неограниченом праву интерверције у унутарње ствари појединих држава, него је напротив казано да тај конгрес ваља да буде само „савез за заједничку одбрану, верни тумач јавних уговора међу државама, избрани суд и посредник у њиховим међусобним споровима *не дирајући у сувереност и*

[1] „Toujours elle (т ј la politique du gouvernement amèricain) avait eu pour principe *de ne jamais intervenir* dans les affaires des puissances européennes.“ *Wheaton,* Élém, d. dr. internat. I. 85. — *Beach-Lawrence,* Commentaire II. 310. Оба та американска писца у тим својим књигама одлично анализу и разлажу значење Монројеве доктрине, којој у осталом и јевропски публицисти приписују велико значење као н. пр. *M. Chevalier,* Du droit international en 1872 стр. 413. — *Oppenheiш,* System des Völkerrechts §. 22. — *Bluntschli,* d. moderne Vôlkerr. der civilis. Staaten §. 474 у прим. и др.

независност поједине државе и њену форму владе и не мешајући се у њене одношаје према страним народима."[1]

И ако тај конгрес у Панами није имао потпуна успеха, јер није све онако остварено и учињено као што је смишљено било, то ипак он заслужује да се прибележи и напомене као појава, која доиста садржи у себи „une grande idée, qui contenait un beau germe" као што вели М. Шевалије. Нема сумње да ће се та лепа и напредна мисао, кад је већ једном потакнута, најзад и реалисати у Новоме Свету[2] и то млого пре него што ће остарелој Јевропи са неким дипломатским плеткама испасти за руком да се конституише, на новим међународним основама као „сједињене државе јевропске," што ће још веома дуго остати тек само теоријски сан. Ми смо у осталом на овоме месту ту целу међународну појаву највише с тога напоменули, што се у њој већ јасно огледају контуре новога међународно-правног система, који ће по свој вероватности понићи с оне стране Океана и у коме ће међу осталим и сам принцип немешања наћи своје обележено и прецизно решење у самом практичном међународном животу. Али и донде и међутим по свему што смо досада навели, можемо с потпуним правом Америку а посебице сједињене државе америчке бројати у првоме реду међу поборнике начела не интервенције,[3] што има у толико већу вредност што Америка стално и непрекидно дозрева до светскога положаја, чији уплив на Јевропу неће дуго изостати; а то су у осталом већ и млоги јевропски публицисти и дипломати предви-

[1] в. о томе нарочито *Gervinus*, Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts IУ. Bd. 2. Abth.

[2] Г. 1864. већ беше у *Лими* опет сакупљен конгрес америчких држава, на коме је та цела мисао већ даље дотерана, него што беше на првом конгресу у Панами.

[3] Што се опет поново засведочило г. 1863. кад је ваљало у Мехици по Наполеоновом плану а и по његовом калупу да се оснује империја, те да се тако империјалистичко-монархијско начело увезе и на прекоморски континент: том је приликом у поменутој години тадашњи државни секретар сједињених држава познати *Сјуард* (Seward) послао амер. почланику у Паризу депешу, у којој је казао »que les États-Unis professent vis-à-vis du Mexique les mêmes principes *qu'ils observent vis-à-vis des autres pays;* qu'ils n'ont ni le droit, ni l'intention d' intervenir par la force au Mexique au sujet du gouvernement à établir, ou pour renverser le gouvernement impérial. *Les États-Unis s'en tiennent à la politique de non-intervention.*" А доиста су у томе случају сједињене државе имале најјачег сопственог интереса да не допусте оснивање империје у Мехици. Но ипак је трагични свршетак те империје свечано засведочио Монројеву доктрину.

дели и данас увиђају. Да ми у овоме не претерујемо нити да изричемо неке можда само субјективне погледе то ће знати сваки, који је ту ствар пратио и проучавао са мало већом пажњом.

Још онда, кад су јужно-америчке државе основале своју независност од Шпаније и кад је тиме цела Америка постала потпуно слободна од сваког јевропског господарства те се конституисала као засебни део света, још онда се у Јевропи увиђало велико историјско значење тога факта. Напредни, слободоумни елементи радовали су се тој појави, конзервативни иретроградни елементи су се плашили и први публициста тадашње јевропске реакције *Генц*, Метерникова десна рука, изразио је у своме листу то страховање казавши, како ће доћи удаљеније будуће доба „где ће Јевропа морати да иде за покретима Америке као њен трабант." Исту је мисао изрекао тада и *Шатобријан.*[1] У самој Америци су се тада у списима и говорима појавила таква иста мишљења о будућој светско-историјској улози свога дела светског. И по томе доиста стоји то што је у најновије доба (1872) један публициста јевропски казао: „Avans l' ouverture de ce siècle, l' Amérique ne comptait pas en politique elle n' y ètait d' aucun poids; il est visible *qu' elle pèsera beaucoup désormais dans la balance du monde.* Ne la voyons-nous pas dèjà courtisèe par la Russie et par le nouvel empire d Allemagne?"

Можда смо се више но што је требало забавили око Америке, али сама занимљивост предмета завела нас је у ту прекоморску екскурзију. По свему што смо казали о схватању и држању саме државне практике американске што се тиче питања о интервенцији, већ се само по себи казује да ни преставници међународно-правне *теорије* у Америци нису могли изостати иза практике у томе обзиру. Најновија два међународно-правна писца у Америци, а то су већ поменути *Бич-Лоренс* и *Ч. Калво*[2] стоје у томе погледу на истој прузи као и њихови претходници у тој науци. Онај први исказао је у своме већ наведеном коментару правилну мисао сасвим пресудно овако: „Сваки народ, па ма

[1] О томе свему опширно говори *Gervinus*, Gesch. des XIX Jahrhunderts IV. Bd. 2. Abthlung.

[2] То је јужни Американац, а дело му је изашло г. 1868. на шпанском језику а затим и у француском издању под насловом: Le droit international thèoriqne et pratique des progrès de la science du dr. d. qens, par *Charles Calvo*. О томе делу изишла је рецензија у Revne des deux mondes pg 15. Маја 1872. од М. Шевалијера а тако исто у Revne de droit international T. 1. 1869. од Голена-Жекминса. Обе рецензије хвале ту књигу као једну од најбољих у новијој међународно-правној књижевности. Ову смо примедбу метнули овде највише ради оних, који хоће да изучавају међународно право.

био и на нижем ступњу развића, сам је и једини надлежан да уређује своју организацију политичку, грађанску и религиозну; он је потпуно слободан да њен облик прилагоди својим наравима и идејама; страни народи немају никаквога права да му против његове воље намећу своју сопствену форму владе или да му забрањују, да усвоји какав му драго облик под изговором као да он још није довољно зрео.“ Ту је дакле јасно изречено начело немешања у унутарње послове појединога народа и државе. Овако мисли цела американска теорија,

Да пређемо опет у Јевропу. Сувишно би било, да овде сад набрајамо редом све главније данашње преставнике међународноправне науке у Јевропи и да речимице наводимо како они мисле о праву интервенције. Довољно је оно, што смо већ казали, да сви главнији јевропски аутори у међународном праву са свим сагласно постављају начело немешања или не-интервенције *као правило.*[1]

(Свршиће се)

Г. Гершић

[1] b. О томе новије писце: *Heffter,* D. europ. Völkerr. der Gegenwart § 44 — *Bluntschli,* d. moderne Völkerrecht § 474. — *Oppenheim,* System des Völkerrechts cap. 8 § 6. — *Huhn,* Völkerrecht стр. 314. — *Holtzendorff,* d. europäische Völkerrecht § J5. — *Berner,* art. Intervention (Bluntschli's Staatswörterbuch, V. Bd. стр. 350—394). — *Hautefeuille,* Le principe de non-intervention et ses applications, 1863. — *Rolin-Jaequemyns,* Faits récents relatifs au principe de non-intervention et de neutralité. (Revue de droit international et de législat. comparée T. II. 1870. стр. 200—314.)

БИБЛИОГРАФИЈА

(Саопштава књижара браће Јовановића у Панчеву).

Српске народне песме. Скупио по Срему Б. М. Панчево 1875. Наклада књижаре браће Јовановића. 8. Стр. 151. Цена 60 н.

Кратак наук о глобусу за српске основне школе. Панчево 1875. 8. Стр. 8 Цена 10 н.

Панчевац. Календар за народ. Са сликама. За преступну год. 1876. Уредио Панта Поповић, уред. »Гл. Народа.« Год. V. Панчево 1875. Наклада књижаре браће Јовановића. 8. Стр. 100. Цена 30 н.

Rad jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga XXXI. U Zagrebu 1875. Вел. 8 Стр, 252. Цена ф. 1.60.

— — Knjiga XXXII. U Zagrebu 1875. Вел. 8. Стр. 220· Цена ф.· 1.60.

Stari pisci hrvatski. Knjiga VII. Djela Marina Držića. U Zagrebu 1875. Вел. 8 Стр XI и 480 Цена ф. 3.30.

Извештај о срп. учитељској школи у Сомбору за школску 1874/5 год. уз сурадњу наставничког збора приредио Н. Ђ. Вукичевић управитељ. Сомбор 1875. 8. Стр. 78.

Praktični preračunar. Neobhodna knjižica za svakoga, kojemu se hoće upoznati novi mjerni i utezni sistem. Sastavio J. Simoni. U Beču 1875. 32. Стр. 32. Цена 8 н.

Слике из природе. По К. Стар-ом од Гаје М. Матића. Београд 1871. 16. Стр. 82. Цена 1 гр.

Šesdeset učenjah iz primaljstva za primalje, napisao Ante Kuzmanić. Dilo s jednim malim ričnikom likarskog nazivljai narod. ričih, uz prevod na jeziku italijanskom i nimačkom, i sa 37 slikah umetnutih radi boljeg izjasnenja U Zadru 1874. 8. Стр. XVI и 302; Цена ф. 2.

Аналитична класификација метала и њихове важније реакције. Саставио за своју лабораторију А. В. Хофман, посрбио С. М. Лозанић. Београд 1875 8. Стр. 51. Цена 1 динар.

Узајемна абецеда југославјанства. Z. P. Ognjoslav. Љубљана. 4. 1 лист. Цена 10 н.

Brojčano računstvo na temelju nove mere i uteza. Po Drag. Schubertu sastavio V. Z. Mažik. Treće, izpravljeno izdanje. Sa 13 slika. Zagreb, 1875. 8. Стр. 79. Цена 48 н.

Буквар за српске основне школе одобрен од школског савета. У Новоме Саду 1875. 8. Стр. 95. Тврд повез, 20 н.

Нове мере метарске просто удешене и растумачене. Написао Ђура Поповић. У Новоме Саду 1875. 16. Стр. 64. Хена 10 н.

Народни пријатељ или мали ревизор наших сврха. Нинисао Јован Шарић. У Задру 1875. 8. Стр. IV и 56. Цена 50 н.

Manuali de regno di Dalmazia per l' anno 1875 Compilato da Luigi Maschek. Anno V. Zara 1875. Вел. 8. Стр. X и 305. Цена ф. 1.50.

ЈЕДНА НОЋ

Приповетка из калуђерског живота

(Свршетак)

— Поноћ је време за свако злочинство — помислио сам у себи — љубав не може никад бити злочинство, и то сам мислио ; али оваква као ова његова, можда и с тога што је била необична, чинила ми се страшна; изгледао сам сâм себи као неки саучесник у некоме убијству... И одиста, ја сам те поноћи постао убица свога драгог побратима... Убица из љубави! Преслушај ме учитељу, па ћеш се уверити да је тако.

— Прошли смо два три сокачета, оном страном што је у подножју Хртња; нигде пас да залаје, нигде човек да нас сретне... Свуда нема тишина, ноћ, тама... Ја нисам страшив, али те ноћи ми се коса у вис дизала; обоје смо ћутали, сваки од нас био је у своје мисли удубљен; само испрекидано дисање и куцање срца што си могао чути.

— Кад смо били близу Чукурове куће, застанемо мало, колко да разгледамо околину око себе... Ноћ беше тамна, нигде ништа ниси могао видити; око куће засађен густ шљивар, у његовој сенци ништа се не миче, све је немо... Мој побратим шану ми на уво, да је време да се да знака; и он квекну, исто као новорођено дете.

— У крају шљивара нешто се забели.

— То је она, рече ми Живко а глас му је дрхтао — она је, она, побратиме! Познао бих је по ходу, и по дисању бих знао да је она.

— Она се приближи нама, на њојзи не беше ништа до бела, танка кошуљица; изгледала је као вила... У руци је

носила један завежљај, у њему беше њено стајаће рухо и женски накити.

— Живко прихвати завежљај, а Стана прескочи врљике, којима је била кућа ограђена, тако лако и вешто, рекао бих, срна је... После тога се вратимо кући, али кроз друге празније сокачиће, у којима беху само две три циганске чатрље, и ту је било све мирно као у гробљу, само по неки пас што режи; али ту се већ ничега нисмо имали бојати, баш и да се разбуде цигани, и ако су у свему лапарави, у томе би случају ћутали, ако нам не би и помогли — јер они сваку крађу и отмицу помажу,

— Кад смо прошли циганске колибе окренемо десно, кроз један густ браник који се са нашом кућом сучељавао... Ту смо одахнули. Отмица беше извршена, Стана је дрхтала од страха или од зиме, по некад би јој се подкрао и уздисај, али испрекидан, угушен; а кад је Живко на своје груди притиснуо, чуо сам како плаче... Да ли се кајала шта је учинила или су то биле сузе радосне узбуђености?.. Ко ће то знати? То су тајне које жена ни на самртном часу не исповеда.

— Побратиме, рече Живко — време је да путујемо, ти седи на свога коња а Стани ено мој коњ, а ја ћу пешке пред вама. Мени је цела Честобродица позната, као кућа у којој сам се родио.

— Ми поседамо на коње, а Живко узе Станиног коња за улар, проводећи га стазицом, куда само козе пролазе... Кад је зора свитала ми смо већ били код Живкове куће... Његова стара мати, бог да јој душу прости! лепо нас је примила и дочекала; а кад јој је Живко рекао да јој је довео и снаху, она слеже раменима, али му ништа није пребацила, него онако тихо са оним старачким гласом рече:

— Лепо, лепо, децо, кад се ви заволесте и једно другом омилисте, нека вам је срећно и хајир!

— Са овим би се могла свршити приповетка о једној обичној женидби: човек дође, запроси девојку, прстенује, венча се и живи с њоме докле не умре он или она... Али код мога побратима беше како женидба тако и живот буран и необичан... Ако ти се не спава, учитељу, слушај ме до краја! Тужна је то приповетка сећаћеш је се до века.

— Приповедај, Миладине. Ја радо слушам приповетке...

*

— Кад се лепо разданило — продужаваше Миладин — ми се дигнемо у манастир; по трави се још блистала роса, а голема дрва која су кружила манастирску авлију, бацаху далеко по мирисавој долини своју густу сенку.

— Ступимо на стазу која у цркву води. Свуда око нас нема тишина, коју понекад само цвркут тичица нарушава а из цркве се чуо дубок глас архимандритов, где чита св. јеванђеље, за тим танко појање манастирског ђака... Ала је то милина слушати у такој немој гори ону тиху молитву. Ми смо лакше корачали бојећи се да не узнемиримо свете калуђере.

— Кад смо ступили у цркву, стадосмо близу врата, нисмо се усудили дубље у цркву улазити; чинило нам се да смо недостојни... За певницом су читала полугласно неке молитве њих два калуђера, а једно ђаче је певало, у олтару је служио трећи калуђер.

— Тај што служи летурђију — рече Живко — то је архимандрит...

— Кад се свршила служба, архимандрит скиде са себе одежду и петрахиљ, а на црној мантији заблистао се златан крст, и прекрстив се смирено пред светим олтаром, пође тихим кораком вратима: кад је био према нама, ми се обоје поклонимо и приђемо руци да целујемо... То је последњи пут, што сам пољубио калуђера у руку...

— Отац Калиник, тако се звао архимандрит био је висока узраста, сувоњав, лице коштуњаво, испрекрштано разним борама које су се све усређавале око малих, црних очију, којима је једнако жмиркао док би с човеком говорио; глас му је био дубок, али је у говору заносио рекао бих на грчки, и тек сам доцније чуо да је из Турске и да је Грк.

— Кад смо изишли, из цркве он се окрете Живку; њега је ваљда у неколко познавао, јер му беше парохијанин.

— Џанум, синко, ти као да си из доље Мутнице — рече архимандрит — Ти си покојнога Марка Пуљића син?.. Џанум, то је био добар човек, приложник и ктитор овога храма; али ето, божија воља па умре, џанум!..

— Умре, оче, рече Живко уздахнувши.

— Па џанум, којим ти добром долазиш, Живко?.. Хоћеш ли да му дајемо годину?.. Да га споменемо у светој цркви?.. Да му држимо денија?..

— Оче, нисам за то дошао —

— Да за што, џанум — прекиде га архимандрит — Да се не мислиш женити?..

— Јесте, оче, хоћу да се женим, па сам већ и девојку довео, само чекамо на тебе, да нас прстенујеш и венчаш...

— Лепо, џанум... А да нисте род?..

Питао га је архимандрит, једнако својим жмиркавим оком

мерећи мога побратима; баш му се из погледа видило, да се премишља, како и на који начин да га боље оглоби.

— Оче Калиниче, ми нисмо род; она је чак с оне стране Честобродице, баш испод Хртња, а ја као што знаш из Мутнице.

— А писмено, џанум?.. где је писмено?..

Ми се обојица погледасмо, јер на то нисмо ни помишљали...

— Ми, оче, немамо никаква писмена — рече Живко. — Ми као велимо да ти то удесиш, а ми да платимо колко буде право.

Архимандрит се лукаво насмешио, видило се да му се такви предлози веома допадају.

— Да удесим, џанум?.. А моја брада?.. А мој чин?.. А званије?.. Џанум, џанум ко ће мени то да плати?.. Ха?..

Живко изви иза појаса кесу с новцима; изброја тако до десет дуката и пружаше их архимандриту.

— На, узми, оче, за труд.

— Не могу, џанум, страдаћу...

Живко извади још десет жућака.

— Узми, оче!..

Архимандрит се није могао више уздржати; очи му сијнуше образи му се зажарише, а у сваком покрету си могао приметити ону калуђерску грабљивост.

— Е, па добро, џанум, нека је хајирли!.. а ја ћу од луковачког попе изискати писмено... Него ми кажи, џанум, како је име младино.

— Стана Чукурова.

Он прибележи име и презиме.

— Сутра, џанум, дођите да вас прстенујем, а у недељу ће бити венчање... Морам од њиховога преосвештенства изун добити, за то морам човека с депешом у Ћуприју послати... разумеш, синко?.. Рече архимандрит, очевидно трудећи се да још који цекин од мога побратима изнуди.

— И за то треба платити, џанум!..

— Да платим, оче... а колко треба?..

Архимандрит се накашља, и стаде на ново мерити Живка.

— Ми смо наши џанум! не ћемо да се глобимо... даћеш џанум, још пет дуката!..

Сиромах Живко уздахну, та мало му је што и претекло у кеси, али шта је знао чинити: извади и тих пет дуката, скиде капу, пољуби калуђера у руку, а за тим одосмо кући да сутра опет дођемо.

Пред кућом нас је чекала Стана; била је невесела замишљена, очи је оборила доле, гледајући забринуто преда се, а

прстима чупкала је шарену ивицу од своје прегаче.... Кад је видила Живка, она му пође у сретање, подиже своје црне очи горе, у којима су све страсти женскога срца гореле, на беломе лицу заталасало се танко руменило, а на уснама лебдио је блажен осмејак.

— Лепа је!.. Мишљах у себи... Али има нешто на њојзи што није лепо, што ме одбија, што ме туђи од ње... Тај поглед њезин, то није поглед скромне сељачке девојке; у њеноме осмејку има препреденога лукавства, има нешто, што не умем себи да разјасним; гледао сам је у колу кад игра с момцима и видио сам, да се и на њих исто тако смешила, као и на свога заручника... А човек коме су сви људи равни, или све мрзи, или све воле... У селу истина нико није могао шта да изнесе противу ње; шта више: људи су се чудили, како је могла онако неваљала мати, овако честито дете однеговати?.. Али ја сам поред свега тога држао, да је она потајна грешница... Мати је њена покушавала да отрује мужа... То се за ћерку није могло рећи, и мени се опет чинило да у њеноме оку гледам суд у коме се некоме отров спрема.

У јутру се искупило у кућу и око куће људи и жена, по већој части из родбине Живкове; они су све двоје и двоје шапутали, климали су главом, и у опште су показивали да су са таквом женидбом незадовољни — али му нико не хте што приметити, једно с тога што су га сви познавали као јогуницу, а друго ко веле: кад му је воља, и кад је воле што би му кварили срећу?

Стана је обукла своје стајаће руво, главу је забулила са белом куповном шамијом, па није заборавила више левог увета и једну црвену ружу заденути; зубун бео као снег, а по њему разне шаре, по којима као мале звездице трепере сребрне и златне шљокице... И побратим није изгледао лоше: не знаш чему пре да се дивиш, да ли лицу, оружју или витоме стасу.

— Диван пар људи — помислио сам — а да л ће бити и срећни?..

Ја сам при тој мисли уздахнуо, а кад су ми дали невесту да је као девер водим на прстеновање, у грудма ми се учини тако тешко, као да ме је змија опасала, ни речи не говорећи ишао сам даље; кад смо били у манастиру, рече нам један духовник да нас архимандрит у својој ћелији чека... Та ћелија беше на горњем боју, велика, пространа соба; у горњем челу на загасито измолованоме зиду, висила је слика св. Петке, пред којом је горело сребрно кандило, а свуд у наоколо поред дува-

рова беху понамештани меки миндерлуци, застрти са загасито црвеном кадифом, јастуци су били исте боје, само што су на њима ћошкови били богато са срмом извезени.

Архимандрит се подбочио на један јастук, а у рукама му звецкају бројанице од крупнога ћилибара... Кад нас је видио, он се издиже мало и пружи руку да је целујемо; мој побратим приђе руци а невеста за њим... Кад је њу видио архимандрит, он остави на страну бројанице, лице му се зажарило, а у очима му се разпламтише жеље и страсти, па и нехотично, дубоко уздахнувши изусти:

— Стано!.. Аа!..

По тој самој речи, по самоме звуку видио сам да је познаје — и то да је добро познаје ја сам то приметио, али мој побратим занет са својим мислима, то није видео.

— Е, џанум, добро кад сте дошли — рече калуђер кад се мало прибрао — то ће бити леп пар људи, џанум!.. Да је покојни Марко жив, ала би се радовао.

После тога следовао је испит, кад су се младенци даровали, архимандрит отвори једно орманче, које је у једноме ћошету простране ћелије стајало, извади из њега на црвеном гајтану један велики грчки дукат, од четири ћошка, а на њему беше израђена мати божија, тај јој дукат веже око врата па онда јој онако кроз нос, калуђерски протепа.

— Ето џанум, и ја оћу да те дарујем место покојнога Марка.

Стана се сва заруменила, и саже се да га пољуби у руку; ја сам приметио како јој калуђер стеже руку, али мој побратим то није видио.

У недељу је била свадба; о свадби шта би ти'и могао приповедати, кад и сам знаш какви су сељачки свадбари: играло се, јело се и пило, мало ко да није пијан отишао кући... И Станина мати била је у сватови, она ништа својој ћери није пребацила, што је од куће одбегла, и калуђер је дошао, а ја га нисам губио из очију; пазио сам на сваки начин покрет његов, право да ти кажем, почео сам сумњати у његово калуђерско поштење; он је наздрављао свакојаких здравица; и домаћици и Станиној мајци, и младенцима, и свима сватовима и свадбарима, благосиљајући их и желећи у бога свега, што би човек могао себи пожелети... Али кад су момци стали играти а старци поред чаше вина заборавише на своје домаће бриге, калуђер се некако искраде из друштва и нестаде га у густом шљивару, који је око куће засађен био, за њиме оде и Станина мати.

Мени се то није допадало, па се некако и ја, све на пр-

стима поред плота крадимице, пришуњам њима, Станина мати оборила очи доле, па слуша где јој нешто калуђер шапуће, нисам чуо шта јој је говорио, али сам приметио на њеноме збрчканоме лицу, да као не пристаје на оно што јој он предлаже. Он стаде на ново шапутати и ја сам видио, да се уње лице разведрило, боре се развукоше, и она стаде јасно говорити, тако, да сам сваку реч разумео:

— Па добро, оче, како ћу ја то да удесим?...

— Лако џанум, врло лако!.. Ето сад скоро ће доћи Ивањдан, после тога Петровдан... Ти дођи џанум, код ћери у госте, па наравно и у св. цркву; док се дете не навикне сваке недеље и празника долазити у св. цркву... Разумеш ли ме џанум?..

Она климну главом, као да разуме а после оде, она на једну а калуђер на другу страну; кад је био према мени, он ме погледа оштро, испитајући ме као да л' сам што од њиног говора слушао... Ја сам се чинио невешт, као да ништа од свега тога не знам...

— Џанум, оваких сватова, нисам још видио, нити ћу видити... Весеље је то џанум, право српско весеље!..

Тако разговараше калуђер а ја сам све одобравао што је он рекао... А и шта сам друго могао чинити?.. Мрзио сам га, али то му нисам могао казати; видио сам да се у тој црној мантији крије најокорелији зликовац... Али где ми је власт да га казним, да га уништим?.. Или зар моју сумњу да откријем побратиму! онда бих његов живот разорио, њега бих уништио.

Ћутао сам, то је било све што сам могао чинити; кад је било на Ивањдан, дигнем се и ја у св. Петку, али рано пре сванућа, како ме нико не би стигао или сукобио... Код побратима нисам ни свртао, него сам одсео у манастирској механи; онде попијем кафу и ракију, а међу тим сам прегледао све манастирске зграде...

Видео сам да се она ћелија у којој је архимандрит становао, сучељава са брдом које се на левој страни манастира диже, а губи се у големим планинама честобродичиним.

Кад је црквено звоно зазвонило, и кад се молитва одпочела, ја се кроз густо шибље, што је окружавало манастирску зграду — довучем, до изнад самих калуђерских прозора, оданде сам могао целу авлију, а и унутрашњост ћелије и неопажен прегледати.

У цркву уђоше два три човека и неколико жена из оближњих села, то је било све!.. Али, где је Стана са мајком?.. Мислим сам у себи, зар она неће доћи?.. Већ је и достојно зво-

нило, и сад се тек, с оне стране манастира, у загаситом зеленилу, указа Стана у своме белом зубуну, за косом црвен цветак, а око врата онај грчки дукат, сјаји се према сунцу; а поред ње иђаше њена гадна мати, час по час застајкујући нешто јој казиваше, на које се она обичном немарљивошћу смешила. Кад су ушли у порту, застадоше мало, а један човек стар у масноме фесу, и подераној кошуљи изиђе пред њих, нешто им прошапута, извади иза појаса кључ, с којим је откључао ходник од калуђерских ћелија, и пусти их унутра... После сам чуо како шкринуше врата од архимандритове собе, и мати и њена лепа кћи уђоше пажљиво у собу.

Мати је уморна села на миндерлук, а Стана као у својој кући, преметаше по асталу, на коме беху понамештане разне шарене ситнице, као: мирисави сапуни, стаклићи са ђулсијом, огледалца у која је Стана пажљиво завиривала задовољно смешећи се на своје лепо лице, које је у огледалу видила... Не прође дуго па се и архимандрит указа, жена која је скоро свога мужа тровала, диже се и скоро метанишући прије калуђеревој руци; он јој је допустио да га у руку пољуби, то је исто чинио и са Станом, само што је њојзи вратио пољубац, страсно је загрливши.

— Видиш, бабо — смејао се калуђер — да свашта може бити!.. Је ли моја голубица, да може?..

Стана се смешила као обично.

— А би л' ти, бабо, мало од оне наше старе шљивовице?... Иди џанум, ишти од оца Самујила, кажи му да ти из оне петачке на натег извади... Разумеш џанум?..

Баба оде, а њих двоје остадоше сами. Калуђеру појури крв у образе, очи му севаше као у змије, руке су му дрктале, којима је гладио Станино бело лице; и он више није личио на човека, пре на раздраженога тигра, који жедан, по вреломе песку лутајући, усијаноме желудцу тражи разхладе... Дијање му је било испрекидано, речи неразборите, мисао збуњена... Осећао је много, али није умео ништа да искаже, само је грлио и љубио. А Стана је стојала мирно, гледајући га својим обичним смешењем

— Пољуби ме, злато!

Занесен не природном страсношћу сиктао је калуђер.

И Стана га је пољубила...

Ја више нисам могао гледати, оставио сам своју заседу, и као злочинац бегао сам дубље у планину, тек после дугог времена кад сам се мало умирио, сетим се на мога коња, који је у механи остао. Вратим се натраг и видим још поиздаље, где

се и Стана са својом мајком враћа у село... Замишљено сам гледао за њима, после оседлам и ја коња па се упутим моме несрећноме побратиму; кад сам поред манастирске порте прошао, сретне ме калуђер, погледа ме оштро, и хтеде нешто проговорити, али ја ободем коња, и брзо као стрела оставим за собом манастир заједно са његовом прљавштином и прикривеним гресима.

Побратим ме је једва дочекао... Сиромах није знао какав му горак напитак доносим... Изљубимо се и поздравимо као што давно невиђена браћа чине... Приђе и Стана да ме као девера у руку пољуби — ја тргнем руку, она сва поцрвени, очи је оборила доле и више ме није смела погледати.

Живко ме посматраше зачуђено, и тек кад смо били сами, питаше ме за моје чудно понашање.. Ја му све испричам, шта сам сумњао и о чему сам се оног дана уверио; кад сам свршио, а ја погледам у мог побратима: он је као прут дрктао, а лице му дође бело као листак артије; ја сам мислио да ћу да чујем његову клетву, псовку, заверу... Али он ћуташе немо без речи; једанпут је само уздахнуо, то беше грозан уздисај, човек би рекао, последњи је, с тим ће уздисајем издахнути.

После тога се исправи, и ћутећи ухвати ме за руку; рука му беше хладна као лед — не рече ми ништа, него ме поведе кући; за софром је такође ћутао, једва је окусио два три залогаја, а ни с ким није проговорио, само је пио... Његова ташта и жена страшљиво су га гледале, а сирота мајка посматраше брижљиво његово кретање; видела је несрећна мати, да га нешто боли, а можда је и слутила какве су ране што су му срце тако грозно раскидале. По вечери сви смо полегали да отпочинемо, ја нисам могао заспати, тиштала ме је бољa мога побратима, а и бојао сам се, да не учини какву несрећу; али он је мирно лежао, кад кад је само дубоко уздахнуо... Није још ни зора засвитила а он је већ био на ногама, скинуо је са чивилука своју лепу двоцевку; ја сам сав претрнуо, прискочим ближе њему...

— Побратиме, шта си то наумио?..

Он се тужно осмехну и некако потмуким гласом ми одговори...

— Спремам се као што видиш, у лов... Могу те пратити ако оћеш чак до Лукова, немарим да седим код куће.

— Али, Живко, приметим му ја — време је да се сено коси.

— Нека га говеда пасу зелено...

После из једног јанџика извади пљоску с ракијом и понуди

ме да пијем... Кад смо се напили, кренемо се на пут, мајка његова тужно је гледала за нама... Сирота мати!.. Код моје куће смо провели два три дана, мој побратим се није сећао да треба кући ићи. Тек кад сам му приметио да ће му се мајка за њиме у бригу бацити, он се тужно осмехну.

— И теби сам досадио — рече потмукло — е па збогом, побратиме, ја одох!

Од то доба ретко да је одлазио кући, поваздан лута по планинама или се шуња око манастира, некада опет по три дана није у манастирској механи; људи су га већ научили, па га нико ни за шта не пита, ако га што запитају он само ћути. Жена му такођер не избива из манастира, цела околина већ зна за што. Можда и мој побратим зна, али он ћути.

Једанпут, приповедају сељаци, дође он у механу, а ту се десио и архимандрит. Живко као обично заиска од механџије литру комовице, али калуђер није допустио да му се донесе... Живко га само погледа, али не рече ни речи; диже се, оде у ћилер па наточи сам себи ракије.

— Срам те било — рече калуђер — пијаницо! Сад, кад је време радњи џанум, ти пијеш, као да немаш куће, мајке и жене! Направио си од себе нигде и ништа, џанум! Винограде си баталио, стоку си напустио, њиве распродао. Пијаницо ни једна?

Живко је ћутао, а кад је калуђер отишао он је јаукнуо, као човек кога су ранили.

*

Миладин се ућута, а мало после погледа у звезде.

— Учитељу, рече — време је да путујемо, ено погледај тамо истоку, види ћеш где се небо бели, скоро ће и да сване.

И он мету узду на коња, потапка га по врату, пребаци уздицу преко свога лакта и ми пређемо лагано ногу пред ногу пут манастира... Кад су први зраци сунчеви обасјали Честобродицу, видели смо дубоко у подножју планина, како се манастир бели.

— Учитељу, рече Миладин — данас није никакав празник па гле шта се света у манастирској порти стекло?.. Шта ће тај силан свет, па још под оружјем? Ено и г. капетана!

Видиш где разређује људе ко ће на коју страну.

Ја погледам боље, и видим капетана, — за њиме три, четири до зуба наоружана пандура — за које се могло казати да су одиста лепи људи! Али г. капетан? да не беше под отим именом, не шћаше се бојат од урока. — Очи му беху избуљене, а на дебеломе носу пуно црвених бубуљица, усне отобољене, а

чисто обријани подваљак изгледао је као настављено, бело продужење његовога црвенога лица; на глави је носио плаву качкету, са црвеном випушком, а на себи је имао панталоне, овамо опет гуњче, а за појасом два сребрњака, глас му је некако троструко излазио из дебеле гуше:

— Жива, или мртва!.. Викао је на скупљену гомилу. Данас га морам имати!.. Онака човека он да убије!.. Па да је другог кога него баш архимандрита!.. Е! Е!!!

То мора да је потера?.. слушајући капетанове речи мислио је Миладин... Сигурно ће за неким хајдуком?

Кад смо стигли пред манастирску механу, изиђе механџија пред нас, поздрави се са Миладином као са својим старим познаником и гостом, па онда га поће питати.

— А здравља ти, газда Миладине, да ниси како у путу срео твога побратима Живка?

— Нисам, рече Миладин, и ја сам видио како је задрктао, — нисам га видио, а шта вам треба мој побратим?..

— Та ето ноћас убио нам архимандрита, баш под оним орахом, што се раширио испред цркве... Оном његовом двоцевком, лепо па на место... Те се ето подиже читава хајка, те ако га дочепају несрећника?.. Е, е шта учини човек!..

— А због чега, зашто га је убио?.. деде приповедај здравља ти!..

— Шта ти имам приповедати!.. Архимандрит као човек световао га да не пије, него да чува кућу и жену; вели: зар ја да је раним? На то ће Живко, који никад није проговорио, рећи, ти ли је раниш, попе?.. Е не ћеш је више ранити!.. Очи му севнуше дивљим пламеном... Калуђер кад је то видио наже бегати, Живко потеже пушком кроз отворен прозор, опали једну па и другу цев, а калуђер се стропошта баш испод онога орхаа.

— А зна ли за то Стана?

— Ено је, рече механџија, где кука у порти несрећница!

Миладин погледа тамо.

— И њу је време порушило, и она је опала, бог је убио!

Ја погледам кроз манастирску ограду, на дебело стабло гранатога ораха наслонила се једна женска — по кроју њенога стаса, по цртама њенога мршавога лица могао си судити: да је некад била лепа, али сад изгледаше као сенка: очи упале, једва си у њима могао видити и сенку од некадашње светлости, лице мртвачко, бледо... Кад смо јој се ближе примакли и кад је угледала свога девера она покри лице рукама, и посрћући оде од нас...

Миладин је дуго пратио са тужним погледом, па онда дубоко уздахнувши рече:

— Несрећница!

Ђ. Јакшић

ЈЕДНО ПИТАЊЕ ИЗ ДИНАМИКЕ НЕБА

(Наставак)

О суштини топлоте појављивале су се у науци многе хипотезе, али ниједна се није могла одржати, јер беху у противности са овим или оним природним појавом. Нарочито је било тешко довести у свезу зрачну топлоту са топлотом која се у телима налази. Тек у најновије доба испало је за руком неким научарима — међу којима *др. Мајер* и Инглез *Пул* најсјајније место заузимљу — да склопе тачнију и позитивнију теорију топлоте, теорију која је била од замашног уплива по развиће свију природних наука, а нарочито физике, *механике*, физиологије[1] и астрономије.

Експериментом је одавно доказано да удар, трење и т. д. могу да се претворе у топлоту; али дуго времена нису могли физичари да даду рачуна о сразмери која постоји између потрошеног кретања и развијене топлоте; нису знали да протумаче ни сам појав, — да сагласе оно што виде и пипају са оним што они мисле о топлоти.

Први је *Др. Мајер* био који је испрва чисто спекулативним путем утврдио природни закон *да су топлота и кретање разни видови једног истог предмета, — силе.*[2] Пошав од непобитне истине да узрок мора бити раван дејству и да једног мора не-

[1] *Др. Мајер* написао је са особитом пажњом и бистрином један чланак под насловом: „Органско кретање у свези са променом материје", у коме су врло много важнијих конзеквенција из нове науке о топлоти на физиологији повучене. Тај се чланак налази и у српском преводу и угледаће приликом света.

[2] У његовом чланку »примедбе о анорганским силама у природи«.

стати кад се у друго претвори, дошао је он до тог закључка, који постаде мало доцније темељ са свим нове науке о топлоти и најјаснији доказ за јединство природних сила. У почетку није ни помињао суштину унутрашње топлоте, но се само ограничио на доказивање, да се топлота и кретање претварају једно у друго *увек по извесној сразмери,* и да мора постојати *број* — коефицијенат — који ту сразмеру обележава. Тај је број нашао доцније и експерименталним путем.

Па почем се кретање масе може да претвори у топлоту, то онда унутрашња топлота, која се налази у телима и коју можемо обратно у кретање да претворимо, није ништа друго до опет резултат неког кретања. То кретање приписаше физичари атомима тог тела. Што се тиче зрачне топлоте закључио је још *Мелони* (1835 год.) да она није ништа друго до трансверзално трептање атома етерских, као и светлост; почем се зна да се светлост и зрачна топлота у свему подједнако владају. Зрачна се топлота простире кроз ваздух са истом брзином са којом и светлост. Глатке површине добијају топле зраке по истом закону по коме и светле а прозрачна их тела преламају исто онако као и светле. Као год што боја код светлости зависи од разне брзине којом атоми етера трепте, тако је исто и код топлих зрака; и њих пропуштају разна тела различито, према том различитом броју трептања. Осим тога опажају се код топлих зрака, исти појави које смо прво на светлим зракама приметили, као: интерференција, двогубо преламање, поларизација, па шта више и циркуларна поларизација.

А да унутрашња топлота није ништа друго до кретање атомско, увиђа се најбоље из ових истина. Могуће је претворити унутрашњу топлоту у зрачну и ову у унутрашњу. Помоћу једне дане количине материје можемо произвести кретањем колико год хоћемо топлоте. Топлота је еквивалентна кретању. И најзад примећено је да се при никаквој појави неће развити топлота, ако није кретање утрошено или произведено. Тако н. пр. *Џул* је сабио ваздух у једном суду на 22 атмосфере, па пошто је отворио славину и пустио га да иде у други суд, није приметио да се температура ваздуха ма и за најмање променула, што је врло појамно, јер ваздух при струјању у други суд није имао никаквих препрека да свлада, дакле није утрошено никакво кретање. А да је топлота материја — fluidum — морала би се температура тог згуснутог ваздуха снизити кад је прелазом и у други суд разређен.

Ови назори о топлоти, познати су данас у науци под именом: *механична теорија топлоте.*[1]

Број који показује сразмеру претварања механичног рада у топлоту и обратно, нашао је приближно још *Румфорт.* Али *Мајер* га је нашао много ближе, и то употребивши ову истину. Приметио је да му треба скоро 1 и по пута (442) више топлоте за загревање ваздуха који стоји под притиском спољнег ваздуха, дакле мора да га савлада, но за загревање — до истог степена — оног ваздуха, који је затворен у сталан волумен. Тим путем нашао је да тај број износи 367 метро-килограма. То значи: кад се потроши механички рад од 367 метро-кил. произведе се управо једна топлотна јединица. Дакле онај рад који дигне 367 килограма на 1 метар висине раван је — еквивалентан — једној калорији. Највише и најразличитијих опита тичући се тог броја правио је *Џул* и нашао да он износи 424 метро-кил. Тај је број познат у науци под именом: *механички еквиваленат топлоте.* Нађена је дакле једначина:

$$424 \text{ mk} = 1 \text{ C.}$$

Кад 424 mk развију употребом једну калорију, онда ће један метро-килограм развити наравно $\frac{1}{424}$ти део калорије. Или кад се тај разломак престави у десетном систему онда излази:

$$1 \text{ mk} = 0{,}002358 \ldots \text{C.}$$

То значи: $\frac{1}{424}$ти део калорије треба да се потроши па да се произведе механички рад од 1 метро-килограма. Та реципрокна — изврнута — вредност меканичног еквивалента топлоте названа је: *топлотни еквиваленат рада.*

Кад се послужимо са оним другим начином мерења механичног рада, долазимо до резултата да је: 0,000109 коефицијент претварања кретања у топлоту. Кад се дакле тај разломак помножи са квадратом брзине, добија се број калорија које може маса, која се том брзином креће, развити, ако удари о другу какву масу.

II

Пошто смо видели изворе топлоте, њено мерење и свезу која постоји између ње и механичног рада, да погледамо још какве су резултате донела астрономска испитивања ефекта сун-

[1] Читаоци који би желили изближе упознати се са новом науком топлоте нека проуче дело чувеног енглеског физичара *Тиндаља* под насловом: „Топлота као вид кретања“, за које се са правом може рећи да спада међу најлепше и најзначајније књижевне производе новога доба.

чевих топлих зрака; т. ј. да видимо *колико* топлоте испушта сунце из себе за извесно време.

Интензивност — снага — сунчевих топлих зрака може да се измери помоћу једне справе — *актинометар* — коју је пронашао млађи Хершел. Цела справа није управо ништа друго до један термометар са великим цилиндричним судом, који је испуњен једном плавом течношћу. Сунчеве зраке падају на ту течност, загревају је и ми можемо да прочитамо степен до кога је она загрејана на једној градујираној скали, која се налази поред суда. Тим начином нашао је Хершел да сунце шаље земљи годишње толико топлоте, да би ова могла стопити 29,2 метра дебелу кору леда са њене површине.

У новије доба измислио је француски физичар *Пуље* другу справу — *сочивкасти пирелиометар* — и нашао је помоћу ње, да на сваки квадратни сантиметар земљине површине пада у сваком минуту толико топлоте, да би се њоме могао загрејати један грам воде за 0,4408° Целз. Та се справа састоји из једне округле кутијце од сребра. Полупречник дна износи 1 дециметар а висина је 15 милиметара. Једна је страна огарена чађу и окренута сунцу а друга има у среди запушач кроз који пролази термометар кога је куглица доња замочена у воду што је у кутијци. Око тог термометра може кутијца да се обрће да би се вода подједнако загревала, а цела справа намести се тако да сунчеве зраке падају управно на огарену површину. На сваки начин да ни та справа не даје потпуно тачне резултате, јер се неки део — ма да је врло мали — сунчевих зрака одбија.

Јасно је да до земље не допире *сва* топлота коју јој сунце шаље, јер доста велики део упија у се атмосфера, па је она опет толика да би по Пуљетовом мерењу — које је тачније од Хершеловог — могла стопити годишње кору леда од 30,89 метара дебљине са земљине површине. Површина земље износи 9260500 квадратних миља, па почем сваки квадратни сантиметар те површине добија 4,408 калорија у минуту, то онда цела површина земна добија сваког минута око 2247 билиона калорије

Да не би имали посла са тако великим бројевима можемо се послужити новом — већом јединицом. Назовимо ону количину топлоте која може да загреје једну кубичну миљу воде за 1° Целз. „кубична миља топлоте.“ Кубична миља воде важи 408,54 билиона килограма, дакле и кубична миља топлоте има толико исто калорија. Кад поделимо горњу цифру: 2247 билиона калорија са 408,54 билиона, т. ј. са бројем калорија кубичне миље

топлоте, онда нам излази да сунце шаље земљи сваког минута 5,5 куб. миља топлоте.

Кад знамо то лако нам је прорачунати колико *свега* топлоте испушта сунце из себе, јер оно наравно не шаље сву своју топлоту једној земљи, већ на све стране у селену. Треба само наћи *колики је део* та топлота што пада на земљу од целе топлоте коју сунце испушта, па се онда већ зна и колико свега топлоте излази из сунца.

Замислимо да је око сунца разапета једна шупља кугла у истом остојању, у коме и наша земља лежи. Полупречник те кугле биће раван средњем остојању наше земље од сунца, а оно износи — као што се зна из астрономије — 2658900 географ. миља. Према томе биће површје те кугле: 5326 билиона квадратних миља. Сунчеве зраке падају на целу ту површину и тек само један део од целог броја долази на површину наше земље: и то управ онај део, који пресечна површина наше земље — површина која се добија кад се земна кугла пресече по екватору на двоје — од целе те површине износи. Површје целе земне кугле износи: 9260500 кв. миља, па је због тога пресечна површина њена $\frac{9260500}{4}$ кв. миља. Кад поделимо површје поменуте шупље кугле (5326 билиона кв. миља) са том површином, видићемо да је оно 2.300 милиона пута веће. На нашу земљу пада дакле тек $\frac{1}{2300}$ милионти део од целе топлоте, коју сунце испушта. А мало час видесмо да она добија сваког минута 5,5 кубичних миља топлоте; дакле сунце шаље свега из себе 5,5 пута 2.300,000.000 = 12.650 милиона куб. миља топлоте у минуту.

Поред овако огромног зрачења морало би се сунце најпосле оладити, кад не би добијало ни са које стране накнаде за тај губитак. Ако узмемо н. пр. да је топлотни капацитет сунца исти као у воде — а у ње је највећи, као што се зна — и кад се сетимо да је губитак сунчев подељен на целу његову масу, онда излази да би се она ладила сваке године за 1,°8 Целз. дакле за исторично доба од 5000 година, оладило би се сунце за 9000° Целз.

Маса сунчева не испушта топлоту подједнако на сваком месту — јер није хомогена — и кад би узели да то испуштање иде на рачун извесне готовине, која се никако не принавља, оно би се морало брзо оладити и престати са шиљањем топлоте. За то можемо са математичном тачношћу закључити: *да се сунцу накнађава топлота коју оно шаље из себе у селену.*

Питање је сада: у чему лежи и са које стране долази та накнада?

Знамо, да се топлота може произвести или хемичким или механичким путем; трећег начина нема. Којим се дакле од ова два начина накнађава сунцу топлота, — хемичким процесом или механичким радом?

Кад би узели, да је сунчева кугла сва од угљена, кога сваки килограм при потпуном сагоревању даје 6000 калорија, онда би сунце могло само 46.000 година да даје толико топлоте, колико видесмо да шаље, не рачунајући ону огромну количину кисеоника без кога тај угљен не би могао сагорети. Већ из тог само може се закључити, да се сунцу не накнађава топлота хемичким процесом; али има још и других факта који говоре против хемичког процеса, од којих ћемо поменути један од најважнијих.

Познато је да топле зраке слабе више или мање — према температури топлотног извора из кога долазе — кад прођу кроз стакло или друго какво прозрачно тело. Ако н. пр. долазе из извора, кога је температура мања од 100° Целз. моћи ће их и најтање стакло зауставити. Што је пак температура извора већа, тим ће и зраке јаче продирати. Зраке које долазе из црвеног усијања већма ће слабити кад прођу кроз стаклени котурић, но оне које долазе из белог усијања. На овај начин испитане су и сунчеве зраке, па је нађено, да оне надмашују све до данас на земљи произведене температуре. Кад их н. пр. скупимо помоћу каквог издубљеног — конкавног — металног огледала у жижу, па ставимо пред њом стаклену плочицу, видећемо да ће температура жиже ослабити за $^1/_7$ или $^1/_8$. Ако пак учинимо то исто са зракама које долазе из какве вештачке ватре, наћи ћемо да ће температура њине жиже врло јако ослабити.

Из тога је изведен закон: „што је температура топлотног извора већа, тим већом *енергијом* продиру зраке, које из тог извора долазе, кроз сва тела.“ Према томе је *енергија* сунчевих зрака много већа, него енергија зрака долазећих из вештачких, на земљи произведених топлотних извора.

Другим путем можемо доћи до истог закључка.

Сетимо се опет оне око сунца разапете шупље кугле! На површје њено падаће *све* зраке које долазе са сунца; али почем је њено површје 46.000 пута веће но површје сунчево, то ће и зраке падати на њу 46.000 пута разређене. Па кад се још урачуна да и атмосфера усише у себе известан део топлоте, то можемо слободно рачунати да су зраке које падају у подне на тропској зони, 50 до 60.000 пута разређеније но што су на сунчевој површини. Кад дакле све зраке које падају на површину од 5 до 6 квадратних метара скупимо на површину од једног санти-

метра, добићемо приближно температуру сунчеву. Та би температура могла да претвори све метале у гасове, па и оне које ми овде на земљи тек једва можемо да истопимо.

Према тако великом зрачењу сунчевом мора да влада на њему врло велика топлота, јер сваки квадратни сантиметар његове површине испушта близу 50 калорија за минут.

По *Пуљету* је температура белог усијања 1500° Целз. По *Дилонгу* развија један килограм водоника кад сагори 34.500, а по *Грасију* 34.666 калорија. Један атом водоника везује се при сагоревању са осам атома кисеоника и прави праскајући гас, који даје 3850° Целз.

Кад сравнимо топлоту највеће ватре са оном, коју може пад само једног астероида на сунце да произведе, наћи ћемо да је ова друга 7 до 14.000 пута већа. Ето тако се онда лако објашњује од куда сунчевим зракама толика дијатермана енергија — енергија продирања кроз прозрачна тела, — од куда толико зрачење његово и толика топлота на њему.

Сада је јасно да хемички процес не може да развије топлоте колико сунцу треба па да подмири све оно што зрачењем губи; осим кад би узели да на њему има неких особитих материја, што би опет било — deus ex machina. А иначе не смемо то узети, јер спектрална анализа није нашла ни један једини елеменат кога не би било ни на нашој земљи; нити опет једни исти могу имати на сунцу другачијих особина, таквих каквих они на земљи немају.

Квалитет сунчевих топлих зрака врло је важан по нас, који на земљи живимо; јер кад би температура сунчева износила само неколико хиљада степена, ми би добијали са њега само светлост, а топлоту би атмосфера усисала, и натраг у селену слала. Но почем је температура сунчева врло велика то и њене зраке продиру кроз атмосферу са много већом енергијом — према напред поменутом закону природном — и она није кадра да их заустави, па за то и допиру до наше земље. Вратити се натраг у атмосферу не могу за то, што је температура наше земље односно врло мала. Наша је атмосфера у томе као неки омотач, кроз који продиру лако сунчеве зраке, али не могу да се врате; она је као вентил — ветреница — који се одозго отвара а одоздо затвара, те тако задржава топлоту на земљиној површини.

Ово је врло важно за метеоролошке процесе и климатске односе наше земље; јер да нема око ње атмосфере, она би одмах после сунчевог заласка испустила сву топлоту, која је на њу

преко дан пала, и тако би се јако охладила. Овако пак не да атмосфера топлоти која је пала на земљу да се натраг врати. Кад би се атмосфера све већма разређивала, опадала би и „средња температура" наше земље. У вишим регионима њеним ово је заиста тако. Тамо је атмосфера ређа па за то лакше продиру кроз њу сунчеве зраке, али се лако и врате натраг; — за то и јесте тамо хладније но у долини.

Ова нижа температура у вишим регионима и била је узрок што су пређе физичари долазили на мисао да сунчеве зраке нису саме по себи топле, већ да буде само у телима неку топлотну материју, коју земља привлачи, па је за то и гушћа што је земљи ближа.

У ствари су пак сунчеве зраке интензивније — силније — у вишим регионима но у нижим — као што је *Пуље* и доказао — но их тамо атмосфера усише лакше у себе. А што је пак топлије у долини но на висини, то је просто за то, што атмосфера испушта мање топлоте на површини земљиној но на висини

Резултат свега тог биће: *на сунцу се не развија топлота хемичким но механичким путем.*

А сада да видимо како се врши и који је тај механички процес што развија на сунцу топлоту?

(Свршиће се)

Р. Данић

ВАСА РЕШПЕКТ

(Свршетак)

У једној соби лежи један ритмајстор, рањен у прса копљем. Он је гроф, јер било је у мађарској војсци и грофова. Гдекоји гроф имао је два три сина у аустријској војсци. Једнога је од тих напустио да служи отаџбину, то јест код Мађара, а другога је оставио у царској војсци. Ти ће после у нужди један другом помагати; не само себи него и породици по околностима.

Таквог једног грофа син је био и тај рањен ритмајстор.

Ту је рану у прса гроф добио у последњој битци код Нађ-Шарлова.

Кад је Решпект „каре" разбио, онда су дошли овом улани у помоћ. То видив улани, повлаче се, а хусари опет „фронт", па јуриш. Но један одважан улан, издалека окрене се, па натера коња баш на грофа. Ништа лакше нег у већој дистанцији, не у маси но појединце, копље испарирати. За чудо, гроф је видио, како улан издалека баш на њега јуриша, и није био кадар одбити, по свој прилици изгубио присуство, и улан га управо копљем у прса удари и једва га оданде већ срушеног од кирасира који беху опет навалили, извуче.

Да је то био Решпект на место грофа, он „један" „два" па би копље као трице испарирао, а улан не би с вашара кожу кући однео.

Тај ритмајстор-гроф добио је декорацију. Сад нека га, опет је прса копљу изложио; али случи се, да гдекоји и добије декорацију а сам не зна како.

Тако био један, о ком се знало да баш није храбар; где је могао, избегавао је, само да не дође до битке. Не једаред се направио „марод." Но једаред преко своје воље дође у гужву, melée, ужасну се, коса му се од страха подигла, а трепавице му

се подигну; чело и сва кожа му се најежи, а он из дешперата удара око себе сабљом као слеп, као луд; поваља неколико. Виде га како се бори, свима оживи дух, секу и победе.

Кад су га питали, како је то текло, не зна, само каже, да је био тако збуњен, да је на све заборавио.

Тукао се коже своје ради, а добио декорацију за отаџбину.

А колико их има, који су у првој ватри покрај велика јунаштва пали, другима пут отворили, а људи заборавише њихова имена.

Доцније тај гроф, после скончане буне биће за „простог" од царских ментиран, а до две године ритмајстор.

Решпекту је мило што ће оздравити, кога је он спасао.

Решпект добије заповест да дође у К.

Он оде, и пријави се. Дамјанић је пао, и ногу сломио, лежи, а Решпект добије другог коркоманданта, грофа Лајнингена. L' ordre de bataile је нов; долазе Руси, и треба их дочекати.

Повео је и Аницу са собом.

Дођу у једну гостионицу. Све лепо, чисто. Бирташ окретан, а бирташица млада, лепа чиста; са длана би јој вино сркутао.

Решпект одмах позна ко је. То је Емилија. Она гледи Решпекта, познат јој је, не може да се разабере, док јој се сам Решпект јави.

Каква је то промена са Емилијом?

Лепо се поздраве, и Аница се с њом поздрави и пољуби.

Емилија каже бирташу да је то њен брат и снаха, он се „зјело" зарадова, и замоли да му буду најмилији гости. Решпект пристане.

Ту ручају и испричају шта је ко преживио. Остави Емилију с њима, па им сад она приповеда, како је мати кад се буна започела, умрла, а она није знала куда ће, па се уда за сиромаха, и вредног момка, и добро им се води. то се већ види.

Решпекту је то мило било.

Сад је то са свим друга Емилија, није додуше она прва Емилија, која је у првим младим годинама свет залуђивала, беспослена, неокретна, па није ни она као у мађарском сокаку кад је Решпект на њу наишао, задављена у сиротињи, беспослена, из нужде кокета: сад је то преображена Емилија у послу, поштеној заслуви и благостању. Сад се први пут научила радити, прија јој посао, и здравија је и лепша, и задовољнија.

Па одкуд опет тај преображај?

Нема матере да јој једнако сујету потпирује, и да живи од сујете као од капитала. Посао њу сад храни. Сад је и она спа-

сена као и њен отац, и да мати није били така сујетна, не би ни сирота Марија у Деблингу тако јадно скончала

Решпект опет њој своје житије приповеда, каже јој за Матилду, и сирота, покрај свег тога што јој Матилда доста зла, нанела, није показала на лицу радосну освету, али само јој мило да се Решпект тако лепо опрао.

Аница гледа у Емилију, Емилија у Аницу, повуку се у другу собу, приповедају своја страдања, плачу и смеше се у једно, грле се и љубе, не могу да се одвоје две страдалнице.

Сутра дан опросте се, и тако Решпект са Аницом на своју штацију дође, и донесе са собом нову заповест и упутство.

*

После битке код Нађшарлова дође Аустрија до велике опасности. Будим град освојен. Сад Мађарима треба само да скупе горње војске, па преко Пожуна на Беч да марширају.

Радецки у Италији потребује своју војску, а и он је у опасности, јер ако Мађари освоје Беч, пресећи ће се сва животна сила, од које он помоћи добија, и Мађари га опет могу преко Крањске и Штајерске у самој Италији у бок ударити, све изворе му пресећи, и са опет побуњеном Италијом их потући.

У једанаестом часу нужде, Аустрија позове Русију у помоћ.

И Русија свом старом савезнику одзове се.

Русија силну војску против Мађара пошље; већу нег што је имала против Бунапарте код Москве и Бородина; већу нег код Липиске; већу него ону с којом је Паскевић Пољску оборио.

И та велика војска преда се опет Паскевићу, који је вичан буне угушити Кад му је цар Никола предао команду, у заповести, коју је на војску управио, ободравао је на победу против „мјатежнија Венгрији," закључио је речма; „вперед ребјата, за херојем варшавским!"

Аустрија се истина застиди, али Мађарска застрепи, и бујност мађарске војске разби се. као морски вали о стену.

Није чудо, сад се морају тући један против четворице; то је сразмера мађарске војске према рускоаустриској.

Ал већ има примера, да се један против четворице тукао и није се предао.

Ал у грађанском рату нема Термопила, нити је сваки хонвид Решпект.

Мађарска војска баци се на одбранбен метод. Ту је већ шепртљанија, ту је „нашествије иноплеменников" и „междусобнаја бран."

Војводе се константинополитански инате: један хоће горе

да дочека, други доле; један на лево, други на десно. Војска и војводе изгубе сами поверење у себе, а ту је онда „погибел твоја од тебе Израјиљу.“

Руси навале са свим спремни, и свачим снабдевени.

Већ се туку. Забуна највећа. Онај командант узме оном коњицу, оном опет тобџије. Сваки по свом плану ради: свако Туре себи дере.

Већ се Решпект и са руским коњаником мерио: вели: „решпект руском коњу и јунаку,“ али и не један баћушка је по Решпектовом ударцу осетио, да и међу „мјатежним“ има на коњу делија, а не само у киргизским степама, и код петербуршке гарде. Пањутин је ту командирао, и није био Решпект крив, што су Мађари изгубили код Переда и Жигарда, јер бар он једини је донео једног живог козака из битке, и он се лепо према баћушке понашао, почастио га лепо, и разговарао се с њим лепо ма и тешко, и Решпект је у разговору мешао речи славенске из „апостола“ што је некада научио, и тако натуцајући разумели се.

Но сад настане све горе и горе, затворе их у обсег коморанског града, па им не даду мицати се. После две велике битке опет нема победе, но само толико успеду, да мало јаче од половине војске под Гергејем пређе преко реке Вала, и спушта се доле, да се са доњом војском гдегод код Арада и Темишвара сједини.

Ту је опет Решпект.

Дођу до Ваца више Пеште. на левој обали Дунава, и избаце кнеза Бебутова. Ал не могу напред, наскоро је ту Паскевић са главном војском; трипут јача нег мађарска.

Гергеј заварава као да тражи одсудну битку, а овамо нову као једну подужу фронталну линију до Дунава против Паскевића, пешадија, коњица и топџије, наслањајући леђа на јаке планине, путовима и кланцима испресецане, да маскира осталој војсци поврàтак. Кад ова ретерира, у тај ма отвори Гергеј канонаду, па онда опет коњицом на Русе јурне.

Коњанички јуриши све се мењају.

Решпект двапут јуриши са својим ескадроном на руске хусаре, но буде одбијен. Русима нова помоћ стиже. Већ му је ескадрон сав прорeђен, његов командант да му нов ескадрон, ком је командант тешко рањен, па опет са овим јуриши. Три пут јуриши, одбија, и одбијен буде. Он је прави enfant perdu.

Ал такови су и били спас оног дана.

Од тих јуриша, од дима пушчаног праха заклоњени, једнако се повлаче натраг у планине. Већ је пртљаг давно отишао с

муницијама, фронт Гергејев све је ужи, док их после последњег коњаничког јуриша у кланцима и узаним путовима нестане, а Паскевићу остаде крваво бојно поље, не могући за њима у планину.

Решпект је био дика овог дана, но две лаке ране је са собом однео, ал се опет може тући.

После неколико дана опет натрапају на непријатеља, одбију га, одморе се, па опет даље.

Ако је где напред опасније, ту је Решпект са својим ескадроном у преходници; ако су Руси с леђа навалили, Решпект је у заступници,

И само да му коњ издура од силног марша и борбе; ако и мења коње, и то су већ слаби, а мајоровог коња већ је изгубио.

Право мора се казати, Решпект је имао нешто страсти тући се, и не један пут би казао да са таковим коњаницима као што Руси, пасија је тући се, и не би бранио да је сваки дан као код Ваца, само да му коњ не мањка.

И покрај свег тога Решпект заробљене Русе нити је злостављао, нити је злостављати допуштао, и што би имао залогаја поделио би са заробљеним. Шта више ни пређе тога са царским заробљеницима није зло поступао, ма да је како против њих огорчен био.

Обезоружан непријатељ није опасан, па мисли, не треба га дирати, и који би то чинили, одмах би против њих ђипио, и кукавицама би их називао, јер вели обично они су на обезоружаном непријатељу најсвирепији, који су у битци мекани: прави јунак не ће заробљеном увреде нанети, као ни деци ни женској; и који је у походу у женску дирнуо, тај нек му не иде на очи.

И јест, прави делија неће то нигда чинити.

И Аница је свуд с њима, и за то што је капетаница, није се погордила, но једнако је око боних и рањених, и благосиљају је.

Она завезује ране, испира, помаже докторима, а и њих је мало било, па свуд нестали. Треба ли што на брзу руку скувати, и ту је одмах готова.

Сад већ готово сваки дан се боре. Руси који су са Решпектом сваки час у сукобу, сад напред сад остраг, већ га познаду из далека, и да им шака допадне, држали би га као што јунак заслужује.

Кад га измену, а он од сна срушен, на коњу у полу сну седи, и чим је већ што, он је опет на месту.

Баш један ескадрон уплете се с Русима и у битку. Руси

их већ јако у теснац утерали, хоће да их пресеку, кад Решпект јурне и избави тај ескадрон. Командант тог ескадрона био је капетан, који је онда у Великом Вараду Решпекту пребацио што није хтео против Срба да војује. Сад му пружа руку као свом избавиоцу, па признаје да прави делија тек такав може бити као Решпект, и готов би увек био под њим служити.

До душе лепо је видети Рекпекта у већој гужви, где се гиба тамо амо; сабље укрштене, а он као муња одфрне и противника посече, или кад се и сабљом око главе маше, а сабље клепећу али главе не додирну.

То је све тако трајало до Вилагоша.

Дође кобан дан, Гергеј преда Русима војску.

Један псује у фронту постављеном, други шкрипи зубима и сабљом прети на Гергеја.

Ништа не помаже, морају се предати.

Онде већ пешаци предају пушке, мећу их у пирамиде, топови и коњи осташе пусти, а хусари силазе с коња, и сабље о седла вешају. Онде се чујс праска, онај је себи у главу пиштољем ђуле сјурио, онај је свог коња убио.

И Решпект сиђе с коња, али не веша о седло сабљу, већ најпре грли коња, љуби га, опрашта се од њега, сузе му иду, па онда уздане, и сабљу коњу у срце сјури; коњ ђипи па сруши се, и врло жалосним уздануђем скончa.

Крај је ратној драми.

Сад долазе вешања, стрељања, и тама покрива земљу, а крв је орошава.

*

Сад је Решпект заробљеник код Руса. Баћушке га лепо примише. Частише га разним ђаконијама, особито чајем китајским. Коњанички официри све што год жели даду му. Што год је имао код себе новца, нису му ни паре одузели, шта више питали су га, треба ли што. И у друге ствари нису дирали. Бадава, јунак јунака по погледу позна и поштује га.

Допусте да може и Аница к њему доћи. Преда Аници све ствари од вредности, па јој каже да гледа што пре у Пешту да дође, да се онде нађе за сваки случај, и да је може бар писмом потражити, јер Решпект већ види, да с њим не ће бити добро.

Аница је имала добре сведоџбе од заробљених и рањених непријатељских официра, и то јој је пут отворило, да може слободно без замерке у Пешту. Решпект није хтео сведоџбе од непријатеља, ма им добра чинио.

Баћушке теше Решпекта, да ће све добро бити, да ће цар све помиловати. Шта то њему помаже?

Он је био од оних, који не би капитулирали, и то је Русима у очи казао. И кад би га као од шале запитали, шта би онда радио, да је он био Гергеј, одговори им, да би се преко Радне са војском у Сибињ пребацио, а туд је још отворен био пут, и онде, и још са других страна скупио би војску, па би се бацио на Лидерса, а са бока Гротенхаим ђенерал не би му млого наудио, па онда би се пребацио преко Румуније у Србију, па у Босну, и онде би подигао сав вилајет, па са Црном Гором поткрепљен ударио би на Турке, на све, који би му на пут стали.

Руси, ма да су све то држали за страховиту фантазију, ипак га за то га нису исмејали, шта више, тај његов душеван „подвиг“ решпектовали су; јер боме и вођа без фантазије не вреди млого, ма како да је учен, и остаће само обичан методиста, који већа дела не ствара. И у рату и у плановима, и у ваљаним вођама, као и свуд, где се што ново веће родити може.

Но настаје све горе.

Сви буду предани Аустријанцима на милост и немилост.

Решпект буде са једним „транспортом“ одведен у Праг, и као коњаник, буде утурен као прост у возаре.

Леп изглед, после толиких бораба, где би официр у свим светским армадама за сваки Решпектов „атак“ добио нову декорацију, Решпект постаде од капетана „возар“, солдачки кочијаш. Красан авансман!

Но има такве среће људи, који се целог века крајњим силама боре, па опет никад даље; код гдекојих опет, срећа их као луда пригрљује.

Бадава, права је то истина, да више околност прави човека, а не човек околност. И за Решпекта увек рђава околност.

Тешке је службе допао Решпект, не само што је кочијаш, већ и онако га гоне. Његове ране, што би га имале дичити, она лепа рана на челу, с којом би се дичио ма какав ђенерал, сад постаје подсмех и повод гоњења. Жесток и неправедан претпостављени кад га погледи, рекне му „Кошутов кер!“ То гдекоје улизице чују, па би и они ради да му пркосе, но Решпект им зубе покаже, па умукну; каже им да он већ одавно главу у торби носи, да ће њих најпре пробуразити, па себе. Тако се малко утишало.

Чудновато је то у људској нарави, да кад јачи какав падне, ситни мекушци онда као вране на њега нападну, па га кидају.

Дође једаред већ и Аница, и то преко Беча. Ту је опет

нашла на Емилију, ту се населила и продају брашно. Емилија је брашнарка и тако јој добро иде, да ако овако неколико година устраје, обогатиће се. Бадава, покрај честита мужа научила се радити, па сад иде; сад каже, да воле тако, но за каковог грофа да је пошла. Видила је она како и грофови живе, нити је све злато што се светли, нити је увек богаство задовољство.

Аница му све исприповеда како су је тамо у Пешти повлачили које куд пред војени суд, и срећа њена што је имала добре сведоџбе од аустријских официра; каже му и то, како онде сваки дан вешају или стрељају.

Ту се Аница стани. Новаца је имала прилично, али ће она себи наћи посла, бадава да не седи и новац да заслужи.

Овамо буде доведен и онај гроф-ритмајтор што је у С. рањен лежао, копљем у прса ударен, и кога је Решпект у болести посетио.

И њега нису хтели у другу војску дати, нег у возаре и то бајаги за каштигу, што је као гроф од Кошута добио орден за храброст, а овамо знамо како у забуни није умео ни пику од прсију да испарира.

То је само бајаги, да се поправи, јер срамота је грофу бити бунтовник; па после прва три месеца покајања преместиће га код коњаника, и ту ће скоро постати лаћманом.

Када је гроф дошао, одмах се са Решпектом опријатељи, и покрај њега Решпект лакше је живио. Гроф је имао деду, матерног оца, који је био ђенерал, па ту је онда лако ишло. Па шта је ту гроф којекакве комедије за кратко време починио, да је то други, да је то Решпект, не једаред би батине извукао. Но кадкад је правио шале, које баш нису опасне.

Наравно већ побринули се за њега да коње не мора чешати. Само да га заплаше, првих осам дана је морао чешати.

Кад је носио сено за коње, а он узме фијакер, натрпа га сеном, па седне на сено, и тако га довезе; смејали се, њему је то добро стајало.

Други пут опет узме са собом просте „возаре“, седне с њима у фијакер, па их вози у театор, узме „ложу“ и смести се с њима у њу; он лорњетира, а они сиромаси нашли се у чуду, зверају, врло им је светло, виде ђенерале и друге официре, не смеду да их погледају добро, не осећају се као што треба, и једва чекају да буде крај! Па после представе, не да их одведе у какву мању биртију, на пример „код златног топа“, код „канонира“, него опет их кукавне утрпа у фијакер, њих шесторицу, па их води у прву ресторацију, па у сали један сто за њих

заузме, части их, шампањизира с њима, док у другом куту тамо далеко официри јефтиније пију, а кукавни возари гледају као медведи, ил боље, њих гледају као медведе.

Мекше поступају већ и са Решпектом покрај грофа, а иначе Решпект врши своју дужност што ни један.

Хоће да га праве за каплара, ту бригу не ће да узме на себе; захвали им, остаје прост. Шта ће он, мисли се, да авансује код оних, с којима се тукао и које је тукао.

Новаца је имао на ситне трошкове довољно. У празном времену ишао је којекуд да види стародревности Прага, и читао је радо историју те чешке земље, толико у повесници прослављене. Решпект није више онај негдашњи ђак, Решпект, који није хтео да учи кад је био у Будиму код касапина. Решпекта су нужде и време преиначили, и сада Решпект боме чита и оно што није никад мислио да ће читати. Особито хуситски ратови су га занимали Хус, Жишка, Прокопије, па онда Ијскра, Подјебрад, и остали великани оног доба, ал тек најбоље му се допао сам чешки народ, вредан, јуначан, у обрани својих права до пожртвовања јогунаст.

Решпект упознао се са чешким солдатима. Тако покупи њих неколико, одведе их у биртију, плаћа им вино, па им приповеда о некадашњој чешкој слави, спомене им Отокара, каже како је у оно доба дошло до тога, да се реши ко је господар у царству, Чеси или Немци, и да је о длаку фалило што нису Чеси превагу одржали, и да је Отокар победио, они би били први, ма да кажу да је Отокар Немцима повлађивао. Чијом би народном силом Стокар победио, код тог народа и сила би остала. Па онда како су пред Жишком и Хуситима све немачке војске трептале. Па онда опет битку код Бела Брда. Солдатима сузе капљу, све одобравају, а све се обзиру да ко не чује.

Ал ипак један каплар Чивутин нањушио је шта то њима Решпект приповеда, и денунцирао га. Сад тек почеше мотрити на Решпекта, што је он већ и приметио, и постаде му стање опет досадно.

За то се мора побринути, да томе крај учини.

*

У Прагу је Решпект могао дуже време у гарнизону остати а да не наиђе баш тако лако на какву опасност. Ал са свим без опасности није ни ту било. На пр. да га ко позна, да је он тај, који је из М. као роб побегао, са свим би пропао; а то није било немогуће.

Већ одавна кује план, како би се од возара ослободио. А

још и за Аницу мора се побринути, јер њу ни пошто оставити не може.

Па на коју би страну? У Пруску или Русију да побегне, опет ће га издати. Тешко је у Италију, а преко границе у Турску опет тешко. Дуго је већ тако смишљао, и више пута је већ ту било решење, али опет се неким неудесом запело.

Једаред чује се глас, да ће Аустрија на Пруску ударити због Шлезвигхолштајна.

И доиста дигне се војска под командом ђенерала Легедића, и мал не дође у сукоб са Прусима. У тој војсци је и Решпект. Аница као сателит за њима иде.

Но Аустријанци и Пруси нагоде се, па се договоре, да заједно иду на Шлезвигхолштајн, да онде мир утврде. Пруска би хтела Шлезвигхолштајн, ал не да Аустрија, па лепо Данци добију натраг Шлезвигхолштајн, а револуционску војску распусте. Тако и буде. Аустрија је из шлезвигхолштајнске војске попримала у своју војску многе официре, који су год. 1848—49 као одушевљени ђаци за ослобођење сродне браће од Данаца под заставу слободе стали. Сад су прешли Аустријанцима, и служили су под заставом Баховог апсолутизма. — Времена се мењају, па тако и људи.

А такви кад заплаве туђу земљу, туђу војску, најбоље су слуге апсолутизма, јер они се не осећају ту као у својој правој отаџбини, за оруђе су што може бити изврсни. Домаћи синови су забачени.

Тако Решпект у тој војној шетњи, где се хвала богу ни полић крви није пролило, ма да је поход милијоне стао, прошао је Фленсбург, Рендебург, Екернферде, Кил и Хамбург.

Аница је већ у Хамбургу.

У Хамбургу нешто мало би боље провео, да му није бриге како ће се већ једаред од возара ослободити.

Био је и при оном великом изгледу, кад су се тамо код „Петерпаоли“ солдати са матрозима потукли, кад се изродила страховита гунгула, туча, готова буна, и коју је Србин Дука мајор од Нужан-инфантерије утишао и зло отклонио.

*

У ово време многи су солдати, који су у мађарској војсци пре тога служили, дезертирали из Хамбурга.

Сад држи Решпект да је час ударио.

Било је ту и агената који су све то потпомагали.

Уплете се и Решпект са тим агентима у договор. Готов је и он да дезертира, и то у Америку.

Тај каплар Чивутин, који је био потајни денунцијант, био је и он у мађарској буни хонвидски официр. У општој нужди хонвидски официри, где су се после у различитим регментама састајали, добро су живели, ал и у чистом житу нађе се кукоља.

Каплар је провидио Решпекта кроз, знао је за његово незадовољство, и да би и он накан био бегати.

Лисичиним начином улагује се Решпекту, саопшти му, како би он рад био бегати, и ако хоће, а он може с њиме заједно, само нек буде приправан.

Решпект му се повери. И како му се не би поверио, кад је и каплар у буни служио, јер је држао, да когод једаред у буни под оружјем служи, тај више не може бити потајни „шпица.“ Тако сад Решпект с њиме скупа начини план, како ће бегати, када, на каквој лађи, и ко ће све из потајног друштва ићи.

Све је већ у реду само да се бега. Аница је све спремила, упаковала, и једне ноћи Решпект се преобуче у цивилне хаљине, и већ је готов „сокумпок,“ с Аницом заједно, и већ возе се броду, где их капетан бродарски Шрадер чека, па за два сата већ да на мору плове.

И билете већ пре тога су добили, да не оклевају, и све је већ готово, тренутак је ту, и тек хоће да улазе; ал таман пред улазак, ту је аустријска патрола, задржи Решпекта и Аницу, и обоје натраг ескортирају.

Тако је то тај каплар лепо удесио.

Сад је Решпект пропао. И он и Аница буду затворени. Решпекта одведу у „штокхауз.“

Сад наступа велика истрага. Све имаду доказе у рукама, нит Решпект таји, па нит може тајити; на чисто призна да је хтео дезертирати.

Сад само осуду ишчекује.

Но сад настане најгоре. Кад су га испитивали, па при визитацији једној тамничару јако падне у очи Решпект. Гледи га, мери га, и напослетку позна га.

Тамничар одмах пријави, да је тај дезертер Решпект, и да је био у М. на робији због убиства, и да је баш оданде побегао, кад је он онде био тамничар, и због тога он, тамничар био је мало кажњен и премештен.

Сад опет Решпекта на испит. Уоче га са тамничаром, истина има рану на челу што пре није имао, ал опет није тешко Решпекта познати. Најпре се почне извлачити, ал кад се тамничар узјогуни да ће се он на више њих из Мађарске позвати, који ће га познати, Решпект нема куда, капитулира.

За кратко време реше и досуде, да Решпект мора издржати још пре свега оно време робије, које још далеко није испунио, када је из М. побегао, па онда добије још „екстра“ због дезерције.

Тако Решпекта одведу у Ј. град, да испуни те године, и да искија све грехе.

Аницу су такође испитивали свакако, да ли зна за какве завере, и да изда још ако зна да је који хтео побећи. Аница није никог издала. И ту су јој много помогле њене сведоџбе. Но то се мора признати, да Аница није хтела донде исповедити да је Решпект из М. побегао, док се није о том уверила, да је Решпект капитулирао, а то је онда било, већ кад се над Решпектом осуда изрекла, и већ кад су га одвели.

Аница је пуштена, и вратили су јој новце и ствари њене, а после тога није времена губила него одмах и она другим путем оде у Ј. да му буде анђео хранитељ.

Решпект што је на брзо капитулирао, ваљда му већ и самом сав живот омрзао, већ кад није знао је ли му је горе кад је затворен, или онако, а већ се научио на тамницу; то је већ њему као код куће, нити више од ње страпи.

*

У Ј. Решпект у тамници чами.

Строг тамничар, не да му шта он жели. Особито роб, који је један пут побегао, јако се пази, и тамничари крвавим очима на њих гледају. Но Аница зна себи наћи кључа, да се отвори тамница, и да му може при руци бити.

И овај тамничар има породице, има женске деце, велике кћери, живу жену. Женске су у таквим стварима најприступније. Тамничар никад није богат, и породица је увек у нужди, баш ако би се њему самом и добро водило. Даје поклоне његовој жени и кћери. Ове се мало по мало сажале, плаче пред оцем да се смилује на сироту Аницу, и да мекше са Решпектом поступа. Само треба тамничар са Аницом у његовој кући два три пут да се разговара, па ће већ и он попустити.

И доиста тако и би, тамничар је попустио, са Решпектом уљудно се влада. И он је стари солдат, има ране као и Решпект а и војничка срећа није свакомједнака.

Решпект мало чита, па опет штогод деље, као старији роб кадкад се и у „комисном“ „ординарном“ послу кроз прсте гледало.

Опет је његову стару ноту започео, меће на лутрију. И доиста нечувено је ту срећан био, не прође месец па што то добије. И тамничару је казао једну нумеру коју је снивао, то

је било 48, доиста лепа нумера, опомиње на буну, и добије на „соло“ педесет форинти. Ту је већ тамничар био са свим умекшан. Па и Решпект кад би добио, увек би тамничарова породица преко Анице што добила.

Па онда тамничар је радо пио, као сви тамничари, па код његове куће да донети вина, а он онда седне, па приповеда где је као солдат био, како се тукао против „карбонарија“ како је прошао „болоњезижен“ „модињезижен“ и чак у Манфредонији, и каква се добра вина онде добије за неколико „бајаки.“

Решпекту није стало до новаца, и на што му, на што би потрошио? Но ипак чува новац, кад добије на лутрији, нешто да Аници кадкад и половину, а друго за себе држи и с њима спава. Он би дао све Аници, али он познаје добро Аницу, њему да олакша, издаће много, па може бити, да кад он умре неће јој ништа остати, за то мора да се за њу брине. За сад Аници много не треба.

Сад Решпект да није роб, са свим би му се стање олакшало, јер је умрьо чика Јоса и стрина, а тако гласи тестамента, да главни наследници Решпекту на годину приличну своту издавати морају, од куда би помало живети могао. Чика Јоса је за то такову наредбу начинио, јер је Решпекта држао за расипача, па ако би му од једаред све издали, да би потрошио, и ту се чика Јоса хтео за Решпекта да побрине, да са свим не пропадне.

Тако Решпекту дани пролазе без икаква изгледа. Баш и да изиђе, шта би радио? Баш и што би могао живити, за рад никакав није у мирно обично доба, а њему за љубав боме неће се буне правити. Нит је ратар, нит је трговац, нит занатлија, нит за чиновника. Страшан положај за човека, који ипак већим духом дише, а за њега радње нема. Да се могао како год ослободити, па тамо у Америци, нашао би себи посла, ал овако за сваки случај у рођеној отаџбини је у заточењу.

Па онда га још једна велика брига једе, шта ће бити од Анице. Зар она једнако да буде роба робиња? Какав је то за њу живот?

Он се више пече за Аницу, нег она сама за себе; она се опет више пече за њега нег за себе.

Сад тек осећа бољу Решпект. Сад се тек гризе, зашто се још у детињству није њојзи зарекао, да се никад од ње откинути неће, као што је она већ у првом детињству своје срце с његовом судбом завезала. И он је све то у детињству виђао, оно прво, детињско, најнежније пожртвовање, кад га већ и отац

презрео. И да се првој лучи љубави одазвао, да се Аници приљубио онда, кад га први пут Аница са Матилдом у шетњи видила, да је од себе отискао тог злог демона, да се није сплео с Матилдом, какви сретни и он и Аница; јер Аница није обично створење, јер је у њу накаламљен онај добар човечански демон, који блуди, појави се у једном човеку, изгуби се, да после опет у каквом нараштају ускрсне.

Аница пак, у толикој патњи научена, сретна је само кад Решпекта види, кад његову реч чује, јер нек говори ко шта хоће, пред њом је Решпект од главе до пете поштен човек и племенит карактер.

Тако и сиротој Аници пролазе дани.

Стекао сам једног пријатеља у Ј., који ми кад и кад пише шта Решпект ради, јер ми га је жао, па да је најгори човек, после толике патње заслужио је да му се све опрости.

Тај пријатељ од неког времена пише ми, да је Решпект све слабији, ваљда му влага шкоди, или му је под дугим јармом иначе тело клонуло, ал пише да му је дух стари остао. И сад би желио још једаред на коња сести па за какову поштену ствар јуначки да падне, само да не умре у казамату. Тај пријатељ је доктор војени, који га у нужди походи.

И на то се увек тужио, да је у детињству оцу гледао по вољи што учинити; кадкад сам је узео чизме очине, вели, да очисти, а отац му тргне из руке, па каже да то није његов посао, и ма шта да је добро урадио, отац не би показао, вели, задовољство, већ би матери рекао: „Дете је као кер, одмах се обезобрази, како му добру реч даш. Увек му треба намргођено лице показати“. И тако мати му зарана умре, а отац жесток, напрасит, намргођен. Изгубио је веру, да он има кога свога на свету ко њега љуби, а ко ту веру изгуби, тај је целог века незадовољан жалосник.

То је, вели, узрок, што се у детињству није учио, јер ма да је учио, опет није добре речи добио.

Дакле топло отачаско срце није га никад грејало.

А на Решпекта је добра реч добар уплив имала, и као солдат, где је год био у квартиру, покрај свега тога што је био намрштен, уважавали су га, и кад би одлазио жалили би га, деца би за њим плакала, а то је сведоџба доброг срца, за ким деца плачу. —

И то му тешко пало што га чика Јоса, кад се код њега први пут као хусар представио, што се према њему није као отац показао, и онако није имао деце, да му је рекао: „синко, ја немам ближег до тебе, ти си слеме моје“, онда би он за њега

у ватру скочио, ал овако правио му хладне понуде, празну заштиту, што и туђин чини, ил из сујете, ил из достојанства, па тако је и чика Јоса као туђин говорио; његове господствене речи нису га огревале, јер он није дошао код њега да проси, могао је сам, што но кажу и на леду живити. Мора да се чика стидио, што је синовац као прост каплар к њему дошао, и канда је то какав грех, што није из академије, но као прост војник у војску стао, на што је вољу имао.

Сав живот Решпектов већ је од детињства огорчен, па мора у том огорчењу и скончати. Шта му хасни сад чикино наслеђе.

Аница је све и сва чинила, само да му здравље поврати. Она се нада и царској милости, јер у првој ствари био је невин а у другој је у фурији убио. Већ се преправља да иде самом цару, да поднесе молбу ради помиловања, само да мало оздрави.

Кад би напољу опет буна била, па да може на коња сести, оздравио би и скинуо би и сам окове, ал овако не.

Решпект не оздравља.

Ево баш оно писмо, што сам га добио од пријатеља, и овако гласи:

„Поштовани пријатељи!

Ваш рођак, Васа Огњан Решпект, умрьо је, и то од туберкулозе. Пред смрт на неколико дана, сваки дан сам га походио и бавио сам се код њега по могућству. Исповедио ми цео његов живот, доиста изванредан живот и сажаљења достојан. Имао је у депозитуму три хиљаде форината, и то је оставио његовој супрузи, Аници, тестаментално; но каже ми аудитор да тај тестаменат не ће ништ вредити по супругу, јер не може да докаже да је венчан с њоме, и тако ће се то нарушити, и тај новац родбина ће добити, јер на таку робију осуђен, изгубио је по закону право тестаменат правити. Он је за живота преко аудитора истраживао, као и супруга му, да докаже, да је венчан у С. ал том патеру нема више ни трага, умрьо је, па нема нигде ни у записнику каквом трага, ваљда се у рату све изгубило. Доста то, да Аница не може то да докаже, па се тако узима, канда нису ни били венчани. Но то би била велика срамота по целу родбину, кад би се ко тог наслеђа примио, а лишио Аницу, која је њега тако љубила, и са безпримерном оданошћу и пожртвовањем њега у свим невољама до последњег часа верно служила. Умрьо је као јунак у нашим рукама, десна рука у Аничиној, лева у мојој руци, а очи управљене на Аницу, и последња му реч била: „Анице!“ Не могу вам описати у свему тај жалостан

призор, — Аницу и Решпекта; никад тог изванредног човека заборавити не ћу. Збогом!"

Ето, то је Васа Решпект.

Не ћу га ни ја заборавити, и то ће моја брига бити, да од родбине нико ни паре не узме од наслеђа Решпектова, но све мора доћи у руке дивне, племените Анице.

Решпект је био човек од калибра једног Крастинуса, који у битци код Фарсале са сто двадесет својих ветерана реши се да битку против Помпеја започне, и окренув се Јулију Цезару, рекао: „данас, војводо, ил ћеш ми живом, ил мртвом захвалити", и јуриш, и заплете Помпејеву војску, да је Цезару прилике дао душмана смождити, и нашли га мртва, са сабљом у устима.

Или од калибра једног Мансдорфа, који у тридесетолетном рату, у Задру, наместити се дао, самртно већ болестан, међу два топа, и тако, држећи се руком за топове, издане.

„Да је отац био мало мекши, а мати мало строжија, боље би било."

„И опет вам кажем, то је Васа Решпект!"

Једни повичу: „Mordkerl!"

Јанаћ Сарајлија: „Бе аферим, то је делија!"

Јаша Игњатовић

ПОРЕЗА

покушај за студију

La théorie des Impôts est la véritable législation du peuple.

Mirabeau.

III

ГЛАВНО НАЧЕЛО ПОРЕЗЕ

„Il n'est pas juste que tout le corps souffre et que son économie soit troublée, pour mettre un de ses membres plus à l'aise que les autres."

Vauban.

Из онога што смо до сад изложили, видело се да је пореза, као друштвена установа, освештана историјом, да је увек постојала, и да је толико исто стара колико и сам човек друштвени. Али све ово троје није ни најмање довољан разлог да је одржавамо, ако је разум не оправдава. Но далеко од тога, на против, ништа се не оправдава тако савршено љутом логиком факата и њихових последица.

Праведност и корисност порезе огледа се у начелу у дефиницијама њеним.

„Приходи су државни, вели *Монтескије*, део који свакп грађанин даје од својег имања, да би имао сигурност од другога и да би га мирно уживати могао."[1]

По овоме, пореза је основана у интересу оних који је плаћају, или бар тако би требало да буде. Но, на жалост, ваља признати да је у прошлим вековима бивало са свим друкчије: главари народни, не водећи бригу о добру оних који плаћају

[1] *Esprit des Lois*, liv XIII. ch. I.

и о јавној сигурности, старали су се само како ће више опељешити поданике у корист своју. Томе су сведок трошкови њихови: Енрик III троши четири милијона ливара о свадби својега љубимца Жоајеза; Мазарен издржава своју фамилију из буџета, а себи прибира блага на три стотине милијона динара; Лујн XIV зида госпођи Монтеспан замак Клањи, за 2,861.728 ливара; тај исти троши на Версаљ више од милијарде. „Вас дижу у небеса, пише му добри *Фенелон,* што сте превазишли величину својих преходника, тј. што сте огулили читаву Француску.“[1] Сам *Ришље*, онај крути и силни свештеник-државник, мора с ужасом да призна да се народ не порезује, него да се пљачка (Le peuple n'est point taxé; il est pillé).

Међутим увек се налазило писаца који су ударали на овако чудовишно разметање. Али тек ново доба имало је срећу да му тужбе буду саслушане и доле и горе. *Монтескије* је био један од оних великих првака који су први формулисали права начела порезивања и одредили под којим је условима пореза праведна и друштвена.

„Ни у чему не би требало да има више памети и мудрости, него у распореду с оним што се узима и што се оставља поданицима.

„Јавним приходима не треба да је мера оно што народ *може* да дâ, него оно што он *треба* да дâ. Па и кад се мери по ономе што он треба да дâ, опет ваља мерити према ономе што је кадар увек да дâ.“[2]

Ово је заиста једно од најлепших правила што их има наша наука; оно одређује у начелу количину порезе. Народу нису потребни тако велики јавни приходи, који би гутали све приватне приходе, те да тако држава, једина богата у сред општег немања, буде приморана помагати свакој невољи, коју је сама проузроковала.

„Да се боље определе ови приходи, вели опет *Монтескије,* ваља имати на уму потребе државне и потребе грађана. Не треба, ради уображених потреба државних, дирати у праве потребе народне.

„Уображене потребе државне јесу потребе страстӣ и слабостӣ оних који владају. Често су они, који су били на управи јавних послова, мислили да су државне потребе потребе њихових малих душа.“

[1] *Proudhon, P.—J.* Théorie de l'Impôt, p. 31.
[2] *Esprit des Lois,* liv. XIII, ch. 1.

Ово су били прекори које је заслуживала пореза прошлог века, и под које врло често потпада и пореза нашега века.

Пореза је нешто више од просте економске размене између државе која чини услуге, и грађана који плаћају те услуге: она је управо социјална веза између чланова једне општине, она је данак који грађанин даје својим суграђанима, она је његов прилог, она је потврда његовог права учешћа у грађанству, она је оно што га чини човеком.

Без друштва, ми нисмо ништа: кад би нешто једног дана нестало политичке организације, не ове садашње, — јер мислити да ми држимо да је ова без мȃна, значило би бедити нас, — него кад би је апсолутно нестало, тако, да сваки од нас, изгубивши језик и сваки други начин саопштавања своје мисли себи равнима, падне у дивљачку осаму, — онда би био крај човечанству које би ишло натраг к животињи. Веза тесне узајамности веже нас једне за друге и сједињује и саме појасеве једне с другима: све што јесмо, ми смо то постали у след социјалног рада и утицаја наших предака на нас; све што имамо, ми то имамо по сили оних способности и оних добара, која су нам они предали.

Ова вечност утицаја социјалног, ова општа узајамност не може се одржати друкчије него порезом, то јест прилогом свију на добро свих. Производ порезе, то је фонад социјални, то је општи приход који једини даје могућност чудесима што их чине удружене силе.

Ми смо дакле сви дужни порезу, и то порезу од свега што имамо: од наше личности, од наших умних способности, од наших сила физичких, па и од спољашњег наставка нашега бића, који зовемо: наша добра, наша својина. Инглизи зову имање једног човека способношћу његовом. Ништа тачније ни егзактније! Јер то су спољашне силе додате у помоћ унутрашњим силама, удови који продужују или допуњују удове наше, органи који довршују или помажу органе наше, то је увећање сила наших и наше моћи за радњу.

Дужни смо дакле порезу тако исто од имања као и од личности своје; али смо је дужни само лично, па макар је плаћало само имање, или снага, или способност наша.

Ми дакле одмах у почетку пресецамо једно питање, око којег се води велики спор, тврдећи да пореза треба да је у начелу лична, а не стварна. Држава не треба да зна ни за што друго него само за чланове своје; они су јој једини одговорни личношћу својом, а њихова добра нису ништа друго него материјална кауција одговорности њихове.

Ваља дакле наћи дефиницију порезе.

Монтескијева је добра у начелу; она је понајбоља од свих које знамо, али је опет непотпуна. Дај да потражимо другу коју, која би у исти мах изражавала и право државе и дужност грађанина, и цељ порезе и општа начела примене њезине.

Отац садашње економије политичке, *А. Смит*, овако дефинише порезу: „Пореза је јаван приход који народ, из својих посебних прихода, даје суверену или држави.“ [1]

Ово се, по школској логици, зове дефиниција ствари, а не дефиниција идеје. Веран својој експерименталној методи, Смит казује само факат, не тражећи му разлоге.

Жан Батист Сê не иде даље од А. Смита. „Пореза је, вели, онај део производа једног народа, који део прелази из руку приватних у руке влади да подмирује јавне трошкове.“ [2]

Д. Стјуарт Мил, један од најсилнијих умова, налази за добро уздржати се од сваке дефиниције, па се пушта одмах у истраживање правила, на која ваља пазити у порезивању. [3]

Жозеф Гарније, један од најновијих финансиста, налази да је пореза „део који сваки грађанин прилаже на трошкове јавне службе,“ [4] и по томе се слаже са Смитом и Сеом.

Де Парје, министар и сенатор Наполеона III, вели да је пореза „намет који држава удара на имање или рад грађана да подмири јавне трошкове.“ [5]

Баш као што је и било у ствари!

Али ваља знати да је било време кад је овај господин имао мало друкчије мишљење о порези. 1848. као народни посланик у републиканској скупштини, *Де Парје* овако дефинише порезу: „Пореза је цена заштита коју држава даје добрима грађана“.

Разлика између ових двеју дефиниција само је разлика између посланика народног и министра Наполеоновог.

Тирго, не знајући шта треба да је пореза, него само шта је била у његово време, вели: „то је намет који удара сила на слаботињу.“ [6]

Мирабо, напротив, тражећи шта треба да је, зове је „зајам којим се од друштва тражи заштита, услов који сви намећу свакоме.“ [7]

Већ у овој формули питање права извија се из питања факта. То је за то, што је *Мирабо* живео у прозорје наше велике епоке, која се почела појимањем теорије правде, и која се не ће свршити док је не види у практици.

[1] *Wealth of Nations*, bo. V, ch. II.
[2] *Traité d'Économie politique*, p. 502.
[3] *Principles of Political Economy*, bo. V, ch. II.
[4] *Traité de Finances*, p. 15.
[5] *Traite des Impots*, I, p. 5.
[6] *Girardin*, L'Impôt, p. 193.
[7] *Adresse aux Français sur la contribution patriotique.*

Ди Пијнод, чувен финансиста француски, формулише порезу овако: „Део што га сваки улаже у општу касу, да би осигурао мирно уживање својих добара и поштовање своје личности.“ [1]

Емило де Жирарден, славни публициста, тражи цељ порезе у једној од последица њених, па вели: „Пореза треба да је мера богатству.“ На другом опет месту овако: „Пореза јесте и не треба да је друго шта него цена осигурања, коју плаћају сви чланови једнога друштва које се зове нација, да би осигурали себи потпуно уживање својих права, јаку заштиту својих интереса и слободну употребу својих способности.“ [2]

Овакву исту идеју имао је и *Сили*. „Пореза је, вели, улог сваке индивидује у друштвени живот да би имала учешћа у добру његовом.“

Љути критичар свију доктрина економијских, *Прудон*, тврди да је „пореза размена“ и да „држава чини своје услуге по цену која је стаје, без икаква прида... l' état donne des services et le contribuable des écus.“ [3]

Ја се дубоко клањам *Прудону*, шта више, ја имам, као што веле Французи, извесну „слабост“ за њега, али, при свем том, ја сам слободан мислити да ова дефиниција његова није потпуно праведна. У порези, доиста, има размене, али, као што је напред речено, она није потпуно размена, за то што није акат; пореза је само цена услуге која је примљена у размену.

Међутим ваља признати да је *Прудон* први изнео у својој књизи да пореза, по правди и модерном праву, није ни трибут, ни кулук, ни кирија, ни награда, него плата за услуге која треба тек да се одобри, и коју не може ударити никаква друга власт него представници народа.

Професор Др. *X. ф. Шесл*, у Берну, даје оваку професорско-немачку дефиницију: „Пореза је онај принос, који јавна управа, ради опште цељи, силом узима од појединих, који немају за то никакве накнаде“ — бар ја сам овако схватио овај варварски стил: Steuern sind solche durch die öffentliche Verwaltung für Zwecke der Gesammtheit zwangsweise von den einzelnen erhobenen Beiträgen, denen eine bestimmte Gegenleistung nicht gegenübersteht[4].“

[1] *De la Monnaie, du Credit et de l' Impôt*, p. 70.

[2] *L' Impot*, p. 229.

[3] *Théorie de l' Impot*, p. 43.

[4] Чланак: *Die progressive Besteuerung* у Zeitschrift f. d. gesamm. Staatswissenschaft 1875 p. 276.

Наш министар финансије, Г. *Чед. Мијатовић*, даје од прилике онаку исту дефиницију као и Наполеонов министар: „Пореза је, вели, законом опредељена сума економних добара коју државлянин редовно даје држави ради намирења потреба државних."[1]

Ако ишта друго, овој се дефиницији не може одрећи бар то, да је министарски комотно осечена.

Паскал Дипра, публицист и представник народа, дао је ширу и праведнију дефиницију порезе, дефиницију која обухвата све пређашње, а сједињава у себи право с фактом.

„Пореза је, вели он, онај део личних данака и давања сваке природе, коју је сваки грађанин дужан друштву у размену за услуге, које од њега прима."[1]

Но и ова формула још нас не задовољава; ми ћемо да је допунимо формулом Г-ђе *Роајеве*:

Пореза је део моћи производиље, у форми личних услуга или данака разне природе, коју сваки грађанин дугује друштву у размену за услуге које је примио, прима, или ће их примити учешћем својим у друштву, и у име отплате зајма којим су прошли појасеви задужили потоње појасеве.

Овај је данак за свакога обавезан и личан по мери способности његових. Он треба да је довољан да одржи стање социјално на ступњу цивилизације до ког је дошло, и да му да могућност да може још боље напредовати.[2]

По овој дефиницији, ништа није праведније од порезе: она је услуга која се плаћа, дужност која се испуњава, дуг који се одужује. Никакав трошак не ће бити кориснији, само ако се терети, као и благодети његове, праведно поделе, то јест ако разрезивање порезе буде без мане.

А у овом разрезивању, више или мање правичном, и у постављању буџета прихода и буџета расхода, и леже управо мане системе финансијске једног народа. Но мане овог последњег могу бити тако велике, да према њима ишчезавају и најнеоспорније врлине првога.

Потражимо дакле правила доброга реда и правичности финансијске.

---

[1] *Наука о државном газдинству*, стр. 135.
[1] *Conférences sur l' Impôt*, Lausanne, 1860.
[2] *Théorie de l' Impôt*, I. 27.

IV

ЈЕДНАКА ИЛИ СРАЗМЕРНА ПОРЕЗА

La solution du problème de la perequation générale, ou égalité proportionelle des charges publiques, est encore à trouver.

Comte de Chabrol.

Има неколико начела која су постала класична у науци финансијској. Још како их је први пут формулисао *Адам Смит*, тако су их доцније примили сви економисти после њега, не променивши ништа у основу саме мисли, него тек нешто у спољашњој форми.

Ових правила има четири. Ми ћемо их изложити редом као што су постављена, и промотрићемо их упоредо с другим формулама, које се у неколико разилазе од њих, или их објашњују, или пак допуњују. За сад износимо само прво, основно, правило, тако звани *канон* порезе, а на другом месту имаћемо прилику и остала правила да претресемо.

„Сви поданици дужни су давати на издржавање владе у најправеднијој сразмери са способностима својим, то јест у најтачнијој мери према приходу који уживају под заштитом владе... Пазити или не пазити на ово правило, то је оно што ја зовем *једнакост* или *неједнакост* у разрезивању порезе.“[1]

Ово прво правило јесте главно правило. Оно је темељ свеколикој системи.

Ж. Б. Се предлаже општију, али неопредељенију формулу правде. По њему, „најбоље су оне порезе, које се најправичније разрезују.“[2] Правичност коју *Се* појима, не иде просто на сразмерност између терета и моћи, него управо на прогресивност.

У осталом, ни сам *Смит* не јазби се од ове идеје; он вели на једном месту да је право да богати сносе трошкове друштвене по способности својој, и још нешто више одозго. Па чак и *Монтескије* вели, „да би оно тек била неправедна сразмера, која би се у длаку држала сразмере имања.“[3]

Џон Стјуарт Мил, напротив, устаје свом силом против прогресивног порезивања. Он иде тако далеко да сумња, да ли неће бити правичнија и апсолутна једнакост порезе, не гледајући на способности, него ли сразмерност њена.

Пред нама је дакле једна од најважнијих проблема финансијске науке, питање о главном начелу порезивања.

[1] *Wealth of Nations,* II, bo. ch. II.
[2] *Traité d' Économie politique,* liv. III, ch. IX, p. 513.
[3] *Esprit des Lois,* liv. XIII, ch. VII.

Једнакост, вели *Мил*, треба да је правило у свима стварима државним: па зашто онда да свак плаћа по способностима својим, то јест једни више, а други мање, а не по закону апсолутне једнакости? На ово питање сам одговара, да држава тражи једнакост жртве, а не једнакост праве вредности: то ће рећи да порезу ваља тако удесити, да теглити опште трошкове не буде једноме теже, а другоме лакше.[1]

Овај аргуменат има неку силу; али би му се могло забавити да се мера те жртве не може баш тако апсолутно одредити. Једна иста сума нема једну исту вредност и за тврдицу и за раскошника: тврдица ће, и кад је богатији од раскошника, и мању суму с већом муком да плати. Мера жртве зависи дакле од врло разних узрока: зависи толико исто од осећањâ, од страсти, од карактера личног, колико и од самог имања и богатства.[2]

Осим тога, овај аргуменат Милов, у крајњим последицама својим, говори у корист прогресивне порезе, коју он неће; то је контрадикција у његовој економској доктрини. Није ли овде добро применити начело Монтескијево, и тражити од грађанина оно што треба, а не оно што може да плати?

Други опет веле да свак треба да плаћа држави према услугама, које му она чини. Они тврде да је заштита личности и имања једина цељ влади, па према томе онима који имају више, и заштита је потребнија колико за њихова много већа добра, толико и за личности њихове, које су изложеније мржњи и зависти, па зато треба више и да плате.

Да већем имању треба и већа заштита, то је разумљиво. Али да су и они који их имају више изложени злочиним покушајима, то већ стоји под питањем; више се напада на њихово имање него на личност њихову, и сразмеран број убистава богатих људи није већи од броја убистава између нижих и равних. Једна је само ствар јамачна, а то је: да су људи који су, било имањем или влашћу виши од других, више и зависти људској изложени. Али откуд управо та завист коју побуђују, ако не отуд што су за дуже времена привлачили на се сву заштиту социјалну, на штету велике већине која је остала без довољне заштите? Јер нико се не може обогатити друкчије, него, бар сразмерно, на штету некога другога.

Не, и они који имају мало, и они који немају ништа, — сви они потребују заштите државне. Онима који немају ништа није,

[1] *Principles of Political Economy,* II, bo. V, ch. II, § 2
[2] *Royer,* Théorie de l' Impot, I, 33.

до душе, потребна заштита против лопова и убилаца, који грозе онима што имају; али њима је потребна заштита против наследног немања њиховог, против незнана њиховог, против моралне и умне немоћи њихове, која им смета да се подигну. Њима је потребна одбрана од злоупотребе силе, што је даје богатство умно и материјално.

Кад би свак плаћао према услугама које му чини држава, и које су му потребне да не би сваки дан стрепео од јаче силе непријатељске, онда би сиромах плаћао не само онолико исто колико и богат, него још можда и нешто више од њега. Ова назови теорија правичности допела би, доследно изведена, то, да највише терета сносе баш они, који су најмање у стању да себе помогну и заштите.[1]

Против овог закључка, тако чудног, тако парадоксног, да свак плаћа према заштити коју потребује од државе, говори један моћан разлог, а то је: да је та ствар практички немогућна. Само од оног може се тражити који има, и само зато што има: иначе би било противно разуму да оно што је праведно буде практички немогућно.

Но осим овога до сад изложеног има и други разлог зашто треба да плаћа само онај који има.

Свако имање, па чак и свака природна способност коју има индивидуја у друштву у коме закони владају, не треба сматрати да је стечено силом зáкôнâ неограниченог антагонизма, него силом уредаба друштвених које ограничавају тај антагонизам, а то ће рећи заштитом државном и услугама њеним у прошлости; то је дакле дуг који пада на онога који има, на онога који ужива неко одликовање.

Без закона друштвеног, ово нагомилање веће или мање неједнакости било би немогућно. Стечено имање било би расточено у руку оног наследника, који не би био кадар да га одбрани. Оно је дакле тек под заштитом закóна могло прелазити с колена на колено и множити се у корист њихову.

По овоме може се рећи да је свако имање, свака способност економна или природна, у неколико производ игре слободних сила, али много више производ законите заштите.

Овај закон социјални потврђује се фактом. Ни у једног дивљег или полудивљег племена, које је до сад познато, није нађено ни сопствености, ни сабрана капитала. Нема државе, нема сигурности, нема имања: ово су три корелативне последице.[2]

[1] *J. St. Mill,* Prin. of Pol. Economy, II, bo. V, ch. II, § 2.
[2] *Royer,* Théorie de l' Impot, I, 39.

Из свега овога јасно се види да је имућнија класа више дужна друштву од сиромашније: ова дугује само за садашњост, за услуге које јој се сваки дан чине; она, осим дуга садашњег, има и стари капитализовани дуг. Друштво има пра́во да се сматра као интабуланат на имању њиховом. Чим неко стече имање, друштво постаје поверилац његов, јер оно му је све дало. Ми долазимо дакле приро́дно на закључак, да би једнакост плаћања порезе била страховита неправичност и права неједнакост, и да је истинито начело *Адама Смита*, да сваки грађанин треба да тегли терете друштвене по могућству своме.

На тај начин, више класе одужиће свој дуг, или бар платиће интерес на њ; они, који имају мало, и платиће мало; они који немају ништа, не ће ни плаћати ништа.

Сваки грађанин треба дакле да прилаже на економне потребе државне према економној способности својој, као год што је дужан да администратији државној, њеној умној и моралној управи, и њеној моћи материјалној помаже према умним, моралним и физичким способностима својим. И ту би доиста било место да се установи цензус изборни, да се одреди мера изборно́м праву грађана, које се свуда тражи; али сила самих ствари установљава ту меру и ако није записана у зборник закона. То се лепо види у демократским земљама, у којима су политичка права подједнако призната свима грађанима; ту их, при свем том, у ствари врши само мали број грађана. Лице, моћније и духом силније, привлачи око себе множину мањих и слабијих и управља њима по вољи својој: њихови гласови нису ни на што друго него да умноже и ојачају његов глас. Може се управо рећи да је у таквој влади учешће свакога не само сразмерно способностима његовим, него да је још прогресивно, и то у грдној прогресији. То је у осталом и са свим праведно: дух се распростире по оном истом закону по ком и светлост, која геометријски пушта зраке у простору.

Зашто дакле не би било тако исто и с учешћем економским или с разрезивањем порезе? Имање човеково, капитал његов, умножавају зацело његове производне силе више него у простој сразмери: ко нема ништа, тај и не може ништа; ко има нешто, тај већ може много; а ко има много, тај може све, или готово све.

Сад дакле није више питање само о томе, да ли ће се на грађане ударати пореза апсолутно једнака или релативно једнака, него о томе, да ли ће она бити само сразмерна или, поврх тога, и прогресивна.

О овој ствари, ми ћемо говорити у другом чланку.

Мита Ракић

КНЕЗ МИЛОШ

(Свршетак)

ДЕО ПЕТИ

Поље на Дубљу. Ноћ. Ватра.

I.

Молер и неколико сељака.

Молер

У мени, браћо, жуч би препуко
Кад слушам збора луда, манита.

Први сељак

Што велиш и јес тако, војводе.
За памет сада нико не пита,
Па нашто о томе и реч трошити?

Молер

Ал за што збориш, за што помињеш
Победе сјајне што смо добили.
Та то су, браћо, љуте поразе —

Други сељак

Мислиш на Љубић?
Бојиште и то ја сам залио,
Баш крвљу врелом мојих мишица.
Ја добро знадем цену победе,
И тубим добро колко лешина
Морава мутна собом понесе,
Док стиже гласак: Ћаја погибе.

Трећи сељак

Такова збора маните се сад
Ја друго мислим, друго премишљам.
Време је ово, браћо, досадно,
Скршених руку тешко седети.
На ножу рука ево следи се.
У пушци тане већ зарђало.
Докле ће народ овај трајати?

Четврти сељак

И мени време ово дојади.
Оћемо л дуго вако чекати?

Молер

Зар мене питаш, шта да речем ја
До воље стоји нашег војводе.

Други сељак

Ал наше куће, наша сирочад?

Молер

Мајушна сенко створа ништавог,
Помињеш кућу, твоју сирочад.
Све нек се сруши, све нек пропадне.
Нашто да живи? Је ли за свој јад.
Та реци само, јеси ли до сад
Ка човек, јунак кућу бранио.
Хеј, да је на том твоме ножу рез
Толико оштар као језик твој
Не би ми сада мозак мутно
Сулудним збором главе маните.

Други сељак

Ја реко само: кућа, сирочад —

Молер

Зар више вреди твоја колеба
И живот твоје жене, нејачи,
Нег један цигло доколичан ћев
Војводе нашег? —

Сви сељаци

И ми смо људи, крви имамо.

Молер

Ви нисте људи, ви сте мешине
Без капље крви, ви сте лешине
Што гоје земљу, где ће нићи плод
Да Милош збере што је посејо.
А вами —

Сви сељаци

А нами?

Молер

Пресудите сами.
Шест стопа земље биће доста вами.
Ал и с тим није усев скупљен сав.
Турци ће наше куће спалити.
И то је добро. Зар то није ћар?
На згаришту томе би ће добар жар,
Да чибук пали Милош војвода.

Сви сељаци

Ти крупно збориш — —

Молер

Та то је говор то је само реч.
Лубарде турске кад вас не плаше,
Зар да вас плаши моја цигло реч?
Времена има, биће прилике,
Видићеш и сам је ли обмана,
Што сада чујеш, што сад говорим.

Први сељак

Ми нисмо овој земљи пасторчад.

Молер

А ко то рече: да сте пасторчад.
Код других зала зар и такав јад
Образу вашем да зареже жиг?
Синови ви сте вашег оташтва.
На недри ове земље мучене,
Прве сте зраке сунца видели,
Кроз облак плави оштрих сабаља,
Што су их наши претци носили.
У љуте боје — страшне покоље,
А све са жељом да би синови
На гробу њином били слободни.

Четврти сељак

Све је сад заман, а што нисн пре
Зборио тако, ко што збориш сад?

Молер

Ни пређе, ни сад, ја ни сам рад,
Неслогом братском да величам
јад.
Ал време лети стић ће рукосад,
Ми ћемо скоро збрати плодове
Обмана наших, ја се не варам.
(Молер се замисли)

Други сељак

Какве ти мисли бере памет сад?

Молер

Ја? Ја мислим много, али — не.
Не мислим ништа, само гледам тек,
У модар пламен огња овога.

Први сељак

Па шта ти вреди сво гледање је л?

Молер

Мени? мени баш ништа!
Ал да је ветра, да је олуја
Шта мислиш, брате, ове варнице.
Какву би тада тек имале моћ?
Народ је видиш ка и ватра, гле,
У мирно доба, без олујине,
Светлуца, гори па се угаси.
А да је олуј, да је вихора,
Шта ватра вреди, тад би видео!

Први сељак

Долази неко чујеш, војводо?

Молер

Стражар се смено, а и ко би сад
Могао ноћу амо доспети?

II

Јусуф-ага неколико Турака за њима сељаци.

Сељак

Турчина овог сад заробисмо.
Баш у сред поља, ја их опази,
С опаком мишљу нами дођоше.

Јусуф-ага

Овакој војсци може л худити
Уморна снага?

Молер

Добро дошао!
(За себе)
Није обмана.
(Јусуфу)
Куда си пошо, куд си прегао?

Јусуф-ага

Куда сам пошо — добро сам дошо.
Је л ово војска, коју мори жеђ
За турском крвљу, турским сузама?

Четврти сељак

Ко тражи крви, крв и наћи ће.

Јусуф-ага

Ти збориш мудро, право рече сад.
На глогу руже ни су цветале,
Трагове крви сузе перу тек.

Молер

Ти тражиш, је ли, нашег војводу?

Јусуф-ага

С њиме би им'о нешто зборити.

Молер

(Сељацима)
Идите, браћо, страже видите,
А овог ја ћу сина царевог
Одвести одмах нашем војводи.
(Сви сељаци оду осим једног)

III

Молер

А одкуд ага сада долазиш?

Јусуф-ага

Баш преко Дрине а из табора —

Молер

Куршида паше, паше честитог,
Што је свој Босни глава поносна?
Е добро ми дошо, како у Босни?
Је ли све лепо, је ли мирно све.

Јусуф-ага

У цара здравље ко што ваља све.
Везира вака, као што је сад
Честити Куршид, није имала
Никада Босна, нит ће имати.
Он ме је посло рајн царевој,
А у стан војсци вође Милоша.

Молер

Када је тако, часа овога
У његов табор повешћу те ја.

Јусуф-ага

Причекај само да се одморим.
С дугога пута снагу сломих ја;
По лугу, шуми свуд сам тумаро
Од ока пушке да се уклоним,
Хајдука ваших

Молер

(Сељаку)
Иди војводи
И реци, да су Турци некаки
С поруком важном њему дошли сад
(Сељак оде)

IV

Јусуф-ага

Молере, како, јеси л спремио,
Што рече је ли све већ готово?

Молер

Све јоште није, ага, спремљено,
Ал биће само мало причекај.

Јусуф-ага

На тебе везир много узда се,
И ти си твоју заложио реч.
Да не ће бити какве преваре?

Молер

Неверу када и ти помињеш,
Шта везир може јоште мислити?
Причекај само — вељи послови,
Времена више а и већи труд
Траже ка жртве па да с доврше
Са срећом, славом што зажели груд.

Јусуф-ага

Везир ми рече: да ти поменем
Да је за тебе даре спремно:
Оружје, злато, коње арапске,
А по врх свега теби твојима,
Султан ће дати и кнежевску власт.
У, цара бићеш ти мушир први

Само нек падне, нека се смрви
Злокобни Милош.
Војска на Дрини стоји спремљена,
На мене чека, ил од мен' глас,
Сад реци, шта је, је л' све спремљено?

Молер

У војсци ја сам семе посејо,
Горак ће нићи за Милоша плод!
А и сам не ћу пожалити труд,
Да свршим дело што сам започ'о.
Кад буде време ја ћу доћи вам.

Јусуф-ага

И више биће но што обећах,
Послужи верно.

Молер

Ја ти обећах.
Живот ћеш сломит' али веру не.

Јусуф-ага

Помози само још да обманем
Дружину твоју, па је добро све.

Молер

Понуду твоју сви ће примити;
Слаба је војска, за бој неспремна.

V.

Сељак долази

Сељак.

Ево војводе!

Молер

(За себе)

Толика власт, толика част!
Е за то вреди да потече крв
Рођеног брата — то ли Милоша.
А шта је Милош? Он је војвода.
Па то сам и ја — ја сам војвода.
Ако је Милош више просуо
И крви, зноја, него што сам ја
За ову земљу, је л то заслуга?

(Мисли)

То је тек дужност, а заслуга не.

VI

Милош с неколико сељака долази

Милош

Које ли добро сада тражите?
Поруке какве мени носите?
Па и ти, Усо, амо похита?

Јусуф-ага

Баш право теби ево дођосмо.

Милош

Добро нам дошли.
Седите, аге, па се одморте.
Код вас је л мирно је ли здраво све?

Јусуф-ага

Е ништа више не мо'ш желети,
У цара здравље нами добро је.
А везир царев он не заборавља,
И на те а и твоју дружину,
С поруком лепом мене оправи.

Милош

Порука добра пријем наћи ће
У мене добар.

Јусуф-ага

То ти верујем.
Честити везир Босне поносне
И јунак добар, ти га познајеш?

Милош

Је л Куршид паша?

Јусуф-ага

Баш он је главом мене послао,
Да вољу царску теби донесем.
Везир на Дрини чека одговор
Са војском силном, све са соколи,
Босна их није боље родила,
Та то је срце војске цареве.

Милош

Што велиш да је војска бирана,
Све соко сами, то ти верујем.
Шта хоће везир? Кажи поруку.

Јусуф-ага

Он мало тражи — много не иште
У царској земљи свега обилно.
Што жели то је само ситница.
Везир се брине за те, војвода! —

Милош

Хвала на бризи — не тражим му дар.

Јусуф-ага

То је све поклон што ти пружа цар.

Милош

А то је, реци —

Јусуф-ага

Везир те зове да га походиш,
Да с њиме братску ти разменеш реч,
Да чујеш вољу силног падише,
Савет везиров — пријатеља твог.

Јован

(Дринчићу)

Е кад то тражи паша честити,
Не иште много, јер баш иште све.
Шта велиш сада је ли, Дринчићу?

Дринчић

Да ми крв није пала на очи,
Памет би моја дала одговор,
Све да се смејеш, драги пријане.

Јусуф-ага

Везир ми рече — воља царева,
Да царев мушир будеш овде ти,
И та власт твоја биће наследна,
И твоје даљне све ће потомке
Милости царске обасјати сјај.

Милош

На таком дару хвала велика!
Муширство за ме ненадан је дар.
Причекај мало да се размислим.
А што се тиче мога доласка,
За то сам спреман. —

Јован

Све је то само празна обмана,
Лукавство турско што је испрело.
Ал у те замке Милош не пада.
Честити ага, причу слушо си:
Глава на врату двапут не ниче.
А и да ниче, цене такове
Зар вреди само једна турска лаж?

Дринчић

Једном си срећно замке раскин'о
За новим мамцем потрчати сад,
Шта мислиш, народ шта ће рећи вас,
Турчину Милош када верује,
Турчина не зна и његову ћуд?

Јован

И то је богме врло опак суд.

Милош

А тај твој говор није посве худ.

Јусуф-ага

(Војводама)

И вами везир дар је спремио:
По један берат сваком војводи.

Јован

Шта вреди берат, крпа шарена,
Ни фишек њиме не мож' савити,
А ја ти не знам, ага, читати,
А главом мојом морам платити
Уздарје тако силног падише.

Јусуф-ага

Ти српску, брате, не разбираш реч.

Јован

Из турских уста ама никада!

Јусуф-ага

Зар није раја ова досада
Видела јада? —

Јован

Српски се јади никад не мере
Турским аршином. —

Јусуф-ага

Тврда ти је реч,
За меко срце тешко пријања.
О миру с тобом мучно зборити.

Јован

Не брин се, ага, усев бољи је,
Кад њива борбе крвљу с' залије.
А крви има, жиле погледај,
Та крв је ово, није вода, је л?
И ако брзо сад је не проспем,
Плет овај жила сав ће попуцат.

Јусуф-ага

Везир вам нуди и мир и част,
А с њиме славу, дуготрајну власт.
Поклоне примте није лоши дар,
Што везир вели, што вам даје цар.

Милош

Помињеш, ага, некакови мир,
Је ли то збиља, ил је само реч?

Јусуф-ага

Царева воља а што рече цар
То не сме везир никад порећи.

Милош

(За себе)

Мир земљи овој? Лепа понуда!

(Јасно Јусуф-аги)

Изгледа има, биће погодбе.

(Војводе се разговарају међу собом)

Јусуф-ага

Цар вами, рајн, нуди слободу:
Слободу вере, унутарњу власт.
Оташтвом вашим нека одсад суде
Судови ваши, ваше војводе.

Мутап

(На страни војводама)

Што бија снаге већ је пропало,
Војске је мало јоште остало;
У срећно доба понуђен је мир.

Милош

(Момцима)

Спремите коње а ти, Јусуфе,
Потеци одмах паши честитом.
Понеси собом моје поздравље:
Понуду прима Милош војвода.
У табор паши ја ћу одмах поћ,
Док сване само, докле мине ноћ.

Мутап

Шта рече, је ли, паши да идеш?
У турске руке? То не дамо ми.

Милош

Шта збориш је ли?

Дринчић

Лазар ти вели,
Што и ја мислим и сва дружина.

Сви

Не дамо не! Турчин лаже те!

Молер

Јусуф је поштен — каже истину,
Та сви га знате, зашто сумњате?

Јован

Све што ти велиш мало помаже.
Ко јамчи теби, мени, дружини
Да везир није слаго Јусуфа?

Молер

Кад везир каже, треба вероват.

Милош

Што рекох једном не ћу порећи
Па да бих знао да ће исећи
Одмах ме везир, не порекох ја.
На пут се спреми брзо, Јусуфе.

Молер

Тако и треба, то је достојно
Јунаштва твога, твога имена.
Турци кад нуде овој земљи мир,
Понуду такву ваља примити.
Ко хоће боја луда, манита,
Ено му шуме, ено планине,
Па нек се бије с вуци, међеди.

Добрача

Е ја бих тебе прво послао,
Да твојом ногом ти утареш пут,
И Куршид паши да пољубиш скут.

Јусуф-ага

То од вас везир богме не тражи.

Молер

Ако је воља само Милоша,
Уместо њега сад полазим ја.

Милош

Хвала ти, брате, хвала Молере.
Куршид ме зове и ја ћу му доћ!

Молер

(За себе)

Добро је дакле, све је готово,
Милош је пошо стазом клизавом!
Крвавом главом када удари
О тврди камен своје несреће,
Познаће тада своју обману.

Јусуф-ага

Све што сам вами сада казао,
Везир ће моју утврдити реч.
У здрављу, скоро да се видимо!

(Јусуф оде с Турцима)

VII

Милош

Сваки нек своме оде шатору.
Зором ћу ја се на пут кренути.
Што буде нужно да се припреми,
Са Турци сталан да се тече мир,
С вами ћу о том сутра зборити.

(Милош оде)

VIII

Јован

Шта мисли Милош, браћо, видите л?
Његова памет зло му светује!

Дринчић

Времена има да ометеш пут.
Ако реч нашу не ће слушати,
Памети своје савет примиће.
Хајдемо сада — људе спремимо,
Сви сложно сутра да се дигнемо
Противу нове турске завере.

(Сви оду.)

IX

Зора

Неколико сељаки долази, међу њима Вишњић

Први сељак

Погледај сунце како с родило,
Све ми се чини да је с постеље
Крваве ето сад се подигло.

Други сељак

И цвеће ово сад не мирише
Ка увек, браћо!

Трећи сељак

У цвећу задах крви осећам.

Други сељак

Е биће боја бити не може,
Срце ми вели, оно не лаже!

Трећи сељак

И треба једном, на што овај зев?

Први сељак

Сву ноћ ти нисам оком тренуо,
Уморан бејах ал немадох сна.
Све једно мислим: хоће л војвода
Повести скоро коло јуначко
Равницом Мачве, поља широка?

Други сељак

Шта чека сада шта ли премишља?
Ја не знам, брате, али овако
Скрштених руку седет не могу!

Први сељак

Османског скота проливена жуч
Душу је моју отровала већ.
И мир и нерад мрзак ми је сад.
Ја сабљу мрзим кад мирно стоји,
И пушке ове, ова плава цев,
Кад дарнем руком а не жеже прст
Са боја љута — бих је разбио!

Вишњић

Одморте, децо, мишце уморне;
Одмора ви сте заслужили сад.
Толико боја, толко покоља,
Ваше су мишце већ уморили.

Први сељак

Са тела руку сад бих осеко,
Када бих знао да је клонула.

Други сељак

Да маглу мојих мисли суморних
Вихором новог гњева разгоним,
Де, страче, сада твојим гудалом
Додирни жице танких гусала.

Вишњић

Кад народ плаче, зар да певам ја?

Други сељак

О боју рецн, боја жељни смо.

(Вишњић пева једну народну песму)

X

Један сељак долази

Сељак

О боју песме овде певате,
А Турци ето нами долазе?

Први сељак

Јеси л их твојим оком видео,
Ил сневаш боја па и помињеш?

Сељак

Коњаник један сад је дошао,
У шатор оде нашем војводи:
Што рекох вама то од њега чух.

Први сељак

За такве гласе бих те частио.
Ал биће части, ето прилике,
Турчин је био па и остаје
Крвава само, браћо, мешина.
Здравицу прву што ћу здравити
Из ове брате ја ћу мешине
У здравље твоје теби напити!

(Сељаци оду)

XI

Јован, Добрача, Дринчић, Мутап, и неколико сељака војвода

Нек буде само ко што рекосмо.

Добрача

Све ми се чини да бих могао
И моју главу пре променути,
Нег веру моју и задану реч.

Дринчић

Ферманѐ царске не тражимо ми,
Султанов берат нами не треба,
Ферман је, погле, цела Србија,
На њем је Милош исписао све
Сабљом и крвљу што је потребно,
Да ова земља буде слободна.

Добрача

Док главе носим, док је живота
Лажљива збора опак умишљај,
Што је се зачо сад у Турчину,
Не ће ме више преварити, не!

XII.

Милош долази

Баш тако рано на окупу сви?

Добрача

Не питаш, јесмо л и спавали ми?

Милош

Доба је дошло, а за дуги сан
Многом ће сада помрчати дан!

Добрача

И то нек буде, и то боље је,
Но живот лажљив, обманљиви век.

Дринчић

Што год ти речеш, што год учиниш,
Само да турска не чује се реч,
Да хори овде ка пријана глас,
Који су вољни да нам буду спас.

Милош

Шта мислиш знадем и доцне је већ,
Дођоше Турци да походе нас.

Добрача

А где су, реци?
На домет пушци јесу л стигли већ?

Милош

За оним брдом тамо смештени,
Чекају спремни да нас нападну,
Сваки сад војсци нека похита,
Тренут је један живота вредан.

XIII

Милош

Голема војска, гласник рече ми.
Кобан је ово освануо дан.
Сад ваља бират живот или смрт,
Средњега пута бар не видим ја.

(Чује се пуцањ)

XIV

Долази сељак

Сељак

На прве шанце Турци пуцају!

Милош

Шанац је дубок, брате, не брин се,
Лешина турских тисућ да падне,
Сву му дубину не ће напунит.

(Милош оде.)

X.

Вишњић и неколико сељака долазе

Вишњић

Реци ми, сине, је л то коњица,
Или су топи што сад долазе?

Сељак

Коњица сама као облак црн
На нашу војску, ево напада.
А оштре сабље као муње сев
Облака црног недра цепају!

Вишњић

Видиш ли, синко, нашег војводу?

Сељак

У првом реду с војском напада.

Вишњић

(Прислушкује)

Окршај јачи — неко узмиче!
Јесу ли Срби, казуј —

Сељак

Облак је дима војске застрьо,
Не видим ништа. —

Вишњић

Тешко и теби,
Кад оком здравим ништа не видиш.
Говори л срце? ил се следило?

(Турци бегају преко бине. Неколико њих сакрију се у један шипраг)

Сељак

Турци сад беже! Хајде, старино,
Уклон се мало, ту ћеш погинут.

Вишњић

Шта збориш, јадан, зар да бежим сад?
А сав сам живот мој жртвовао
За тренут само, тек да дочекам,
Да испред српских оштрих сабаља
Суноврат беже турске делије.
Ја не ћу маћи с места овога!

(Гледа и прислушкује)

Не видим пламен турских димлија,
Ни перчин згорен — чалме крваве,
Ал уво моје добро познаје
Клецавих ногу застрашени ход.
Ти иди, џинко, мени не требаш

(Сељак оде. Пуцњава)

Још пушке, топи громко пуцају,
Сабаља звека још не престаје.
Страховит бој — Боже помози!

(Вишњић оде.)

XVI

Први сељак

Шта мислиш, брате, за данашњи бој?

Други сељак

Саваком славом кад је довршен,
Веруј ми, брате, не бих жалио
У њему први да сам погино.

Први сељак

Турчин који оста тај је стигао
Већ преко Дрине својој кадуни.

Други сељак

И наше војске доста изгибе,
Ал турске више двапут толико.

(Чује се пуцањ топова)

Први сељак

(гледа на страну.)

На левом крилу започе се бој.

Други сељак

Тамо је Дринчић — немој бринути,
Јунак је вичан није првина,
Да сабљом данас Турке касапи.

(Јача пуцњава)

Први сељак

Хајдемо брже браћи у помоћ!

Други сељак

Кад тако велиш да те послушам,
Ал док ле стигнеш војсци Дринчића,
Тамо ћеш наћи место Турака
Тек само њине гојне лешине.

(Оду, с противне стране долази неколико сељака)

XVII

Трећи сељак

Е скупо овај стао нас је бој!

Четврти сељак

Јеси ли добро, брате, видио?

Трећи сељак

Око ме моје, браћо, не вара.
Први на коњу у бој полетих,
А шта би даље, не знам казати.

Четврти сељак

Облак је дима војску покрио,
Ништа ван огња нисам видио.

XVIII

Вишњић долази

И овај бој ћу сад да опевам.
Оваква боја само векови
Ко уздар дају вредном колену.

Трећи сељак

Цена је скупа ове победе:
Гласовит јунак данас погибе!

Вишњић

А који, рецп?

Трећи сељак

Молер војвода.

Вишњић

Е штета већа — воља божија!

Четврти сељак

Војсци је овој много вредио
И мишцом својом а и памећу.

XIX

Сељаци долазе

Први сељак

Е сада можеш мирно седити.

Други сељак

Скоро се не ће Турчин сетити
Дараји дође још у походе.
(поседају сељаци)

Први сељак

Ка нешто шушка?
(загледа око себе)

Други сељак

Нога ти свикла Турке да гони,
Па мислиш сви се у жбун сакрише.

Први сељак

Ма нешто јесте, уво не вара!

Други сељак

Од тутња топа зец се сакрио.

Први сељак

Па и зец није баш на одмет лов.
(оде у шипраг и загледа)

Други сељак

Е данас руке баш уморисмо.

Трећи сељак

Плен ће ти добро наградити труд.

Други сељак

И тога има, пустих димлија
Товаром можеш сада купити.

Први сељак
(у џбуну)

Стој — турска гадијо!
(Сви сељаци скоче на џбун, први сељак ухватио за браду *Али-пашу* и води га)

XX.

Али-паша

Ох, аман, синко — видиш седину!
Пусти ме мирно бар да изданем.
Стид ми је живот покосио сав.

Први сељак

Овамо, Туре, бар да познаш сад,
Како је тежак осветнички гњев.

Други сељак

Немој га мучит — да испразним
цев.

Први сељак

За њега фишек драгоцен је дар!

Али-паша

Седину ову што је покида
До сад је није злочин каљао,
Јунак сам био али никада
Зулумћар раје, сине, веруј ми!

Први сељак

Шта збори, чујеш, није зулумћар.
Јеси ли Турчин?

Али-паша

Турчин.

Први сељак

Е кад си Турчин — већ си зулумћар.

Други сељак

И зар би мого друго и бити,
Нег шуга, краста раје сироте?

Али-паша

Послушај, сине!
Ја нисам дошо земљу да пљачкам.
Воља је цара мени заповед,
Што цар ми рече морам чинити.
И ти си млађи твога старијег.

Други сељак

Дервишка посла сада остави,
Тај би ти знао много причати.
И на што збора дуги разговор,
Пресеци ножем нека буде крај.

Први сељак

Шта мислиш, је ли, да га убијем?

Други сељак

Та то је поклон јоште најбољи,
Зар веће части можеш пружити?

Први сељак

Кад тако велиш да те послушам.
(замане ножем)

Вишњић

Не, синко немој име каљати!
Јунаку српском није долично,
И турску крвцу тако пролити.

Први сељак

А шта ћу, старче, зар да трпим ја
И овде да ме кужи турски дах?
Нек и он падне, нека погине,
Мање ће бити за нас отрова.

Али-паша

За откуп главе благо нудим ти.
Шта хоћеш иштн, платићу ти ја.

Први сељак

Зар вреди блага твоја тиквина?
Дроњци би мого одкупит је ти.

Други сељак

И дроњка нема. Ове димлије
Погледај, брате, јесу л свилене?

Први сељак

(загледа)

Свилене јесу, нису пртене.
Е да су дроњци, ага честити,
Ми би се лакше погодили сад.

Али-паша

Паша сам, синко, војсци царевој.

Први сељак

Када си паша то је и боље,
И таквом госту спремићемо дар.
Опрости раји, раја сирота
Не може царски да те дарује.
Злато су наше и нашу свилу
Однеле давно турске спахије.
Путире свете ви отесте нам,
Коњима вашим да кујете ђем.
А нама само с коња липсаних
За наше гусле струне дадосте.
Сад прими, пашо, што ти пружамо.

(узме гудало и прекрха)

Паше се даве златним гајтаном,
Ми ћемо тебе струном парипа.

Вишњић

Не, синко, немој да ми оскврниш
То веље благо цела народа.
Да је крв Турска кад год канула
На недра звучна српских гусала,
И име твоје давно б' пропало,
И вера твоја, и сав понос твој.
Врати ми, синко, моје гудало,
Ту оштру сабљу којој не мога
Ни турски топуз отупити рез.

(сељак врати гудало)

Други сељак

(гледа на страну)

Неко је рањен — ил је погино,
Војвода биће — ево носе га!

(Сви се узбуне; неколико момака носе мртва Дринчића, за њима Добрача; сељаци приђу телу Дринчићевом)

XXI

Добрача

Положте тело храброг војводе,
Што ј'смрћу својом, крвљу витешком,
Слободе српске стабло залио,
Да цвати, траје, да род доноси
Далека што ће хранит колена.

Вишњић

И слава нова и нове жртве,
Такав је закон — воља божија!
Ал који јунак сада погибе,
Чије ће име од сад славити
Певаца српских одушевљен дух?
Чија ће дела од сад светлити
На небу српском вечном светлошћу?

Добрача

Дринчић је мртав — он је погино,
Када је Турке коњем погнао.
Најбољи јунак војске васцеле
Својом је крвљу данас купио
Победу, славу српском имену.

Милош, Мутап и неколико момака долазе

Милош

И опет више једна победа,
И опет једна више несрећа!
Ал ове жртве, ко ће платити
Јуначких груди племениту крв?

(пољуби га)

Први сељак

Ево ти овде погле, војводо,
Овога пашу што заробисмо,

Нек својом крвљу спере болове
Са срца твога, срца свију нас.

Милош

Какови паша? Зар сила турска
Толко је вами опчинила вид,
Те око ваше у свакој рђи,
Што носи чалму, паше назире?

Али-паша

И јесам паша силног падише!
Паша сам био а данас твој роб.
Несрећа моја донесе тај коб,
У место славе — сада окове.

Милош
(На страни војводама)

Прилика добра — красна залога —
Ил што је боље добар посредник,
Да њиме земљи утврдимо мир.
Турци кад чују нову поразу,
Пристаће радо на све захтеве.
Мислите л тако?

Сви

Другче никако!

Милош

Срби се нису у бој подигли,
Да оков стеку да с њим окују
Душмане своје. Тековина та
Достојна није једног народа,
Који је своје мишце знојио,
Газио крвцу, крвцу пролио
За узор душе — братство, слободу.
У овој земљи док Срба траје
Слобода биће сада и свакад
Човеку свакомъ гостољубља дар.

Али-паша

На збору таком хвала, војводо!
Али не за то што си мени ти
Спасао живот — шта живот вреди,
Који је пола у гроб ушао?
Хвала ти за то што очува част
Имену твоме, твоме народу!

Милош
(Момцима)

Однесте сада тело Дринчића,
На оном месту гроб му копајте,
Највише крви где је просулȁ
У боју овом јуначка му труд.
(Момци понесу тело Дринчића)

Кости јунака, што су сломљене
У овом боју, биће споменик,
Зборити што ће даљним колсима,
Витешка дела храброг Дринчића!

Али-паша

Јунак, кој, тако јунаштво цени,
Том славе не ће потамнити сјај
Док сунце светли, док света траје!

Милош
(Добрачи и Мутапу)

Спремите коње, момке одбране
Поведте собом, па да пратите
До Дрине новог госта честитог.
Најбољег коња соја најбоља
Подајте њему нека узјаши.
(Паши)

Задржи коња, то ти поклањам
И сабљу ову, нек те спомен тај
Сећа да с био рајин јёдном гост.
Није сад раја што је негда била,
Ни гвожђем више то ли личином
Јуначких мишца не веза јој моћ.
За пасом њеним сада су ножи
Челична кова, а не бритвице.
Оружје видиш што бедро кити
Раја га даје, раја поклања,
Јер крвљу својом доста стекла је.
Кад Дрину пређеш, кад се састанеш
С Куршидом пашом, ти му испричај
Све што си видо и што си чуо.
Хоће ли мира, примиħу му мир,
Хоће ли рата, ја ћу чекати
На овоме месту јоште који дан;
Не дође л брзо, с моји соколи,
И Дрину Милош пребродити зна!

Али паша

Алах је сведок, веруј, војвода,
Први што гласник Дрину преброди,
Куршида паше биће посланик,
Што ће мир твојој земљи донети.

Милош
(Пружи му кесу са златом)

За пут ти дајем, нек се нађе
За чибук, кафу, која парица.

Али-паша
(прими новце)

За сваку пару дукат добићеш.
Да си ми срећан, храбри војводо!
(оде с Мутапом и Добрачом)

Милош

Још само дан два овде чекаћу,
Не буде л какка добра изгледа,
Да с Турци сталан закључимо мир,
Дрини нам ваља брзо путоват:
У Босни бољи направићу мир.

(Оде)

XXII

Молер, Јусуф-ага и неколико Турака долазе

Јусуф-ага

Несрећи целој ти си, влаше крив.

Молер

Поштено моју одржо сам реч.

Јусуф-ага

Притворно штене кучке лајаве
Још кевће, кевће.
Знаш, једним само да ћу ударом
Прекинут лавеж гласа лажљива.

XXIII

Један Турчин долази

Турчин

Све је пропало —
Честити паша и он заробљен!

Јусуф-ага

Ох, бруке наше —
Нек твоја крв му оков олакша!

(убије Молера)

Лешину ову баците у шанац,
Нек псећим месом пси се почасте.

(Турци оду и однесу Молера)

XXIV

Два сељака долазе.

Први сељак

Рекоше овде биће војвода?

Други сељак

Причекај мало, ето војводе.

XXV

Милош с војводама долази.

Први сељак

Турчин је један сада стигао,
Крвавом пеном коњ је окупан,
С далека пута теби долази.

Милош

Шта ће, да видим, доведи брзо!

Јован

Опрезан буди!

Милош

Мислиш превара?

Јован

Турчину лаж је рана најслађа,
Она га гоји, она подиже.

Милош

Забреж и Љубић, а и Пожаревац
И Дубље већ су кобна поука
За турске паше, турске везире.
Време сад није да се лажемо.

XXVI

Улази Турчин и дубоко се клања

Турчин

Али-Марашли паше честитог
Пред тобом стоји сад најмањи роб.

Милош

Мани се турских тих доколица
Шта хоћеш кажи, брзо, говори?

Турчин

Марашли нуди свој Србији мир
У име царско, ево залоге!

(Преда Милошу бројанице)

Цар вам сад нуди да сте слободни:
Са земљом својом управљајте ви.
Крв нек је проста деце цареве,
А од сад треба да оружја звек
Веселе песме замени вам јек.
Војвода, теби Марашли нуди
И кнежевску власт — па од сад буди
Пријатељ цара, то ти тражи он.

Милош

Ко тражи да му будем пријатељ,
Готов сам увек да га послушам.

Турчин

Везир те моли да дођеш њему,
Да трајан с тобом уговори мир.

Милош

Када је тако, примам понуду.
Сутра ћу зором на пут кренут се.

(Турчин оде)

До сутра нека паша причека.

XXVII

Сељак

(долази)

Још један Турчин к теби дошао·

Милош

Посланик то је Куршид везира!
Доведи одмах,
Шта вреди снага овог народа
Видеше Турци, ал доцне по њих.

XXVIII

Јусуф ага улази.

За твоју славну чусмо победу
И нашу бруку разабрасмо ми.
Али-Мараша ви заробисте
И тиме образ окаљасте наш.
Нек вам је просто — такви ју-
наци
Славе су вредни — за њих сла-
ва је!
Куршид ти нуди слободу и мир
Слободу Србма — теб кнежевску
власт.

Милош

Обоје примам и залажем част,
Бранич ћу бити српске слободе.
Заклетви овој сведок ми је Бог!

Сељаци

Живио народ — живио кнез!
(Народ пева)

Напред —
Слобода српска није више сан,
Србија је први тек сунчани зрак,
Што ће донет *Срйству* и ведрији
дан.
Да разгони таму — петстолетни
мрак.

Напред, напред!
Тирана бесних влажи ето крв
Сваку нашу стопу, сваки нам гред
Напред, напред!
Почетак ово нашој је војни,
Та кужни задах још оставља стрв,
Лешина гњилих, тирана гојних,
Спраће њина суза, спраће њина
крв.

Напред, напред!
(Оду)

М. М. Максимовић

БУГАРИ И ЊИХОВА КЊИЖЕВНОСТ

II

У овоме чланку ради смо прегледати шта се зна о томе: од кад су Бугари у садашњим својим земљама, колико их је и где су. Ради јасности тога етнографскога прегледа ми ћемо најпре размотрити главне етнографске мене на балканском полуострву од кад памти историја. Тим ће се, осим одговора на горња питања, нешто светлости бацити на повод садашњега етнографскога састава ових земаља.

Прво етнографско стање, које се памти и од којега су останак садашњи најстарији седеоци полуострва, узимамо у доба македонскога краља Филипа и сина му Александра великог. У то време, осим Јелина на југу у садашњим њиховим становиштима, цело су балканско полуострво заузимала *трачко-илирска* племена. То су први становници ових и суседних крајева, о којима зна историја. Херодот их цени за народ најмногобројнији после Индијанаца. „Кад би се тај народ, говори он, управљао вољом једнога и кад би се одушевљавао сложношћу, био би непобедан, и како ја мислим, могао би бити најсилнији међу народима.“

Та *трачко-илирска* племена делила су се на три групе: *трачку,* на источној страни балканскога полуострва; *илирску,* на западној страни полуострва северно, и *македонско-епирску*, на западној страни полуострва јужно. Данас је науком доказано до изван сваке сумње, да су историјска имена народа, као што су Гети, Кробизи, Трибали, Мизи, Беси, Истри, Далмати, Дардани, Пеони, Јаподи, Либурни и др., која стари историци помињу, причајући о овим крајевима, припадала томе трачкоилирском племену и различитим његовим групама. Компаратив-

не студије о језику арнаутском (како га говоре Гге и Тоске); испитивање многих нелатинских особина језика румунског, неких нејелинских — језика грчког, и несловенских — језика бугарског а у неколико и српског, и на послетку свезивање и поређење свега овога са причама историјским — осветлило је, што је пређе било тамно, да су горње три групе трачко-илирских племена биле аријске лозе и да су стајале једна према другој у онаком од прилике сродству, у каквом су данас словенски или германски народи.[1]

У почетку III века пре Христа зна се, да су на ова племена напали Келти, који су, долазећи са северозапада, почели пустошење ових крајева. Неколико десетина година касније први таласи сеобе источних народа (племена финских, германских и словенских) потисли су ројеве германских племена правцем с истока на запад, пут ових крајева. И не слутећи шта се с истока спрема и почиње, с друге стране се из Рима дизала моћ ондашње јелинско-романске цивилизације и централизаторско-освајачка снага римске државе. По чудном титрању судбине, докле су ондашњи „варвари“ са севера и истока почели рушити ове крајеве путем борбе за опстанак, Римљани су их почели освајати и непокорна илирско-трачка племена истребљивати у име ширења своје државне и културне моћи.

Преко два века протезало се римско освајање трачко-илирских племена и покрајина. Намера му је била или *поромапити*, као што је срећно пошло за руком у Шпанији и Галији, или *истребити*. И један и други начин употребљаван је за сатирање трачких племена. Нове навале „варвара“ помогоше, да се што већма успе у овоме другом. С крајем четвртога века нагрћу и пустоше Вестготи, за њима чине то исто Хуни, за овима Остготи, те се нов ред пустошења, војне и међусобног сатирања и искорењавања продужује преко сто година, тако да је од првих и побеђених и победилаца мало трага остало.

Јер тим свима олујама потиснути и узнемирени почели су се и Словени кретати из својих дотадашњих станишта у пространим околинама целога карпатскога погорја. И њихове су се гомиле кренуле пут питомога балканскога југа, на који су тада биле навалиле толике хорде. Али докле келтска, германска, хун-

[1] Види: *Шафарика* Starožitnosti III. § 20; *G. v. Hahn*, Albanesische Studien I; *Miklosich*, Die slavischen Elemente im Rumunishen; *Гильфердингъ*, Древнѣйшій періодъ исторіи Славянъ, Вѣстникъ Европы 1868; *М. С. Дринов*, Заселеніе балканскаго полуострва Славянами; *K. J. Jireček* Djejiny národa bulharského; *Roesler*, Romanische Studien.

ска навала бише и прођоше — словенска, нешто другарица, нешто последница њихова, оста после њих, те по узроцима географске близине својих извора јача и гушћа од њих свију, трајаше све до половине седмога века. Најновија истраживања променила су и расветлила досадашње мишљење о насељењу Словена на ово полуострво.[1] Сад се утврђује мишљење, да се тај догађај није у целини догодио већ само довршио V—VII века, и да је трајао све од III до VII века. Извршивање се пак водило различним начинима и приликама, које је пружало оно мутно доба. Но ипак остаје истина, да су главне навале биле оне из VI века, које су силно поткрепиле пређашња рећа насељења. Последица свега тога беше са свим промењен етнографски састав полуострва. Након више од пуних седам векова борбе и мутљавине беше маса насељена балканскога не *трачко-илирска* као пре тога, него *словенска*.

У то време дакле, рецимо у почетку VIII века, *уз* ову словенску масу насељења и *кроз* њу могли су се разликовати:

а. Останци старога трачко-илирскога племена и то у два облика. Једно су ратоборна арнаутска племена: Геге (илирске) и Тоске (македонско-епирске групе), која су у планинском западном крају полуострва до данас сачувала обележја старе народности трачко-илирске. Друго су *пороманена* трачко-илирска племена, којих је било највише на северној страни балканскога полуострва, где су се с римским насељеницима измешала. Од ових су садашњи Румуни[2] и Цинцари. По њима су се прозвали или су им некад и припадали *Власи* (пастири) наших старих споменика.

б. Останци германских и финских навала, колико их се мање више задржало.[3]

в. Колоније грчке, које су се непрестано паштиле, да у својим рукама задрже владу, коју су Римљани над овим крајевима основали. Византијско или источно-римско царство преу-

[1] Знаменито је горе поменуто дело ученога Бугарина М. С. Дринова и Јиречка, које је управо последња реч у томе питању.

[2] Кад су Римљани Дакију (предео међу Дунавом, Тисом и Дњестром) коју је Трајан с великом муком освојио, око половине трећег века напустили, превео је Аурелијан цело тамошње римско насељење у Мезију, т. ј. северо-источни крај садашњег балк. полуострва. Касније су Румуни наново населили се на сад. седишта. Миклошић и Реслер у горе наведеним делима.

[3] Дринов, горе наведено дело 142. И Аспаруховн Бугари, који су, проваливши 679, словенска племена на истоку балканскога полуострва у једну државу под својим именом стопили, па се после и сами пословенили, јесу један од тих остатака.

зело је ону ролу, коју је на се узео Рим још пре сеобе народа, још при освојењу трачко-илирских земаља.

У томе је етнографска и политичка ситуација, у време пре него што су се почеле образовати државе бугарска и српска.

Са образовањем бугарске и српске државе словенска племена, која су населила балканско полуострво, усредсредила су се око те две целине. Као што је обично при сродним и тако мало различним етнографским стихијама[1] као што су српска и бугарска племена, уплив, моћ или раширеност једне или друге целине није могла остати без уплива на етнографску ситуацију друге. Останци старога етнографског стања и првобитне поделе словенских племена, насељених у овим крајевима, ишчезавали су већма и већма под све јачим упливом државне снаге и хришћанско-књижевне културе најпре бугарско-словенске а по том српско-словенске, привијајући се једној или другој целини. Тога ради нових седам векова словенске борбе око усвајања тадашње јевропске културе и око свога државног организовања наспрам вечно супротних тежња византијских није могло проћи без икаква уплива на етнографско стање, које је могло владати у почетку XV века. Било би од превеликог интереса сазнати етнографско обличје тога времена, али за то немамо на руци никаквих удесних извора.[2] Међу тим навала турска долази, да к тадашњим етнографским стихијама дода још један посве стран, и да својом туђинском владом и освојењем на ново ускомеша стихије, које су се једва почеле таложити. На полуострву завлађује нова борба са завојевачем — на смрт и живот. Свакоме је познато, како је последак тако дуготрајне борбе, осим придоласка стране етнографске стихије — ново мутљање, сељење, пропадање, мењање места, промена или управо пропаст иназадак један пут стечене културе. А све то и у далеко мањој размери показује знатан уплив на етнографске одношаје колебајући их и нагонећи их, да нове међусобне положаје заузимљу.

Према овој историчкој перспективи приступићемо прегледању онога што говоре књижевници о броју и о седиштима Бугара у данашње време. Уз историчке одношаје толико мућене и поколебане, као што видесмо, влада у савременим одговорима на горња питања највећа разногласност. Узрок је томе, као што

[1] Потврда ових речи моћи ће се наћи у трећем чланку, који ће говорити о народним умотворинама.

[2] Млади испитивач југословенских старина К. Ј. Јиречек у своме делу Djejiny národa bulharského обећава „народописни преглед полуострва у средњем веку," но то још није публиковано.

ћемо на крају видети, крајњи недостатак систематично прибиране грађе.

Тако данас, по најновијим писцима позната статистика Бугара износи бројеве од 2 до преко 6 милиона. Први од тих бројева припада српском статистичару В: Јакшићу,[1] други чешком писцу „Научнога словника."[2] Некада се тако мало знало о броју њиховом, да је Шафарик у својој Geschichte der slav. Literatur 1826 ценио их само на 600.000. Доцније у своме делу Slovansky národopis, Prag 1842, он их већ рачуна на 3.500.000, умеравајући А. Буе, који је, путовавши 1836—38 по Турској, осекао број Бугара на 4,500.000. Некакво службено турско бројање од 1844 год. нашло је Бугара у Турској 4 милиона. Један писац у Wanderer-у од 1864 бр. 63 налазио је да Бугара у Турској има 6,030.000 а свега с онима изван Турске 6,620.000. Други опет мало познији у листу Politik (1865 бр. 155) спомиње, да „по најновијим статистичким извештајима живи у самој Бугарској, Тракији и Македонији 5,875.000 Бугара."[3]

У Mittheilungen der kais. und kön. geographischeu Gesellschaft in Wien, 1874. XVII стр 287 стоји, да Бугара у Дунавском вилајету и изван њега има $3^1/_2$ милиона по бројевима сад. митрополита Рушчучког. Убичини и Лежан осецају број њихов на 3 милиона, а франц. писац Dumont на 4 милиона.

Бугари обично пристају уз број „Научнога словника"[4] Каниц, који је након дугих студија пре неколико месеца издао први део свога опширнога дела о Бугарима, осеца цифру Бугара на *близу шест милиона*[5] С овим ћемо упоредити што би изашло према најновијој светској статистици Брема и Вагнера die Bevölkerung der Erde, 31.[6] По томе делу област Једренска броји 2,471,906 станов., област Дунавска 1.617,418, област Солунска 1,237.338. Ако узмемо, да у области дунавској живи три четвртине Бугара (с обзиром на Добручу), у области Једренској

[1] У његовом спису »О племенномъ составѣ населенія въ княжевствѣ сербскомъ. Сптбргъ 1873," стр. 4 по том по непосредном саопштењу у делу E. Brehm und H. Wagner Die Bevölkerung der Erde, 1874 стр. 31.

[2] *Slovane* кн. VIII Prag 1870. Од тога чланка изашао је исте године хрватски превод у Загребу. Пре тога у чланку Bulhari, кн. I. Prag 1860.

[3] Чланак Брадашкин у Književniku II. 1865, 231 стр.

[4] М. С. Дриновъ, Погледъ врьхъ происхожданье-то на блъгарскія народъ. 1869 стр. 88 узима 6 милиона.

[5] Donau-Bulgarien und der Balkan. Leipzig 1875, 88.

[6] Бројеви су узети из службене комуникације, коју је аустријском министарству спољ. послова послао мајор Хеле, придодани аустријском посланству у Цариграду.

да их је две трећине и у области солунској толико исто, онда добијамо цифру, која прелази 3 и по милиона.

Bulletin de la Société de géographie de Paris 6. serie, T. III 1872 донео је као communication du ministère des affaires étrangères, direction des consulats et affaires commerciales цифру Енгелхара, који је недавно био француски консул у Београду. По његовом бројању било би Бугара $4^1/_2$ милиона. С тим се бројем слаже A. Synvet, chargé du cours de Géografhie au Lycée Impérial du Galata-Seraï који број Бугара осеца на 4,300.000.[1]

Кад се измеђ себе спореде извори, који би по свему требало да су најпоузданији, јер према њима, какви су такви су, сви путнички исказиваља да остану као голе личне импресије, види се, каква забуна влада у овој ствари, и како се за научно поуздано мишљење не може нигде наслона наћи. Тако на прилику служблени извори од 1871, саопштени мајору Хеле, износе за Бугарску (дунавски вилајет) број од 1,617.418. A Synvet у своме Traité, који у предговору каже, да је дао првенство служденим изворима, где се год могао њима послужити, цени становништво истога вилајета на 3,000.000. Међу тим прошле године држан је у Бугарској попис 20 Септ. 1874, по ком је изашло 1,141,051 мушких становника, што би свега 2,282.102 душе износило. За једренски вилајет мајор Хеле меће број 2,471.906, а Synvet нешто јаче од 1 милиона. Насељеност по миљама у цифрама мајора Хеле износи на квадратну миљу за Једренски вилајет 2169, за Јањински 2151, за Скадарски 1013, а за Дунавски 960, што тешко да ће одговарати стању ствари. Из тих узрока неће се никад моћи тачно размрсити питање о броју Бугара, све докле правилно статистичко бројање не разагна садашњу нејасност. Но према свему горе показаном држимо, да ће изаћи као истинито оно у чему се највише различитих писаца слаже, а то би био број око $4^1/_2$ милиона.

Мало је мања разногласност у другоме питању, које је с овим првим у свези, а то су етнографске границе бугарске. И овде ћемо прећи сва главна мишљења. Тако Вук Ст. Караџић у „Ковчежићу" (1849) граничећи Србе не говори ништа за источне границе после Тимока, осим што каже на истом месту, да се „управо још не зна докле Срба има у Арнаутској и у Маћедонији." Даље прича, како се на Цетињу разговарао с двојицом

[1] У своме делу Traité de géographie générale de l'empire ottoman. Constantinople 1872, стр. 61. Дело је то посвећено султанском принцу Јусуф-Издину.

људи из Дибре, који су му казивали „да онамо има много српскијех села, по којима се говори српски онако као и они што су говорили, т. ј. између српскога и бугарскога, али опет ближе к српскоме него к бугарскоме."[1] Хиљфердинг у своме путовању (Боснія etc. VII.) поставља јужну границу Србима наспрам Бугара венцем Шар-планине, који чини развође међу Моравом и Вардаром. До источне границе не допире његово путовање. Но и он мало даље жели, да би се испитале јужне долине Шара „ради српских населбина."[2] Фр. Брадашка, који је у „Književniku" II. 321—348 пажљиво прегледао до тада познату етнографско-статистичку литературу полуострва, овако бележи границу међу Бугарима и Србима: „западна граница бугарскога народа може се по прилици означити Тимоком ријеком и међом српске кнежевине, онда буг. Моравом, Шаром планином, горњим Вардаром и охридским језером." С тим се слаже у главноме и Лежан, само што у њега Бугари преко тих међа нешто северо-западније иду у главноме линијом на Тимок, Ниш, Призрен, Охрид (Ethnographie de la Turquie d' Europe, 29). Каниц још није издао белешке о својим етнографским посматрањима. Но он у уводу свога горе помињатог дела наводи, како у простору с десне стране Нишаве и Тимока имају само *четири* чисто српска места међу бугарским насељењем. Његова бугарска маршрута има у осталом као западну границу предео међу Нишавом и Моравом. Ту линију, у главноме управо Б. Моравом, и Шафарик 1842 у своме Národopisu узима као западну границу Бугарима, па

[1] Лежан на својој етнографској карти бележи српска острва у горњој Дибри до Охридског језера, по том источно око Преспанског језера, и мало око Битоља. У осталом о томе ништа не спомињу ни Верковић (Описаніе быта Болгаръ населяющихъ Македонію. Москва 1868) ни A. Dozon Rapports sur une mission littéraire en Macédoine, Paris 1874, ни Јиречек (Djejiny.) Сами бугарски писци говорећи о македонском дијалекту истичу неке особине, које су србизми. Тако К. А. П. Шапкарев (Читалиште II. 7. 315—320) помиње, да у охридском речи *суд* и *судија* само тако гласе на супрот другим речима те врсте; даље да по Македонији у part. praes. act. место *шт* долази глас као *ћ*, да место *жд* долази као *ђ*. То бива и у другим речима (веги, плеки, свѣки, тугь, тугина, рогенъ). Место Българин говори се по многим местима Македоније — Бугарин, које је такође србизам. Спорадичних оваких примера има прилично и у песмама бугарским купљеним по Македонији.

[2] Овим населбинама има и историјске потврде. Приликом кад је Душан по првом рату с Грцима узео од њих град Прилип, дао је он цркви трескавачко многа села, међу којима је Кльүчие, за које се изреком у његовим хрисовуљама говори, да га је населио *свети краљ*. Гледај у Даничића Рјечнику под горњом речи. Црква трескавачка и многа од тих села могу се наћи и сад на Кипертовој карти у горама више Прилипа.

прелазећи горњем Вардару повлачи је даље на запад до Охрида и неког дела Дибре, савијајући је на Костур, на Катраницу и Вардар-Јенице пут Солуна. На овоме крају можемо се послужити граничењем Верковића,[1] који од Костура претежно словенско насељење меће низ реку Бистрицу на Саћисту и Кожане све до у залив солунски. Од Солуна иде та линија северно на Кукуш, одакле се у главноме повлачи источно на Серез. Од Сереза иде даље источно држећи се планина, а остављајући приморје, готово правом линијом на Фери (Буру). Одатле иде планинским венцем на североисток па низ реку Арду у околине Дренопоља, од којега маса бугарскога насељења правилно држи огранке Балкана до самих обала Марице, водећи ту линију скоро са свим источно, с малим скретањем на север, на Василико на Црном мору. На истоку Бугаре опет одвајају од мора населбине што грчке што турске, којих у Подунављу у Добручи у веома знатном броју има.

То су у крупним линијама границе бугарске, одмерене према стању садашње етнографске литературе о Бугарима, колико је нама приступна била. Не иде у задатак овога нашег посла обзирати се на поједине групе веома с другим народима помешане или изоловане.[2] Целокупна дакле маса бугарскога народа држи се Балкана и његових јужних и северних огранака, силазећи венцем Рилских и Родопских планина у Македонију и примичући се самоме приморју Егејскога мора. Окрајци те масе чудновато су измешани с Турцима, Грцима, Цинцарима, Арбанасима, а на истоку са Србима, што чини крајњу забуну у етнографским извештајима, нарочито, кад се измеђ себе упореде. Ову незгоду још већма и хотимице умножавају Турци насељавањем Татара и Черкеза око граница Србије и по Бугарској, све у интересу своје угњетачке политике, која као мòра у сваком погледу притискује народност красних балканских предела.

На послетку жао нам је растати се с предметом овога

[1] Нар. песме мак. Бугара. Београд, 1860, III.

[2] Тако их има велики број, око 70.000, около Болграда и Кагула у Молдавији и Бесарабији у маси, осим што их расејаних има на све стране по Влашкој. То су насељења позијега доба, слична сеоби Срба у Аустрију. Она су почела после 1750 и трајала су до нашега времена. Потпуну поуку о овим насељењима може радознали читалац наћи у „статистическом очерку“ А. Скаљковскога „Болгарскія колоніи въ Бессарабіи и новороссійскомъ краѣ. Одесса 1848.“ Што се тиче изолованих колонија интересно је, што се чита у горе наведеној књизи Брема и Вагнера (стр. 32) по службеном извештају пруског консула од 6 Септ. 1870, да у санџаку галипољском међу 155.000 становника има 20.000 Бугара.

чланка, не обазревши се још један пут на тегобе и недостатке, који питање о етнографији балканскога полуострова остављају готово без литературе. Тачних и систематичних опширних испитивања нема никако; пространих карата нема у толикој мери, да су у последње време железничким студијама откриване картографске новости у најкрупнијим стварима, као што су правци планинских ланаца и извори река. Што је за етнографију још најгоре, сви значајнији подаци долазе нам од странаца. Међу тим при ниском стању домаће научне литературе и при распаљеним разним партајским страстима на домаћим се податцима осећају неки и неки недостатци јаче него игде. Ретки су, који нису прозелити за једну или другу страну. А за прозелитизам не могу рећи колико годи политици, али могу потврдити, да је веома штетан науци. Довољно, да прозелитизам изводи на среду, гледишта, којима се питања већма бркају него што се могу расветлити.

Једно такво гледиште јесте историчко, којим се и српски и бугарски, а колико чујем и грчки писци радо служе. Чак и гдекоји румунски писци преувеличавају број сународних им Цинцара преко сваке мере. Држећи се тога гледишта и према њему стања обично за народни прозелитизам најповољнијег освојења (грчкога, бугарског или српског) одређују се границе народности с натезањем правих дефинитивних начела или насупрот њима. Међу тим не треба сметати с ума, да је освојењима време прошло, и да данашњу политику могу корисно управити само реални сувремени етнографски одношаји. И етнографско опредељивање данашње може бити *тачно* само ако се чини без икаква обзира на прошлост, с граматиком и дијалектологијом у руци. Но баш за такав посао као да има најмање као што треба скупљених података и по својој деликатној природи има и он својех тегоба, које као да су нарочите словенском земљишту придељене.

Одношаји географског суседства међу словенским језицима имају нешто што у очи пада. Покрај тога, што сваки словенски језик има пуно ситних дијалектичких особина, има међу њима нека поступност сродности и удаљености, и чудновато се један у други преливају без јасно пресечених граница. Тако хрватски западни дијалекти (чакавски и кајкавски) ближе су словенскоме него српски, а ближе српско-хрватскоме него словенски; бугарски западно-јужни дијалекти ближе су српскоме него источни а ближе источнима бугарским него српски; словачки је ближе југословенским и руским дијалектима него чешки, а ближе чеш-

коме него ови; малоруски је ближе пољскоме него руски, а ближе руском него пољски. Таким је карикама везан међу собом словенски свет, и отуд није чудо, што његова племена толико споре међу собом о границама својим, кад се још сетимо, да племенска и индивидуална особеност нигде није обдарена толиком тежњом за своје одржање колико у Словена.

Срби и Бугари, осим што их веже тесно национално сродство, уз то су и једне вере, и с тога је у етнографији српској и бугарској најделикатније питање о источним српским и западним бугарским границама. Како су добро знане разлике међу оба језика, ни ову ствар ипак не би било тешко расправити, кад би било довољно прикупљених података за тачно опредељивање. Ти би подаци били народне умотворине, и то нарочито *проза њихова*[1], и ваљало би, да су забележене од урођеника са стенографском и уједно с филолошком тачношћу. Али те грађе или нема, или — и колико је има — оскудна је, нетачна и непоуздана. Са главним зборницима бугарских народних песама нису ни садашњи бугарски књижевници задовољни, а недостатке филолошке транскрипције ми ћемо имати прилику да на другом месту покажемо. Овде хоћемо у свези с питањима, о којима је реч, да напоменемо један од најбољих зборника, Чолакова Българскый народенъ сборникъ. I. Болградъ 1872, који је етнографији и дијалектологији бугарској учинио знатну услугу, што је песме поређао по пределима, из којих су. Но с колико је критике и тај скупљач радио, види се из овога. На стр. 343 наштампао је под три нумере (94, 95, 96) шест са свим српских, малко на бугарски занесених песама, стрпавши под број 94 као једну песму *три*, а под бр. 95 *две*. Ми ћемо узети од сваке по две три врсте *како је у њега*, нека би се могао свак сам собом уверити о истинитости наших речи:

Тако под бр. 94 пише најпре:

Развивай се ружо по градине
А зеленый байракъ у планине
Да сакупимъ наймлади войника и т. д.

и то је једна у нас свакоме позната песма, за тим под истим бројем долази као наставак горње песме

Самъ се за Юза по Дунаву вози[2],
Самъ се вози, самъ се Богу моли:

[1] Особине бугарске у многоме јаче искачу у прози него у песмама, које су сачувале језик више мешан са старијим облицима и у толико ближи нашем.
[2] То је: Сам се Јоза по Дунаву воза.

Даи му Боже іочи соколове
Да отлѣтимъ іу Беога-града,
Да отлѣтимъ іу срьбске іордіе и т. д.

и одмах за тим све као једна песма:

Іечемъ жела Косовска дѣвойка,
Іечемъ жела іечмомъ говорила:
Я те жела а я те не ѣла,
Векь те ѣли вси сватовски коня.

Под бр. 95 долази ово:

Цьрна горо пуна си ты лада,
Сьрце мое юнцъ повише съ яда;
Ядъ ядуемъ, никомъ не казуемъ,
Нѣмамъ майку, да ю се пожалимъ и т. д.

а за тим

Да зна зора що е милуванье,
Не бы зора за нокь осванува
Докъ се драга съ драгомъ не налюби, и т. д.

Под бр. 96 долази

Що се сіа у при зоре [1]
Тамо доле у горе?
Дал' е сѫнце, даль е мѣсецъ
Дал' су сяйне дзвѣздице?
Нит' е сѫнце, нит' е мѣсецъ,
Нит су сяйне дзвѣздице,
Векь су ону бѣли двори
Давидове у гори. [2]

И то је све што има у одсеку „Отъ Нишско-то окружіе"! Из то неколико врста види се и транскрипција и језик и свеколика уредникова непажња и недоследност.

Докле је така грађа коју пружа бугарска књижевност, и докле и у српској књижевности немамо ништа боље од Милојевићеве радње, о којој смо сами на другом месту (Гласник 38, 329.) имали прилику говорити, дотле ћемо једнако припадати на обавештење оскудним извештајима странаца, а патити се са својим незгодама у ономе што је нама самима најближе. Јер може ли бити горе осуде за нашу радњу ове врсте, него да ми од странаца учимо оно, чему, по најочевиднијој природи ствари, треба ми њима учитељи да будемо?

Ст. Новаковић

[1] Што се сија у прозорје.

[2] Ово није ни народна него књижевна песма, која је из „лире" ушла у народ.

КАЊОШ МАЦЕДОНОВИЋ.

Прича паштровска из петнајестог вијека

На сред приморја опћине паштровске има једна мала лука, пусто жало, коју људи и дан данашњи зову дробнијем пијеском. То је земаном бивало мјесто гдје се народ купио на збор и на одлуке, кад је та опћина слободно и неодвисно управљала сама собом.

Четири суђе и дванаест властела, од сваког племена по један човјек, слободно и на пореће изабрани, сједили би под једном међом врх пијеска, а остали домаћини један до другога по пијеску, и ту вијећали и судили о најважнијема пословима. Један вјешти писарчић сваки би пут записао у једну велику књигу што је збор закључио, или суђе осудиле.

Сваке године о видовудне, у пучини љета, бирала је скупштина отворито суђе и властелу; предавала им законик, староставник, књигу и сребрни печат; а они би се клели скупштини да ће неумитно судити, а законе и одлуке зборске вршити.

Кад их гладне године 1423 почетком травња премами и превари поморски војевода Бембо да се својевољно метну под закриље крилатога лава светог Марка, да их тобож Турчин не опржи, уговоре писмено на дробноме пијеску, да ће им се оставити у свој цјелини староставник, и да им се не ће узимат никакав порез, ни данак новчани ни крвни. Не питај ме како је Венеција своју ријеч одржала, и како је мало по мало крњила и стригла ове уговорене слобоштине; то знаш сам, или се лако досјетити можеш. Као момак, хитар а лукав, кад се облијеколи и окојаси младој и невјештој цури, ова јадна попусти мало данас, мало сутра, док му робињом постане, пак му већ не одриче ништа.

Један дан прољетни на главној скупштини, коју су сазвали

суђе и властела на обичном мјесту од правде, да подјели пресушено полуже, дође на искуп у доцније и Кањош Мацедоновић, човјек ниска струка, али жив и ћеперан, да би се на игли вртио. Мач о пасу а челенку на глави, викне: „Помоз Бог браћо!“ Он је скоро походио Млетке, за то се сви с њим поцеливају и загрле; а кад сједе, почну га суђе распитивати о Млецима и о гласовима што је тамо скупио и амо донео.

— Имам да причам доста, ако ви не досади слушати, рече Кањош. Како сте чули, ја превези зимус нешто трговине у Млетке, и напуни брод, као око, уљем, вином, лојем и чапрама. Кад дођем тамо, навале на мене жбири да ме глобе и гуле. — Од сваке сто перпера да даш тридесет светому Марку, рече глава од жбирâ, а један што нешто нашки натуцаше, додаде — а нама сувише пиће.

— Гдје тридесет на сто, ако Бога вјерујеш! то је половина кад проесапим муку, дангубу и бродарину. Свети Марко, хвала му и слава, нити једе ни пије, а ја сам се предао дужду да му тобож не давам ништа, него да му руку целивам, а он да ме брани од Турчина.

— Јефтино ваистину, рече жбир, кад није друго него да му руку љубиш — пак се поче смијати и ругати. И тако ми данашње царице нећеље, како ми бјеше ђаво попио свијест, да не умаче у двор, хоћах га мачем предвојестручити, пак му дужду моја мука на част а њему, скоту, пића за довијека. Те ја онако помамљен по граду обијај и вратоломњај док ме добра срећа нагна на једнога Доброћанина. Поведе ме да пишемо жалбу у једнога ћелавца, који ми узе дукат да напише на педаљ артије моје бôле. — Стани, рекох, не хитај, да ти казујем разлоге, а он мени опрхо: — ја знам боље кад спавам него ти кад се разбудиш. Пак ме не хће чути, но затвори махом врата. Довати ја оно зло писмо, те ме поведу с њим у једну велику кућу, и реку да чекам. Чекај, чекај, три дебела сáта, док ми се од јада сави туга. У неко зло доба отворе се врата и испане један хромац у зеленој хаљини као гуштерица. Узе ми артију из руке, стави на нос наочаре, пак тек је прочита, рече: то нијесу наши посли него хајде од куда си дошао. — Викнух: а чији су за ране божје, што ме мучите? — А он се не окрену, него онако храмљући пут врата, прожвака: Четрдесетине. — Помислих, који ће их ђаво скупит на једно, док ми вођа каза да су вазда на искуп — него, рече, хајде док се не разиђу. — Кад дођи тамо, викну стража: — не суде дáнас него на прездан, дођите сутра раније. — Смрче се, а ја не јео ништа, но се напунио јада од грла

до димања, пак ми се дроб натегнуо да прсне. Те ја баш онако без ишта у постељу. Ђавољи један сан сву ноћ, него се обрћи и преврћи до зоре. У свануће устах; обађи Млетке с краја на крај, већ је сунце скочило три копља, а град пуст без људи; јер тамо свако спава до подна; кад мркне објед ују, а пред зору лијегају. Нађох на Бога вођу, те ја с њим код четрдесетине. Уђемо у двор и чекамо у првој одаји два дебела сата, док дође један човјек у црној хаљини и капи, хћах рећи да је редовник. Приступим и дам му оно писмо, а он мени: — данас имамо много навалице, него дођи преко сутра — а понесе писмо. А сад? Те ја преко сутра, чекај опет три сата пред вратима, и додијах Богу, молећи га да ми не преврe, док се једноме слуги дожали. Ужегне у једну собу и доведе једног човјека сува а висока, као да су га из гроба вадили. Донесе збиља ону жалбу несретњу, и написа под њом пет шест ријечи, пак ме оправи на другога, а други на трећега, док се овај трећи такну душе — а што нијеси, рече, дошао, прије код мене, него се снујеш по граду, као лепир око свијеће. Пак и он у потоње оштети: — дођи, рече, сутра да те о најмањој отрсим, јер се данас тај пôсао одоцнио. Те ја сутра, кад ли га није, него су пуста врата затворена. Куца, буса, не озива се пилата душа. Чекам ту до мркле ноћи, док ми се поче мозак у вртолац окретати. Онако јадан и тужан, стиснем и пођем у једну крчму да се тобож у вину разаберем. Таман да заложим нешто меса, пуче вика и треска по крчми. — Што је људи ново? — Зло, рече један Брачанин, да не може горе! — Да ну причај, чоче, да и ја знам! — Стаде Брачанин да приповиједа како се нека чочетина фурландска одметнула дужду и поаинила. — Шатор је, рече, разапео на једној острвици у сред града, брани га вода одасвуд, и зове дужда на мегдан, ако му не изађе или заточника не пошаље, а но да му преда круну и кључеве блага светога Марка, и јединицу кћер у жену. Остадоше Млеци под харач — рече смијући се Брачанин: заточника није, а дужде клонуо годинам и срцем, готов је да се освати Фурланом и да му преда господство. — Пак се у оволико града не мога наћи дужду заточника? — реци ја. — Не, бога ми, ниједнога — одговори Брачанин — свакому је меко пред собом. — А да ја видиш колишни сам, а рад бих се с њим обисти. — Стану они људи да се брукају, видећи ме шаку јада, но један који ме све гледаше рече: — не мјере се људи пêђу по срцем и памећу. — И овај ме пратио све до конака, и свијем путом испитивао и искушавао ко сам и од куда.

У јутро таман се обуо, eвo човјек по мене: „Хајде викну,

зове те суд.“ Помислим зове ме они што ме јуче превари. Кад ми у суд, кад ли је то друга и пространија кућа; стубе од мрамора, а стубови високи као топола. Уљезем у дворану, кад ли сједе три старца иза једне црне завјесе; гдје да свијећа не гори не би се виђело ништа; а пред њима златни крст. Питају ме од куд сам и што млитам по Млецима. Ја им кажем све редом као сад вама, док ме један прекиде: — не питам те за те беспослице (чуј, беспослице!), него што си синоћ у крчми дробио? — Ја кажи све право и реци: — ја нијесам дробио, ни пијан био, него лијепо говорио, љепше него ви сад. Док — један од њих смекша: — а би ли се збиља међу вама нашло вјерне слуге да прегне мријети за дужда? — Би стотина, реци ја.

Они се дадоше нешто у шапак, док опет проговори онај исти. Ево ти писмо да продаш трговину слободно без царине. То се неко с тобом шалио, али ћемо му ми казати како треба да поступа с Паштровићима кад довезу трговину; и ево ти десет дуката дангуба; а дођи сутра рано овђе, јер ћемо нешто зборити, немој у вече триста а у јутру ништа. — А ја њему: нећу вам, господо, новца ниједнога узети, кад сте осудили да се жбир шалио и да ми шалу плати. Идем сад за послом, а ето ме сутра чисто код вас.

— Продам трговину за готовину, а опремим после; кад сутра на суд; кад ли ме чекају сва три од зоре. Даду ми сточић да сједем и донесу кафу од по оке Помислих да је вратим као мито, но ми се учини стидно, те је посркам до дна. Поче један суђа: — Би ли се ти похватио да понесеш својој браћи дуждев поздрав и милост, и нека му пошаљу заточника да убије једнога вјетрогоњу, о којега није дужду достојно каљати руке? — Одговорим ја, да бих био готов понијети милост и поздрав честитог дужда својој браћи, кад бих чуо из устију истога те речи. „Што пак тражите дужду заточника да му одметника посијече, ја мним, да кад није дично да се с њим дужде сијече, да му није ни дично слати мјести себе другога, јер су то двије срамоте.“ Виђе суђа да не угонета, пак ми рече: — Ти ниси добро схватио, него дођи сутра у подне у дуждеве дворе, да те изведемо пред дужда, да му се поклониш и наук примиш.

Ја се сутрадан ођени доламом зеленом од кадифе, што сам лани у Дубровнику кројио; јечермом и докољеницам у чистој срми, што сам љетос добавио из Скадра; припаши мач вуковац у сребрнијем плочама, што ми га је ђед у Шпанији куповао; а стави на главу челенку цариградску, а на челенци перо

лабудово, скоро моје висине. Кад у одају дуждеву, али ту господе као пљеве, сви ођели свилу златом везену. Приступе слуге и допрате ме до господе. Сви се око мене окупе као тице око ћука, да ме гледају и хаљине пипљу. Ах леле да бјех височији! У тому се растворе једна велика врата и изађе један ђед, сијед као овца. Ево, викне, дужде! Кад збиља по за њим чепукајући испаде дужд. Тек га виђех рекох у себи: овај не може ни репа вући камо ли да мегдан дијели. А он право на мене, куцне ме по рамену и довати десну руку, као да смо се сто пута гледали и заједно ручали. Окрене се к једному од оне господе, који бијаше најприкладнији, те стаде с њим, да говори на по гласа, нити могах чути нити разумјети, док овај господин поче са мном нашки као ја, и ћах рећи да заноси которски. — Честити дужде преведре власти, рече напорито, даде ми препоштену поруку да ти његове ријечи протумачим, срећан си ако их примиш! Он и с њим сва господа, поштују у твојој браћи, која су од скоро прибјегла под сјен крилатога лава да избјегну јарму турскому, једног од највјернијих народа који су сретни живљети у овако богатому и праведному царству, гдје је Бог столом сио. Сад је куцнуо угодни час да дјелом потврдите ово дуждево мнијење. Хоће се дужду заточника да изађе на мегдан једној смушеној и неваљалој рђи, којој је омрзло живљети, пак ради да се грдилом овјековјечи. Могао би дужде наћи среда, своју замјеницу, не једну но триста, пак какве замјенице, да се земља тресе! Но је дужде одбио све просиоце, јер жели твојој браћи, скоро посињеној, отворити пут славе, поштења и неумрлости. Пођи дакле што прије дома, повеси браћи својој поздрав, и милост дуждеву, и нека му пошљу бржебоље заточника њему пристојна стасом и јунаштвом, који ће им, ако да Бог притврдити дику и срећу.

Ја се поклоним до црне земље и рекнем у себи: лијепо ли ова господа мажу и шарају, а дужду: да ја ни најмање не сумњам да ће ми браћа драговољно и радосно прихватити тако племениту част и послати дужду јунака њему достојна.

Ћаху да ми даду пудбине не знам колико дуката, но ја одбијем и кренем из Млетака на чисти понедјељник. Сад се посвјетујте мудро, хоћете ли и кога слати пак што му да Бог и стара срећа.

Један од властеле, што није никад оком тренуо колико је Кањош причао, поче први:

— За времена предаје, ја сам се залуду борио и пријечио из петнијех жила, да се прођемо тијех лацмана, јер сам одиста

знао да вам с њима погодба не помаже. Да не би Фурлана, што је ставио Млетке у козји рог, плати Кањош тридесет на сто и пиће, или би залуду по Млецима удара до ускрса од немила до недрага, да се она фукара с њим руга. Онда сте говорили: спржи ће нас Турци. Но које ће вам јаде помоћи Млечићи на сухом крају кад провале Турци с истока преко Арбаније? Не хћаше ли бити боље да смо држали за једно уже с осталим Србима и бранили своју неодвисност на шиљку од мача? Видите ли Дубровчане, како се мудро одржаше, а бојанције нијесу чисто? Сад посјеците Фурлана, као да оперете магарцу реп, него што ћете боље притећи узду; до године опет ћете давати мрнаре и царину, а жалбе ће вам прймати као ону Кањошеву. Противили се? разваливће вам то кућа при мору, и пуштат Турке да вас згњече! Наш су староставник признали девет царева римских и цариградских, од Дукљана до Костадина. Потврди га папа римски и онај Лујо Маџар што нам посијече четрнаест стотина глава за голијем врхом. Потврдише га цареви и кнежеви српски од Немањића до Бранковића. Да сте мене чули и Млечић би га потврдио без предаје. Да нам они отворе пут слави и поштењу! Толико им га Бог дао дома! Него чујте барем сад дође згода да поправимо погрешку и да се тијех лажица опростимо. Пошаљимо дужду заточника, нека најприје прекине уговор и предају; нека обећа да ћемо вазда и у свакому рату бити дружина против некрсту, али да их за господаре не ћемо док један од нас тече. Сами су прекинули погодбу, кад Кањоша на такве муке мучише, дођи данас, дођи сутра, да им харач плати. Ако посјекосмо Фурлана добро; не ли? измислимо други пут да се једном оскубемо и да будемо кући домаћини. Овако су мислили као ја сад, они што остадоше на лазини за голијем врхом. Има и данас тисућа момака што би мрли да учувају посљетку слободу и неодвисност. Кому је дражи живот нека иде да робује Фурлану. Боља поштена истрага него срамотна натрага!

Промисли јесу ли се мало узрујали на те ријечи; док један од судија поче да говори тихо; — Може нам бити да не шаљемо заточника и да се те части захвалимо, ако мислите да ће нам бити бољи Фурлан од дужда. Може нам бити да прекинемо погодбу и да Млечићем ратимо; но погледајте најприје има ли тому свему разлога. Ниједнога; но тобож да не плаћамо царину. Ми немамо гдје нашом трговином него у Млетке, је ли да? Сад кад не будемо већ млетачки људи, плаћаћемо свакако царину, а као дружина у рату давати једнако мрнаре. Кад нас муче

јутрос гдје смо нихови, што би чинили кад би им се отуђили? Разаберите се и нађите бољи разлог, јер вам је тај слаб. Што помињете царе и кнежеве, ми смо вазда по једнога господара имали, кои је нас за перчин држао, и ако смо самособом управљали; ово дакле нам данас не може бити необично. Што сте рекли да би боље било да смо држали са осталим Србима, ја питам а гдје су? Паде Србија, паде Босна, а сад ће који час Арбанија! Српска влада и госпоштина бјеже на земљу мађарску а сиротиња оста под јармом. Паде зецка бановина, а народ побјеже у те планине. Ца ко да нам поможе кад то море ошапе турски броди? Не могу нам чути Срби смрти ни живота за годину, а камо ли да нам помогну. Што се жалите на Млечиће да узимају царину преко погодбе, кажите ми једнога да је платио; увјерите ме да би је Кањош дао да не би Фурлана. Мрнари иду сами на мрнарицу јер им је милије лијенити по бродовима него дома земљу копати, а ви говорите да их дижу. То су пребацивања, него се прођите јунаштва и зле среће, а држите што сте ухватили. Падоше силна царства и клонуше страшне војске пред силом азнацком. Запад стријепи а исток стење, потоња му се угаси свијећа; а ми шака људи на похарици с мора и са суха да се ми бијемо, вако пестима у главу! Сад ми рецте да сам зловаран, но ја видим бистро, ако не би млетачке помоћи, остадосмо рајом за довијека.

Узе да говори један из народа: — И ја сам с оном, да ти је камена погодба с јачијем, пак баш за то мислим да ју је боље притврдити каквим оглашеним дјелом; Млечиће задужити, а себи поштење отворити. Него нека иде Кањош дужду заточник, пак ако му да Бог да просјече ту талијанску аждају, нека тражи да се погодба збиља поштује, да нас граждеви жбири не потежу по млетачкијем улицама. Ако ли погине, а ми ћемо послати другога и трећега; дати нас неће све тај Фурлан посјећи.

Сви пристану на ову, но Кањош скочи на ноге и викну: — Ја не смијем ходити, јер сам малашан, а дужде тражи хрпу според Фурлана. А множина из гласа: — Ако те посијече послаћемо повишега; ти си Млецима вјешт а други неби умио ни доћи до дуждева двора за мјесец. Ако погинеш оплакаћемо те дивно, и свако од нас кад дође у Млетке, походиће твој гроб. Могао си збиља то сам тамо отрсити, да нам не метеш скупштину тијема беспослицама. — Рече Кањош: — Ви се шалите, а ја збиља примам част и идем да се Фурланом обидем, пак ће бити што усхоће Бог. Него ми направљајте путни лист, нека зна дужде да идем из главе цијела народа.

Написа писарчић писмо како му од суђе изусте, пак га народу прочита од ријечи до ријечи; „Од нас судија, војводâ, властеле и цијеле банкаде у име народа вјерне комунитади паштровске, честитоме дужду и свој племенитој господи млетачкој част и поклон. А по тому: — Наш лијепи брат Кањош Мацедоновић, донио нам од ваше милости поздраве и поруку, да вам опремимо једног брата, који ће мјести дужда изаћи на мегдан јуначки. Вазда готови, и колико смо вриједни, угодити преведрому владању млетачкому, ево шаљемо истога Кањоша с благословом и велико: гдје је он, ту смо ми сви. Захвални на част коју сте нам учинили, надамо се прво у Бога пак у нашу стару срећу, да ћемо и тога и све друге дуждеве злотворе сатријети. Закључено на обичному мјесту од правде, на Мученике у прољеће, и печаћено висећим печатом."

Приспије Кањош у Млетке на Цвијети, у најљепше доба године. Гдје ће, гдје неће, те он код оне тројице гдје је пио кафу. Не пусти га стража од прве уљести, него му викне: Не можеш амо, но ако ћеш да се судиш, хајде код четрдесетине.

Видје Кањош да су га почели опет слати од Вука до Новака, пак одговори стражи срдито: — Ваш нијесу то посли за које ја идем четрдесетине, него тројице. Ја сам ако ти је драго знати, заточник дуждев.

Јошт то лијепо не изусти, а стража дигне капу с главе, и проведе га из одаје у одају, док дођу пред тројицу. Кад видје тројица Кањоша намрде се, јер помисле да Паштровићи неће слати замјеницу дужду.

Кањош им се поклони и преда писмо; сва се три пригну да виде што пише, док рече један од њих, пошто се нешто међу се поразговоре: — Ми се надали да ће нам доћи бољи и виши јунак нег си ти.

Наједи се Кањош да пукне: — Моја господо! бољи и виши пођоше бољијема и вишима, а ја једва вас допадох. Ја сам најприје дошао до вас, јер нећу да излазим пред дужда него слаьодобитан, а ви мене лијепо дочекасте!

— А да; реку сва три, кад нећеш пред дужда излазити, а ти хајде сутра на погибију. Је' ли ти мач оштар?

— На ове ваше јунаке, одврти Кањош, не требује га оштрити него да лиња гвожђе. Кажите ми где је мегдан и мегданџија, па ко кому што да.

Дадоше му пратиоца и рекоше да иде с њим, да ће га он провести до Фурлана, и казати му гдје ће га закопати.

Бијаше сунце по неба превалило кад приспију на обалу. — Тамо ти је, рече вођа, на тој острвици мегданџија, а ево ти чуњ па се превези сам.

А Кањош њему: — хајде болан са мном, завези и превези ме да ћу ти плату, пак ми буди и ђевер.

— Нијесам се ја помамио, нити ми је, Богу да је за славу, живот омрзнуо! одговори вођа, пак побјегне у бестрв.

Остаде Кањош сам. — Сад што ћу да радим! Могло ми је бити да седим дома као господин. Нанесе ме неки гријех да овђе лудо погинем; пак да је за кога, ни по јада, но за ове страшиве и надуте нитков.

Идем баш на конак, пак ћу сутра опет пред судије нека ми даду пратиоца да ми ђеверује, ако погинем да ми се барем зна гроба, овако могу лудо пропасти прије мегдана ..

У тому се одвезе од острвице чуњ и допре к обали. Кад ли збиља Фурлан палошином о пасу, а одио вучетину. Вика Кањошу: — Што си ту, зла ти срећа! који си?

— Ја сам, рече Кањош, заточник дуждев; него кажи гдје ћемо се сјећи!

— Не шали се, него кажи ко си? викну Фурлан.

— Знаћеш брво који сам, одговори Кањош; него хајде да се сјечемо, није мени дангубити. — Пак се довати за мач, а зашкрипи зубима.

Укрцају се свак у свој чуњ и завезу по крми. Кад допру острвици, скоче оба једанак на крај, а Кањош отисне свој чуњ од краја. — Што чиниш, викне Фурлан, што отури чуњ, јеси ли при себи.

— Не требају нам два, одговори Кањош, ја ћу се твоијем вратити; а теби већ не требује ни чуња ни коња: ти си своју чашу испио.

Препаде се Фурлан, пак му стаде причати колико је јунака посјекао и убио.

А Кањош њему: — мучи рђо; ти нијеси јунака јошт ни видио, камо ли убио: него баци ту палошину да ти вежем руке наопако, да те водим дужду, е да му се смилује и да ти опрости кад те таква види.

— Пројђи се белаја и боја, додаде Фурлан, него хајде под мој шатор да ручамо, а вјеруј ми, незнана делијо, тај дужд за кога ћеш гинути, једнаки је душманин и мени и теби, пак те жалим гдје те ђаво нанио да ти попијем ту праву крв.

Ништа ме не жали, — викне Кањош, пошто тргне из корица мач и насрне на Фурлана. А овај одбије палошем мач, и

на тилуту му направи зубац, би палац утонуо. Поврне Кањош и другом, и трећом но Фурлан вјешто одбија махове, док га Кањош, обиграјући, окрене сунцу у очи. Потегне Фурлан једном, и чисто, да се Кањош некако хитро не усука, хћаше га раскројити. Док Фурлан ману другом, Кањош, га уграби и проби мачем с лијеве сисе на десну лопатицу. Паде Фурлан, а удари му из ране кужањ крви као да си вола заклао. — Допаде Кањош, дигне му с руке прстен а распаше палош, па га остави да диха. Укрца се у чуњ и доприје обали. Кад ли се ту накупило све што је жена у Млецима. На девет јада док је себи пут прокрчио, а оне жене за њим у пратњу појањем и весељем. — Теже ми бијаху оне жене, казивао је послије Кањош, него Фурлан и његов палош.

Пуче по граду глас као муња да је Фурлан погинуо. Неко прича да му је видио главу, неко срце, неко описива бој, као да је све очима гледао, а стотина га опколили да чују. Зазвоне звона у свијем црквама; позатварају дућане прије мрака; ударе свирале и бубњи расвијетле град да се види као у сред подна а народ врви од свудкуд не чопоре к великој цркви да Богу захвали и завјете прилаже, што се град ослободио тако страшне биједе.

У првому мраку око триста људи ођедени у једнакој ношњи а за њима свјета на гомиле, са зубљама дублијерима и свијетњацима, дођу пред кућу Кањошеву и пренесу га у златна носила у луждев двор, где му је сву ноћ пошта и весеље трајало. Пропитују дужд и господа о сјеци и о Фурлану, гледају му и обидују мач, а он донио прстен и палош Фурланов на поклон дужду: — Ево ти, честити дужде, обиљежа која сам дигао са мртва одметника. Овако ти сваки непријатељ обршио и на мору и на суху, као што је данас овај Фурлан. — То Кањош изусти, а дужде га објеручке загрли и пољуби по сред чела.

Сутра у подне пође дужде са свом господом у светога Марка на благодарност, а за њим непрегледна пука, као тушта. Бијаше црква урешена као што бива у највишим светковинама. Кањошу опредијелише мјесто одвојено и узвишено поред дужда, а црква се напунила господе, и набило једно на друго да не могу хрхнут.

Иза службе божје, пође дужде с Кањошем о десној, с господом и с пратњом у велику одају, гдје се дужди круне и цари примају. Свод јој је позлатом извезен, стубови мраморни златном жицом опточени, столи од кадифе с бисерним урезом, а дуждево престоље од слонове кости окићено ловорјем. Сједе дужде, пак са престола поче говорити талијански. Кад прекиде, један од оне господе преведе Кањошу нашки дуждеве ријечи пуне

меда и захвалности њему и опћини која га је послала. — Сад, рече тумач, ево смо отворили благо светога Марка, приступи и узми колико те је воља, и што сам заповиједаш. — Приступи Кањош гвозденој су три браве скрињи, кад ли скриња пуна удушена златнијех дуката. Погледа Кањош благо, пак се подсмијехну, извади из тобоца својега дукат и баци у скрињу. — Што чиниш? викну зачуђени тумач. А Кањош њему: „да се из ове скриње диже а не меће, то би благо брзо нестало: брзо бисте јој дно видјели.“

Мало за тијем рече Кањошу онај исти господин, да би било дужду веома драго да се с њим освати, и да би му рад поклонити кћер једину у жену.

— Благодарим, рече Кањош, на такву племениту понуду. У нашој је опћини обичај непрекидни, да се свак жени у своме јату, и тако чувамо поштење нашим сестрама.

— А да тражи, вели ти дужде, какви дар? — Питам, викне Кањош, да нам не узимате царине ни мрнара, да стојите поштено на погодби коју смо утврдили при предаји, и за боље јамство да се зове именом нашега народа она обала у Млецима при мору гдје се искрцава наша трговина. Другога дара и обиљежа нити тражим, нити примам.

Нареди сенат да се то мјесто за довјека назива славенскијем тргом, la riva degli slavoni, и прописа да се на њем искрцавају и распродају славенске трговине довозне, без царине и ђумбрука. Но су те наредбе и ти прописи трајали колко мачки муж. Име трга Млечићи преокрену у ниско и подло — riva dei schavoni; а мало помало уведу царину и почну узимати мрнаре, не пазећи ни на погодбу ни на ријеч Кањошу задану. За то и остаде у народу пословица, која се и данас спонаша: како су чинили, тако су и обршили.

С. Љубиша

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ

са војничког гледишта

(Наставак)

ЕГИПАТСКА СУВОЗЕМНА СИЛА

Регуларна војска састоји се из:

18 регимената пешака. Свака регимента броји 3 батаљона по 8 чета.

4 батаљона стрелаца.

4 регименте коњика. Свака регимента броји 6 ескадрона.

2 регименте пољске артилерије. Свака регимента броји 12 батерија од 6 топова; од ових су 8 батерија пољских а 4 јахаће.

3 регименте градске артилерије са 411 топова.

1 батаљон пионера са 8 чета и 1 понтонирским одељењем.

10 чета састављених од црнаца.

2 одељења Бедујина и неки део дромедара.

Осим овога има још и „нерегуларних трупа," које би се имале да образују из пустињских племена и које износе до 50,000 људи. К овом броју има још да се додаду 2 регименте по 3000 људи, које су састављене из суданских црнаца.

Корпус гаваза (жандарма), који се у мирно време употребљује при управним канцеларијама састоји се из 5000 људи. Овај корпус, који у исто време служи као стабло (кадир) резерве која би се имала на брзу руку да образује, тако је гарнизован, да би у случају рата могао одмах да измарширa противу непријатеља. Официри и подофицири у истоме узимају се из стајаћих трупа у коме већи ранг добијају.

Према томе дакле Египат може да има:

Регуларне војске	70.000 људи са 144 топа.	
Нерегуларне војске	56.000, и	
Резерве која служи за попуну активне војске	34.000	
Свега дакле	160.000 људи са 144 пољска топа	

Кедиф је 1873 год. добио ферманом права да може своју војску да увећа и уреди како он хтео буде. По томе дакле можемо извесно очекивати „устројење нових регимената и повишење египатске ратне снаге."

Војска се дели у дивизије и бригаде, а обучавање бива по пруским правилима. Пехота је наоружана Ремигтоновим пушкама; у артилерију пак уведени су у најновије доба „Крупови челични топови"

Велико преимућство египатске војске над турском лежи у томе, што се код ових само у крајној нужди постављају официри из фронта; иначе сваки официр мора најпре да изучи војничку академију. Од год. 1867 пак уведени су и капетански испити. Овај испит мора сваки да полаже, ако жели да поступи у веће чинове.

У Кајиру излазе војничке новине, које доносе са свим тачне и добре списе о новим напретцима, који су у војсци учињени, а у исто доба и јасна доказа о душевној моћи, коју управници знађаху да пробуде у војсци.

Војничка академија у Кајиру дели се у 5 са свим одвојених одељења т. ј. на

1. Ђенералштабну школу,
2. Артилеријско-инжинирску,
3. Пешадијску,
4. Коњичку и
5. Заведење за рачуновође.

Ова је академија 1872 г. бројала 750 питомаца (не рачунећи оне из рачунског заведења), и то: 100 за коњицу; 100 за артилерију; 30 за инжинерију; 20 за ђенералштаб а осталих 500 за пешадију.

О овој академији ево шта вели Хајнрих Стеван (Heinrich Stewan).

„Када смо у академију дошли, ту нам беху показане са свим лепе збирке: физикални кабинет, сала за машине и моделе, библиотека, скуп карата и планова и т. д. — Присуство-

вали смо такође и при предавањима из Геометрије, Аритметике, и Физике; разговарали смо се с професорима а и са питомцима. Овде смо видели и изредно намештену салу борења и гимнастике, и ја ништа друго не могу рећи до, да је и ово овде, као и политехника, не ме учинило веома леп и задовољавајући утисак.“

И рана и одело војске са свим је изредно. Касарне њихове пак у таковом су стању, да се боље не могу пожелети.

Сваки војник прима месечно 20 гроша плате; разводник 40 гр.; каплар 70 гр.; наредник 90 гр.; потпоручик 300 гр.; поручик 350 гр.; капетан II. кл. 500 гр.; капетан I. кл. 600 гр.; мајор 1200—2000 гр.; потпуковник 2500 гр.; пуковник 4000 гр.; ђенерал-мајор 8000 гр.; ђенерал-лајтнант 10.000 гр.

Последња египатско-турска размирица — што признаје и сам опозициони лист „Progrès égyptien“, чији назори призрења заслужују баш с тога његовог положаја према влади — опозиција — поред других имађаше и ту добру страну, што се земљи и народу дала прилика, да увиди каквом брзином може влада да стави војску на ратну ногу, и то војску која би се могла да сравни са европским војскама, а сем тога и прецизију са којом бејаху обале и пристаништа наоружана.

МОРСКА СИЛА ЕГИПАТСКА

(Марина)

После претрпљене несреће код Синопе египатска флота спала је на 4 лађе са непуних 600 људи, и за цело време Сеидове владе његово се стање није ни уколико поправило. Али чим је на владу ступио Исмаил паша, он је одмах предузео да и њу реорганише. Наредио је те се одмах набавиле ратне и транспортне лађе, парне фрегате и оклопнице, а нешто су и сами били израдили. Све ово буде смештено у Средиземно и Црвено море. Такође је одмах знатно поправљен арсенал и бродиште у Александрији.

Влада је купила у Марсељу за $3^1/_2$ милиона један јаки *пловни док* (справа на којој се лађе праве) 150*m*0 дугачак а 30*m*0 широк, који се може да употреби и за прављење највећих лађа. Док овај сада се находи у пристаништу александријском. Осим овога кедиф је у исто време дао начинити у новом суецском пристаништу врло дивни зидани и са свима потребама снабдевени суви док (Trockendock), који је 140*m*0 дугачак, 30*m*0

широк и скоро 12·0 дубоко намештен. — Заиста колосална грађевина.

Цела флота египатска броји на 50 лађа и топовских шајака са 500 топова (оклопнице морали су 1870 год. да предаду порти), сем тога имаде још 27 транспортних бродова и 2 монитора који леже у Абукирском пристаништу. — Најзад поред свег овога још је учињена могућност да се и оклопнице могу лако и брзо набавити.

Од неокованих убојних лађа напомињемо: „Мехмед Алија“ ово је гвожђем покривена корвета на завртањ са 32 топа, „Ибрахим“ фрегата на завртањ са 28 топова, и „Латифа“ т. ј. глатко покривена корвета са 14 топова; од извидница и транспортних пароброда пак: „Марузаха“, „Маср“ са 6 топова, „Фајум“, „Тантих“, „Рахманих“, „Бехер“, „Шебан“ и т. д.

Но у случају нужде стоји влади на расположењу сав материјал постдамског паробродског друштва, које има 64 лађе и од којих су 9 са 1240 коњских снага и 7326 тонова у Црвеном мору; 16 са 2697 коњских снага и 11390 тонова у Средиземном мору и најзад 39 са 2470 коњских снага које по Нилу плове. — Цело ово предузеће сада носи име „вице краљевско-постдамска парна пловидба“. Официри и људи на истој припадају египатској марини.

У Александрији постоји једна школа за марину у којој је 1872 г. било 85 питомаца.

То пак, што је кедиф за тако кратко време своје владавине војску своју сразмерно на високи степен подигао и њену ратну спрему знатно умножио, даје нам довољна доказа о његовој необичној енергији, и у исто време казује нам још и то, да ће он за цело исту у интересу своје земље умети и да употреби.

Турци још од времена османског освојења образују владајућу класу, због чега су вазда заузимали а сад имају највиша места државничка како у цивилним тако и војничким струкама. Они припадају оној сорти људи, какове Шекспиров Цезар жели да има у својој околини — „Шишкаву господу са ћелавим главама, која ноћу добро спава,“ — и боље су обавештени о ономе што је пре потопа било, но о догађајима после њега. Но све владајуће династије у Египту, а особито кедиф, потпомагаху окретни арапски елеменат противу флегматичне нарави турске, која их и чини неспособним за вршење виших и важнијих задатака. Тако наређењем кедифовим 1869 год. истиснут беше турски језик из званичног круга, који је све дотле владао, и на место њега заведе се свуда арапски, у след чега буду и многи

турски званичници поотпуштани, чија места беху попуњена доморедним Арапима.

Ово наређење у колико се господи у Стамболу није допадало са толико већим задовољством беше примљено у Египту; и оно је врло много допринело, да се пробуди појам отачаствољубља, части и јединства, — појам, који је дотле био врло далеко од Фелаха. У исто време то наређење пробудило је и жељу за образовањем.

Од многих вицекраљевих, по Египат благотворних, уређења ми ћемо да споменемо само нека, као н. пр. уништење ропства, монополни систем и кулук, енергично суделовање при извршењу онога огромног предузећа за прокопавање суецког канала, потом установу опште наставе у читавој земљи, усавршење железничке и телеграфске мреже и устројство државне поште.

Једно извешће, које је написао 1872 год. кедифов министар унутарњих послова, показује велике напретке, који су учињени у школама и школској настави за време од 1863 год. па до данас. — Број деце, која се у Египту уче у основним школама, и који је под Мехмед Алијом био 3000, у првим годинама периоде 1863—1872 год. порастао је на 60.000.

Данас пак тај број износи 90.000. Не треба сметати с ума, да су ово само деца, која се уче по основним и предуготовним школама, да у овај број нису ушли и они, који се уче по заведењима ради вишег шпецијалног изображења. Број је овај, по свој прилици, у след повољних и пробитачних нових установа још више порастао у најновије време.

Број ученика, који се спремају за више изображење износио је 1870 год. око 5000 душа.

Као виша заведења сада постоје:

1. *Политехника.* Питомци ове школе узимају се или из цивилних или из војних лица. Питомци, који су у ову школу из цивилног реда дошли, ступају најпре у административну школу а по том у државну службу. Они други пак у војничку академију.

2. *Правна школа.*

3. *Филологијска и аритметијска школа.*

4. *Школа за вештине и занате.*

5. *Лекарска школа.*

У коликом је степену кедиф за народну просвету заузет, најбоље се види из тога што је он 1872 г. недалеко од свога замка „*Kasr d Nil*“ подигао и девојачку школу.

Коран, кога се Турци придржавају, одредио је жени са свим потчињено место, јер он каже: „Жена је ваше поље, обделавајте га по својој вољи.“ То пак, што је кедиф и женску школу подигао и наредио да се и оне уче, може послужити за најбоље мерило колико је он унапред коракнуо.

У Делти а нарочито у доњем Египту железна мрежа везује скоро све веће вароши. Дужина њена износи 1287 километара, а кад се томе дода још 889 кил. што је у Судану већ у послу, онда је она у скупу дугачка 2177 кил. То је опет нов доказ у колико је ова земља Турску надмашила и какове је напретке под данашњом владом и на овом пољу учинила.

Државна телеграфска мрежа обувата око 450 миља дугачку линију и она се пружа до Картума и Масаве а стоји у свези са европском телеграфском мрежом преко Сирије и Цариграда. Од 1870 г. подигнута је такође телеграфска веза са Бомбајем и Калкутом (преко Суеца).

Египатска пошта била је до 1863 — у рукама приватних предузимача. Садањи кедиф накнадивши исте, и њу је ставио под државну, и преустројио је са свим по европском систему. Поштанске канцеларије растурене су по целом доњем Египту и на Црвеном мору до Масаве.

На овоме месту вредно је да споменемо још једну светлу страну државне управе египатске, а то је потпуна сигурност са којом сваки странац може сам самцит по целом Египту, па и у најудаљеније пределе путовати. Нападаји на личности, насиља и разбојништва врло се ретко у Египту догађају.

Државни дуг, који је у преставничкој комори 1869 г. показан, износи 423,750.000 фр.

Из наведених дата јасно се увиђа колика је грдна културна провала између Турске и Египта, и она ће у след прошлогодишњег фермана, за који је кедиф морао грдну суму новаца да плати, с године на годину постајати све већа, и то све на уштрб турске царевине.

Овај је ферман прави одношај египатски ослободио са свим од Турске и то за навек. То је случајни документ, јер строго узевши он је ударио већ печат и темељ потпуној независности египатској.

Ферман овај почиње са овим речима:

„Пошто сам се уверио са каковом си се брижљивошћу ти за Египат старао, и какове напоре ти за срећу земље чиниш, чија је величина и важност пред мојим очима јасна, као и твоја верност и оданост о којој си ми сваком приликом доказа давао;

ја сам на те обратио моју милост и моје поверење, и да би ти о томе још већа и несумњива доказа дао, ја сам поставио као стално правило за ред наследства у Египту: да управа над Египтом и његовим областима као и над кајмакаматом Саувкијским и Масавским опет са његовим областима, сходно горњем опредељењу, по смрти твојој пређе на твога најстаријег сина, а после њега, по праву прворођења, на његовог најстаријег сина и то разуме се са називом кедифа."

„У оном случају кад кедиф не би по смрти својој оставио никакова сина, онда достојанство и власт кедифа прелази на његова брата (разуме се онога који је после њега најстарији). Ако пак ни тога не би било, онда на овога најстаријег сина. — Овај ред наследства има да служи као стално правило. Но ово се не може да односи и на мушку децу од женске лозе.

У истом ферману даље се вели: „цивилна и финанцијска управа земље, као и сви њени материјални и други интереси у сваком погледу зависе од египатске владе и њој су поверени. Но пошто је управа и поредак у земљи као и напредак царства и народно благостање условљено општом хармонијом, карактером, обичајима самих обитника, то се кедиф овлашћује, да свагда, кад год за добро нађе, може издавати потребне законе и преустројства. У исто време он се овлашћује, да може, без повреде државних уговора моје високе порте, са агентима страних сила конвенцију закључавати како у односу ђумручком и трговачком, тако и у свима осталим, који се буду тицали како страних тако и унутрањих земаљских прилика и захтева, а у след чега би се имала да развија трговина и индустрија. Исто тако он се овлашћује да регулише и одношај странаца, у сваком погледу према држави и народу."

„Кедифу припада са свим независна финанцијска управа. Он има права, да у име египатске владе чини зајмове свакога рода у иностранству и то у свако време, кад год он за нуждно нашао буде."

„Како је пак прва и света дужност кедифова да штити и брани земљу, то он има безусловно право да предузима сваке мере ради заштите и одбране земаљске сходно захтевима времена и места, а тако исто он може према потреби без икаква ограничења, да увећа или умањи број моје царске војске у Египту."

„Кедифу даје се право да може у војсци давати чинове до пуковника, а у цивилној струци до звања рутбе-саније. Новци у земљи кују се само у име мога царског величанства. Заставе

код војске (како сувоземне тако и поморске) имају да буду онаке исте као и код осталих мојих трупа. Кедиф има права и да гради лађе, само што за грађење оклопница мора да претходи нарочито моје високо одобрење.“

Најпосле је још опредељено да вицекраљ даје у царску касу данак годишњи од 150.000 кеса.

Остао је дакле још само један мали корак, па да се добије потпуна независност египатска, и нема сумње, да га кедиф који се стара за благо своје земље не ће одмах и учинити, чим то политичне прилике дозволиле буду.

Египат је због свога неприродног савеза са Турском уназатку и опасности, јер је она — Турска — на далеко нижем ступњу од њега, и опасност је тим знатнија пошто је турска државна лађа већ пробијена па ће и њега одвући са собом у усталасано море. Египат у случају турскога рата мора овој да даје знатни број војске и хиљадама његових синова леже под Кримом или на морском дну код Синопе; они падоше тамо у цељи, која је њиховој земљи страна а можда и са свим противна. За време последње експедиције египатске у Кандији, која је извршена на заповест портину финанција је египатска знатно претрпела, јер мораде дневно да издаје 8.800 форината.

Под Саид пашом годишњи египатски данак Турској износио је 400.000 фор. а сада пак, добротом кедифовом, порастао је на 7,500.000 фор.

За ферман, који је изашао 27. Маја 1866 год. у след добивеног наследног реда и осталих других повластица, морао је кедиф да плати у Цариграду 30 милиона фор.

Да би пак издејствовао ферман, који је изашао Јуна месеца прошле год. учинио је вицекраљ падиши поклон од 10 милиона фор. Нема сумње да је морао још далеко већу суму да употреби док је задобио симпатије и саучешћа у круговима који су у Стамболу од уплива.

Може се слободно казати, да је из Египта у Цариград јурио „златни поток“, но да се исти тамо и изгубио тако, да му ни трага нема. Па шта је Египат добио за све његове жртве? — Апсолутно ништа!

Египат је, својим географским положајем, својом добро уређеном и оружаном војском, својим тврђавским и обалским батеријама које стоје у свези са флотом, која се опет у сваком тренутку може оклопницама ојачати са усавршењем мина и торпеда најновијега доба, потпуно осигуран од истока и постављен у такови положај као да му баш ни сусед није. И када би

Египат био нападнут каковом европском силом, онда би се тек показала потпуна немоћ турске заштите, јер није никада, нити би у овом случају могло мртво слово да буде истинско дело. —

Као што је већ казато признање и проглашење египатске независности, дакле цељи, која је скупом разних фактора, у тој мери условљена, да се већ услови, који су за ово извршење нуждни развијању неуздржним органским једињењем, јесте само питање повољног тренутка.

Када се само са пажљивошћу попрате ствари, које се у Египту за ово последње време збише, онда се долази до уверења да је он на истоку Африке земља која има да изврши културну мисију, но да се то не би могло да задовољи само са његовом независношћу.

Као снажнија и свеснија држава осећа Египат потребу да своје границе и своју моћ разшири; у след чега и поникоше војничке експедиције противу Хабисиније, заузеће берберских земаља, експедиција бекерска и гордонска као и најновија борб противу султаната Дарфурског.

По најновијим вестима војска је султана дарфурског у 2 битке т. ј. 17. Јуна и 2. Јула са свим потучена. Како је пак из Кајира послато на ратно поприште знатно поткрепљење, то нема сумње да ће и сва област Дарфурска бити присаједињена Египту. И Хабисинија опкољена Египтом не ће моћи још за дуго да брани своју независност противу кедифове војске, и тако корак по корак напредујући Египат ће на брзо завладати свима нилским земљама.

Но египатска влада не може да сматра да је свој задатак испунила само распростирањем своје моћи по африканским земљама.

Прокопом суецког канала обала Црвенога мора постала је од врло велике важности. Кедиф је већ 2 пута код порте потраживао, да му уступи управу над Јеменом, али му она то није одобрила. И с тога може се слободно тврдити да ће Египат у сваком случају, само ако се турска војна сила у Азији концентрише противу непријатеља, који ће са севера наступити, ту прилику употребити, па користећи незадовољне арапске елементе, који су се у области Хецесу већ 2 пута бунили да је и до крвавих сукоба долазило, заузети источно приморје Црвенога мора и свете вароши Меку и Медину, које су у очима правоверних од веће важности но Стамбол.

Освојење и заузеће Меке било би од неисказане пробитачности за Египат. Арапи пак, као што је већ казато, били су

једном под владом египатском и то пуних 27 година и траг тога господарства и дан дани још се опажа у настављеној трговинској вези. — Даље Египат ужива највеће поверење у царству Вехабитском. По томе је врло лако могуће, да ће Египат и да наследи Турску у Арбији, а није ни вероватно да Египат не ће опет задобити све оно што жели и што је Мехмед Алија са египатском крвљу већ једном извојевао.

Истина да већ постоји убеђење како треба да осећа и како да буде расположен када се бори противу свога највећега господара — последник калифа — али историја нам са свим противно тврди и казује. Најбољи пример о томе имамо у ратовима Мехмедовим и његова сина и преласку турске флоте на Мехмедову страну.

Не може се порицати, да у данашњем Египту имаде свију услова, који су нуждни за државни живот и опстанак његов, јер је и по пространству, насељености и природној снази са свим способан за самосталну државну управу.

Европске велике силе, и ако подржавају зависност египатску због тога, што се боје да ће прилике, које би се развиле на истоку, постати опасне по европски мир, не ће моћи сада, — када је већ источно питање постало неотклоњиво — да стану на пут кристализацији арапског елемента, — тој јединој за живот способној оријенталској држави — јер то баш лежи у интересу цивилизације и културе.

Ми смо дакле тврдо убеђени, да ће Египат бити у стању, да повољно изврши задаћу своју, само кад за то одсудни и згодни тренутак наступи. А сад прелазимо на остале државе редом, које ће се, као што је напред речено, такође са Турском да разрачунавају.

(Наставиће се)

Ј. Дебељак

НИ ОКО ШТА

хумореска

I.

Хеј, хеј — баш штета што се свадише поп Вујица и учитељ Грујица! А онако се, болан, лепо живели!...

Учитељ Грујица, није да рекнеш од оних старих, што још не могу да оваришу у овим новим букварима и читанкама, — него момчић окретан, млад, весељак; учи ђаке све по новој ворми. Изводи их четвртком и празником у поље, те хватају бубице, лептире, мушице, па то набада после на чиоде и суши их. Шта ће му то, не зна ни сам поп Вујица, и ако је каткад одлазио у Београд и тамо слушао, где има негде — те се тако купе бубе, камењице и травке. На послетку, шта се то њега — попа тиче? Нека хватају, ако хоће, и пијавице — њему баш ни из кесе ни у кесу! Зна само, да је то, ваљда, лепо и да му је сад таки адет. Он тек воле учитељ Грују, — никад га не ће обићи, а да не сврати.

Школа је на врх села. Него, молићу, ваљаће — да би се боље појмило, колико је поп Вујица волео учитељ Грују — знати, да је село отишло некако у дужину читаво по̂ сахата.... Еле, школа је на врх села, попова кућа на сред села. Сад деси се често, те поп има посла чак доле у дну села, још у најдоњој кући; он пође — па опет не ће обићи док не сврати учитељу.... Поп Вујица никад није волео — бар тако сам каже — да затече човека на ручку; јер, вели, зна по себи како то није пријатно... „Чисто ти, што се тиче на прилику, преседне и ручак и све! Да се барем човек, на прилику, нада, па хајде де, него тек бахне ти, што се тиче, неко из небуха!“ И као за дивно

чудо — поп-Вујица некако увек затече учитељ Грују или за ручком или за вечером, или ако не то, а оно — да пије каву, вино, или... штогод присмаче! Шта ће онда — није му баш мило, али тек рекне: „На здравље ти, учитељу!“ — Учитељ опет добар и дружеван момчић ћалети: „Оди, попо! седи! оди!“.. Не можеш му сад кварити хатера. И поп Вујица — ма да је лепо код своје куће ручао пасуљца и неку лепу паприку из туршије, — а ваља и то знати, да је поп Вујица волео, бар сам каже, паприке из туршије — заседне с учитељ Грујом те осмочи мало печења или ћевапа или сланине, и увек примети: „Баш, што се тиче, учитељу, да не ћу сутра ићи у парохију, звао бих те на вечеру; заклао сам, што се тиче на прилику, оног великог ћурана; али нека стоји други пут!“ Међу тим „велики ћуран“ и сутра брбља деци сеоској, кад прођу поред авлије попове па звизну.

Па још ће поп Вујица увек рећи и лепу реч за учитељ Грују. Дође когод из вароши или из другог села или ма ко са стране па упита: „А бога ви, попо, каки вам је овај учитељ?“ Он се тек само унесе пред човека па разграна: „Нисмо одавно, што се тиче на прилику (поп Вујица често је мешао ово: „што се тиче, на прилику“), имали 'ваког учитеља. Окретан је, жив, као — што се тиче — млад човек.... Пентра се с децом сваки дан по брдима; ваљда им нешто казује. Што се тиче на прилику — смејао сам му се шта чини с њима!... А што му иде свашто од руке — чудо је! Ето што се тиче, начинио је поши мојој ступу; по селу овуда équipe — неком ступу, неком сланицу, неком тучак, неком преслицу.... Поваздан мајсторише, што се тиче на прилику, као мајстор!“

Доиста учитељ Груја имао је сав и стругарски и столарски алат, и умео је начинити што само очима види. Чим сврши с децом у школи и што му је већ као учитељу дужност, он алат у шаке па мајсторише: гради деци рачунаљке, таблице, и сам измишља неке справе да им покаже што — да боље упамте. А неком и начини по нешто, ако му западне времена залишна. Осим тога учитељ Груја умео је вешто пунити тице. Сву је собу окитио свакојаким тицама. Сељаци се често искупе, па се чуде тој његовој мајсторији. После, кад су га већ свикли, чим убију или ухвате каку тицу, пошљу је или донесу учитељ Груји. А он је испуни, па намести у соби, па уведе ђаке и заноси се ваздан с њима казујући им: како та тица живи, куд се сели, шта ради, како се зове — и шта ти им још не ће казати!...

Хеј, хеј — баш штета што се свадише поп Вујица и учитељ Грујица; а тако се, болан, лепо живели!...

II.

У очи Ивања дне, баш тог лета кад ће се свадити поп Вујица и учитељ Грујица — натушти се озго косом изнад села црн облак, а све кркља као кад пекмез у казану кључа. Ето, богме, града!... Устумара се све живо по селу. Склањају стоку, жито и све што се може склонити. Жене износе пред кућу ватраље, чанке, совре, раонике, брадве, кашике и све изврћу — „да град обиђе“. Духну већ и хладан ветар; учеста севање и грмљавина; облак се надносе готово над само село; поче прокапљивати по гдекоја крупна кап. Већ по гдекоја жена стоји на прагу и маше према облаку проноском, призивајући успахирено неког обешењака или утопљеника: „Хај, Тимотије, хај, Јеротије!.. (или како је већ коме име), гони говеда на планину!..“

Нигде никога нема на пољу; све се склонило игде што живо било. Само поп Вујица узео под пазухо требник и петрахиљ, па перја на више виноградима.

„Јо менс, шта је попу данас!“ зачуди се једна жена машући проноском: „Куд ће тамо на оваком времену?!“

Кад би да прође поред школе угледа га учитељ Груја, па као год да му се нешто слутило напе се од смеха — што никад није, па једва се уздржавајући упита: „Куд ћеш ти, попо?“

„Што се тиче на прилику — мало до винограда,“ одговара поп а измиче.

„Море, бежи амо — ето града!“ Викну јаче за њим учитељ и чудно му би, што не сврати, кад то није његов обичај. Али он замаче на више.

Поп Вујица стигао је у свој виноград. Поче већ по гдекоја градљика пролетати. Поп Вујица стаде на сред винограда, свиде читу и метну је на један чокот; одмота петрахиљ и натаче на врат; отвори требник и стаде читати молитву.... Поп Вујица често је читао молитве, кад му се десп кака недаћа у махалу његовом. Тако један пут занеможе му петоро назимади од гронице, а он ти њих лепо сатера у свињац па удри молитвај, молитвај — и хвала богу само је четворо липсало, а оно друго све оздрави као да руком однесе. Један пут опет заграђујући нешто убоде се грдним глоговим трном у сред табана, да није могао ни стојати; одмах он онако седећи натуче петрахиљ па читај, а све усркуј — колико га боле, па и ту доста поможе:

није ни пуне две недеље храмао на штаци, а убодина се огноји и трн сам изиђе... Само један пут, вели, није му помогла молитва. Утече му рој, а он натуци петрахиљ па потеци низ трњак за њим а читај, — сав се изгребе и изубија, али рој утече. Него, ту је он сам крив — „што је премрсио те недеље среду,“ и од тада се заревао да не ће премрсити, па макар затекао учитељ Грују и са печеним прасетом.

Еле, поп Вујица поче читати молитву на сред винограда. „Хеј, попе, немој бити луд!“ виче што игда може Живадин из куће у брду према попову винограду. „Бежи, море, батали молитву — није ти вајде!..“ Аја, поп Вујица чита, не шали се. Град поче чешће — удари и пљусак. Поп узе отресати главом, као да га челе ујеђају. Богме, градљике згађају поштено у темењачу! Чак се и Живадин смеје, гледајући како градљике оскачу од попове главе... Суну град још жешће, а свој ти поп мантију на главу па беж' на ниже; немаде кад ни чите понети. Као за пакост опет, она страна голетна, а нигде близу каке зграде, да се може склонити. И хоћаше зло проћи, да не наиђе чича Митар из доњег краја — онај што плете кошнице, — са две кошнице, што их је у потоку негде горе оплео, па једну натукао на главу а другу носаше под пазухом. Кад виде попа у каквој је невољи, а он потеци за њим те га стиже и натуче и њему кошницу на главу, па повика: „Беж, беж, попе, кући! Које те зло ту сад натента!..“

III.

Сутра дан — чисто време, боже, милина ти погледати! Учитељ Груја уранио па лепо зготовио каву, није и гледа у своју башту; види, гдешто му град јуче изрешетао купус и остало, поврће — али тек није много штете. Паде му на ум, како је поп прошао некуд на више журно, па тек помисли: „Што ли ово јутрос, нема попа? Чудо, бога ми! Ето ја попих и каву, а њега још нема!..“

Док ето ти Живадина носи јеину под пазухом — живу.

„Добро јутро, учо!“

Учитељ се осврте, па кад угледа јеину тек само пљесну рукама и узвикну:

„Ајој! Где је нађе, Жико?... Их, колика је!.. Благо мени!“

„Обиђох јутрос њиву доле у луци. Тек онако завирих у један шупаљ пањ, кад имам шта видети — букавац!... Ето, велим, учитељу да ујдурише.“

„Баш ти хвала, Жико!.. Их, благо мени! Дајде, дајде!“ чисто мазећи се стаде изражавати учитељ Груја, колико му је мило, што је тако грдну тичурину јутрос на уранку добио; па узе јеину и однесе да је некуд склони. Живадин разгледа остале већ испуњене тице, и вели сам: „Боже, какав ти је овај наш учитељ! Радује се као дете, што сам му донео само ону тичурину!..“

„О, мој Жико,“ рећи ће учитељ вративши се у собу: „ала јуче би жестока града!“

„Срећа је, учо, те беше на прамен. Није много штете пограднио.“

„Виноград, је, мислим, окачио добро?“

„Само попов виноград страдао је, а они други нису готово ни такнути... Него ти је и поп хтео страдати!“

И Живадин исприча учитељу попово „страданије,“ како је већ сам видео озго с брда.

„А, за то ли њега нема јутрос амо?“ рече учитељ смејући се.

„Море, како је осакаћен — не ће ти дуго доћи!.. Био сам сад и код њега — увратих се да видим како је; кад он лежи у кревету, а намотао око главе којекаких крпетина читаву чалму... Глед'о сам, још му нису спласле чворуге — све ко кромпир и велике... Смешно и погледати! Попадија му гаси угљевље, и вели лакше му мало... Ја, збиља, и он ти наручио да лепо ујдуришеш тог букавца. „Баш, што се тиче на прилику — нека га добро уреди, поздрави га!“

„А видио га и он?“

„Видио ја — попадија није смела ићи у собу, док нисам изнео.“

Учитељ Груја нешто охладни, кад му Живадин испоручи попову поруку.

IV.

На сам Петров дан искупила се деца иза школе, на утрини крај потока, те се играју док не зазвони у цркву. Једно од њих, чепркајући по шушњару и грању крај обале, што је поток овда онда придолазећи нанео, ишчепрка попову капу, па потрчи с њом међу своје другове. Диже се међу децом кикот: откуд сад поповска капа у потоку! Шта ће с њом — хајд да играју „вина“ (или како варошка деца зову „шоркапе“). Један ђачић од већих метну је на земљу, па поче опскакујући бранити је ногама од осталих својих другова, који се поређаше у наоколо, па га заваркују да поткаче ногом капу испред њега и да је већ терају

докле могу. Један богме и поткачи је, те с ноге на ногу стаде одлетати јадна чита низ поток, па чак поред зида школског. Деца халачу за њом — читав урнебес! Кад од некуд поп Вујица те пред њих с црквењаком, а чита им се закотрља испред ногу. Стукнуше деца натраг, а поп Вујица само их као мало прекори: „Што се тиче на прилику, тако ли ви моју капу, ђаволи једни, а?..“ па оде у собу учитељеву.

У соби учитељевој на једној грдној печурци стоји већ напуњена јеина. Поп Вујица, чим се упита с учитељем и рече му: „на здравље кава,“ коју је у тај мах тек узео учитељ да пије, загледа јеину и похвали учитеља:

„Е, учитељу, баш си је лепо испунио, што се тиче!“

„Имао сам, попо, вала и посла читаво два дана.“

„Што се тиче на прилику!“ окрете се сад поп црквењаку, који се чудио учитељевој мајсторији: „баш лепа ствар! И ја ћу да пробам, да напуним коју.“

„Не би ти то умео, попо,“ рече учитељ Груја осмејкујући се на хвалу попову.

„Како не бих?... Ево, што се тиче — сад, само да ми је жице и да видим како ти то намешташ очи и кљун, па, што се тиче на прилику, ако не напуним — у што ћеш!“

„У што год хоћеш, попо, — не можеш напунити. Није то лака ствар!“ вели учитељ.

„Вала, што се тиче, ти би видео на прилику...“ рече поп Вујица па опет узе загледати јеину: „Ала је то големо, болан!.. Ја сам гледао, што се тиче, па много мање: колик' кокош није веће, па и перје му није 'вако као у овога, на прилику.“

„То, попо, нису букавци, него совице: оне су мање. А букавац је сваки голем.“

Попо загледајући кљун и канџе примети: „О, па ово би, што се тиче, и човеку, на прилику, досадило!.. Него баш лепа ствар, да стоји човеку тако у соби. Вредно је, што се тиче на прилику, да човек има тако ретких ствари. Шта велиш, учитељу, да је наместим нешто у оној мојој великој соби, што се тиче?“

„Би лепо стајало,“ одговори учитељ.

„Ја баш, што се тиче на прилику, рекох Живадину, кад је пронесе: Носи ти то учитељу нека нам је испуни; само нека лепо буде. И одиста уредио си је, што се тиче, не може боље бити.“

Еле поп Вујица у тврдом уверењу, да је учитељ за њ испунио ону јеину, једнако се хвалио: како тек он има ретку тицу;

само док је донесе — сви ће се чудити. Помене когод, како је учитељ окитио своју собу тицама, а поп Вујица се тек похвали:

„А да видите ви каку ја тицу имам — ништа су оне учитељеве!“

„Па камо ти, попо?“ упитају га.

„Тамо је код учитеља, да је још мало дотера. А, што се тиче на прилику, само док видите — сви ћете се чудити!“

Поп Вујица волео је, да је у њега све најбоље, то јест, да ни у ког нема што у њег има; и њему баш није мило кад опази да други има што у њег нема....

Чује учитељ Грујица то, па поред свег тога, што се онако лепо живео с поп Вујицом, науми, да му не да никако јенне. И то му се тако уврти у главу, да му се чинило не ће моћи ни живети, ако би је поп Вујица однео.

Једном беху дошли неки гости из чаршије код попа; било је међу њима и неке господе из среске куће. Поп Вујица показује им шта има, а они се само чуде! њему мило, боже, мило! Па тек чисто поносито рече им: „Ама да ви видите друго нешто што ја имам!“ па зовну црквењака: „Иди де донеси од учитеља ону тицу!“ Навалише гости питати га, шта је то тако лепо и ретко. Поп им се само хвали: како он има тицу што је нема ни у кога! А гости се чуде, боже, чуде, чуде. Поп једва чека — да се врати црквењак, само да их изненади.

Црквењак нађе учитеља пред школом и рече шушкајући: „Посл'о ме поп Вујица, учо, да му даш ону тицу!“

Учитељ тек само ускипе, па рече: „Не дам!“ Црквењак стаде и заблену се у њ, а учитељ онако љутит опет: „Не дам! Иди — кажи не дам!“

Поп нестрпљив изишао па ода испред куће и гледа наниже, иде ли црквењак. Извирују и гости, а поп им вели: „Само док видите — како је то!“ Врати се црквењак; чим на капију поп упита: „Камо?“ — „Не да!“ одговори црквењак. — „Ко не да?“ упита поп чисто не верујући. — „Не да учитељ!..“ Поп Вујица помодри као чивит од једа.

V.

Од тада поп Вујица омрзе на учитељ Грујицу, и науми да му како било поткује опанке. Истина није хтео да се инати с њим, него се опет увраћао на школу, али не тако често као пре. И кад се разговара — некако као преко срца; не ће ни да се нашали као пре. Учитеља и сад затиче на ручку, вечерњ

ужини, с кавом или мезетом, и учитељ га нуди — као и пре, а он не ће да узме: ретко кад да прихвати који залогај, и то се баш види, како му није слатко. Јенна стоји једнако на печурци, а поп више ништа не говори о лепоти њезиној.

До сад су сви сељаци — до једног волели учитеља, да не може боље бити и хвалили се њиме: нигде ниси могао ни једне ружне за њ чути; а сад почеше попове комшије и они што чешће иду попу, да зуцкају по гдекоју за учитељем. Па и сам поп не изражава се лепо о њему као пре. Упита га ко: „Како учитељ, попо?“ А он чисто преко срца одговори: „Та добро је. Само човек, што се тиче, врло млад, па се заноси другим пословима, а деца сама... Гради тамо, што се тиче на прилику, и мајсторише поваздан. Али шта ћеш му, на прилику, кад је немиран — не може се скрасити на месту . . . Поломи, што се тиче, ону веселу децу, на прилику, верући се с њима по брду и горе по потоку... Оне опет тице једнако пуни; не знам што се тиче да ли му и то стоји у пропису....“

До сад су попова деца ишла у школу код учитељ Грује, и сам је поп говорио, да ће их оставити ту код њега нека изуче и четврти разред „на приват.“ Сад се нешто присети, па их извади из школе и даде у варош да уче.

Еле — тако је било некако запето стање између поп Вујице и учитељ Грујице. И како који дан бивало је све више запето — готово већ да пукне. Повише непријатних речи о учитељу поче се проносити по селу. Сиромах учитељ чуди се, шта је то, те се по гдекоји нешто искосио на њ. Да је што попузнуо у раду — није вала ни у длаку. Још сад је боље схватио шта треба с децом. Да се променио у нарави — није ни то; и сад је онако исто добар, искрен, весељак и сваком љубазан.... Има неки ђаво ту!

Тако је то трајало и бивало све запетије стање до пред Петров дан. Дође и ревизор да обиђе школу: омален, дебео, црн човек, с малом француском брадицом. Учитељ одмах нареди да се закоље које пиле и да се спрема ручак за ревизора. Слуга окреће пиле на огњишту, а учитељ с ревизором, кметом, поп Вујицом и још двојицом сељака на испиту. Ревизор пита ђаке: „Кажи ти, мали, ко је био први човек на свету?“ упита једног, па извири у исти мах у кујну: „Премажи мало сланином да не прегори!“ вели слузи. Ђаче одговори. Ревизор задовољан упита другог: „У којој је части света ово ваше село?“ па одмах извири у кујну: „Нек се само добро пстишти!“ Ђаче одговори и то. Ревизор пита даље другог: „Кога ми морамо по-

штовати?“ па опет слузи: „Пази да свуд порумени кожица!“ Ђаче одговори и то.... Испит се сврши, разда.ду се и књиге. Зове поп ревизора на ручак; ревизор погледа у пиле, већ лечено на ражњу, па рече да је већ обећао учитељу, да ту руча. Поп опет мало позелени.

За ручком исприча ревизор учитељу, како је био узгред код поп Вујице и како се поп на њ жалио и молио га, да га уклоне одатле, јер „деца ништа не напредују, а осим тога — још се заваћа с људма“. Учитељу се окрете она школа у наоколо од чуда. А то ли је! Сад већ зна све!... „Али ништа,“ вели ревизор смешећи се и одвајајући један масан батак у свој тањир: „ја сам се уверио да није тако! Видим деца ти добро одговарају.“ .....

Ревизор оде и остави учитељу врло добру оцену — што је он доиста и заслужио; јер се својски заузимао око деце. — Не може учитељ да трпи, него једва чека попа — да му све искреше. Онако љут једнако ода испред школе. Деца се шћућурила у школи па ћуте и шапућу: „Јаој, како нам се господин нешто наљутио!“ Ето ти поп Вујице; учитељ не може да га дочека, него изиђе чак у авлију преда њ, па поче:

„Зар баш тако, попо? Хвала ти!“

„А шта то на прилику?“ упита поп, као изненађен бајаги.

„Лепо, бога ми!“ настави учитељ још полако онако прекоревајући: „Красно! Ићи те ме опадати и говорити што није истина... Добро ти доликује!“

„Ко говорио?...“

„Ти исти!“ викну учитељ Грујица са свим ускипео, и све му искреса што је год рекао. Богме сад и поп плану, па све дршће од љутине. Пуче псовка и вика по авлији, да се чуло чак на по села... Пуче запето стање! Оде поп као помаман кући, а сваки час обрне се па прети....

VI.

Поче већ сад и учитељ да се жали својим пријатељима на попа. А поп већ, где год седне и стане ружи га и опада. Попови пријатељи жале попа и псују учитеља говорећи: „Да је он ваљао, не би га ни послали амо!“ Учитељеви опет пријатељи бране учитеља и веле: „Није ни попу ваљало, што је то радио!..“ Где се год њих два нађу увек се сваде.

На послетку поп тужи учитеља. Трајао је испит читавих петнаест дана у среској канцеларији. Испитани неки ђаци, ис-

питан Живадин, испитан Митар, и остали сведоци; донесена и прикључена актима и јеина и попова капа. Тако се то замутила жестока парница, да среска власт — није знала шта ће. Једва се већ сврши ислеђење.

Капетан, добричина нека, тек само слеже раменима па рече: „Ја не знам шта ћу им! — Тај је поп помахнитио!... Деде, ћато, прочитај опет његову тужбу, да видим да нисмо што прескочили!“

Ћато узе тужбу из гомиле аката па чита: „Начелнику среза тог и тог. Грујица Милановић, учитељ у овд. селу својим неприличним понашањем и опадајућим и клеветајућим изразима у више је прилика и пред другим личностима из поменутог села и околине вређао и опадао, које је потписани равнодушно прећутао и у више случајева истога учитеља опомињао, да таково више не чини, које се он оканути није хтео. Даље, исти учитељ присвојио је и утајао једну моју ствар, т. ј. тицу зовому бућина или јеина или односно букавац, коју сам ја нарочито њему и по нарочитом човеку послао с молбом, да ми је испуни, почем се тим испуњавањем горепоменутих тица искључиво и бави, а готов сам био дати му и пристојну награду за труд око испуњавања исте учињени; али поменути учитељ Грујица самовласно присвоји себи ту ретку тицу, и на моја поискавања и молбе ни до сад ми није дао. Још имам навести овде, да он — Грујица — опорочава и исмева потписанога свештена чинодејства, што ће показати Живадин из истог села и још многи други; напустио је ђаке и дотле развратио да се играју непристојно свештеним утварима потписанога на очи његове.

„Потписани нашао се побуђен, да се жали тој власти на таке поступке учитеља Грујице, молећи покорно, да ову ствар извиди, букавца као својину потписаног одузме а тако исто и свештене утвари, које се као што сам могао дознати налазе сад у некој сарачани учитељевој, и у њима држи он — учитељ — јаја и мекиње; а за све то молим власт ту, да учитеља Грујицу подвргне казни по закону.

„На последку имам приметити и то, да деца у овд. школи веома слабо напредују; да се речени учитељ слабо на то обзире; да их је напустио и раскалашио; да с њима излази по брдима те пропушта школско време у нераду; да занемарује школске часове, а по већој части проводи време у дељању, стругању и тесању дрвенарије којекакве, која му није потребна ни за школу нити је по пропису школском дозвољено њему бавити се истим.“

„Да је то све, као што потписани наводи засведочиће...“ тај и тај, тај и тај. Већ ћата их прочита све по реду.

„Па шта ћемо сад, ћато?“ упита капетан.

„Најбоље би било да ми то спроведемо власти учитељевој, па нека се тамо извиди.“

„Јес — ми смо учинили своје и ствар испитали; нека они тамо пресуђују како нађу — да је право.“

Читав дењак аката, заједно с јеином и поповом капом — оном што су се ђаци њом играли „виња,“ спроведе се надлежној власт учитељевој. Расмотрише тамо ствар добро; видеше, да је Живадин донео учитељу јеину а не попу; да се деца нису играла никаквим другим „утварима“ осим поповом капом, коју је он у винограду бежећи од града заборавио, те је бујица снела у поток, а деца нашла — што потврђује и сам Живадин и Митар, који је попа гологлава стигао и набио му кошницу на главу да га град не убије. Даље видеше, да учитељ није исмевао чинодејства попова, осим што му се смејао за његову молитву од града, а томе су се смејали сви по селу. Даље видеше из оцена ревизорских и из сведоџаба, што их је учитељ поднео — да је човек добар и са свим на свом месту. И решише да се акта баце у архив....

На послетку, да би се стало на пут толикој свађи и гложењу попову и учитељеву, потруди се дебели ревизор те поздрави учитеља, да тражи премештај, што он и учини. Дадоше му далеко бољу школу и похвалницу за његов рад и успех. Јеина се врати учитељу, а попу капа.

Како се учитељ растао с попом — не питајте! Да није било људи, било би и за кике... Имали су посла и кметови и капетан и пандури!

И сад поп Вујица, кад чује зими каку живу буљину, да буче — уздахне и погледа у оно ћоше своје собе, где је уговарао, да је намести....

М. Ђ. Глишић

ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ

историјска студија

VIII

ПРВА ОПСАДА БЕОГРАДА. — ТРАГЕДИЈА У ВЕДЕВИ-ЧАРДАКУ. — ЂУРЂЕВО БЛАГО ГОД. 1439—1441.

Пад Смедерева начинио је дубок утисак на две стране. Видели смо каква је страва обузела војску угарску на глас да је оно пало. Краљ босански Твртко III, побојавши се да се холуј на његову државу не савије, понуди сам да повиси данак султану од 20 на 25 хиљада дуката. Велики број омањих градова по Србији предаде се Турцима. Где је могућно било да се предајом таком сачува живот посади и грађанима, ту је и сачуван; али како се чини слабо ко да је поштеђен био од ропскога ланца.

Нама је данас готово мучно да верујемо у све страхоте и све грозности ондашњега турског ратовања. И опет дивљачни карактер тога ратовања сасвим је историјски и несумњиви факат. Пошто је Смедерево пало, велики број турске војске просуо се по Србији. Да кажемо да су полетели као гладни скакавци, мало би казали. Јаничари што нису могли на месту да потроше и да понесу собом или потерају испред себе, то су сагорели, разбили и на сто начина упропастили. Што од народа, старога и младога, мушког и женског, није погинуло под сабљом и копљем при првоме удару, и што није помрло страшном смрћу на сатански смишљеним мукама, то је поведено ланцима око врата, па чопорима као стока тераио у робље. Знатније и отменије људе обично су свагда убијали, одсецајући им главе, пресецајући их по пола или ударајући их на коље. Главно

је правило њихове завојевачке политике било, да у земљи коју заузму сав виши и образованији ред потпуно униште и истребе. И кад би град какав на веру примили, Турци би затворили све градске капије осим једне, па би заповедили да на ту једну сви становници, оставивши све своје имање код куће, изађу у поље. На капији би се наместио главни заповедник турски са својим доглавницима, па како је која породица излазила из града, он је најпре пробирао најлепше жене и девојке и најкраснију момчадију и одвајао на једну страну, а друго терао на другу. Од онога одабранога робља слао је султану и другим великашима поклоне, задржавао што је хтео за себе, пробрану момчадију слао у јаничарске касарне у Азију, а оно друго остављао на јагму војсци, или у ређим приликама враћао у град. Овакву нам је слику оставио Михаило Константиновић из Островице, који је неколико година позније и сам допао турскога ропства (Гласник XVIII).

Кроз цео Октобар и Новембар несрећне оне 1439 године, путови, који воде из Србије у Скопље и у Једрене — два главна трга за робље — закрчени су били гомилама људи обојега пола и свакога доба, заробљених у Србији. Јесење хладне ноћи и влажни дани у нашим крајевима прекратили су вечитим покојем патње многих и многих препуклих срдаца. Кад би какав старац, или каква женска нежнијега састава, посустала од глади и од умора пешачећи по блатавим путовима, киши и суснежици, најближи Јаничар зверски би је бивољом камџијом шибао или оштрицом копља ударао. Није ли то помогло, онда су таког роба на месту убијали или га отпучавали и остављали да онде где је пао умре под умором и под ранама. Оваких призора, који су срце парали, било је сваки дан и не само по друмовима, него и по улицама вароши, кроз које је робље пролазило. Путови, којима је оно проведено, засејани су били мртвацима.

Причања о патњи српскога робља испунила су ужасом сву Европу. Четири године доцније папа Евђеније IV трудећи се да покрене хришћански свет на крсташки поход противу Турака, враћа се на те догађаје па их живо описује. Из тог његовог списа имамо оне напред наведене појединости о суровости турској. Евђеније још помиње како му је јављено, да су Турци одвели из деспотове државе око две стотине хиљада глава у робље (Raynaldus, vol. XXVIII, 414).

И сам Ђурађ Бранковић у документу, којим је Јовану Хуњадију поклонио Вилагош године 1444, помиње како су Турци

силно робље из Србије одвели (Féjer, genus etc. Joh. Corvini de Hunyadi, 75). Најбољи је доказ томе оно бесцење, у које се робље тада продавало. Дервиш Ашик-пашазаде, који је и сам био на овој војни и описао је, прича, како је из Србије довео девет робова и распродао их у Једрену неког по 200 а неког и по 300 аспри (Hammer, I, 649). Још је то добра цена била. Мурат Драгоман опет прича, да су Турци толико робља довели, да се у Скопљу могао млад роб купити за 20 аспри (Lewenclaw, Historiae Mussulmanae 552). Нешрија шта више тврди да су у Скопљу четири дечка продата за 20 аспри и да се најкраснија робиња могла добити за пар чизама (Нешрија 183; Hammer I, 448 и 648). У дукат је ишло тада 40 аспри.

Деспот Ђурађ по смрти Албертовој склонио се у Хрватску. Из Загреба, и са добара своје кћери Катарине Цињијеве учествовао је он у политичким догађајима у Угарској те јесени и преко зиме 1439—1440. Политичке прилике биле су са свим за очајавање. Могло се знати с потпуном поузданошћу, да ће султан на пролеће да удари на Београд. И опет за то, партајске борбе у Угарској нису хтеле да престану. Краљица Јелисавета остала је иза Алберта очекујући да се кроз који месец породи. Њезин ујак, Улрих Цињски с пријатељем својим Николом од Горе, радио је да се њих двоје с Јелисаветом прогласе за регенте будућем наследнику. Јован Хуњадије, с великим бројем угарске властеле, мислио је, да је земаљски интерес да у тако тешким приликама, у очи неизбежнога рата с тако страшним непријатељем какви су Турци, седне на угарски престо човек јуначан, одважан, и државник способан. С тога су круну угарску формално понудили краљу пољском Владиславу. Заплет постане још већи, кад после дужег устезања краљ пољски најпосле прими понуду (у Фебруару 1440) и кад на другиј страни, некако у исто време Јелисавета роди сина, кога присталице њезине одмах у колевци крунишу круном св. Стевана, коју су из Вишеграда дали украсти.

Какав је положај заузимао деспот Ђурађ у овим унутарњим борбама, то нам за сада није врло јасно. Истина му је Улрих Цињски био зет, али и вођ друге странке, Јован Хуњадије, био му је врло добар пријатељ. Ипак, пре ће бити за веровање, да је Ђурађ потпомагао свога зета Улриха. Ово тим пре, што се из једнога документа млетачке архиве види, да је он још с почетком 1439 имао некакве частољубиве планове да загосподари у Угарској (Acta Arch. Veneti, II. 311).

С пролећа 1440 у Угарској је отпочео у маленоме унутра-

шњи, грађански рат, међу партијом Владислава VI (сина Јелисаветиног) и партијом Владислава III, краља Лећанина. У исто време, — и то први пут у историји — притисне косине пред Београдом силна турска војска, под управом самога султана Мурата. Деспот као да је очајавао. Чинило му се, а и могло му се врло лако чинити, да је Угарска у онаквим приликама изгубљена. С почетком Маја он се крене са свима својима и у пратњи 1500 коњаника па дође у Далмацију на млетачко земљиште. Маја 30-ог налазимо га у Клиси. Кроз цео месец Јун у Млецима се бави његов секретар, Никола Которанин. Преко њега је деспот тражио галије да се превезе у Албанију, даље да му Млеци продаду град Улцињ, и да посредују да га са султаном измире. Млетачка је влада ставила деспоту на расположење једну убојну галију и дозволила му да за осталу своју свиту најми лађе у приватних људи. Што се тиче оне друге две ствари, то су учтиво одбили (Acta, II 317).

У Јулу месецу 1440 Ђурађ је са својима приспео у Бар. Град тај, Дриваст и Будва, било је све што му је у Албанији још верно остало.

Међу тим целога пролећа и целога лета те године под Београдом су се били крвави бојеви.

У граду је командовао Јован Дубровчанин, брат Матка Таловца, бана хрватског, — онај исти „господин брат“, кога је још пре десет година Брокијер нашао у Београду. Поред њега је најодличније место заузимао и највише се одликовао Јован Врани, Флорентинац. Флоренција, Милан и Млеци биле су оних година права отаџбина новог ватреног оружја. Врани је на сву прилику при одбрани Београда управљао артиљеријом. Колико је војске у граду било не знамо. Срба је без сумње било доста, а нешто и драговољаца са запада.

Пред Београдом улогоровало се најмање сто хиљада Турака. Без тако велике војске султан је ретко кад полазио на војена предузећа. Команду је по имену водио сам Мурат, али је у самој ствари опсадом управљао Али-бег Арванезовић. По причању савременика Турци су опасали Београд зидом, са кога су у варош бацали голема зрна од камена. Топове су дали салити на сву прилику у Смедереву ако не и пред самим Београдом. На Дунаво су пустили стотину лађа те пресекли сваку свезу с Угарском. Како се опсадна линија далеко пружала хватајући од Саве до Дунава, и како много топова нису имали то су се за бацање камења и запаљивих материја служили и старинским справама, балистама и т. д. Тако је при првој опсади

Београда јако помешано било старо и ново оружје. Али је Турцима лагумисање било главно средство, којим су радили да на зидинама београдским начине пролом. На срећу по опсађене, међу Јаничарима и иначе у турскоме стану било је доста Срба, одважних људи, којима је срце за хришћанску ствар куцало. Тако је дошло, те је командант градски свакада за времена сазнавао на коме месту и у коме правцу Турци поткопе праве, те им је контраминама са стране града посао кварио.

Турци су више пута јуриш покушавали. Али су сваки пут крваво одбијани. Чему су опсађени за овакав успех имали да захвале, била је пушка, тада још једнако нов изуметак. Михаило Дука, који је савременик овим догађајима, изреком каже да је пред Београдом много Турака пало, не само од некаке заразне болештине, која се у логору појавила, него и од „справа" с којима су опсађени пуцали. Он их из ближе описује. „Из Београда су," вели, „бацали на Турке зрна од олова, крупна од прилике као лешњици што су, и то по 5 до 6 зрна на један пут из некаке справе од туча. Справа је та као цев. Напуне је некаквим прахом, који је састављен од салитре, сумпора и угљена, и кад га принесете к носу, мирише на сумпор. Прах овај по природи својој лако хвата ватру, а ватра стешњена у цеви, потисне зрно најближе, ово опет оно друго до њега, те тако сва излете из цеви. Зрна та лете до на читаву миљу и могу да пробију коња и човека баш да су у оклопу. Па још не губи силу кад пробије једног човека, него може да рани и другога који је иза њега. Зрна од олова праве се округла; него их има и од гвожђа и од другог каквог метала па се још чекићем сабију и искују у облик дугуљаст, и тада такво зрно пробија као муња". (Dukas, Hist. Byzant. 489).

Међу тим је Јовану Хуњадију испало за руком да пољскога краља Владислава, крунише у Будиму круном св. Стевана (у Јулу 1440). Ма да су присталице краљице Јелисавете нападали овде и онде оружаном руком на присталице краља Владислава, ипак је овај, потпомогнут Хуњадијем, могао одмах да поклони главну своју пажњу спољашњој политици. Нареди се да се угарска војска почне искупљати код Сегедина. У исто време пошљу султану Мурату под Београдом два Пољака, Доброгоста Остророшког и Луку Горчанског, да као посланици краља пољског и угарског протестују противу напада на Београд и да га позову да дигне опсаду.

Мурат прими посланике ове на Врачару под чадором па их упути да у Смедереву причекају дан два на његов одговор.

Одмах по одласку њиховоме из стана Турци предузму јуриш на Београд. Борба је трајала од 1 сахат по подне до у мркли мрак. Свршила се тиме, што су Турци на целој линији крваво одбијени. После шест месеца узалудног напрезања, и изгубивши око 17.000 људи, султан нареди да се опсада дигне и војска у Бугарску врати. Посланицима угарским у Смедерево поручи, да за сада одустаје од освојења Београда, јер жели да краљу Владиславу даде времена, да промисли, хоће ли му на леп начин уступити тај град и онај део Србије, који Угри држе (Мачву). У осталом, кажу да је додао, „Београд ће пре или после Турцима припасти." [1]

Деспот је то лето провео у Бару. Одатле му је лакше било одржати се у свези с оним српским градовима (већином у јужноме крају његове државе) који се још нису били Турцима предали, а нарочито с Новим Брдом, које се још једнако јуначки бранило. Одатле је брже и сигурније могао кореспондовати и с Млецима и с царем грчким, без сумње и са пријатељима својим у Једрену. Слободно можемо узети, да је Ђурађ из приморја непрекидно и живо радио, да било на ма који начин поврати себи Србију, или управо тачније да кажем да поврати Србију самој себи. Никад — чини ми се — несебичност Ђурђева није већма на видик излазила, нити је јаснија била корист, коју народ од владалачке своје династије има, као тада тих година. Србија је — изузевши неколике градове — фактички била претворена у санџак турски. Земља од Дунава до Сталаћа чинила је санџак Смедеревски и стављена под управу војводе од Смедерева: сва друга деспотова земља ван Зете, састављала је санџак Алаџа-Хисар и стојала под управом војводе од Крушевца. По градовима и утврђеним паланкама постављене су јаничарске посаде, по црквеним кулама викали су мујезини, и на судовима кадије изрицаху правду по алкорану (Мурат Драгоман). Србија је не само била попаљена, поробљена, опустошена, него је изгледало као да је за свагда изгубљена. Ђурађ је имао поред себе своје големо благо. Он је могао да се склони у господски Цариград, или у вилинске Млетке или ма куда у сјајну и раскошну Италију, да проведе своје старе године како је најбогатији човек онога доба провести могао. Па ипак од свију Срба онога доба, и

[1] О овој првој опсади Београда осим византијског историка Дуке упореди Thurocz. cap. XXXV у Швантнера I, 246: Katona, II, 263; нарочит Callimachus de Rebus a Vladisl. gestis у Швант. I, 469; и новије угарске писце. Турски кроничари помињу сасма лаконички да је султан те године Београд узалудно опсађивао. Сеадедин §. 114.

слободно се може казати више него сви други Срби онога доба, стари је деспот Ђурађ радио на васкрснућу Србије Није жалио ни блага свога, ни старе своје дане, ни децу своју, ни пријатеље своје. Непрекидно, неуморно, никад не очајавајући Ђурађ је радио да се поврати у Србију, што је толико исто значило да се Србија опрости турских окова па да дође до колике толике политичке самосталности. Проста и обична амбиција никада није могла на такав колосални рад покретати. Династички мотив јесте могао, јер у њему је јака лична амбиција проникнута и прочишћена најузвишенијим осећањем дужности према земљи и народу и свагда крепљења убеђењем, да му је тај задатак провиђење поверило, задатак тежак али који треба јуначки до краја вршити.

Деспот, чувши да се Владислав III крунисао и да под утицајем његова пријатеља Хуњадије, хоће рат с Турцима, пошље у Будим нарочиту депутацију, да му ступање на престо угарски честита. Калимах, секретар краља Владислава, оставио нам је забележену садржину беседе, којом су деспотови посланици краља поздравили. Занимљиво је како деспот пре свега изјављује своју радост, што је на угарски престо дошао Пољак помињући како су народи пољски и српски сродни по пореклу и по језику. (На ово су у осталом ударили гласом и посланици краља босанскога, који су пре деспотових примљени били). У даљем току беседе, деспотови посланици извињавају деспота што сам није могао да дође да краља лично поздрави, причају велике несреће, које су господара њихова снашле и услед којих он сада сву своју наду полаже у краља Владислава Да је још у своме старом положају, деспот би се понудио да краљу буде садруг и помоћник противу Турака, али у садашњим својим приликама нуди му се да га драговољно служи у свима опасностима и несрећама. Калимах додаје како је и на краља и на друге који су ту били, беседа деспотових поклисара учинила дубок утисак. Краљ је одговорио, да ће бити прилике и места, где ће се њих двоје видети, и да ће у најскоријем времену гледати да оправда уздање које се у њ полаже. Још је поздрављао деспота да не клоне духом, већ нек остаје постојан (Callimachus, I, 457).

Краљ Владислав заиста је радио да оправда поверење Ђурђево. Поред свих тегоба, које су му Јелисавета и њезини пријатељи у земљи правили, он се старао не само да војску спреми него и да алијанције веже. Из једнога документа млетачкога архива с краја ове 1440-те године, видимо да је радио, да придобије Млетке у савез против Турака. Али му овај пут одговорлеци оише да не ће, јер су толико крви проливали би-

јући се сами с Турцима, а нико им не хте да помогне. (Acta II, 321).

Врло лако може бити, да су на Порти знали шта Ђурађ ради. Нарочито су морали дознати како је његова посаобина у Будиму добро примљена била. Било то, било стара мрзост султанова, на сваки начин Турци су имали доста разлога да раде, да Ђурђа у своје руке добију. Они се упусте с Барцима у тајне преговоре, обећавајући им златна брда само да им Ђурђа предаду. Велико благо Ђурђево сад је постало за њ нов један извор опасности. Становници барски били су већином Арнаути, и уз то још и католици. У политичкоме погледу било је међу њима доста њих, који су теглили к Млецима, доста њих који су били незадовољни с деспотом због повишених дажбина. На сваки начин понуде турске нису дошле глухим ушима и Барци као да су захтевали само нешто времена, да се боље промисле. Деспот је дознао на чему се ради. Једно јутро подрани рано зором са свима својима, као да хоће у лов, па се на галији Дубровчанина Паскоја Соркочевића одвезе у Будву. (Mauro Orbini, 327).

Ово је било на сву прилику негде пред свршетак године 14 0. У Јануару 1441 долазе у Дубровник митрополит Атанасије и Паскоје Соркочевић и доносе неки део блага деспотовог на оставу. 25 Јануара општина дубровачка издаје реверс да је од поменутих поклисара деспотових примила: 43.553 дуката млетачких, 6134 дуката угарских и 314 дуката турских, свега дуката 50.001; — злата у плочама и приткама 611 литара 1 унчу и 2 аксаге; сребра гламсгога (т. ј. сребра јако са златом помешаног) 343 литра 6 унача 3 аксаге; — у среброме кованом новцу један милијун аспри, које на мери потегоше 3500 литара 2 унче и 3 аксаге; — на послетку сребрнога кова (кондијера, шамдала, свећника, рукомије, андага, ибрика, романача, ведрица, чаша, ликанија) 348 литара 4 унче. Не узимајући у рачун вредност, коју је сребрни ков као вештачки производ имао, и узимајући у рачун да се литра сребра онда продавала по $7^2/_3$ до 8 дуката, излази да је све ово благо представљало у ондашње доба вредност од 155.000 до 160.000 дуката. Како је један дукат у ондашњим приликама имао 4 до 5 пута већу куповну снагу него данас, то можемо узети да је оно благо представљало вредност од 7 до 8 стотина хиљада дуката у данашњем новцу. Значајно је и карактерише оданост Ђурђеву к својој жени, што је наредио, да свим овим благом располаже, „по нѥговои самрти нѥгωва жена госпогѩ Ѥрина“ и тек по Јеринипој смрти да га наследе синови. (Спомен. Дубров. Арх. II, 97).

Деспот се ни у Будви није осећао сигурним. Ту не толико од Турака, колико од војводе Стевана Црнојевића, који је успео био да заузме неки део горње Зете, па одатле, користећи се незгодама којих је деспот допао, радио да заузме целу Зету заједно с Баром, Будвом и Дривастом. Млеци, у кореспонденцији коју су имали с Ђурђем две три године доцније, називљу Црнојевића јавним непријатељем Ђурђевим. Мислим, да ће бити, да се непријатељство међу њима почело око наследства Баошиних земаља. На сваки начин не осећајући се у Будви сигурним, деспот у Априлу месецу 1441 дође у Дубровник.

На сву прилику у исто је доба стигао у Дубровник глас о сјајној победи, коју је Јован Хуњадије одржао у Сибињу над Турцима. Рано у Марту те године султанов имрахор Мезит бег упао је у Сибињ. После неколико мање знатних победа, опсади Херманштат, али чувши да иде „Јанко", дигне опсаду и пође му на сусрет. Хуњадије удари на Турке 18 Марта и помоћу херманштатске посаде, која их је са леђа напала, разбије их до ноге. У томе је боју и сам Мезит бег погинуо. Угарски кроничари причају да су Угри том приликом неизмерну плен задобили, и да је Хуњадије дао натоварити кола једна с најодабранијим стварма па заједно с главом Мезит-беговом послао их по седокосом заробљеном Турчину једном на дар деспоту Ђурђу.

У колико су приповести о ужасима које Турци по Србији починише, упропастили европски свет, у толико је успех угарске војске код Београда, и нарочито ова победа Хуњадијева у 1441 подигао надања и охрабрио хришћане. Ратоборна раздраганост почела је да хвата корена и да се шири по Европи. Без сумње још највећма по српскоме народу. Више него ико радовао се тим победама деспот Ђурађ. С тврдом вером да долазе бољи дани, он је у Дубровнику настојавао да организује чете драговољачке. Кронике дубровачке казују, да је он у то доба узео у своју службу многе властеличиће и властеле дубровачке (Стулић и Гундулић у Макушева 342).

Управ у месецу Мају сиромах деспот Ђурађ могао је мислити, да има основа веровати, да тешки облаци, који су се над њим савили, почињу да се разређују и да су сунчани зраци на једној страни већ пробили путове, шарајући на другој седмобојни знак надежде. На Васкрс те године Јерина је погледајући на азурну пучину морску можда мислила на красну своју децу у туђини — на Мару у султановоме харему, на Гргура и на Стевана у турскоме заточењу. И Јерина и Ђурађ без сумње су се молили Богу тога дана за здравље своје деце; њих двоје старих

тешили су се надом, да ће им опет скорим у младићске сјајне очи њихове загледати. Последњи гласи, које су од оба млада кнежевића добили, били су из Демотике. Али тада још нису знали да је ту скоро паша, који их је у Демотици чувао, добио заповест, да их одмах одведе преко мора у малу Азију у Токат. Ту су их сместили у некаку царску зграду, која се звала Бедеви-чардак. Да ли млади кнежевићи, — побожно васпитани синови побожних родитеља, млади људи с ватреним родољубљем, који су се већ мачем борили за земљу своју и политиком радили за њу — да ли су у очи Васкрса могли шта друго да мисле већ да се надају васкрснућу свога народа. Какве ли им је сјајне улоге у томе васкрснућу цртало њихово младићско уображење?! Може бити да су се и срећни осећали те вечери гледајући на кипресове баште око Бедеви-чардака, дишући ваздухом испуњеним мирисом од персијских ружа, и сневајући о својој далекој отаџбини. Може бити да су чули, а може бити и да нису, топот од коња, на коме је у бесном трку дојурио у Токат прашином покривен татарин царски. Ага који их је чувао, добије ферман да оба кнежевића одмах ослепи. И лицем на први дан Васкрса оба сина деспотова ослепљена су. Мало за тим стигао је и други татарин с ферманом да се онај први сматра као и да не постоји. Али је сад већ све то позно.

Неки од сувремених писаца тврде, да су Турци похватали били писма, која су Гргур и Стеван своме оцу писали. У њима су нашли, да су два млада Србина јављали оцу о покретима турским и давајући му обавештења ишли му на руку, да против Турака ради. Непријатељи Ђурђеви дохватили су са жудњом ову прилику, да му се освете. Још се без сумње сматрало као слабост од султана, што је одлучно да се кнежевићи не казне губитком живота, већ само губитком вида. У осталом Мара је дознала шта је наређено, па је султана дотле салетила молбама за браћу своју, док овај најпосле није оправио другог татарина с ферманом милости. Видели смо да је овај позно стигао. Кажу да је султан заповедио, те су ослепили и оног првог татарина, који се тако сатански журио да донесе у Токат црну заповест.

Без сваке сумње Турци су морали добавити неке доказе о раду Ђурђевом на ослобођењу Србије. Јер не само што су му синове као саучеснике казнили страшном казњу, него су живље него икад настојавали да заузму Ново Брдо а тиме доврше потпуно освојење деспотове државе, и у исто време радили су енергично да и самога Ђурђа у своје руке добаве.

Може се рећи да је Ново Брдо још од пролећа 1439 не-

прекидно турском војском опсађивао. Турци као да су напустили мисао, да ће га моћи на јуриш узети, па су гледали да га глађу уморе. Ово као да је најпосле и било. Јула 27, 1441 године Ново Брдо преда се Хадом паши (Вид. Ркпс. Хиландарски; Летоп. цар. српск. Гласн. XI, 152). Надајмо се да ћемо једнога дана наћи нисане какве споменике о овогодишњем јуначком држању Новога Брда. Одмах по његовој предаји, и оно неколико мање важних градова, који су се услед згодног али и неприступног положаја дотле држали, предадоше се Турцима. Можемо слободно рећи, да је сва Србија у Августу 1441 потпунце у власти турске војске била.

На неколико дана пред пад Новога Брда стигао је у Дубровник нарочити поклисар султанов. Донео је писмо од порте којом ова тражи да јој кнез и властела дубровачка предаду Ђурђа Бранковића. За ово је порта обећавала да ће им уступити сву земљу деспотову од Бојане до Котора, да ће им опростити једногодишњи данак, и још им остављаше да задрже за себе све благо, које је Ђурађ у Дубровник донео (Стулићев летопис 326; — Annali della citta di Ragusa attr. à Gondola, Макушев 332).

Није малена ствар била замерити се силноме цару турском. А у оно доба ни за кога није толико ризично било замерити му се, колико за општину дубровачку. У материјалноме погледу она је управо живела од трговине по областима, којима су Турци тада већ завладали били. Султан је био у стању да само једним мигом, и не дижући војске, дубровачкој општини нанесе неизмерне штете. С друге стране опет, најстарије правило у политичким предањима ове малене и славне општине, била је потпуна сигурност и слобода воље оних, које је град на веру примио. Један од главних поноса Дубровникових био је што је умео да значај и чистоту гостопримства сачува непомућеним кроз толике векове. Између опасности од Турака и предања својих, Дубровчани су се нашли у великој неприлици. На већу које се због те ствари држало, било је људи који су одсудно и с гнушањем одбијали и саму претпоставку да ће Дубровник хтети да учини такво издајство. Али било их је и то на сву прилику подоста њих, који су тражили не би ли се нашао пут којим се не би ни султан срдио ни част општине прљала. Без сумње је од ових људи изашао предлог да се и сам деспот Ђурађ у седницу већа позове. Кад деспот дође саопште му шта порта тражи. Кажу да је Ђурађ слушајући шта му се казује, сав пребледео био. Међу властелом на томе већу било

је пријатеља Ђурђевих, који видевши га потресена, прозборише му пријатељски, соколећи га да се не баца у бригу. Деспот се брзо прибра. Захвали већу и кнезу на саучешћу, али изјави да ће одмах, чим се само спреми, град да остави, јер није рад да своје добре пријатеље доводи у замерку код султана и да им неприлике прави. (Orbini Bonfiniuc, dcs III, l. v). Деспот је тиме засведочио не само своје осећање, него и своју политичку мудрост.

Вративши се у палату своју, деспот је сазвао знатније људе из свите своје на савет. Ту је био на сву прилику митрополит Атанасије, канцелар Никола Которанин, може бити војвода Јакша, војвода Радић, даље дубровачке властеле Паскоје Соркочевић, Дамјан Ђорђић, Аловиз Растић, који су били ступили у деспотову службу. За Јерину знамо не само да је била на томе саветовању, него и да је одсудно наваљивала да се из Дубровника право оде у Цариград ка грчкоме цару — без сумње да тамо очекују, док се Европа спреми за крсташки поход противу Турака. Ђурађ, који је знао да се у Угарској ствари знатно поправљају и који је мислио да може рачунати на ратоборну струју, која је у след последње победе Хуњадијеве све на шире народ захватала, наваљивао је да се иде у Угарску. Његова мисао преовлада. Већ 24-ог Јула предаје он нешто сребрног и позлаћеног посуђа ($277\frac{1}{2}$ литре) на оставу општини, а 26-ог још и други један део свога блага. Рекао бих да су у ову нову оставу ушле и оне ствари из поклада, који је митрополит Атанасије у Јануару те године донео. Само што је сада деспот узео себи оних педесет хиљада дуката, а место њих дометуо злато у вергама и увећао поклад у златним и сребрним стварима. Занимљиво је, да и овај други поклад представља у новчаној вредности од прилике онолико исто колико и онај први, т. ј. око 700.000 дуката у данашњем новцу.

Првих дана месеца Августа деспот се довезе у Скрадин. Одатле отиде на своја добра у Срему.

Кад је предавајући оно благо на оставу наређивао, да га по смрти Јерининој његова три сина дигну заједнички или сваки свој део за за се, — још није знао био, да већ два месеца како Гргур и Стеван не виде бела света.

Н. Мијатовић

КАРАУЛА

на Вучијој пољани

На сред куле карауле,
Око ватре на огњишту
Стражари се искупише ...
Ватра гори, пламен лиже
И по тамни дуварови
Горостасне сенке диже,
Ко да ј рада из прошлости
У ватреној занетости
Витезове да naниже;
И тим време доба давна,
С нашим даном да изравна.

Дружба ј' мала... Пет стражара!.
У свакога пушка танка,
Дуга пушка белгијанка,
А готова да запара,
Да зарије са танетом,
Ил са љутим бајонетом
Кроз редове љуцког блата —
У колоне Азијата;
Па да онде у нереду
Црну цевку, пушку бледу
Турском крви обојади
Њеном паром да окади.

„— Још их нема?.. Где су, шта су?..
Ил' им зверске стрепе груди
На мегдану и ужасу?...
А кад треба децу клати,
Слабе жене злостављати,
Онда ће ду онде бити,
Спаљивати и робити
Насилници и нељуди!.....
— Тако збори буљубаша,
И за нож се руком маша.
Даље тврди стражар стари:
„— Браћо моја, граничари!
Имам једног побратима,
А у њему вере има —
Па ми дође крадимице,
С оне стране Тисовице;
Потказа ми турске звери:
Да су ноћас у намери
Нашој кули огањ дати,
На нас мучки нападати....
Колко их је?... Побро не зна!...
Али да је чета бесна,
Да је дивља, неуредна,
Крви жељна, крви жедна,
То му кажу црне очи,
Свака реч му то сведочи....“

Пет другара, пет стражара
Буљубаше реч су чули,
Али нису претрнули;
Ни пак црта мушког лица
Страховања јадни млази,
Трепет душе да изрази,
И страшивост кукавица....
„— Нека дође сто хиљада,
А у српским у грудима,
Један живот нека има —
И тај један нека пада!
На бајонет нек се меће,
Ал' пред четом насилника,
Срце српског Крајишника
Задрктати никад не ће!....“
— Пет другара, пет стражара
Таким гласом одговара.

У то доба неме ноћи,
Затресе се у самоћи
Мрачна гора, јела вита,
А ломњава страховита

Раздираше поноћ мрака,
Ко да ј' рада таму њену
Паљевином из пушака
Пројурити у пламену...
И на кули караули
Ломњаву су тешку чули,
Ал' витези граничари,
Нису немим страхом стали
А зидови опет стари
Никад нису задрктали.

„— Видите ли турску силу,
Како јури у беснилу?
Двеста их је!.. Двеста друга!..
Што се сваком праву руга,
Што с планина јадне раје
Преко прага српског гази,
Да нам жене, да нам децу
Обешчасти и поpази...
Нас петоро!... Двеста њих је!
Све низама помамнијех.
Да л остати у бој љути?...
У крв ћемо утонути...
А утећи?....
.... Буљубаша не изусти;
Засикташе ножи љути,
Зазвечаше пушке танке,
Црне пушке белгијанке:
„— Буљубашо, жена бежи!
А у нашој крви лежи
Крв косовска, крв јунака,
А крв така —
Не затрепта од Турака!...“

Тако рече пет стражара
Крајишника, граничара,
А пушке им огањ бљују —
Ал и Турци наваљују
Крвожеђу х'јене љуте,
Сипајући пламен живи.
На кров куле нападнуте...
Поноћ гледа силу беса,
Па се јежи, стрепи, стр́еса,
Вихар диже урнебеса;
Риче страшно, јечи, стење,
Ломи дрвље и камење,
А са крова запаљена
Пуно гара, дима, жара
Повијајућ' сила њена —
Чисто сипа из недара
А у недро граничара.

„—На бајонет!... На ноже ве!...“
Буљубаша виче стари,
А синови граничари
Реч му другу не шчекаше:
У рукама њиховима
Ханџари се заблисташе,
А крв лопи срца жива
Са челика и сечива...
Поноћ стаде од милине
Па у чуду само хуче,
Гледајући две стотине
Како бежи и јауче...
Две стотине војске њине —
— Шта ћеш лепше?.. Куда више!..
Кад Турака две стотине!
Пет стражара погонише!

Али у том пламен снјну,
А у грлу Илијину
Живот запе — на свакада!
Млади другар мртав пада,
Више њега буљубаша
С три другара граничара
Чуда ствара —
Чак и унук да се сети,
Како треба у освети
Срцу своме одолети...*

Ђ. Јакшић

* Ово је било 4. Октобра ове године. Имена стражара ово су: буљубаша Ћелошевић, Дим. Ћетеновић, Тодор Делетић, Јевто Kујунџијћ и покојни Илија Ковачевић који је те ноћи погинуо.

КРОЗ ШВАЈЦАРСКУ

путничка црта

(Наставак)

Кад сам нашао „Ементалерхоф" затечем на моје велико чудо нашег веселог швалије де Земунича необично покуњена и замишљена. Међу тим учтивост и љубазност наспрам познаника тако му је ушла у крв да је у пркос своје тешке бриге опет устао кад ме је видео, начинио је своје облигатно слатко насмејано лице, које он за час стрпа у џеп кад му не треба, па ме је ухватио за обе руке.

— А, grüass' di Gott liaber Freund! Сервус, извол'те, молим на ову столицу, онде је цуг. Па како сте ми се данас унтерхалтовали? —

Ја му испричам где сам био и шта сам видео. Јако му је жао било кад је чуо за општинске медведе. Вели, то би за њ био „капиталшпас", јер он кад год оде у Шенбрун у Бечу, свагда проведе по два сахата пред оним великим кавезом у коме су мајмуни затворени.

Питам ја опет њега како је он провео дан, има ли у бернским купатилима штатуја од мермера, „карариш, ремиш, химлиш"?

— Та... знате, фрајнд... Има их неколико, али... нису од мермера! —

Ах сиромах швалије! За то ли се он онако покуњио! Да је он знао за латинску пословицу: „Ultra posse, Nemo tenetur" не би он у седамдесетој години ишао — у бернска купатила!.

Да не би даље стављао на муке Земуничева осећања, станем га питати како је задовољан с фризером код кога је после био?

— Аусгецајхнет — узвикну швалије радостан што проме-

нисмо разговор — таких фризера има само у Бечу! Па што ми је косу офарбао, то је ајнциг! То није да је црно, фрајнд, него је bläulich-schwarz као што је коса у Талијенера, то је као црно гвожђе на које је пао онај фајн прашак! —

Ко зна докле би то описивање трајало да на часовнику неке оближње цркве не изби шест сахата, те се одмах кренусмо железничкој „постаји“.

Кад на сокаку, имам шта и видети. У гостионици беше мрачно па сам веровао у вештину бернских фризера, али кад на пољу погледах у мога витеза де Земунич, а он сав зелен! Брада и коса зелени се ама „јако же трава“. Шта сада? Ето већ се осврћу сокаком и смеју се за њим, а док уђемо у железничку дворану за чекање, прснуће цео свет у смех! Муке моје. Зло је поћи, а горе не поћи. Најзад прикупим сву моју кураж, па му рекох:

— Али, драги швалије, чини ми се да је тај ваш уметник за косу и браду метуо више талијанског модрила него што треба, јер цвет ваше косе и браде више се приближава зеленом него црном! —

— Вос, шта? — рече усплахирени витез, па онда стаде довикивати момка који је пред њима носио наш ручни пртљаг — Sö, hören'S' Freund, bleib'n'S' stehen!

Момак стаде, швалије притрча, зграби му једну од његових многобројних кеса, отвори је, извади два огледала с дршкама, па намести једно испред а друго иза главе...

— Himmelkreuzsakramentnocheinmol! — писну швалије „као гуја у процепу“.

Али он није ни за тренутак изгубио „присуствије духа“. Стрпати огледала у кесу и затворити је, извући џепну мараму, и подбрадити се као да га боли зуб, обући зимњу џоку и натаћи кукуљачу преко главе, то је све било, „дело једнога тренутка.“

— Фрајнд, ја са́м болестан ... Бррр! како ми је зима ... Хоће да ме ухвати грозница ... Немате никаквих пилула или пулфера при себи? Вууу!.. —

Ја сам просто хтео прснути од смеја и то не толико изредноме симуланту колико његовој зимској џоци коју он не знам зашто зове „Побр де Франс“. То је некакав оригиналан мелез од зимњег капута, бунде, огртача и шињела, дугачак до чланака, постављен кожом, по кроју који је био мода „љета господња четрдесет фтораго.“ У њему је мој витез изгледао као

синови израиља који живе у Галицији, само су му фалили дугачки увијени „зулофи“.

Али он је постигао што је хтео. Нико га није загледао, на против кад уђосмо у дворану за чекање сваки се склањао и правио место „сиротом болеснику“, који у сред своје болести мора да путује. . . .

У 6½ сахата у вече већ смо седели у вагону, воз одјури к *Туну*. То је одстојање од 31 километра, које се железницом прелази за један сахат и 7 минута. Воз је био тако пун путника, који се сваки час шећу из Берна у Интерлакен и назад, да је сиромах швалије морао и поред оне своје славне кесе са тестаментом, државним папирима и т. д. да држи још много парчади својега „хандгепека“ на коленима. Многима се путницима сажалило на „јадног болесника“ па хтедоше да му узму његове „рајзе-ташне“ из руку и да наместе поред себе на седишта, али он би се само обрецнуо на њих:

— Lass'n'S' mi geh'n! Оставте ме на миру! —

Железнички воз којим смо путовали сави у великом луку к штацији *Остермундинген* где се ломи чувен пешчар-камен, па онда на постају *Гимлиген*, где се одваја железничка пруга за Лангнау. Одатле прођосмо десно поред *Алмендингена* и *Рубигена* малих варошица, па у штацију *Минсинген* где сам видео два „замка“. Сад настаде некаква јелова шума кроз коју је проведена железничка линија, па поред *Утигена*, развалина некаквога „Zwingherrnburg“-а и варошице истог имена наиђосмо опет на реку Аару, дакле опет ћуприја на велики ужас мога земљака! Чим пређосмо већ се видела величанствена, скупоцена тунска касарна. После неколико тренутака воз стаде у Туну.

Тун је старинска, али жива, и оригинално сазидана варош са 5000 становника са дивним положајем на ушћу језера, које се тако исто зове. И ту сам видео грдне зидине старога замка који је зидан, како ми рекоше, још пре седам стотина година. У Туну се држе врло живи панађури с тога је пуна варош малих механица. Али што је најважније у Туну, ту је главна оружница швајцарскога савеза, ту је централна војна школа за официре, подофицире и инструкторе. На пољани Алмену код Туна држе се велика војна вежбања.

Беше ми жао што се не могох зауставити бар на неколико сахата у Т у н у да видим како је сазидана та величанствена касарна, какав је у њој распоред, али — по моме плану за ту екскурзију ја сам исту ноћ морао преноћити у Интерлакену. С тога се несам ни макао с прозора мојега вагона док

је год воз у Туну стајао не би ли само што више видео његове околине. И она је доиста изванредно лепа за око. Лепи воћњаци, зелене ливаде, виноградски брежуљци и басамаци, питома села, поносити замци, кокетни летњиковци, достојанствене цркве, бели засеоци, сањалички усамљене колебе бачија, дивље планинске воде, које се ломе и стропоштавају преко небројеног огромног стења, кроз горостасна ждрела, на подножју снежних шиљака па их нестаје у тајанственим планинским пећинама: све то састављаше тако дивну слику, какву ни један цртач с природе није до сад насликао.

— Та, г. од Земунич, — рекох најзад моме сапутнику — погледајте какав је ово дивни предео!

— А, вос — рече ми швалије набусито — ја у мом вонунгу у Бечу имам лепших ландшафта измоловано!

— Ваш сапутник мора да је јако болестан, — пришану ми један путник, који такође беше заостао у вагону с нама — опазивши како онај одговара.

— Доиста — одговорим му ја тако исто — он има ужасну болест. Свака длака у коси и у бради боли га тако страшно, да не сме да мрдне главом у кукуљачи.

— О, сиромах, то мора да страшно боли.! —

— Дакако. И што је најчудније, он је био јутрос са свим здрав.

— Хм, хм. Хоће то. Ја сам читао и слушао да може човеку младом и са свим црномањастом за једну ноћ да оседи коса исто као у каквог старца, и то бива од јаких душевних потреса! —

— И у овом је случају тако нешто било, само што коса није побелила већ, horribile dictu, позеленила! —

— Идите молим вас, та то је уникум! То треба дати у новине! —

У тај мах локомотива звизну и пођосмо даље, али само за неколико тренутака, па воз опет стаде.

„Шерцлинген! Сви излазе!“ — рече кондуктер.

То је постаја паравброда на тунском језеру. Ту нас је чекала ватрењача „Beatus“, на којој смо пребродили преко целог језера за један сахат. Како се већ беше сасвим смркло то нисам ни остао на крову, несам ништа видео од његових лепих обала, него одмах сиђем у салон, где затечем врло одабрано друштво.

Беше међу путницима, који су сигурно из Туна пошли и један виши официр швајцарски, и то у униформи. То беше прва

униформа коју сам видео, од како настадох на швајцарску земљу. По војничком лепом обичају, по коме се војници, који се ма где први пут састану, одмах без цифрања један другом представе, приђем и ја томе официру те му се приказах „кратко, јасно и разговетно“ као парченце српског војника.

— Потпуковник Мајер, од ђенералштаба! — одговори ми Швајцарац и пружи ми руку. — Врло ми је мило да се упознамо. Ја сам познавао још једног српског официра, мислим од артиљерије. Он се бавио неко време код нас. Врло даровит младић! —

И тако се отпоче разговор, који је трајао докле смо се год возили преко језера. Из тога разговора побележио сам ове податке:

Војска швајцарскога савеза састављена је из контигената које лиферују поједине државице (кантони), и у њој имају три одељка или „класе“ „Bundesauszug“, „Reserve“ и „Landwehr“. Прве две састављају операционску војску, и у њој има до 150.000 људи и до 300 топова. У њиховом „ландверу“ има до 65,000 људи. Сваки је Швајцарац војник од своје 20. године па док не наврши 44., и то првој класи служи до 34. године, па онда у резерви шест година, и најзад у ландверу кантонском још четири године. Последња класа војске сазива се само у опасности. Свака швајцарска државица даје 3 процента целокупног становништва у прву класу, а $1^1/_2$ процента у резерву. Сваких 20 година поправљају се спискови и бројеви, које треба да даде у војску који кантон. По родовима оружја цела швајцарска војска (све три класе) има: 160,000 пешака, 14.000 стрелаца, 5,000 коњаника, 18,000 топџија са 58 батерија, и 3,000 женијска трупа. У штабу швајцарске војске има 53 пуковника, 76 потпуковника, 200 капетана и т. д. свега 662 официра. Цела та војска сазива се под заставе кад ваља одржавати у земљи мир и поредак. кад се појави опасност од спољашњих непријатеља, у опште кад год заповеди савезна скупштина. Војници се уче у регрутним школама; осем тога имају пофторне школе за сваки род оружја. Кадетски корпуси стоје у свези са цивилним школама, и у кадетским школама је за свакога који хоће да учи настава бесплатно. Ратни материјал чува се у шест депова у Туну, Цириху, Луцерну, Бругу, Солотурну и Белинцони.

Међутим „Beatus“ преброди цело језеро и стаде код *Дерлингена.*

Ту се растанемо с г. Мајером, који се врло камарадски

опростио, па седнемо опет у железнички воз, који нас за неколико минута довезе на конак у Интерлакен.

Сви хотели тога луксузнога купатила беху нам послали у сретање своје госпоске омнибусе на којима се из далека могло читати на транспарентима „Grand Hôtel Victoria“ „Hôtel Jungfrau“, „Belvedere“, „Hôtel des Alpes“ и т. д.

Једва сам наговорио мога земљака да уђемо у омнибус хотела „Викторије“.

— Ама, фрајнд — затезао се швалије — каква „Викторија“. Ви не знате да ће нам ту узети за једну кафу и за преноћиште барем по пет форинти сребра? —

— Неће, неће, драги хер фон Земунич, — тешио сам га ја — ето узећемо нас двоје једну собу, па ће нас стати јевтиније, а после помислите, кад вам дођу пријатељи у Бечу, кад вам дође банкер Сотона да се диви вашем меблу и порцелану, како ће то лепо бити да, претурајући на вашем асталу визиткарте грофова, кнезова, ђенерала, и осталих ваших посланика нађе и рачун хотела „Викторије“ из Интерлакена. Сотона ће одмах рећи: „Schau, der Herr von Zemunitz kehrt blos in den nobelsten Hôtels ein!“ —

Ово га је победило, и у 9½ сах. у вече били смо у најлуксузније намештеном хотелу можда целе Европе. Ја сад, кад читам штогод о раскошним палатама у Вавилону и Ниниви, свагда помислим на „Викторију“ у Интерлакену. Салони за читање, за конверзацију, за биљарде, за ручавање и т. д. све то беше за причу. Али ја сам био тако уморан, а мога сапутника — тако је болела брада, да смо једва чекали да се дочепамо наших соба. Швалије само наручи да му сабајле дође најбољи фризер интерлакенски, па стаде спремати све шта треба за ноћ, и уз то је непрестано говорио:

— Тако, ево моје иконе. Ви немате ништа против тога да наместим икону св. богородице на нахткастен?

— О, напротив, биће ми право задовољство, и онако нисам никад спавао тако близу богородице! —

— Бог нека вам опрости согрешенија ви сте са свим хајдиниш (т. ј. дивљак, незнабожац). Тако, ево мојих папуча и моје шлофкапе. Докса си кирије, докса си! — и сад настаде читав низ грчких молитава из којих сам познао „оче наш“. Крштењу и метанијама пред импровизираним олтаром не беше краја. Ја помислих на изреку Фридриха великог „Jeder soll in seiner Façon glücklich sein“ па да не бих сметао човека у молитви, окренем се дувару.

Чујем га најпосле како погаси свеће и леже у свој кревет. Неколико тренутака — мртва тишина.

— Фрајнд! Спавате ли већ? —

— Не. Шта заповедате?

— Имате ли ви обичај ноћу ркати? —

— Којешта. Од куд ја то могу знати кад спавам? Мислите ли ви да људи намерно рчу? А што питате?

— Знате, фрајнд, ркање ме потсећа на Todesröcheln (самртни ропац)! —

— А што? Зар се ви бојите смрти? Та ви сте се барем наживели овога света, ручавали сте на царским трпезама, спавали сте по царским палатама, волели су вас царски балети, купалисте се у најлепшим купатилима, mein Liebchen, was willst du noch mehr?! —

— Та оно јесте, фрајнд, и ја се управо не плашим смрти, још 20—30 година и она ће бити на врати, али ја се бојим, привидне смрти, бојим се да ме живог не саране! —

— Ето сад опет! Зар ви не знате да у цивилизованим земљама не сарањују мртваце док санитетски полицај не посведочи да је доиста мртав? —

— Знам, фрајнд, али опет, опет се догађају такви случајеви, За то сам ја написао у моме тестаменту ово: Кад умрем да ме не дирају 48 сахата, него за то време да ми вежу за сваку руку и за сваку ногу по једно звонце. Кад прође два дана, онда да ми капљу растопљен црвен восак на голе груди. Ако опет не мрдам, онда да ми отворе жилу на једној руци па онда на другој. Ако нема крви, онда нека ме добро закољу, па... —

Даље несам чуо. Сигурно сам савладан умором заспао. У неко доба, ухватио ме неко за руку па ме дрма.

— Ха, шта је? —

— Фрајнд, um Gotteshimmelswillen, ако Бога знате, немојте тако ркати, целу ноћ не смем да легнем већ седим на кревету ... —

— Знам, знам. Восак, жиле, заклати .... Не брините се. Ослон'те се на мене! — рекох му ја кроз сан, и сигурно сам опет заспао, јер се не сећам више ни чега.

Тако се завршио први дан моје екскурзије кроз Швајцарску.

(Свршиће се)

Владан Ђорђевић

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Мисли о војеној организацији Србије

написао **Паја Путник**

(Свршетак)

„О наоружању градова, односно утврђене земље“

Имали би опет начелно приметити, да се не слажемо са Пајиним предлозима, бар не у свакoм. Али то остављамо другој прилици.

При завршетку друге главе ових мисли ради би још једну рећи. Ми не би ни по што момке испод 20 година у војску давали па и у саме градове не, осим ако је највећа опасност по ове — онда ће и наше Српкиње богме помагати. Писац сам наваћа у Француској једно новачење 1833 и 1834 године као природно следство, што је први Наполеон 1813 и 1814 и дечаке од 16—17 година у војску узимао. Приплод је велеважна чињеница а опста нак народа једног и условљава његов напредак. Фридрих велики, онда му је Прусија бројала неколико милиона само душа свега, — видећи у седмогодишњем рату, како саксонске жене и радо и многу децу рађају, нареди после хубертсбуршког мира, да се ни један неожењен војник његов у Прусију не врати, док се није оженио, и Саксонку кући повео. — Даље узакони, да свако четврто дете у једном браку сматра као дете државе, за које ће се ова бринути. Питање је, да ли би Прусија данас на челу целе Германије стајала, да није онда тако мудро основ јачем приплоду положен? Ми у нашем положају увели би премије и народне свечаности при раздавању ових оним Српкињама, које су највећи број деце народиле и одгајиле.

„Глава III Паје Путника војена организација“

Са свим је практично, што писац препоручује, да се оснују — где не постоје — у сваком месту стрелишта, где ће младеж и зрели људи гађати на белегу и иначе се у гимнастици и хрвању вежбати, и да се уобичаји у народу то увесељење као народна слава. —

На страни III препоручује се, да би Србија озбиљно гледала, да сој јачих коња у земљи одгаји. Ми би сој ердељских и руских здепастих коња, широких груди — јаких сапи и оштрог движења препоручили као најсходнији за поднебље у Србији. Главан фактор за бржи приплод коња тај је, да нико у земљи не држи кобиле без ждребења. Ко ипак чини, нек плаћа порцију, а у војсци и у трену државном никад се не би смеле кобиле држати; свака је јалова кобила губитак у народној привреди. —

Предлог Пајин, да пешадија има и струку једну *тешке* инфантерије има смисла. Ми опомињемо само 1809 у битци код Карановца, како су она два руска пука као стене у сред равнице стајали, око којих се растројене чете Срба као оно стожера скупљали — и тим победа одржана.

Ми за коњицу не би карабин, револвер је много успешнији. Страна 121. — Почем се у рату никакве почасне темпе пушком не дају, на што онда те сиграчке у миру? На што „пред прса!“ (präsentirt). Војени запт и без овога може опстајати. Али кад се тиче, да прође војска поред старешине свога, да се покаже њему, како изгледа, у ком је стању оружје, која крепост у движењу, којег је поноса она, онда би ми свагда јуришни стуб у сваком случају као праву слику ратну узели, и пушком као на јуриш. Она чета, која ће тако поред старешине дефилирати, изгледаће озбиљна, чврста, одважна, поносита.

Страна 124. Ми би у опште стубовни став (Colonnenformation) за оваку прилику препоручили: за марш, за бојни строј. — Линију бих код пешадије са свим укинуо. — Само тешка коњица би је морала задржати.

Ево за што:

Стубовни строј служи као средство за свако движење и мењање форме. Преглед заповедника је лакши. Ми би навели једну ратну слику: коњица потегла је на јуриш на преда се видећи пешадију у линији. Ова брже боље мора да пређе у карејe да се брани. Али онај каваљеријски нападај био је само привидан. Коњица се раздели и отпраши натраг, а батерија топова отворила своју ватру на сабијену форму пешадије. Оће ли ова сад

брже боље прелазити у линију? Ако, ево јој опет коњица на врат. И тако без конца. Средње стање даклем је стубни строј и само би се имало против топова командовати: да прилегну — и да устану.

Или ова друга слика: пешадија хоће у развијеној линији да јуриши. Противник стоји и чека, стрељаче преда се, који топ и само једна сотна коњице на расположење. — Јуриш се приближује од 4—500 корака одстојања. Бранилац изашље коњицу на јуриш. Нападач мора и стати, и сабијену форму узети. Сад бранилац и топом и пушком у месо. Његова коњица се међу тим само шалила, она се је као плева распрштала, док каре још ни пушку није избацио, па се иза крила својих опет прикупила, да ову љуту игру опет понови. Ми велимо, да у овом случају, ако све три струке оружја у браниочевом положају сложно раде — од нападача не ће никог више читавог остати који би бајонетом могао бости.

Језгро вежбања војске једне састоји се по нашем убеђењу у следећем:

Форма становања (табор) под ведрим небом.

Форма страже око овог стана.

Путни строј (форма за марш).

Убојна форма. (Gefechtsform).

Која је војска извежбана тако, да из једног овде наведених стројева у други брзо, лако, без сваког запињања, тихо а да тактичну форму ни најмање одељење не изгуби и при највећој ватри — та је војска за рат способна. К овим још долазе:

Брањење и нападај на поједине предмете: куће, дворове, мостове, села, вароши, куле и редуте, на шуме и горе. Даље форма авангарде, аријергарде и побочњака (које од стране чувају војсци слабине).

Паја Путник са свим добро вели, да се ова вежбања не дају на обичној голој ледини лепог вежбалишта, где иначе гуске пасу, вршити.

Страна 129. — Писац вели, да ће војска једна са призрењем на далеко палеће топове већ на 5—6000 корака далеко од непријатеља морати из путних стубова у бојни ред прећи. Ми држимо да је ово одвећ рано. Бојни ред у движењу умори се одвећ, а за већу војску ових 6000 корака два сахата времена изискују. Даље изгледа плашљиво и бојазљиво, кад се војска тако далеко већ за бој спрема. Ми држимо да су 3000 корака одстојања доста. Исто је тако растојање између прве и друге

убојне линије 1000 корака сувише велико, то су 10 минута, кад ће једна линија другој у помоћ доћи? 4—500 корака довољно је. Овде се тиче пушке. Јер ако би на топове посматрали, онда би 3—4000 корака морали далеко обе линије раставити.

Страна 139. — Лако је било пруској или немачкој војсци 1870 бити без ашова код пешадије. Где је нападач 120.000 војника бројно јачи, ту да богме да ашов није нужда. Ту би дефензива највећи грех био. Али српска војска мораће тактику Инглеза у великом француском рату усвојити, где су они свагда бројно умањени били: стратегично офензива (напредовање и нападање), тактично у дефензиви (обрани). Бар у прво време ратовања.

Страна 143. — Писац даје пуку од 10.000 јунака један сахат времена да пређе из путног строја у бојни ред. Ми само 20 минута, која војска дуже треба, није извеџбана доста. Али наравно, Паја има право, кад узме 1000 корака одстојања међу убојним линијама.

Право је, да само сваки пук (10.000) по једну заставу (барјак) има. Ови су само имали значаја, док је линеална форма омиљени убојни ред био. Код стубовног строја, где се на сваке стране витла — и час распе војска у стрељаче, час у појединe сотне и дружине, не зна барјактар сам, куд ће и камо.

„Светлост оружја“ у Пајином ратном закону, најсветлија је замена за дојакошње заставе.

Само коњица тешка нек заставу задржи, јер у линији развијени јуриши, ту треба да се зна средоточје.

На страни 146 иште књига, да официри од четника доле, сви свој мали пртљаг (кабаницу) сами носе. Ми би четнике и сотнике изузели. Прво, они имају толико да шестаре око своје војске и да мотре, ову у реду да држе, опет на непријатеља да мотре, да десно и лево свезу држе, час тамо час амо да иду — док њихно одељење мирно стоји, да је неправо, да они тај терет, за дуже време је баш терет, на леђима носе. Друго, док на тај степен дођу, већ су младост прешли, и дуже служе. Можемо и треће навести, да многи људи здрави у другој половини својих година у пркос штрапаца војеног — наклоност дебљању имају. Ово је већ по себи терет, за што још пртљагом га множити? То би значило, много пута најбољег четног или сотничког заповедника у лудо жртвовати. Овде се не тиче само господина представљати.

Глава IV

Страна 148. „Србија које опстанак никако неће ови као нуждан и потребан да схвате, нити има поуздана пријатеља као Белгија (и Турска) у Енглеској. — који би се за њен опстанак одвећ јако интересовао; и која је на против многима, што но веле „кост у грлу (или трн у оку)", мора се оштријем истина и љућим, али по нашем мнењу уједно не само кориснијим већ и правичнијим кључем служити; ми мислимо онаким, као што смо га ми предложили, пак ће се сигурно наћи и више способних за оружје.

Тим би се кључем Србија морала, по нашем уверењу, и онда служити, кад не би ни на каква завојевања мислила, једино у цељи самоодржања свога. Позната је ствар, да се велики везир пре неког времена похвалио султану: да ће за две године војску до такве снаге и савршења довести, да ће не само његов поглед бранити, већ и освојења чинити моћи. Србија лежи на етапној линији турске силе, ако би ова у ком год правцу у Европи хтела освојења чинити: ако даклем жели, да од те силе не буде прегажена, мора се са свим другчије за рат опремити, него што је сада, и што би по организацији г. Грујића спремна била." Што се тиче Турске и Европе, ту ова може смирно почивати, полумесец неће више у Будиму или пред Бечом блистати.

Ал у борби за одржање своје силе против народа, који траже своја човечна права — у оквиру својих правица може Турска Србији врло опасна бити, јер Србија је њојзи трн у оку. Даље сматра онај капиталиста, који је узајмио другом на посед капитала, овога посед за свој ако дужник нема да плати. Даље има у Европи само једна грана још туранске фамилије, даклем сродна с турском. Можда та једина грана сматра себе за једином законитог и природног наследника. Ако Турска умре онда донста Србија лежи на потрици. И онда јој се тиче чувати.

Ми препоручујући Паје Путника организацију завршујемо његовим сопственим речима:

„Све ово треба да је већ у миру стално уређено, јер смо казали од какве је то незгоде, кад се у рату — или непосредно пред њим — састављају старешине и војници, који се пре никад видели ни познавали нису; а у Србији ти стални станови не морају и не треба ништа да коштају."

Глава V „Црна Гора“

И овде су лепа умствовања. И ми не можемо замислити које ратно подузеће, где не би Србија и Црна Гора били једне мисли, једних жеља, једне мете...

„Закључак“

Ту ћемо најбоље чинити, кад пишчеве речи наведемо:

„Ову књигу написати, држали смо за нашу српску дужност, и учинили смо без обзира, хоће ли то коме мило или немило бити.“ —

„Ми се најсвечаније ограђујемо против могућег подметања, да смо ми може бити, износећи мане српске организације на видело, српској војсци и српској ствари и најмање што год нашкодили о томе може свако најпотпуније уверен бити, да му они, којих непознавања тих мана могло би српској војсци од користи бити, не само са истима — манама, — него и са врлинама и српске организације и војске *најтачније* упознати, далеко тачније и боље не само од нас, него и од многог члана те исте војске, — а то је ратно министарство у Цариграду; — јер се у данашње време такове ствари не дају сакрити.“

„Од оних, који ван Србије живе, и које познавање српске војске и организације интересовати може, једини народ српски — изван Србије — који ту војску и њену организацију није познавао; отуда разни појави у српском народном животу — и у журналистици српској.“

„Изнашајући те мане на видело мислимо не само да не ћемо српској ствари шкодити, него да ћемо јој користити бар у толико, што ће се они, који при стварању нове организације меродавна уплива имају, при том послу и на наше назоре и предлоге, у колико то за корисно нађу, обазрети моћи; што ће и српски војници отуда колико толико користи имати: и што ће и српски невојнички свет добити јасније појмове како о српско-ратној организацији — као једном од најглавнијих средстава за рат — тако и о рату самом у опште, молимо, да нас нико не држи за нескромне што смо тако слободни били ово казати.“...

„Истина је да могу наступити околности, под којима би српска војска и са данашњом њеном снагом — а можда и мањом — задатак овај у своју корист боље решити могла. Али као год што могу по Србију поспешне околности наступити, исто тако могу и непоспешне, па и *врло* непоспешне околности наступити: дужност је и државе и народа, да могућу највећу снагу не само бројно

него и технично и тактично и морално створе, и то у миру, у рату је тешко то стварати — онда се мора борити — а и никад се не да тако добро створити као у миру.“

„Ако је Монтекукули казао, да су три ствари за рат нужне: новац, новац, па опет новац, ми смо тако слободни о Србији, која је по нашем мнењу у том срећном и јединственом положају да јој за рат врло мало новаца треба, казати, да и њој — ово у опште кажемо — три ствари треба, а то: 1. војска, 2. велика и добра војска, и 3. могућа највећа и најбоља војска.“

„Ово се по нашем мнењу организацијом коју смо ми разложили, најбоље, најбрже и најјефтиније даје достићи.“

„Оно што Богуславски, сравњавајући пруску чету са четом милиције говори, може важити о милицијама: одељење српске војске, извеџбане и организиране по нашем предлогу држимо ми, да од коњице и топништва мора бити равно одељењу ма које европске војске: од српске пешадије одељење да би морало бити од сваке друге боље; и да би се одељење српске војске — разуме се при једнакој бројној снази, једнаком оружју и једнаким бојним одношајима био то потпук, пук, сотна или чета с највећим самопоуздањем могло упустити у борбу са одељењем ма које друге војске.“

„Међу тим ако се што још боље усвоји, биће нам врло мило: нити смо ми наше мнење нити предлог изнели на видело у намери, да се у случају, ако би се на њих обзира узело, хватамо с тим, да смо и ми на организацији српске војске упливисали: нама је поглавито стало до тога, да онима, којима је част и светлост српског имена и оружја поверена, нашим братским и пријатељским, не само на читању, него и сопственом искуству основаним саветом, по могућству, припомогнемо.“

Тако и ми закључујемо ову нашу критику топло препоручујући Пајину књигу свакоме, коме светлост српског оружја и имена на срцу лежи.

Јоца Стефановић Виловски

ТРИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ВОЈНЕ СИЛЕ У СРБИЈИ

(Наставак)

Накратко српски организатор ваља да рачуна са *свом* нашом снагом: *Војна сила треба да је наоружан, спреман и уређен народ, а Србија уређен стан, град, арсенал, магацин.*

Наравно ово изгледа сувише поетски; но само за европског организатора. За нас је пак ово *право наше гледиште.* Наше војно уређење и немогуће је, а да се не латимо мало и појезије. Где нема довољно материјалних дата, ту се изазивљу више морална. Да смо већи и материјално силнији, могли би бити више прозаичнији. Ми врло добро знамо, каквих су се средстава лаћали Картагињани у последњој одбрани свог огњишта противу Римљана. Знамо судбу Нуманције, Сарагосе и т. д. Знамо на послетку и за војно уређење Француске у вел. револуцији под конвентом противу целе Европе. Па кад је све ово могло да буде, може се и горње гледиште зарана при нашем уређењу усвојити. Знамо, да ће нам прозаици замерити, али опет ми питамо: зар 650.000 душа н. пр. женског нашег пола да буду са свим мртав капитал у војном обзиру? Кад су образовани Енглези у 19 веку од противничких жена могли да уређују себи преносна средства за војску, зар ми не можемо нашем женском полу отворити племенито поље за војну услугу, које одговара његовој природи и ради сопствене користи? Васпитање мл. нараштаја, неговање болних и рањених војника, снабдевање војске храном, кад се у месту сво бори и то јесу велике услуге, које заштеђују велики број мушкараца за строј. На овом питању треба само израна радити и наши педагози не треба н. пр. да уче наш женски пол са јавних катедара само томе, шта је *лепо,*

њежно, фино, побожно, — но и шта је *мушко, јуначко* и т. д. Срећом наша права васпитна струја прелази и преко и поред наших педагога: наше мајке саме оружају своју децу, па им показују и противника, кога сећи ваља. А колико би успеха било, да се све ово с *рачуном* и по *плану* ради? И онда, кад би се тврдо држали положеног гледишта, српском организатору не би изгледала цифра нашег становништва од 1,300.000 тако мала, као кад би узели ствар са европског гледишта.

Сво ово речено нека иде у прилог разбистравању гледишта на уређење наше целокупне војне снаге. Наша три писца у овој тачци не исказују се одсечно, јер се они баве више уређењем *војске* као једне најглавније чињенице војне снаге. Но кад се узму у обзир цифре које спремају, а и местимични назори, онда и код њих прогледа горња мисао као претпоставка, на којој раде. Ми смо потпуно уверени, да горње гледиште није новост, оно је ушло у јавно уверење. Новост би само била, да се по њему *ради*.

3. **Какав систем војске да се изабере?** Према горњим двома питањима свака држава бира и систем за своју војску и од његовог избора зависи и цифра, коју ће држава од осталог становништва одвојити и за непосредно дејство на бојишту и војишту спремити. Данас су три *главна* система у Европи: 1. *стална* војска, 2. *стална* са *народном* као својом резервом и 3. *народна.* Ми не узимамо остале измењене системе, који се налазе између ових главних. Према положеном гледишту само се собом казује, да је код нас једини могући систем *народне* војске. Нема сумње, да је са чисто војног гледишта бољи систем сталне војске, али би он код нас значио исто, што и наше обезоружање. Они се због своје скупоће може да јави само у извесном проценту становништва обично у $^1/_{100}$ у мирно доба а у ратно у $^1/_{50}$, $^1/_{40}$ и $^1/_{30}$, мотрећи на устројену цифру у мирно доба на лицу и на рокове службе под барјаком и у резерви. Систем пак народне војске диже много већи проценат становништва до $^1/_6$ или $^1/_3$ мушкараца. Узимајући дакле цифру целог нашег становништва у 1,300.000, изнела би цифра војске код нас до 217.000 људи. Остала маса становништва остала би за домаће послове а и за посредно суделовање и помагање.

По Грујићу устројена цифра износи:

	187.000
„ Чолак-Антићу . . .	150.000
„ П. Путнику	216.000.

Но кад се узме у обзир, да Грујић има још једну цифру неуређену, *последњи позив*, онда по њему целокупна војска допире до 229.000. Исто тако и Чолак-Антић у горњој цифри разуме само *дејствујућу* војску са *резервом.* У главном дакле писци се много не разликују. Но која је *права* цифра у длаку, немогуће је нашим средствима ни определити. То ће показати тачан попис нашег становништва. За наше посматрање ми узимљемо 200.000 као сигурну цифру, која се може од становништва одвојити за војску.

4. **За које време треба да се уређење војске изврши?** По томе се разуме, што се за краће време уређење одређене цифре оствари све је боље. Но ту има границе, која се не да прекорачити. Обука хоће дужег времена, а пошто се сва војска у једанпут обучити не може, то и за попуну све војске изученим војницима треба такође доста времена. Сама материјална спрема војске не чини овде осетну тешкоћу, ако има само новчаних средстава. Но то је најобичнији узрок, према коме се време остварења устројства удешава. Много је важније мерило овде, као и у свима војним питањима, — противник. Треба бити готов пре од њега, па изазвати га на борбу неспремног, а не дати себе предухитрити. Исто тако треба рачунати и на вероватност осталих великих догађаја. Све су то узроци, који теже за скраћивањем времена на његову *најмању* меру. Ако пак држава може са доста сигурности да располаже временом а да се против воље не умеша у дејство, онда се може горње време одложити *на вишу* меру, но која не сме бити већа од оног перијода времена, за које владају извесна начела војне вештине, која су од утицаја на уређење. Највећи пак рок не може да буде већи, но што је век бојне способности изученог 26 годишњака, дакле око 30 г.

Сталне војске постизавају горње време удешавањем рока службе војника под барјаком и рока у резерви тако, да оба ова рока буду равна горњем утврђеном времену. Обично је то време код њих 6—8 година.

Код народне пак војске добија се оно згодном поделом војске на *позиве* и удешеним роковима службе у сваком позиву, дакле у главном на подобан начин горњем. Но почем се овде један исти број војске за много дуже време обучава, и почем у почетку уређења спремност војске много је слабија но у сталној војсци, то се код народне војске појављује још једна исто тако важна потреба: *како ће војска сваког часа да буде што способнија за дејство?* Стална војска не зна толико за ову потребу. С тога у народној војсци мора се *обука* тако удесити по

начину и времену, како ће с једне стране спремити војску за прорачунат рок у прорачунатом броју, но у исто време, како ће је и сваког часа моћи послати у дејство са што бољом спремом. Којим се то начином постизава, казаћемо доцније. Ово оволико за сада довољно, да можемо питање о времену решити за наше стање.

Турска је отпочела преустројство своје војске 1869 год. с рачуном, да се оно оствари до 1877 год. дакле за 8 година, т. ј. да до тог времена има добро обучених низама са редифима око 500.000. Рачунајући да се због финанцијских незгода није могла строго придржавати утврђеног шаблона (а то је извесно), можемо слободно горњу цифру војске одложити и до 1880 год., дакле да јој још треба времена 5—6 година. Ово дакле време од 6 година био би рок, којим би наш организатор могао да располаже. Но ово би могло да буде само за редовно стање. Ако се обазремо да наше врло променљиве прилике, на наш положај, који не даје тона, онда се лако може десити нужда и потреба, да и пре тог време уђемо у дејство. На послетку, што је најважније Турска по новом устројству има већ досада 300.000 изучених низама и редифа а одатле 80—100.000 добро изучене и спремне војске, која се мора као препона при нашем уређивању узети. Према овом дакле: *српски организатор нема на расположењу никакав рок, но мора изнаћи и употребити сва средства, како ће му војска сваког часа моћи изићи у дејство са што бољом спремом.* Ово је дакле такође једно важно гледиште при уређивању војске, и ми ћемо и са те стране доцније погледати на списе наша три писца.

5. Каква да буде војна обвеза? Под овим се разуме решење питања: ко да служи у војсци? а ко може да буде ослобођен?

Оваква питања имају свога места особито у сталној војсци и задају администрацији тежак, а често и врло замршен посао. Стална војска наравно узимље у своје редове саме *један* део становништва и то најобичније 20 годишњаке. Но почем ни сви 20 годишњаци нису *способни* за службу, онда се тачно прописује: ко се зове неспособан и ко се може на основу тога ослободити са свим? Осим тога у великим сталним војскама за основу ослобођавања узимље се и положај лица у породици, друштву и држави, па се ослобођавају и она лица, без којих породица опстати не може и која ван војске веће користи доприносе држави но у војсци и све то негде са већом а негде са мањом строгошћу. Неке опет државе дозвољавају *замену* и *откуп*, за које се опет

прописује тма правила. Ово бива у државама великим, где нараственост није на чврстим ногама, или где је војна више — луксуз. На послетку ни сви способни 20 годишњаци не могу се сваке године сви узети као новаци у војску но само $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$ и т. д. мотрећи рок службе под барјаком. Опет дакле треба прописати најтачније: ко од способних 20 годишњака да иде у у војску а ко да се ослободи или да се упише за много лакшу службу, н. пр. у резерву, — како је где устројено. И ово најтугаљивије питање за сада се у свима војскама најпрактичније, премда неправедно, решава вучењем *коцке*.

При систему пак народне војске ова је ствар много лакша и простија. Обвеза је општа а изузећа су врло мала, премда и ово није свуда подједнако строго: у већим и богатијим државама може строгост да буде мања, у малим државама са другим приликама већа и највећа. Но и овде морају се прописати тачно правила: 1., Ко је обвезан да служи у војсци непосредно ма у ком роду војске ма у којој струци? 2., Ко не припада непосредно војсци но у случају војне може посредно чинити извесне услуге поред домаћих послова? Поред опредељења ових главних питања, ваља прописати за војску: 3., Ко да служи у строју? а ко у администрацији њеној? јер су ово две различне дужности, које захтевају и различне способности. Даље: 4., Ко се може ослободити од службе у војсци због телесних неспособности или породичних, друштвених и државних узрока? 5., Да л' ова лица треба *са свим* ослободити *личне* службе, или да је замену другом, која не би положају њиховом била на уштрб, а међу тим војсци би била од користи а задовољила би и правичност?

Ако се обазремо на наше стање можемо положити следеће гледиште: 1., Сво становништво у Србији треба у случају војне да служи интересима војне.

2., Сви телесно способни мушкарци обвезани су за службу у војсци, било у строју било у администрацији према својим способностима, и то *лично*.

3., Сви неспособни мушкарци, или из законих узрока изузети из војске, од личне службе, обвезани су на *новчану* службу према свом имању.

4., Замена, откуп немају код нас места. —

У главном дакле код нас не може да буде говора *ко* да служи? но само *где?* и *како?* Сво становништво мора по могућству да чини услуге војној установи, а народна војска не зна за неспособност: ко није способан за строј, он је способан за админи-

страцију; ко није кадар ни за једно, он може и треба новчано да помаже и тиме да служи.

Подобни појмови о обвези нису ни најмање строги за мали народ, коме предстоји велико војно напрезање. Да је тако сведочи најјасније и то, што код нас и у Црној Гори појам о обвези и необвези није тако строго ни израђен ни обележен, као у осталим великим државама, особито, где постоје сталне војске. Код нас у случају војне сваки се сам сматра обвезан за војну службу. Истина код нас наша стална војска унела је нешто одређености у овом обзиру, но до сада још не много и само за мирно доба и за службу у њој.

Наши писци такође се слажу у строгости војне обвезе. Код г. Путника се то најјасније огледа. У осталом и наши законски садањи прописи за народну војску и ратно доба немају такође довољну силу строгости. —

(Свршиће се.)

Д. Ђурић

ВОЈНА УДРУЖЕЊА И БЕСЕДЕ У НАС

VI.

На *шестом* састанку официра из свију родова оружја и струка, читао је ђенералштабни капетан г. Михаило Н. Илић, „*О логистици.*"

„То је вештина, да се добро одређују маршеви, да се добро означи ред трупа у колонама, време њиховог одласка, њихово путовање, нужна комуникацијонска (путна) сресства, те да се обезбеди долаз на означену тачку," рекао је *Жомини.* То је темељ дужности једног ђенералштабног официра.

Говорник је укратко означио важност маршева, њихов успех на излаз бојних операција: сравнио марш једне дивизије са четом и батаљоном, да би се увиделе огромне разлике између једне и друге јединице; поменуо је својства наше народне војске и начин за маршеве, поменув неке прилике из свога искуства; казао је методе одређивања брзине и места сваке јединице у маршовој колони, у свако време, помињући разне методе за ово,[1] и неку справицу, мислим, генерала Морена, и завршио је тиме, што је извео неколико тачака (мислим 10—12), на које би код нас требало обраћати пажње, од њих водити рачуна и белешке на маршу, па их достављати ђенералштабу на употребу, те да се имају у виду, при одређивању маршева.

[1] За преставу марша једне колоне узме се један правоугаоник ма које размере, код кога хоризонтална одстојања (апсцисе) преставља ју време на путу проведено (часове); а вертикалне пруге (ординате), путну даљину (километре). Ако је марш једнообразан, т. ј. ако се за исто време прелазе исте путне даљине, онда ће путна (дијагонала) бити права; а ако није једнообразно т. ј. ако малакше у оду, па у каснија времена почне прелазити мање даљине онда ће путна пруга бити крива (курва).

Колико се опоменути можемо, јер говор нисмо у рукама имали, неке од ових тачака ове су:

1: Да се војницима строго забрањује излажење из реда на маршу; на ово поглавито да се кроз шуме пажња обрати;

2. При доласку код какве воде, да се не дозвољава никоме пити, за извесно време;

3. За гасење жеђи путом, да сваки други војник носи чутурицу и у њој воде са сирћетом помешане;

4. Да се при путовању наше војске, воде белешке о брзини марша, дужини колоне;

5. Да се по свршеном маршу пробају упражњења, те да се види, колико су трупе за радњу способне;

и т. д.

Жао нам је, што нисмо могли и више из овог говора да побележимо; али, имамо приметити, да је предмет говора врло важан био, и желети би било, да га говорник рашири и умножи, па ако угодне прилике наступе и засебно наштампа.

Међу тим што се наше народне војске тиче, ми овако мислимо: Наш је народни војник поуздана сила, али необрађена, — без мотора, ако смемо рећи. Ту је диван материјал, који чека добре мајсторе, па да се од њега најдивнија зграда подигне. *Издржљивост*, то је најчувеније својство нашег народа. Ако дакле, наша народна војска, не би у неким опитима показала најбоље резултате, то неби била узрок слабост — неиздржљивост, него сила која је покреће, — *дисциплина*. То је камен спотицања код ње; то је Архимедова тачка њене снаге.

Даље, приметили би, да се предавања, у којима се слике наоде, држе на угоднијим местима, где има табле и осталих срестава, те да се и слике слушаоцима преставе и говор објасни. Говор без слика мање од половине вреди. Поред овога, рекли би, да би за почетне скупове, као што су наши, ваљало бирати опште теме, као што је ова о којој је реч, али без специјалних уметака, које само стручњаци разуму, а великој већини недоступни су.

О важности самога говора изван сваке је сумње. Ево како се разни војни писци о маршевима изражавају:

„Маршеви су најважније војне операције, колико по самој својој цели, да се кретање војске убрза, толико опет, да се трупа не замори“. (Grimoard).

„Победа војске лежи у ногама војника.“ (Маршал Мориц саксонски).

„Снагу једне војске, претпоставља маса помножена брзином као год и у механици. Брзи марш подиже морал војске, множи своја победна срества.“ (Наполеон велики).

„Оне трупе врше најзнатније послове, које су најбрже.“ (Dufour).[1]

Брзина и ред то су најглавнији услови доброга марша.

Чувени пруски ђенералштабни пуковник Верди ди Верноа у својој знаменитој књизи „Уметност у вођењу трупа“, између осталога, исказао је ове мисли о логистици:

„Да се стварне користи има од тактике, треба да нас она припрема у управљању (вођењу) трупа.

„Да се добро води у рату, треба свагда имати бистроће у мислима и енергије у извршењу.

„Добар вођа трупа треба:

„1. Да има бистра и истинска решења.

„2. Да их саопшти другима чисто и јасно.

„3. Да уме управити трупе ка извршењу својих намера.

„Не треба имати резерве на маршу, него само резерве у борби.

„У вођењу трупа треба настати да се одрже основне формације.

„У маршовој колони само потреба борбе може проузроковати развијање (деплоирање).

„У суседству непријатеља, на маршу, као год и на окупу (ранде ву), трупа ваља обично да се закрили.

и т. д.

Наполеон I. казао је: „Прво је својство војника да постојано подноси све терете и све оскудице; храброст је тек друго добро својство.“

Тек на маршу познаје се која је војска добра. С тога и треба на ову војну радњу још за времена обратити врло озбиљну пажњу.

Уопште се узимље, као што је и говорник рекао:

1. На маршу сваких 50 минута, (за које време маршова јединица пређе 4 километра), даје се 10 минута одмора.

2. На сваком одморку колона је за трећину продужена, и зачеље мора понова да прилази па своје одстојање.[2]

То што је најглавније при маршу, и на шта сви заповедници ваља врло много да мотре, састоји се у овоме: *Ваља избегавати да се губи време одуговлачењем, било при доласку, или*

[1] Journal des sciences militaires. 1875. Avril.

[2] Lewal и други. Bulletin de la Réunion des officiers. 1875. Бр. 13.

при поласку, које замарава трупу више него и сами пут. [1] Ово је заиста једна велика болест, која изгледа мајушна, али огромне последице и уплив на војску има. Пазите, којих се тиче!

На послетку да кажемо још и ово:

Добар марш треба да одговара овим условима:

1. Трупа ваља да маршује угодно, те да се што мање замарава.

2. Треба да је у таквом строју, да колона што краћа буде, и

3. Један део пута ваља да остане слободан за пролаз кола, сандука, поште.[2]

После овога говора, заподео је г. Илић разговор о својим предлозима, које је учинио официрском скупу 29 Јануара, [3] а поименце:

1. *Установљење официрског фонда* за потпомагање официра;

2. *Оснивање официрске библиотеке;* и

3. *Издавање листа.*

Што се *првога* тиче, код Пруса постоји подобна установа још од 8 Априла 1845 год. преустројена је 28 Фебруара 1869. Цел је овој установи код њих, да се официри, и то од потпоручика до капетана II класе, који дођу у извесне неприлике, потпомогну, било новцем издатим унапред на отплату, било као милост. Ово се доброчинство простире и на лекаре (и марвене), који су чинова одговарајућих.

Овај је фонд познат код Пруса под именом „Помоћни фонд официра“ — (Offizierunterstützungsfonds, — Lefond de secours des officiers).

Овај фонд одржава се тиме, што има годишњу помоћ из главне касе, која јој се сваког 1 Јануара исплаћује. Ова сума не фигурише у буџету, она се из учињене економије даје. Ова помоћ одређена је према разним војним јединицма, тако:

пешачка регимента добија	800 талира	=	3000 динара
регимента (пук) коњице	440 „	=	1650 „
батаљон пешадије (стрељ.) и желез.	300 „	=	1125 „ и т. д.

Из овог фонда дају се официрима помоћи у следећим случајима:

1. *Болест*, када је следство вршења службе; у овом случају добија помоћ до 30 талира (112 динара).

[1] Тамо.
[2] Тамо опет.
[3] Отаџбина за Март. Стр. 484

2. *Штете проузроковане пожаром* или *крађом.* Ова се помоћ односи само на прибор, који се одмах мора набавити, и сума не прелази половину његове вредности.

3. *Путовање и одреди*, када је официр било због многе фамилије, било због прилика у којима се на путу наоди и множине времена проведеног, па не може да излази на крај ни са дијурнама, које су са таквим путовањем скопчане, онда добијају помоћ до 30 пр. талира (112 динара).

4. *Губитак службеног коња.* За овај случај може се добити помоћ до 150 пр. талира (562 динара), од којих 100 талира (380 динара) највише, могу бити у име милости, а остало на отплату.

5. *Издатци за прво снабђење,* дају се портопе-фенриху на отплату до 100 талира (380 динара), а могу се дати насвагда 30 талира пехоти и женикору, 40 пешачкој артилерији; а 50 коњичкој артилер. и коњици.

6. *Промена одела и спреме.* Када се спрема и одело каквога корпуса са свим мењује, за снабдење може се издати до 30 талира (112 д.) сваком официру.

У сваком кору војске нарочита комисија рукује администрацијом фонда, према прописаним правилима од министарства. У регинентама н. пр. председник је командант, а чланови: 1 виши официр, 1 капетан, 2 лајтнанта прве и 2 друге класе.

Помоћ новчана мете се у касу дотичне команде и подложна је контроли као и остали издатци и примања.

Овај фонд престаје да дејствује чим се мобилизација објави. У томе тренуту књиге се закључе и пошљу министру а новци наодећи се на расположењу, предаду се државној каси. [1]

Код нас су истина већ подмирене неке од ових потреба, које су овим фондом у Пруској обухваћене: н. пр. Набавку коња официрских (тачка 4) олакшала је држава тиме, што узајмљује официрима новац за набавку коња под условом, да се $1/8$ месечне плате обуставља за наплату поред других услова. [2] За снабдење са прибором и спрему (тачка 5 и 6). постоји „дружина за набавку официрске спреме," која млого официрима помаже, особито новопроизведеним потпоручицима.

Код нас би дакле поглавито ваљало гледати, да се доскочи неприликама, које су у тачци 1 и 2 означене. То би и била

[1] О овоме читај: Revue militaire de l'étranger за 1875 г. Бр. 232. 233 и 234.

[2] Расписи министра војног од 4 Марта 1874 ЕБр. 2153, и од 26 Августа 1874 г. ФБр. 4186.

главна задаћа подобног фонда код нас, а то и јесу највеће незгоде, у којима требају помоћи другови, које би каква неповољност задесила, а која би захтевала већа материјална напрезања.

Подобних овоме има фондова у Баварској, Аустрији и Русији; [1] а у последње време и у Француској почело се радити на оснивању неких фондова у војсци, који би потпомагали официре не само док су у дејствителности, него и у покоју, па и њихове удовице и сирочад.

То је јасан доказ, да се у томе огледају доистне потребе, и са свим је у реду, што је то питање и код нас покренуто. Оно ће нам извесно донети више дружељубља и свезе, ако се само оствари.

Библиотеке су свуда извор одакле се црпи уман капитал. Изван сваке је сумње, да су свакој корпорацији и свакоме слоју друштвеном потребне, когод жели да умно напредује; а данас ваљда никога нема који то не жели.

У Француској, у последње време уведене су „библиотеке за подофицире и војнике," и то:

1. Касарнске библиотеке,
2. Шпитаљске (болничке),
3. Затвореничке (апсеничке), и
4. Пуковске (регим‌ентске) библиотеке.

Њихова је цел, *да подофицири и војници могу своје слободно време да употребе на своје усавршавање у науци и раду.*

Њих потпомаже војни министар. [2]

Ово само помињемо да се зна, колико се напред отишло са подобним радњама код других војска, док код нас нема ни једног јединог војничког листа, код 150.000 војске!

О потреби *листа* нећу ни да трошим речи. То је таква неоспорна потреба за нашу војску, као што је храна за организам нужна, и да је по томе сваки говор излишан.

Врло је дакле и умесно и паметно било од нашег друга Илића, што је то питање поново покренуо, јер се било прилично застојало на једном месту, без помицаја.

Умесност претресања ових питања признао је и скуп officirски, само је било питање: *како* да се то најбоље уреди? Да се ово питање реши, после подужег и живог дебатовања о овим предлозима, изабрат је одбор, коме је стављено у дужност; да претресе пројект који је већ о подобним предлозима сачињен, па да га, ако буде потребе, према новим предлозима, допуни и preради и скупу на решење поднесе.

Шта ће даље бити казаћемо у своје време.

Јован Мишковић

[1] О овим установама види опширније: Revue militaire. Бр. 233 и 234.

[2] Le Moniteur de l'armée. Бр. 12. 1875 год.

О ИЗВОРИМА ЖИВОТНИХ СИЛА

Од Ф. Хопе-Сајлера.

Као што су облици земљине површине различни, тако су исто различне и силе, са којих су они постали и са којих још и данас постају. Све ове силе ваља довести са *светлих и топлих зракова сунчевих*, јер са ових зракова постају ваздушна и морска кретања, уздиже се водена пара са земље и мора у ваздух, и они су праизвор живота организама.

Геологија учи, да је велики део слојевних стена постао са многобројних виших и мањих организама, и ми би можда с тога органскоме животу приписивали врло велику ролу при стварању на површини земљиној. Ако боље разгледамо ствар, видећемо да овакво мишљење нема места, да само један мали део сила сунчевих зракова припада животу организама, управо, да биље и животиње тек онда могу напредовати, ако су снажне ваздушне и водене масе у непрестаном кретању, дакле да они могу живети само у заклону јачих сила, него што их они сами имају.

Ако се онај део сила, што организмима са сунца долази и у њима ради, покаже као релативно мањи, то он ипак може да лагано важне измене на површини ствара; изазване радње у организмима не импонирају својом огромношћу, него необичном разноврсношћу претварања, и то је баш и био узрок, што се до скоро држало, да су те тако зване „животне силе“ неке са свим друге природе, а не оне исте, које и у неорганском свету.

У вихору, севању, грмљавини, пролому облака, деловања сунчевих зракова изгледају нам са свим различна, али растење биља, топлота крви, куцање срца, рад парне макине, експлозија пушчанога праха и т. д., показује много веће измењивање тих сила.

Да разгледамо, у колико се то може, како сунчеви зраци живот стварају, одржавају и уништавају.

У каквој лепој долини, сва вегетација изгледа нам необично мирна, никакво кретање не окреће на се нашу пажњу, ништа нема што би нашим мислима дало какав известан правац. Али то је само варање. Шуме, поља и ливаде непрестано раде, и ако то не можемо да опазимо; велика количина водене паре испарава из биљке у атмосферу, али она је надокнади усисањем влаге из земље; докле је сунце обасјава, она узима угљену киселину из ваздуха и земље, претвара је у материје, што су јој за грађу и растење њезино од потребе, а уз то један део кисеоника одваја се из угљене киселине и излази у атмосферу. Само по увећавању масе имамо сигуран доказ о биљчиној делателности, а на зеленом воденом биљу можемо баш само развијање кисеоника врло разговетно видети. Ваља само пажљиво посматрати једну такву биљку кад је сунце обасја, па ће се на њезиној површини видети мали гасовити мехурови и они све већи постају, одвајају се најзад с листа и искачу на површину воде, а на место њихово излазе нови гасовити мехурићи на биљци. Вода не лучи тако много кисеоника као угљену киселину, мехурићи, што постају и искачу на површину воде, имају нешто кисеоникова гаса што се у биљци образовао, али се не лучи одмах у води. Мале зелене биљчице што по води пливају, излазе на површину воде са тих гасовитих мехурића и оне се спусте опет на дно, чим сунце зађе, те тако и развијање кисеоника престане. На радњи у зеленој биљци упливом сунчевим, оснива се живот свих организама. Претварање угљене киселине и воде у органске супстанце и слободан кисеоников гас, као што се то у кемијској радионици зелене биљке врши, не може се вештачким начином учинити.

За последњих десетина година кемија је изнашла начине, како да се неке материје што су некада само као продукти биљнога живота познате биле, састав из угљеника, водоника, кисеоника, азота, могу даље уз помоћ сунчеве светлости из клорне воде и осталих клорних једињења развијати кисеонички гас па и опет све ово не може се никако сравнити са оним, што сунчева светлост у биљци ради. Само снажним кемијским силама кадри смо угљеник од кисеоника да раставимо и силе, што нам за ове процесе требају, увек су на послетку узајмљене од биљака, дакле од претварања угљене киселине и воде у биљци сунчаном светлошћу.

Да ли је цела количина угљена и угљеникових једињења

што се осим угљене киселине на земљиној површини налази, подлегла деловању сунчевих зракова у зеленим биљкама, слабо се што зна, као и да ли је пре делателности зелених биљака већ кисеоника у атмосфери било. Од како је познато за угљеноводонична једињења у метеорском камењу и уверило се, да се у врло високој температури кисеоник од угљена и водоника може раставити, мисли се, да је земља морала имати угљена и у другим једињењима а не само у угљеној киселини и слободан кисеоников гас у атмосфери. Али ове су материје за живот организама недосежне или без значаја, и слободан кисеонични гас за њ у малој количини према количини кисеоника, што је још од давнашњих доба у атмосферу из биља прешла. Атмосфера има онакав састав и онако много кисеоника са зеленго биља, и силе што се за образовање кисеоника употребе, узима их оно са сунчевих зракова; претварање је чисто кемијско, а силе, што га оне врше узајмљене су од светлости и топлоте.

Кемијска претварања изгледају врло разноврсна, и тешко је саставити јасан преглед о њима, али ипак ми их можемо у двоје поделити: ка*д* се топлота, или светлост, или меканичка кретања, или електрецитет, или најзад више њих у један пут *добију*, и за тим кад та иста кретања *прекину*.

Само потрошком сила може се вода у кисеоник и водоник раздвојити, али ако се сједине оба гаса, пошто се само једна тачка њихова смешаја загреје, онда следује експлозија, развија се светлост и топлота. Комад фосфора лако трљан пали се у кисеониковом гасу, гори врло јасном светлошћу и топлота се јако развија; бели продукт овог горења може се само снажним кемијским силама и топлотом опет тако раздвојити, да се слободан фосфор на ново добије. Овакве сличне примере могли би много навести, и по она два примера може се приметити, да се при сједињавању различних елемената готово увек сила ослобођава, а за њихово раздвајање на против нуждан је напор сила, али други примери опет показују, да ово није увек нужно. Јодазот раствара се жестоком праском у елементе из којих је састављен, кад се перцетом додирне или каква мува на њ слети.

Ови наведени примери врло су просте природе и врло се често показују, али не зна их сваки онако, као што зна на пр. за тренутно запаљење пушчана праха или запаљиву масу капсала. Ове експлозивне супстанце са удара или паљења њихове масе јако праскају и сваки зна, да је снага експлозије далеко већа него удар ороза на перкусионој пушци или удар

„игле“ на прајској иглењачи у запаљиву масу. Снага што се при експлозији развила, долази једино са кемијских промењивања експлозивних супстанаца. Тако исто лако се увиђа добитак на сили у светлости и топлоти при сагоревању угљена или дрвета у кисеоничном гасу или атмосферском ваздуху, који је пун кисеоника, а тако исто може се уз помоћ најјачих кемијских сила или најјаче топлоте сјединњен угљен и кисеоник на ново један од другог раставити. Отишли би можда и сувише далеко, да говоримо о овој врло важној граници између Кемије и Физике, из којих су ови примери извађени, брижљивије испитивање показало би, да је при кемијском претварању снага за раздвајање пређе сједињених атома и за њихово кретање од потребе, али да се у наведеним експлозивним и сличним материјама може мање силе потрошити према добитку. Наведени примери биће довољни да објасне, да при кемијским промењивањима или добитак или губитак сила настуна и једно једињење, које као угљена киселина при сагоревању угљена у кисеоникову гасу при њезином постању изазива јако развијање сила, тако исто јаким напрезањем сила у њезине саставне делове раставити може.

Живот је сваке животиње и биља само један круг кемијских промена, од којих једне троше силе, друге их ослобођавају, али све силе у организму у последњој инстанци могу се свести на један процес промена воде и угљене киселине у органске материје и слободан кисеоников гас упливом сунчаних зракова на зелену биљку. Она нам набавља угљен, дрво, гвожђе, сумпор, она даје готово све силе, којима се за убојне и друге цељи служимо. —

Како је тај извор сила изобилан, увидети се може из једног рачунања *Либигова*. Једно виртемберпшко јутро земље (3173 хектара), па било оно дрвећем, травом или житом обрасло производи за једну годину у дрвету, слами, сену, лишћу, воћу, у средњу руку 1261 фунту угљеника и томе одговарајући издаје атмосфери за исто време 3362 фунте кисеоника. Ако се ова количина угљена сагори на ново са кисеоником у угљену киселину, овим се процесом онда добија најмање 4729 милијуна јединака топлоте, т. ј. добијамо снагу, која може 1203000 цената сто стопа у вис подићи. Ово је рачунање нешто ниже узето него што је у ствари, сила која 1261 фунти угљена у дрвету одговара нешто је већа од оне вредности. Али сила, што се при овоме сагоревању ослобођава, само је тек део сила што биљка

при своме животу није наново употребила; а колики је њезин потрошак, не може се лако израчунати.

Силе што их биљке нешто у свом телу нешто у кисеонику атмосфере наслажу, оне саме и многе животиње троше је на врло различне радове. Да би могли лакше прегледати ову ствар ми ћемо супстанце биљне и кисеоник атмосфере одвојено разматрати. Да узмемо прво да разгледамо претварања органских материја, и ја ћу од њих што су се у биљци образовале само неке најважније споменути, те да на њима даље претварања посматрамо. Ове материје: скроб, чиста дрвена влакна или памук, артија, масти, н. пр. уља од маслинака, од мака и т. д. даље беланчевинасте материје познаје сваки, и ма да ове беланчевинасте материје у биљци не можемо онако видети као у јајету или месу, њих ипак има и у биљкама.

Све наведене супстанце не измењују се од кисеоника атмосфере, чим се оне одвоје од осталих супстанаца, с којима су се оне у биљци нашле, али у биљци самој, ма и у изумрлој измењују се оне лагано, и ово се измењивање зове *врење.* Претварање шећера у грожђу, пивском сладу, комини у алкохол и угљену киселину при грађењу вина, ракије или пива, зове се обично врење. За врење треба једна супстанца са које оно постаје, на пр. за врење вина — вински шећер, осем тога и један покретач тога, једна материја са које постаје растварање, квас или ферменат (fermentum); на послетку треба довољно воде и умерена температура. Ако се уклони вода и топлота, или покретач врења, сво врење може престати. Врење састоји се у растварању фермента, јер он при претварању остаје обично онакав какав је и с тога може он релативно врло велику количину материја у друге претворити.

Врло просто преври скроб, како у живом биљу, тако и у свакој другој храни. Суво пшенично брашно пуно је скроба има такође и фермента поред многих осталих материја, али нема шећера. Ако се пшенично брашно прелије водом, и остави неко време да стоји, и ако се за тим процеди, та бистра течност има шећера и има га све више, што дуже стоји течност, јер се са фермента што га пшеница има и који се *дијастаза* зове, лагано све више скроба у шећер и гуму претвара. Може ко овде приметити, да је то процес растварања, који се само у мртвој супстанци збива, али то баш никако није, јер кад зрно пшенично исклија, у живом семеном зрну преобраћа се скроб у шећер и у гуму; проклијали јечам укуса је слатка и лепљив са шећера и гуме, што се у живој биљци при процесу клијања

образовао. Овај је процес од врло велике важности по развијање биљке, скроб се не раствара као што је познато у хладној води, и нарасти у њој врло мало, гума и шећер растварају се у њој, упија воду и држи је у себи чврсто, ако се дакле образују у клијаној биљци, гума и шећер, она одузима земљи влагу и нарасти сама. Што се скроб може тако промењивати, и јесте храна за људе и остале животиње. Ако каква животиња поједе биљку која има довољно скроба, она ће уз то обично и ферменат узети, да би скроб у шећер и гуму претворила, јер обично обе се налазе заједно, али често поред многога скроба врло мало фермента. Кромпир има необично много скроба, а врло мало дијастазе. За нас људе и све више животиње савршено је све једно, да ли узимамо ферменат или не, ми кувамо храну, која има врло много скроба, и ако она има случајно много фермента он се кувањем уништи; за нас је од врло велике користи, да скроб кувањем јако нарасти, те новом ферменту за тим лакше подлегне. Уз храну и не морамо узимати ферменат, јер њега има довољно у пљувачци, нарочито у течности, што је лучи гуштерача (панкреас) чим храна уђе у уста и у желудац.

Гума и шећер растворљиви су у води, гума дужим упливом фермента, нарочито при високој температури у топлокрвних животиња, све се више претвара у шећер, који се за тим лако у крв и сочне материје усиса, а скроб без оваквог промењивања не би се никако могао узети за храну. У пиварама и ракиџиници, употребљава се дијастаза за образовање шећера из скроба. При кемијском процесу претварања скроба у гуму и шећер, ослобођава се нешто топлоте, а кисеоника се баш ни мало не усиса. Гума и шећер лако се и даље претварају, али кисеоник у ваздуху нема на њих никаква уплива. Нарочито лако бива претварање шећера у млечну киселину, ако се он у довољно разблаженом воденом раствору са једним ферментом састане, који га тако пременити може; он има исте особине са шећером у млеку. —

Многи сићушни организми радо нападају на шећер где га нађу и растварају га оним ферментом, што га они имају, и у млеку ма оно и врло кратко време на ваздуху стојало, наћи ћемо многа мала тела, која расту и умножавају се. Њихове клице упале су из ваздуха у млеко, и млеко постаје све киселије, казеинске материје све се више купе за образоване киселине, и шећер се на послетку са свим у млечну киселину претвори. Познато је, да је овај процес у вишој температури бржи него у нижој, да неколико капљица кисела млека спуштених

у слатко, ово растварање убрзају, а то се може растумачити са веће количине фермента у млеку што је већ кисело. Али као да се шећер не претвара увек савршено у млечну киселину, и његови најмањи делићи растварају се у угљену киселину и алкохол. Како се врло лако грожђани шећер и скробни овако при обичној температури промењују познато је као појави, који се уз ово промењивање опажају: пењење, нестајање слатког укуса течности; мање је познато развијање топлоте што врење спроводи, што се у осталом само при врењу врло великих количина може тек опазити. Течност је готово увек мутна са талога после довршена врења он се наслаже на дно суда и течност се лагано са свим избистри. Количина кваса што се при врењу грожђана шећера или пивна зачина ствара, врло је велика, ма да се у почетку слабо могла видети, а понекад се чини, као да се онај талог при врењу баш из самог грожђаног сока развио. Већ одавно је познато, да се винска и пивска дрождина састоји из мајушних живих створова, што се у грожђаном соку или пиву за време врења развија и умножава, само се пита да ли исти мали организми припадају каквој фели или су можда као што по најновијим испитивањима изгледа, једно од другог различни? Многим опитима уверили смо се, да без кваса описано растварање не бива али да у ваздуху нарочито у становима и улицама варошким има пуно клица од кваса као прашина. *Пастер* (Pasteur) је из ваздуха париског такву прашину покупио и произвео њоме врење алкохола. А како је врло мала количина кваса у стању много шећера у алкохол, угљену киселину, ћилибарску киселину и глицерин да преобрати, не може се сумњати, да у квасу има некога фермента са којега ово претварање бива и да се при њиховом растењу, умножавању и ферменат умножава. Квасне гљивице, да их тако назовемо, у овоме погледу врло су сличне онима, што се наслажу у млеку, кад оно непокривено на ваздуху стоји, и као што се оне иначе и у другим врењима налазе. Винска и пивска дрожд садржи осем тога још и ферменат, што шећер од шећерне трске у грожђани и воћни шећер претвара.

Овако врење скроба не престаје овим, млечна киселина може се врењем претворити у бутерску, угљену киселину и водонични гас, алкохол може прећи при врењу сирћета у сирћетну киселину, али ово последње врење бива уз суделовање кисеоника и ми ћемо их за сада оставити на страну.

Масти и уља тако се исто ферментом промењују, они се једине са водом и распадају се за тим у глицерин и киселине,

али ово преобраћање само је доказано при сваривању масти у утроби виших животиња, осем тога као узгредни појави трулежа у болестима и уз дуже лежање лешина у води што садржи много калцијума. О промени масти у *живом* организму, у животињи и у биљци, не знамо готово ништа, јер обично тврђење, да кисеоник претвара маст у угљену киселину и воду, само је тек нагађање.

Претварања древенастих влакана врло су занимљива и врло су практички важна, али су за кемијска испитивања врло крта. Памук, ланено платно и папир много су еласничније материје, него скроб. Оне прве две у врелој се води не промењују, не губе своју јачину. Вели се, да дрво а тако исто и лан губе своју јачину трулењем, а вађење ланених конаца и оснива се баш на уништавању древених влакана на исти начин. Познато је, да се дрво испод воде врло дуго сачува од трулења, само на местима, где ваздух — дакле кисеоник — и вода у исто време на њ утичу, брзо се квари. Да се ипак древена влакна ферментом могу растворити, то показује нестајање ћеличних зидова у болесних кромпира и што се они могу сваривати у желудцу преживара; доказано је, да краве артију за новине сваре и од ње се — разуме се већ по себи, не баш само од тога — и хране. Ово су многи научари потврдили, а као да се и у човековој утроби фино раздељења влакна растворити могу.

Остаје нам још, да опишемо врења беланчевинастих матерֹија, али њихова претварања у виших биља нису се готово никако до сада ни испитивала, с тога ми се ваља ограничити да кажем шта се зна о њиховим ферментативним претварањима у животиња и у тако званоме трулењу. Жлезде у устима не афицирају беланчевинасте материје никако, али чим оне дођу у желудац, очекује их једна течност, која их преобраћа не само у лако растворљиве, него и у кроз стране утробне лако пролазне материје; осем једне беланчевинасте материје само у болешћу измењеним органима нађене, све овакве супстанце познатим путем лагано се измењују, тако исто ткања тетива, леп рскавице. Што од беланчевинастих материја остане несварено у желудцу, у цреву се ферментом гуштераче (панкреаса) раствори и у друге материје претвори.

Држи се, да су врења у желудцу и утроби животиња са свим различна од трулења, и ово мишљење има места у колико се оно односи на кисело сваривање у желудцу, али не и на сваривање у таштом цреву. Тела у која се овде беланчевинасте материје преобрате, јесу она иста која су и у трулежу, само у то-

лико различна, што се при дужем труљењу развијају врло смрдљиве материје, сумпорни водоник, бутерна киселина и т. д., која се после брзог варења соком панкреаским не могу наћи, а у утроби постају толико више, што се већа количина беланчевинастих материја узима и што оне дуже у утроби стоје. Беланчевинасте материје не труле никад саме од себе, ако нема уз то и нужне количине фermanta, али у ваздуху има нebројено много клица врло сићушних организама, тако званих бактерија или вибриона, и многе упадну у течности, у њима се развијају у танке кончиће, те тако са њих настаје труљење, т. ј. растварање беланчевинастих материја. Дакле и овде имамо од прилике исте појаве, као што смо их и при претварању шећера са квасе у алкохол и угљену киселину видели, тек само с том разликом, да ми оне мајушне животињице можемо карболном киселином убити, а да труљење у след тога не престане, међу тим винска дрождина не може се уништити, а да се тиме и образовање алкохола не прекине. Францески кемичар *Пастер*, познат са многих опита о врењу, учинио је једну погрешку, што је живот неких извесних нижих организама идентифицирао са појединим процесима врења, и ово погрешно мишљење још и данас је врло јако раширено. По овој идеји морала би се многа од споменутих врења као нека особита врста кемијских промена одвојити, јер у овим других нема сумње, да у њима сићушни организми не раде. Само у винске дрожди нису се до сада могли ферменат и живи организми једно од другог одвојити, тако исто није се могао шећер у алкохол и угљену киселину на обичан начин без фермента преобратити, а међу тим се готово сва остала растварања што бивају са фермента, такође и упливом воде учинити могла, уз помоћ киселина, или алкалија, или најзад топлоте. *Либиг* је ту скоро показао да се пивај дрожди водом ферменат одузети може, што шећер од шећерне трске у воћни и грожђани шећер претвара, али да одвоји ферменат што алкохол образује, није му могло испасти за руком. Може се квас са мало карболне киселине прелити, са нешто етера размутити и до 54° угрејати, квас ће пропасти, а уз њу и способност да се алкохол образује. Ма ферменат у квасу врло осетљив и фини био, ми га можемо само као саставни део ћелица квасних гљивица сматрати; ми познајемо саставне делове кваса и промене, што их оне врше, који са овом делателношћу немају ништа да чине; материја са које постаје врење шећера, није дакле идентична са цели квасом.

У свима организмима налазе се покретачи врења, они их морају имати за претварање хране, па ма они ова врења покре-

тали у свом сопственом телу или на њиховој површини. Нижи организми немају желудца, они варе на својој површини, па било то опна која какву течност омотава, или слузна маса која са својим финим концима тврде супстанце хвата, у себе за неко време повуче и тамо их можда ферментима за своје одржање претварају онако исто, као што то раде лимфне куглице у нашој крви. Без сумње нема смисла узети, да прости процес каквога врења цео живот једнога организма представља, јер овај последњи расте и множи се, умножава се иста супстанца, са које претварање бива и ово се не може никако збивати онако као врење. —

У виших животиња и биља, ови процеси врења у главноме су већ у напред припремна претварања, а за ниже организме они су на против извори за силе, што их они за друге кемијске радње потребују, и с тога су једини извори бар за извесно време њихова живота, јер они живе за време ових врења без икаква слободна кисеоника и сунчева је светлост на њих без утлива. Винска дрождина живи, расте и умножава се без светлости у бурету, са угљене киселине при врењу алкохола уништи се сав кисеоник, који се нешто у шећерном раствору можда налазио. Уз то квас образује целулозу, маст, и за овај посао треба јој додатак силе, што јој само са преобраћања шећера у алкохол и угљену киселину може већи бити. Ми смо већ споменули, да се при овоме растварању топлота ослобођава.

(Свршиће се).

Љубомир Миљковић

ПОЛИТИЧНИ ПРЕГЛЕД

Устанци и интервенције по данашњем међународном праву

(Наставак)

На каквим се правним разлозима оснива то правило? Очевидно је оно само јасна и проста логичка последица онога *основног* права, што га мора имати свака држава, ако ће у опште да се зове тим именом и да сачињава неку засебну међународно-правну личност, а то је основно право државна *самосталност* или независност (droit d' indépendence) која истиче из самога појма суверености. Та је сувереност и на њој основана самосталност дакле свакојако неопходна претпоставка самоме опстанку неке државне личности: очувати ту самосталност то дакле није ништа друго до један део самоодржања. Из тога основног права самосталности и независности сасвим природно излази да свака држава своје унутарње послове може слободно да уређује и образује. Ниједна влада није дужна иностранству давати рачуна о својим поступцима нити је икоји народ према страним државама одговоран ма и за своје погрешке и заблуде у својим унутарњим стварима. А ту је од особене важности да је *са међународно-правног гледишта* свака држава власна да свој устав којим му драго путем и начином мења, дотерује и удешава; сви догађаји, унутарње побуне, грађански ратови, који би могли отуда поники, то све могу бити прекршаји и поремећења *унутарњег државног* права и поретка, али то по себи још нису никако повреде *међународног права*, т. ј. одношаји једне државе према другим државама. И с тога *по правилу* свака страна држава то све мора примити „comme un fait accompli, sans prétendre ni le juger, ni le modifier, ni le compléter“ као што каже један од већ поменутих писаца; и зато би интер-

венција у такве унутарње ствари значила неоправдану повреду државне самосталности, која доводи у опасност општи мир и која је међунар. правом осуђена. У томе се слажу сви наведени новији писци.

Види се дакле да чим стоји премиса државне суверености и самосталности одмах без многог и опширног логичног извођења сасвим просто истиче правило немешања у унутарње ствари и догађаје ма које државе. Ко каже самосталност одмах је уједно и казао: искључавање страног мешања, као што је то кратко а прецизно изразио Ролен-Жекминс: au *droit* de souveraineté correspond le *devoir* de non-intervention. И доиста, кад не би било тако, онда би сувереност и на њој основана самостална унутарња управа појединих нарочито слабијих и мањих држава била само сенка, само играчка у рукама ћудљиве политике великих и јаких држава и онда не би могло више бити разговора о некој на самосталности и равноправности појединих чланова основапој међународној дружини јевропској, него би се цело међународно право претворило у саме рецепте и прописе што би их себични интерес великих *сила* диктирао средњим и малим државама за њихово „спасење!“ У место ма каквога права владала би једино сила, као што је добро казао један писац: „Право интервенције није ништа друго до у модерну одећу преобучено право силе.“[1] И како је отпочела била св. алијансија, доиста је изгледало да ће тако и бити у самој практици, ма да је теорија друго говорила.

Но срећом те је и сама практика јевропска са распадом св. алијансије узела и сама други ток и правац у питању о интервенцији. Промене у унутарњости појединих великих држава као н. пр. Францеске, која са јулијском револуцијом отпаде од начела легитимности, а затим и други укрштени политички и комерцијални интереси учинише, те се услед тога и саме велике силе поделише у два табора; у једноме беху источне три силе, у другоме Францеска са Инглеском, која је од самога почетка овога века стално а доследно бранила начело не-интервенције и противила се најенергичније убитачном систему св. алијансије. Најзад и сама Русија и Прајска увидеше да није никако у њиховом политичком интересу да вечно буду Дон Гијоти некакве изанђале легитимности, кад су их сами догађаји гвозденом сво-

[1] »Le droit d' intervention n'est autre chose qu'un déguisement moderne du droit de la force“, *Fr. Ed. Hervé*, art. Intervention (у Dictionnaire général de la Politique T. II.) стр. 120.

јом логиком уверили, да ни са највећом силом ни са бајонетима није могућно у Европи извести тобожње ново начело легитимне интервенције, јер има нешто, што је јаче од сваке људске силе, а то је *природни развитак* самих ствари, који се прелазно може задржати и одлагати, али најзад одржава мегдан, јер он јесте и остаје велики историјски закон у животу држава као и појединих људи.

После јулијске револуције а још већма иза великих потреса од г. 1848 практика међународна пође одсудно другим путем и то очевидно на страну начела не-интервенције, које се данас може означити као правило не само у теорији, но и у самој практици јевропској. То су новији догађаји доказали. Ми ћемо само неке летимично напоменути. Данас је то већ позната ствар, какве су се у новије доба велике и замашне промене догодиле у јевропским међународним и државним односајима, а посебице у територијалном склопу, у тој т. з. „законитој географији“ јевропској. Начело легитимности претрпело је толике поразе на апенинском и пиренејском полуострву и у самој Немачкој; догодили су се потреси и покрети услед којих су многи престоли попадали и разне покрајине променуле своје господаре (што је истина по њих добитак веома сумњиве вредности!) Наше није овде да разгледамо и испитујемо, да ли је то у сваком случају баш корисно и на срећу дотичним народима било; нама је главно и довољно, да су се те промене, ти замашни преображаји доиста догодили, да су тиме не само поједини *унутарњи* државни поретци и стројеви, него да је тиме и сам на свечаним јевропским уговорима утемељени међународни склоп покренут и поремећен и ти су уговори комад по комад дерани, па ипак није ни једној сили више пало на ум, да се лати какве оружане интервенције те да повраћа и успоставља пређашње стање. При свима тим догађајима правило доиста беше не-интервенција. Престолни говор краљице инглеске од г. 1861 изрекао је погледом на промене у *Италији* истинито начело казавши: „Пошто мислим, да ваља оставити Талијанима уређење њихових сопствених унутарњих ствари, то не држах да имам право, да се активно у те ствари умешам.[1]“ А тако је исто г. 1870 при отварању савезног немачког парламента краљ прајски у своме престолном говору казао: „Има једно убеђење

[1] Тада је у Инглеској био на управи познати лорд *Џон Росел*, један од најбољих познавалаца међунар. права међу данашњим дипломатима, кога и један новији публициста (у чланку „Altes u. neues Völkerrecht“ Deutsche Vierteljahrs-Schrift од г. 1861 № 94. стр. 138) назива „највећим браниоцем

које триумфално напредује како међу владама тако и међу народима, а то је: да свако политичко друштво има право и дужност да се само за се побрине, на потпуно независан начин, за све што изискује напредак, слобода, правда, и да војничка сила сваке земље није ни за што друго одређена до само да брани сопствену независност а не да дира и да вређа независност других народа.“ [1]

По свему што смо досада навели види се да је доиста данас усвојено у међународној теорији и практици правило, да ниједна страна држава нема права да се меша у унутарње одношаје и покрете друге независне државе. Но до сада смо једнако говорили о *правилу*, али је сад питање нема ли можда каквих појединих *изузетака* од тога правила, јер то је већ стара истрвена изрека, да је ретко правило без изузетка. Колико је напредно и добро то начело не-интервенције у данашњем међународном склопу, колика у њему лежи гаранција за слободан развитак и независно унутарње кретање нарочито мањих и слабијих држава, то ипак мора се с друге стране признати, да би то начело, кад би се баш у сваком случају најстрожије и без изузетка примењивало, могло лако да се изметне у старовековну искључивост, потпуно изолисање и индиферентизам једнога народа према другоме, што према данашњем развићу културних, економних и политичких интереса и веза нити би могло опстати нити би корисно било. Начело немешања или не-интервенције има без сумње обично и *по правилу* по независност поједине државе то исто значење што је има н. пр. енглески хабеас-корпус-акат по личну безбедност и независност појединца. Но питање је нема ли појединих изузетних случајева, где равнодушност и положај *негације*, који у начелу немешања лежи, није никако довољан и где баријеру не-интервенције пробија неко *више* начело? Доиста мора се признати, да данашњим међународним животом владају две основне мисли, два основна начела, која се узајамно допуњују, с једне стране стоји основно начело самосталности и независности држава, које су равноправни чланови целокупнога склопа, али с друге стране долази опет основано начело *заједнице и солидарности човечан-*

не-интервенције, ученим коментатором Фатела.“ Тај је енглески државник заслужио у пуној мери захвалност српскога народа за његово данашње племенито заузимање за ствар херцеговачких бораца за слободу.

[1] Ово место наводи *Rolin Jaequemyns,* Traits récents relatifs au principe de non-intervention. стр. 200.

ства, којој је баш најлепши израз оно, што се зове међународним правом. И та солидарност човечанства и виших човечанских интереса, која обухвата све државе образованога света и која није везана за границе поједине државе, то је то више начело, које понекад излази на среду у државном и међународном животу и где се онда изузетно са правилом не-интервенције не може изићи на крај а да се ти поменути виши интереси очевидно не оштете.

Мора се дакле свакојако признати да може бити и да има доиста *изузетака* у којима је интервенција основана на *посебним међународно-правним разлозима* и по томе и оправдана[1]; но ти изузетци никако не поништавају правило не интервенције, него га шта више баш потврђују. Питање је: који су ти *изузетци*? Научна и веома практична је потреба да се ти изузетни случајеви оправдане интервенције *тачно* и то таквим начином формулишу, како не би могло позивање на те изузетне случајеве служити само као згодан повод, као изговор, да се бедем независности државне, а то је начело не-интервенције, опет сасвим поруши и збрише.[2] Данашња је међународно-правна наука те случајеве доста прецизно формулисала и тиме се у приличној мери побринула за то, да се они не би могли злоупотребити на штету самоме постављеном правилу. Међутим мора се и то признати, да није ни лако тако сасвим тачно и прецизно формулисати те случајеве; но да покушамо да их поставимо према данашњој међународно-правној науци.

Пре свега ми овде нећемо ни говорити о оним случајевима где нека држава сама пристане на то, да се друга држава у њене унутарње ствари умеша, јер у таквом случају та интервенција губи онај опасан и неоправдани карактер, због кога се она по међународном праву осуђује, пошто се оној држави не вређа самосталност и независност, која сама од своје воље пристаје не умешање друге државе. Ту управо и нема говора о интервенцији у правоме строгом смислу, јер је суштаствена црта

[1] Још год. 1821 у време тропавског и љубљанског конгреса инглеска је влада протестујући против тада усвојеног неограниченог права интервенције казала у својој ноти изреком: „Le gouvernement anglais regarde l' exercice de ce droit (d'intervention) *comme une exception* aux principes généraux le plus essentills, exception qui ne peut être admise *que dans les circonstances spéciales...*" *Wheathon*, Élém. d. dr. international Г. I. стр. 82.

[2] Ту потребу нарочито наглашује један од најжешћих научних заступника начела немешања међу новијим писцима а то је *Berner* (art. Intervention. Staatswörterbuch V. Bd.) стр. 353.

у појма интервенције то, да је она *заповедно, нападно и оружано* мешање и задирање у унутарње послове извесне државе[1]; а кад то умешање бива по сопственој вољи и захтеву дотичне државе, онда то није интервенција у томе правом смислу. Тај дакле цео случај не спада међу споменуте изузетке.[2]

Но друга је ствар онда, кад је становништво извесне државе подељено узмимо у две велике странке, које се боре једна с другом и то н. пр. партија старе владе и партија реформе. Кад би сад влада, којој партија реформе постаје већ сувише јака и опасна, позвала другу државу да се насилно умеша, би ли то био случај интервенције оправдане по међународном праву? Зар не би та влада могла казати: „Ја сам законити орган државни и као такав ја могу и хоћу да допустим другој држави да се умеша." По данашњој политичкој и међународно-правној науци *она то не би могла казати.* Таквој би се влади с пуним правом могло одговорити: Истина да је влада орган државе, али ниједној влади пуномоћство не иде тако далеко, да може и саму независност државну да жртвује. Осим тога влада, која је већ толико немоћном постала, да није у стању за своју изгубљену важност и моћ да нађе потпоре у слојевима сопственога народа, таква се влада онда још мање може сматрати као овлашћена, да оружану интервенцију стране државе у земљу увлачи и слободу својих грађана излаже војничкој сили туђинској. У осталом је самосталност и независност државе неотуђимо право самога народа и саме целокупне државне личности, која непрекидно живи својим историјским животом и чији је тренутни, садашњи орган истина та извесна влада, али се као орган не може са самом том државном личношћу идентификовати (као истоветна сматрати), јер се тренутни органи мењају и пролазе а сама државна личност остаје и све их надживљује. Дакле из

[1] Д. *Holtzendorff,* d. europ. Völkerr. § 25. (у Encyclopädie der Rechtswissenschaft г. 1873 стр. 943). — *Berner,* Intervention, стр. 350.

[2] Ми овде излажемо теорију и практику међународног права; није нам дакле предмет да говоримо о начелима унутарње државне политике и унутарњег држ. права. То је свакојако унутарња ствар сваке државе и свакога народа хоће ли се решити и наћи за добро да страну државу на умешање позива или прими њено мешање. Али то свакојако можемо овде мимогред напоменути да један народ мора веома ниско пасти, да мора постати крајње неспособан за самосталан државни живот и да је у опште знак несрећног и болесног унутарњег стања његовог, кад он дође до тога понижења, да тражи страну силу, да му размршује његове унутарње заплете и да умеша своје прсте у његове унутарње ствари.

тога се јасно види, да по данашњој међународно-правној науци позив такве владе не даје никако страној држави *право* да се оружано умеша.

Но узмимо обрнути случај, да опозициона странка, која је постојећој влади и поретку противна позове страну државу да се у њену корист оружано и насилно умеша — како ту стоји ствар? И ту одговор није нимало тежак. Нема сумње да опозициона странка као таква сама за се још не преставља државу и по томе и не може у име државе тако тешку повреду унутарње самосталности оправдати. А и то стоји, да свака странка, кад војује за истиниту и праведну ствар, мора ићи за тим, да о томе увери своје сграђане; а истина најзад мора победу одржати. Свака политичка истина има своје историјско доба, које мора да дође. А то је доба ту, кад општа свест, опште убеђење увиди и усвоји ту истину. Кад то дође, онда је њено остварење неизбежно и онда није потребна туђа помоћ. У осталом ми смо овај случај зато напоменули, што се он свакојако даде замислити и што је науци задатак, да колико је могућно све разне случајеве претресе и реши. Али ће се тек веома ретко и тешко ма у коме историјском времену наћи ма каква поштена начелна политичка странка, која би се хтела послужити тако ниским и непатриотским начином, да до победе дође. Дакле и овај случај не даје права да се одступи од начела немешања.

(Свршиће се).

Г. Гершић

БИБЛИОГРАФИЈА

(*Саопштава књижара браће Јовановића у Панчеву*).

Основи физике. За више разреде народних школа, више девојачке школе и сродне заводе. Написао Мита Петровић професор. (Са 47 слика). Панчево, 1875. Накладом књижаре браће Јовановића. 8. стр. 80. Цена 50 н.

Кратак наук мађарскога језика по Шамарјанију од Милована Јанковића I. Треће поправљено и прерађено издање. Панчево 1875. Накладом књижаре, браће Јовановића. 8. Стр. IV, и 99. Цена 36 н.

Мала земљоделска читанка за срп. народне школе. Написао др. Ђорђе Радић. Са 44 слике. Друго издање. Панчево 1875. Накладом књижаре браће Јовановића. 8. Стр. 48. Цена 30 н.

Отаџбина. Књижевност, наука, друштвени живот. Година прва. Књига II. (Свеска 5, 6, 7 и 8). Власник и уредник Владан Ђорђевић. У Београду, 1875. Вел. 8. Стр. 652. Цена за 12 свезака 80 гр.

Devetdeset tri. Roman. Napisao Viktor Hugo. Svezak VI—VIII. Kraljevica 1875. 16. Стр. 289—464. Цена свесци 12 н.

Prostodušni Istinita pripoviest, crpljena iz rukopisa otca Quesnel-a od Voltaire-a. U Kraljevici 1875. Вел. 8. Стр. 48. Цена 35 н.

Mladi mornar ili put brodom iz Senja u Trst. Crta iz života pomorca Hrvata. Napisao B. Babić. U Kraljevici. 1875. Вел. 8. Стр. 82. Цена 48. н.

Рачуница за српске основне школе. Уредио Прока Кршногачин учитељ. Панчево 1875 8. Стр. 18. Цена ?

Borba za pravo. Napisao Dr. Rudolf pl. Jhèring. Preveo H. Hinković. Zagreb, 1875. Вел. 8. Стр. 57. Цена 56 н.

Njemačka vježbenica. Napisao V. Lipež. Svesak III. 1875. Вел. 8. стр. 233. Цена ф. 1,40.

Vježbenica u hrvatskom slogu, sastavio Josip Vitanović I. dio. za niže realke i gradjanske učione. U Osieku, 1875. 8. стр. 111. Цена 40 н.

Povstání srbská. I. Koča Petrović. Seš. 1. (Устанци у Србији. 1. свезак.) Prag, 1875. 12. стр. 64. Цена ?

Slovansky jih. I. Hercegovina, zemje a lid. (Словенски југ. I. Херцеговина. земља и народ.) Prag, 1875. 8. стр. 80. Цена 40. н.

ТРГОВАЧКА ПОЛИТИКА СРПСКИХ КРАЉЕВА И ЦАРЕВА

историјска студија

Године 1402, 12 Децембра кнез и веће дубровачко пишу Мари, жени Вука Бранковића и сину јој Ђурђу, како су чули да су у завади са Стеваном и Вуком, Лазаревим синовима а браћом Марином, па додају:

„Богь вѣ, колѣли бисмо да ѥ мегю вами мирь и любавь како прѣстои, а тои бивьше господовали бисте и ѕъдрьжали ꙁемлю ѕ доброу мироу и станью, терь би вьсе добро било и наши би трьговьци могли опинти ѥрь трьговаць не иште раꙁвѣ мирноу и гоиноу ꙁемлю.“ (Архив. Дубр. I, 43.)

Овако су још пре 472 године Дубровчани формуловали један од првих захтева за развитак трговине. И заиста трговина може озбиљски да напредује само онде где је мир, где нема ни материјалних, ни друштвених ни политичких сметња слободи трговачког покретања, где је подјемчена лична сигурност његова и сигурност његова имања, где су јасно и сигурно одређене дужности и права његова.

Ових услова није било у довољној мери ни у најцивилизованијој држави средњега века — у византијској царевини. На западу европском било их је врло мало до XII-ог века; у понеким крајевима једва да их је било ма колико. Нити може бити да их је било много у Србији у времену од VII. до XII. века, у времену, у коме су се политички и друштвени одношаји тако бурно колебали. Све што о пренеманићскоме добу рећи можемо, то је, да се већ и тада од времена на време, и у тренутцима кад су се таласи унутрашњих нереда на овоме или ономе крају српских земаља сталожавали, опажала потреба

да се бар нешто од тих услова даде трговини. Отуда она свечана обећавања које од захумских кнежева, које од босанских банова, да трговци дубровачки могу слободно по земљама њиховим трговати. Порфирогенит већ помиње неки уговор Дубровника са кнежевима од Травуније и Захумља. (De Adm. Imp. 33). Међу Босном и Дубровником помиње се трговачки уговор већ од године 831. (Resti 12, Макушев 13). Помиње се и један од год. 1017 (Resti 46), а од год. 1189 имамо и сачуван текст у ономе славноме: „ѣ бань босьньски коулинь присеӡаю тебѣ кнеже крьвашоу и вьсѣмь грађамь доубровьчамь прави приѣтель быти вамь итд. итд. (Mon. Serb. 2).

Трговачка је политика српска старија од Немањића, као што је и српска трговина старија од Немањићеве државе. Али ипак права трговачка политика у пунијем смислу речи почиње тек с Немањићима, иде и развија се упоредо с напретком и развитком државне идеје. У самој ствари тек с установом краљевства изашла је на видик стварна једна моћ, која је кадра била да на целој просторији српског земљишта одржава ред у оналикој мери, у каквој се пре тога ни знало није. У „краљевству“ као представништву јединства народног и као у јамству за божи ред дата је била могућност да се трговина озбиљно развија.

Да пуно светлости падне на трговачку политику Немањића потребно би било да нам је колико толико јасно стање које је било пре њих. Узимајући за основ стање какво је било у земљама Србији суседним, и узимајући у поглед оно што знамо позитивно да су Немањићи обарали, ми ћемо покушати да дадемо овде кратак нацрт стања пренемањићског, у колико се оно трговине тиче.

Док се још нигде није био утврдио средсредни какав ауктoритет, сваки је властелин на земљишту које је својом материјалном снагом држати могао, био у неку руку суверен. Ко је год дошао на дохват сили његовој, а није јак био да се од ње одбрани, ваљало је да јој се поклони. Трговац ступивши караваном својим на такво земљиште ваљало је пре свега неким „поклоном“ да „почаствује“ властелина. Ако трговац није хтео да „даде свонокь волокь поклонь“, како је бан Кулин очекивао, онда је већином морао да га даде по сили. На сву прилику у доба највећих нереда и у Србији као и на западу, колико је било јаких властелинских кула на ударцу трговачким караванима толико и царинарница. Већ је приметан напредак био, кад је трговац дошао да даде мало божи поклон најјачему властелину

једнога краја под условом да га овај брани од осталих нижих властеличића. На мостовима се по свој Европи и после дванаестога века наплаћивала *мостарина* (pontaticum); бродарина се плаћала не само где је било скеле да преко реке превезе караван већ и где је караван газио реку на месту где се тако прећи могло. Могућно је да се у нашим крајевима бродарина узимала још и у смислу у коме се на западу плаћала обалина (ripuaticum) т. ј. такса за слободу да се броди дуж морске или речне обале. Где властелин није имао ни речне обале ни приморја у својој баштини, ту је од трговаца наплаћивао по нешто на име онога, што се служе путем кроз његову земљу. Таква се дажбина у Италији и на западу у опште звала Viaticum, попутина. Како је и најсигурнији пут у оно доба био још једнако врло несигуран, то су не само трговци ишли обично заједно по више њих у друштву и добро наоружани (начинивши тестаменат при поласку, обдаривши цркве и сиротињу, и начинивши свечане заветовине за случај ако се здраво поврате), него је је скоро свуда и после XII-ог века а нарочито пре, ваљало на земљишту свакога властелина најмити његове људе, да спроведу караван до међе другога властелина и да га бране од разбојника. Отуда се развила дажбина за спровод (на западу Conductus). После свега овога кад је еспап ушао на капију у град, где ће да се тржи, ваљало је платити што и за улазак, даље и за само оно место на коме је трговац растоварио и однео еспап на продају, ако га је ваљало мерити онда наравно и за мерење (кантарина, pensaticum), и на послетку, кад је еспап купца нашао онда је тек ваљало платити царину, (кумерак, commerchium). Овим нисмо ни из далека исцрпли све оне дажбине које су падале на терет трговини у преимућствено феудној периоди европскога друштва. Најгоре је било то што трговац није никада могао у напред у рачун да узме све оно, што му ваља платити.

Цео онај низ дажбина властелин је подизао на приватно правноме основу. Он је сматрао земљиште као своју апсолутну приватну својину, и кад је ко хтео ма на који начин и у ма коме правцу да се том својином његовом послужи (н. пр. да пређе преко земље његове, да преброди воду или да распродаје еспап на земљи његовој), ваљало је да за сваку такву употребу плати. По истом том основу, ако би се брод разбио на његовоме приморју па таласи избаце товар на обалу, властелин је сматрао то као нешто што се нашло на својини његовој, и што по томе њему припада. Године 1308 разбила се о приморје зетско лађа са то-

варом Млечића Контарена и Барде. Лађа се разбила о земљу која је била баштина владике зетскога, па људи владичини уведоше сав товар[1]. Оваквих је случајева пре почетка XIV-ог века, а нарочито пре Немањића, без сумње бивало и више. — По истом основу, ако би трговац пролазећи с еспапом или новцима кроз земљу нечију умрьо, баштиник чија је земља узео би к себи као своје све што се при умрломе нашло. Ова два посматрања у ранијој периоди средњега века била су два зла обичајна права, које је тешко било искоренити[2].

Још имају друге две установе, које су за дуго биле поглавите сметње развитку трговине у средњем веку.

С правом баштинским спојено је било и право судити људима који су настањени на тој баштини. Из овога је природним начином дошло да се мисли, да властелин има право судити страним трговцима, који на земљишту његовом што скриве. Властелин, који је желео да оглоби каквог трговца, да му изнуди што већи поклон или да му на привидно законити начин отме сав еспап, лако је могао да га доведе у такве прилике да се о ма шта огреши, па онда да му он сам суди. Као год што је трговцу била потреба да му је пут сигуран од разбојника, тако му је потребно и да има јемства да ће му се суд праведно изрицати. —

Како је до свршетка XII. века идеја племенске заједнице пресудно превлађивала, а и после једнако утицала на многе правне назоре, то је са свим обично да се у оно доба и практички радило по начелу, да један трговац јемчи за све трговце своје народности, и обратно, да сви јемче за једнога. Још године 1405. пишу Дубровчани деспоту Стевану: „господство да ти оуҙна пишу ѡдь тоуде намь наши трьговци юрь ѡкои сьде нѣки тоурчинь оуҙе нимь неть товарь свите л оуҙрокь томоу говоре: нѣки соу доубровьчани дльжни ҙа соль платите ми ви.“ Арх. Дубр. X, 63). У ранија времена средњега века, а и под Немањићима у време нереда, сваки је Дубровчанин полазећи по српским земљама имао пред собом ризик, да га први властелин, на кога наиђе, не ухвати па од њега наплати оно што му је дуговао неки други Дубровчанин, с којим онај никакве свезе иначе имао није.

[1] Acta Arch. Ven. I, 8. Онда је Зетом управљао престолонаследник Стеван (дечански) те је његовим посредовањем а по налогу оца његова, краља Милутина, дата нека накнада Млечићима.

[2] Вид. у Du Cange Glossar код речи Albanagium и Naufragium. — Ово последње право укинуто у Данској тек у XVI. веку. Албанагијум је у Француској (Droit d'Aubaine) тек год. 1790 укинут!

Ова се установа солидарног јемствовања по нашим споменицима средњега века зове прѣвьꙁьмь. Она се и по другим земљама најдуже одржала кроз средњи век. Њезини су трагови у турској царевини трајали све до почетка овога века. —

У овоме што је напред, изложили смо у кратко поглавите сметње с којима је трговина имала да се бори у времену ранијег средњег века. Неред услед политичких унутрашњих сукоба; несигурност услед тог нереда; разбојништва; властелинска насиља; многобројне, произвољне и по томе неизвесне дажбине; судство без довољних гарантија за правицу; феудна права баштинска на товар лађе која се о приморје разбије, на све оно што се у трговца нађе који на земљи баштинској умре; право „прѣвьꙁма“ — то је у опште карактеристика периоде преднемањићске. —

Пред краљевима је стајао велики задатак, управ и нарочито с погледом на трговину. Ваљало им је подјемчити ред, сигурност, извесност одношаја, правицу. Ваљало им је оборити знатније феудне установе. Ваљало им је не само на кожним листинама давати слободе трговини, већ и практичним мерама постарати се да се оне у самој ствари врше. На томе путу неизбежно је било да се сукобе с материјалним засебним интересима властеле. Борба властеле с краљевима може бити да је имала и идеалне цељи. Али је несумњиво, да је један од најјачих, и на сву прилику најјачи мотив њезин био: материјални интерес. Борба краљевства с властелом ишла је много теже него што се мисли. Ово ваља имати на уму, кад хоће да се изнесе суд о томе, шта су краљеви наши радили, шта су постигли а шта не. —

Да се колико је могућно потпуније оријентишемо у трговачкој политици наших краљева, потребно је да имамо на уму још неколике прилике.

Установљење српскога краљевства затекло је Далмацију већ у власти млетачке сињорије. Кад Латини год. 1204 освојише Цариград, при подели грчке царевине Адријанопољ, Солун и цела Романија, као и у опште сви градови на јадранскоме и грчкоме мору од Драча па до Галипоља, припадоше дужду млетачкоме, који је од тога добя па за дуго после поред своје титуле, још и назив „quartae partis et dimidae totius imperii romani dominator“ (господар од три четвртине од целе царевине римске). На тај начин млетачка је владавина опасала младу краљевину српску од запада, југа и југоистока. Четири главна трга у оно доба била су: Цариград, Млеци, Солун и Једрене.

Сва четири та трга била су кроз првих педесет година српске краљевине, потпуно у власти млетачкој, тако да су Млеци могли, кад год су хтели, да их затворе српским производима.

Према факту да су Млеци имали главне и Србији најближе тргове цивилизованога света у својим рукама, ваља да ставимо један други факт, који се потврђује историјом свију народа. Земља у којој је насељеност слаба и привреда екстензивна, народ у кога је цивилизација на нижем ступњу, имају некако природну потребу да саобраћавају са земљама у којима је привреда интензивнија и цивилизација виша. Млади народи обично имају неповерење према страноме свету, али ипак никада за дуго неће да остану без саобраћаја с њима. У неку руку у младим народима дејствују упоредо две силе, једна привлачна, друга одбојна; интереси младога народа теже у једноме тренутку да се идентишу с интересима већма развијених народа, у другоме тренутку опет наступа реакција и тежња за индивидуалисањем продире. Резултат овог непрекидног покретања управо и јесте цивилизовање.

У самој екстензивној привреди српског народа у прво доба краљевства лежали су тако рећи природни захтеви, да се задобије и одржава саобраћај са срединама, где је привреда интензивна и где је цивилизација виша. Осим тога, у првим периодама колико толико уређеног државног живота, доходак од трговачког саобраћаја чини после приватне привреде најважнију позицију у низу државних доходака.

Било је дакле два јака интереса, који су говорили за трговачку политику, коју би, служећи се модерном терминологијом, могли назвати *политиком слободне трговине.* Један је интерес био опште културни. Други — финанцијски. Овај први погађао се инстинктом. Овај други осећао се непосредно и практички.

Природност и целисходност такве политике даје се опазити и с једног другог гледишта, кад ставимо питање, шта би било, да су краљеви српски предузели политику ограђивања према Млецима? Производи нашега сточарства не би имали куд ван земље да се извезу; сав превишак, који би остао преко онога што се преради за одело и за обућу и што се поједе, остао би без икакве употребе: био би вредност изгубљена, јер у земљи с екстензивним сточарством нема за што у размену да се даде. Услед тако прекинутога саобраћаја краљевска благајница изгубила би један од најважнијих извора за доходак, властела и у опште народ лишили би се прилике да за превишак своје привреде набаве ствари, које чине живот пријатнијим и лепшим и које на

таки начин отварају у средини народа место вишој цивилизацији. Могло би се мислити, да би од таквога стања ствари Млеци, као трговачка и индустријска држава, веће штете претрпели. Ово би било само у томе случају, кад би Србија била *врло знатан трг* за производе млетачке индустрије, а у исто време *једини* трг са кога она набавља себи сировине. У самој ствари Србија је у почетку била тек само један и то сразмерно незнатан део млетачкога трга. Важност њезина и у најбоље њезино доба, губила се према важности трга у малој Азији, Африци, Шпанији, Италији, Немачкој и Русији. А све оне сировине, које је Србија давала, Млеци су добијали и са других страна, — нарочито из Шпаније и јужне Русије. (Тана на Азовскоме мору!).

Тако, узимајући одношаје ма с кога гледишта, излази да српским владаоцима једва да је могућно било, да без штете и по народ и по своју касу, воде политику непријатељску према Млецима. Док још нема учених теорија да руководе државнике, док вође народне управљају узимајући у обзир чисто стварне прилике свога времена, дотле се обично политика у дужем низу година некако природним неким корекцијама дотерује на пут, који је према приликама најкориснији.

Мислим да не ће бити без користи да се обрати пажња још на двоје: на млетачку трговачку политику и на тип ондашњих међународних уговора о трговини.

Млетачка трговачка политика ишла је на то, да Млечићи у ондашњем образованом свету добију и одрже монопол трговине — нарочито трговина са сољу и са источним производима —, а по могућству и монопол индустрије.

У тој је цељи јадранско море проглашено за баштину млетачке републике.

У тој је цељи забрањивано индустријским радницима да се из млетачке области исељавају, и смртном казњу прећено онима, који би занатлијску тајну какву саопштили странцу неком. Још пре него што се српска краљевина појавила, Млеци су у неким гранама идустрије већ далеко надмашили све друге народе. Стакларе у Мурану већ у X-ом веку задобиле су првенство у свету, нарочито израђивањем стакала за свакојаку потребу у свакојаким формама и бојама, израдом огледала, кристала, ђунђува (margerite contarie). У XII-ом веку они су већ први мајстори у ливењу, у ковању ствари од разних метала. У исто време већ и у израђивању скрлета и позлаћених кожа надмашивали су своје конкуренте по Италији.

У тој цељи странцима који би дошли у Млетке да што

продаду чиниле би се свакојаке сметње. Еспап се није смео донети ни на каквој другој лађи већ млетачкој; и опет странцу се могла млетачка лађа дати под закуп тек по нарочитом одобрењу државне власти. На име царине и других дажбина странцу је у Млецима ваљало два пута онолико платити колико је Млечић плаћао. Ако је хтео поштом да оправи писмо, ваљало му је за печат поштански платити дуплу таксу. Ваљало му је да сав свој страни новац размени у млетачки, и то с великим губитком. Странац се могао у Млецима само тако настанити, ако се оженио Млеткињом, или ако је задобио нарочиту повластицу. У опште сметње, које су се странцима чиниле, биле су тако велике, да су у Млетке могли долазити само они, којима су нарочитим уговорима с њиховим земљама, подјемчене биле колике толике олакшице. Остало је у млетачких историка предање, да је једном неки еспап српски имао толико на име разних дажбина да плати да је краљ српски одмах после тога радио, да га приме у млетачко грађанство. У опште је страним државама ваљало великим концесијама задобити неке олакшице у Млецима. Концесије и олакшице те утврђивале су се трговачким уговорима, којима је историја млетачка врло богата.

У трговачким уговорима свију времена обично има у маленоме насликан карактер трговачког саобраћаја онога доба. Ко хоће да у мало врста научи много о сметњама, о олакшицама, о тежњама и о организацији трговине у опште, у неко извесно доба ваља да прочита потпун какав уговор трговачки из оног времена. Почем осим тога најпотпунији уговор између две цивилизоване земље обично служи за углед и другим земљама у исто доба и у подједнаким приликама, тако да трговачки уговори једне исте периоде и у једној истој страни света обично личе један на други, то ћемо овде анализовати садржину једног таквог уговора, који је нашим владаоцима у средњем веку за углед служити могао.

Ми имамо пред собом уговор између цара византијског Михаила Палеолега и општине ђеновљанске од године 1259.[1]

У уводу се цар заклиње на вечити мир, љубав и пријатељство општини ђеновљанској.

Одмах за тим утврђује да трговци њихови буду вољни, слободни и безбедни у царству његовоме, да су слободни од свакога „кумерка, данка и тражбине“, (ab omni commercio, da-

[1] Листина је штампана у додатку к Диканжој Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs francais. Edition Buchon, I. 438.

cità, exactione), било то при уласку, било при исласку из царевине, било то при прелазу из области једне у другу". Ове последње речи дају мислити, да су у византијској царевини непривилегисани трговци плаћали царину и при прелазу из области у област, што се у осталом у Турака задржало све до данас. —

Даље се утврђује да буду слободни да еспапе које на тргу не продаду, могу изнети куд хоће. Види се, да се и у Византији као и у Млецима обично од трговца захтевало, да што у град на трг донесе, то ту и прода па ма по коју цену.

Обећава се сигурност у личности и имању. Кад се лађа разбије о приморје оно што се спасе вратиће се онима чије је и било.

У Солуну и још неким важнијим трговачким местима цар даје Ђеновљанима: магазе, палату, цркву, бању, пећ, башту и довољне зграде за смештај трговаца Ђеновљанских, који тамо ради трговине дођу. Другим речма, цар даје Ђеновљанима, да на тим местима имају своје *факторије* или *фондаке*. Предрасуде необразованога света противу странаца, предрасуде које су у средњем веку свакога народа врло јаке, а и доста природне, изазвале су потребу, да се страни трговци на тргу солидарно држе, да заједнички станују, да док се ту баве стоје под јаком дисциплином. Магацин у који се еспап смештао, стан за трговце црква, болница, пећ, башта за најнужније зеље, стаје за стоку — све је то било једно поред другога, све једно с другим у свези, па обично све то високим и јаким зидом ограђено, тако да су странци у својој факторији могли издржати и малу опсаду. Особито Млечићи, који су их имали на свима знатнијим трговима у оно доба, били су вешти да их развију у праве градове у којима су се не само бранили, него из којих су и нападали. У осталом и у Млецима је било факторија страних народа. Немачка је факторија (Fondaco dei Tedeschi) устројена тамо још 1268 године; Грци су имали своју још много пре; Јермени у XIV. веку, позније Турци и Јевреји (Ghetto !). Где су одношаји већ били или постали довољно пријатељски, где дакле није било изгледа да ће варошани напасти на странце, ту се место ограђене и утврђене факторије, давала страним трговцима једна или и неколико улица, читав један кварт, где су могли становати и дућане држати. То се звала контрада. Такву су контраду имали Дубровчани у Палерму, Ђеновљани у Јерусалиму и у Јафи, Пизанци у Антиохији, итд. Јеврејске „махале" на истоку још су остатак из онога доба.

Да се вратимо на трговачки уговор у коме су остале још две важне тачке.

Цар византијски даје Ђеновљанима права да у свима оним местима на којима има факторије, могу држати своје конзуле, своје судије, и да врше пуну и помешану јурисдикцију у грађанским и кривичним парницама Ђеновљана. Ако се породи питање да ли је ко Ђеновљанин, у томе да се верује конзул њихов. Под пуном јурисдикцијом мисли се да се у споровима између самих Ђеновљана, суди само пред ђеновљанским судијама; а под помешаном јурисдикцијом ваља да се мисли, да у споровима међу ђеновљанима и Византинцима, међу судијама буде половина Ђеновљана а половина Византинаца.

На послетку се једном тачком утврђује, да се ни један Ђеновљанин не ће узети на одговор за кривицу или штету или дуг, који је неко други учинио а не он. Другим речма утврђује се да не буде „превазма", о коме смо напред помињали.

Накнадном једном тачком објашњава се слобода извоза тако да Ђеновљани могу извозити из византијских земаља све што хоће само не сребро и злато још неизрађено, но сребрне и златне новце могу.

Упознавши се овако с општим карактером трговачко политичких прилика у свету, сувременом нашем старом краљевству, да погледамо сад на споменике историјске српске трговачке политике.

Најстарији спомен о некој врсти трговачкога уговора имамо у једној дубровачкој кроници, у којој се казује, да је год. 831 начињен уговор међу Дубровником и босанским баном Стеваном. Њиме се бан обвезао, да Дубровнику шаље сваке год. 50 волова, 500 овнова и 200 товара жита или брашна, а Дубровник са своје стране да шаље сваке године по 14 лаката чистога скрлета и плашт један по босанскоме начину.[1] Сва је прилика, да ако у уговору изреком није казато, а оно је бар подразумевано, да Дубровчани имају слободу трговања по Босни. —

Други спомен о неком писменом уређењу трговачких односаја међу Дубровником и српским земљама у деветоме веку, имамо у ономе што Порфирогенит на једним месту у своме делу о управи државној спомиње како су градови далматински плаћали суседним кнежевима српским неку годишњу суму за слободу трговања.[2]

[1] Макушев. Исльдов. 318.
[2] De Admin. Imp. 33.

Код године 1017 дубровачке кронике помињу уговор један с баном босанским, па још додају да су после тога уговора Дубровчани кроз многе године с великом добити трговали по Босни[1]. —

Најстарији крилицом писани споменик овога рода за који до сада знамо још је једнако она драгоцена листина од 29. Августа 1186, која се почиње: „ѣ, кулинь бань босаньски, присеѕаю тебѣ кнеѕу крьвашу и свѣмь грађам дубровчамь прави приѣтель бъти вамь ѡдь селѣ и до вѣка .... вьси дубровчане кире ходе по моему владанию трьгуюке гьдѣ си кто хоке крѣвати, гьдѣ си кто мине, праковь вѣровь и правымь срьцемь дрьжати и беѕь вьсакое ѕьледи, раѕьвѣ што ми кьто да своновь воловь поклонь, и да имь не буде ѡдь мѡ ихь честьниковь силе, и до колѣ у мене буду, дати имь сьвѣть и помокь[2].“ Да је од пријатељских одношаја с Дубровником било материјалних користи за Босну, можемо судити и по томе што се по Босни дуго после Кулина на његово време погледало као на златно доба у босанској историји.[3]

Долазимо сада к времену Немањића. — Још год. 1186, 27. Септембра Стеван Немања начинио је мир с Дубровчанима. Уговор међу њима од те године спомиње се у листинама млетачкога архива.[4] Текст нам његов за сада није познат, али по томе што је уговор тај служио за основу свима потоњима до краља Милутина, и по ономе што Дубровчани нарочито у уговору с краљем Владиславом наводе, види се, да су се они обвезали Немањи да му сваке године плаћају неку стално одређену суму и да му у извесним приликама с неколико својих лађа на мору помажу, но које му годину таку помоћ учине те године да му не плате ону суму. Карактер ове суме која се по нашим споменицима зове најпре „доходак рашкога стола“ а после „доходак српски“ није сасвим одређен и чист. По моме мишљењу у њојзи је и плата за земљишта српска које су Дубровчани одавно под најам узели и обрађивали, и уз то још и плата поглавару српске државе за слободу да тргују по области његовој. Никако пак не ће бити, да је то какав данак васални.[5]

[1] Макушев. 321.

[2] Mon. Serb. 2.

[3] Schimeck, Gesch. v. Bosnien und Rama, 51.

[4] Listine I. 11.

[5] Плаћање годишњом сумом за слободу трговања, независно од наплаћивања царине у сваком појединомъ случају, сасвим је обична ствар у средњем веку. Начинивши први уговор са Султаном Муратом, којим задобише

Апендинија тврди,[1] да су се Дубровчани, мирећи се с Немањом, трудили да осигурају себи старе слободе, које су већ имали. Без сумње ће и бити да је тако. До Немање је српска земља подељена била на многе кнежеве и жупане. Ако не са свима а оно с многима од њих Дубровник је имао засебне уговоре. Кад је Немањи испало за руком да те кнежине и жупаније уједини, Дубровчанима је ваљало старати се да у новоме реду ствари не изгубе дотадашње своје користи. Они су у томе сјајно успели. По самоме Апендинију, управо од Немањинога се доба њихова трговина почела безпрекидно да развија. Очевидно да је тек установом краљевства могућно било ослонити се на сигурност и ред, на прве услове за полет трговине.

Син Немањин, Стеван Првовенчани, потврдио је Дубровчанима слобоштине, које им је отац њихов дао, и како се чини, још их у неку руку раширио.[2] У хрисовуљи којом је дао Дубровнику трговачке слободе, први пут наилазимо на израз обласне одговорности за оно што се у области зло догоди: „оу коисњли се жупѣ що испакости (тръжиникомь) тада жупа коли да да кривьцє, коли да плати.“ (Mon. Serb. 16).

Краљ Радослав, ма да је био један од најслабијих наших владалаца, ипак судећи по споменицима, поклањао је доста пажње напретку трговине. Од њега имамо једну хрисовуљу, којом Дубровчанима даје слободу: да ходє по моіеи ѕемли свободно сь тръгомь,“ — „да носє кръчмоу гдѣ греду оу коіє мѣсто или у Бръсково или иньдѣ“, да „прѣбегарь“ нема над њима никакве власти, а ако имају што да се суде са Србином, то да им суд буде на самоме краљевом двору, а нигде на другом месту (Mon. Serb. 16). Без сумње је суд пред самим краљем или и пред његовим дворским судијом, био доста скуп, али је ипак овим уређењем трговина била у добити, у колико је краљев суд давао односно највеће гарантије за правичност, као што је већ и само то, што се знало где је суд за трговачке спорове, по себи било трговини пробитачно.

Од Радослава имамо и другу једну хрисовуљу, којом допушта, да Дубровчани доносе на трг у Брсково и да продају вино без воде и мед „у уцѣнь“ прописујући у исто време, да ће

слободу да по турској земљи у Малој Азији тргују, Дубровчани се обвезаше да му за то сваке године плаћају по 500 дуката. Engel Gesch. v. Ragusa 135. Оваких примера има и више.

[1] Appendini, Notizie istoricho-critiche I, 228,

[2] Listine, I, 31.

се од онога, ко би се ухватио да продаје вино с водом или мед преко уцене, та купља одузети. (Mon. Serb. 17). Ова је листина врло занимљива, што је у њојзи за сада најстарији траг о мерама саобраћајне полиције у српској средњевековној држави. Занимљиво је да је и наша држава већ тако рано предузела да заштићује купце од зловољне преваре са стране продаваца. У осталом одређивање цене („цѣнь“) или таксе, по којој се важније потребе на тргу продавати имају, било је у велико познато и практиковано у оно доба у суседним државама.

Радослав се и у другим питањима показивао наклоњен Дубровчанима. Има једна листина његова, којом им прашта што су дужни били да сваке године плаћају за Рјеку, затоњаске и пољичке винограде (Mon. Serb. 19). Није се још расветлило, да ли је заиста и колико ово његово пријатељовање с католичким „Латињанима“ имало уплива на његов пад с престола. Свакојако стоји факт да је Владислав, одменивши старијега брата Радослава на престолу, одмах отпочео непријатељства према Дубровнику.

Из првих година владе Владислављеве имамо листине, од којих једном Нинослав бан босански потврђује Дубровчанима све слободштине, које им је још Кулин дао био, а другом опет Андрија велики кнез хумски обећава им пријатељство своје и слободу трговцима да по хумској тргују. (Mon. Serb. 25, 28). Мислим да ће обе ове листине бити из времена између 1234 и 1238, док је овим посебним уговорима дубровачка трговина хтела да се надокнади за губитак, који јој је долазио од непријатељства с Владиславом. У 1238 или 1239 већ је био утврђен мир међу новом краљевином српском и Дубровником. У листини која нам је о томе остала Дубровник се обвезује, да краљу српскоме плаћа годишње по 1000 перпера и да му шаље по 50 лаката скрлета „чистога и чрљенога,“ који му се буде милио; новце оне да му полажу у два рока; ако му које године успомажу на мору, те године неће дужни бити да му онај доходак плате; нити ће те године трговци њихови плаћати царину; краљев цариник да стоји без вреда у Дубровнику (Mon. Serb. 23). Ова је листина знаменита што се из ње види, да је у првој половини тринаестога века у Србији било нешто, што је одговарало данашњој извозној царини. Под „купцима нашим“ кнез Жаљ Дандуло мисли Дубровчане, који купују производе српске. Општи је обичај у XIII-ом веку, да царину плати купац а не продавац, док се није увидело да је за касу и за контролу боље, да продавац плати, који ће је свакојако урачунати у цени купцу.

Не знамо за сада извесно, да ли је Дубровчанин, купивши српски земаљски производ царину платио још у Србији на тргу, где је куповину учинио, или ју је платио царинику краља српског, кад је купљу ту у Дубровник донео.

Из истога доба, на сву прилику као акт у замену за онај дубровачки, имамо листину једну од краља Владислава, којом потврђује Дубровчанима све слободе што су им претходници њихови дали, и још додаје, да им не ће никаква зла чинити „довь не створю сь вами тврехь судь“ (Mon. Serb. 31). Ова последња тачка, кад би се могла практички вршити, била би за трговину врло велика добит.

Ова два акта дају само опште главне основе уређењу узајамних одношаја. Нема сумње да је било и нарочитих подробнијих наређења о тима одношајима. Из уговора међу Дубровником и бугарским царем Асеном од 1253 дознајемо једну занимљиву појединост, а на име, да је наређено било, да се кумерак од соли наплаћује за рачун обе стране од један пут па после дели тако, да половина иде краљу српском а половина Дубровнику. Из једне листине бана босанскога Матије Нинослава од године 1240, видимо да се до тада од Дубровчана наплаћивао *десетак* од трга у опште. Нинослав их ослобођава од тога десетка као и од „сваког другог данка,“ и не само то него ће „кмети и људи и владалци њихови да их љубе и ода зла чувају.“ (Mon. Serb 28). Још је даље утврђено истим актом, да се, ако Србин тужи Влаха (т. ј. Латинина), суд чини пред кнезом дубровачким, а ако Влах тужи Србина онда пред баном. Да је овај документ имао значај правога уговора, види се отуда што се на крају каже, да од овога мира и „обетованија“ имају две књиге, једна за бана, друга за Дубровник.

Ма да су трговачки одношаји у српскоме краљевству до средине XIII-ог века још доста неодређени и непоуздани, ипак слободе и олакшице, које су краљеви до тада већ трговини уjемчавали, донеле су добре последице. Кроз педесет година односног рада и сигурности, трговина је толико пошла у напред, увоз и извоз био је толико жив, да је требало нових и прецизнијих уређења према новим и развијенијим одношајима. Ово као да је имао у погледу Стеван Урош Немањић IV кад је ступио на престо. Наравно, његову је пажњу пре свега вукао на се интерес његове благајнице. Њему и његовим саветницима чинило се, да је трговина толико ојачала, да би могла и већи доходак да даје. Дубровчани не могоше у први мах да се опријатеље с овим назорима. Нарочито изгледа као да су намере

Урошеве грозиле најосетљивијој страни дубровачке трговине, — трговини са сољу. Од запетости прешло се на сама непријатељства. Притешњени Урошем Дубровчани праве савез с бугарским царем Асеном год. 1253. У листини, која нам се о овоме сачувала, имају управо две ствари: уговор за заједничко нападање и обрану, и уговор трговачки. Бугарима у Дубровнику, и Дубровчанима у Бугарској, даје се право да купују и продају не плаћајући ништа на вратима, мостовима, бродовима и путевима. Ово не значи да се никаква царина није плаћала (јер ова се плаћала у часу дејствително извршене продаје на тргу), већ само да се нису тражиле споредне дажбине на вратима, бродовима итд. Даље се утврђује да Бугари могу куповати у Дубровнику сваки трг, само не пшеницу без нарочита одобрења кнежева. Ако би Бугарин умрьо у Дубровнику, или Дубровчанин у Бугарској, имање таквог покојника пописаће се и повратити завичају његовоме. Што се тиче кумерка солског, то да тај не буде нигде на другоме месту до у Дубровнику — (Mon. Serb. 35).

Овај уговор с Асеном, и ако је трговини осигурао важне користи, политичку цељ, рад које је начинио, није постигао. Урош је Дубровчане тако притеснио био, да им није друго остајало, већ да се с њиме погоде и измире. Мир се закључи године 1254, годину дана после уговора с Асеном. Дубровчани се обвезаше да краљу српскоме у напредак уместо 1000 плаћају 2000 перпера годишње. Урош им за то подјемчи слободу „да без страха иду по земљи краљевства његова“ (Mon. Serb. 50). Од тога се доба почиње читав низ наредаба Урошевих, које се тичу трговине. Једном листином од 23 Августа 1254 потврђује им слободе да долазе у Брсково, на главни трг српски онога доба, да донесе со платившп десетак, војска његова да им не узима ништа ма где да их нађе, с великом купљом да иду на трге краљевске, а мала купља да је слободна (Mon. Serb. 45). Под великом купљом, мислим да се разумевају скупоценије ствари као свите (у ширем и ужем смислу), поставе, оружја, златне и сребрне израђевине, накит, бисер, индијски зачини и т. д., под малом купљом ситне ствари за домаћу потребу сиромашнијега реда људи. За нас је овде важно, што се из споменика овог види, да су се већ у средини XIII-ог века — (ако још не и пређе) сви предмети увоза делили у две гомиле: *у једну која је плаћала царину*, и коју је с тога слободно било распродавати само на трговима краљевским, на извесним местима, у којима је било краљевих званичника, да контролишу продају, и да царину на-

плате; — и у другу, која није плаћала никакву царину, и коју је слободно било продавати и ван тргова. Ово је подељење било изазвато практичком потребом. Малу купљу, која се на ситно и за сразмерну маљену цену продавала, није могућно било тако лако контроловати, нити би се контрола таква плаћала, мањ' кад би царина гутала целу вредност саме купље. На против, велика је купља по вредности својој могла да поднесе и по већу царину, па се плаћало да се њезина проћа контролише. Како се онда није налазило за практично, да се на граници постави ланац царинарница (или царинска линија), то друго и није остајало, већ да се уреди да се продаја извесних сората купље само на извесним трговима врши, на којима је било државних органа за контролу и наплату царине. У томе је једна од главних црта, којима се царинска уређења средњега века разликују од данашњих.

Другом једном хрисовуљом (Mon. Serb. 51) Урош наређује: „аке бѫде пра сь Сасиномь, да бѫде юдань Сасинь и дрѹги Дѹбровьчанинь, прѣдь тими да се распраклию.“ Како ће да се суди спор међу Србином и Дубровчанином о томе се у овој хрисовуљи не говори, јер је то већ пре тога уређено, па се знало.

Још је занимљивија трећа једна листина Урошева (Mon. Serb. 51, 52). У њој он наређује да се трговцима дубровачким „не намеће да без своје воље купују месо, или брава, или свиње, било да су краљеве или ма чије, ни малу ни велику купљу, (што овде, мислим, значи: ни на мало ни на много); него кад хоће краљево месо да се продаје, онда да се закаже по тргу, да не продају ни купују меса док се краљево не прода. Нити да им се силом узимље скрлет, ни мед, ни мука, нити икоја купља. Ни куће да им се не печате ни од краља ни од властеле. Ако се у кога нађе луд отрок, па што испакости, да у тог господара не ишту, него ако ли крв учини детић, да га пода господар, ако ли га не пода, да плати господар вражду, како и сами плаћају; — да града не работају ни да га чувају; — ако Дубровчанин растовари у Брскову, то ту и царину да плати; ако ли мимонесе, па где прода ту и царину да плати.“

Ми смо овде готово истоветним речима Урошевим изложили садржину његове листине, о којој говоримо. Из ње се види, да су дубровачки трговци још једнако изложени били свакојаким неприликама од стране властеле, краљевих царинника и других власника. На тргове се доносивало месо (поглавито сољено) и дотеривала на продају стока великих баштиника, властела, цркава, манастира као и краљева. Они који су имали власт, на-

рочито они који су имали да продаду што од краљеве стоке, долазили су у искушење, да силом купце нађу. Нарочито као да се Дубровчанима — обично врло новчаним купцима — наметало да купују месо, овнове и свиње краљеве. Поред те злоупотребе, за власнике, који су представљали краљеве интересе по трговима, било је много дражи да чувају стари обичај, по коме трговац ваља да краља, као врховног баштиника почаствује каквим поклоном. Кад би се трговац противио, да такав поклон за краља преда у руке краљевог човека, овај му га је не ретко на силу узимао. Ова се злоупотреба дуго задржала; наћи ћемо је у средини XIV-ога века, премда се као што видимо још краљ Урош старао да јој на пут стане. — Даље се из те листине види, да је у оно доба већ било по српским градовима стално настањених Дубровчана. Урош даје заштиту њиховим правним односајима, и још их ослобођава од дужности једне, коју остали грађани врше (од зидања града). — У Брскову као да се наплаћивала „путна царина“ од трговаца и од каравана, који су преко тога места пролазили у српске земље. Да су заиста дотле наплаћивали путну царину и од трговине која је само пролазила мимо Брскова и не свраћајући се у њ, то се види из једне листине истога краља Уроша (Mon. Serb. 53). Урош јасно наређује, да се царина наплати само онде, где се купља растовари и прода.

Како се види, у средини XIII-ог века у српској је држави јасно било, да права царина ваља да се наплати само од онога, што се у земљи распрода, што дакле у главноме уђе у дејствителну земаљску потрошњу. Оно што се није продало, и што је трговац даље односио, није ништа ни плаћало на име царине.

Од краља Драгутина немамо за сада никаквих споменика трговачко-политичке природе. Али имамо их доста од његовога брата, краља Милутина.

У Милутиновој једној листини први пут наилазимо на нову једну гарантију трговачкој сигурности. Он обећава да ће Дубровчане известити, кад науми с њима ратовати и да ће им дати три месеца рока, да се са свим својим имањем из области његове иселе (Mon. Serb. 54). Ово је у осталом можда тек само друкчије формулована она мисао, коју смо напред у једној листини краља Владислава видели, где он т. ј. каже да неће Дубровчанима никаква зла чинити, **„док не створю сь вами тьрєхь сѫдь.“** На сваки начин, да се оно обећање Милутиново могло да уздигне да буде примљено начело међународнога права, била би то огромна добит за трговину. Ма да се у осталом према

средњевековним приликама оно није могло свагда и практички да извршује, опет су Дубровчани гледали да од сваког српског владаоца такво обећање задобију.

Да се краљ Милутин старао да охрабри трговину, о томе имамо један доказ и у ономе писму млетачкога дужда од 10 Маја 1309, којим захваљује Милутину (Urosio, Serviae, Chelmiae, Diocleae ac Albaniae regi illustri), што је наредио, те се дала Млечићима накнада за добра, која су им са разбијене лађе разнели људи епископа зетског (Acta Arch. Ven. I, 9).

Од краља Дечанскога имамо једну листину, којом даје слободу дубровачким трговцима, да иду слободно „по путовима и по трговима краљевства му,“ а да им нико ништа не спакости. (Mon-Serb. 85). Што се овде поред слободе да иду с купљом по трговима изреком додаје и слобода да иду по путовима, то мислим да се овим последњим хоће да каже, да им се даје и слобода провоза. Знатна је ова листина још нарочито и с тога, што краљ њоме наређује: „аке нмь се гдє слꙋчи дрьвко, терє нмь се разбиє на мори при ꙁемли кралевьства ми, да се ꙁа ѡноꙁи дрьвко никьто не ꙁадеғє,“ нико ни од мале ни од велике властеле.

1-ога Маја 1330 Дечански у писму дужду Фрању Дандулу, даје Млечићима слободу, да тргују по његовоме краљевству и да пролазе с еспапом у Солун и у Романију, али не у Бугарску. Занимљиво је што изреком обећава не само „слободан провоз“ (transitum liberalem) него и сигуран спровод (et conductum securum) (Acta Arch. Ven. I, 16).

Да је Дечански искрено желео и радио да потпомогне развитак млетачке трговине по Србији, види се из једнога писма његовог од 10 Јуна 1332 дужду Дандулу. У томе писму он обећава, да ће израдити да Млечанин Никола Бродис, од кога је бунтовник краљев Димитрије Шума отео неке новце и еспап, добије пуну накнаду од овога. (Acta I, 18). У осталом ову накнаду не добише Млечићи ни у 1334, због чега као да су блоковали Котор. (Acta I, 20).

Врло је важна повластица, коју је бан босански Стеван дао Дубровчанима године 1335. Он пише: „ако Бошнянинь ꙋꙁьме добитькь дꙋбровачьки на верꙋ и кньига бꙋде ꙋ Дꙋбровници, ако кнеꙁь и сꙋдїе пошлю да ю кньига права, да ю верована, да плати Дꙋбровчанинꙋ и беꙁь прѣставштине.“ Листина ова пре свега показује како је у оно доба доста развијен био саобраћај међу Босном и Дубровником. Бошњаци су одлазили у Дубровник, узимали разну купљу на веру или кредит, и остављали у својих кредитора „књиге,“ без сумње облигације, из којих се видело шта су и

колико дужни. Она реч „добитькь" сведочи, да Бошњаци, о којима се овде говори, нису узели купљу да је потроше на своје личне потребе, нису узимали купљу као конзументи, већ да је препродају, да њоме шпекулишу. Реч је дакле овде о Бошњацима *трговцима*, о шпекулантима, који већ знају за кредит, служе се у велико њиме, и имају за такве послове и правне инструменте — књиге или облигације. Све то показује, да је већ било тамо људи трећега реда, који су се слободно покретати могли, и да је трговачки саобраћај већ јако развијен био. — Али на што сам овде рад пажњу обратити, то је са свим ванредна повластица, коју бан даје Дубровнику. Ако наведено место добро разумем, бан се потпуно ослања на суд дубровачкога правосудства, па обећава да ће одмах дати да се од Бошњака наплати дубровчаниново потраживање, чим од кнеза и судија дубровачких добије уверење, да у Дубровнику заиста има „права и верована књига" о дугу бошњакову. Ова је мера у економноме погледу могла имати за последицу, да су Дубровчани лакше и у обилатијој мери давали Бошњацима еспап на кредит. Али је она с друге стране на сваки начин била тугаљива, да не кажем опасна, почем је Бошњака дужника остављала са свим на милост и немилост дубровачкоме суду. Рекао бих да ова велика повластица није изазвана побудама трговачко-политичке природе, већ, како мислим, чисто побудама природе политичке. Босански бан, желећи да одржи и оснажи свој независан положај од српских краљева, тражио је да нађе себи сигурна наслона у Дубровнику, и да га задобије мислио је да никаква жртва скупа није. Свакојако овакву повластицу не само да Дубровник није уживао по другим српским земљама, него нема доказа ни да ју је у самој Босни дуго уживао.

Долазимо сад на најсјајније доба наше државе самосталности у средњем веку, — на доба у коме на челу српскога народа стоји Стефан Душан силни.

Душан је већи део свога времена провео које на бојним пољима, које иначе радећи да размакне границе и да утврди царство своје. Као ђенијалан владалац није он сметао с ума ни трговину, ни њезине потребе и њезин полет. Као представник највише државне политике дома Немањића, он је у једно и представник највише трговачке политике у српској држави, за време њезине самосталности у средњем веку. Кад би нас ко позвао, да покажемо, шта је српска државничка мудрост чинила за развитак трговине у средњем веку, ми би могли слободно као суму све те мудрости показати на Душанову трговачку по-

литику. И кад би узели, да је упоређујемо с трговачком политиком других савремених држава, нашли би доста што би ласкало нашем народном поносу.

Из времена његовога краљевања (1336—1345) много споменика за сада немамо. Из оних које имамо види се, да је Душан настављао трговачку политику својих предака, подјемчавајући трговачкоме саобраћају старе слободштине, и чинећи јој нове олакшице. У овај ред иде значајна она повеља Душанова, којом даје Дубровчанима слободу да купују и извозе жито из српских земаља без икаква ограничења, и заповеда да нико, „ни властелинь, ни владалаць кралиевства ми," не забавља што ономе који купује, а тако да ни ономе *„који продаје да није забавени од куд, већ да продаје слободно."* (Mon. Serb. 119). Значајна је ова повеља најпре као потпун доказ, да се у првој половини XIV-ог века жито из српских земаља за цело извозило, а после и тиме што слободан извоз овога артикла из српске државе, добро одсијава о трговачку политику већине других ондашњих држава, које или нису никако допуштале да се жито извози, или тек под више или мање теретним ограничењима. Не мислим да кажем да се на име извозне царине није ништа наплаћивало. На против, сва је прилика, да се извозна царина динар од мантије жита, којој мало позније спомена налазимо, још и првих година Душанове владе наплаћивала.

Из тога времена имамо једну повељу, која као да хоће из ближе да објасни слободштине, дате Дубровчанима, неком ранијом приликом (ваља да још приликом Душанова ступања на престо). У томе акту он заповеда, да нико ништа силом не узимље од Дубровчана; — „да им не узме ништа краљевство ми без купа, ни кнез, ни кефалија, ни само „кралиевьство ми да не узме силомь безь купа, ральвь да си продаю свободьно ходие по земльи кралиевства ми, и да нимь кралиевство ми плаћа купь како и проуи людие." (Mon. Serb. 120). Овај споменик пуно служи на част Душану. Он хоће да је трговац слободан од сваких неопредељених и неоснованих дажбина, хоће да је трговац сигуран, да на српској земљи осим законитих царина, није дужан ништа друго да плати. Како су власници, — властела, кнезови, кефалије, — као и у старо доба пре Душана, чинили злоупотребу од краљева имена и краљевских права, то Душан јасно и потпуно каже, да краљ српски нема према трговцима на српској земљи никаквог особеног права, већ ако хоће што од њих да узме, ваља да плати као и сваки други приватни човек. А кад таквога права нема ни сам краљ, наравно да га не могу имати ни слуге његове,

ни кефалије, ни „владаљци“ ни кнежеви, нити ико ко је под влашћу краљевом. Ова је повеља међу најлепшим споменицима из доба Стевана Душана „силног.“

У Млетачкој архиви има један споменик из кога се види, да је Душан још за време свога краљевања издао наредбу, да се сав товар са лађе, која се о приморје српско разбије, сматра као да припада краљевској комори. Ово је без сумње био најсигурнији начин, да се предупреди, да приватни људи товар не разнесу. Али у исто време Душан је радио по начелу, да се сав товар поврати ономе, који дође да покаже да је његов. Особито је гледао да Млечиће у овоме погледу потпуно задовољи, као што се то види из његовога писма од 22 Маја 1341 г. дужду Дандулу (Acta I, 29).

Још једну новину налазимо да се под Душаном као краљем заводи. Кроз Требиње су пролазили у оно доба многи каравани дубровачки, путујући које у Босну, које у Бугарску и у Романију. У Требињу је пред годину 1345 управљао неки Дабижев. Врло би важно било да се зна, да ли је Дабижев управљао ту само као кефалија краљем наименовани, или је од старина држао Требиње као баштину. У првоме случају његов поступак носио би карактер званичан; у другоме случају он то не би морао, премда би ипак могао бити. Свакојако толико је јасно, да је Дабижев почео да у Требињу наплаћује од сваког товара по динар. Дубровчани одмах протестоваху. Они се без сумње позиваху на старе своје слободштине, које им је Душан потврдио. Њихов је аргуменат и ту био, почем се на Требињу није никаква царина наплаћивала до сада, не треба ни од сада. Протестовању њиховом придруже се и Млеци, не само као заштитници дубровачки него и у интересу својих трговаца. Кад се ова ствар управо заподела, не знамо, али знамо да се она пренела и у славну годину 1345, које се Душан зацарио. Није тешко разумети да је новоме цару баш те године потреба била да одржи Млетке и Дубровник пријатељски расположене према новоме царству. Свакојако, од њега имамо једну хрисовуљу, потписану 26 Октобра 1345 год., у којој вели како је по жалби Дубровчана истраживао и нашао, да није истина што Дабижев тврђаше, да се од старина на Требињу царина наплаћивала, па с тога наређује „да не оногази трьга на Трѣбини, како га и прѣжде не било.“ (Mon. Serb. 117). Ваља ми још додати, да овде није била у питању само царина од динара на товар, већ и сам трг, јер дубровачкој је трговачкој политици једна од главних цељи

била, да не допусти, да се нигде на близу не отвори какав ноги трг.

Да је Душан настојавао да обвеже себи Млетке, види се и из његовога писма од 15. истог месеца дужду млетачкоме. У њему он с великом готовношћу потврђује трговачки уговор између Котора и Млетака на две године, а додаје да ће га потврдити и на дуже време, на колико се год Млеци и Котор сагласе. Још вели: „и писасмо Которцима, да ваши људи могу тамо без сметње држати своје покладе и наплаћивати своје дугове, и то не само тамо, него и свуда по другим местима нашега царскога величанства“ (Acta I, 46). Цар се тада бавио у Серу. Уговор међу Котором и Млецима обновљен је и потврђен на осам година 1-га Априла 1348 (Acta I, 109).

Врло је значајно да одмах после својих првих дана, ново царство огледа да пође новом трговачком политиком. Не знамо за сада у појединостима, шта је управо протовестијар Никола Бућа, кнез коморник (comes camerarius) предузео да изврши. Али из преписке о којој ћемо мало ниже говорити, види се да је он завео нове неке царине и нов начин царинског отправљања (ђумручке експедиције). Могућно је да је царину на Требињу дао обновити. Прилика је да је дао одузети оружје које су неки Дубровчани и Млечићи носили кроз српске земље у Грчку, Бугарску или и у Босну. Што је особито за веровање то је, да је Душану за остварење његових огромних планова политичких требала огромна сума новаца, и да је његов „кнез коморник“ (министар финанције) гледао да се новим царинама и дажбинама од трговаца помогне. Што извесно знамо то је, да су ове новштине врло незгодно дошле Дубровчанима и Млечићима, и да су услед њих и нарочито услед конфискација, трговци њихови претрпели велике штете. Нове ове мере заведене су око 1347, ако можда још не и једну годину раније. Године 1348 Дубровчани се напрезаху, да их оборе. Протестоваху, позиваху се на потврђене им старе слободе, мољаху, — али све узалуд. Тада кнез и веће дубровачко забранише својим људма да опће по царству. Ова је озбиљна мера, која је скопчана била с великим жртвама по једну и по другу страну. Али су је Дубровчани у средњем веку не једном према Србији примењивали, јер мањак који би се одмах услед тога у комори српских владара показао, обично је побуђивао ове на брзо измирење с трговачком републиком. —

Овај пут је ствар по Дубровчане озбиљније испала, јер Душан и његов коморник нису се дали потрести. Дубровник се тада

обрати на Млетке, молећи их да се подухвате те им у Душана израде накнаду за штете и опет старе слободштине. Млеци су поред свега свога спољашњег пријатељства с Душаном, ипак суревњиво погледали на његове успехе путем к Цариграду. Поред тога Дубровник је и онако стојао под заштитом млетачком. На послетку поред Дубровчана у царству су српском оштећени били и неки Млечићи. Све је ово побудило сенат и дужда, да се озбиљски заузму у Душана да се ова ствар реши повољно.

У млетачкоме архиву има један споменик, који баца доста светлости на ово трговачко-политичко питање, које је у годинама 1348 и 1349 задавало посла Душану, Дубровнику и Млецима. 30-га Марта 1349. сенат млетачки доноси одлуку: „да се свечана посаобина оправи цару српском, да тражи задовољења и накнаду за штете, које су наши верни Дубровчани претрпели у држави његовој“. Из увода у ову одлуку, види се још да су се Дубровчани *тешко жалили* влади млетачкој „на штете, новачења, и сметње, које им се у царству српском сваки дан чине“. У настављењима, која су посланику дата, налаже му се да пре свега изјави Душану, како Млеци одају свако признање и полажу највећу важност на срдачност односаја, која је свагда између њих и његових предака постојала, као што ће се они и трудити, да се колико до њих стоји та срдачност и у напредак одржи. За тим се посланику налаже, да одмах пређе на ствар, па да изјави, како су се Дубровчани у последње време почели да жале и једнако се жале, да су у царству његовоме „а од стране званичника његове свете круне, не једној већ разним тегобама и неприликама изложени; како су допали великих штета и жртава новчаних; како се те штете, новачења и тегобе све једнако само умножавају и расте; како су с тога принуђени да из државе његове изиђу, и да више по њој не тргују, ма да су ту трговали од старина. Чувши за толике жалбе а желећи да сачува усрдност, поверење, мир и слогу која постоји између Млетака и цара, влада је млетачка одлучила да к његовој пресјајној узвишености пошље поклисара и да га замоли, да зарад своје сопствене части, зарад правде и пријатељства с Млецима наредити изволи: да се Дубровчанима, (којих благо и напредак Млеци као своје рођено сматрају) поврати оно што им је ненадлежно одузето, и да им се за све штете, тегобе и кињења, које им је комора царева нанела, даде задовољење дужно и достојно, како да се пуно задовоље и да се више не жале.“

Даље се поклисару налаже, да цара замоли, „да његово величанство заповеди и наложи, да Дубровчани и у напредак у

царству његовоме уживају повластице и слободштине, које су од старина уживали, тако да они, пошто се свакоме који је оштећен даде накнада, могу по царевој земљи саобраћавати и трговати, као што су и пре ових новштина и штета чинили: а све се ово тиче части и достојанства његовога Величанства а биће од велике користи и од плода целој царевини". — Посланику се даље налаже, да иште накнаду и за штете, које су неки Млечићи претрпели, и да се што пре на пут крене. (Acta Arch. Ven. I, 109).

Накнадно кад се већ налазио на двору Душанову, писато му је, да посредује за мир између цара византијског и Душана као и између овога и бана босанског. Него му је у исто време опет напоменуто да му је главни задатак, да изради накнаде и слободштине за Дубровник, (Acta I, 122).

Докуменат, — из кога смо готово од речи до речи извели настављења за посланика к цару српском — врло је поучљив споменик млетачке дипломатије у Душаново доба. Форми, у којој се посланица исказује, нема се шта замерити. Пуна је учтивости, пуна поштовања према „његовој прејасној узвишености" према „његовоме Величанству" и према „Светој круни царевој". Али у пријемљивој овој форми зуји дух силе и достојанства. Он не излази да вређа, али се даје познати. Оне речи: „ми ћемо се трудити *колико до нас стоји*, да с царем одржимо добре односаје"; — и „благо и напредак Дубровчана, сматрамо као своје", — и „ствар се тиче части и достојанства царева и користи земаљске", — посредно хоће да кажу, да ће цар не задовољивши Дубровчане покварити добре односаје с Млецима и да у томе случају одговорност на њ пада. Озбиљност онога, што се међу врстама у настављењима млетачког посланика читати могло, пада у очи тек кад се зна, да се Душан својом спољашњом политиком потпуно осамио н непријатељима окружио и да је само у Млецима рачунао пријатељски расположену му силу, с којом је мислио, да и активну алијанцију скопча.

За посланика су изабрали Николу Ђорђића. Овај је понео собом писмо једно од дужда на Николу Бућу, јер поклисари дубровачки тврђаху, да је све оне новштине завео царев коморник Бућа. Писмо је написано у оном истом духу у коме и настављења посланикова. Како исти ти поклисари рекоше, да су за те новштине у неколико одговорни и Марко Гучетић, зет Бућин, и Никола Лукаревић, — два Дубровчанина и ортаци Бућини — то је писано Дубровачкоме кнезу, да, кад млетачки посланик приспе у Дубровник, дозове ону двојицу те им говори, да тако не чине. Уплив ових људи на трговачко-политичке нов-

штине у царству српском може се само тако објаснити, ако су Гучетић и Лукаревић добили под закуп царине српске обећавши царевој комори већу суму него други утакмичари, али под условом да се повећају неке царине, и гдекоје нове заведу. Ову претпоставку не обара то што знамо да су у то време (1348—1349) Дубровчани Марко Васиљевић, брат му Матија и Стипе Жургонић држали трг Ново-брдски и Призренски, а Лавре Вукасовић и Марин и Живе Паскетић трг Руднички (Спом. Дубр. Арх. II, 18 и 19); — јер су главни закупци могли давати поједине тргове другима под закуп. У осталом за Марка Гучетића се зна, да је по смрти Бућиној постао царев ризничар, а и пре тога био у служби царевој.[1]

С млетачким послаником отишли су на двор Душану и поклисари дубровачки по истоме послу. Корак и тон млетачке владе у овој ствари очевидно је учинио дубок утисак на Душана, као што се према политичким приликама ондашњим и очекивати могло. Вредно је знати, да је наш најсилнији владалац и у периоди наше највеће моћи, ипак долазио у нужду, да трговачко-политичка питања потчини вишим призрењима чисте политике. Бивши у рату с Византијом и с баном босанским а у завади с Угарском, Душан би био махнит да је изазвао рат и с Млецима. Њему очевидно није остајало друго већ да попусти. Он је у начелу пристао на захтевања млетачка. Ово се види отуда, што млетачки посланик од прилике у Августу исте 1349 год., пише својој влади, па иште пространија пуномоћства, а на име: да му се даде власт да сам по својој увиђавности и савести пресуди, да ли с оним, што од цара задобити може, оштећени Дубровчани и Млечићи ваља да се задоволе. Како се ово тиче појединости, саме мере накнаде, то је очевидно да је начело накнаде већ било примљено. У осталом, сенат млетачки донесе 14-ог Септ. исте године одлуку, да му се таква власт не може дати. Али у исто време одлучише да пишу кнезу и већу дубровачкоме, да промисле „не би ли целисходно било, да такво пуномоћије даду својим поклисарима, ако им га већ до сада дали нису, а добро би било да се од стране њихове учини све што се може, те да се ова ствар к доброме свршетку доведе.“ Још у овој својој одлуци сенат напомиње дубровачкоме већу и кнезу, да у приликама где се траже накнаде, и Млечићи а и сви други народи на свету, обично се понашају великодушно и штедро, и

[1] „Царьство ми сътвори милость Марою. щo є стоялъ оу коуки царьства ми єще при животѣ протовистиярєви“. Спом. Арх. Дубров. II, 24.

особито кад се има посла с таквим кнежевима и властелима, као што је краљ Рашки". (Acta, I, 128).

Из свега се види, да су се Млеци задовољили, што је Душан пристао у начелу, да даде накнаду оштећенима; да им је много било до тога, да се ствар не тера мак на конац, па световаху Дубровчанима, да при решавању детаљних питања покажу умерености. У свему се томе огледа фина политичност млетачка. На жалост, последње речи из те одлуке, које мало напред под уводним знацима наведосмо, не износе јасно на видик прави смисао свој. Да ли су те речи пале у духу пријатељског поштовања, или у духу ироније? Да ли оне значе, да су владаоци српски такви, да заслужују да се према њима покаже простран и отворено срце, или оне значе, да су то такви људи, од којих ако се добије и десето од онога што су ненадлежно одузели, ваља да се човек задовољи? За сада се не може с поузданошћу казати шта је прави смисао тих речи.

Прилика је, да је ово тегобно питање у начелу расправљено још у току године 1349. Али како су у њему биле сплетене политичко-трговачке, чисто политичке, међународне и приватно-правне ствари, то је наравно требало више времена, да се све то у ситним својим појединостима практички расправи. Ми имамо од године 1351 занимљиво једно писмо Душаново, из којега се види, како је једна страна тога заплета расправљена[1]. Да је ствар, о којој се у томе писму говори, чинила један део оног спорног питања, види се већ и по томе, што се оно расправља пред истим тим млетачким послаником Николом Ђорђићем. „Пише царьство ми“ вели се у уводу, „како доходи кь царьству ми поклисарь бенетьчки Никола Гоѳрги маркесь Бълоденички, и Симе Бенешикь и Маринь Бъникь и Живе Урѣвикь поклисари дубровьчьци.“ Биће да су ови исти поклисари дубровачки они исти, који су још 1349 с Ђорђићем на двор Душанов дошли. Даље вели Душан: „Искаше на царьству ми разлоге и дльге што су имали сь царьствомь ми, и разложи се царство ми ш ними прѣдь поклисаромь бенетьчкимь ѿ вьсѣхь дльговѣхь малихь и великихь што ю царьство ми имало ш ними ѡдь колию царьстко ми прѣюшло кралюкьство и до царьства.“

По овоме разлогу, који је учињен 20. Септембра 1351, Душану је ваљало да кроз три године плати Дубровчанима 9287 перпера млетачких, — и то 7680 перпера свога старог дуга и што има да плаћа за дугове своје властеле, и 1600 перпера

[1] Писмо је то штампано у Гласнику XXVII, 286.

што је царица узела с лађе дубровачке, која се прошле године разбила. А да се то исплати Душан наређује да им кроз три године цариник у Св. Срђу полаже годишње по 500 перпера, цариник зетски по 2000, а цариник призренски по 594 перпере.

Биће да су те године, ако не још годину дана раније, на чисто расправљана и сва друга питања, нарочито како ће Дубровчани стајати у напредак са својим трговачким слободштинама у српској царевини. Рекао бих, да је из овога времена онај занимљиви споменик, којим се одношаји Дубровчана у Србији уређују и који је Миклошић саопштио у своме зборнику на стр. 146. Тим документом Душан даје Дубровчанима слободу да тргују по земљама царства његовог; — наређује да им се ни на једном путу, ни на једном броду, ни „на Требињу" царина не узимље; — забрањује да кроз његову земљу проносе оружје у Босну, Угарску, Романију, Бугарску и Бесарабију; — ко се ухвати да носи оружје у туђу земљу, да му се исто одузме; — дубровачки трговци и Дубровчани у опште, у царству српском да се суде пред цариником и кнезом или пред кефалијом, „који буде града тога", и по закону родитеља и прародитеља му. Само за неке извесне спорове да долазе пред цара. Даље, да се ништа не узимље са *лађе дубровачке, или млетачке*, која би се разбила о српско приморје. Ако би се завадио с Дубровником, па намислио да га завојшти, трговцима ће његовим најпре оставити рок да могу с имањем својим изаћи из земље царства његова. Трговци да плаћају царину по закону, *„како су плаћали и родитељи и прародитељи царства ми"*. „Што су залоге заложене кога било, малога или големога из земље царства ми, и краљеве, да се тражи судом и правдом".

Ма каква да су била новачења, које је Душан гледао да заведе, сад их је овим актом потпуно напустио и оборио. Царина провозна сасвим се укида; од онога што се на трговима у царству купи и прода, наплаћиваће се царина не већа, него колико се наплаћивала и у време пре њега; тако и што се тиче суђења страних трговаца по Србији, остаје како је било и пре. Види се да је Душан у ова три правца покушавао да заведе реформе. Али је на наваљивање Дубровчана потпомогнутих Млечићима у приликама политички незгодним, морао да попусти.

Изгледа као да су и „залоге" на овај или онај начин биле повод неприликама, те Душан на чисто подјемчава, да се оне траже „судом и правдом". У оно је време било много залога властелинских у Дубровнику. Ово је дошло услед честих ратова Душанових. Редовне војске у српској држави није било; једва

да можемо рећи, да је било зачетка у царевој дворској гарди и у маленим посадама по градовима, које су већином састављане од најмљених странаца (нарочито Немаца). Властели је (и великој и малој) дужност била, да на позив царев дође и војује за њ *о своме трошку*. Услед овога начина дошло је као логична последица, редовно пленење непријатељске земље у случају победе. Али властелин није могао поћи на војну рачунајући, да себе и своје људе издржава од плени. Њему је пре свега требало новца да опреми себе и своје људе; требало му је новца нешто да понесе собом, а нешто и да остави за своје, који на дому остају. Владаочев позив да се иде на војну, скоро је свагда принуђивао властелина да позајми готовога новца, и иначе да се задужи. Како је скоро у свакога српског властелина било по нешто златних и сребрних ствари наслеђених од старих или иначе прибављених, то су у таквим приликама слали такве ствари у Дубровник, и тамо на њих новце на зајам добивали. Дубровник је био банкер српске државе и српскога друштва. Спорови око ових послова морали су неизбежно доћи. У кореспонденцији наших старих с Дубровником и с Млецима, често је реч о залогама. Без сумње се многа залога није могла извући испод нагомиланога интереса. По неки властелин, вративши се с војне с много славе али с мало динара, није баш с миром пристајао да му сребрн пас и златан пехар остану за свагда у Дубровнику, те је још једнако у ратоборноме расположењу гледао да се накнади од првога Дубровчанина који би му до руку дошао. Питање о искупљивању залога, у мирним годинама Душанове владе било је једнако на дневноме реду и не може нас ни мало изненадити што га налазимо у оној Душановој листини. У осталом о њима има и у самом законику Душанову нарочити члан: „Ꙁалоге коудѣ се ѡбрѣтаю да се ѡткоупоую“ (Чл. 92, Зак. Душ.).

Осим ових споменика, најбољи доказ о бризи царства српског, да се трговини осигурају главни услови за напредовање, имамо у самом законику Душановом. Главно што законик овај хоће да подјемчи, јесте сигурност и слобода покрета. У издању Стојана Новаковића чланци, који се односе на трговину скупљени су за себе у једну групу; и ми их овде излажемо као најважнији споменик трговачке политике српских државника у XIV-ом веку.

1. **Скрьлата и малѣ и велике коуплѣ потребна трьговци да градѹ свободно безь ꙁабавѣ по ꙁемли царьства ми, да продаю и коупоую и трьгоую како комѹ трьгь доноси** (Чл. 29).

2. И вьсаки гость и трьговьць и Латининь да приходи кь прьвимь стражамь сь вьсѣмь што има и носи да га стража стражи прѣдава сь вьсѣмь. — Ако ли се зьгоди тере што изгоуби, да юсть порота вѣрованих ulовѣци, што рекоу доушомь ерь соу изгоубили сь онемьзи поротьници, този да имь плати кефалию и страже.

3. Царниникь царевь да нѣсть кольнь забавити или задрьжати кога уловѣка, да моу коупилю прода оу безьцѣнию; кольно да проходи вьсаки по трьговѣхь и кольнь да походьи вьсакы своимь коупилюмь (Чл. 130).

У Шафарикову издању има уз овај члан још додато: аште властелинь задрьжить трьговца, да платить т. (300) перьперь; аште ли га царинникь задрьжить, да плати т. перьперь.

4. Да нѣсть кольнь властѣлинь ни маль ни велиκь, ни кто любо задрьжати и зароучити свое людїи или ине трьговьце да не гредоу на трьговѣ царевѣ; да греде вьсакь свободно. (Чл. 132).

Осим ових чланака, који у издању Стојана Новаковића испуњавају групу о трговини, има у законику још и других, који се више или мање посредно тичу трговине и саобраћаја, и које ћемо ми овде изложити.

5. Иновѣрьцѣмь и трьговьцемь поротьци половина Србаль а половина нихъхь дроужинѣ, по законоу светаго кралѧ. (Чл. 22).

6. Коуньци кои приходе ноштию на ложиште, ако их не приноусти владальць или господарь села тогаи да облѣгоу оу селоу коупьцїи по законоу црьства ми, како юсть оу законьницѣ, ако што изгоуби поутникь, оньзи господарь или владальць вьсе да плати, ере ихь несоу од село оупоустили. (Чл. 202).

7. Ако се гдѣ слоучи комоу любо, гостеки или трьговцоу или калоугероу, тере моу оузмоу што гоуса или тать или коя годѣ забава, да гредоу тьзи вьси кь царьствоу ми да имь плати царьство ми што боудоу изгоубили, а царьство ми да иште кефалїю и властеле коимь боудѣ поуть прѣдань и страже прѣдание. (Чл. 203).

Овај чланак као и онај напред под 2., наведени објашњава се и допуњава другим једним који гласи:

„Гдѣ се окрѣтаю жоупѣ смесне... и не боудѣ надь томьзїи жоупом юдного господара, нь ако боудѣ кефалїю и соудїе царьства ми коихь юсть поставило царьство ми, да поставѣ страже по вьсѣхь поутѣхь и кефалїамь да прѣдаде поутовѣ да ихь блюдоу стражами, да нико гоуси или оукрадѣ или кою зло оучини, тьзи час да гредоу кефалїамь да имь плакаю оть коукю, а кефалїю таже да иштоу и гоусаре и тати. (Чл. 29).

8. Градовомь да нѣсть присельцѣ, развѣ кои иде жоупланинь, да ходи кь станиниоу, или маль или великь, да моу прѣда конь и стань вьсь

да га сьблюдѣ станишинь сь всѣмь и кьде се поиде оньѕїи гость, да моу прѣда станишинь вьсе што моу боуде прїель; ако ли моу боудѣ што погиновло, вьсе да моу плати. (Чл. 12).

9. **Трьговьци кои греду по цареве ѕемли да нѣсть вольнь никои властѣлинь или кои любо чловѣкь ѕабавити по силѣ, а или раѕбити коуплю а динаре моу силомь накрѣштїи; кто ли се наиде силомь растовариввь или раѕбалшвь, да плати петь сьть перьперь.** (Чл. 195).

Сврх ових чланака Душанова законика моћи ће се временом, — кад се још и други споменици прикупе и проуче, — написати простран и потпун коментар. За сада нам се ваља задовољити, ако по њима узможемо саставити ма само у главним цртама слику трговачке политике у српскоме царству.

Оним чланком који смо напред под 1., ставили, трговини се подјемчава пуна слобода покрета. Трговцима је слободно да путују свуда по царству, да купују, продају, и тргују без икакве забаве или сметње ма са чије стране. Оно *„како коме трг доноси“* хоће да каже, да се ни једноме трговцу неће наметнути на силу, да што купи, нити ће се што од кога силом или тек по произвољној цени узимати, као што су се такви случаји у раније доба не ретко догађали. Занимљиво је, а и карактерно како се наше старо законодавство није задовољавало, да неко апстрактно начело положи, него је још у особеним чланцима, — без сумње да се свако позније извијање и довијање избегне — казивало шта нарочито, противно ономе начелу, не сме да буде. У ономе члану првом положено је просто и јасно начело, да сваки продаје и купује како коме трг доноси. Ово начело већ по себи не да да је слободно, да неко може трговца натерати, да разба́ла и да му еспап прода по цени, по каквој он — купац — хоће. Али судије онога доба — на сву прилику људи односно образовани и оштроумни — нису вични били, да из једнога начела изводе сва његова нужна и логична последовања. Према ондашњим назорима, и може се рећи према ондашњем начелу умствовања, не само да је било у реду, већ је у неку руку потреба била, да се поред начела: „сваки да продаје како коме трг доноси“ — каже изреком: „нико да не приморава трговца силом да растовари свој еспап и да га прода по цени, која му не подноси!“ Многима ће се можда учинити, да је члан осми према ономе што је казато у члану првом, без потребе; али се то не може рећи према појмовима и према ступњу умнога развитка у четрнаестоме веку. При критичноме оцењивању Душанова законика ваља свагда имати пред очима тако да кажем особени строј умних назора онога доба.

На основу истога тог чланка под 1., странци су могли не само доћи да што у Србији продаду или да што купе, не само да што у Србију увезу и из ње извезу, него да *по Србији тргују*, да у земљи царевој проведу тргујући године и век свој. Да је заиста било странаца, и нарочито Дубровчана, по српским трговачким местима стално настањених, о томе има несумњивих трагова по нашим споменицима. Напред смо имали прилику да споменемо ону листину млетачкога архива из које се види, како је Млечанин Блаж пуних 16 година радио свој златарски занат у Брскову. (Listine, I, 299). Оно што наши краљеви, а и Душан сам, говоре да ће Дубровчанима дати рок да се иселе из земље (рок који је обично ишао од 3 до 6 месеца) може се такође узети као један доказ, да је у Србији било стално настањених Дубровчана. Да су они имали и својих баштина по градовима, види се из онога споменика дубровачкога архива, у коме „чельник“ Милош Повика (брат Гргура, царевог логофета) пише, како је по незнању продао виноград, који је у Скопљу имао Дубровчанин Живко Душчић. (Спомен. Дубр. Арх. II. 25). Године 1340 дубровачко веће одлучује, да се између дубровачких трговаца, који у Призрену тргују, изабере један који ће као конзул дубровачки бдити над трговачким интересима њиховим. (Спом. Дубр. Арх. II, 158). И из тога споменика мислим да се види, да је било Дубровчана, који су по српским трговима по много година непрекидно становали. Из времена после Душана има и више и јаснијих доказа томе. Нарочито је пресудна она листина кнеза Лазара у којој се каже: „кои се ѥ Дꙋбровьчанинь ꙁабаштиниль ꙋ Новомь Брьдꙋ, таи да зида града“ (Mon. Serb. 206). Не мање и онај у једној листини од Вука Бранковића: „који су се Дубровчани забаштинили по мојим градовима, ти да зидају града итд.“ (Mon. Serb. 207).

Они чланци под 2, 6, 7 и 8, сјајан су доказ како је Душан желео да што бољма ујемчи сигурност саобраћаја у опште а сигурност трговца на по се. Ово је гледао да постигне и без сумње у великој мери и постигао, тиме што је одредио ко ће нарочито о томе бригу да води, и ко ће да буде одговоран, за све штете које би са несигурности пута дошле. Прилика је, да Душан није први српски владалац, који поклања пажње саобраћајној полицији. Али Душан јој је својим закоником одредио дужност и одговорност и та се установа слободно може његовом назвати. По свима главним саобраћајним правцима у српској царевини дан и ноћ пролази оружана стража, чува пут од хајдука, спроводи трговце и трговачке караване, брани их од

нападсти и чува од штете. Замислите, да је караван један, натоварен купљом изашао на капију дубровачку на Плочи, па се упутио у српске земље. Чим је ступио на земљу српску, одмах га је прихватила стража и пратила до извесне неке међе, до које је пут њезиноме чувању поверен, а ту га је прихватила друга стража и пратила до своје међе, где га је дочекала трећа итд. Страже на путу рецимо од Дубровника до Требиња, биле су на сву прилику под заповешћу ћефалије требињскога. Ако је трговац дошав у Требиње, могао да докаже пред поротом да је на путу томе изгубио нешто од еспапа, или новца или да му је неко нешто украо или отео, — ћефалија требињски дужан је био, да му одмах из своје кесе то накнади. Закон, који га на то обвезује као одговорног за сигурност повереног му пута, оставља му право да накнаду те штете тражи за себе од страже, која је њему одговорна, као што је он одговоран суду и закону. У случају да стража није могла да од хајдука одбрани еспап или новац, и у случају да ћефалија нема чиме да трговцу даде накнаду, дух начела, којега је излив ова дивна установа, захтевао је да штету плати онај који је ћефалију поставио, дакле сам цар. Шта више Душан је за странца путника за калуђера и за *трговца* осигурао особиту и ванредну олакшицу. Њима закон даје право да могу одмах ићи непосредно к цару, да од њега накнаду приме а он ће већ после тражити рачуна од ћефалије, као што ће овај повући на одговор стражу.

Законик се Душанов даље стара да трговцу даде заштиту и кад на путу замркне, на позно дође пред село какво. Господар или старешина села дужан је да га пусти у село, иначе одговара за сву штету, коју би претрпео преноћивши ван у пољу. Ово је наређење занимљиво још и тиме, што нам даје мислити, да су села у српскоме царству била обграђена кољем или јарком као што је случај у Русији, или по нека можда и зидом као у Италији.

Нити је брига закона за сигурност путника и трговца остављала га кад је ушао међу зидине градске. Дошав у град он би отишао к „стањанину", т. ј. к човеку који је држао гостионицу. Од онога часа у који је предао све своје ствари стањанину, овај је носио сву одговорност за сигурност њихову, и ако је што нестало, ваљало је по закону, да госту своме даде накнаду.

Да они Душанови стражари по путовима нису били само на артији, већ да их је било и у самој ствари, о томе имамо занимљиво сведочанство византијског државника и историка

Нићифора Грегораса. Описујући, како је по нарочитој посаобини цара византијског путовао с великом пратњом у Скопље к цару Душану, прича, како су једне вечери позно залутали с пута у шуме неке, како су се протурали кроз шибље и трње, по неко певајући по неко опет тешко бринући се, док у једанпут искрснуше испред њих у помрчини „људи неки одевени у мрко сукно, с капама од руна, изгледајући као ђаволи; по неко од њих беше оружан само копљем, по неко опет само нацацима (ваља да буздованима?); у већине нит је било оклопа на прсима нит шлемова на глави; било их је који су понели праћке и опет и таквих који су носили стреоник . . . . . . Поздравише нас својим језиком (т. ј. српски) пристојно и весело . . . . . и рекоше нам, да су стражари путова, и да гоне оне који би хтели да чине штету њивама и околини".[1] — Ово је сведочанство не само занимљиво, изводећи нам пред очи тако рећи живе стражаре путова него оно је важно и по томе што сведочи, да је у Душановом царству не само путник, калуђер и трговац уживао заштиту већ и земљоделац. С овим што по Нићифору стражари веле да им је дужност, да и њиве од потрице чувају ваља упоредити и чланове Душанова законика, који прописују казни за нехотичне и хотимичне потрице по њивама, ливадама и пољима. (чл. 177, 178, 179 у изд. Ст. Нов.).

Не знамо баш извесно, да ли су трговци плаћали какву нарочиту таксу за овај спровод по путовима. Како се у законику ништа о томе не спомиње, нити има што о томе у листинама које су нам од Душана познате, и како се поред тога у једној листини, коју напред поменусмо, изреком каже, да се од трговаца ништа „по путовима не наплаћује", — то је сва прилика да се за спровод по путовима од трговаца заиста ништа ни наплаћивало није.

Онај чланак законика који смо напред под 3., навели, очевидно се односи на извесне неке злоупотребе од стране царевих цариника. Да смисао његов разумемо, ваља нам се сетити да се царина није наплаћивала од онога што се увезе већ од онога што се дејствително у земљи прода. Трговац који је донео какву купљу у Призрен ако је нашао добра купца он ју је и продао и тада царинику царину платио. Није ли купца нашао, то је купљу своју носио даље на други какав трг. — Царине су се давале под закуп, и цариник закупац призренскога трга, био је лично интересован, да трговац који једном с еспапом међу зидине призренске уђе, еспап тај ту и прода

[1] Nicephorae Gregorae Rom. h. c. Byz. histor. livr. VIII, 170.

ма било у бесцење. Закупци царина долазили су у искушење да чине свакојаке сметње трговцу, који би хтео да са непродатим товаром својим остави трг њихов, па потражи други. Овакву злоупотребу Душан хоће да укине, те да сваки може вољно пролазити по трговима.

Чланак законика који смо навели под 4., хоће да стане на пут другој једној злоупотреби. У областима царевих намесника, у пространим баштинама властеоским, било је повише омањих тргова. На њима је наравно и трговачки обрт мањи, а према томе и добит цариницима и власницима сразмерно мања, од оне на великим трговима царевим. Приватни интерес властелина, или и власника неке области, био је да трговац прода што има и купи што му треба, на његовоме тргу, као и да народ са његове баштине, или и из његове области, на томе тргу купује и продаје. Али како су и продавци и купци обично радије одлазили на велике царске тргове, где је свагда било боље прилике и да се прода и да се купи, то је по неки властелин и по неки власник гледао да чини разне сметње томе природноме покрету, забрањивао трговцима и својима да на велике тргє иду, кад кад их и силом задржавао итп. Ово је што закон Душанов хоће да пресече.

Петоме члану немам шта да додам, јер он се сам собом разуме. Страним се трговцима за цело није могла дати већа гарантија за правицу, него што се у пороту узимала половина поротника од њихове народности и вере. У осталом ово је начело било у оно доба примењивано и у више других савремених држава. Могао бих додати, да се на пороту, која је судила о споровима између Срба и Дубровчана, без сумње односило оно опште одређење Душанова законика: „Ꙃа велико дѣло ѥсть 24 поротинци, а ꙃа помьни дльгь 12 поротникь, а ꙃа мало дѣло шесть. — И тьꙃи поротинци да не сꙋ кольни никога оумирити, раꙁвѣ ѡправити или ѡкривити“. (Чл. 20). —

По смрти Душановој, једна између првих повеља, које је Урош као цар потписао, била је потврда слободе трговања по српској царевини свима трговцима, био то „Дꙋбровчанинь, Бнетькь или инь кто.“ Ово последње „или инь кто“, даје мислити да су осим Млечића још и други Талијанци (н. пр. Јакињани и Флорентинци) трговали по Србији а на сву прилику и Угри и Грци. Нова је влада желела да се, давши одмах сопственом својом иницијативом слободе трговања свима народима у наоколо, измири и опријатељи с њима што је у ономе тренутку заиста и била потреба. С гарантијама, какве је Душанов законик трговини дао,

и с добром вољом Урошевом да ништа не украћује од онога што су његови предходници дали и учинили, трговина би се и под њиме развијала и напредовала, да по несрећи нашој не наступише нереди у земљи, а с њиме наравно и несигурност за трговину. По насилној смрти Урошевој унутрашњи рат је растрзавао Душанову царевину. Пропаст на Марици, унутрашњи заплети и борбе, задали су тешке ударце трговини. Трговачки путеви преко Србије у Цариград и Романију затворили су се. Дубровчанима ваљаде нужним начином поклонити више пажње водноме путу у Цариград. Нереди у српским земљама принудили су велики део дубровачког капитала, који је дотле у рударским радњама, у трговини и у разним предузећима по Србији уложен био, да се тргне натраг и да тражи себи другога поља. Много трговачке интелигенције и трговачког капитала дубровачког окренуло се отада радњама на истоку, у Тунису, Мисиру и у Малој Азији. (Appendini, I, 212.)

Нереди и неизвесност политичких одношаја, која је услед њих дошла, донели су собом да Дубровник по неких година није знао, коме да предаје „српски доходак“. Читаву се годину устезао да га Вукашину преда. После 1375. год. слали су га редовно Лазару. После Косова предаваше га краљевима босанским. Него су у исто време понешто давали и кнегињи Милици и деспоту Стевану.

Кнез Лазар, трудећи се да обнови јединство државно и да заведе ред, чинио је што је год могао и за трговину. Дубровчани дуго после његове смрти спомињу са захвалношћу потпору и заштиту, коју је трговина у њему налазила. Има једно писмо кнеза и већа дубровачкога кнегињи Милици (кира Евгенији) и кнезу Стевану од 8. Октобра 1398 год., у коме кажу: „вьсему свѣту ис скровно, юрь ꙁа светопоучившаго кнеꙁа на вѣри господьства му множьство нашѣхь трьговьць доходили су и сь великꙑмь имаꙗньемь стоꙗли и велико врѣме у владанию господьства ви, и паке слободно походили иникими невьꙁбрано сьблюдени и ѡбаровани“. (Спом. Дубров. Арх. I, 17). Године 1401 Септембра 15. опет им пишу: „Хотѣль ю господинь богь и величьство славнога светопоучившаго господина кнеꙁа Лаꙁара юрь ю нась полюбиль и прииль себѣ приꙗтелю, и хотѣль ю да ѡтидемо и гредемо сь трьꙁими и сь потрѣбами по юго дрьжави, и на то ꙁаписаль ни велику и славну вѣру господьства му, како да гредемо слободьно и иникимь невьꙁбрано по вьсои юго држави.“ (Спомен. Дубр. Арх. I, 35).

До сада се још није нашла листина, из које би видели у појединостима све слободе које је Лазар Дубровчанима дао.

Али опет за то за њих дознајемо од чести, из једне његове повеље (Mon. Serb. 205), а од чести из позније преписке Дубровника с деспотом Стеваном Високим. По њима би рекли да је Лазар дао ове слободе, односно ове повластице: 1., да трговина са сољу буде онако, како је Душан наредио; — 2., да трговцима њиховим није поснонога дара и да нису дужни никоме ништа поклањати; — 3., у споровима са Србима да се суде поротом, у којој ће бити половина Дубровчана, који се нађу у ономе месту или где у околини; — 4., у потраживању својих дугова по Србији, да се обраћају суду; — 5., ако се одлучи да се с Дубровником зарати, даће трговцима његовим времена да са свим својим имањем изађу из државе његове.

Колико је рока требало да се даде, види се из писма, које кнез и веће дубровачко писаху деспоту Стевану 14. Августа 1416. Помињући „**красне ȥаписе прьве господе срьбске и родитеља господьства ти**“ настављају „**а мегю нимѣми добрѣми оувѣти и ȥакони оу красиѣхь повелꙗхь оудрьжи се, да ако би се слоучило (ѡдь чеса богь оуклони) терь господьство ти хотѣло нась ратовати, да се нашѣмь има на шесть мѣсецѣ прѣ тога припокидати, како да се скупе сь вьсѣмь своимь и поидоу слободно вань дрьжаве срьбьске.**“ (Спом. Арх. Дубр. I, 141).

У ономе што смо под 3., навели, биће или да се подразумевало или да се каквим актом накнадно објаснило, да распре међу самим Дубровчанима, расправљају сами Дубровчани (конзул и чисто дубровачка порота). Свакојако Дубровник пише 15. Јула 1416 деспоту Стевану: „**ваша величость добро ȥна, јерь имамо оу повели светопочившѣмь родитељѣмь господьства ти ȥаписано и славнѣмь господьствомь ти потврьгѥно а мегю нимѣми добрѣми оувѣти: ако се коꙗ тамо слоучи мегю наше Доубровчане, да се мегю собомь соуде**“. (Спом. Арх. Дубр. I, 137).

Још се види да је осим свега другог кнез Лазар подјемчио Дубровчанима да „преузма“ не буде и да прав за кривога не одговара. Првога Октобра 1397 Дубровник пише Стевану: „**Ваша милость ȥна, ѥрь ѡдь вьсѣхь господь срьбьскихь и одь светопочившаго кнеȥа ѥсть намь ȥаписано да нѣ прѣоуȥма никомоу, и да ѥдань ȥа другога не пати.**“ (Спом· Арх. Дубр. I, 10). Позније опет у писму од 24. Априла 1405, жале се како је неки Турчин у држави Маре Бранковићке узео на силу од неких Дубровчана 5 товара свите, наводећи за узрок, да су му неки други Дубровчани дужни за со, — па пишу Стевану: „**Господьство ви ȥна, да мегю нимѣми добрѣми ȥакони и слободьштинама коѥ имамо оу повелꙗхь, коѥ ѥ намь светопочивши кнеȥь родитель ви по нѥговѣ милости ȥаписаль и**

господьство ви потврдило, ѥсть записано да правки за кривога ниедну скрьбь ни штету не приме ну ткоѥ дльжань ѡнь да плати." (Спом. Арх. Дубр. I, 63.)

Важно је што кнез Лазар, потврђујући слободе трговачке Дубровнику у једно наређује, да Дубровчани који имају баштине у Новоме Брду у напредак врше једну од теретних грађанских дужности, т. ј. да зидају и оправљају град. Они који немају у Новоме Брду баштине, већ су само као гости, не морају то вршити мањ ако сами од своје воље хоће. (Mon. Serb. 205.) За сада не знамо да л' је овако наређење постојало и пре Лазара. Могућно је да је то новост коју је Лазар увео. Она се оправдавала не само тиме, што је било много Дубровчана који су имали своје куће у Новоме Брду и уживали све користи, које и прави грађани српски, већ и што је услед неприлика последњега времена постала потреба, да се тако важан град оправи и утврди.

Царица Милица, предузевши владу заједно са Стеваном, потврдила је сва права и слободштине, које је кнез Лазар Дубровчанима дао био. У једноме писму кнеза и већа дубровачкога Милици, стоји: „Како господ Бог потрјебова светога кнеза величаство ти с дјецом реченога господина кнеза, по вашој милости све потврдисте, установисте, и ми на ту вјеру и на то уповање пошиљали смо и пошиљемо наше трговце у владаније господства ти". (Спом. Арх. Дубр. I, 35.)

Али већ године 1395 Стеван као да налази да су нека од тих права незгодна. Изгледа, као да би он хтео да у напредак при споровима између Срба и Дубровчана у пороти не мора бити половина Дубровчана, већ да се спор такав решава пред чисто српском поротом. Свакојако, важно је ово место из једнога писма дубровачкога кнеза и већа од 7. Децембра 1395: „И што но пишете за трговце да су мјешани, да то морете знати, јер вси људије нису једнаци. *Јесу властеле и јесу кметићи, како то у Србљех и по всему свјету*, а закон није ни јест слично, да се Латинин за Србина одклиње ни Србин за Латинина; ну јест закон, како је у повељи записано, да је порота Дубровчанину његова дружина Дубровчан. И ти вси закони јесу потврђени царем Стефаном и светопочившим кнезом и вама и всом ином господом србском". (Спом. Арх. Дубр. I, 3.)

Како се Дубровчани с великом пресудношћу позивљу на закон, који су им Душан, кнез Лазар и сва друга господа српска потврдила, то даје мислити, да је Стеван већ нешто озбиљски намишљао како да измени уређење о коме је реч. Мимо-

гред обраћам пажњу на оне напред подвучене речи, у којима имамо лепу сведоџбу, да је у српској држави средњега века било трговаца људи из реда властелинскога и из реда кметића. Трговачка је радња дакле била поље на коме су се људи из привилегисаног и непривилегисаног реда сусретали и бар у неку руку изједначавали. На тај начин трговина се у нашој историји почела претварати у агенат који би, изједначујући поступно разлике друштвених редова, предупредио насилан сукоб њихов.

С лета 1396 видимо, где Стеван на један пут издаје заповест да сви Дубровчани имају кроз три дана изаћи из Новога Брда. Не знамо за сада шта је био повод томе, као што ништа даље не знамо како се та ствар свршила. На сву прилику Стеван је у брзо тргао ту заповест натраг. (Спом. Арх. Дубр. I, 7)

Важно је за опште разумевање ондашњих односа једно писмо дубровачко царици Милици и кнезу Стевану. Жале се на тешкоће које им Турци неки починише, па моле Милицу и Стевана да их одбране, и да се за њих у Султана заузму. „*Господство ви зна*“, пишу им, „*јер смо ми прјед се наше трговце на узданије и на сбљуденије господства ви посилали и без тога не би смо их послали, ни би они могли један дан стојат без ваше милости, и за то молимо милост вашу, наше трговце сбљудите и помозите каконо смо видјели до данаске од ваше милости, јер сте сбљули и помагали, и знамо јер божијом милошћу чувено ви је прјед царем за все.*“ (Спомен. Дубр. Арх. I, 9).

Да су се Милица и Стеван заиста заузимали да трговце осигурају од турскога насиља и да су имали уплива на порти то се види још и из кореспонденције дубровачке од године 1398. Те године турске чете отеше од дубровачких трговаца на Лиму 5000 овнова и саме трговце одведоше у робље. Одмах за тим упадоше чак до Ваљева и ту заробише опет неке Дубровчане и одведоше их. Дубровник јавља за ова насиља Милици и Стевану писмом од 8. Октомбра 1398 и понавља жалбу у другом једном писму од 30. Новембра исте године. Одмах за тим, с пролећа 1399 год. велики војвода Пашахит, који је управљао северозападним крајем турске царевине, пише Дубровнику: „Ето вам послах књиге и вам говору да посилате своје трговце у Србље на Морачу и на Лим да греду, и дају вјеру господина цара великога Пајазита и моју војеводе Пашаита, освјен праве царине ине неправде да не њедне .... и кто им забави гдје, ако је Турчин да му се глава усјече, ако ли Србин, да се глава усјече.“ (Спом. Дубров. Арх. I, 19.) — Може бити да

је баш по упливу Стеванову Пашахит одазван са свога места, јер већ 23. Јула исте године Дубровник пише и честита Сархану, што је дошао на краину њихову за царева војводу.

Него поред све заштите, коју је Стеван давао трговцима дубровачким бранећи их од насиља турског, ипак он као да никако не напушташе жељу да измени закон о суђењу страних трговаца у Србији. Напред смо већ спомињали, да је међу „добрим и красним увјетима“ које су Дубровчани од српских владаоца имали, било и то, да за спорове међу самим Дубровчанима, овима суди чисти дубровачки суд (конзул с поротом од самих Дубровчана). С крајем године 1415 догоди се у Новоме Брду некакав сукоб (не знамо још какав) међу двома Дубровчанима, услед којега их војвода Петар (ваља да као кефалија Ново-Брдски) уапси и сва им добра узапти. Дубровачки кнез с већем одмах протестова, и отпоче се занимљива преписка између њих и Стевана. Ствар је постала озбиљна. Дубровчани уставише своје трговце да не иду у Ново Брдо. Они су очевидно очекивали, да тиме изврше претисак на Стевана. Али овога је такав поступак само још већма разгњевио. Он им одговори, да се тешко варају, ако мисле, да тим начином постигну своју цељ; кад су они окренули тако да поступају, то им се оно што је војвода Петар узео трговцима њиховим, не ће повратити све *„када би видјел да неће веће десет литар царина Новобрдска на годиште врједна бити.“* (Спом. Дубр. Арх. I, 139).

Најзнатније је у овој, у многоме погледу врло важној преписци, што на супрот дубровачкоме гледишту, да по увјетима Дубровчани ваља да се суде пред дубровачким судом, Стеван, одбацујући га потпуно, проглашава као правило: *„који годје човјек приходи в земљу и градове господства ми, вољан сам га педеисати за његово безчиње или лудост.“* Дубровчани у своме одговору прелазе на друго једно гледиште: „ако је ко крив право је и достоино јест да му пльт пати“, а имање да не губи, јер може бити да то имање и није његово него других људи, који му га поверише (Спом. Дубр. Арх. I, 139) Како је ова ствар даље текла, не знамо за сада. Али се она отезала све до године 1422 у којој као да су поклисари дубровачки кнез Михол Растић и Никола Пуцић израдили, те је Стеван наредио, да се поврати сребро, које је од дубровачких трговаца одузето било (Спом. I, 160). —

Него није да је само деспот Стеван пошао политиком да сужава слободе које су страни трговци у Србији имали. Тај се обрт опажа на целој линији или управо на свима тачкама, око

којих се колико толико самосталан политички живот српског народа почео да окреће. У Баошиној држави отпочела се така политика одмах после пропасти на Марици. У другим крајевима, независним од „српског престола“, нарочито после битке косовске. У опште нереди и непрекидни ратови пред свршетак XIУ-ог и у почетку XV-ог века, довели су властелу и власнике скоро свију крајева, у велике финанцијске незгоде. Требало им је новаца више него икада. Народ који је обделавао земљу, патио је више него икоји други ред у друштву ондашњем, јер у борбама с Турцима као и у međусебним борбама, стока, усеви и поља као и отворена села прво су изложена била нападајима, нити је ову врсту народног капитала могућно сакрити од непријатеља. Пољска привреда није у стању била да поднесе ни најмањи додатак к теретима и несрећама, под којима је већ стењала. Држави у оно доба није друго остајало, већ да почне дубље црпсти финанцијски извор, који је у трговини. И властели и власницима појединих крајева, чинило се без сумње најлакше и најзгодније да повисе царину, или и да је заведу и по оним местима, где је пре није било.

Тако за Баоше знамо да су године 1379 обновили царину на Дању (Mon. Serb. 183.) која је, ваља да из политичних узрока, године 1368 укинута била. И не само то него су како се чини и у Скадру повисили царине. Дубровчани се године 1395 живо жале због тога, позивљу се по своме обичају на стара уређења и моле да се тако не чини. Из писма госпође Ксеније, којега садржину Дубровчани у своме одговору претресају (Спом. Дубр. Арх. I, 2), види се да су се због ове царине трговци почели да одбијају како од трга скадарскога тако и од пута преко Дања, те је и финанцијски приход од трговине у Баошиној области опао, као што је врло природно и било. Госпођа Ксенија мисли, да је овај мањак дошао отуда, што је дубровачка власт забранила трговцима да не одлазе ни у Скадар ни у Дањ. Дубровник се брани од тога, али додаје: *„да немој се госпођо почудити ако је нам жаль, и ако се наши трговци устављају да не греду јере им је много чудно, и усилно видјет да им се добри закони и слободштине од цариников прјетварају кои су закони и слободштине вазда биле на Дању.“* — У другоме једном писму, после ових овде наведених речи још додају: *„јер не могу толико плакати.“* (Спом. Дубр. Арх. I, 2.)

Остављајући за други пут Баошину трговачку политику, поменућемо овде још само неколике карактерније догађаје трговачко-политичке природе у Босни.

Од краља Твртка има од године 1387 једна листина којом даје Дубровчанима слободу да тргују по Босни и којом утврђује да се со продаје на оним местима како је то Душан уредио (Mon. Serb. 209), Твртко је добро стајао с Дубровчанима, који су му, како се види, давали доста новаца на зајам. Из једне листине од краља Остоје од 20. Новембра 1398 види се да му је брат, краљ Твртко, умрьо, оставши дужан Дубровчанима 2550 дуката (Mon. Serb. 225). Али поред најбоље воље краљеве, силне властеле какви су били Хранићи, Јаблановићи, Радићи и други, водили су на своју руку и за свој рачун трговачку политику, како им се кад свидело, — већином не обзирући се много на слободе, које је краљ у договору с целим „русагом босанским“ Дубровчанима дао и потврдио. Осим ових великих кнежева, често су и мањи људи у области својој заводили разне царине. Краљеви су истина, у својим бољим данима, укидали такве царине, ако се и где се т. ј. нису имали бојати отворенога отпора. Тако на прилику видимо где 15. Маја 1397 *„госспођа кира Јелена, по извољењу божеју кралица Срблем, Босне и прјеморију и западним странам“*, у договору с властелима русага босанскога, укида царине које су подигнуте биле у Маслини и у Сланоме пред Стоном (Mon. Serb. 220).

Не знамо да л' се од старина наплаћивала царина на „Оногошти“ (данашњем Никшићу), на Врапчу и на Коници, у области коју је војвода Сандаљ држао у првој десетини XV-ог века, али се из једнога писма дубровачкога кнеза од 29. Априла 1411, године види, да је Сандаљ обећао био да ону царину у Оногошту укине сасвим а оне две друге да збије у једно. Него те године то још испунио био није (Арх. Дубр. I, 102).

Кнез Гргур Вукосавић године 1416 постави царину на Заблатку пред Стоном и у Попову. Дубровчани протестоваху. — Кнез Гргур извињаваше се тиме, што вели од Дубровчана не наплаћује ништа већ од својих људи, који иду у Дубровник или у Стон. Дубровчани су добро знали да је то ипак терет на њихову трговину па опет живо протестују противу ове „новштине“ „јер од постања који су туи земљу господовали, нигда прјед нашега града вратми ње таи царина била“. (Спом Арх. Дубр. I, 133)). Из једне листине од године 1418 види се, да је краљ Остоја наредио био, да се укине 'она царина у Попову (Mon. Serb. 264). Кнез Гргур укиде ону у Заблатку али ону у Попову не хтеде. Дубровчани не престајаху писати му, да укине ту „безредну, нигда прво бившу царину безакону“. — 27. Априла 1419, у јеноме писму, које је написано с много енергије и до-

стојанства, између осталога веле: „ти знаш колико крат писасмо ти на уфање по оњех љепех рјечех и објету и великој роти, мнеће како брату и Дубровчанину за ону безакону царину, коју си поставил прјед нашјем мјестом у Попово, молеће да ју свржеш. А ти не хотје. Паки се згоди јер господин присветли крањ Остоја изиде у Приморје и међу њеми работами, за које имасмо после послати великости му, наручисмо и за ту безакону царину. И он, како господин добр и праведан, разабрав и знајући да ње прво било, теби научице а прјед нашјеми посли заповидје, да тej царине не буде у вјеће; а во сада видимо јер ви хоћете у всем да будете супротив господину краљу и супротјев нам и објету твојем тере ту безакону царину јошт држиш.“ (Спом Арх. Дубр. I, 143).

Листина је ова занимљива не само у трговачкоме погледу, него, и још већма, и у политичкоме, јер је у њојзи једно од многих сведочанстава, како је слабомоћан био aукторитет босанских краљева на властелу босанску.

Год. 1399 Бошњаци заведоше, да они који иду да пазаре у Дубровнику, плате две царине: једну на Леденицама, где се од старина плаћала, и једну на Љутој, где се дотле никако није наплаћивала. Дубровник се жали краљу Остоји, па вели: „С тога јест усилно људем краљевства ти двије царине плаћат, а нам господине, јест много ненаручио, јер за ти узрок одвраћају се људи краљевства ти од нашега града. За то молимо многосрдачно и ва свем умилено буди ти милост заповијест да се на Љутој та царина не узимље.“ (Спом. Арх. Дубр. I, 23).

Још је већа новост изненадила дубровачко веће, кад им трговци дубровачки из Древа, око средине 1400 године, писаше како су дошла тамо, „два човјека (кнеза Ђурђа) а послани од господина краља, који су ваши људи приповидјели реченим нашим трговцем, *„да всаки од њих има држат уготован дукат што но праве да плате од всаке куће дукат.“*

Пишући о овоме кнезу Ђурђу (који као да је био кефалија у Древима), „додају: упвамо у Бога и у господина краља, да ни неће поставити закон, кои ње прво бил, и да теи дукате не узму. За то молимо те, како нашега срдачнога и упванога пријатеља, теи твоје људи устави да не усилују и да не питају те дукате од трговац, до коље од господина краља отвјет немамо.“ (Спом. Дубр. Арх. I, 32). Али из једног другог писма од 3. Децембра исте 1400 год., види се да је кнез Ђурађ већ наплатио био од сваког дубровачког трговца по дукат. Не знамо за сада да ли је дубровачка посаобина по овој ствари код краља Остоје

што успела. Како су се одношаји међу Босном и Дубровником у оно доба све једнако само погоршавали, док се не изметуше у рат због приморја (год. 1403) то је прилика, да посаобина она није имала успеха. По материјалу, који нам је за сада при руци, нисмо у стању да пресудимо, да ли је ово ванредни и привремени намет, или се мислило да се отпочне редовно наплаћивање неке непосредне порезе од трговаца страних.

Најзнатније је у босанској трговачкој политици из времена после Косова, што је Босна радила да пробије фактички монопол дубровачке трговине са сољу. Истина, као што напред видесмо први је краљ босански потврдио нарочитим актом, да се со и у напредак продаје на оним истим местима, где и под Душаном. Али они, који после њега дођоше, нису се тога дуго држали. Ако не још и пре, а оно за цело год. 1396 Бошњаци отворише трг за со у Новоме на Суторини, јер Дубровчани протестујући године 1397 позивљу се на своје кораке од прошле године у тој ствари: „јер ком вашеи љубвје писасмо *љетоска* за този, ви, како все наш почтени пријатељ и објетник видјев тер не пристои тузи у Суторину сољ продават, и смотривше што је по правдје, уписасте нам по вашој љубвје, да се тоз остави и да се у свем тузи сољ не продаје ни доноси, ну да власи греду по мјестјех старјех, гдјено јест законо, да се сољ продава.“ (Арх. Дубр. I, 11). Они пишу и Јелени Сандаљевој (ћери кнеза Лазара) и помињући велику љубав и милосрђе, „које је к нам имаљ отац и родитељ ви и сви ваши први“, моле је да се заузме за њихову ствар у Сандаља, те да се „тузи под Нови сољ веће не доноси ни продаје, јер ако инако буде, нам ће усиљно и супротјев закоњех бити, *који не би смо ми могли никако оставити*.“

Из једнога писма дубровачког од 27 Јануара 1403, види се да је Сандаљ задобио од краља право да у Суторини отвори нов трг за со, и да се она ту продавала поред свега протестовања од стране Дубровчана. (Арх. Дубр. I, 45).

Овде да се зауставимо и да резимујемо.

Под Немањићима, кроз цео тринаести и четрнаести век, српска је трговачка политика била одсудно либерална.

У оно се доба још није ни сневало да ће једнога дана постати предмет читаве једне науке,ваља ли заштитна или ваља ли либерална трговачка политика. Али се политична економија практично вршила. Саме стварне прилике XIII и XIV-ог века у Србији, доносивале су собом, да је либерална политика трговачка била једина разумна. У земљи где није било капитала где није било довољно руку, и где прођа важнијим прерађивањима још није била

нит' јака нит' поуздана, није било ни смисла за заштитну политику. Даље, таква се политика у оно доба могла применити на маленоме ограниченоме земљишту каквом, у граду којега су капије под строгом контролом цариника. Али не у земљи, којој се граница тако на далеко пружа, и у којој према ступњу друштвенога и политичког развитка још није могућно било организовати и у животу применити заштитну царинску администрацију, без које наравно заштитна политика практички је немогућна.

И не само да је заштитна политика у оно доба била *немогућна*, него је либерална политика била једина *могућна*. Најмањи покушаји да се саобраћај отешта, светио се одмах озбиљним политичким заплетима са суседима и финанцијским незгодама. Осим свега, та је политика била и најприроднија, јер у народа је нашег било живо осећање за потребу цивилизације, а ова се потреба у младих народа врло природним начином изјављује у потреби саобраћаја с другим суседним народима.

Видели смо у осталом како се већ пред свршетак XIV-ог века, а нарочито с почетком XV-ога, чини обрт у тој политици. Нисмо сигурни баш, да су му повода дале само финанцијске неприлике услед бурних политичких догађаја. Врло је могућно, и по моме мишљењу врло вероватно, да су на политичку површину већ излазили мехурови, показујући да се у нашем ондашњем економском стању већ накупило елемената, који су захтевали заштитну трговачку политику. Деспот Стеван високи већ је био јако улазио у те идеје. Клице те политике угушене су под развалинама наше целокупне политичке зграде у средини петнаестога века.

Нед. Мијатовић

КРОЗ ШВАЈЦАРСКУ

путничка црта

(Свршетак)

Сутра дан, кад сам се пробудио, имам шта и видети. Витез од Земунич седи у „шлофроку дивном створу“ пред великим собњим огледалом па се — лечи од зелене браде и косе!... Натукао наочари на врх носа па гледа у огледалу шта највештији фризер из Интерлакена с његовом драгом косом ради, али да би се видео са свију страна, држи руком иза потиљка једно од његових ручних огледала. Сваки покрет фризерових прстију и сваку тргљицу с фарбама, и сваку четкицу којом је фризер радио, све је то непрекидно критиковао и осуђивао мој швалије, и то са таквим основним познавањем заната, да се сиромах брица нашао у чуду.

Пошто сам се нагледао и наслушао ту неисплатиме сцене, како несам хтео пред страним човеком да устајем из кревета, узмем новинце које нађох на импровизованом олтару Земунићевом — alias ноћњем столићу — те хтедох с њима да проведем време док брица оде. Али једва прочитах ову реченицу „Тоалете отмених госпођа, које се сад баве у нашим интерлакенским купатилима, сваки дан све више и више засењују наше ненавикнуте очи. Ко је јуче прошао хехенвешким путем (променадом) могао је помислити да није у Интерлакену већ у париској шетници Bois de Boulogne, Земунич ме беше опазио.

— Кали'мера, фрајнд, доброитро! Читате новине? Ах херје, шта сам ја новина у животу прочитао, да ви знате!... —

— Е да — рекох ја на то — и то сигурно „Ханс Јергла“ и „Кикирикија?“ —

— Боже сачувај, све самих политичких листова. Ви не знате да је пок. кнаа Милош — Gott hab' ihm selig — свако јутро кад устане па се обуче, помоли Богу и попије црну каву, имао обичај викнути: „капетану!“ Ви знате да сам ја капетан? —

— Знам, знам, причали сте ми један пут! — похитам ја да се оградим.

— А со? Дакле он викне „капетану,“ а ја „заповедајте В. Светлост.“ „Деде да ми читаш шта говоре те Швабе у њиховим новинама“ а ја удри читај и преводи. Како наиђем на нешто што се њему не допада, а ја преведем како би он желио да у новинама пише. — Овај фризер баш ништа не зна. Um Gotteswillen, waschen Sie doch den Pinsel ab (та за Бога оперите најпре ту четкицу). — Један пут наиђем на некакав чланак противу Метерниха који је онда био свемогући министар не само у Аустрији већ у целој Европи. Фрајнд, овде је остало са свим суво. Ама треба да разгрне браду на сваком месту, да не остане бело! Како му станем преводити тај чланак, а кназ Милош стане ходати горе и доле по соби. Већ сам знао да ће бити олује. Он све хода и све псује „швабове“ и ко их је научио тако да пишу. Еј тешко мени што да му преводим тај чланак! „Капетану“ рече кназ после неколико тренутака. „Заповедајте, В. Св.“ „Да се упрегну, кола, јес чуо, одмах!“ Отрчим те заповедим да прежу. Он све хода по соби као лав у кавезу — Овај фризер треба да дође у Беч да буде шегрт. Хм, то зове он фарбати косу. Das i nit lach!“ Јавише да су кола готова. „И ти ћеш са мном, капетану. Дај ми те шванске дрљотине.“ Ја му дам новине, које он стрпа у џеп, па низ басамаке. Лакај отворио врата па с цилиндром у руци чека заповест куда ће да се вози? „Кажи му нек тера право кнезу Матерниху.“ Мени се подсекоше колена од страха. „Али, за Бога Ваша Светлост, сад је седам сати из јутра. Кназ Метерних тек око једанаест устаје из постеље. . .“ — „Ћути, звекане, јер ако ме наљутиш. . .“ „Благодарим, љубим руку В. Светлост.“ Шта сам знао, седнем поред њега, а зуби ми цвокоћу. Једва сам могао да кажем лакају куд треба возити. Кад стигосмо у авлију, истрча портир, па зинуо од чуда. „Капетану, питај га што је зинуо као сом?“ А ја то преведем портиру: „Његова Светлост пита, је ли Њег. Екселенција устала.“ — „Његова Екс. устаје тек око подне, али у овако изванредном случају? . . .“ — Шта каже тај сом? — „Да ће одмах пробудити кназа Метерниха“ — „Добро, ја знам где му је велика соба, хајде за мном.“ —

И ми право па у салон. Гледа кназ Милош по салону па

кад наиђе међу сликама и на једну славну балерину са сукњама до колена, а он само пљуцну на паркет. „Их, болан, па моја снаха Метерниховица трпи оваку бруку у својој великој соби.“ У то се отворише побочна двокрилна врата и стари Метерних уђе. „Здраво освануо, побратиме.“ А ја преводим „Његова Светлост дубоко сажаљева што је тако у невреме морала узнемирити Вашу Екселенцију...“ На то Метерних: „О молим, сигурно су на балканском полуострву изненадно настали догађаји који не трпе никаквог одлагања, па је Њег. Светлост....“ Седнемо око једног покривеног стола. А ја преводим: „књаз Метерних врло се радује што види Вашу Светлост у добром здрављу.“ — „Ама, побратиме, видиш ли ти шта о теби пишу бечки новинари? Јес' чуо? Ако ти не оцепиш по 25 врућих тим безобразницима....“ Док је Метерних смешећи се прегледао чланак ја му преводим речи књаза Милоша овако: „Овај чланак у коме се најплеменитије намере Ваше Екселенције на тако недостојан начин изврћу изазвао је крајње гнушање код Њег. Светлости која мисли да би требало нарочитом опоменом у званичним новинама здерати маску с лица тим бесавесним публицистама. Књаз Милош ме мери од главе до пете па ми силно згази леву ногу која је под асталом била близу његове десне ноге.

„Јес чуо, капетану, ти то нешто много дробиш, однеће те ђаво ако му ниси баш онако казао као што сам ја рекао.“ Ја устанем па му се поклоним до земље. — „Шта каже Његова Светлост?“ питаше Метерних читајући чланак даље, а ја: „Њег. Светлост благоволела је милостиво похвалити ме за тачно тумачење височајших мисли.“ — „Реците Њег. Светлости да сам веома обвезан за услугу коју ми је јутрос учинила, јер у току дневних послова ко зна да ли би приметио овај чланак, а он је врло важан.“ То сам могао верно превести. „Добро, добро, побратиме. А сад не ћу дуже да те задржавам, ти сигурно имаш посла. Поздрави снашу Метерниховицу.“ И тако се опростисмо. Ја ћу од овог фризера да добијем фрас. Еј моје Бечлије! —

Из ове кратке причице морао сам да посрбим барем педесет грчких и немачких управо бечких речи, јер другаче је половина мојих читалаца не би разумела.

Међу тим брица беше свршио свој посао, и ја не могу никако одобрити да му је рђаво испао за руком. Та мој швалије изгледаше као да му нема више од 30 година.

Сиђемо заједно да видимо „варош“ како би на време стигли на железнички воз, којим смо хтели даље.

Интерлакен (inter lacus) има око 2000 становника махом

хотелџија, и дућанџија, јер цела „варош“ није ништа друго већ кићанка лепих гостионица и пансионата сакривених у дивној шумици. У лето је ту најживља и најшаренија колонија странаца а нарочито Немаца, Инглеза, Американаца, Француза и Руса. У средњу руку, кажу, долази по хиљаду странаца сваки дан у Интерлакен, за она четири месеца док је лепо време. Клима је тако блага и добра да у Интерлакену имају многа купатила и лекарски заводи за лечење сурутком, јагодама, грожђем, у којима се слаби, мршави, раздражљиви реконвалесценти особито добро осећају. На дну једне велике алеје са две врсте старих ораховних древета видесмо некадашњи „дупли манастир“ интерлакенски. Женски је манастир укинут 1488 „wegen Zügellosigkeit“ (због распуштености?) а доцније је два пут изгорео. Сад га нема више. На његовом је месту апсана. Мушки манастир (Августиноваца) претворен је у шпитаљ још у време реформације. Још имам да споменем лепу ћуприју преко Ааре, па сам готов с Интерлакеном. Још један поглед на снежне врхове који се зову Јунгфрау, па онда хајд на постају Беделиске железнице. За по сахата стигосмо у *Бенинген* на обали бријенцкога језера. То парче железнице између тунског и бријенцког језера има особите вагоне који су врло практични. На крову имају клупе и над њима стреја, па готово нико и неће унутра у вагоне, свако воле да седи на крову па да гледа како се пред његовим очима ређају све лепше и лепше панораме из тог рајског парчета земље, које зову Швајцарска.

У Бенингену седосмо опет у пароброд који ће нас одвести у *Гисбах,* тај чувени водопад, за који ми рекоше да је највеличанственији у целој Швајцарској. На лађи нађох пуно младића са цокулама и штановима који су нарочито удешени за пентрање по леду и глечерима. Осем њих угледах једнога омаленог дежмекастог руменог, ал већ са свим седог чичу који се с једном младом госпом шеташе по крову. Дама мора бити да је у жалости, јер су јој чак и рукавице црне, а на шеширу и на хаљинама у опште никаквог украса. У лицу не беше Бог зна како лепа, али млада и врло интелигентног изгледа.

Шећући се по крову срели смо се једно десетак пута, а наравно сваки пут смо се ја и чича међусебно мерили од главе до пете. Госпа је гледала на обалу језерску. Најзад приђе чича да запали код мене цигару.

— Господин су по свој прилици странац? — поче чича пошто је запалио и пошто је благодарио за то.

— На служби! — одговорим му ја.

— Онда ћу бити тако слободан да вам дадем моју адресу и да вам препоручим моје стовариште сатова! — и старац извади читаву гомилу штампаних адреса своје трговине, па ми даде једну.

На њој је писало „*Арнолд Квернер*, фабриканат часовника, препоручује своје велико стовариште у La Chaux de Fonds, у кантону најенбуршком."

— Хвала лепо, г. Квернере. Баш ми је мило да се упознам са једним преставником најважније гране у индустрији швајцарској! — рекох ја, колико само да какву учтивост кажем.

— Да је грађење сатова важна грана наше индустрије — рече чича — о томе нема сумње, јер с нама данас једва конкурише Француска и Инглеска, на нашем занату ради 40.000 раденика, и израђује годишње сатова бар за сто милиона франака, или у сатовима, милион и сто или двеста хиљада комада сваке године. Ми експортирамо годишње по 2—3000 цената сатова и тучемо сваку конкуренцију по целоме свету и ако већина европских држава има заштитну ђумручину противу нас. Па ипак ја не бих могао пристати уз ваше мишљење да је производња сатова *најважнија* грана наше индустрије. Једно што бих могао рећи, то је да је *најинтересантнија*, јер се зачела у нас у след једног срећног случаја у другој половини XVII-ог века, а сад у пркос слободне трговине код нас а заштитне царине код других држава, већ снабдевамо сатовима цео образовани свет. —

— Ја не знам — рећи ћу ја на то да бих га дубље увукао у разговор од кога сам се надао доста научити — али ви ваљда не ћете рачунати да је важније што Швајцарска продуцира десетак хиљада цената дувана или 7 хиљада цената ликера? —

— За цело не, драги господине, — настави чича дошавши у ватру — ја ту не рачунам ни наше пиваре, ни стакларнице, и ако Женева прави добра огледала а Солотурн добра оптичка стакла, не рачунам ни наше браваре који би се могли назвати ретки уметници, ни наше ножаре и ако су њихови ножеви на гласу у иностранству, ни нашу продукцију машина на којој ради до 12,000 раденика, ни наше намештаје од рецканог дрвета, који су већ прокрчили себи пута до Париза и до Лондона, али рачунам да нам је исто тако важна грана индустрије као и часовничарство производња и израда свиле. Вредност свилених материја што се израде у Швајцарској износи годишње преко 210 милиона франака. Па онда наше ткање у опште. У Швајцарској има по самим приватним кућама сто хиљада раз-

боја, на којима се тке тако добро платно као год и на оних 20.000 разбоја механичких по фабрикама. Ми извозимо сваке године до 200,000 цената памучног еспапа а не увозимо више од 25,000 цената. 60,000 раденика бави се нашом памучном индустријом која нам доноси годишње по 40,000.000 талира.

— А ја сам негде читао да ви напротив ткане материје морате да увозите са стране, нарочито из Инглеске, Белгије и Немачке? —

— То су вунене материје, и тога се у нас доста продукује, ал' опет увози се тога на 30 милиона франака годишње! —

— Опростите, али мени се ипак чини да индустрија није главна снага Швајцарске? —

— То ја несам ни доказивао, само сам вам хтео показати да ми не правимо само сатове! Ми смо вам и добри сточари... —

— О, ја веома поштујем швајцарски сир, а за швајцарске краве чуо сам док још несам имао ни појма о савезу од 25 слободних државица, који се зове Швајцарска! —

— Па видите, ми за то 500,000 цената сира узмемо годишње до 24 милиона франака, ми вам имамо преко 100,000 коња, преко милион крава и волова, преко 300,000 свиња, по милиона оваца, преко 300,000 коза! —

— Али са земљорадњом као као да траљаво стојите? —

— То је истина али расудите сами. Од наших 724,9 квадр. миља што Швајцарска хвата треба да одбијете 31 % на неупотребљиви терен који је вечно покривен снегом, ледом и водом! —

— Е, али баш рад тих 31 % долазимо ми, толике хиљаде странаца, те вам остављамо наше паре! —

— Има вас сваке године у Швајцарској барем 115,000, али ваше паре не могу накнадити оно што би нам дала земљорадња да у место ових красних алпа имамо све саме њиве. Јер, видите, осем тих 31 % треба да одбијете 38 % на шуме и природне паше. Шта нам остаје? 31 проц. целе земље која би могла поднети за земљорадњу, па и то једва пола ако се ради, а остало све ливаде! —

— Е, ал за то Швајцарска даје годишње 45 милиона цената хране за стоку, а то преставља вредност од 112 милиона франака! Кад упоредите једно с другим, баш се немате шта тужити! —

— Та немамо, ал' опет да нема наше трговине, не знам како би било. Али колика нам је трговина можете сами судити

кад вам кажем да се цифра увоза и извоза креће око једне милијарде франака годишње! —

— Па лако је ђаволу у риту свирати, лако је и вашој индустрији било тако развити се. У колико сам видео, ваши кантонски друмови . . .

— Имамо их на 3.000 километара и то тако добро израђених да слободно можемо рећи нема на европском копну државе, која би имала толико добрих друмова као Швајцарска! —

— Па поред тога толике железнице! . . . —

— Имамо 1400 километара свршених железничких пруга, то ће рећи на свако 4 миље швајцарске земље имамо по једну миљу и нешто више железнице. Па шта велите за наше телеграфе? Наше су жице дугачке хиљаду и две три стотине сахата! —

У тај мах приђе нам она лепа госпа у црно, што се мало час шеташе са г. Квернером, па му рече:

— Драги папа, ако се не варам оно је тај гисбашки водопад, за који у свима путничким књигама стоји да је „weltberühmt“, чувен у целом свету? —

— Јесте, драго дете, — одговори старац — али ти не треба да судиш о величанству тих каскада по том крајичку где вода већ пада у бријенцко језеро. Горе, у планини су они велики басамаци стења што се преко њих ваља гисбашка вода, а они су доиста с правом чувени по целоме свету. Али — pardon, господин ће добити чудноват појам о швајцарској друштвеној углађености. Ми се разговарамо, а ја вас још несам ни приказао једно другом. Допустите, господине, да вам преставим моју кћер, госпођу удовицу Херцовицу, рођену Квернерову, дра медицине! —

— Покојни господин ваш муж био је лекар, госпо? — рекох ја држећи да се чича Квернер случајно погрешно „изразио“.

— Не, господине. Мој је муж био уметник, сликар! — одговори ми она.

— Опростите, али мени се учини да га је ваш г. отац овога часа назвао доктором? —

— Ја сам доктор целокупнога лекарства! — рече госпођа Херцовица што може бити скромније.

— Онда ми допустите, госпођо, да се с вама рукујем, јер смо другови по науци и по занату! — рекох ја и пружих јој руку. —

Она без икаквог лажног стида прими моју руку и другарски ми је продрма.

Беше ми одиста веома мило што се једва један пут видех с једном од оних загонетака, које се зову женски доктори. . . Некада, док бејах почетник у науци, и докле сам знао на изуст катихизис либерализма, по коме сам хтео да уредим цео свет, чини ми се на једној омладинској скупштини, говорио сам наравно и за еманципацију женскиња. Од тога говора упамтио сам само једну драстичност, а то је да између мушкиња и женскиња нема никакве друге физичне разлике, осем што је карлица у костуру једних шира него што је на костуру других! Блажено полузнање! Њему се чини да влада ризницом целокупне мудрости прошлих и потоњих векова! Доцније кад ми живот показа да ни „вјерују" либерализма није ништа друго до — религија, вера, која је као и хришћанство учинила много добра али која се исто тако не може да одржи пред страшним оружјем немилостиве позитивне науке, доцније када видех да је немогућно доказати никакву апсолутну једнакост а камо ли једноправност у свету, доцније у опште сам све мање веровао, па разуме се, и у еманципацију жена.

С тога се врло обрадовах познанству са женским доктором. Хтео сам да видим на примеру оно што ми се за књигом чинило a priori као да је немогућно.

— Госпођо колега, ако смем упитати, на коме сте универзитету свршили мед. факултет? —

— На циришком. Нема два месеца како сам промовирала! —

— Да л' је ваш покојни муж доживео тај радосни дан? —

— О, сиромах мој Херц. Он је већ давно иструнуо. Тек пошто је он умрьо ступила сам ја у медиц. школу! —

— А! . . . Ја, знате, мишљах због црнине у којој сте... —

— То . . . црне хаљине . . . знате . . . опростите! — стаде муцати женски доктор, очи јој се препунише суза, и она се окрете на страну да сакрије своје сузе.

Ја се збуних. Очевидно учинио сам некакву неотесаност, али шта?

Чича Квернер ми протумачи ствар.

— Ви сте — рече старац шапћући — дарнули у ону рану њеног измученог срца која највише боли. Она носи црно за јединим дететом које јој је од Херца остало било. Тај анђелак од детета умрьо је тек пре месец дана и јам сам је на силу отргао од његовога гроба и повео сам је по нашој лепој домовини, не би ли међу овим горостасима дивовске природе малко заборавила на свој јад! —

Срећом и параброд пристаде уз обалу, те несам морао дуго да сам себи пребацујем. Госпођа Херцовица брзо се прибра, и њено лице беше опет мирно, достојанствено.

Пођосмо уз брдо, извијуганим стазицама, на којима нам сваки корак даље откриваше све лепше и лепше стране планинских лепота.

Ја и госпођа Херцовица иђасмо напред а швалије де Земунич са г. Кврнером, са којим се међу тим беше познао, за нама. —

Или су та господа рад својих година и претилости ишла врло лагано или смо нас двоје у разговору сувише одмицали, еле на скоро они нас изгубише из вида.

— Колега — рекох мојој сапутници, видевши да јој пењање уз брдо постајаше све теже, — смем ли вам понудити моју руку, да се ослоните док се попнемо до каскаде? —

— Хвала — рече госпођа Херцовица па са свим без цифрања прими понуђену руку.

— Коју сте струку из целокупнога лекарства изабрали за своју специјалност, ако смем упитати, госпођо? —

— Ону која је по моме мишљењу једина могућна специјалност за жену доктора, а то је лечење женских и дечијих болести. То је поље на коме се не бојимо ваше конкуренције, јер мушкарац, ма како да је финог образовања и нежног срца никада не може имати толико такта, толико штедње за срамежљивост женску, и толико стрпљења са размаженом децом, колико можемо ми жене! —

— То би била дивна тема за инаугуралну дисертацију каквога поборника женске еманципације! —

— Па ипак ја је несам изабрала. Моја дисертација говори о будућности коју има у лекарству једна мала операција, а то је трансфузија крви! —

— Ваш ме избор изненађује. Такву би дисертацију очекивао пре од каквога хирурга, него од специјалисте за женске и дечије болести!... —

— А за што колега? Зар ви мислите да ће се транфузија ограничити само на оне случајеве у којима је човек нагло изгубио много крви из какве ране, или на ексартикулације у куку где би оперирани умрьо од самога губитка крви за време операције, кад му се с друге стране не би доливало крви у тело, или само на изненадне интоксикације са гасом угљеног оксида? —

— То не мислим, госпођо, напротив ја знам да је број оних унутрашњих хроничких болести, код којих смо се до скоро узалудно мучили са роборирањем, непрегледан, ја знам, да је свима тим легионима лајкемије, анемије, хлорозе, шкрофулозе, рахитизма и т. д. узрок немање крви, или рђава смеса крви, и да би према томе у свима тим случајевима најрадикалнији лек био улити болесницима нешто свеже, добре крви, али најзад трансфузија претпоставља операцију, истина малу али тек ваља је ножем извршити, а кад се ножем ради, тече крв.... —

— Ако ико страда од немања крви то смо ми жене и деца. Сви ти низови болести, које ви побројасте највише сатиру нас. А што велите за операцију, ја знам, да и међу вама мушкарцима - докторима има огромна већина, која толико зазире од ножа да воли написати хиљаду рецепата него отворити и најмањи апсцес, али то су махом људи који су изашли из школе када се још мислило да унутрашњи практичар не мора нимало бити хирург, а овај опет да не мора знати унутрашњу медицину. Данас то зазирање од ножа постаје све ређе. А што ви мислите да свако женско мора пасти у несвест кад год угледа крв, то се варате. Жена се дотле боји крви докле не сазна шта је то крв, од чега и како је састављена, шта ради у животињском телу и кроз које канале у њему тече, а кад то научи она се више не боји крви. Да би вам показала да то није празно хвастање од моје стране, могу вам споменути да сам баш на испиту из прак. хирургије начинила једну трансфузију, и, ако на вашем путовању свратите у хируршку клинику у Цириху, ви ћете видети својим очима резултат, јер је болесник као реконвалесценат још у клиници, а задржавају га и онако, јер је за сад уникум у својој врсти! —

— А какав беше случај? —

— Гризлица у зиду желучном, Ulcus ventriculi rotundum, која беше од болесника начинила већ мумију. Што год је узео хране, лекова или воде све је повраћао, тако да најзад у мал не умре од глади. Ја предложих трансфузију, професор одобри, и ако машући главом, и ја изврших операцију. Ако видите тога човека сада, ви нећете моћи веровати. Угојио се и црвени се као најздравији касапин!

— А, то је изванредно занимљиво. Ја сам и онако мислио ударити на Цирих због хируршке клинике, сад имам још важнију побуду! —

У то изађосмо на један висораван на коме се подиже величанствени хотел и пансионат „Гисбах“ који је о свом трошку

паробродско друштво подигло, и који је сазидан у стилу старих француских замкова, са врло живописним кулама.

На тераси пред хотелом беше диван поглед на бријенцко језеро и на сам слап (водопад) гисбашки. Грдна маса воде стропоштава се преко 13 огромних басамака у стењу са таком силом, да се вода бели као млеко, и да се са свакога басамака подижу читави облаци фине росе. Пред трећим, петим и седмим басамаком тога џиновскога слапа имају древни мостови како пред водом тако и испод воде, управо као галерије са којих путници могу из близа да гледају тај величанствени слап. Ноћу се осветле сви степени гисбашкога слапа бенгалском ватром, и то мора да је изванредно лепо гледати, јер већина путника остаје у Гисбаху преко ноћ само да види то осветљење. И паробродско друштво мора да је јако задовољно јер не само да његов хотел много ћари, него и за само осветљење сваки путник плаћа по 1. франак. — На жалост, ја сам то вече морао бити чак у Луцерну, па несам могао остати да видим ту „сцену из хиљаду и једне ноћи“ које јадне морају да трпе да их свако потеже који не уме да опише што је очима видео.

Ја бејах толико занесен необичном лепотом водопада да несам ни опазио промену која се учини на лицу моје сапутнице.

Оно озбиљно, научењачко, мирно лице, с којим мало час говораше о најподбројнијим питањима наше науке и уметности, беше уступило место изразу дубоке жалости и бола. Низа згрчено лице сустизаху се сузе, а стиснуте вилице показиваху да се силом уздржава да не врисне од бола.

— Да пођемо до најближег моста под слапом, колега? — рекох ја и повучем је мало за руку.

Она пође, а не рече ни речи. Кад зађосмо иза прве шумице, која нас сакри од гледалаца на тераси пред хотелом, госпођа Херцовица стаде јецати.

— Хвала... господине... по сто пута што разуместе како ми је тешко... Ја ... ја не могу даље... —

И жена се сроза низ мене на траву поред стазице, па стаде јецати и плакати како сам само видео да плачу деца и хистеричке жене кад имају напад.

Ја сам знао из искуства да треба пустити осећање да се истутњи, знао сам да би свако питање сада вређало, да би сваки израз саучешћа изазвао само силнију буру, с тога сам ћутао и мирно чекао док прегрми главна олуја.

Госпођа Херцовица пошто се уморила од плакања, извади из недара једну детињу ципелицу, прилично изношену, са искривљеном петом и малом рупицом онде где је био палац детиње ноге — па стаде љубити ципелицу, а јецање се удвоји на ново. —

Кроз плач њен једва сам могао разумети ове речи.

— Бруно мој, сине мој, анђелу мој!....

То је ципелица њеног детета.

Јадан анђелак, сирота мајка!...

Ја не знам шта ми би у томе тренутку, али нешто ми се очи замутише, нешто несам јасно видео.

У тај мах удовица подиже своје исплакане очи па ме погледа, и одмах за тим, чисто радосно устаде па ме ухвати за руку, и пријатељски стиште.

— О хвала вам, господине колега, хвала вам... Ја сам хтела у земљу да пропаднем од стида што несам имала снаге да барем од вас сакријем моју слабост, од стида што сте видели да и жена-доктор јеца и плаче као и свако друго слабо женско чељаде, али кад и у вашим очима... —

— Шта ћете, госпо... И мени су деца умирала...—

— Ох, онда знате како је мени кукавици... —

— Знам колега, с тога несам хтео ни да заустављам бујицу суза која из ваших очију груну. Ја знам из искуства колико је човеку после тих суза лакше! —

— Али при свем том што сте и ви колега окусили из те горке чаше, опет није могуће да можете потпуно замислити цео понор моје несреће. На целој кугли земаљској тешко да има створења тако несрећног као што сам ја! —

— Човек налази често неку жалосну усладу да увеличава сам своју несрећу! —

— Ево, па судите сами — рече она већ са свим утишана, узевши ме под руку, и пошавши самном даље. — Ја сам јединица ћерка у мог оца. Он је прилично у стању и можете мислити да није ништа штедио да моје образовање буде што потпуније. У пркос реалистичког правца којим се одликује наша швајцарска јавна настава за дивно чудо, ја остадох идеалискиња, заносило ме је све што беше идеално-узвишено, лепо! Ја сам волела Рафаила Санчија него Њутна, волела сам Венус из Милоса и Апола Белведерског него парну машину или телеграф. Рећи ћете, то је апсурд, може бити; али човек не може ништа за то што му је целокупна душност устројена у овом а

не у оном правцу. Кад ми је било шеснаест година, моја зла коб упозна ме са једним младим сликаром, са Херцом. То беше човек необичне лепоте и приличног дара уметничког, али што ме је највише к њему привлачило, он беше тек дошао из Италије из те земље мојих најслађих снова из те мете мојих најживљих прижељкивања. Да бих се ближе с њиме упознала, да бих до миле воље могла да се разговарам о колевци божанствене уметности, ја наговорим оца да ме даде сликати. Херц је долазио сваки дан у нашу кућу и — ми се заволемо, силно, страсно како се само идеалисте заљубљују. Али мој отац није хтео да чује за такву свезу. „Зар за ту гладницу да дадем ја моју једину кћер? Никада. —“ „Па ако је он сиромах, ти имаш доста новаца бабо.“ — „Ја имам и твој мираз не ће бити мали. Али зар ја моје крваво стечене паре да дадем човеку, који с њима не уме ништа друго да уради осем да их потроши. Да си се загледала у каквога калфу из мојих радионица, ја бих те дао без једне речи. Али за тога бадаваџију? Никада!“ Бадава сам му ја говорила о узвишеном уплиу који има уметност на припитомљавање људи, бадава сам му причала какав је културни покретач уметност, бадава сам му доказивала колико поштовања заслужују свештеници свете уметности, он ми је на све то одговарао: „Шта може с тиме да се купи?“ — Најзад када се уверисмо ја и Херц да једно без другога не можемо живети, одбегнем ја од куће родитељске, па са мојим идолом — у свет . . . —

— Ви, госпођо? . . . — прекидох јој реч зачуђено.

— Ви не можете да разумете, такву екстраваганцију код мене? Ви ме видите овако смрвљену и убијену? — ал онда је у мене кипило сто живота. Прве недеље после нашег венчања, ми смо били насрећнији пар људи под небом. Истина бесмо сироти као црквени мишеви, али ми смо се волели . . . а после Херц је радио за десеторицу, само да ја не осетим никакву оскудицу у оном раскошном комфору, на који сам код очине куће била навикла. Али срећа за мало трајаше. За иконе за које би у Паризу, Лондону или Берлину добијали хиљаде не даваху наши земљаци ни стотине. У нас нема таких пријатеља и мецената уметности, који би по неколико милиона скрхали у једну приватну галерију слика. И ко зна — да л' је то баш таква несрећа и неправда, као што ми се чинило онда, када почесмо осећати прву оскудицу. Херц стаде радити двојином више, и сад смо којекако излазили на крај, али — мој муж се разболе од тешког напрезања. Грудвичање у врховима ње-

гових плућа, које беше застало у оно доба кад се упознадосмо букну сада са новом жестином и за шест недеља мој муж беше мртав . . . .

— Јадна госпо ! . . — оте ми се и нехотице из уста.

— Кад ми је муж умрьо очекивала сам који дан да родим, јер бејах већ одавно ушла у девети месец. Оно новаца, што беше јадан Херц зарадио пре него што ће пасти у постељу са које се више није ни дигао, једва ми стиже да мужа пристојно сараним; од чега сада да живим ? Да иштем од оца ? Он би ме за цело с отвореним рукама дочекао, али ја бејах сувише горда да признам погрешку која у мојим очима не беше никаква погрешка. Како сам живела док сам родила и док сам бабиње одлежала, то немојте ме питати. То не желим моме непријатељу. Кад стадох опет на ноге, ја сам се прво побринула да добијем рада. Шила сам, везла, плела, мучила сам се као нико мој, па опет сам једва толико зарађивала колико да не гладујем и да не идем боса. У то време баш чујем да се на цирншком универзитету дебатовало питање хоће ли се допустити женскињу да слуша лекарство и да је донесена одлука да и жена може постати доктор медицине. Као каква муња пролети ми мисао кроз главу: А што не бих учила медицину ? Моја знања беху и онако више знања каквога свршеног реалца или гимназијалца него девојачка. Што помислих, то и учиних. Дођем у Цирих, нађем по приватним кућама неколико добрих кондиција — давала сам часове из музике и цртања — па се уписах као редовни слушалац на медиц. факултету. Радила сам као мрав, али мој труд беше стоструко награђен, ја имађах моје слатко дете, мога Бруна. Кад год сам могла да уграбим који тренутак између часова и кондиција, ја сам трчала кући да видим како ми дадиља чува дете, да му ижљубим његове пуначке обрашчиће, да му загладим његову свиону плаву косу с чела, да му дадем какву нову играчкицу, па да онда с лаким срцем опет отрчим на посао. О, да знате како ми се милило радити ! Моје другарице Рускиње и Американке, које су самном заједно училе медицину говораху ми често: „Ви мора бити да од умора не можете ни вечерати, него одмах легнете спавати чим кући дођете“. Оне несу ни слутиле да мој прави живот настајаше тек у вече, кад је свршен сав посао кад сам могла бити само мати. О, каква је сласт за мене била кад ми је Бруно проходао, кад је први пут несигурним корацима посрћући дошао од сред собе до мене пружајући ми своје обле, као млеком наливене ручице, и тепајући ми: „Мамице, мамице“.

Преко дан ваздан имађах посла са лешинама и болесницима, са сухопарним фармаколошким системима и легионима празних грчких и латинских имена, а у вече бејах и ја дете, ваљала сам се с Бруном по патосу, лајала сам као куца, кукурекала сам као петао, мукала сам као крава, блејала сам као јагње, једном речју понашала сам се као дете, само да забавим моје детешце, и кад би ми се оно насмејало, а смејало се тако слатко, његов глас беше тако звучан као какво сребрно звонце кад звони, — онда бих ја само удвојила моја бенављења. Па тек после вечере, кад је требало да Бруно спава! Са колико шала играња, голицања и смејања беше скопчано то свлачење! Одрешим му ципелице — али, ја сам и у овом тренутку детињаста, г. колега, кад вам причам ситнице које вас никако не могу интересовати? —

— О напротив, госпо!... — рекнем ја и окренем главу на страну да ми не види очи.

— Видите ... Ова ципелица коју носим у недрима као најдражу успомену на највећу срећу коју сам овога живота осетила, она је била сведок, таких љупких сцена... Скинем му обућу и чарапице па пошто му изљубим његове дундасте пуначке ногице које се румене спрам лампине светлости као да су од крви и млека, а ја се ко бајаги намрштим напућим уста и напрћим нос па му рекнем: „Пи! Како ти смиде ногице!“ А њему то смешно, па се зацени од смеја. Ах, тај његов смеј, тај слатки смеј! он ће ми звонити у ушима докле сам год жива! Или га само дирнем малко испод пазува, а он се изврне преко мога крила па се мази, а кроз отворена румена усташца његова беле се његови као снег бели зубићи. А ја га само зграбим, па га притиснем на моје груди, па га љубим и трчим с њиме по соби као луда... Најзад га метем у колевку, па му певам његове најмилије песме, да га успавам. Али њему није до спавања, он хоће још да се игра! Најзад ми се досади, па га станем збиља псовати: „Што не спаваш, лонцијо једна! Гле ти њега, таки да спаваш!“ А он мисли то је још шала па се на ново зацени од смеја тако, да га морам опет изљубити. Не ће он у колевки да спава. Узмем га к себи у кревет не би ли пре заспао! Аја! Ту он тек стане радити, бори се са великим мојим јорганом да га одгура његовим малим ножицама, ја га покријем, он се окрене наопачке тако да му глава дође доле, а ногице на јастуку поред моје главе „Море, хоћеш се ти смирити један пут?“ А он се пригути и смири бајаги, али није прошло три четири секунда, он опет окреће све тумбе, ради, стење, као ка-

кав амалин, док се не умори, па онда се шћућури мени на прса и заспи као јагњенце. А ја осећам влажни дах из његових груди, осећам како му срдашце куца на мојим грудима како куца брзо, брзо као у зеца, осећам његову десну ручицу где се савила око мога врата онако мека, онако топла, осећам све то, осећам моју срећу читаве сахате, често до по ноћи, па је сркућем као гурман, кап по кап!... У тим тренутцима често ми беше жао што ми природне науке уништише и последњу илузију и последњи трун религије, јер ако игда, са мојим уснулим дететом на грудима молила бих се од срца томе милостивом оцу свију људи да ми подари дуг и срећан живот моме драгоме детету ... Али заман ... И религија је само леп сан, из кога нас наука тако немилостиво пробуди ... Па све то, све те успомене шта су, кад се упореде са оним сећањима, када сам на моме Бруну опазила како лагано ниче оно што се зове људска интелигенција! Како ми је било кад сам из његових устанца први пут чула „Мамо, ја мислим, да ...“ Он *мисли!* Ко да га не пољуби за то? Сваки дан смо се шетали заједно по вароши, у пољу, по језеру, како је кад време било, и на тим шетњама пљуштило је од његових питања: „Мамо, а за што онолике бабе и старци иду у ону велику кућу са оном великом кулом? — „Па то је црква, сине“ — „Мамо, је ли, а шта је то црква?“ — То је кућа у којој се људи моле Богу. — А, је ли, мамо, а за што га моле, шта је то Бог, ко је он? Где је он, шта ради он? — „Е па ти много на један пут питаш“, рекла бих му на то, а за се бих помислила „ти више питаш него што ти ја умем одговорити“. Бејах му купила пуно играчака али таквих са којима се дете учи, „скултуроманију“, и „малог неимара“. Да сте видели с каквим је стрпљењем градио кипове од воска, с каквом је даровитошћу конструирао од оних дрвених коцака, читаве куће, цркве, столице, кревете. Али што ми беше у очи упало, све је градио велике крстове ... Ја знам најбоље да нема и не може бити предсказивања, и да је са свим случајно ако се каква слутња обистини, али сад и нехотице морам да помишљам на то. Тако су ми пролазили дани у највећем раду и највећој срећи. Страх који ме је у почетку мучио да не ћу моћи издржати студије на медицинском факултету беше неоснован, ја се уверих да јака воља може да савлада и тешкоће које нам гради организација нашег сопственог тела ... Моје је дете расло и напредовало тако да су ми све суседкиње завидиле ... По гдекоја старија жена рекла би ми: „Ћерко, жао ми те је, Бруно ти је сувише паметан, а тако прерано паметна деца не живе дуго ...“ Мени беше

као да ми когод заболе нож у прси кад год те речи чујем. Какво задовољство имају људи да таке ствари казују једној мајци? Сад бих им се чимгод осветила да могу, што су им се речи обистиниле, али онда, онда је требало само да погледам у пуначко румено лице мојега Бруна, па да им се из гласа подсмехнем. Та он беше оличено здравље! Што је већи постајао, све сам се више бавила његовом будућношћу. Дању и ноћу на сокаку и у сред предавања, моја је мисао била код мог анђелка, ја сам мислила о његовој будућности, ја сам зидала куле по ваздуху ... Ето скоро ће бити доба да га дадем у школу. Али не, не дам га до десете године, не дам да се душевно напреже док се телесно не развије, нека најпре гимнастикује, нека учи пливати, нека учи јашити, па после ће за једну годину научити толико колико друга деца не науче од 6-те до десете године. Особито јашити! Купићу му једног малог понија, па мало инглеско седло па ћу му наручити панталонице од јеленске коже, па чизмице са сребрним мамузицама, па леп мали сако од црне кадифе, па леп мали цилиндар, па жуте шведске рукавичице, па крбач са посребреном држаљом на коме је израђена коњска глава! У лето, свагда кад ми изјаше синак закитиће га мајка најлепшом ружицом или најлепшим шебојем! Да изгледа мајци као прави кавалир. Па онда ћу му купити мали чамац за језеро, па кад научи добро пливати, онда нека се сам воза по језеру ... А кад порасте, даће га мајка да буде механичар ... Он ће измислити какву важну машину, која ће целој светској индустрији дати други правац. Мој Бруно биће најславнији човек свога доба, а новаца имаће као плеве ... Онда ће га мајка оженити, и то не Швајцарком, него каквом Инглескињом, оне су тако лепе, тако умиљате, тако пуне духа! ... Ах па кад ја већ остарим па станем њихати мојy унучад, *његову* децу! ...

— Са таким мислима ишла сам једном кући из универзитета на коме бејах тај дан положила први ригорозум. Дођем кући, а мога Бруна нема. „Где је дете?“ „Игра се у сусетству с децом“ одговори ми дадиља. Изађем у авлију и чујем његов слатки глас. Смеје се грлица моја, да ми чисто на ново свану. Једва сам га довикала кући. Ето га трчи сав запурен, гологлав, плаве витице његове свионе косе лепршају се у зраку. Ручали смо, и прилегли мало после ручка, као и обично да продремамо једно по сахата. На један пут Бруно врисну и пробуди и себе и мене. „Шта је, сине?“ „Мамо, боли ме глава. Зима ми је.“ Ја га опипам, врео као усијана пећ. Брже га свучем, те у постељу. Прет-

пишем му лаксанс, обложим му главу хладним крпама. Мислила сам да ће бити каква мала инсолација, с тога што непрестано јури по сунцу гологлав. Али прође 24 сахата а грозница не попушта, температура 40·0. Пулс једва да се изброји. Дадем каломел и пустим му пијавице иза ушију. Никакве помоћи. Напротив појави се по кожи некакав егзантем, рад кога помислих да нису морбили. Али ни та друга дијагноза није ми ваљала, јер та оспа стаде се периодички појављивати са егзацербацијама грознице. Сад га стадох кљукати кинином, али та панацеја не поможе такође ништа, напади грознице понављаху се сваки дан у одређено време . . . Помислих навикао му се организам на то сретство, дај тинктуру arsenic. Fowleri, дај тинктуру nuc vomic. Аја, напади све ужаснији, главобоља така, да се јадно дете лупа обема песницама у главу . . . И ја сам све то морала да гледам, а не знађах ни *шта је* моме детету. „Мора бити да то само ја не знам. Ја сам женско, куд може женска постати прави лекар?“ Зовнем све најбоље лекаре циришке на конзилијум. Једни кажу: туберкули у мозгу, други није већ просто наступна грозница, трећи није него запаљење мозга на томе и томе месту у мозгу! И сваки је имао пуно доказа за своје схватање! Мени се смучи. Јадна унутрашња медицино! И од тога заната ја сам намислила да живим? Мене беше стид о томе да мислим. Најзад се колеге у неколико сложише, и апсолутном већином гласова (каква утеха за ме!) решише да је било некакво ексудативно запаљење у омотачима мозга и да треба јодним калијем гледати да се ти рестови запаљења растуре, резорбишу. Слушала сам и радила сам све што беше одлучено. Моје анђелче које беше пре болести пуначко као наливено а здраво и румено као ружа, сада беше остало само кожа и кости . . . И сваки дан беше му све горе . . . Мени је ваљало спремати се за докторске испите, а мој Бруно није ме пуштао ни тренутка од себе. Све је хтео да поред њега лежим. Дешавало се да заспи, и ја се полако дигнем с његове постеље, на прстима пређем преко собе до мога писаћег стола. Али тек што бих ја отворила књигу, он би већ опазио да ме нема крај њега па би се тако горко заплакао, да ми је срце у недрима пуцало од бола. „За што плачеш, Бруно? Па ето мајка је у соби, ето ти је мо'ш видети одатле“ — „Е мамо, али ти не знаш, како је мене страх. Мене хоће неко да украде.“ . . . А мене само нешто стегне у грлу. Плакала бих као мало дете, ал' не смем да он не види, него ћутим па опет легнем крај њега. — Шта ме се тичу књиге, шта ме се тичу испити? Нека држе да не-

сам кадра била спремити се, нека мисле да се на делу доказало како женскиње није кадро изучити никакву озбиљњу науку, нека останем без хлеба, што сам пренебрегла кондиције, шта ме се тиче живот кад моја душа, кад моје дете трпи нечовечне муке, не може ни да живи ни да умре!... Тако је то трајало читава три месеца. Док на један пут појавише се грчеви у детињој мускулатури ... Сад сам знала моје добро јутро! Али опет, ко зна, можда се ја варам? Та наше је знање тако проблематично! Тамо у великим капиталама европским, у Паризу, Берлину, тамо има специјалиста који су прави богови сувремена знања. Дај да њих за савет упитам. Они ми дадоше четири дијагнозе као утеху. Па опет у лечењу беху тако сложни! „Не може се ништа учинити". И — то је све ... Последња сламка уздања за коју се јадна утопљеница бејах ухватила, откиде се. ... Сад је ваљало непрестано гледати у чељусти најгрозније смрти, и бројати тренутке кад ће ми прогутати оно што ми је драже од сопственог живота. Грчеви беху постали страшни за гледање; дете се превијало као црв. Потиљак и пете му се додириваху. Тако силан беше опистотонус. Његове лепе плаве очи беху сад разроке и разрогачене ... Ето већ три дана како ништа не може да окуси. А свест му је још тако бистра! Последње вече његовога живота рече ми: „Мамо, опрости ми" ... Ох, тешко мени, какав га је крвник *то* научио да ми каже? ...: Ја да му опростим, а шта да му опростим? Што је био мој анђео, моја цитла срећа, моја дика, моја узданица! ... После тога кобног опроштаја грчеви нису скоро никако попуштали. Помоћни мишићи за респирацију стадоше се напрезати. ... То беше жеђ за кисеоником, жеђ за ваздухом ... По кадшто му закрчи нагомилани слуз у грклљану, да ме сву прође некаква ледена струја од главе до пете ... Ја сам у клиници дечијих болести видела много деце на самрти, али тако дугачку борбу с душом тако ужасно умирање беше ми сачувано, да први пут видим на моме рођеном јединoм детету ... Страховите мисли севаху ми кроз главу. Да му забодем какву иглу у животни чвор здужене мождине, или да га хлороформирам док не престане дисати, или да му забодем бистури у сред срца? За што да човек нема права спасти оно, што му је најдраже на свету од таких мука? ... Какво је то законодавство, то је варваризам, то је дивљаштво! ...

— Срећом (каква иронија,) срећом није се дете дуго тако мучило! Још једном се грчевито ухвати својим костурским ручицама за ме, још једном врисну: „Мајко, не дај ме!" па — беше

лешина ... Бруно беше мртав ... Шта је после било не знам. Кад сам к себи дошла видела сам оца мога ... Остало знате. Ја бејах постала створење без своје воље, ствар коју је свако могао вући са собом, и мој отац ме води као што видите по Швајцарској да — помислите само — да заборавим Бруна ... Ето, господине, па судите сами јесам ли имала право што сам вам рекла да сам најнесретније створење на свету! ... —

Дубоко ме беше потресла та прича о тако једном свакидашњем догађају. Али ја прибрах сву снагу да не покажем свог узбуђења већ да поутешим ожалошћену мајку, ако могнем.

— Будите уверени, госпођо, да потпуно схваћам тешку жалост вашу, и да вас од срца жалим. Али, видите, да сте ви обична жена ја би вас тешио тиме што је тако воља Божија била, рекао бих вам „Бог дао па Бог и узео", потсетио бих вас на други, небески живот ...

— О, да знате, господине, колико бих дала за веру у тај други живот, да сам је могла себи повратити у оним дугим ноћима које сам пробденисала поред самртне постеље мога детета, кад ми наука са свим немилостиво рече, нема помоћи, кад ми рече: свака индивидуа која у себи не носи услове за самосталан живот мора да пропадне, његов облик раствара се у хемичке елементе из којих је био састављен, а ови служе као храна осталим организмима који су кадри да одрже борбу за опстанак! Како ћу да верујем у „будући живот" кад знам да смрт није ништа друго већ промена облика на извесном делићу вечне васионске материје. Али у пркос тога знања срце боли да би човек свиснуо од бола! —

— Баш за то, колега, ја вам не бих саветовао ни ово путовање којим вас отац мисли утишати. За жену на таквој висини позитивног знања, по моме мишљењу има само једна утеха у подобној несрећи, а то је *рад*, неуморан, удвостручен, непрекидан рад. —

Госпођа Херцовица махну зловољно руком.

— Не могу да радим. За кога да радим, за што да радим? Ви не треба да заборавите да је само код вас мушкараца усредсређен живот у мозгу, а код нас у нашем материнству, и кад је у нами мати несрећна, убијена овако као ја, онда онај остатак од жене не живи више, он вегетује! —

Ја сам ћутао. Доиста то је једна огромна истина, о коју ће се по свој прилици сломити сви покушаји, да се социјално потпуно изједначи мушкиње са женскињем. Па ипак, ја сам сматрао за своју дужност, да покушам тешити је.

— При свем том, госпођо, што сам потпуно убеђен да је тако, опет држим да би рад, када би се присилили на њ, имао врло благотворног утицаја на целокупну душност вашу. Допустите да вам испричам једну кратку биографију из моје фамилије. Ви сте сигурно слушали за патње и страдања хришћана у турским областима? То што хришћани данас трпе тако је грозно, да крвавим устанцима краја нема. Па ипак то је стање цвеће, кад се упореди с оним које беше у Турској док се по њеним варошима није још знало за конзуле европских сила, за ту слабу контролу, за ту сенку хришћанских уздања. Пре четрдесет година живела је једна моја сродница у једном хришћанском селу у Маћедонији, сиротињски, али тек је живела од свога рада, и хранила је своју децу, а имала их је шесторо, које од кога здравије и лепше, две кћери и четири сина. Мужа јој беху Турци искасапили на сред чаршије без икаквог узрока, чини ми се што се пред њима прекрстио, шта ли. Једну кћер обешчастише јој у по дана пијани сејмени агини, и то тако зверски да је после неколико дана умрла. Сиротица мати у мал' није полудела од ужаса. Али помисао да севаља бринути за осталу децу сачува јој памет, и она једне ноћи натовари двоје најмлађе деце на леђа, узе једно за једну а друго другом руком, па побеже с њима из села. Једина девојчица која беше најстарија међу децом могла је ићи сама и носила је бошчу са нешто мало крпа и хлеба за два три дана. Куда се упутила јадница? То ни она сама није знала. Један јој је брат утекао из села пре ње, и за њ је после неколико година чула да је калфа на некаквом занату у Београду, у Србији. Тамо — рекоше јој — нема ни ага ни спахија, тамо имају хришћански судови, тамо нико не сме никоме учинити насиље. Она је све ноћу путовала а дању се крила по шумама, док је најзад не издаде снага те паде од умора украј пута... Срећом наиђоше кириџије који се са својим коњма враћају да у Србији приме нове товаре... Кумила их је и богородила да и њу поведу, и да јој децу понесу, али они не хтедоше ни да је чују док им није обећала платити кирију. Уздала се сиротица да ће јој брат у Београду моћи позајмити толико новаца. После три недеље дана мучнога путовања најзад стигоше у Београд. Јест, али брата нема, отишао је у свет, да тражи бољи хлебац... Кириџије опет ишту своју кирију, и она би пре умрла него да слаже људе. Кад је била у највећем очајању извади један трговац милостива срца те плати за њу. Годину дана је сиротица радила, прала и шила туђе кошуље, док је поштено вратила зајам оном добром трговцу. Сад је била потпуно срећна.

Све што је од сад зарађивала, све то беше за њену децу, и она су ишла тако чиста и тако лепо обучена да је сваки мислио, е су богаташка деца. Својим радом и својим поштењем беше сирота прања стекла поштовање и пријатељство првих породица у вароши, које су је примале, које су њену децу призивале да се играју са њиховом децом. Једном је у једној таквој богатој кући била слава. Девојчица сироте праље, која беше већ израсла читава девојка, послуживала је вазда а у вече је задржаше на кућевном балу. Кад је после по ноћи доведоше кући није могла да се наприча свију дивота што их је тај дан видела и уживала, торокала је толико да ју је најзад мајка морала отерати у постељу. Тек што погасише свеће и заспаше, стаде писка девојчета. „Шта је, дете, Бог с тобом?“ — „Нано, боли ме срце.“ — „Ех, шта ће бити, играла си много, па си назебла“ — одговори јој мати, угреје један цреп те јој мету на трбух. Али девојка све више вришти. Уплашена мати потрчи до лекара, али док се вратила, девојка беше мртва... Јадна мати није плакала, није викала, она је стојала просто као штатуа од камена. Кад јој се повратила реч, само је ово говорила: „Господе, што ми је оте тако крвнички? За што барем колико толико није боловала? Та барем да је боловала, да јој тражим лека, да јој тражим лекаре?“ Видите ли, госпођо, да и боловање најдражега детета може да буде под извесним одношајима утеха? Кадшто изгледа као да Бог хвата људе за реч. Најстарији син те јаднице, који већ беше свршио пола гимназије с одличним успехом, који већ беше почео зарађивати и помагати мајци да издржава фамилију, тај паде на један пут у постељу на којој је шест година боловао од разгнојавања кичменога стуба. Шта мислите да је сирота прања радила? Ни један богаташ није имао у болести толико неге, лекара и лекова као њен син. По свима чувеним бањама га је водила, и свуда је зарадила својим рукама не само путни трошак и лекарину, него је остављала по нешто новаца за понуде своме болеснику. Најзад ослободи јој се и тај болесник живота, и тако је ишло редом док јој сва деца не помреше осим једног јединог синчића, по имену Јована. Сад се сиротица овако молила Богу: „Господе, ништа ми није жао на те што си ми толику децу узео. Ето, ја сам све заборавила, ето нећу ни да мислим на њих само да тебе не увредим. Господе, остави ми само Јована, остави ми сина од заклетве!“ И најзад као да се и самоме Богу сажалило, остави јој Јована у животу. Он сврши све школе у Београду, стаде у једну велику трговину као књиговођа, одатле доби позив од једне милионарске куће

у Бечу — сигурно сте и ви чули за барона Сину — за секретара источних језика и књиговођу, са платом од две хиљаде форината годишње. Сад Јованова мајка није више била надничарка, сад ју је син издржавао. Крајње богме већ беше и време. Педесета година живота беше превалила, све је снаге беху већ издале. Изгледаше као да нека праведна судбина хоће да јој позлати вече њенога живота, да је награди за све муке и патње које јој за 50 година пређоше преко главе... Кад на један пут, освану њен Јован у Београду, блед као смрт, сув и мршав као каква авет, и кашљући сваки час оним сухим, кратким, кобним кашљем, који јој и сувише познат беше. Јадној мајци заледи се срце у недрима, као да се отворише на један пут сви гробови њене деце пред њом. „Шта је, сине, ако Бога знаш? Где су они твоји румени обрашчићи, Јоцо? Где је оно твоје непрекидно весеље, јабуко моја?“ — „Није ништа, нано... Јако сам назебао... Принципал ми је поклонио неколико хиљада форината да проведем зиму у Алгиру. И ти ћеш са мном!“ И одоше преко Цариграда. Хоће Јоца том приликом уз пут да пропутује мало. Знате, њему ништа не фали он је само јако назебао! На по пута, на пучини морској, не далеко од Пиреуса атинског издахнуо је Јован на крилу своје несрећне мајке а у 25-ој години својега живота. Четврт сахата пред своју смрт причао је својој мајци каква ће чуда видети у Алгиру, и како ће се лепо њих двоје тамо наместити... Када су полазили из Београда, говорила је сиротица свакоме пријатељу и познанику своме: „Јоца је последња узданица моја, једини стуб живота мога, једина радост моја, вид очију мојих, дах прсију мојих. Ако се њему — штогод догоди, ја ћу скочити у море.“ По њеној прошлости можемо веровати да је те речи искрено казала, да је сама у њих веровала, па ипак она није скочила у море, него је мирно ишла за Јоциним сандуком, који јој милосрдни људи набавише, кроз улице атинске до на гробље, шта више, упамтила је и то, да је Јоцина пратња наишла на некакав батаљон војске, и како је цео батаљон узео пушке к рамену, како су јој лепо почаствовали њено дете, њеног последњег мртваца... Већ њена се деца и не зову другче, него мртваци. — У Атини, па чак и у Трсту било јој је којекако, ту је било људи који су разумевали кад иште парче хлеба или чашу воде, али кад се затворише у један вагон железничкога влака за Беч, — јер она се беше упутила у Беч да благодари барону Сини, што је дао новаца да јој се јединац излечи — онда настадоше муке, о којима пре ни појма није имала. 48 сахата није окусила ништа, није ни кап воде по-

пила, није се с места свога помакла, ни нужде ради, јер се бојала да не остане од влака, а од немачкога језика не разумеваше ни речи. Најзад ето једне велике вароши. То ће бити Беч, јер сви путници изађоше. Изађе и она. Донеше јој њено сандуче и оставише га крај њених ногу, па одоше. Сви се путници разиђоше са железничке постаје, она стоји као укопана. Долазе јој неки људи, говоре јој, види се да би јој хтели помоћи али они не разумеју шта им она каже. Најзад ето једног ношача који натуцаше по коју словенску. Он од целог њеног разговора разумеде речи: „Грчка црква" и „Српска кавана", и он је поведе у онај крај вароши где се обоје налази, и понесе њен пртљаг. Иду, иду преко два сахата. Цича, зима, снег, вејавица, камен пуца, а наша несретница није 48 сахата ништа окусила. Ношач застајкује често пред сјајно осветљеним прозорима разних великих кавана и пита је: „је ли овде?" А она само маше главом да није. У неко доба ноћи наиђоше на стари Fleischmarkt, она познаде цркву, потрча кафани преко пута и погледа кроз џамове на вратима не би ли какво познато лице угледала. Срећа је добро послужила. Један искрени другар и пријатељ Јоцин, који је из Београда био дошао по еспап, и који се сад сигурно после театра био свратио на шољу каве, сеђаше за једним столом. Име му је Никола. Мученица само што имађаше снаге да ношачу покаже тог јединог познаника свога у томе мору од кућа и људи, па се онда скљоца на снег пред каваном. Можете мислити како је газда Николи било, кад је изишао и видео на улици онесвеснуту мајку свога пријатеља, о коме је мислио да путује у Африку. Он је однео сиротицу у свој стан, угрејао је и поткрепио па јој онда уступио своју собу да отпочине. Она је сву ноћ преседила на канабету шћућурена и гледајући укочено преда се. Сад се опет молила Богу, шта мислите, каквим речима? „Господе, не дај ми да полудим!"... Сутра дан била је код Јоциног принципала. Он јој поклонио неколико стотина форината, а што јој је више добра учинило, богати господин кануо је једну сузу за њеним јединцем... Па сад? Куда сад? Кући. А где јој је кућа? У Маћедонији, или на атинском или на београдском гробљу? Највише гробова има код св. Марка у Београду, тамо ваља ићи... И она се врати, да плаче своју децу *и да ради из нова*, јер ваља живети... Газда Никола, које из сажаљења, које знајући је како је добра газдарица, понуди је да дође к њему, да му буде у место мајке и да му чува кућу. Материнско срце толико жуди за децом, да усваја туђу, кад нема више својих. Она пристаде, и ево је десет година како

нико у вароши не сумња да онà није права мајка газда Николина. Он се већ оженио одавно, има многу децу, која њу зову стара мајком, и коју је она она очувала. Да видите само како се старица с њима игра и смеје! Смеје? Да како, она је срећна! Најстарији Николин син зове се Јоца, као и онај што лежи у атинском гробљу. Људско је срце тврђе од камена... Ето видите, госпођо, шта би ви радили да је Бруно имао већ 25 година, да је постао најславнији човек свога доба, па да је у то доба умрьо, а вас оставио без игде ичега у свету? Кад већ није био за живот, онда је боље што је преминуо као срећни анђелак, који није осетио ни капи онога чемера, којим нас залева сваки тренутак у животу, сваки дан у страшној, неморалној, грозној борби за опстанак. Благо њему! Он је од целог живота проживео само најслађи санак! —

Госпођа Херцовица пратила је са највећом пажњом моју приповетку, — која ће многима мојим читаоцима бити позната јер познају сва лица — и она све мирније и мирније дисаше, а кад сам свршио, пружи ми руку.

— Хвала, г. колега. Ваша ме је прича више разгалила него цело путовање по Швајцарској! —

— Ето их — зачусмо глас швалије де Земунича из оближњег шушњара — фрајнд, јесам вам казао да ће они бити код моста испод васерфала.?

У то се показа и свеже лице г. Квернера, који се био страшно задувао пењући се уз брдо.

— Уф! — стењао је сиромах фабричар — ја не знам какво задовољство налазе људи пентрати се по овим врлетима. А где эте ви, господо доктори? Спадосмо с ногу тражећи вас! —

— Абер фрајнд — прихвати швалије — ви сте се са свим без узрока ешофирали. Ја сам вам већ казао: фрајнд, истина је да је мој ландсман млад, истина да је ваша госпоја кћи — фрау фон Херц, и кис ти ханд — врло лепа и у том трауер анцугу врло рајценд, али опет, ви треба да знате с ким имате посла! — и сад мој витез стаде ређати велике и славне фамилије с којима је он род, стаде ређати све моје титуле, и казивати му каква сам ја страшна зверка...

Каква микроскопна интелигенција у тог ритера! Он не може да види млађа човека са лепом женом ни да се шећу сами, а да не помисли шта би он радио на месту тога човека.

— Та маните ме, господине — стаде се бранити г. Квернер — можете ви бити и рођени брат сунчев, то се мене ни-

шта не тиче, ја сам тражио докторе да идемо на доручак у хотел, а не што ме је страх пустити ћерку да се сама шеће!

И тако сви заједно сиђемо на терасу пред хотелом.

После доручка опростимо се од г. Квернера и г-ђе Херцовице те сиђемо опет на језеро, да чекамо прву ватрењачу која ће нас даље одвести.

Г. Квернер хтео је на сваки начин да преноћи у Гисбаху. Хтео је свакако да покаже својој кћери бенгалско осветљење гисбашкога слапа.

У 10½ сах. пре подне дође пароброд „Oberland“ који нас за четврт сахата превезе преко језера у Бријенц, малу варошицу, у којој узесмо поштанска кола за даље путовање.

Још на ватрењачи грабили су се путници за места у омнибусима поштанским, јер капетан од „Оберланда“ продаваше карте за седишта у тим поштанским колима. Оно у Бријенцу има доста поштанских омнибуса, и запрегне их се толико колико треба, али несу сва места у тим колима подједнако добра. Осим оних 6 седишта у затвореној средини кола, имају два седишта по зади, отворена, са којих се цела околина види, а опет имају кров за случај да удари киша. Па онда, чини ми се да је и место поред кочијаша, јако у цени. Ја и швалије добисмо на жалост места унутра у колима, те смо се морали задовољити панорамама које нам се уз пут отвараше кроз прозоре на омнибуским вратима. Фон Земунич био је са свим задовољан с местом, јер прво није се на њему могло назепсти од цуга (на против у мал се не угушисмо од врућине), а друго могло се у ћошку и лепо спавати, што спада међу главна задовољства у Швајцарској за све путнике његовога „шлага“, да се послужим његовом речју.

Од Бријенца несам много видео. Парабродска постаја и пошта десиле се некако на крају варошице, а човек се није смео маћи од свога омнибуса за које му је карта гласила, јер иначе могао је човек да остане или да се после задовољи са каквим му драго местом у колима. Толико сам само видео да су Бријенчани врло велики богомољци, јер се баш онда беше пустила црква па врви свет улицом у стајаћем руху, који има особити крој али није ни мало лепо за мој укус — а нарочито жене са њиховим лепо подвезаним молитвеницима. Једно ми нарочито беше пало у очи. Неке од тих жена имађаху црвену траку уплетену у косу, а друге опет белу. Питам, шта је с тим тракама, значе ли оне штогод?

— Господине — рече ми једна девојка у поштанској причекаоници, где уједно беше и магаза, и пошта, и телеграфска станица, куцкајући некакву депешу — коју год женску видите са белом траком у коси знајте да је још девојка, а која носи црвену, та је већ удата! —

— Sehr sinnreich! — рече мој швалије лорњетирајући младу телеграфискињу, која срећом по њу, не разумеде фину досетку мога витеза.

Најзад троми кочијаши упрегоше, ми поседасмо сваки на своје одређено место па онда хајд уз планину Бриниг. Диван је и мајсторски изведен друм уз ту грдну планину, а околина коју човек види пењући се и силазећи с Бринига тако је романтично-лепа, да ми је управо мило што сам још сад у поштанским колима, прешао преко Бринига, док несу и ту провукли бесомучну железницу. У суновратној дубини испод нас гледали смо десно дивну једну дољу у којој беху повучени канали и регулисане реке као да су писаљком нацртани на хартији, а не ископани мотиком у неравној и ћудљивој земљи. Преко доље на другој страни подиже се фронат горостасних гора, са којих се слевају сијасет божији рипаљака, које се спрам сунца светле као сребрне траке повучене у мркоме зеленилу планинском.

Сви смо се дивили и узвикивали од радости гледајући ту прекрасну панораму, само швалије де Земунич беше као на угљевљу. Кад год је погледао кроз десни провор од омнибуса свагда је дрекнуо од страха, толико га је плашила висина на којој се вожасмо, и он би одмах зажмурио као ноје што завуче главу у песак, па се више не боји никога.

— Ама фрајнд — говораше непрестано сиромах швалије — ово није никакав шпацир ... Ово је да човек сломије врат. I donk für so a Varagnüg'n! Јесте л' чули, фрајнд, Sö, Kutscha', i steig ab ... Ја хоћу да сиђем. Ви ако сте полудили, ломите вратове ... ја не ћу ... Sö, aussi möcht' i'! —

Бадава смо му сви говорили да се окане детињарије, да се не боји ничега, да кочијаш може зауставити кола ако би се и најмање што догодило! —

Аја, не помаже, он је сваки час замишљао како се омнибус отиснуо низ брдо заједно с коњима, па се ваља низа стење као грудва снега.

Десио се с нама у колима неки обешењак, г. *Крахн* из Бона трговачки књиговођа, који путује за свој ћеф, па кад виде како

је швалије плашљив, а он стаде да прича о несрећним случајевима који се по Швајцарској догађају.

— Бога ми сте ви чудни људи, господо — стаде нас ко бајаги псовати г. Крахн — што замерате обазривости нашега сапутника? Зар ви не знате да се у Швајцарској сваки дан догоди по који несрећан случај који неколико живота кошта? И то на оним местима на којима је до сада стотинама хиљада путника прошло без икакве опасности? —

— Јел'те? — прихвати швалије дршћући од страха — Кажем ја? Sö, aber aussi möcht i'! —

— Ето шта се догодило пре 15 дана. Један Инглез, по имену Маршал који је путовао само да се мало прође, овако као ми сад . . . —

— Овако, као ми сад . . . . — понављао је швалије машинално. —

— Пењао се из Кур Мажера на Монблан, и повео је био са собом двојицу најбољих вођа за то пењање, и то Лемана из Мајерингена и Алнера из Гриндлвалда. Разуме се као што је обично на таквим вратоломним пењањима, сва тројица су била повезана један за другога ужетом. Где је било најстрашније, Маршал поклизне и стропошта се у таку дубину да је на месту остао мртав. И Леман који је пао преко Маршала остаде мртав на месту, само је Алнер остао жив, јер је на њих двојицу пао, али је врло дуго лежао у несвести! —

Швалије сад није више ништа говорио, већ стаде се мучити да отвори врата од омнибуса, али заман. Кондуктер их беше споља закључао, сигурно да их не би деца отворила на незгодноме месту, па да се не би каква несрећа догодила. Е у мал се није заплакао као мало дете. Срећом кола савише на једном јако савијеном колену друма у лево, те тако се сад није више видело у онај понор испод Бринига и наш се швалије утиша. —

У подне стигосмо у село *Лунгерн* у коме се мењају коњи и где путници ручају. Код „Лафа“ постављен table d' hôte као да је човек у каквој вароши, у великом салону. Послуга не може бити лепша — све младе девојке. Јела прекрасна, али ми бесмо сувише добро доручковали у Гисбаху, те с тога не могасмо ни окусити. Али опет несмо за бадава платили таксу, јер цела трпеза беше излог прекрасних жена, све самих Инглескиња, те тако, што је изгубио желудац то су накнадиле очи које су се „напариле“. Враг би их знао те Инглезе. Кад бесмо у *По* у јужној Францеској причаше нам да сваке зиме има

по 14,000 Инглеза у тој вароши. Сад опет у Швајцарској сваки је други путник Инглез, а г. Крахн каже да у његовом Бону на Рајни има свагда бар 4,000 инглеских породица. Па куд их траје већ толико? Али да, за њих је живот на континенту тако баснословно јевтин, да они чим им понестане трошка путују по Швајцарској, по Италији, по Немачкој, не толико ради поуке или провођења, већ да уштеде мало пара, да поврате равнотежу својега домаћег буџета.

И код Лунгерна има језеро које се тако исто зове, али није ни мало лепо по околини, већ је корисно богатством у рибама. Пре године 1836 било је огледало језерско више за 40 метара, али практични Швајцарци несу жалили ни труда ни трошка док несу начинили уметнички „штолен“ који је дугачак 1400 метара и који је учинио да ниво језера спадне за 40 метара. Што ми је у Лунгерну још пало у очи, то је да су сељачке куће махом на два боја велике и зидови целе куће покривени с поља танком шиндром као рибљом краљушти.

Из Лунгерна до *Сакселна* прошли смо поред доста села и заселака али ја ни једноме несам забележио имена. У Сакселну стадоше кола да се коњи одморе и да путници чалабркну штогод код „Лафа“ или „Анђела“ или код „Коња“ („Ресли“). Ту је врло важна сеоска црква. У осталом та швајцарска села нису ни мало налик на наша по броју становника, јер у Сакселну има до две хиљаде становника. На месту на коме је сад сакселнска црква, ту је пре 500 година била колеба светога пустињика Никлауса фон дер Флих, који је живео од самога корења. По казивању наших кочијаша тај је пустињак био прави чудотворац, с тога га у томе крају славе као земаљскога патрона, а папа га је пре неколико година прогласио за свеца. С тога сваке године непрегледне гомиле швајцарских сугrађана иду на аџилук у Сакселн, да се поклоне светим моштима, које се налазе у стакленом ормaну иза олтара. И ми видесмо, стотинама побожних аџија који тај дан стигоше у Сакселн како врве Никлаусовој богомољи, која је сад сазидана у племенитоме стилу, са лепим перистилом од црних мраморних стубова и са лепим мраморним олтарима. У Сакселну има скоро у свакој башти по један диван ладњак са живим зидовима, и живим кровом од шимшировог дрвета, а осем тога има и правих богаташких летњиковаца јер као што је познато само богаство још не ослобађа од поштовања светих моштију, па ни у републикама швајцарским. Каква лепа и велика школа има у Сакселну, па ипак толике аџије!

Кад пођосмо из Сакселна даље, ја не могох да се уздржим а да мојим сапутницима не кажем утисак који су на ме учинили аџије у Сакселну.

— За ме је — рекох — свагда била загонетка за што у Америци, у тој земљи за коју кажу да је огњиште свију грађанских слобода, у којој сам народ чини тако огромне жртве за своје образовање, какве су на нашем европском континенту нечувене, за што у Америци у којој нема никазве „владајуће религије" терају право идолопоклонство с јеванђељем, за што је код њих празновера тако ужасно раширена као што сведочи мрак у духовима, поред кога могу шпиритисте, и шекери играти своје врзино коло, као што су у средњем веку у Европи радили флагеланти, жртве играчког беснила и т. д. Кад дођосмо у Сакселн, а оно и у Швајцарској иду гомилама људи на аџилук светим моштима! . . . —

Један сув старац, који је седео преко пута од мога пријатеља де Земунич, са нешто мало седе косе на ћелавој глави, са лицем на коме се укрштало стотину бора, али на коме беху и брада и бркови скоро обријани, са необично дугачким и добро уштирканим „фатермердерима", са дугачким до грла закопчаним капутом кестењаве боје, само се осмехну на моје речи. Цео дан је седео у колима с нама и није ни речи казао, а сад се окрете мени.

— Празновера, господине, није ни у каквој свези са формом државне владе, већ је просто особина младих народа. Празновера је у толико вера у колико је злоупотреба ипак нека употреба. Јака вера, па и празновера, *ојачава* младе народе, она је војничка врлина која је Римљанима прибавила многу победу. Празновера као год и деспотизам покорност и страх, то је особина која је свакоме народу нужна особито у почетку његовога живота, јер се њима запечати извесна стална величина народња, па онда тек настаје доба када све то постаје сметња, што је пре било добро и целисходно![1]

— One person with a belief is a social power equal to ninety nine who have only interests (човек који верује, то је друштвена снага равна снази 99 људи који немају вере већ само материјалне интересе), рече један сапутник за кога не бих никад рекао да је Инглез, док он не цитира ту познату изреку Џона Стјуарта Мила.

[1] Hellwald, Culturgeschichte стр. 322.

Швалије де Земунич осећаше потребу да и он каже штогод, да се и он уплете у разговор, с тога уздахну:

— Ах, како су лепе ове зелене ливаде! Као да су тепих од зеленог сомота! Ах, па како су сафтиг! Баш ме је жао што сад нисам во па да мало пасем на оваквим ливадама! —

Разуме се омирски смеј у нашем омнибусу, који само окуражи мога витеза да оспе читав плотун тако генијалних примедаба. Међу тим ја несам хтео да испустим лако старца који ме тако изненадио беше својим погледом на празноверу, па наставих започети разговор.

— Расположење људско — настави старац, коме се сад и на носу могло чинити да је оседио за катедром — и наклоност свему што је *чудновато*, не може се одрећи, јер је факт, јер је особина људске организације и природног устројства, као што показује просвећена садашњост. Најстарији и најпростији појам о чуду, то је непрестано утицање и мешање божанства у природни ток догађаја, а то је основа многим религиозним системима. Без појма о Богу нема религије, по томе и свака религија закључује у себи чудо. Прво хришћанство оснивало се много на веровању у чуда, оно беше суспендовало све природне законе у корист свога творца, и то није ни мало сметало његовоме ширењу. Она религија која не би то учинила, која би била тако у слози са свима природним законима да искључује свако чудо, не би у опште више била религија. Баш је суштина сваке религије у „надприродностима“, и доиста не може се одрећи да у човеку има нека метафизичка потреба, *жеђ за заблудом!* [1] —

Код тих речи старчевих и нехотице морадох да помислим на духове у асталима који својим „самосталним“ покретима погађају прошлост и будућност целога друштва које га пита [2], помислих на чуда која почини наша народна медицина са најпростијим лековима на свету, јер ако човек оздрави, онда је он једино оздравио за то што су му гасили угљевље, или што су му свештали масло, помислих на небројене литије богомољаца које дан данашњи врве у Лурд, Перej и ле Монијал у Францеској, помислих на зазиђивање живих људи у темељ какве зграде, на вештице и вукодлаке које налазимо код свију народа у целоме свету, и доиста као да ће чича имати право с његовом уређеном жудњом за заблудом!

[1] Hellwald, Culturgeschichte, 392.

[2] Види моје: „Путничке црте. Књига прва. Два дана кроз Чешко-саску Швајцарску.“

Не беше по сахата прошло како смо измакли од Сакселна, а пут нас нанесе опет крај обале једнога језера, која беше у лепој сенци од старог ораховог древећа. То је сарненско језеро, које је не само лепо и питомо него и пуно лепих фореллица. Мало доцније стигосмо и у сам *Сарнен*. То је варошица од 4000 становника, главно место у Обвалдену, и престолница „владе." И ту застадосмо мало код поштанског хотела. Док су неки путници ужинали, ја сам се осврнуо мало по варошици. Лепа општинска кућа, у њој слика св. Никлауса фон дер Флих, рељеф од обвалденскога терена и апсана које има врло поносито име „Bürgerstube" (грађанска соба). На једном брежуљку велика црква, са дугачким шиљатим торњем без укуса сазидана, као и већина цркава које сам у Швајцарској видео. У побочним олтарима пуно костура. Све саме мошти светаца. — На другом једном брежуљку војни магацин. На томе је месту стајао замак аустријскога тиранина, који је срушен 1308 године, лицем на нову годину. Али зграда којом се Сарнен може поносити, то је кантонска школа. На јужном крају варошице подиже се величанствена кантонска болница сазидана 1859, али тек што сам мислио да уђем у њу, дотрчи један дечко да ми јави како су омнибуси готови за полазак. Једва сам уграбио да прочитам натпис на болници а и он је карактеристичан „Christo in pauperibus". —

Кад сам дошао до поштанског хотела хтедох одмах да уђем у омнибус, али швалије де Земунич узе ме под руку.

— Фрајнд, само на један момент погледајте у ову кафану. Да видите што још нисте видли. Ови су Швајцери прави Mordkerls! —

Попнемо се уз басамаке (под којима видех статују од камена која преставља некаквог Инглеза ама тако комичног као да је овога часа искочио из Дикенсовог „Пик-вик-клуба") — па онда у пространу салу где је трпезарија кафане. Погледам две елегантно обучене младе госпе седе за клавиром па свирају „у четири руке" некакву сонату. Свирачице окренуше своје лепе главе к вратима која ми одшкринусмо. Ја се поклоним учтиво а швалије маше им пријатељски руком, као да су Бог зна како добро познати.

— Па шта има ту особито? — питам ја мога земљака.

— Те две даме то су просто две келнерке, које кад немају посла свирају у клавир. Фрајнд, како вам се то допада? Па још како су лепе! Особито она са косом семел-блонд! Само штета кад се смеје јако јој искочи цанфлајш (дêсни)! —

— Господин от Земунич, ама кад ћете се ви један пут опаметити? —

— Фрајнд, шта ћете, младо срце, у мене је са свим младо срце! Збогом, голубице моје! —

Једва сам га одвукао у кола.

Кад изађосмо из Сарнена угледах велико стрелиште, на коме видесмо гомилу људи где гађа у нишан.

— Ама ја сам данас скоро у сваком селу поред којега смо прошли видео стрелишта, шта је то? — упитах мога комшију. —

— То су општинска стрелишта — рече ми г. Крахн — у којима се сваки може вежбати у стрељању когод хоће. Влада даје барут за та вежбања без паре! —

Сад нас је пут водио кроз обвалднерску земљицу пуну узвишене а просте лепоте, кроз земљицу која наличи на какав природни парк са дивним воћњацима, луговима, са читавим сводовима и правим дôмовима од зеленила са јеловим шумама кроз поља пуна сочног ливадског зеленила и пуна шареног пољског цвећа. Сељаци које сретасмо уз пут беху виткога стаса широких плећа, многи имађаху врло карактеристичне главе с лицем пуним израза. Г. Крахн причаше ми да се мушкарци у томе крају врло радо рву и да имају праве празнике за рвање.

— Ови сељаци можда несу тако паметни као Нидвалденци, али су тако исто чврст и веран народић! — Заврши г. Крахн

Најзад, око заранака стигосмо у *Алпнахт* или како се парабродска постаја зове Алпнахгестаде. Ту се опростисмо са старинским комуникационим срeством, са поштанским колима, да седнемо на параброд који нас је чекао на алпнахтској обали најлепшег швајцарског језера.

(Свршиће се).

Владан Ђорђевић

СВЈЕДОЧАНСТВА ИЗ ПРОШЛОСТИ

о

СРПСКИМ НАРОДНИМ ПЈЕСМАМА*

Духовити Словак Штур карактерисао једном разне културне народе по томе, како и у чему им се највјерније огледа душа. Словенину допаде *пјесма*. Тако је. Словени немају данас јоште много, чиме би се поносили међу браћом, али ријетка богатства с красоте народног пјесништва не може им нико занијекати. Прије педесет и неколико година, док још романтизам господоваше у литературама и међу књижевницима, блогородна душа Јакова Грима занијела се дивотом српске народне поезије до тога, да је повјеровао да ће Европа ради наших пјесама српски учити! Цијела је истина, да су у оно доба наше народне пјесме изашле биле на толик глас, да су нам чак сродна браћа словенска завидјела славу. Вукови зборници изазваше све Словене на скупљање својих народних пјесама. У томе невидимо још ништа зла. Али како неки чешки и пољски књижевници не хтједоше да њихове литературе уступе српској славу, стадоше си помагати фалсификатима, који су много штете нанијели угледу онијех литература. Вриједно је споменути, како се славни Добровски једном озлоједио на јадне српске пјесме: Не докучујем, каза својим пријатељима, што ће свијет још да уради од тих српских пјесама. Све је то Копитарово масло, пак су онда Гету заварали очи те сада вичу на сав глас. А ипак те пјесме нијесу што друго ван производи сокака (Gassenhauer). Посве су

* Ово је одломак из лекција о историји словенске народне поезије које је професор В. Јагић прошлога љета читао у университету Берлинском.

што друго пјесме руске, у њима долази бар још старинско тъ у трећем лицу једнине.“ Овако се једном разгоропадио Добровски на нашу народну поезију. Ко ће се тад још чудити, што је двјеста година раније наш прослављени земљак Крижанић чак још дубље забраздио. „Наш језик, пише он чудном смјесом хрватско-руском, јест от всѣх најнеспособнѣи к пѣснем, к музикѣ, к всјакому складному либо поетскому говоренію и пѣнію!“

Ја сам рад овдје слушатељима предочити, што се у прошлим вијековима писало и како се мислило о српским народним пјесмама, особито јуначким, које су вазвијек највећу пажњу на себе сврађале. Нема тога много, јер људи који су записивали догађаје наше прошлости, не имађаху смисла за таке појаве народнога живота; а домаћи историци по обичају најтеже усматрају оно, што им је најближе и свагдашње. Душевни живот простога народа, који и данас још ријетки изучавају, бјеше у старину сасвиме напуштен те остављен на вољу среће и случаја. Да готово је и највећа срећа била, што се тако догодило под туђим господством, које читаве вијекове трајаше над разним странама нашега народа. Овако могаше се уз много зло и које што добро сачувати, особито народно пјесништво, тај аманет народа од оца на сина, од дједа на унука, тај извор његова одушевљења, и дао бог — слободе. Гдје није тако било, гдје се власт — а то бијаше понајвеће црквена власт — пуно и често мијешала у своје подручје, ондје изагнаше или бар осакатише народну поезију, не замијенив је ничим бољим, као што видимо по неким западним странама нашега народа, као што видимо код свију готово западних Словена. Каким се је средствима духовна власт послуживала, да утамани народне обичаје, дакле и пјесме, у којима сматраше остатке поганства — то је из историје свакому познато. Најобичније забранама, изреченим против овог или оног обичаја на црквеним саборима. На примјер у сабору будимском од год. 1279 би наложено свештеницима, да народу забрањују скупљати се пред црквама те коло играти и пјесме пјевати. Још прије могаше докучити сврху друго средство, којему се врло вјешто домислише те га често употребљаваху: народним обичајима подметала би црква ново, христијанско значење, дакле мјесто народнијех пјесама уводила у обичај стихове духовне. Такав један примјер, који се Словена тиче, забиљежен је већ из X вијека. Приповиједа се, да је неки епископ Бозо преводио за своје стадо, лужичке Србе, пјесме с латинскога на словенски, да их пјевају, разумије се мјесто својих обичнијех. Ова новштина не бијаше словенскому народу мила; особито

се подсмијеваху његову „кириелејсан," изврћући ову непознату ријеч на своје „в кри вољша" (то ће рећи: јоха у шибу). Исто оваким начином изгоњаху језуити 17 вијека пјевање народнијех пјесама из Хрватске, подмећући народнијем мотивима црквене ријечи. На примјер мјесто текста „хранила девојка три сиве соколе" да се пјева „здрава звезда морска" (ave stella maris), мјесто „играло коло широко" да се пјева „о ти госпа одичена" (o virgo gloriosa), мјесто пјесме „посејал сем бажулек (т. ј. босиљак) посејал сем драга љуба" да се пјева: „здрава буди Марија" (ave virgo Maria), а мјесто пјесме „лепо ми поје чрни кос" да се пјева „смилуј се мени о боже."

Резултатом такова настојања бијаше то, да по неким крајевима народ данас збиља не умије готово ни запети: „ој девојко ој" или „трананина нинанина," о којем можете у Валвазора читати читаву дисертацију, то је мјестимице све, што је народу остало.

Али већина нашега народа живљаше од конца XIV вијека у таким околностима, да му нитко није подвргавао духовнога живота контроли или реформама; све добро и зло остајаше како је и од прије било. Његов епски вијек настављаше се дакле без прекида све до нашега столећа, а у Босни и Херцеговини, ако узбуде среће колико је јунаштва, учиниће му се крај истом у скорој будућности.

Најранији спомен о неким словенима *тамбурашима* долази код византијскога историка Теофилакта Симокате. Он приповиједа о неком догађају из VI вијека како су грчке уходе застале на граници три човјека, мјесто оружја сваки од њих имађаше по једну цитару, а кад их грчке страже упиташе, ко су, рекоше им: „ми смо Словени, а мјесто оружја опасасмо се цитарама, за што наша земља из које долазимо не познаје гвожђа него живи спокојно, без немира; ми ударамо у цитаре, јер не умијемо трубити у трубе" (т. ј. звати у бој). Сва је прилика, да је ова причица измишљена, или ако је збиља колико истине у ствари, то ће бити с ову и ону страну уходе; али што се словенске уходе досјетише такој пријевари — а пријевара несмније да је лудо измишљена — већ то показује, да је Грцима обично било, да се сретају са Словенима, који воле музику. И збиља на византијскоме царскоме двору бијаху Словени употребљавани као свирачи (*τὰ ὄργανα φυσᾶν*).

У четрнаестом вијеку византијски љетописац Никифор Грегорас путоваше у Србију, г. 1325—1326. Описујући то своје путовање не може се нажалити, колико је страха претрпио уз пут,

бојећи се једнако народа, који га окружаваше а говорише језиком скроз варварским. Он није дакако ни ријечи од тога разумио, ипак му образ подноси, те грди људе и језик им као звјерски а не човјечји. Празник васкрса стиже га негдје на Струмици. Светкујући тај дан и одмарајући се приповиједа како је гледао, гдје људи из његове пратње коло играју. А док се по опасним кланцима вераше, негове слуге не бојећи се дакако ни ода шта, на велико чудо плашљивога Грка пјеваше пјесме славећи у њима своје јунаке, о којима каже ја нити сам што чуо ни видио. Пјевање људи одјекиваше по гудурама, куда Никифор пролажаше, што је јадному још већи страх задавало. Пјевење Срба или Бугара прозва Грк доста згодно „трагика мели.“ Као да слушамо нама добро познату, сјетну и невеселу монотонију наших пјесама, од којих се размаженому Грку толико згражало.

Човјек нашега народа, али помаџарени Антун Вранчић, описа свој пут из Будима у Дренопоље, год. 1553. У његову опису има неколико занимљивијех црта о тадашњој ношњи бугарских жена и дјевојака. О народним пјесмама не говори до душе ништа, али кад дође под Балкан до мјеста Клисуре, приповиједа што му рекоше становници онијех страна, да је ону Клисуру (село зваше се Суха Клисура) саградио буди Новак Дебељак буди Краљевић Марко. Одатле може се бар толико изводити, да су ове двије добро познате личности наших народних пјесама, и у оним крајевима имале већ у XVI вијеку своју поетску локализацију.

Боље прође наша народна пјесма од посланства, које г. 1531 крену из Беча пут Цариграда. Овому посланству бјеше придружен неки Курипешић или Курипечић, родом Словенац, који путовање описа њемачким језиком. У његову опису долази на три мјеста ријеч и о народним пјесмама.[1] 1. „У Хрватској и Босни много се пјева о славним дјелима *Малкошића*,“ 2 „о јуначким дјелима вјерне слуге кнеза *Радосава Павловића* пјева се много пјесама по Босни и Хрватској,“ 3 „о Кобиловићу још се и сада много пјева у Хрвата.“ Ово помињање јунака, о којима се у оно доба пјевало по Босни и Турској Хрватској по-

[1] У њемачком оригиналу стоји овако: 1° Von Malkoschitz thut man viel in Croatien und Bossen von seinen redlichen Thaten singen; 2° von den ritterlichen Thaten des treuen Dieners, des Herzogs Pavlovits von Radasel genannt, singen die Bossner und Crabaten noch viele Lieder; 3° von dem Kobilovitz werden noch jetzt in Crabaten und der Ende viel Lieder gesungen. —

стаје знатно тиме, што износи на видјело садржину народнијех пјесама, о којима овај час мало знамо. Ми тек разумијемо, каке су могле бити пјесме о Кобилићу, то су пјесме о Милошу Обилићу или Кобилићу, како су га одприје звали сви домаћи и страни историјски извори. Али пјесама о Малкошићу и о Радосаву Павловићу не знам да још данас има. Истина Радосав Павловић добро је позната личност, он живљаше у почетку XV вијека, те лако може бити да се гдјекоја данашња пјесма која о Радосаву пјева на њ протеже. Но за Малкошића нијесам ја нигдје ништа чуо. Човјек би могао доћи и на ту мисао, да је име тог јунака искривљено, н. пр. да је Митар Јакшић постао Малкошић. Него како ја нијесам историк, нијесам рад у то дирати.

И у више споменутог Крижанића, човјека знатна у словенском свијету, који је живио у другој половини XVII вијека, има једна ако и кратка али драгоцјена биљешка о народним пјесмама, за коју смо му пуно захвални. Споменув како бјеше у старих Римљана обичај да су сједајући за сто пуштали да им се пјевају славна дјела дједова, наставља овако: „код Хрвата и Срба бијаше још за мога дјетинства неко кано подражавање овому римскому обичају. Виђах како племићи и војводе сједе за гозбом и за леђима им стоје војници те пјевају славу и јунаштво дједова.“ А да не бисмо остали у незнању, о коме бјеше спомен у оним пјесмама, Крижанић додаје: све оне пјесме садрже јунаштва Марка Краљевића, Новака Дебељака, Милоша Обилића и још некојих.[1] Када се тому узму још она два стиха из његове граматике

„Још науче бесидити добри Марко Краљевићу“
и „А на то му одговори Радисаве Северинче“

тада добијамо и о спољашњој форми онијех пјесама неку малу представу. Овакe пјесме запамтио си Крижанић из свога дјетинства у Хрватској, „око Купе ријеке, у околици градова Дубовца, Озља и Рибника.“

Немамо разлога, за што не бисмо вјеровали приповиједању Крижанићеву. Оно посве добро одговара ситуацији, то ће рећи тадашњим феодалним одношајима краљевине Хрватске. Војници

[1] У оригиналу стоји: Apud Croatos et Serbos adhuc nobis pueris viguit aliqua istius romanae consuetudinis imitatio. Vidi enim convivio assistentes nobiles et militares viros et post terga ipsorum stantes milites qui canebant praedictas maiorum laudes. Omnia autem illa cantica continent laudes Marci Cralevitii, Novacii Debeliaci, Milossi Cobilitii et aliorum quorundam heroum.

што стојаху својој господи за леђима те пјеваху јуначке пјесме, оно бијаху њихове слуге, кметови, с којима тадашња земаљска господа горње Хрватске једнако стојаху под оружјем, на стражи од Турчина.

Ко зна историју онога времена, неће се зачудити, када кажем, да су у XVI и XVII вијеку, за турскијех ратова, *српске гусле* а уз њих дакако и пјесме допирале чак у Пољску. Пјесник пољски Мјасковски († 1622) помиње као нешто славног „serbskie skrzypki“ а у књизи изданој г. 1624 на пољском језику „Swiatowa roskosz“ приповиједа безимени пјесник, да су српски пјевачи са својим гуслама обилазили Пољску, те по дворовима племића, особито код малоруских Козака, пјевали пјесме о храбријем дјелима хрватских и пољских јунака.“

Него да пријеђемо од овијех свједочанства са стране к домаћима, на колико их има. У српским изворима (животописима, љетописима) ја се не опомињем да бих био наишао на каково свједочанство о народнијем пјесмама. Само из касне хронике Бранковићеве приповиједа Раић (књ. X. гл. III § 8) овај доста грозни призор, којим су Павао кнез (kiniszi) и Батори прославили побједу над Турцима у Ердељу г. 1485: славно уже оконченной побѣдѣ и прогнаннымъ Туркомъ Павелъ князь съ единоравнымъ властникомъ и другомъ своимъ воеводою Баторимъ и со всѣми полками веселящеся уставъ сотворили, да между мертвыми тѣлесы чинять вечеру. И поставленной бывшей трапезѣ на трупіяхъ мертвыхъ сѣдоша ясти и веселитися и восташе нача'ша воинствено хоро играти припѣвающе различныя юначкія пѣсни. И Павелъ князь въ скакательное играніе понудивъ себе и въ средѣ круга того зубами схвативъ мертвую тѣлесину непріятельску и долго съ нею скакаше зубами держе е. Симъ дѣйствіемъ всѣхъ зрящихъ въ великое удивленіе приведе и о своей херкулесовой крѣпости всѣхъ увѣри.“

А савремени далматинско-дубровачки пјесници XV—XVIII вијека — не обазре ли се нитко између њих на народну пое-

[1] Ево ријечи из пољског оригинала, прештампанога у Крашевскога књизи изданој г. 1843 под насловом: „Pomniki do historij obyczajów w Polsce z XVI i XVII wieka“:

Przy nim Serbin żałośny długi smyczek wlecze
L'eb skrzywiwzsy po połciu a rywulę siecze,
Grając im starodubskie dumy iak przed laty
Turkow bili Polacy y mężne Horwaty.

зију? Хоће ли те јадне „класике," којима пријети опасност из превелике милости да падну у незаслужену немилост, хоће ли их, велим, још и тај укор стићи, да се нијесу постарали да се упознаду с народнијем пјесништвом? Да видимо.

Већ један између најраниjих пјесника хрватских у Далмацији, *Петар Хекторовић Хваранин* (1487—1572) спасао је своје поштење, освјетлао образ себи и својим савременицима тиме, што у пјесмама идилским „Рибање," спјеваним по узорима италијанских eglogbe pescatorie, не одврати свога лица од народнијех пјесама. Он не само није презрео прилике, да у киту разговора с рибарима уплете такођер неколике народне пјесме, него још нам је оставио у једној прозом писаној посланици врло важно свједочанство о томе, како се у његово доба мислило о народним пјесмама. Како је ово свједочанство у историји српских народних пјесама од превелика значења, ја ћу га навести у цијеломе. Он пише пријатељу Микши Пелегриновићу г. 1550 овако: „А за што имам сумњу не малу да ти ће у оному рибарскому приговарању једна ствар бити неугодна, докле јој узрок не познаш, а то јере си може бити и од других слишал *бугаршћице* оне, које су моји рибари бугарили и ону исту писан, коју обадва заједно припиваше, а мни ми се да ми ћеш рећи у себи: „„зашто ниси сам од твога ума које годи бугаршћине и писан измислио и сложио, *него си пошал оне ствари ке и друзи умију повидати*"" — за то ти дам знати, да сам ја велику помњу ставил исписати врсному витезу оному (овдје мисли Бртучевића, којему је Рибање посвећено) и дати на знање све рибање моје и вас пут мој правом истином онако, каков је био, не приложив једну рич најмању, јер се инако није пристојало ни оному кому писах, ни мени који сам писал, будући ми драга била вазда истина у свему, и толико веће за што кто годи би чтећи познал да су ричи ново сложене и измишљене, могал би по том веровати и држати, да је и све остало оно с лажом сложено и измишљено. За тим јоште вим, да зна твоја милост, како но Латини држе право и достојно хисторију за рич истину, јере јој стављено јест име од оне ричи, која се зове хистор, ча знаменује видиње али познање, а то за ч ниткор ини не пише теј ствари него тко их је видио и познао: *Тако ти и ми и све стране нашега језика*, који се меу свими осталими на свиту највећи броји и находи, *држе и сцине бугаршћице за ствари истине, брез сумње сваке, а не за лажне како су приповисти нике и писни многе.* За то ово буди одговор мој и теби и свим иним, који сам са свом моћју како сам умил најбоље, исписал све оно, ча је

Паској и Никола бугарил и спивал. Које ствари али су се они од друзих научили али друзи од њих, тој мени ништоре ни даје ни односи и ако ћеш да ти повим оно, ча се мени мни, дим ти, да је веће прилично к истини да су се они од друзих научили него друзи од њих, а то јере су они рибари и људи од мора, који бродећи се нигда с овим а нигда с оним, ништо су од овога а ништо од онога слишали и с помњом слишајући научили."

Што казује Хекторовић овијем ријечима своје посланице? Он се, видите, најприје боји да ће му пријатељ Пелегриновић или ко други за зло примити, што је уплео у своје стихове још и народне пјесме. А за што? За то, што то није његово него туђе а поред тога таково туђе, које је већ и без тога многима познато. Није дакле никаково презирање народног пјесништва, него мисао сама, да је сувишно таке свима познате ствари приповиједати, плаши Хекторовића, да ли ће му пријатељ одобрити поступак. Ми разабирамо за тијем те изводимо из управо речене мисли ту важну ствар, да су људи као Хекторовић, дакле људи образовани, књижевници и пјесници, у тадашњој Далмацији, у Дубровнику, по отоцима, добро познавали народну поезију, нарочито чак и епске пјесме нашега народа, али мишљење да пјесник ваља да износи своје дјело на видјело а не таке ствари из народа, не допушташе им, ван у ријетким необичним случајевима, да би се у својим пјесничким дјелима обазирали на поезију народа. Да је тадашња публика, а то су били мањени кругови пријатеља по неким градовима, умјела сигурно погодити што је простонародно што ли умјетно, види се већ одатле што се Хекторовић оправдава, да није смио правијех народнијех пјесама замијенити својим измишљеним композицијама, јер би се брзо познало, да оно нијесу народне пјесме него његове „ричи ново сложене и измишљене."

По опћенитому дакле мишљењу онога времена могу и смију се таке ствари као народне пјесме знати, али нема разлога другима их приповиједати. Хекторовић поступи навалице против правила, истина не за то, што би већ онда сасвиме онако судио био о значењу народне поезије као ми данас, већ за то, што је хтио да своме пријатељу Брту чевићу све по истини испририповиједа како проће оно његово рибање. Ми смо дакле на пошљедак тој случајној његовој жељи захвални, што су оне двије три народне пјесме нашле мјеста међу његовијем властитијем стиховима. Ипак није само то. Хекторовићу бијаше истина нада све, како сам вели, али и спрам „бугаршћица" имаше он велико поштовање. Онај његов опазак да су „бугаршћице" т. ј. епске

народне пјесме исто што историја народа, служи му управо на част; он је тиме на читаве стотине година претекао своје вријеме, онако се почело истом под конац прошлога вијека мислити и говорити.

Још је које што вриједно да се припомене. Хекторовић разликује тачно „бугаршћице" од осталијех „писни;" првијем именом зову се код њега и код свијех далматинско-дубровачких пјесника јуначке пјесме озбиљна садржаја; шаљиве пјесме или женске пјесме зову се тећ опћенито „писни." Међу „бугаршћицама" и „писнима" има разлика још и у пјевању; бугаршћице никада се не пјевају у два гласа или припијевајући, него бугаршћицу „бугари" т. ј. пјева свагда појединац а кад их више има, тада се измјењују те пјевају редомице, сватко своју пјесму. Напротив „писни" пјевају се и у два гласа или на отпјев. Ја мислим, да се на ту разлику протеже и овај знаменити додатак гдје рибари један другому говоре: рецимо по једну „бугаршћицу .. *да срксим начином .. како меу дружином вазда смо чинили.*" Ја дајем овому додатку посве друго значење него ли професор Миклошић. Према карактеру Хекторовића и у опће свијех далматинско-дубровачкијех пјесника не може се вјеровати, да би овдје ријеч „српски" по нетачности била стављена мјесто „хрватски." Миклошића намјера на ту посвема невјеројетну интерпретацију консеквенција је његове теорије, по којој су све народне пјесме, у којима има онај дугачки метар од 15—16 слогова, pas excellence хрватске. А ја мислим да ће се моћи доказати, особито пошто изиђу на свијет све до селе познате пјесме оне дугачке мјере, да су и те старинске народне пјесме барем исто толико српске колико хрватске. Ну о томе ваљало би на по се говорити.

У пјесника *Ђурђа Бараковића Задранина* (1547—1628) има опета барем једна народна пјесма, у књизи „Вила Словинка" изданој г. 1682, а већ и прије у два пута. Не може се за сигурно рећи, да није овдје народна пјесма неколико преиначена можда с маленим промјенама дотјерана према ситуацији „Виле Словинке", али далеко не отступа од чисте народне пјесме. За историју наше народне поезије и ова је једна пјесма драгоцјено свједочанство, тијем драгоцјеније, што се по свијем обиљежјима тачно подудара с онијем Хекторовићевијем пјесмама. Садржај је пјесме озбиљан, трагичан; мјерило исто као и прије, назвање бугаршћица и бугарити повраћа се и ту: бугари јединац, остали слушају — и плачу. Бараковићева инвенција меће пјесму у уста *влаху* т. ј. сељаку с копна далматин-

скога; он се сам хвали да је родом из Острвице а пјесму да је слушао „бугарити“ младољетно чељаде, које

Бугарскицу пети седе,
оком сопре ки га слише
та’ проблиди та’ уздише,
свим ’з очију рику ’зведе.

Да су и у средишту нашега средовјечнога пјесништва, у Дубровнику, добро познавали народну поезију, тако прије као још веће послије трешње, то можемо за поуздано тврдити, ако управо и нијесмо кадри доказима утврдити да су их у XVI или у XVII вијеку, у првој половици, скупљали те записивали. Ако се у њиховијем властитијем продукцијама не види много очита трага тому, то ваља узети на ум, да је тако мишљење било онога времена, да се ваља клонити простонародне поезије. Идеали за којима полетаху тадашњи пјесници, бијаху по њиховијем појмовима пуно виши, наметнути њима силом више културе латинско-италијанске и сјајем сувремене поетске литературе италијанске. Ми можемо и смијемо жалити, што је тако дошло, али ко ће тога ради да осуди нашу знамениту поетску литературу далматинско-дубровачку? Ако она и не може издржати поређења са својим узорима, тога никоји праведан судија од ње и не иште, пошто знаде да је њој недостајало свијех онијех услова за виши самосталнији полет, којима изобиловаше живот народа италијанскога. Али ко ће се дотле заборавити те рећи да далматинско-дубровачка поезија нема за нас ни абсолутне ни реалне вриједности? Зар смо ми бољи? Можемо ли ми, што живимо у вијеку идеје народности, оградити свој душевни живот од утјецаја туђих? Колики услови самосталне народне културе леже јоште скривени од наших очију у њедрима нашега богатом душом одаренога народа, или их ми видимо а нијесмо толико јаки да се одупремо туђему те своје усвојимо? А поштовати своје народне пјесме, не научише ли нас и то други? Не мојмо се дакле неразборито бацати камењем на наше заслужне литерарне преходнике за то, што нијесу имали снаге да раскину окове, у које бише оковани начелима тадашње културе и вишим сувременим факторима. Ми унуци још нијесмо толико осилили да бисмо имали право са сажаљењем гледати на слабости наших дједова. —

Извините ову малену дигресију, већ се враћам к ствари.

У Гундулићеву „Осману“ има доста разговијетнијех трагова, да су томе славноме прваку добро познате биле српске народне

пјесме. Не толико по својој поетској слободи, колико по тадашњему историјскому вјеровању приповиједа пјесник у III. књ. кит. 15—27, како је Орфео први почео складати „бугаркиње“ — та Орфео бјеше управо Бугарин, како се тада мислило — и тај свој природни дар оставио

„словинскому свом' језику,
дјела од *славе* да у *слави*
бугаре се у њих вику“.

Даље Гундулић изброја, о чему пјевају српске народне пјесме: о „Лесандру Србљанину“ о Стјепану, Урошу и осталим „царевима од немањске куће“, о Обилићу, Свилојевићу и Марку Краљевићу, о краљу Лаушу, Дубровнику, војводи Јанку, краљу Матијашу, Ђурђу Скендербегу“ и т. д. Нема сумње, да је овдје пјесник по поетској лиценцији које што додао од свога, али мене неће нико тако лако упутити да вјерујем да није народнијех пјесама познавао онај, који овако пише:

У њих живе слава обилна
ку Кобилић стече мудри
кад ханџаром цара силна
на Косову смртно удри.

Просви'етлим се ј' у њих хај'о
куд год сви'етли сунце жарко
Свилојевић још Михајо
и Краљевић јунак Марко.

О бугаршћицама долази опета спомен у књ. VIII кит. 76—87, гдје четири млада сељака на „сједиљкама“ бугаре, и опет засебице један за другијем. И ондје је садржина онијех бугаршћица ако и фиктивна али тако измишљена, да се може вјеровати да је Гундулић много српскијех народнијех пјесама познавао. О игрању кола и другијем народностима говори се често тако код Гундулића као и код осталијех онодобних пјесника. У „Дубравки“ види се чак на мјестима очито подражавање народнијем поскочицама, н. пр.

Играј коло, скоч'мо боље,
свак се кажи добре воље,
на пир, на пир ход' свак хрло,
справи трбух, чисти грло,
да сеије, да се пије,
Хоја, Леро, Долерије и т. д.

Овакијех рефлекса биће зацијело и у Палмотића и другијех пјесника, само би их ваљало тражити, али је тај посао нешто мучнији него ли пикантна критика.

Али чак и на скупљање народнијех пјесама дадоше се наши незаслужено покуђени Дубровчани већ у седамнаестом вијеку, дакле у оно доба, када су на западу истом таки свијетли умови, као Лајбниц, почели мислити о тим стварима. Те њихове радње доста се сачувало. Нешто је наштампао Миклошић у Бечу, али много веће донијеће издање Богишићево које већ давно изгледамо.[1] Истом тада моћи ће се помање говорити о томе знаменитом настојању некијех вриједнијех Дубровчана XVII и XVIII вијека.

Гдје иде ријеч о прошлој судбини српске народне поезије не може и не смије се прећутати вриједни старац Милован, поштовани фратар малобраћанин али велики народољубац *Андрија Качић Миошић.* Да су друге прилике биле, могаше он за сто година раније убрати ону славу, која послије допаде Вуку. Јер нико прије а можда и нико послије Вука не обиђе толико страна нашега народа с том нарочитом задаћом, да би проучио његову народну поезију, као старац Милован (т. ј. Качић), о којему он говори: скиташе се з гуслам од Скадра до Задра од Мостара до Котара. Несрећом не бијаше задатак Качићева путовања према нашим данашњим жељама и потребама Он путоваше по народу, прислушкиваше народному пјевању а јамачно и записиваше које што. Али ово пошљедње није била његова главна сврха. Качић изучаваше народну поезију с неком особитом задњом мисли. Како бјеше и сам одарен лијепијем даром народнога пјевача, пође њему до скоро и лако за руком удворити се код народне виле пјевачице на толико, да је ванредном вјештином умио удешавати сам своје композиције под народну мјеру. Овом сретно стеченом вјештином послужи се Качић на двоје сврхе: једна му бијаше да оне пјесме што их је слушао да се пјевају по народу дотјера не толико у форми колико у садржини према историјским документима, дакле да их исправи да буду историјски истините и да их попуни да буду тачније то именима људи и мјеста, то бројевима година, војске и т. д. а друга важнија да управо главна сврха бијаше му, да

[1] Зборник тај, као што смо имали прилику известити се, изаћи ће у Београду трошком нашега ученог друштва. Он је управо наштампан, износи 22 штампана табака, и публикација чека само предговор за који се т. Богишић нада да ће га скорим моћи послати. Уред. „Отаџбине."

по књигама историјским, приватним писмима, листинама и којекаквим не свагда бистрим изворима попуни празнине народнијех пјесама тако, да би народ добио у руке читаву мало не историју своје славне прошлости, спјевану гласом народнијех пјесама. Да се послужимо његовијем ријечима, књигу у којој се садрже пјесме од краља. бана и словинских витезова.

Мени није овдје говорити о томе, како је сјајно пошла Качићу жеља за руком, како је његов „разговор угодни народа словинскога“ постао најпопуларнијом књигом у Далмацији и дијеловима Хрватске и Босне. Само ћу мимогред да споменем, да је Качићева пјесмарица такођер покојному Вуку добро послужила. Кад је њега, како сам приповиједа, биједно сиромаштво раставило од наука (а бијаше у Карловцима) те отјерало у отачаство (у Србију), нашао је ондје „велику пјеснарицу са латинским писменима печатану“ коју како је узео у руке и видио да су пјесме и баш онакове исте какове „наши Срби код ватре сједећи уз гусле пјевају“ одмах је почети сумњати, да је Мушицки шалу проводио са својим ђацима у Карловцима, међу којима бјеше и Вук, кад је искао да му сваки напише пјесме што их памти, а кад је ону пјесмарицу сву прочитао, „онда сам, каже, тек почео његово (т. ј. Мушицкога) намјерење догађати“. Пјесмарица, о којој говори Вук, бијаше Качићев „разговор угодни“, а ми смијемо рећи, да није никоме та књига у сретнији час руку допала, него онда младому Вуку.

Међу множином пјесама Качићева „разговора угоднога“ имаду у издању од год. 1759 само двије таке, за које он сам каже да су народне, то су ондје на стр. 154—155 двије „писме војводе Јанка које опћенито пивају Далматини, Бошњаци, Личани и остали од словинскога народа. Липе су слушати, *ако и није могуће да су посве истините.*“ У тим посљедњим ријечима види се, с којега је гледишта Качић сматрао народну поезију. И под крај друге пјесме опета додаје: „Ово се пива од нашега народа; ко ће вировати нека вирује, ко неће нека мирује.“ На стр. 305 истог издања долази пјесма „од града Задварја“ на који јуриш учини паша босански и херцеговачки. Ову је пјесму у поменутом издању пјесник исправио према историји а у старијем издању судећи по његовијем ријечима стајаше на томе мјесту права народна пјесма: „Ова је писма и прије од мене штампана, али није све како је овде, јер сам је штампа’ како сам је чуо пивати; али будући историје штио и другачије од мудри’ људи разумио, ето је приказујем свиту онаку, како се је догодило.“ Значење ове примједбе свакому је јасно; било би

јако занимљиво да можемо ову потоњу пјесму поредити с оном пређашњом народном, да бисмо још боље упознали Качићево пренарећивање. Ја сам писао на разне стране, да се докопам старијега издања, него ли је оно од год. 1759, али ни у Бечу ни у Загребу, ни у Задру ни у Дубровнику не могоше му пријатељи наћи трага. Не би ли ове ријечи помогле, да ми каже ко зна гдје за старије издање.

Качићева пјесмарица ако и није чиста народна има у историји народног пјесништва велико значење. Од тог доба могло се знати, не само да има у нашега народа множина народнијех пјесама него још бар од прилике каке су то пјесме. Данашњи истраживалац особито ће се уставити на једном знаменитом факту. У Качићевим пјесмама влада на скроз ново данашње мјерило, десетерац. Пита се, а куд се дједе онај дугачки метар од 15—16 слогова? Кад би био, како неки мисле десетарац српско а онај дужи стих хрватско мјерило, не бисмо ли тада управо код Качића очекивали да ћемо наићи, бар гдје и гдје на онај „хрватски" стих, пошто знадемо, да се управо Качић кретао међу Хрватима? Видите, и опет запесмо.

Рекох, да се послије Качићева „Разговора" могло знати, што имамо и каково од прилике пјесништво имамо. Али често бива у свијету, да се иностранцу више вјерује него ли своме чојеку. Тако је и наше народно пјесништо дошло до славе и познања истом преко иностранца; иностранци указаше тек нашим људма, да је вриједно бавити се око народне поезије. Такав један иностранац бијаше *Алберто Фортис*, родом Италијанац, који својим довољно широким знањем (он бијаше по нашој данашњој терминологији етнограф) те свезама и познанством с многијем ученијем људма тадашње Европе у скоро разгласи по свијету славу наше народне поезије ма да је и црпао грађу поглавито из нашега фратра Качића. Фортисове књиге, у којима бјеше ријеч о нашој народној поезији, појавише се управо у ору, то јест онда, када су народне баладе скотске (1765) обратиле на себе пажњу не само образоване Англије него и читаве Европе, те је на свачијим устима лебдило питање: немају ли зар још који народи таке народне поезије? У Фортисовој књизи нађе љубопитна Европа један одгорор на тако питање.

Најприје изда Фортис г. 1771 у Млецима књигу под насловом: Saggio d' Osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero, којој је приложено отворено писмо на англичанина Симондса, гдје говори о разнијем народнијем вјеровањима наших далматинских оточана, те каже: ја сам се од прије љутио над толи-

ким сујевјерјима простога народа а сада мислим, нека их, јер се овако чувају и многе добре ствари, као занимљиве *народне пјесме*, које ће особито добро послужити вашим келтским Скотима код изучавања народне поезије. Надајући се дакле Италијанац да ће занимати Англичанина, саопштује му у италијанским пријеводу једну тобоже народну пјесму, ал' оно није у истину народна пјесма већ Качићева композиција о Обилићу и Вуку Бранковићу."

Пуно опширније говори Фортис о народнијем обичајима, дакле и о народнијем пјесмама, далматинскијех „влаха" т. ј. сељака с копна, познатијех под туђим именом „Морлака" у своме знаменитом и славном „путу по Далмацији" (Viaggio in Dalmazia), који изиђе г. 1774 у двије књиге, те би преведен до скора на разне европске језике. Она глава књиге у којој говори о морлачким обичајима (de Costumi de Morlachi) посвећена је и опет једному Англичанину, милорду Стуарту. И у тој књизи вади Фортис примјере народне поезије из Качића, барем дјеломице. Него у сретан час дође му мисао, да једну чисто народну пјесму у оријиналу и пријеводу приложи овому поглављу своје књиге; то је знаменита „жалосна пјесанца племените Асан-агинице." Ова пјесма чини епоку у историји српске народне поезије, што ћемо умах чути.

Како рекох, истом иностранац пробуди наше људе из мртвила. Против Фортиса уста да га исправи човјек нашега народа Јован Ловрић књигом наштампаном г. 1776 под насловом „Osservazioni sopre diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia". Заподјела се читава полемика, јер је Фортис опета одговарао. Али то се нас не тиче. Само ћу казати, да је Ловрић к оној глави која говори о обичајима Морлака додао неколико добријех додатака и исправака. Ту се попуњују вијести Фортисове биљешкама о пјевању народних пјесама, о музикалним инструментима итд. Још су унесена у књигу ова три стиха:

Јаше коња Марко Краљевићу
С једном змијом коња зауздао
А друга му за канцију служи..

Док се Ловрић с Фортисом правдао, међу то заредила књига поштеднега по свој Европи те дошла до руку и славному њемачкому пјеснику Гете-у. Његово бистро око згледа брзо алем-камен, дивну народну пјесму плач Асан-агинице, он је преведе с талијанскога пријевода на њемачки, те пријевод уступи Хердеру, који је управо у оно доба готово зборник

народнијех пјесама у њемачким пријеводима, што изађе год. 1778—1779 у двије књижице. Осим Гетова пријевода ту су још друге три „морлачке“ пјесме, извађене из књиге Фортисове што у истини нијесу пјесме народне него композиције Качићеве.

Још ћу и то споменути да је под конац прошлога вијека (1796) познати њемачки историк Јоханес Милер позвао вјештога латинскога пјесника, дубровчанина Ферића који је већ превео био народне пословице на латински језик, нека би још што год од наших народности, на пр. штогод из народнијех пјесама или приповиједака превео на латински, да би се Европа боље спознала с великијем народом што живи Дунаву на југу све до граница грчких. Овака домаћа мудрост жена и стараца, говори поштени Нијемац, боље означује праву уљудност, него ли приповједање о ратовима; из ње отсијева чисти характер народа; ко своме народу добро жели, треба да отпочне изучавањем овијех ствари и т. д. Ферић одазва се позиву, али једва бих могао рећи да је Милер у души одговором Ферићевијем задовољан био. Ферићу бијаше жалибог веће до тога да се покаже као вјешт латински пјесник, него ли да буде вјеран тумачитељ, што је образовани Нијемац желио. У недугачкој посланици, написаној, дакако у стиховима, излаже Ферић доста заплетено о свему по нешто, о пјесмама, о гуслама, о колу и још које што. Најпослије посланици приложен је пријевод од 38 пјесама, одабранијех без критике; народно је помијешано с ненароднијем, преводилац се размеће латинским фразама, иза којих је тешко и до смисла доћи. Да нам је бар још којом срећом и оригинале приложио. Али ни тога нема, само почетак сваке пјесме додан је на концу књиге.

Ево тако је слабо појмио своју задаћу Ферић. А што говораше о пјесмама народа свога тадашњи историк Раић? „Многая о семъ Кралевичѣ помежду народомъ повѣствуются и въ пѣснехъ поются; обаче множайшая отъ тѣхъ басны суть: зане суевѣрна и легкомысленна суть, якоже и оное еже о мечѣ его изъ земли изходящемъ баснословится. Аще ли же за истину почтется еже о немъ въ простихъ пѣснехъ поется, обрѣтаемъ его быти продерзливымъ насилникомъ и подлимъ піяницомъ кромѣ прочихъ безстудій“.

Овдје, хвала Богу, завршују прошли вијекови — овдје прекида и моје приповиједање.

В. Јагић

НА ВРАЧАРУ

Тако нам Бог помогао!

Голо је теме старог Врачара.
Озбиљног лица дубока бора
Храпаво чело браздама шара —
Баш као старац, коме сто лета
С теретом тешким, големих брига
Товарећ јаде — рушише наде
Пакости своје отров сипајућ
У слабе жиле трошнога тела
Цепаху живот човека стара —
Тако је лице седог Врачара . . .

Сећа се старац минулих дана
Ланаца турских и јатагана,
И Синан-паше и светог Саве —
Па као пламен још да га прљи
На ком су свеца паљене мошти,
Као да гледа пепео свети,
Где с густим димом далеко лети
У вечан спомен народа свога ...
Погледом мирним старости трошне
Пепео свечев далеко прати
Молећи Бога, милостивога,
Времена боља да му поврати.

Чуо је за тим ломњаву страшну,
Јуначку борбу са урнебесом,
Коју је народ — стресајућ ланце —
Дизао, жељан слободе људске;
Са љутог ножа оштрицом бритком
Тиранству турском опирући се
Жељан и капи светог напитка
Што робу тужном слобода пружа;
За једну кап је потоке лио
Из снажних груди живота свога,
Да крвљу својом слободу купи,
И светлим челом у живот ступи...

Глед'о је старац дубоке раке,
Крваве ране, кршне јунаке,
Где згрнув рукав с рамена десна
Одбијајући мишцама голим
Челичан удар Турчина бесна,
Паљени срца жестином бојном
Газише чете дивљих Турака,
И Крџалија и Јаничара;
Тражећи паше са туговима
Да с главом њином мушки замену
Сечене главе српских главара —
За то је лице тако озбиљно
Седога старца, нашег Врачара.

Па је ли чудо што се не диви,
Скупљеној војсци својих синова?
Или од давних не мож' санова?
Ил' су му ране неизвидане?
Зар српска земља мелема нема
Ране да лечи, бољу да спречи?
И народ пита —
„... Старино стара!
Шта боли данас нашег Врачара!
Ил Врачар не зна, ил срца нема
Да види војску како се спрема?...“
— Потресоше се рањене груди
Гора се љуља, Врачар се буди...

Шест застава се по зраку вије,
Вијугајућ се умилно љуби
Знамење свето часнога крста
Пред којим војске десет хиљада
Десницу храбру у вис дизајућ'
Куне се небу, Богу и Кнезу
Заклетвом светом својих дедова:
Последњу грудву земље Србије
Са мишце своје снагом гвозденом
Противу хорда дивље навале,
Што тупи мозак вреле Азије,
Кипећ у жљебу слабог сосуда —
У наше сродне диже крајеве —
Бранити верно .... Па треба л крви?
Дубок је извор живот народа —
Сваку ће стопу земље дедове
Са срца свога капи последњом
У кобном часу вољно залити
Знајући вредност крви сопствене
Да ће оданде живот понићи
И слободи се олтар подићи ....

Све је сад мирно и Врачар ћути
Пратећи немо свете тренути;
Са босиљоком, и распетијем
Диже се мирно слуга божији
И прекрстивши десет тисућа
Дркћућим гласом узбуђености
У смирности и побожности
Изриче веру народа свог:
„— Тако нам свима помого Бог!...“
Десет хиљада са истим гласом
Заклињући се Богом и спасом
Заклетву враћа срца креносног
„— Тако нам живи помого Бог!...“

И опет Врачар немо заћута
Стежући срце да не залута,
Да не пресвисне, а од милине
И од силине
Та земља тврда, та земља стара
Рањеног старца, седог Врачара.

Ђ. Јакшић

ЈЕДНО ПИТАЊЕ ИЗ ДИНАМИКЕ НЕБА

(Свршетак)

III

У сунчаном систему има врло много тела која — по *Њутновом* закону гравитације — теже да се приближе сунцу, крећући се све брже што су ближе сунцу.

Као год што земља привлачи сва тела која су на њој и око ње, тако исто и сунце, по истом закону, привлачи сва небесна тела која су око њега. Ако нема никаквог отпора том привлачењу, она ће пасти на њега у правој линији и са тим већом брзином што су са веће висине почела падати. Ако пак осим сунчевог привлачења има још какве силе која та тела привлаче, она ће се онда кретати резултантом тих двеју сила; тј. ни према сунцу ни према тој другој сили, већ неким трећим правцем, који се може прорачунати кад су нам снаге тих двеју привлачних сила познате. То је закон механике; он стоји чврсто. Ако обесимо један камичак о конац, па испустимо конац напрасно из руке, камичак ће пошто падне на земљу котрљати се на њој неко време, док се не устави на једном месту. Осим тога приметићемо да он не ће падати у правој линији, но ће скрнути мало са правог пута; и то тим већма, што је већа висина са које пада, што је дужи конац и што је мања површина на коју он тежи да падне.

Исти ти закони важе и у простору сунчевог система. Кад каква маса дође у њега, т. ј. на границу до које се простире привлачна сила сунчева, она ће почети падати на сунце, и то с почетка слабије, па после све брже. Почем ту масу не при-

влачи само сунце већ и остале планете сунчевог система, и почем она не пада кроз празан простор, но наилази на отпор, продирући кроз етер, — то она неће моћи ни падати у правој линији, већ ће — по законима механике — морати да обилази око сунца у кривој линији. Јер као год што тела, кад падају на земљу, скрећу са правог пута због отпора ваздуха, тако исто бива и са козмичним масама. То је закон механике, и астрономија нам је показала најлепше и најсуптилније примене његове на кретање селенских тела.

Планетама је дакле на периферији сунчевог система колевка, а у центруму гроб.

Ма колико пута и ма колико времена облазиле те масе око сунца, може се узети да у сваком тренутку пада на сунце од прилике исто онолико маса, колико их је пре извесног времена наишло на периферију сунчаног система. Све оне сјуре се огромном брзином и великим ударом у сунце, у свој — гроб. Па како у природи не може бити никаквог узрока без одговорног следства и почем није могуће да се кретање поништи и да га нестане а да се не претвори у други вид силе, то на сваки начин не може ни тај удар остати без одговорног дејства. А из физике знамо, да другог следства не може бити до — развиће светлости и топлоте.

Пошто дакле узмемо да се привлачење сунчево простире далеко кроз селену и да има етера који пробија цео небесни простор, морамо као логичну последицу тога признати *да удар козмичних маса о сунце развија на њему светлост и топлоту.*

Да ли се то баш остварује у нашем сунчаном систему?

Ни један физичар не сумња данас више да заиста има таких козмичних маса које наиђу на периферију — обим, границу — сунчевог система, па се после, услед привлачења сунчевог, почну испрва споро а после све брже кретати ка сунцу. У осталом ево шта су показала досадашња астрономска испитивања! —

Осим 14 планета и њихових 18 пратилаца, креће се у простору сунчеве системе још безбројно много тела, од којих ваља прво поменути комете. *Кеплерова* изрека: „више је звезда на небу но риба у мору" потпуно је основана; јер треба узети на ум да до наших очију допире само незнатан део од целог броја оних комета, које се око сунца крећу. Па опет ко је кадар пребројати их и цифром изразити? А колико ли их је које ми не можемо ни да видимо, јер су ван домашаја нашег ока?

Осим планета, комета и месеца има у сунчевој системи још безбројно многих других тела. То су слепљене масе које је славни француски физичар *Араго* назвао врло згодним именом: *астероиди*. Те су масе тако мале спрам осталих тела сунчеве системе, да их можемо слободно назвати козмичним атомима. Сунце привлачи наравно и њих као и остале планете, и оне обилазе око њега у елиптичном путу; а кад дођу близу наше земље ми их видимо и зовемо: „летеће звезде“ или „метеорско камење.“ Дужа астрономска посматрања показала су, да не прође ни 20 минута а да се не укаже на небу по која летећа звезда; а кашто их се врло много виђа. Тако је у Бостону набројано једаред за 9 часова 240.000 таквих астероида. Кад се то све скупи, онда излази да годишње долази близу земље неколико милијуна таквих астероида; а то је наравно тек један врло мали део од целог броја њиховог.

По законима механике свако тело кретаће се по кривој линији онда, кад има неког „сталног отпора“ том кретању, кад мора н. пр. да пробија кроз извесну материју као што је ваздух. То важи и за кретање небесних тела. Почем се зна да се она заиста и крећу по кривим линијама, то се може већ из тога закључити да има неке материје кроз коју она продиру. Да тога није, она би сва пала на сунце, у правој линији. Сви су се природњаци сложили да је та материја — *етер*. Ево шта вели — поред осталих — чувени немачки астроном *Литров* о томе: „никако није могуће да се планете и комете крећу у апсолутно празном простору. Ако никакве друге материје, мора бити бар етера без кога не би могло бити ни светлости, — не би имао ко да преноси светлост са сунца у селену. При томе је свеједно ма коју теорију светлости узели, јер свакојако *мора* бити нечега што ће светлост преносити. Већ тај етер довољна је препрека планетама и кометама при њиховом кретању. Дакле и сам етер може да буде узрок *обилажења* планета око сунца. Крајњи резултат те материје, кроз коју планете и комете продиру, биће — судар тих небесних тела са сунцем“.

Астроном *Енке* прорачунао је једну планету и нашао да она за 1207 дана обиђе један пут око сунца; али сваке године сврши тај пут за 6 часова раније; дакле се све више ближи сунцу. Са свим је природно да планете и комете због своје огромне масе и важине, дакле због велике центрифугалне силе њиховог кретања, смањују пречник свог пута врло споро и неприметно; али астероиди морају се — под иначе једнаким околностима — много брже ближити сунцу. Време које треба нашој

земљи да скрати свој пут за један метар довољно је малом астероиду да пређе пут од неколико миља. Сунцу се ближи огромна маса таквих астероида, и што му ближе они долазе, морају се све већма сабијати један уз другог. За то је могуће да су они узрок и „зодијачној светлости“; почем се зна извесно да је том појаву узрок нека материја, која се све већма ближи сунцу, и због тога мора најзад пасти на њега.

Кад смо се дакле уверили да има козмичних маса које се ближе сунцу, да има етера који пробија сву селену и тела што су у њој, и да је зодијачна светлост нека материја, — морамо као закључак признати: *да се сунцу ближе мерљиве материје.* Ефект који оне падом својим на сунце произведу, зависи наравно од крајње брзине, т. ј. од брзине којом оне стигну на површину сунца. Да би нашли ту брзину морамо се послужити законом гравитације — привлачења — а да нам она заиста треба јасно је и из тога, што морамо знати *да ли удар тих астероида може да произведе толико топлоте колико оно заиста шаље.*

Познато је из механике, да брзином којом ма какво тело пада на земљу зависи од његове масе и висине са које је то тело почело падати. Што је то двоје веће тим ће већом брзином тело пасти.

Кад би дакле какво тело почело да пада са бесконачне висине, морало би приспети на земљу са бесконачно великом брзином. Али је јасно да овакав случај није могућ у природи, јер ни једно тело не може почети да пада на земљу са бесконачне висине, почем се и привлачна сила земље не простире до у бесконачност, већ до извесне границе. Према томе мора да постоји и известан максимум — највећи степен — брзине којом може ма какво тело да падне на земљу. Тај исти закон мора важити и за сву селену, и можемо слободно рећи, да максимум брзине зависи од масе и запремине оног тела које привлачи.

Помоћу једног у механици познатог обрасца може да се прорачуна тај максимум брзине, кад је позната крајња брзина падајућег тела у првом секунду и полупречник масе која привлачи. Наравно да крајња брзина у првом секунду није иста, кад тело пада на сунце, као и кад пада на земљу. Тако је н. пр. она за нашу земљу 9,8164 . . метара а за сунце је 28,36 пута већа. Кад се дакле помоћу тог обрасца прорачуна максимум крајње брзине за земљу, наћи ће се да он износи 11.183 метра. То значи: ни једно тело не може пасти на земљу са брзином већом од 11.183 метра у секунди. Исто се тако може наћи

кад се узме на ум да је полупречник сунчев 112,05 пута већи од земљиног, а брзина у првом секунду — убрзање — 28,36 пута већа, да је максимум брзине којом може пасти какво тело на сунце 630,400 метара у секунди, или кад се преведе у миље: 85 геогр. миља.

Тај стални број — 85 геогр. миља — познат је у астрономији под именом *карактеристика сунчевог система* и игра врло важну улогу; јер помоћу њега можемо да нађемо брзину којом се креће ма каква планета кад је на извесној тачци њеног пута. На подобан начин, т. ј. помоћу истог обрасца, нађено је да постоји граница и за најмању брзину којом једно тело може пасти на сунце; и она је: 445.750 метара = 60 географ. миља у секунди. То значи: нема те козмичне масе која би могла пасти на сунце брзином мањом од 60 географских миља у секунди.

У обадва случаја је пут по коме се тела крећу крива линија, и помоћу аналитичне геометрије могу да се чине врло занимљива испитивања о својствима те криве линије и њеном мењању према брзини кретања. Али то спада већ стручно у чисту астрономију и није место овде разлагати; само један резултат тих испитивања морамо имати на уму, а то је овај. Кад једна маса обилазећи око сунца приспе најзад на његову површину, она ће пасти бар са толиком брзином, којом би стигла да је падала у правој линији са висине која је равна једном полупречнику сунчевом; т. ј. са висине од 96.000 геогр. миља.

За само наше питање главно је што знамо да ни један астероид не може пасти на сунце са брзином већом од 85, ни мањом од 60 геогр. миља.

Помоћу напред поменутог броја који нам служи за претварање кретања у топлоту, можемо врло лако наћи и колики топлотни ефект одговара тим брзинама. Нашли смо да треба помножити квадрат брзине са 0,00139, па да се добије број степена топлоте коју ће то кретање произвести ударом. Кад узмемо прво доњу границу, т. ј. 60 геогр. миља (445.750 мет.) у секунди, добићемо, да њој одговара топлотни ефект од $27\frac{1}{2}$ милијуна степена. А кад узмемо горњу, т. ј. 85 географ. миља (630.400 мет.) наћи ћемо ефект од 55 милијуна степена.

Сваки астероид развије дакле падом на сунце најмање $27\frac{1}{2}$ а највише 55 милијуна степени топлоте. Ако прорачунамо колико би топлоте он развио да је угљен па да потпуно сагоре на сунцу, наћи ћемо да би развио најмање 4.600 а највише 9.200 пута мање топлоте.

Узрок развића светлости и топлоте на сунцу лежи дакле у самој организацији сунчевог система.

IV

Њутн је први решио питање: за што се планете крећу по кривом путу и по коме закону; и то — као што се прича — посматрајући како јабука пада са дрвета. И ако је то по свој прилици само измишљена причица да му је пад јабуке дао повода да размишља о узроку и законима пада, опет није *немогуће*; јер између малог и великог нема нити може бити квалитативне разлике; разлика је сва у квантитету. У најситнијим природним појавама огледају се исти закони које сретамо и у највећим. Закони микрокозма и макрокозма једни су исти. То ваља имати увек на уму при испитивању природних појава.

Општа важност природних закона први је закон у природи. Тај је закон судија који мери и цени све наше теорије; он је формула коју оне све морају верификовати — задовољити. Свака теорија која се оснива на неким законима надприродним, особитим; на законима који су другачији у микро- а другачији у макрокозму, погрешна је већ у самом темељу и мора се одбацити. За то мора закон по коме јабука пада на земљу бити исти по коме и козмичне масе на сунце падају. Што су резултати *квантитативно* различити пре може да утврди но да обори горње тврђење. Кад заменимо дакле јабуку каквом козмичном масом а земљу 350.000 пута масивнијим сунцем и неколико метара висине са небесним просторијама, — онда имамо у рукама кључ за динамику неба.

Та квантитативна разлика у природним појавима побудила је у многима сумњу, да ли може у опште механичко кретање да произведе толико топлоте, колико хемички процес. На земљи, у практичном животу, видимо да можемо да произведемо много више топлоте хемичким но механичким путем. То ће увек тако и бити; али из тога још не следује логички да се у *опште* може више топлоте произвести на хемичном но на механичном путу. Јер кад би нам на услузи стајао већи механички рад, но што заиста стоји, наравно да би могли и много више топлоте произвести; почем развиће ове — као што знамо — расте по квадрату брзине, а код хемичког процеса није то случај. Мора дакле бити границе код које механички рад надмаша хемички процес у развијању топлоте; о чему се можемо лако уверити.

Видели смо да један килограм мора пасти са висине од

424 метра па да развије тек једну калорију. Исто тако знамо да један килограм угљена даје 6000 калорија кад потпуно сагоре. Падом развије дакле тек $^1/_{6000}$-ти део од оне топлоте коју би развио да је угљен па да сагори. Осим тога знамо да и кретањем развија један килограм врло мало топлоте, јер тек кад се креће са брзином од 95,6 мет. у секунди развија — кад се то кретање уништи — једну калорију, дакле опет $^1/_{6000}$-ти део од оне коју би као горећи угљен развио. Али ако узмемо да се креће 100 пута брже — дакле брзином од 9560 мет. у секунди — развиће 100×100 = 10.000 пута више топлоте, дакле 10.000 калорија; и тако већ надмашити топлотни ефект горећег угљена. —

Највећи механички рад до данас произвео је инжињер *Рупи* на Пилатусу у Швајцарској, спуштајући дрва са њега. Начињен је био огроман дрвени олук од 3 сата дужине, који се спуштао са врх брда до доле. По њему су се плазала дрва на ниже, и најдебља стабла стизала су тек за 2 $^1/_2$ минута доле и забијала су се по 6 до 8 метара у земљу. Тај пад развијао је толико топлоте да су морали јарковима спровести воду на место где су дрва падала, да не би погорела.

Тај за нашу земљу тако велики механички процес ишчезава спрам оних који се у селени догађају; јер тамо привлачи сунце а не земља, а место висине Пилатуса тамо су козмичне висине од 100.000 миља па на више. Колико пута мора онда да је и развијање топлоте веће?! А колико би требало потрошити хемичког материјала па да се толика топлота развије, кад при хемичком процесу — као што се зна — стоји развијање топлоте само у правој сразмери са количином потрошеног материјала? Сад је јасно да се много више топлоте може развити механичким радом — под оваквим козмичним условима као што су у ствари — но хемичком процесу.

Постављено питање решено је дакле јасно и задовољно; јер нигде није употребљена ниједна нејасна хипотеза, већ само доказане и тачне природне истине. Један још само прекор могао би се учинити изложеној теорији, а тај је: непрестаним падом астероида морала би се маса сунчева непрестано увећавати, што би повукло за собом друге последице, које се међу тим до данас нису опажале. А ево шта би било кад би маса сунчева непрестано расла! —

Нашли смо да је топлотни ефтект сунца 12650 милијуна кубичних миља топлоте у минути или 5,17 квадрилијуна кало-

рија. Осим тога нашли смо да један астероид развија падом на сунце највише 55 а најмање 27 ½ милијуна калорија. Сваког минута пада на сунце највише 188000 а најмање 94000 билијуна килограма масе. Метода помоћу које се дошло до тог резултата иста је којом се врло често служе природњаци кад испитују појаве и законе природне. Посматрајући пут месечев сазнаше људи спољни облик наше земље. Помоћу шеталице цени геолог шупљине земљине. Тако је исто и овде. Прорачунавајући брзину звука у нашој атмосфери налазимо сразмеру између топлотних капацитета разних гасова при једнаком притиску и запремини. Помоћу те сразмере може да се нађе топлота коју развија известан механички рад, н. пр. падање каквог терета. Знајући колико топлоте шаље сунце на извесну површину земље, нашли смо колико свега топлоте сунце шаље. А помоћу тога нађено је колико масе пада сваког минута на сунце.

Нађени бројеви изгледају за лајично око огромни, али су они у ствари незнатни спрам осталих маса што су у селенском простору. Месечева маса износи од прилике 90.000 трилијуна килограма и могла би према томе да накнади сунцу зрачење за 1 или 2 године, кад би пала на њега. Земља би могла падом на сунце произвести толико топлоте, да би сунце могло 160 или 120 година ту топлоту трошити, а да ништа мање не шаље но сада —

Хершел црта једну врло лепу слику, која нам може пластички да престави те велике селенске димензије. Ево како! Узмимо да је сунце кугла од 1 метра пречника! У остојању од 40 метара била би онда најближа му планета — Меркур — велика као зрно бибера (пречник 3,5 милиметра). У остојању од 78 и 107 метара од сунца крећу се Венус и наша земља; обоје би имали пречник од 9 милиметара (нешто већи но зрно грашка.) Од земље за ¼ метра удаљен био би месец као зрно слачице — пречник 2,5 милиметра. Марсов би пречник био од прилике половина земљиног и он би се кретао у остојану од 160 метара. Мање планете као Хеба, Веста, Астреа, Јуно, Палас, Церес и др. изгледале би као зрно песка и лежале у остојању од 250 до 300 мет. Јупитер и Сатурн удаљени за 560 и 1000 мет. изгледали би као поморанџа од 10 и 9 сантиметара пречника. Уран са пречником од 4 сантиметра изгледа као орах и лежи од сунца за 2000 мет. Нептун је двапут даље — дакле од прилике ½ геогр. миље од сунца — и изгледа као јабука — пречник 6 сантиметара. — Одатле па до прве непокретнице било би у тако огромно смањеном мерилу 2000 миља. А да би допунили ту слику зами-

слите још једну врло фину материју, — као прашина — где гушћу, где ређу, која се полако повлачи ка великој кугли у средини, да тамо на њу падне. Та прашина представљала би зодијачну светлост.

Сад је јасно како су нађени бројеви од 94.000 и 188.000 билијуна килограма сићушни спрам осталих селенских маса.

Почем површје сунчево износи 115.000 милијуна крадратних миља, или 6 $^1|_3$ трилијуна квадратних метара, то ће сваки квадратни метар сунчеве површине добијати у минути 15 до 30 грама масе. То би се могло сравнити са кишом на земљи. Врло слаба киша даје за 1 сахат слој воде од дебљине 1 милиметра (велике бујице и пљусци дају 10—15 пута више), и према томе излази на сваки квадратни метар земљине површине управо 17 грама у минути.

Кад би сунчева маса непрекидним падом астероида тако расла, онда би за 33.000 или 66.000 година нарастао привидни пречник сунчев за 1 секунду. Али би тежина расла много брже; па почем брзина кретања зависи битно од масе привлачећих се тела то би морале и брзине планета врло брзо расти. Маса сунчева износи 2,1 квинквилијуна килограма а годишњи је нараштај од прилике $^1/_{21}$ или $^1/_{42}$ милијунти део те масе. Према томе би се за годину дана скратила сидерична година за $^3/_4$ до $^6/_8$ секунде. Ето овај резултат противречи астрономским посматрањима, па за то не смемо узети да је пад астероида на сунце безпрекидан.

Др. Мајер који је први и склопио ову теорију развића топлоте и светлости на сунцу, дошавши на ово питање није знао како да га реши и послужио се одговором који је више изговор но стварно решење питања. Он се управо провукао испод тог резултата, који како изгледа чини немогућом сву његову теорију. Ево његовог одговора!

„Као што је познато држао је *Њутн* да је светлост нека материја коју сунце шаље из себе у селену. Сходно оваком назору увиде тај велики испитач природе да се сунчева маса мора све већма услед тог шиљања, смањивати, па да би надокнадио губитак узео је да на сунце падају козмичне масе.

„Ако оденемо ову Њутнову науку у одело вибрационе теорије — теорије трептања — добићемо све законе светлих појава. Истина да та теорија не признаје никакву светлу ни топлу материју, али опет зрачење светлости и топлоте и по њој није ништа друго до материјални процес, т. ј. кретање материје. Мир је ноћ и смрт; кретање је светлост и живот.

„Ни једно ундулацијоно кретање које се простире из какве тачке или са какве равнине у безконачну средину, не може се замислити без напредујућег кретања појединих делића масе. По томе дакле и по вибрационој и по емационој теорији има узрока да се маса сунчева смањује. А за што се она при свем том није смањила, по готову је решено овим што до сада рекосмо.

„Еквивалетно центрипеталном кретању дејствује зрачење сунца центрифугално.“

Когод је упознат, ма и не основно, са теоријом „светлости“ топлоте увидеће одмах, *где* лежи погрешка у овом тврђењу. Сваки зна да вибрацијоно кретање није кретање масе у напред већ само трептање — као што и сама реч већ казује — између извесних граница. Светлост и топлота и ако су кретање материје, материјални процес, опет нису кретање *масе у напред,* већ само трептање атома материјалних у извесним границама и са извесном брзином. Зраке сунчеве нису носиоци загрејане и светле материје са сунца већ само преносачи атомског кретања које је на њему. За то према вибрацијоној теорији светлости и механичној теорији топлоте нема узрока да се маса сунчева смањује услед испуштања светлости и топлоте.

Не остаје дакле ништа друго до узети да је пад астероида на сунце довршио се и да сунце шаље још ону топлоту, коју су они некада падом на њему развили. То је тврђење немачког физичара и физиолога *Хелмхолца* тим оправданије што се зна да се падом астероида на сунце производи много више топлоте но што оно — при свом овако огромном зрачењу — заиста шаље.

Докле ће пак то трајати, у коликим се периодама времена врши пад астероида и какви ће козмични процеси наступити кад према закону гравитације све планете падну на сунце, — то спада у ред оних питања која могу бити врло занимљива за приватне дискусије и задовољење ненаситиве моћи уображења човечијег ума, али никако као предмет научних и озбиљних расправа. Ту се може тврдити много којешта; хипотетично поље потпуно је слободно, али *позитивно,* не може се тврдити ништа, јер се не могу у напред погодити све прилике које ће наступити кад се пад тих планета на сунце изврши. Као најглавнији резултат те сорте размишљавања може се поменути тако звана *атрофија селене,* коју је бранио и доказивао славни немачки физичар *Клаузије.* По његовом мишљењу сви ће видови силе прећи најзад опет натраг у један вид, у топлоту. Наравно

да се при томе не може николико силе *уништити,* и да ће квантум остати непромењен као и квантум материје. А да ће се баш у топлоту претворити сви остали видови силе и да мора нестати кретања масе, закључио је из познате истине да се никад не може један дани квантум топлоте сав да претвори у механички рад, него одпада врло велики процент на испуштање у околину и т. д.; док међу тим могуће је један дани квантум механичког рада потпуно претворити у топлоту.

Далеко би зашли у појезију науке кад би и даље говорили о томе што ће *најпосле* бити и какав ће козмос изгледати, какви ће се процеси у њему догађати, кад све планете падну на сунце. Довољно је то што знамо да пропасти неће ништа и да ће исте силе и по истим законима владати у свету до у безконачност. А онима који зебу и за тако далеку будућност наше земље нека је утеха она чувена изрека *Молешотова*:

„Смрт је у животу, живот је у смрти."

Р. Данић

ПОРЕЗА

покушај за студију

> La théorie des Impôts est la véritable législation du peuple.
>
> *Mirabeau*

V

СРАЗМЕРНА ИЛИ ПРОГРЕСИВНА ПОРЕЗА

> »A l'origine de tous les pouvoirs, je dis de tous indistinctement, on rencontre la force.«
>
> *Guizot*

Питање о порези сразмерној и порези прогресивној живо се претреса у последње време. Оно је тако рећи узбудило све духове. Међутим не изгледа ни најмање да се дошло до каквог пресудног решења, при свем том што је ово питање сасвим природно, што је последица самог тôка историје. Али ваља признати да су се економисти до сад сувише мало обазирали на философију, и, у својим теоријама, сувише мало хајали за прошлост човечанства. Они су сувише много тражили непосредну, тренутну корист, а сувише мало вечну и непоречну правду. Шта више, има их који, као *Фосет*, отворено тврде: да политичка економија има само да изложи како ће која мера утицати на производњу, поделу и размену добара, и да би она прешла у област других наука кад би расправљала да ли ће та мера бити добра или рђава, правична или неправична.[1]

Све установе друштвене, од најстаријег доба па до данас, основане су више или мање на привилегији. Било је људи слободних и људи робова, људи ималаца и људи који нису могли ништа имати. Ова неједнакост, утврђена испрва силом, санкци-

[1] *Fawcet H.*, Manual of Political Encomy, bo. IV, ch. I, p. 448.

јонисана је доцније религијом и законима. Најпосле, начело наследства примењено је апсолутно и протегнуто до најдаљег степена крвне везе. Шта више, где је престајало право крви, ту је замењивано усвајањем и супституцијама. Својина и економна снага овековечене су у руку неколико раса. Право старијег, одузимање наслеђа млађима и ћерима, утврдило је неједнакост чак у срцу саме фамилије. На послетку, привилешчије су силом присвојиле себи право да доносе законе, и они су их доиста увек доносили у своју корист и за своју сигурност. Али дође покаткад један од оних тренутака општега гњева, кад привилешчије осете како се таласи народни, на којима плове, узбуркају под њима, претећи да их прогутају. И тада наступи бура, која се опет одмах уталожи, и онда се поврати тишина с новом равнотежом, коју неправда опет брзо поруши.

У таким тренуцима немаштина и богаштина достижу вршак свој. Једнима је потребна превелика заштита и помоћ друштвена, други су друштву дужни и предужни. Ови, до душе, дугују у име онога што имају, али је њихов дуг тако давнашњи, и они га нису нимало отплаћивали, тако, да је интерес превазишао и саму главницу. Због овог вечитог кредита, који им је друштво, готово рећи од постања својега, давало, пореза коју данас дугују не може бити само сразмерна, него прогресивна према имању њиховом.

Време је да се поврати равнотежа, тако давно поремећена, између разних редова друштва, које све користи поклања једнима, а све терете товари другима. Прогресиван пут, који ће, што је веће имање, све више ујимати од њега, и који ће, што је старије наслеђе, све јаче ударати на њега, јесте користан, праведан, рацијоналан, али свакојако привремен начин, који се, у једној истој мери, не може употребљавати дуго, а да не буде на штету правди и благостању друштвеном.

Међутим, докле год у једног народа постоје екстреми богатства и немаштине, дотле је прогресивна пореза не само праведна, него, у извесној мери, и неизбежна. Но при свет том ваља је примењивати мудро и паметно. Ваља је примењивати тако, да, ако се може, сасвим скине терет не само с онога који нема ништа, него и с онога који има нешто. Човек који има своје здравље и своје руке, он већ није без ничега, он већ има неки капитал. Знам да ће ово што рекох изгледати чудно многим читаоцима мојим, али шта ћу кад је то сама чиста есенција данашње политичне економије, коју *Емило де Лавлеј* врло згодно

зове ортодоксном економијом.[1] Ја сам имао срећу да слушам једног врло ученог професора, који ме је учио да је сирота девојка, која нема нигде ништа осим једну котаричицу у коју бере цвеће и јагоде те продаје и хлебом се храни, да је та девојка „капиталист", јер већ има „извесно имање" — своју котаричицу, и да сирота баба која нема нигде ништа осим једну метлу, којом, на раскршћу лондонских улица, чисти прелаз с тротоара на тротоар, те јој зато удели ко по који пени, да је та баба такође „капиталист", јер већ има „извесно имање" — метлу своју! Код оваке науке, не ће ми се ваљда у грех уписати, што сам, макар и олако, рекао да човек који има руке има капитал. Али баш зато и треба пореза да поштеди то једино што човек има: те руке, ту котаричицу, ту метлу, а у накнаду зато нека одлије онде где је препунано, нека притисне гдекоја имања, махом непокретна, која, у руку нерадника, не доносе готово ништа ни држави ни друштву уопште, и која друштво има више интереса да уништи него да их одржава.

Рекавши ово уопште, ми ћемо се постарати да, у засебном чланку, опширно и наситно претресемо питање о прогресивној порези.

VI

ПОРЕЗА ПРОГРЕСИВНА

„Limpôt étant le prix que le citoyen paye pour des jouissances, on ne saurait le demander à celui qui ne jouit de rien; il ne doit donc jamais atteindre la partie du revenn qui est nécessaire à la vie du contribuable."

De Sismondi

„C'est une des plus importantes affaires du gouvernement de prévenir l'extrême inégalité des fortunes."

J. J. Rousseau

Ми смо казали да је сразмерна пореза правичнија од једнаке порезе, коју би свака пореска глава у једној истој количини плаћала, као што је то био случај у нас пре реформе коју је учинио *Г. Цукић*; али смо у исти мах казали и то, да и она не одговара свима условима правде.

У садашњем стању друштва, код веома неједнаке поделе имања, сразмерна пореза, кад би се увела, уместо да буде на

[1] *Revue des deux Mondes,* 15 juillet 1875, p. 445.

олакшицу сиромаху, била би му на много већи терет: *што би грађанин био сиромашнији, то би више морао да плаћа држави.*

Ово изгледа чудно и чини се као неверица, али је, при свем том, права истина.

Ова истина потврђена је гласом свију економиста.

„Сразмерна пореза била би прогресивна према немаштини пореских глава," вели *Прудон.*[1]

Али сведоџба овог разоритеља политичне економије можда не ће бити довољна читаоцу.

Ништа, ево и других ауторитетâ, да ако се коме више поверује:

Де Парје, бивши министар и потпредседник државног савета, то јест човек сасвим „озбиљан" и „благонамеран" вели: Un impot vraiment proportionel constitue une charge plus sensible pour les fortunes médiocres que pour les revenues élevés[2] — т. ј. права сразмерна пореза осетнији је терет осредњем имању него великим приходима.

Гарније-Пажес, као члан привремене владе и министар финансије, у декрету од 30 Априла 1848, вели: „Пре револуције, пореза је била сразмерна, дакле неправедна. Да би била доиста правична, пореза треба да је прогресивна. — Ми смо признали и прокламовали ово начело, и оно ће бити примљено у првом буџету републике."

Ж. Гарније, „dernier abréviateur des économistes," као што га осиони *Прудон* заједљиво зове, тврди да је „сразмерна пореза већи терет малом и осредњем имању него ли великом." „Ко има двадесет иљада динара прихода, њему је лакше платити две хиљаде динара порезе на тај приход, него ономе који има десет иљада динара прихода, а треба да плати иљаду динара порезе; тако исто, овоме је лакше платити ову суму него ономе који има иљаду динара прихода, па мора на то да плати сто динара порезе."[3]

Он још наводи и овакав пример:

Узмимо три земље, које производе:

прва	друга	трећа
4	8	12

Ако се сразмерно порежу по једну четврт, оне ће дати држави:

1	2	3

[1] *Théorie de l' Impot*, p. 162.

[2] *Traité des Impots*, I, p. 26.

[3] *Traité de Finances*, p. 66.

Но ако се приход ових земаља измени овако:

8	12	12

онда ће пореза бити

$\frac{1}{8}$	$\frac{1}{6}$	$\frac{1}{4}$

резултат сасвим несразмеран и неправедан.[1]

Монтескије, творац модерне државне науке, који је, својим великим свеобимним ђенијем, узајмио ово начело од класичног старог доба, од социјално-демократске Атине, и који га је први приказао и дао нашем модерном друштву, — Монтескије, одобравајући начело прогресивне порезе у Атини, овако вели:

„Пореза је била праведна, ако и није била сразмерна. Ако се и није држала сразмере добара, она се држала сразмере потреба. Мислило се да свак има једнаке физичке потребе, и да на те физичке потребе не треба ударати порезу; да корисно долази после тога, и да на њ ваља ударити порезу, али мању него на излишно; и да градација порезе на излишно спречава излишно.“[2]

На ово *Де Парје* примећује да Монтескије, последњим речима, тако рећи осуђује прогресивну порезу, јер је то лош разлог у корист тој порези.[3]

Разлог, до душе, може бити лош, али, баш да је и лош, он нимало не побија вредност мишљењу које хоће да утврди.

Жан Жак Русо вели: „Да би се установила истинска сразмерна пореза, она треба да се управља не само према имању порескних глава, него и према разлици њиховог стања или излишности њихових добара.“[4]

Маркиз *Мирабо* (отац) био је у начелу за прогресивну порезу, тако исто *Бернарден де Сен-Пјер* и *Кондорсе*, који је, осим тога, држао да богати уживају од друштва више користи него сиромаси.

Два велика имена, међу економистима, говоре у корист прогресивне порезе: то су *Адам Смит* и *Жан Батист Се*.

Смит није расправљао са̂мо питање, него тек узгред напомиње, да „није нимало неумесно да богати прилажу на трошкове државне не само у сразмери према приходу своме, него још више од те сразмере.“[5]

[1] *Traité de Finances*, p. 66.

[2] *Esprit des Lois*, liv. XIII, ch. VII.

[3] *Traité des Impots* I, 35.

[4] *De l' économie politique*, Oeuvres, III, p. 194.

[5] *The Wealth of Nations*, bo. V, ch. II, sec. II.

Ж. Б. Се позитивно расправља питање о прогресивној порези, и одговара на разне разлоге. Он ставља овако питање:

„Зар проста сразмерна пореза није тежа сиромаху него богаташу? Зар човек који производи само онолико хлеба, колико му је нужно да исрâни своју фамилију, зар тај човек да плаћа сасвим у оној истој сразмери као и онај, који, својим одличним талентима, својим грдним имањем, својим знатним капиталом, не само ужива и својима пабавља сва уживања луксуза, него још из године у годину увећава своју благајницу? Зар не налазите у овоме ништа што вређа правичност?“ [1]

Још отвореније говори *Се* у другом своме делу:

„... Приходи једног човека или једне фамилије могу бити тако скромни да не стижу ни за издржање њихово, и од те тачке па до оне кад се могу задовољити сва чулна прохтевања, сва уживања луксуза и сујете, има неосетна прогресија у приходима, тако да, на сваком степену, фамилија може увек набавити себи задовољства која баш нису нужна, па до најнеобузданијих што се могу замислити; и тако, кад би се хтело ударити порезу на сваку фамилију на такав начин, да она буде све лакша што је нужнији приход на који пада, требало би да иде на мањак не само сразмерно, него прогресивно.

„И доиста, ако претпоставимо порезу на приход чисто сразмерну, по десет од сто на пример, она ће узети 30.000 динара фамилији, која има 300.000 динара прихода. Тој фамилији остаће 270.000 годишње трошка, — може се мислити да с таким приходом не само не ће оскудевати ни у чем, него ће још имати и пуно оних уживања што нису нимало нужна за срећу људску; док, на против, фамилија која има само 300 динара прихода, и којој преко порезе претиче само 270 динара, не ће имати ни онолико колико је преко потребно за одржање живота. Очевидно је дакле да је просто сразмерна пореза далеко од тога да буде правична, и да је на сву прилику то и навело *Смита* да рече: „није нимало неумесно да богати прилажу на трошкове државне, не само у сразмери према приходу своме, него и још више од те сразмере!“ Ја бих пак ишао још даље, и не страшим се рећи да је прогресивна пореза једина правична.“ [2] —

Роси је овако формулисао своје мишљење: „Како било да било, тек прогресивна пореза, кад је ограничена, појмљива је;

[1] *Cours d' Economie politique,* VIII partie, ch. IV.
[2] *Traité d' Économie politique,* p. 513.

али неограничена прогресивна пореза није могућна, јер правце води к уништењу капитала." [1]

Ради објашњења овоме, додајмо само то, да претераност неког начела не значи осуду самога начела.

Леон Фоше, који је био министар, предлагао је, 1848, прогресивну порезу на покретност. [2]

Ј. Најман, један од најновијих писаца о порези, а нарочито о прогресивној порези на приход, налази да за ову, поред осталих, говори поглавито и овај моћан разлог, што онај део прихода који, преко онога што је нужно, претиче на уживање и капитализовање, расте више него сразмерно с растењем целокупног прихода. [3]

Ово исто потврђује у неколико и *Рау*. [4]

Џон Стјуарт Мил није партизан прогресивне порезе у опште, али је прима у наслеђима. Он вели: „Ма да, по мом мишљењу, начело прогресивно, које се састоји у томе да узме толико и толико процента више од већих сума, може изазвати примедбе као опште начело порезивања, опет би било и право и корисно применити га на тестаменте и наслеђа." [5]

Н. Г. Чернишевски, преводилац и критичар Милове економије, такође је за прогресивну порезу. Он вели: „Ми не видимо зашто прогресивна пореза не би одговарала очекивањима својих привржbackа, или зашто би била противна оним основима правичности, силом којих Мил тражи да се ослободе од порезе сви приходи испод извесног минима; он је, само по непажњи, превидео да из тог тражења само по себи излази признање да је прогресивна пореза једина правична... У сваком случају, прогресивна пореза рашће брзо само на вишим степенима растења самог прихода, који је и пре тога био огроман, тако, да ће пореза колико толико спречавати растење огромних богатстава, не стешњујући међутим растење капитала средње, па и довољно велике величине; напротив, она ће мање сметати растењу малих и средњих имања, него сразмерна пореза, јер ће од њих узимати много мањи проценат него што то чини сразмерна пореза. И тако, с гледишта чисто економног, прогресивна је пореза нај-

[1] *Cours d' Économie politique*, IV vol., p. 321.

[2] *Mélanges d' économie politique et de finances*, I, p. 120.

[3] *Neumann J.*, Die progressive Einkommensteuer, 1874.

[4] *Finanzwissenschaft*, II, 5 Ausg. p. 195.

[5] *Principles of Political Economy*, bo. V, ch. 2. § 3.

пријатнија да побуди у људи енергичну тежњу за увеличавањем доходака својих." [1]

Далеко од тога да би му се прогресивна пореза чинила опасна и разурна социјална мера, *Чернишевски* јој, напротив, мање што није нимало радикална, него тек палијативна мера, коју „установить въ значительномъ размѣрѣ было бы гораздо труднѣе, чѣмъ принять мѣры, прямѣе и полнѣе ведущія къ той же цѣли."

Жао нам је што смо лишени те среће да овде наведемо и мишљење нашега финансисте, сада министра финансије, Г. *Чед. Мијатовића*, али он се, у овом питању, одликује речитим ћутањем — особита метода излагати једну науку!

У осталом, ово и није једини случај да овај господин поступа с научним питањима као министар с људима, које ћеф му примити, а ћеф не примити. Он као да је још онда „предчуствовао" да ће бити министар *доброга ћефа*, — der guten Laune, као што су обешењаци Немци превели његову фамозну изреку у Скупштини: „министарство добре воље."

Један само славан човек, *Тјер*, ћудљив и превртљив политичар, нашао је за добро, не да разложно осуди, него да пакосно уједе начело прогресивне порезе. Он вели да је прогресивна пореза налик на бакалина који одевенијим муштеријама скупље продаје.

Али ова праћивтинска доскочица, с правог бакалског гледишта изречена, не доказује ништа друго и ништа више него то, да и славни људи могу покаткад да изусте по коју славну лудорију.[2]

Пре него што сасвим оставимо сразмерну порезу као неудесну и неправедну, хоћемо да изнесемо читаоцима очигледан пример неправичности њене. Не имајући, на жалост, од нашег статистичког бироа, којега шеф, има две године, учи турски и непрестано ради статистику Турске (сигурно по наредби својега министра), не имајући дакле никаквих података о укупној производњи наше земље, те да по њој нађемо средњу меру производње за сваку фамилију, ми смо принуђени позајмити податак у туђег народа и пример у туђег писца.

Прудон узима[3] да у Француској на сваку фамилију од четири душе долази по 1000 динара прихода, јер економист *Шевалије* израчунао је да на сваку душу у Француској долази по

[1] Сочиненія Н. Чернышевскаго, томъ IV, стр. 402—403.

[2] Види „два прста дебелу књигу" *De la Propriété*, 1848, liv. IV.

[3] *Système des Contradictions économiques ou Philosophie de la Misère*, 3 éd, I, p. 268.

63 паре (нове) на дан, а то је 919 динара и 80 пара на кућу од четири душе. Онда је (1845) пореза доносила више од милијарде (сад више и од две и по[1]), дакле од прилике $^1/_8$ целог прихода земаљског, и тако би по закону сразмерности, свака фамилија која има 1000 динара прихода, морала плаћати 125 динара порезе. Према томе, 2000 динара прихода плаћају 250 динара; 3000 динара, 375; 4000 динара, 500; итд. Сразмера је оштра и математички без мане; благајница је сигурна да, по рачуници, не ће ништа изгубити.

Али на страни оних што плаћају, ствар стоји сасвим друкчије. Пореза, која би, по закону, требала да је сразмерна, она је, напротив, прогресивна у смислу немаштине, она се окреће против сиротиње, и што је који грађанин више злостављен судбином, то све више има да плати.

Ако је ово једнакост, онда је она ужасна неједнакост!

Да би се боље видело, претпоставимо да домаћин који има 1000 динара прихода прима четири дела од народног прихода; онај који има 2000 динара, осам делова; онај који има 4000 динара, шеснаест делова, итд. Из овога излази да онај који на својих 1000 динара плаћа 125 динара порезе, да тај враћа друштву половину једног дела, то јест осмину свога прихода и издржања фамилије своје; а онај који има 6000 динара прихода, плаћа само 750 динара (сасвим сразмерно), и тако је у профиту са 17 делова над укупним приходом, што, другим речима, значи да добија на порези 425 на сто!

Ево опет то исто, само у формулу доведено:

Кад одбијемо 125 динара порезе, онда остатак, 875 динара, може се сматрати као израз средње и нормалне потрошње, или средњег благостања сваке фамилије. Свака дакле фамилија која има 1000 динара прихода стоји, може се рећи, у равнотежи с друштвом. С тога свака која има више од тога, биће у добитку, а, напротив, свака која има мање, биће у губитку. Према овоме, изволите сад видети како се ликвидује добит и штета, по ипотези сразмерности.

Прво. — Приход већи од 1000 динара.

Приход фамилије	6000	5000	4000	3000	2000	1000
Пореза на то	750	625	500	375	250	125
Остаје фамилији	5220	4375	3500	2625	1750	875
Средњи трошак	875	875	875	875	875	875
Вишак	4375	3500	2615	1750	875	000

[1] Управо 2,575,028.582, као што гласи буџет за 1876 (Види: *Vierteljahrschrift f. Volkswirthschaft* etc. 1875, III, p. 183).

Овде аритметичка прогресија порезе одговара аритметичкој прогресији прихода. Остатак или вишак иде по истом закону; али дошавши до последњег степена, видите пред собом — нулу.

Но кад би се пореза заустављала ту, ни по јада! Али ево муке где држава тражи да сваки без изузетка даје порезу. Ево каква је последица томе („да сваки чист приход плати порезу!“ као што декламују несносни фразари — данашњи финансијари):

Друго. — Приход мањи од 1000 динара.

Приход фамилије	900	850	800	750
Пореза на њ	112·50	106·25	100	93·75
Остаје	787·50	743·75	700	659·25
Средњи трошак	875	875	875	875
Мањак	87·50	131·25	175	218·75

Она иста сразмерна пореза, што мало пре удараше на излишно, она, ево, сад удара на оно што је преко нужно; у место да се поставља на својства позитивна, сразмера се, ево, поставља на својства негативна.

Овај резултат, ма колико да је страшан, опет није последња реч данашње кобне системе. Пореза није само *сразмерна с немаштином,* она је, што оно кажу, прогресивна *у смислу немаштине.* Ово је најужаснија истина која војује против садашње пореске системе.

Дакле, кад би се пореза ударала само на земљу или на капитал; кад би свака породица имала своје наслеђе, и отуд непосредно вукла приход свој, — онда би ствари ишле овако као што смо их видели. Пореза, ударајући посредно на све и свакога, била би сразмерна, у једних с благостањем, у других с немањем.

Али сетимо се да пореза не притискује само земље, куће и алате: она удара и на лица (главница), и на покретност, и на потрошњу. Највећи део државних прихода долази из ових разних извора. Почем пак порезе на предмете од прве потребе, на со, пиће, дуван итд. највише доносе, то онда оне све скупа образују једну општу главницу, једнаку за све, без разлике имања. Од 125 динара, које смо отонч узели као средњу порезу на фамилију, може се слободно одбити $^4/_5$, т. ј. 100 динара, као сума ове главнице. Последицу је ласно сазнати. Одузмимо порезе друге природе, онда је свака фамилија порезана на овај начин:

На приход од 1000 д. — 100 = $^1/_{10}$
„ 900 „ — 100 = $^1/_9$
„ 800 „ — 100 = $^1/_8$
„ 700 „ — 100 = $^1/_7$

Има фамилија којима приход није већи од 600 динара; оне дакле плаћају $^1/_6$, а то је 16·25 од 100. — Друге пак фамилије уживају по 25.000, и по 50.000 динара ренте (прихода). Оне дакле, по овој на мањак сразмери, дају у порезу $^1/_{250}$-ти и $^1/_{500}$-ти део својега прихода.

Место сразмерне порезе, имамо дакле ужасну *прогресивну* порезу, која, према сиротињи, геометријски напредује [1].

Дакле:

Које пресудом великих умова и стручних капацитета, које пак логиком саме ствари, ми смо довде доказали да је сразмерна пореза неправедна, а само прогресивна да је праведна.

Али да не би ко помислио да је ово ствар просте теорије, која још никад није опробана, и да је за то незгодна и опасна за примену, ево ћемо навести и где је прогресивна пореза, у теорији одобрена, у практици примењена или примењивана.

Већ смо на једном месту поменули како *Монтескије* одобрава прогресивну порезу на приход, која је била узакоњена у Атињана [2].

То је било у старо доба.

У новије доба, република флорентинска страсно је практиковала прогресивну порезу [3].

1791, Уставотворна скупштина у Француској установила је личну порезу на квартире на прогресивној основи.

Income-tax (пореза на приход) коју је славни *Пит* установио у Инглиској, 1798, такође је прогресивна. Данашња *income-tax* лагано је прогресивна, јер су од ње ослобођени приходи од 100 ф. стер. = 2500 динара.

Тако је исто и у Уједињеним Државама американским.

Прогресиван начин уведен је и у разним државама Немачке и у неким кантонима Швајцарске, који га умерено примењују у порези на приходе.

У Пијемонту, законом од 28 Априла 1853, ударена је прогресивна пореза на кирију кућну.

[1] *Proudhon*, Théorie de l' Impot, p. 163.
[2] *Esprit des Lois*, liv. XIII. ch. VII.
[3] *De Parieu*, Traité des Impots, I, 34.

У Француској, Париз и још неколике вароши увеле су исту прогресивну порезу.

Варош Бремен ударила је, 1865, прогресивну порезу на приход.

У Француској и Инглиској пореза од наслеђа узима се прогресивним путем, према степену сродства.

Конвенат је, 1793, декретовао прогресивну порезу на луксуз, покретно и непокретно имање [1].

Већ смо једном рекли: Докле год у једном друштву има класа људи, који немају ништа, који живе од плате или зараде којом се тек једва хране, у том друштву прогресивна пореза, без категорија и икаквих ограда, једина је праведна. Тако исто у земљама аристократским, пореза с још више разлога треба да је прогресивна, ако хоће да буде праведна. Она је ту логичка последица аристократије, и треба да је нестане тек с нестанком ове. У оба случаја, прогресија може бити у почетку велика: потом ће се природно умањавати према томе што се екстреми у имању буду више приближавали један другом.

Већина економиста, и оних који су за прогресивну и оних који су за сразмерну порезу, слажу се у томе, да, у садашњем стању друштва, има известан *миним* прихода, у који пореза не треба да дира. Овај миним саставља суму која је нужна да један вредан и штедљив грађанин може живети са својом фамилијом, тј. да има онолико колико је довољно да се живот одржава.

Тако *Де Сисмонди*, наводећи да је пореза цена коју грађанин плаћа за уживања, вели да њу не треба тражити од онога који ништа не ужива, и да она не треба никад да додирне онај део прихода што је нуждан за живот[2].

А Русо вели сасвим кратко и јасно, да онај који има само оно што му је нужно, не треба ништа ни да плати[4].

Џон Стјуарт Мил предлаже да се изузме од сваке порезе приход „који је нуждан за одржање живота и здравља и за ослобођење од телесне нечистоте“ [3], па да се потом сразмерно порезује само вишак преко овога, само оно што је излишно.

Али где почиње излишно, а где престаје нужно? Која је то граница што их раздваја једно од другога? Каква је храна,

[1] *Garnier, J.* Traité de Finances. p. 350.
[2] *De Sismondi,* Nouveaux principes d'économie politique, I, ch. VI.
[3] *Principles of Political Economy,* bo V, ch II. § 3.
[4] *Rousseau J. J.,* Oeuvres, III, De l' Economie politique, p, 192.

какво одело, какав стан, по којима би се познали они који су за порезу, и којих би немање било осетно и шкодљиво онима који нису за порезу?

Ж. Б. Се, који се много бактао око овог разликовања, признаје да није могуће повући границе између луксуза и потребе; да су то, и по времену, и по месту, и по стању лица, релативне ствари[1].

Доиста, апсолутно не може се одговорити на ова питања, нити се апсолутно може повући ова граница; али што не може бити апсолутно, не треба да нас уздржава од релативнога, од човечански могућнога. Јер апсолутноме и онако нема места у животу; његово неограничено царство јесте философија. Што ће апсолутна мера за релативне одношаје? Какви одношаји, онаква и мера њихова! Нема сумње да човечанска мера, ма како да је несавршена, може, макар и од прилике, макар и приближно, да повуче ову границу, и да људска правда, ма колико да је грешна, може бити судија у овој ствари од апсолута отетој. Људи у сваком месту могу проценити колико је преко потребно за издржање једне куће или породице, па то нек се не порезује, него оно што је више од тога.

Неки политички писци неће прогресивну порезу зато, што јој је прогресија брза и неограничена, што би, идући тако, на послетку прогутала сав приход, и зато је зову апсурдном.

Али такву прогресију ми не препоручујемо. Неограничена прогресија, доиста, прогутала би напослетку сав приход, и тако уништила онога који плаћа порезу. Неограничену меру *Гарније* зове *прогресивном*, а прогресију ограничену, лагану, с умереним процентом, зове *прогресијалном*[2].

Ми смо за ову другу прогресију, и ако нисмо за име њено.

Шефле, који је био аустријски министар финансије, због тога истог не бегенише прогресивну порезу. Он вели да прогресија треба негде да стане, било у почетку било после неке извесне мере[3].

Да бисмо умирили бојазан оних који овако мисле, ми заустављамо нашу прогресивну порезу не само на једном, него на оба места. Ми предлажемо „озбиљну и рацијоналну“ порезу прогресивну, — ону која неће расти неограничено, која ће пола-

[1] *Traité d' Economie politique,* liv. III, ch. IV, p. 513.
[2] *Traité de Finances*, p. 67.
[3] *Schaeffle*, Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirthschaft, p. 537.

зити од одређене умерене основе, која ће ићи лаганом прогресивном тарифом, и која неће прећи преко извесне границе, — која ће дакле бити *прогресивна* навише, а *дегресивна* наниже, а не обратно, као што бива у просто сразмерне порезе. Због овог благодетног својства, што је прогресивна пореза у самој ствари више олакшица него терет, има писаца који предлажу да се она зове *дегресивна*, а не *прогресивна*, ма да је ово име већ постало класично у науци [1].

Тако умерена била би, на пример, поступна пореза, која би тражила *нулу* од прихода од 500 динара (или колико се нађе за право да је велики миним), најмањи проценат од прихода од 600 динара, већи од 700, и тако даље с умереном прогресијом на нижим, а с већом на вишим приходима, у којих би, на пример, могла, бар за сад, застати на двадесет процената, тако, да, на пример, приход од 60.000 динара плати порезе 12.000 динара. Тек преко овог процента кад би се ишло, онда би прогресивна пореза, мислим, убијала штедњу и спречавала тековину.

Неки су, за овај посао, предлагали начин логаритамски, који би, без сумње, био најзгоднији. Тим би путем, доиста, прогресија ишла веома умерено, а осим тога и рачун би био веома простији. Логаритамска серија искључује класе и категорије, које су увек неједнаке; ту би свако имање нашло *количину* порезе у логаритму који му одговара. Међутим прогресија не би дошла дотле да прогута целокупан приход, осим у случајима, — које да не да Бог мојој отаџбини! —, кад би имања била тако велика, да постану опасна по друштво. Таква имања ваља уништити ако их има, а не дати да постану, ако их још нема.

Јест, ја не желим моме народу страшних богаташа и огромних капитала у једној руци. Ја волим да већину његову сачињавају умерене, осредње госе. Ја се страшим и од саме помисли да у нас буде тако великих газда и богаташа, да својим грдним имањем потиру сваку мању производњу око себе, и да својим личним капиталом врше највећа предузећа трговачка.

„Али без великих земаља нема рацијоналне пољске економије, а без великих капитала нема индустрије ни велике трговине?“

Разумем вас, господо алишверишки економи! Разумем вас!

Али ја ценим више *личност*, него ли вашу *размену*; ја волим више *човека*, него ли ваш *промет*; мени је дражи *српски*

[1] *Dr. H. v. Scheel*, Die progressive Besteuerung у Zeitschrift f. d. gesam Staatswissenschaft за 1875, p. 278.

народ, него ли ваш космополитско-трговачки *алиш-вериш*. Ја мислим да су сва та ваша *златна телад* ради *човека*, а не човек ради *њих*. Ја тежим да је друштву добро, и опет личност да се не сатре. Ја желим, где је појединa снага нејака, појединo имање мало, појединии капитал недовољан, — ја желим да се, у таким приликама, спрегне снага са снагом, сједини имање с имањем, здружи капитал с капиталом. То држим да је формула правог напретка и праве среће друштвене. Напротив, сматрам да је несрећан онај народ, да је болестан организам оног друштва, у којем има таких *плутократа* или новчаних краљева, који, као *Фулд*, чивут-министар Наполеона III, могу дати *сто милиjона динара* мираза својој, не кћери, него — „храњеници"[1]; или који, као покојни барон *Рочилд*, из Париза, могу понудити у зајам једној од најмоћнијих влада и најбогатијих држава — Инглиској, маленкост од *две и по милијарде динара*![2]

Од оваке среће нека сачува Бог ово парче земље!

Као и појединa личност, друштво има право да се брани од свега што би му грозило, и има дужност да отклони све што би му било шкодљиво. Имање које је преко мере велико, опасно је по друштво. Зато друштво не треба да допусти да оно порасте толико; а зато је најбољи лек прогресивна пореза. Ако ли пак неко имање већ постоји у тако огромним и опасним размерима, онда друштво треба просто да га уништи. а то ће учинити ако размакне прогресивну скалу пореску толико, да такво имање плати 100 од 100, тј. да оно само једне године плати све што тражи буџет државни. А да би се избегли тако несрећни случајеви, треба узаконити да *ни један члан друштва не може имати приход већи од прихода целе државе*. Држава, у којој је оличено друштво, не треба да допусти да икоји приватан човек може имати већи годишњи буџет, да може бити силнији од ње саме, тј. од целога народа. Иначе, ако се не стане томе на пут, онда се руши равнотежа социјална.

Ова мера не би требала никога да уплаши. Предлажући њу, ја нисам толико страшан колико су, пре мене, били други, и то не какви страски, него баш српски писци, и то не какви немирни и претерани, него сасвим мирни и умерени људи. Ја

[1] *Foulon-Menard*, Fonctions de l'Etat, I, p. 41.

[2] „Покојни барон Рочилд, из Париза, рекао ми је, ако, у ком тренутку, влада инглиска, на челу које сам онда био, затреба 100,000.000 фуната стерлинга (а то је: *две и по милијарде динара*), он ће бити срећан да ми их позајми."

(*Лорд Росел* у писму које је штампано у *Тајмсу*, 29 новембра 1870).

кажем само да држава има право да не допусти да један једини човек буде богатији од целе државе, и да треба одмах да одузме онај вишак, те да тако отклони опасност од осталих имаћника. А знате ли шта каже Г. *Чед. Мијатовић?* Он вели од речи до речи овако:

„Држава има право да узме од државњанина неки део његових добара да њима потребе своје намири, *шта више она може издати закон па да му сва добра што има одузме*"[1].

Ово је не само страшно, него је још ужасно! Ја бих желео да видим тога који би пристао да буде „државњанин" у такој разбојничкој држави! Такву је државу давно практиковао Новак и Радивоје — али само у Романији!

Још *Русо* је рекао да је један од најглавнијих задатака владе да спречава екстремну неједнакост имања, али не, вели, да отима благо од ималаца, него да им одузме средства да га сувише нагомилају; не да зида болнице за сиротињу, него да гарантује грађанима да не постану сиротиња[2].

„Идејал правде, вели *Џон Стјуарт Мил,* састоји се у томе да поправи неједнакости и неправде природне."

Да се то постигне, ваља прибећи средствима, до душе оштрим, али зато праведним. А од свију таких средстава, у садашњем стању друштва, најбоље одговара правди и користи лагана прогресивна пореза. Она је као неки регулатор, који, сам од себе, спречава сувишно удаљавање од онога што се у свету зове једнакост, и који, опет сам од себе, стане кад нема шта да послује. И доиста, што се имања више изједначују, то се и степени прогресије све више један другом приближују.

Природна је и фатална тежња данашњег капиталистичког газдинства, да се што више имања и што више капитала сакупи у што мање руку. Прогресивна је пореза оно срећно оружје социјално што паралише ту кобну тежњу, што разређује капитал и одржава га у осредњем стању. А осредње стање јесте најсрећније стање. Најморалнији, најпросвећенији, и најслободнији су они народи, у којих је средња класа у огромној бројној већини, и у којој не зјапи грдна провала између превелике богаштине и преубоге сиромаштине; напротив, најнеморалнији су, најназаднији, и најропскији они народи, у којих имају само те две крајње класе. У таквим приликама, ваља куражно употребити оштру и

[1] *Кратка наука о државном газдинству* (Као што пример сведочи, заиста врло *кратка*!), стр. 67.

[2] *De l'Economie politique,* Oevures III, p. 179.

наглу прогресивну порезу, па ће, у тих народа, за кратко време понићи одоздо средња класа, која ће дати живота и покрета телу народном.

Овом току мисли можда ће замерити тако звани „либерали“ и тако звани „демократи,“ али не ће имати право. Јер да су они у ствари то што се зову, они би и сами, логично, исповедали ово.

Ми радо хоћемо да речемо да је наш народ демократски народ, и да смо ми, лично, демократе људи. Тим се именом зове не само псевдо-„либерал“ Г. Каљевић, него и псевдо-„реакцијонар“ Г. Чед. Мијатовић. (Да не би ко штогод грешно помислио, морам одмах приметити да ова два млада јавна човека узимам за пример просто за то што су ми најближи: први као лични пријатељ, други као начелни противник). Али варајући друге овом лепом речју, ми, разуме се, варамо и себе саме. Ми се ретко кад потрудимо и да, макар у опште, сазнамо шта је управо ствар у име које толику ларму дижемо, а кад бисмо још којом срећом узели да је проучимо у основи њеној, и да је пропратимо до крајњих последица њених, онда би многи наши тако звани демократи увидели да демократију само један корак раздваја од „Ослобођења“ на које они толику жуч сипљу. Јер *Монтескије*, овај недостижни суђ у стварима политике, овај први теорик демократије, кога нико не може оптужити као комунисту, — Монтескије поставља, у свом грандијозном делу о Духу За́кӧна̂, као једно од главних начела: *да у доброј демократији сопственост треба да буде једнака и мала.* [1]

Неправду ће ми учинити ко, читајући ове идеје, помисли да сам и ја једна од оних скривених постиђених душа, што иду да униште све што, под ма којим видом, долази од прошлости; што сањају о некој Аркадији апсолутне друштвене једнакости, у којој не би било чак ни индивидуjалних разлика и неједнакости.

Напротив: ја сам од оних људи који верују да све у природи (а друштво није ван природе) има разлог свој; који мисле да бисмо данас можда били друкчији, да нам је прошлост била друкчија, да бисмо били бољи, а — ко зна? — можда и гори. Ја не идем на то да се, пошто по то, руши све што је досадашње, све што постоји, — не, ја сам први готов да поштујем прошлост и сва права која она има у садашњости; само с том оградом, што ја желим да прошлост не смета нимало садашњо-

[1] *Esprit des Lois,* liv. V, ch. VI.

сти, и зато тражим да се, према томе, садашњост обезбеди од прошлости и онога што је она створила. Ја нисам од оних, који, да би постигли материјалну једнакост, хоће да се сатру и саме индивидујалне особине и разлике; напротив: ја у личним разликама и неједнакостима налазим велико јемство друштвено, јер, једно, без њих не би могло бити поделе рада, а, друго, оне спречавају монотонију и животињство, које би неминовно следовало царству „апсолутне једнакости.“ Али, да би индивидујалности биле видне, одличне, велике, ја тражим да благо социјално буде, што се више може, покретно; да буде течно и на домак економним таласима који се брзо дижу, а брзо и спуштају. Ја тражим да се ти таласи социјални крећу природно, слободно, без притиска, а не кроза стене и клисуре које су им некадашњи закони подигли. Ја само војујем против привилегија од старина, а тражим само слободну економну флуктуацију.

Мита Ракић

ПОП АНДРОВИЋ НОВИ ОБИЛИЋ

Приповијест паштровска друге половине осамнаестога вијека.

I. ВРАЖДА[1]

»Боље ти се с јунаком побити, него ли с рђом целивати.«

Нар. посл.

Биле се загризле и љуто окрвавиле, око међâ и земаља, двије сродне и сусједне опћине, на име паштровска и спичанска, једна млетачка, а друга турска; спор[2] тај, што жалибоже није ни дан данашњи на чисто; те се с тога и понављају чести и крвави сукоби међу онијем наоружанијем и јуначкијем Србима, који су навикли хитати весело на пограничне бојеве као на свадбу.

Млетачка влада, изнемогла и грохнула од трулежи и зависти, у очи свог распада, није могла пружати својим људима на тромеђи никакве помоћи, но вољела да се забаве о свом чуду, како би јој били од мање потеге[3] и главобоље.

На против Махмут Бушатлија, охоли и обијесни скадарски паша, давао је Спичанима и свој барској држави праха, олова и кремења, нек се Срби боље тријебе брацком враждом, како би му било лакше пашовати и ослабљелу рају по турску стезат.

Напокон додијало им клаће па да га једном прекину и на миру остану, дођу на углављени састанак под Вјетернијем гувном, баш при самој међи, Поп Радо Андровић Паштровић из села Калудерца и Мирчета Никлан Спичанин, сеоске стар-

[1] Крута свађа, пак и свечаност умера. Коријен ријечи „Враг".

[2] Размирица, парба, распра.

[3] Теготе, досаде.

ешине, оба мудра, говорције и миротвори. Посједају на камење један според другога, пошто ставе пода се струке. Био вахат[1] прољетни пак сунце једва помолило иза брда. Мирчета уложи да говори први:

— Добро ти јутро, брате и крвниче!

— Није ми га Бог дао, рече поп, од кад ми закласте оно дијете.

А Мирчета смучен: — Ја ти нијесам дошао јутрос на пожаловање, ни да те разабирам и тјешим, но сам дошао да приштедим себи и теби останак, да не заборавимо шуту при рогуши.[2] Нас два преванисмо по вијека, досукали ждријелу вјечнога дома. Кад будемо на томе свијету гдје се неумитно[3] суди, тебе ће попа нешто потање мјерити но мене, јер сам ја слијепац божји, а ти свештеник, који се сваки дан с Богом разговараш, читајућ свете књиге. Него теци душу док је раније. Мири земљу и остави добар спомен, јер је лудо зло чинити а добру се надати.

— Залуду се с вама миримо и кумујемо, но за вишу срамоту и да боље топимо душе — надостави поп једак. — Не знате ви, Мирчета, што је вјера и мир као да сте, осим крста, Турци. Не сјећате се да смо тобож залудња браћа, но би сте вољели палити на мене, но на оцу. Ви слушате наговоре потурице, који вас за перчин држи и побада да пјаните брацком крвљу. А тако ми четверо јеванђеља, да ми није с тога, што смо залуд браћа Срби, и што нам се под брком смију Турци и Латини, не бих се с вама никад умирио док ми не би проникле зовке[4] на пријекладу. Али шта да радим? Лијепо виђу објема очима да наш провидур[5] и ваш паша раде очигледице да ми један другога ископамо до трага, па сам вољији да ме ти јашеш но да ми се они наслађују.

Поврати Мирчета: — Попе, попе, немој тако на пашу, јер се љуто вараш и гријешиш. Не хвалећи му вјеру, он је Срб срцем и душом као год и ти. Није Махмут заборавио да је од Црнојевића жице. Ја сам се лани с њим разговарао у Бару, кад је доходио Мустајбегу у госте, па љепше, душе ми, но јутрос с тобом; но не смије да каже што мисли од девлета, а да знају

[1] Први од четири дијела године, saison.

[2] Коза шута или суша без рогова, и коза рогата; кад чобан изгуби и другу заборави прву.

[3] Без мита.

[4] Дивља трава.

[5] Провидник млетачки, који је сједио у Котору а владао Боком.

Турци дошљаци како им Елезиру под ребрима куца, не би чисто по године пашовао ни хљеба јео, но би га једно јутро у сред дивана јатаганима изпресијецали, да му буде ухо највиши комад тијела. Но се ја све бојим да се ми, попо, не ћемо никад умирити, док будете млетачки људи. Млечић нама вади очи, а за Турчина би лако. Него да прекинемо такве говоре није им мјеста нити су упутни, а језикујмо[1] ако ћеш о бољему: јуначки се убили, пак се јуначки миримо! Ја знам дивно, да све што ми два јутрос уговоримо, наши ће људи сутра притврдити. Видајмо се док је раније, не кајмо се у невријеме! Седам је мртвијех глава пало у три године, од посљедног умира. Пребацимо три за три, а о седмој метнимо крвно коло[2]. Све што ме људи за њу порежу, ево ме да подмирим и да купим мир.

А поп достави: — Није моје месо никад било од продаје. но који ме је год пас ујио, сваки ми је својом длаком лијечио. А кому остави, Мирчета, ране, пљенове и преузиме? зар стражњему суду?

— Колу, поврне Мирчета жирно. Гдје иде сјекира нека пође и држало. Ја мним да се нас два нијесмо јутрос састали у овој пустињи да судимо без ручка, но да суд наречемо. Не би се ми двојица нагодила за годину дана, но би се прије побили да заглавимо.

— А но добро, викне поп, кад је тако и ја не бјежим од мира. Ко ће га смести, смела му се душа кад хоћела да се раздвоји душом. Главимо крвно коло од двадесет и четири кмета, позовимо даве[3], па пошто каже сваки свој разлог, нека осуде, а ми капом у руци. Написаће тврђу[4], истријебити губу, прекинути пару, па да живимо брацки, а не крвнички.

— Сад си дошао на прави пут, достави Мирчета, твоја је да свршиш што си започео.

— Хоћу и право је, рече поп. Ухватимо вјеру од умира, чисту, тврду непреломну до Петровадне по нашки, који најприје на здравље дође. У тој вјери окупимо коло у Црмници на пријатељску земљу, умолнике црногорске и приморске свега двадесет и четири, ни по својти, ни по хатору, но миротворе неумитне[5], који теку душу, а мека образа. Прођимо се прицâ и

[1] Уговорити
[2] Добри људи да суде крв.
[3] Странке, тужитељи, тражиоци.
[4] Осуда писмена.
[5] Без мита.

прчица[1], да нас горе не заваде. Част, пудбину и остале трошке кривцу о врату.

— Покој имао ко те родио, дода Мирчета ласкајући. Свака ти се у сребро ковала а медом примала. Добро се је рекло: *„Боље ти се с јунаком побити, него ли рђом целивати."* Пружи руку, јуначки сине, да вјеру притврдимо.

Ту је збиља и утврде, да се разиђу да је сваки од њих два дома прогласи.

Кад је било о Ивањудне љетноме, окупи се крвно коло у Сотонићима у Црмници. Двадесет и четири миротвора, половина умолника с једне, а половина с друге стране. Сједну сви на око под један густи и широки јаблан, а пошто се изреде ракијом, позову даве преда се. Изађу на поље поп Андровић паштровски говорџија и Мирчета Никлан спичански, гологлави и прекрштенијех руку. Почне први поп: Господо, честите вам сиједе[2]! Изабрала ме браћа да вам редом повиједам, ако узумијем, сва зла и све напасти, што су нас снашла, од Спичана, брацкијех крволока. Толико их је и такве су, да сам се ја забунио пред оволико образа, пак незнам с којега краја ћу почети, камо да уљезем, гдје ли да изађем. Не бих све набројио, за три дни, па ћу прекршити да вас не проглушим. Оно што ускажем, казати ћу право, тако ми правда помогла пред Богом и пред вама, јер душа нема до једнијех врата. а о грклању све виси. Ако што изопачим, затајим или прескочим, ево ме крвник слуша, па ће он исправити и допунити.

(Наставиће се.)

Ст. Љубиша

[1] Који се пријече и опиру.

[2] Сјело, сједница.

БУГАРИ И ЊИХОВА КЊИЖЕВНОСТ

III

Правац, којим су се пређашња наша два чланка у „Отаџбини“ кретала, готово нам прописује садржину трећега. Обележивши у првоме чланку који део и којих покрета хоћемо да разматрамо слабим силама својим; окушавши да у другом чланку по могућности нацртамо театар и бројну снагу народне масе — сад је на реду, да потражимо особине те народне масе, које је одликују као једну етнографску целину, као народ наспрам других народа или као одвојено племе наспрам других сродних племена.

То, што нам сада као задатак на ред долази, обично се назива *духом народа*. Ваља дакле потражити у чему је тај *дух народа*, а то ћемо ми чинити, тражећи у чему су особине народне.

Узимљући по строгој теорији ваљало би, да и телесне особине раздвајају народ од народа или племе од племена. Тога донекле заиста и има, али је тај знак тако варљив и променљив, и ради досадашње историје рода људског толико ускомешан, да би се њиме у етнографској карти начинила права збрка, те испала слика, која једва да би се где подударила с оним што би требало да се изведе. Овако лучење не би нарочито ни с тога могло вредити, што га и антрополошка наука узима само за веће огромне групе. Тога ради се прибегава другом, мање несигурном знаку. Тај знак је језик. Али и тај знак, колико је удесан, није за лучење народности и племена нимало постојан нити за науку потпуно ексактан. Историја нам приповеда, да с језиком овим или оним није скопчана од вазда овака или онака народност. Стари становници Француске, по већини праоци садашњих Француза, нису говорили романски језик; у садашњој

Пруској није се некад говорило немачки; данашњу Енглеску саставља управо смеса језика и народности: и у опште узимљући једва да има данас језика и народности, који би у том погледу био чист, и у коме нема ни освојења ни смесе. Али баш с тога, што нарочито за *ситнију* деобу не даје мерила наука природна[1], што ни језик, и то поглавито у кругу сродних племена, није ни постојано ни исторички верно обележје — ми остајемо без икаква ексактнога мерила, и с тога немамо куд, него оставити се са свим тражења ексактности у овом питању, па прибећи практичноме најближем средству, које ће нам показати стање ствари без обзира на његову тачност од искони, остављајући то питање науци, којој и припада, т. ј. историји.

Али ма да под каквим му драго обележјем народности у данашњим њеним границама није могућно наћи ништа више до један непостојани облик, један моменат историјскога живота те целине, вредно ће бити разгледати чега је последак сама народност и шта је њена језгра? Ако се садржина у једном облику у неку руку мења, није ли постојанији и како је постао облик који ону садржину у себе прима и из себе пушта?...

Ако су под обликом телесним и под обележјем народности само прелазни носиоци, нема ли у ономе, што особине народности као организам схваћене у себи крију, штогод постојаније, из чега би се дало сазнати, шта је то народност? За то ћемо с тога полазишта кренути, да видимо, каквим је путем постало оно, што ми данас под народношћу мислимо.

Једно племе првобитних људи, створивши неке почетке језика, може бити само неколике гласовне фигуре за споразумевање, чинило је коренито стабло многих народа. Једва се данас може представити, какви су незнатни изгледали ти први почеци; али је у њима била клица нечега огромнога и великог. Како је било стешњено и незнатно тадашње мишљење, искуство и знање човечанско, тако су били стешњени и незнатни и ови почеци. Али један пут отпочета и упућена свака човечанска радња иде истина лагано али незадржано своме увећању путем разгранавања и различности, нити се може знати докле тај пут води. С језиком је увек било у најтешњој свези мишљење, искуство и знање човечанско. Колико је кад човечански разум схватио, разликовао или апстраховао, колико му је затребало

[1] O. Peschel, Völkerkunde, 2 Aufl. Leipzig 1875, 7—27; Хекел, Природна историја постања, превод. А. М. Радовановића, Београд 1875 год. лек. XXVI.

да именује, да означи, да у свезу доведе, толико је језиком исказивао. Редовно мишљење није много старије од језика, и колико је у развићу језик помагао њему, толико је и оно језику, јер је језик управо *њему* слуга. На кратко могло би се рећи, да су закони мишљења и закони језика у прво време постајали и развијали се заједно.

Но већ бројно растење племена доносило је собом осим ширења по простору, које је у овим питањима врло знатна ствар, још и један закон. Ни два листа на гориједнáка, каже наша једна народна пословица. Њом је исказан закон диферентовања, цепкања на разликости, који у органском свету влада[1]. У томе је зачетак у прво време дијалектима, који су се најлакше могли јавити на окрајцима један пут већ раширенога племена под упливом не само личног диферентовања него и различитог суседства, различитих свеза. А онај ток, који је ствари довде довео, није се уставио ни овде. Он је ишао све даље, потпомогнут бројним множењем, просторним ширењем, историјским савезима и раздорима, суседством и даљином, несталношћу и сталношћу. Да прићемо к примеру. Из некадашњих дијалеката индојевропског стабла постали су основни језици потоњих индојевропских грана, а истим путем свако племе или стабло даље поступа, те тако нам ред долази и на ситне гранчице једнога истог језика. Чим се пак тим путем једна гомила људи и племена одвојила од других, прионувши уз једне разлике и упутивши се на њихово даље развијање — већ се у томе да видети јасан оквир потоњих народа и народности.

Али рад човечанске културе није се ограничио само на језик, него је, као што увек у гомили бива, у исти мах гајио и развијао друге гране, потребне опстанку или угодности човечанскога друштва. По горе показаном начелу диферентовања, са све већом тековином културном, коју су нараштаји од предака мању примали, а потомцима је већу остављали, и способности су се обраћале на разне правце. Њиховом снагом а оруђем један пут стечене тековине културне даљи је напредак уређивао живот кућевни, усавршавајући потребе свакидашњега живљења, лова, сточарства, ратарства, обране, оружја, радиности; дотерујући справе, градњу кућа и хаљина, пловидбу и путовање, трговину и обрт.

Осим тога круга живот у већем друштву морао је повести људе на мишљење о друштвеној уредби. Тако се стао уређивати

[1] У горе поменутој Хекловој књизи предавање XII.; Шлајхер, Дарвинова теорија и наука о језику, мој превод у Матици 1869.

живот породични, почеле су се у њему опредељивати свезе сродства на један или други начин; отишло се на уредбу племена и потребу управе, обране или нападања, где су интереси опстанка или напредовања и жеље за бољим у једнога или другог племена његову радњу на те стазе водили.

С овим је у свези све оно, што разне човечанске породице у народна друштва веже и као таквима им за опстанак треба. Ту су религиозни појмови и веровања, наравствена начела, весеље и туговање, песма и јадиковање као пратиоци онога што се у личном или друштвеном животу пријатно и непријатно догађало; ту су мутна знања или мисли о спољашњој природи, искуства из живота и међусобних одношаја. Трења и сукоби које је најлакше за собом доводила вечита борба за опстанак или утакмица за бољитак и напредак међу појединцима, међу породицама и племенима, па после и међу народима — изазвали су и помогли умну радњу за друштво и о друштву, те нам је одатле никла пословица, песма, причана и певана историја, прича и т. д. Свуд излази као извор или јединица (личност и породица са својом историјом у кругу племена и народа) или збор (племе и народ.)

Ако су једну гомилу људи по поводу некадашњег правог сродства или дугачког заједничког живљења везали једни знаци споразумевања (један језик); ако ју је боље сачврсла једна историја у утакмици са супротним јој у борби за опстанак или напредак племенима; ако су се у ње застала једна веровања, једна породична и племенска уредба, једни погледи на природу, једни обреди при радости и жалости и главним догађајима домаћег личног живота, једна весеља при променама природе или при религиозним годовима, једна уметност — онда се та гомила јавља већ као једна социјална етнолошка јединица, толико спојена међу собом, да ступа у ред осталих, њојзи сличних, с готовим програмом борбе за одржање и напредак свој. А та етнолошка јединица није ништа друго него *народ*, први јачи производ друштвене културе рода човечанског и у исто време основа за развој толиких и толиких културних феномена, којима је напуњена историја.

У тим дакле знацима, који по ономе, што мало час говорисмо, чине народ народом, и нама ваља тражити „дух народа“ или народност. Један језик, једнак поглед на природу, једна веровања, једна уметност, једнака породична и племенска уредба, једнаке умотворине као последак једних погодаба радње духовне, и на послетку у свему томе и уза све то једнака историја, као дугим временом, срећом и страдањем освештана санкција

те заједнице — ето то је оно, што можемо под појмом народности схватити.[1]

Да би се свако неспоразумљење избегло, ваља нам овде додати, да у знаке народности можемо бројати само оне, који су цео народ проникли, само ону културну тековину, која је све слојеве пробила, те тиме постала свачија под једнако тековина.

Кроз ова два погледа излази нам једна целина, али само у једном датом моменту. Неколико стотина година раније или неколико стотина година касније чини у овим посматрањима веома знамениту разлику. Сматрајући разне културне слојеве, које је тешко разликовати, у таком једном моменту, и хотећи да их тумачимо или правац и вредност њихову одређујемо, ми смо у непрестаној опасности, да их у криве свезе не ставимо, да им неистиниту вредност не дамо, да им изворе не замутимо или не омашимо, да оригинално ниско не оценимо или не превидимо, или да позајмљено под оригинално не примимо. Тога ради тражи се исторички регулатор, којим се од млађега старијему усходи и по могућству података извору долази.

У тој потреби први је посао упутити на оно што смо мало час теоријски говорили о постању и издвајању народности. Оним трагом ваља ићи у историчком испитивању народности и њезиних знака, али правцем супротним, полазећи од једног позног момента у историји к моментима све ранијим и ранијим, докле је год узићи могућно.

Да бисмо били јаснији, послужићемо се сликом, и ако не баш најзгоднијом, и примером.

Општа умствена култура народа могла би се упоредити текућој води, реци, која би из језера истицала. Што даље тече, мешају се у њу и стихије из земљишта које пролази, и уливају се друге воде речне или изворне с различним саставним деловима и расипају, се којекуда прве њезине воде. Врло ниско, може бити при утоку њеном, хватамо је ми. У ономе што смо ухватили ко зна да ли нећемо наћи и воде из првобитног извора међу саставним деловим различних вода, које су се после у њу уливале.

Данас је већ опште познато, докле хвата индијско-јевропска заједница. Ма да су данас толико далеко границе њене колико је од Ганга до последњих населбина у Америци, некада су, у

[1] »Народност не чини ни језик сам за се узет, ни обичаји ни предања ни особена веровања него *све то заједно у органичну целину склопљено*« вели негде Џ. Ст. Мил.

вајкадашње доба, њезини народи чинили један народ и то с неком извесном заједничком културом. Један део те заједнице чине и Словени. А Словени, ма да су данас поцепани у неколико литературом и језицима подељених племена, такође су некада чинили један народ. Словени опет нису се из те заједнице издвојили сами, него у друштву са Германцима и Литавцима, која су сва народна племена изнајпре чинила једну целину, издвојивши се касније у садашње гране.

Од онога, што је у кругу горе показаном чинило знаке народности некадашњег индијско-јевропског народа, морали су нешто наследити народи, који су се једни за другим из те заједнице издвајали. Ако је к ономе, што је још из индијско-јевропске заједнице наслеђено, прирасло нешто за германско-литавско-словенске заједнице — и једнога и другога могли су наследити издвојени Словени. Нека су свему и Словени нешто додали, то би у потоњих словенских народа ваљало очекивати трагове свега онога што је редом наслеђивано и у новим положајима силом духовнога диферентовања ново течено.

Две силе раде дакле у овоме вечном мењању и вечном чувању. Једна је конзервативна, која пређашњу тековину чува, а друга је прогресивна, која вечним диферентовањем путове цепа, и вечном меном покрај старих нове стазе отвора и један пут створене облике умножава у бескрајном реду наличних, сродних а опет одвојених и особених јединака.

Закони стварања социјалног и духовног бивања и живота нису дакле ни мало различити од закона, који управљају стварањем и бивањем остале природе. Игралиште су им векови; средине, простори, средства, обим, творна снага — различни су: а закони опстанка, трајања и гранања једни су исти!

* * *

Спрам ове светлости ваљало би испитати бугарски језик, бугарске народне умотворине, веровања или погледе на природу, обичаје, породичну и племенску уредбу и карактер народни. Јер то је основица, која сада Бугаре као народ спаја с осталим сродним народима, и у томе треба тражити разлике, које их од осталих мање или више сродних племена одвајају. У томе треба тражити умствено стање, које се као последица дотадашњег народног опстанка у Бугара затиче у онај мах, кад и њих почиње обузимати нов један покрет, који смо у првоме чланку помињали.

У свему овоме ваљало би изнаћи и распознати слојеве до-

садашњег историчког живота бугарскога народа и садашње свезе његове са сродним народима с којима је кад у заједници живео, починући од заједнице индијско-јевропске, па свршујући с последњим одвојењем његовим у једну целину садашњега бугарскога народа. Али овоме требају многе припravне радње, којих још ни за шире кругове такога испитивања нема, или их често због потпуног недостатка извора не може ни бити. Уз то је ово посао толикога труда и времена, да ћемо се ми ограничити само на два одломка, предузевши, да у кратко напртамо шта се може докучити о старини садашњег бугарскога језика међу језицима словенским, и да лаким цртама карактеришемо бугарске народне умотворине.

Што се бугарскога језика тиче, питање је о њему знаменито по старој распри међу лингвистима словенским о томе, које је племе говорило оним словенским језиком, на који су словенски апостоли Ћирило и Методије преводили црквене књиге. Распра је та не само стара, него једнако траје због тога, што ни једна страна није могла другој све доказе и разлоге сасвим разбити. Једна страна књижевника, а тих је и данас огромна већина, држи, да је језик превода црквених словенских књига из половине IX. века, тадашњи језик садашњих Бугара по говору македонском, и поглавити су јој разлози, што су Ћирило и Методије *с тога краја* и што је садашњи бугарски језик заменитим гласовима *жд* и *шт* и јеровима ближи староме словенском него икоји између осталих језика словенских. Друга страна је веома мала, у њој су Миклошић[1], пред смрт Шафарик[2] и на послетку Ђ. Даничић[3], и она тврди, да је језик превода црквених књига онај језик, који су говорили Словени некадашње Панониje и Моравске у западној половини садашње Угарске, где се у то време словенски државни живот образовао. Разлози су овој страни: што Ћирило и Методије, ако су и били из Бугарске, нису свето писмо преводили за Бугаре, него за поменуте Словене који су их на тај посао к себи позвали; што се осведочава, да је садашњи бугарски језик већ у то доба имао своје главне особине, које га данас карактеришу; што трагови онога језика, који су по пропасти самога народа услед поплаве

[1] Нарочито је развио своје разлоге у уводу његовој лане издатој књизи Altslovenische Formenlehre in Paradigmen.

[2] Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolitismus. Prag 1858, стр. 30 и д.

[3] Диоба словенских језика Биоград 1874, 5.

маџарске остали у словенским речима језика маџарског, потпуно потврђују оваку поставку.

Кад се пажљиво размотри, шта потврђује једна, а шта друга страна, види се да је тежиште распре и разлазна тачка у томе, што су претпоставци, да је у половини IX. века бугарски језик имао већ развијене своје садашње дијалектичке особине, неке сметње, на путу. Те су сметње што се бугарски у оном по чему се деле словенски језици[4] и данас *једини* потпуно подудара са старим словенским; што му се гласовна система у опште доста добро слаже са старом словенском, и што није претресано питање о старини самога садашњега бугарскога језика међу језицима словенским.

Ако би се посведочило, да је садашњи бугарски језик постао позније, на сваки начин негде после XII. в., и да се пре њега и место њега говорио онај стари словенски, који нам је у преводу црквенога писма сачуван — онда би извесно испало, да би се оба тумачења спојила, т. ј. испало би, да су и они Словени откуда су Ћирило и Методије и они за које су њих двојица свој посао радили (пошто је близу памети, да је то имало на посао њихов највећи уплив) говорили са свим један језик и припадали једноме племену. У противном случају ако се посведочава, да су главне дијалектичке особине бугарскога језика тако старе као и споменици ст. словенског језика бугарски, би према старом словенском спадао у једну врсту са српским и руским; а тим би самим пала поменута претпоставка. Ми ћемо се постарати, да управо *ту ствар* размотримо.

Познато је, како се превод светога писма на староме словенском језику разишао к осталим Словенима, у којих се у цркви словенски језик увео. Рукописи онога оригиналног превода били су израђени по говору једнога словенског племена. Прешавши к осталима они, чим нису били међу народом онакога истога говора, нису могли сачувати чистоту своју, него су се морали мењати по главним дијалектичким особинама онога племена међу које су дошли. Према томе природно је очекивати, да се извори, по којима треба тражити тај стари словенски, поделе на врсте, које ће уз оригинални језик превода показивати и дијалектички уплив оних словенских племена, која су га у својој цркви и књижевности употребљавала. Таком поделом долазе међу преписима старога словенскога на део одмах Руси и

[4] Види Ђ. Даничића Диоба, за тим чланак у Radu I, по том моју Физиологију гласа стр. 83 и д. где се помињу мишљења осталих научника.

Срби, а долазе и Бугари, али претиче још једна врста рукописа, која се не може никојему од њих приделити, а међу тим *показује више правилности* него и једна од оних пређе поменутих, *показује управо ону правилност, о коју се неправилности поменутих српских, руских и бугарских преписа мере.*

Питање је дакле, је ли та најправилнија врста *старија бугарска*, према којој тек *познији бугарски преписи* стају у ред са српскима и рускима, или није? Стају ли бугарски преписи одмах у почетку у ред руских и српских или тек позније? Јесу ли и они, од како их је, различни од оних, по којима се правилност мери, или су у старо време с њима идентични?

То је баш пут, који старину бугарскога језика ставља на тако важно место у горе показаном спору. За истраживање пак старине бугарскога језика средство нам је истраживање старине бугарских особина у преписима црквених књига. Бугарска редакција тих преписа одликује се од старе словенске тиме, што јусове (ѫ и ѧ) а тако исто и јерове (ъ и ь) меша, и овима последњим често по вољи час једном час другом превагу даје. Осим тога и јерови и оба јуса мешају се међу собом, а место ѧ и ь долази по каткад є.[1] Појав тај мешања јусова и јерова и међу собом и узајмице Миклошић (Altslovenische Formenlehre XXIII, Starine III, 149) и В. Јагић (Starine V, 51). тумаче тиме, што држе, да су се оба носна самогласника претворила у неодређени самогласник ъ. Кад је то, није даље никаква потреба објашњавати, откуда се јерови са јусовима мешају, „пошто се замена једнога знака другим само онда може разумети, кад се узме, да оба показују исти глас."

Ове особине бугарске редакције одавно су познате, само су друкчије објашњаване. А. Х. Востоков, који се такође држао бугарске хипотезе у питању о постојбини старога словенског језика, осећао је добро, да та хипотеза виси о другој хипотези, то јест, да Бугарска (Македонија) може бити постојбина старога словенскога само под погодбом, да су садашње особине бугарскога језика много познијега доба. У тим хипотезама он поставља бугарскоме (староме словенском) три доба: *старо*, IX—XIII века, *средње* XV—XVI, и *ново*, после тога доба. По томе је А. Х. Востоков остављао XIV век за главни прелаз од старога к средњему. Према овоме је наравно ваљало мислити,

[1] Миклошић у предговору к Тројанској причи, Starine III; В. Јагић у опису берлинскога бугарског зборника, Starine V. 48 и д.

да су Бугари још у XIV веку познавали носне самогласнике.[1] Али једно та постављена теорија и друго краће, тек библиографско изучавање рукописа и недостатак још старијих извора учинили су, те је учени руски истраживалац мање пажње обратио на суштину бугарских особина у преписима ст. словенских књига и на свезу њихову с говором народним. В. И. Ламански,[2] који је имао прилике бугарску редакцију у старим рукописима пажљивије разматрати, већ говори, да су најважније особине средње-бугарскога говора поникле много пре краја XIII или почетка XIV века, што доказује некојим подацима супрасалскога и других рукописа XI века. Мало даље, где разматра једначење акусатива и инструментала на ѫ у именица женскога рода (стр. 44, 78) помиње, да се период преобраћања облика у ст. словенском започео IX—X века. По томе стари и средњи бугарски (словенски) руских истраживалаца стапају се у једно. Како стојимо онда са споменицима, у којима се стари словенски превод ипак без овога и са довољно правилности сачувао, и према коме се и ове неправилности и преобраћање облика тим именом називају?

То ће питање доћи на ред касније; за сад ћемо започету линију даље наставити.

У петербуршкој имп. публичној библиотеци има рукопис XI века на пергамену, у коме је 13 беседа Григорија богослова у руском препису. Тај рукопис објавио је још А. Х. Востоков 1825 године, рекавши, да превод припада Бугарину или другом ком јужном Словенину. Комаде од њега издавали су Н. Г. Чернишевски и И. И. Срезневски. Цео рукопис описао је веома вешто А. Будилович.[3] Како руски препис припада XI веку, рукопис, из кога је преписивано, може по томе бити још старији. С тога је врло знатно, што су се у томе препису сачували трагови бугарски, који, ма да их је мало на броју, не дају сумњати, да је у оном бугарском оригиналу, са којега је руски писац преписивао, била извесно бугарска редакција или народне бугарске неправилности према старом словенском.[4] С овим би се могли изједначити и знаци бугарске редакције, који се налазе у срп-

[1] А. Х. Востокова, Филологическія наблюденія, 21, 91—97 — Билярскій О средне-болгарскомъ вокализмѣ

[2] О нѣкоторыхъ славянскихъ рукописяхъ, С. Петерб. 1864, 36.

[3] Изслѣдованіе языка древнеславянскаго перевода XIII словъ Григорія богослова. Ст. Петербургъ 1871.

[4] То су ѫ м. ѧ и обратно; ѫ и ѧ м. ъ и ы и обратно; ѧ м. є или ѣ (§ 2, II. 17); мешање ъ и ь.

ским преписима Вукановог и Мирослављевог јеванђеља.[1] К овим рукописима припадаће и зборник од 1073 Румјанц. музеја, који је још Востоков ставио међу рукописе преписиване с бугарскога извода, што се може потврдити неколиким примерима, које В. И. Ламански доноси у своме делу О нѣк. слав. рук. 37, 102.

Из XII века сачувани споменици не дају ни сумњати, да су се често помињати знаци мутње и слабљења самогласника налазили у бугарском језику. Ту је писмо цара Асена[2] (1176—1196); ту је болоњски псалтир писан у селу Равној код Охрида за истога цара Асена; ту је Погодински псалтир (Срезн, стр. 52, 207, и д.), рукопис, који је Востоков стављао у XI век, а који Ламански (О нѣкот. слав. рук. 36), изучивши га опширније, меће на сваки начин у сами почетак XII века; ту су норовски листови стихирара (Исти стр. 66, 214), који могу бити и старији од онога доба; ту је Охридски апостол (Исти, 75, 269—300), споменик велике старости; ту је Слепчански апостол. којега је два три листа из манастира однео В. И. Григорович, а остатак је на остави у дра Ј. Шафарика (Исти, 101).

После ових споменика, о којих старости не може бити никакве сумње, једва да би потреба било потврђивати исти овај појав за XIII век. Поменућемо писмо Костантина Асена цара бугарског (1257—1278), којим обнавља манастир св. Ђурђа код Скопља,[4] у коме се сви знаци бугарске редакције у пуној сили виде; даље берлински зборник, који је описао и из њега доста текста приопштио В. Јагић у Starinama V. 49; по том Даничићеву белешку о бугарском рукопису од 1277 у Starinama I 86. Нећемо даље ни упућивати на рукописе XIII века, којих је доста описивао И. И. Срезневски у горе поменутој својој књизи.

За XIV век познатих је рукописа, као и за све остале позне словенске редакције, још већа количина. Не упуштајући се ни у какво побрајање упућујемо само на Тројанску причу с уводом Миклошићевим у Starinama III, 146.

Као што видимо дакле садашње главне особине бугарскога

[1] Види моју књижицу: С археолошке изложбе у Кијеву, Београд 1874, стр. 25. 29 и 36.

[2] Шафарик, Okázky 2; Миклошић. Monumenta 2. И. И. Срезн. Болг. грамота XIII в. Кад се пажљиво промотри то писмо, и ако је кратко, већ ће се наћи у њему колебање деклинације и будуће **не шететъ нимѣти**, особина чисто балканско-словенска.

[3] И. И. Срезневскій, Древніе памятники юсоваго письма. Ст. Петерб. 1868, 46. 126 и д.

[4] Шафарик, Okázky, 23.

језика веома су старе, далеко старије него што би потребно било, да опстане наведена хипотеза о староме бугарском као иден-тичном са старим словенским. „У самој ствари историја (IX—XI в.) већ застаје особеност главнијих словенских говора“ вели В. Ламански (О нѣк. слав. рук. 78) и мало даље говорећи о знатном рукопису Погодинскога псалтира наставља: „Погодински псалтир драгоцен је тим, што показује, да су се те средње-бугарске особине довољно развиле већ у XII веку“. А Шафарик је у 1835 писао: „Мислио сам и једнако мислим, да се садашњи нови бугарски језик почео образовати истом после ужаснога пада бугарскога царства год. 1019;“ али оно, у што је и он најпосле свео своје мисли о старом словенском, не слаже се с овим. „Ми имадемо много разноврсних доказа, да се у старобуг. језику већ у XII вијеку грдно исквариле пораба назала. Поради толике тешкоће с једне стране, расте све то већа важност с друге стране онијех споменика, што нису јоштер препали у ту мјешавину,“ пише В. Јагић (Rački, Assem. evangj. XIX). Као најповољнији резултат свега овога за бугарску хипотезу изашло би дакле, да она може опстати само тако, ако је опадање старога словенског језика, без којега овде не може проћи, почело у исти мах, у који се он као књижевни језик образовао. Да видимо како стоји с тим.

Познато је, да се стара словенска књижевност започела у другој половини IX века. Године 864 и 865 покрстили су се Бугари; пред крај тога века пропала је пред потискивањем Немаца словенска странка у старој Моравској после смрти Методијеве (885); не дуго по том пропали су и моравски и панонски Словени пред мацарском навалом. Тако се тек у X веку, поглавито услед поменутих догађаја, почела опширнија књижевна радња у Бугарској. Пад царства год. 1019 није могао ни мало зауставити овај ток, јер су Бугари тада изгубили само државну самосталност, а црквена, с којом је књижевна радња у свези, остала је и даље онако исто уређена као што је иза бугарских царева остала [1]. У таким приликама не може се наћи узрока никаквом обрту у развићу језика. Књижевно образовање и државни живот више делују на језик консервишући, него обратно. В. Ламански сам врло добро говори: „Познато је, како се споро свршује процес преобраћања облика у језицима нáрôдâ, над којима се не згомила никакав преврат као што је завојевање, *сеоба у туђе области* итд.“ (О рук 79),

[1] М. Дринов; Исторически прегледъ на българска-та църква 1869, 38 и д.

али мало даље (стр. 80) сам говори: „у бугарском језику, услед *особених прилика* тај се процес преобраћања облика свршио много брже него у другим језицима словенским". Али које су те особене прилике? И је ли се могла без њих усред обичног тока нар. живота на један пут извршити така промена? Јер треба знати, да се *у склопу граматичком* данашњи бугарски најдаље одмакао од свију осталих језика словенских, а нарочито од старога словенског, који баш у томе остале словенске језике толико наткриљује. По оној хипотези дакле бугарски би био и најстарији (у облику старога словенског) и најмлађи (у облику садашњем по граматици); он би био по истом склопу граматичком и најсавршенији (у облику ст. словенском) и најнесавршенији (у облику садашњем). Па преко свега тога опет *фонетика* бугарска ставља њихов језик у *непосредну свезу* са старим словенским.

Је ли дакле чудо, што је питање толико замршено?

Ко пак неће, да овакве противности одобрава, и ко није рад да допушта, да могу бити ствари, које је мучно, ако не немогућно објаснити, тај запада у дилему: или да постојбину старога словенскога тражи на другом месту изван садашњих Бугара, или да мисли, *да је тај језик уметно образован.* Изгледало би у данашње време немогућно прибећи овом другом изласку, али је њему збиља прибегао један руски књижевник, В. Ламански (Неорѣшенный вопросъ, Жур. мин. просв. 1869 Јан.).

Ми ћемо поћи даље, да видимо, како је текла сеоба бугарских Словена у садашње њихове земље и где је њихова историјска свеза са осталим Словенима.

Старо станиште Словена у Јевропи јесте пространо погорје Карпатско, од ердељских до чешких гора. Нема сумње, да су се они ширили како у равнице северно, тако и у равнице источно и јужно од Карпатског ланца. Шафарик пише (Starozitnosti § 10 и 13), да су још 350—336 пре Христа Келти, ширећи се са запада на исток, *потисли* Словене из дан. Угарске. Новији истраживаоци налазе, да их нису са свим *потисли*, него у неколико *потисли*, а у главном *покорили*, јер се тако природније објашњава, што пошто падоше Келти, Словени на ново искрсавају у сад. угарским равницама. И за Дакију почиње се држати, да није *сва* била насељена трачким племенима, нарочито на северу, него да је и у њој масом било продрло словенско насељење, потискујући старије трачкога племена. У то доба је могао пасти покушај римски, да утврде своју владу у Дакији. Мало по том

долази сеоба народа, и током њеним насељавају Словени балканско полуострво.

Питање је дакле, откуда су ти балкански Словени дошли у своја нова седишта? Имајући на уму, да је јужно Карпатско погорје било насељено Словенима, најближе је памети, да су ти крајеви били извор насељавању словенском на балканско полуострво. До недавно било је трагова словенскога језика у Ердељу [1]. Силни су му трагови и сад и у румунском језику и у именима топографским тих крајева [2], и то таки, да се њима ова конјектура лингвистички потпуно потврђује, и да се за Румуне исто онако мора мислити, да су поромањени Словени, као што се зна, да су садањи Французи поромањени Гали.

Ево дакле шта би се из свега тога дало извести:

1. У време сеобе Словена на балканско полуострво (III—VII в.) становало је *једно племе словенско* у старој Моравској (или једном источном делу њеном), Панонији и Дакији (источној Угарској). Могло би се узети, да је оно захватало југозападно погорје Карпата са равницама угарским до иза Блатног језера на запад, а може бити до близу Прута на исток. Источна страна овога племена населила је балканско полуострво свима оним племенима, која су после ушла у састав потоње народности словенске, која се зове именом Бугара [3].

2. С тим насељењем и цепањем од првога племена, које је услед тога настало могле су једино почети клице нове народности, која је после именом Бугара обележена. Насељење се, како ми узимамо, наставило кроз дуже време. У томе треба тражити узроке, који могу потпуно оправдати откуд гласовна свеза међу старим словенским и бугарским и откуд одвојеност по граматици, којом се данас бугарски од свију словенских језика лучи.

[1] Миклошић, Die Sprache der Bulgaren im Siebenbürgen, Wien 1856. Споменици језика, који се ту износе, кадри су да потврде и ово и оно што ће ниже доћи.

[2] Frundescu, Dictionaru topograficu ši statisticu alu Romaniei. Bucuresci. 1872.

[3] На томе се оснива, што за време превођења св. писма сви филолози признају свезе језика за тадашње панонско-моравске и бугарске крајеве. Востоков је још 1820 писао, да су црквене књиге у IX веку превођене *за Бугаре и Моравце*; И. И. Срезневски пише, да је уплив говора *бугарског и моравско-словенског* био „немаловажан“ на књижевни ст. словенски језик (Др. пам. юс. пис. у предговору); В. Јагић пише, да је међу панонским Словенима „како сви разлози доказују, исти језик владао, барем с незнатними само варијацијами разрјечними., што и у Бугарској“ (Tisućnica 32.)

3. Главна гласовна карактеристика, која садашњи бугарски двоји од осталих језика словенских јесте *слабљење самогласника*, које у бугарском силно влада не само према старом словенском, него још већма према свима осталим словенским језицима [1]. Слабљење самогласника најбоље другује са променом акцента; а тим се обојим најлакше могла поколебати некадашња бугарска свеза са панонско-моравским Словенима, што је постало темељ садашњем бугарском језику. Овоме пак никад није могло бити боље прилике него о сељењу на балканско полуострво, где су Словени дошли у јачи стицај или и смесу с племенима, која су на њиховом језику морала какав такав траг оставити.

По оваком нашем одговору на питање о старини бугарскога језика види се, шта ми мислимо, о свима питањима, која су напред помињана. Може бити, да би опширније извођење с потанким навођењем грађе и разлога и боље ствар разјаснило; али, ограничивши се ради места и простора на оволико, напомињемо, како је прилика, да ће даље изучавање старијих рукописа и споменика језика просути још више светлости на разлоге, којима смо се ми овде служили.

(Наставиће се.)

Ст. Новаковић

[1] Тиме Миклошић (и мислим, врло добро) тумачи слабљење облика, које је бугарски толико одмакло од осталих слов. језика. Starine III, 150. На исто тумачење дошао је и Ламански (Журн. мин. н. пр. 1869, стр. 358 а 361 додајући, да је опадање облика наступило у исти мах кад и гласовно слабљење и мешање.

ТРИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ВОЈНЕ СИЛЕ У СРБИЈИ

(Наставак)

6. *Колики рок службе да се одреди?* Под овим разуму се питања: Кад војна служба да *почне?* Кад да се *сврши?* И овде ћемо одговором бити брзо готови.

У сталним војскама рок службе јесте главно средство, да се може војска за израчунато време попунити изученим војницима, до оне цифре, која је за ратно доба као потребна утврђена. И по томе рок је различан: 6, 8, 10 година — ретко већи и допире обично до половине човечијег века. У народним војскама рок службе јесте средство, да се што већи број становника употреби у војсци. Он обувата цео век човечије способности и често прелази преко 30 година.

Почетак службе у војсци ма које системе, треба да буде од оног нараштаја, где је човечија снага довољно развијена за војничке послове, и који ће као изучен најдуже да живи. Неке државе узимљу нараштај од 19 година неке од 20 а неке од 21 године, мотрећи на њин географски положај и стање насељења. *Свршетак* службе у народној војсци бива у оном нараштају који нема довољно снаге за војне послове и до ког се може попунити нужна цифра војске, дакле у нараштају између 50 и 60 година.

Досадања наша практика утврдила је нараштај од 20 година за почетак службе. Што се тиче свршетка, ми не можемо за сада бити одсечни дотле, док не знамо праву цифру нашег становништва и док не израчунамо, до ког ће се нараштаја попунити утврђена цифра војске.

По Грујићу служба почиње у 20 г. свршетак у 55, рок = 35 г.
„ Чолак-Антићу „ „ 20 „ „ 44 „ = 25 „
„ Путнику „ „ 20 „ „ 60 „ = 40 „

Почетак је дакле код свих писаца у истом нараштају, а свршетак различан с тога, што један (Г. Грујић) предпоставља, да се способност а и потреба за војну службу завршава до појаса у 55 години, а други (Г. Путник) тек у 60 години. Према томе код првог је целокупан рок 35 а код другог 40 година, дакле се разликују у 5 година. Мучно је казати нашим садањим средствима ко има веће право: у колико је извесније, да у појасу од 55 има *више* способних за службу, у толико исто не сме се тврдити. да и у појасу од 60 год. *нема* способних. Тачна штудија појасева нашег насељења и упоређење целокупног броја способног људства са оном цифром, коју желимо као војску устројити, може само ово да измири. Извесно је у толико, да је појас од 50 год. још способан и потребит за војску, за то су га оба писца и уврстили.

Што се г. Чолак-Антић здраво разликује од обојице, то је с тога, што он говори о року службе само дејствујуће војске с резервом, а не целокупне. И у тој тачци он се подудара са г. Грујићем, као што ћемо доцније видети.

7, *Како да поделимо војску на позиве?* Ниједна држава не изводи сву уређену цифру војске у један пут у дејство на противника, него најпре само неки део, а остале доцније, или ако још који део и изводи у исто време, а оно за друге лакше задатке. Ово је с тога: 1. Што се нема довољно средстава за издржање све масе војске у један пут. 2, Што ни потреба свагда то не иште. 3, Што се обука и спрема не може у свој војсци подједнако за одређено време да изврши, но само у једном делу, који је кадар, да се мери с противником. Остали делови више су кадри такође за лакше послове. 4, Што је војска за време дејства изложена великим расходима, па ако хоћемо, да је у нужној цифри што дуже одржимо, треба да имамо готових делова, којима ћемо је доцније једнако попуњавати. 5, Што се сопствена земља не сме оставити без посаде и одбране. 6, Што се обично задржава један део као последња резерва у држави за непредвиђене војне и политичке прилике, или као последња снага. Ова подела војске, и постепено извођење у дејство њених делова, бива како у сталној тако и у народној војсци, само што та подела не бива у свакој држави подједнако почем ни горњи узроци свуда не постоје сви. Но у главном у већини држава војска се дели на следеће делове или *позиве*:

На *позив*, који је спреман за *покретну* војну, особито нападну.

На *позив*, који ће расходе у редовима горњег позива да попуњава.

На *позив*, који ће као одбрана а и посада своје, а донекле и заузете земље да буде. На послетку

На *позив*, који се диже као последња снага, кад противник продре у земљу.

Неки после један од ових позива спајају са другим, и према томе а и времену, у коме се позиви дижу, они се зову: *први други, трећи*, итд. *последњи* позив. Или се име даје по задатку њиховом: тако први зове се *дејствујући*; други *попуњујући* или *резервни;* трећи, *посадни, одбранбени, домаћи.* Последњи пак може се назвати и последњи *устанак* итд. —

Пошто се решило питање о броју и задатку позива, на реду је, да се одреди њихов цифрен одношај.

Први је позив најважнији и хоће највеће бриге и жртве. Он војну отпочиње и издржава прве, најделикатније сударе. Први резултати на војишту најдубље се урезују у дух, имају најјачи и дуговремени упечатак и најјачи утицај на потоњи ток дејства. С тога севаља старати, да је он што *већи* и *бољи*. Ово осим горњег у великим војскама и с тога, што и само војевање не може да траје дуго, но се гледа, да се што пре и брже сврши, а то се најбоље постизава, ако се одмах у почетку што већа снага уложи. Колико пак треба да је, то се мери према противнику и гледа се, да је од његовог првог позива ако не *јачи* и *бољи*, а оно бар *раван*. У сталним војскама он износи око $1/2$ целе цифре војске, а у народним војскама мора се свагда особито израчунати.

Остали су позиви мање важни и лакше се одређују. Тако попуњујући позив треба да је у стању да покрије вероватну цифру расхода, првог позива, и обично је $1/4$ или $1/5$ његова. Остатак војске дели се даље, према стању и потреби сваке државе, на остале позиве. —

Па колико *нама* треба позива?

Ми морамо имати једну *покретну* силу за дејство, у ма ком правцу, на ма ком нашем војишту. То нам је *први*, *дејствујући* позив.

Такође морамо имати позив, који ће попуњавати расходе у првом позиву, и који ће и увећати борну цифру ако се први позив покаже недовољан. Он такође треба да има довољно

способности за покретну војну и ако не у толикој мери, као први. То нам је *други, попуњујући* позив.

Даље морамо имати уређене војске за посаду важних места у земљи, а и за одбрану саме земље, у случају навале противникове. Овај је позив више способан за местну и мање тешку војну. То је *трећи, одбранбени* позив.

На послетку долази општи *устанак*, као *последњи* позив.

Са ова 4, а у строгом смислу са 3 позива, можемо се задовољити. Тешко је и незгодно не делити народну војску на позиве или је делити на врло мало позива. У случају потребе немогуће је дизати постепено војску и оноливо, колико треба, него свагда преко потребе, а то је врло теретно за становништво. На послетку баш да се и може кренути само потребна цифра војске, опет је исто толика незгода само што је не ће осећати сво становништво, но само неки део. Не ће бити дакле оне *равномерне* поделе терета на сво становништво, која би најбоље тај терет ублажила. Но с друге стране непрактично је сувише ситнити народну војску на позиве: администрација постаје сложенија, више ће се обраћати пажње на спрему првих позива а остали занемарити, па и сами војници у последњим позивима сматраће се као далеки и изузети од војске.

Колики треба да буду ови позиви?

Турска, према досадањим искуствима, могла је да располаже у критичним тренутцима са покретном силом од 80 до 100.000 војске. Ова се цифра мора метнути на кантар, и онда изилази, да и наш *први* позив треба да буде бар 80 до 100.000 Ово би било са чисто војничког гледишта и по томе најчистији рачун. Но при свем том морамо се овде подуже зауставити. Одмах се порађају питања: 1, Има ли Србија времена и средстава да спреми оволику цифру тако, да први позив буде права покретна војска, која ће смело да ломи напред? 2, Да ли насељење може за дуго време да се лиши оволиког броја људства, а да се не разори економски?

Ово су питања, о којимаваља најозбиљније промислити особито код народне војске. Стојећа војска истина више троши, али она троши више материјална средства и то равномерно са целог становништва. Народна војска троши мање материјалних средстава, но одузима више људи, па ако ово не буде удешено у дозвољеним границама и равномерно, онда је војна и у само кући. У колико ми располажемо знањем и искуством, можемо на горња питања овако одговорити: Прво питање не би требало да нам толико буде препона, да први позив спремимо у рече-

ној цифри. Потребна је само енергија, пожртвовање, добар систем обуке и администрације — и искобељали би се како тако. Но другом питању морамо да попустимо. Војна има често дуг период времена до свог правог почетка. То је време *спремања, опреме*. У њему и ако се не разигравају војна дејства, опет у име горњег нужно је напрезање и оно је тим веће, што је цифра војске већа, што се не може постепено да диже. Може се лако десити, да држава економски сустане пре но што се и отпочну војна дејства. Да пак ово слаби војну снагу државе, лако је разумети. Друго је то, кад би се свагда могло да прорачуна време почетка војне, и да од нас то зависи. Онда би могли и са 100.000. па и са више у један пут дићи се, кренути се и брзо решити ствар и то у своју корист, почем смо ми згодне прилике изабрали. Но то нам није свагда у власти а и не иде у рачун. Ако се дакле и кад не треба и одмах појавимо са свом највећом силом, онда због наведених узрока морамо војну и цељ *што пре отпочети* и што пре *свршити*. А таква је организација за нас ризична. У колико треба да нам је војска бар онаква и онолика колика је и каква је противникова, у толико исто треба и наша *држава да може издржати војну ако не дуже, а оно колико и противник*. Ово особито вреди, кад се има посла са противничком државом, која пати од финансијске а и друге државне болести. Због свих ових разлога, ми смо мишљења, да наш први позив треба да сведемо на *60 до 70.000*. То је управо $^1/_{17}$ до $^1/_{20}$ део целог становништва нашег. Па ако и ову цифру сравнимо са цифром европских, богатијих држава, опет ће код нас напрезање бити много веће. Но при свем том ми не смемо више *економском* начелу жртвовати од *војничког* начела, а да нам први позив не изгуби свој борни значај. С тога са прве цифре не треба силазити.

Опредељење II-г позива много је лакше. Узимајући у рачун да смо први позив окрњили а и сам задатак другог позива, — онда смо мишљења, да он може да буде у цифри од 60 до 70.000 љ., тако, да у суми наша покретна сила може да нарасте на 120 до 140.000.

На послетку за III-ћи *одбранбени* позив узела би се остала маса од 60 до 80.000, не рачунајући последњи позив. Не велимо, да смо цифре II и III-г позива у длаку погодили, али смо стални у изложеној подели на позиве. —

Према овакој подели војске на позиве да одредимо и рок службе у сваком. При овом ваља имати на уму, да јачи и способнији узрасти долазе у прве, а слабији у позније позиве. Но

по нашем мишљењу сам узраст не треба да буде код нас *искључно* мерило при одређивању на позиве, нарочито за I-ви позив. М смо горе споменули да и горња његова цифра није од малог терета. И ако је дакле не ваља крњити, треба се старати умалити тај терет колико је год могуће без повреде војног начела. У име тога добро би било, да се поред израста узме за основу при одређивању људи за I-ви позив и стање породично и друштвено самог војника, до извесног израста, напр. до 40. године. Тако би требало одређивати овамо добре задругаре, бећаре, удовце без деце, уопште све оне, који су *најмање* потребни породици и друштву, и без којих они најдуже могу да буду. Ствар ова, по себи добра, врло је замршена и за администрацију врло тешка, но корист је опет много већа. Тиме би први позив био покретљивији и способнији за дуже војевање, и сразмерно би мањи терет за становништво био. Позиви дакле не би имали оштре границе по узрасту но би се према горњем после исправљали и допунавали до одређене цифре.

Не узимајући у обзир то попуњавање и пречишћавање позива, рокови службе на основу самог узраста били би: за *први* позив 8 година, за *други* 12 година а за *трећи* 16 година. По себи се разуме, да старији узрасти, узети у I позив, не би прошли кроз све позиве, али свакојако и најстарији узраст I позива (40 год.) одслужи пуних 8 година и у II-ом позиву.

Да упоредимо сада у прегледу поделу војске на позиве и на рокове код свих писаца.

По нашем а без пречишћавања:

I.	*Дејств. позив* има	60 до 70.000	од 20 до 28 год.,	рок служ.	8 г.
II.	*Попуњ.* „ „	60 до 70.000	„ 29 до 40 „	„ „	12 „
III.	*Одбр.* „ „	60 до 80.000	„ 41 до 56 „	„ „	16 „
Без посл.	„ „	180 до 200.000	од 20 до 56 „	„ „	36 „

По Г. Грујићу:

I.	*Дејств. са попуњујућ.*	102.000	од 20 до 34 год.	свега 14 г.
I.	*Резервни позив*	47.000	„ 34 „ 45 „	„ 10 „
III.	*Посадни* „	37.000	„ 45 „ 55 „	„ 10 „
Без последњег позива		186.000	од 20 до 55 год.	свега 35 г.

По Г. Чолак-Антићу:

I.	*кл. дејствујућа*	104.000	од 20 до 34 год.,	свега рока 14 г.
II.	*кл. резервна*	50,000	„ 34 „ 44 „	„ „ 10 „
Без последњег		154.000	од 20 до 44 „	„ „ 24 г.

По Г. Путнику:

I. *Дејств. класа*	114.000	од	20	до	33	год.,	рок службе	13	г.
II. *Резерв.* „	104.000	„	33	„	50	„	„ „	17	„
Без домаћег	208.000	„	20	„	50	„	„ „	30	„

Из упоређења ових цифара излази:

1., Да Г. Грујић способну масу војске дели такође на 3 позива, само што је код њега попуњујућа војска сливена са I-м позивом и само формулацијом одвојена подобна допуњујућим частима код сталних војска. Код нас је она сливена са II-гим позивом ради лакше и простије администрације. Са овом поделом на позиве слаже се и Г. Чолак-Антић, судећи по цифрама, које је одредио за своја два прва позива, о којима само и говори. Г. Путник усвојио је поделу само на 2 позива, у којима има више војске, но ми у наша сва 3 позива. За што се са овом поделом не слажемо, изложили смо напред наше назоре.

2., Величина I-вог позива код свих је писаца у нешто преко 100.000. Потпуно се у овом слажу Г. Грујић и Г. Чолак-Антић, а Г. Путник разликује се у 10.000 преко горње цифре. Ми се дакле јако разликујемо од сва 3 писца, почем је код нас I позив испод 100.000 за 30 до 40.000. И за ово навели смо наше разлоге.

3. Рок службе у I-м позиву скоро је свуда једнак. Само се ми и у томе разликујемо због много мање цифре војске. Осим тога тражимо да се при попуњавању у I позив поред узраста, као главног основа, узме у обзир и стање лица.

4. Укупна величина оба прва позива као *покретне* војске износи код свих од 120 до 150.000 само је код Г. Путника велика разлика, јер допире до 208.000. Ово је природна последица горње поделе његове на позиве.

У основним тачкама дакле највише се слажемо са Г. Грујићем и Г. Чолак-Антићем.

(Наставиће се.)

Д. Ђурић

О ИЗВОРИМА ЖИВОТНИХ СИЛА

Од Ф. Хопе-Сајлера

(Свршетак)

Трулежне течности, пуне ових бактерија, могу се у стаклену цев затопити на оба краја тако, да ваздух ни мало не улази, па ипак се с времена на време бактерије микроскопом могу лако видети. Оне расту и множе се у затвореној стакленој цеви и са њих постаје на ново труљење, чим се после дужег или краћег времена из те њихове тамнице пусте.

У најновије доба дознало се још за једну особиту врсту организама, што су се на дну атлантскога оцеана настанили. Инглески анатом *Хексли* (Huxley) нашао је у дубини од 5 до 25 иљада стопа некакав муљ од најпримитивнијих организама, што је он назвао Bathybius Haeckelii, у част славноме научењаку *Ернсту Хеклу*. Они који познају живот у дубинама морским, држали су, да у такој огромној дубини не могу никакви живи створови постојати. Сунчева је светлост испод 1000 стопа у мору готово са свим апсорбирана, садржина кисеоника све је мања што се дубље иде у море, и ма да нема баш са свим сигурних испитивања о кисеонику у тако огромним дубинама, опет се са испитивања тога гаса у много плићим водама закључити може, да Хекслов батибијус нема баш никаквог кисеоника.

Сад се намеће питање, како дакле ваља замислити храњење ових примитивних створова? Близу површине мора има тако много животиња, да остатци њихови падају растворени на дно морско, и настављено растварање ферментом истих служи батибијусу за живот.

Ако се при свакоме врењу ослобођавају силе, разуме се онда, да се њима нижи организми врло користе и да се у так-

вим течностима оне клице најбоље развијају и у *борби за опстанак* све остале униште, које имају најјачи ферменат, и за своје вегетирање најповољније услове.

Може неко приметити, да се сила при врењу врло слабо развија и не досеже за послове, што их ми у нижих организама извршене видимо, а то је образовање влакана и масти у квасу, меканичко кретање тела у бактерија и батибијуса. Ослобођене силе у сравњењу са онима, са којих постаје сагоревање органских супстанца са кисеоником, врло су мале, али се такође врло често догађа, да слабе силе уједињене врло велики ефект учине. Да наведемо који кемиски пример за такве појаве. При сагоревању угљена, развија се много више силе него при сагоревању исте количине дрва; а при непотпуном горењу један део дрва савршено сагори и ослобођава извесну количину топлоте, један део дрва узима још силу од исте у себе и преобраћа се у материје од веће вредност за грејање од дрва. Од прилике тако могу се тумачити и појави у оних нижих организама. У осталом за образовање скроба, дрвенастих влакана и масти, није увек врло велики потрошак сила потребан.

Ослобођавање сила при кемиским претварањима органских супстанца без сагоревања, не беше дуго време испитивано, те тако се и сада једва држи, да то може бити извор сила свију организама, да и у виших животиња ово развијање сила наступа и употребити се може при процесу растварања не само у крви, жљездама и мишићама, него већ и у утроби самој.

Али било би неправично мислити, да они организми квасу сродни, са њихова јадна живота нити су биљке нити животиње, него образују неки засебни свет у целом систему организама Ови исти организми под другим условима, могу се на виши ступањ развити, а тако исто има виших организама, који под другим особитим условима тако исто јадан живот проводе.

Живот човеков и већине животиња стоји под неким извесним правилама, и кемиска претварања, а с њима у свези и развијање топлоте, могу само до неких извесних граница одступати. У њиховом животу све је тако удешено, да преступања не сме бити. Али неки сисари проводе живот на двоструки начин; у животиња, које преко зиме спавају, у овом чудноватом стању спусти се телесна температура, оне не троше никакву храну и сви кемиски процеси у њиховом телу много су слабији, него кад су будна стања, с тога су и меканичка кретања врло слаба. Па и ларве у некичмених животиња од прилике су то исто, а особито су занимљиви неки црви, што у месу и другим организма

виших животиња живе, као пантљикаре и трихине, и они у њиховом затвору не могу никако друкче добити храну, него ако им она пролази кроз прилично јаку капслу у којy су се они укрили; али и такво живљење врло је жалосно! Да овакво пролажење хране кроз ону капелу мора бити врло слабо, разуме се по себи, али нарочито улазак кисеоника мора бити врло отештан. Кад се исте животињице ослободе тога затвора и у боље прилике пренесу, особито да добију довољно кисеоника, оне се развијају и множе се. Изгледа, да и више развијање и моћ плођења у кваса такође од довољно кисеоника зависи.

Ми смо разгледали образовање органских материја у зелених биља под упливом сунчевих зракова, за тим неке промене посматрали, што их оне од других организама врењем пређу. И без суделовања кисеоникова, при врењима ослобођава се један део силе што је из сунчевих зракова узет, у многим случајевима постепено — јер једно врење за другим иде. Скроб биљке у води и пошто се ослободи топлотe, преобрати се у шећер, а овај опет кад се такође топлота ослободи, у алкохол и угљену киселину, као што смо то мало час већ видели. У телу човековом или животињском пренесе се шећер у сочне масе утробе и ту га — нестане. Вели се, да га кисеоник сагори. Масти, тако исто и беланчевинасте материје и њихови у утроби образовани растворни продукти долазе у сочне масе и нестаје их тако исто, или тако се промене, да се кемиски до сада нису могли даље испитивати. Али нема сумње, да се они у крви и у лимфним жљездама, јетри, мишићама и даље промењују, а свакојако долазе у додир са кисеоником и онда се развијају сваковрсни процеси, при којима и кисеоник суделује.

Али како долази кисеоник у унутрашњости тела? — Ми се нећемо дуже бавити око оних занимљивих анатомских и механичких направа, којима животиње кисеоник за се набављају, само да споменемо, да врло мала количина овога гаса из околна ваздуха кроз кожу човекову уђе, да се готово сва нужна количина кисеоника преко плућа набавља. У финим гранчицама крвних судова у плућима, крв узме кисеоник, а изда угљену киселину и нешто водене паре.

Кад је пре сто година *Пристли* (Priestley) кисеоник пронашао и његово суделовање у животу упознао, славни француски кемичар *Лавоазије* (Lavoisier) закључи из многих опита, да се усисана храна сагорева у плућима. Овако се мислило врло дуго, докле берлински физичар *Магнус* не доказа, да се крв с кисеоником слабо једини и да при пролажењу крви кроз фине

гранчице жила у органима тела велики део овога кисеоника нестаје, тако, да она крв, што се у плућа враћа врло га мало има. Многим испитивањима доказало се, да се крв кисеоником у плућима пуни, тако да га она за своју потребу има и сувише; крв се после враћа натраг у плућа са још нешто мало кисеоника, да се тамо њиме на ново напуни. По томе може се казати, да човек и све животиње са црвеном крвљу живе од сувишка кисеоника, али оне га непрестано и потребују, ако се дисање само за неколико тренутака прекине, она сва велика количина кисеоника нестаје и настаје смрт — угушењем. Кад би сва крв одрасла човека у плућима кисеоником засићена била, што никад не бива, јер се увек најмање половина у венама налази, ова сва крв — у десет фуната узевши је — износила би свега 1,6 грама кисеоникова гаса, али човек за свој живот потребује на један сат од прилике 31 грам кисеоника, свакога минута дакле $^1/_2$ гр. Па како оно засићавање крви у ствари не постоји, и само половину од њега за сигурно узети можемо, у другом минуту нестало би кисеоника, чим би се на један пут дисање зауставило. Али ако је крв кисеоником засићена, пошто она плућа остави, и ако срце крв свакога минута седамдесет и пет пута кроз плућа тера, то би, ако у крви, што се враћа у плућа, нема кисеоника, крв $2,_{033}$ литра кисеоника из удисана ваздуха узети могла, количина, која 4,2 гр. износи, крв би тако под обичним условима појединим крајевима тела од прилике за осам пута више кисеоника могла донети, него што га они потребују.

Ма да дакле човек за један дан 1,5 до 2 фунте кисеоника троши, више него што он осем воде иначе од остале хране узима, за случај да му више затреба и за то је постарано и отуда се увиђа, да употреба кисеоника у телу не зависи од придоласка његова; од ове материје за одржање живота, има готово увек у сувишку.

Од како је *Шенбајн* (Schönbein) пронашао, да се кисеоник претвара у један врло енергични гас, што га је он *озон* назвао, много су се трудили, да такво образовање озона и у крви докажу, али то до сада још не испаде за руком.

Како процеси једињења са кисеоником у нижих животиња без црвене крви бивају тако исто као и у виших, крв се, у праву његова црвена боја што се с кисеоником кемиски једини, у опште само као резервоар узети мора, из којега се веће количине кисеоника свима органима доноси.

Силе, што се при кемиским променама ослобођавају, показују у толико велику разноликост, што поред меканичкога кре-

тања мишића и много ослобођене силе у електричких риба електричност, видимо још и неко светлуцање неких нижих животиња, н. пр. у свитцу. Обоје ово, електрицитет и светлуцање, ипак су тако ретки, да их — што се тиче квантитативног цењења ослобођених сила — без дуга размишљања можемо оставити на страну. Остају нам дакле још само — топлота и меканичко кретање. Ово последње, што тако јако у очи пада, да баш по њему живот судимо, и не сумњамо да неко живи, ако се креће, отвара очи, говори, и ако се ова делателност у спавању у неколико и суспендира, ми познајемо живот по издизању и спуштању прсију дисанем, по куцању срца — све ове меканичке радње нису само особина животиња. Ми их налазимо и у најнижих организама бактерија, тако исто и у батибијусу, као и у биљних ћелица. Познати пример стидљиве мимозе, Mimosa pudica, која са додира лишће скупља и гранчице обеси, показује, да и биље може осећати и у неколико својевољно се кретати.

Врло упада, што оваква кретања у виших животиња зависи од њихове воље. Ми можемо радити, терете подизати, много ходити, а тако исто можемо то и да не радимо. Све ове радње одговарају кемиским растварањима у мишићима и ми још не познајемо кемиски процес, који је за грчење мишића потребан, али знамо да се при грчењу његовом образује млечна киселина, да се за тим више кисеоника него иначе на миру удише и више се угљене киселине из плућа избаци. Рад живаца у овим процесима одговара притиску прста, који запети ороз на пушци одапиње, патрон се запали, и кемиски процес сагоревања патрона изазива меканичку радњу, која избацује пушчано зрно. Згоднију слику даје паљење какве мине електричном варницом. У мишића мора бити опружности, она мора бити савршено приправна и кадра, једним ударом кемиски процес а с тиме и меканичко кретање произвести. Живци стварају само удар, ми их можемо на миру оставити и убодом, електриком и другим раздражљивим сретствима ипак мишић на грчење натерати. Са веће количине кисеоника што се у крви узме за време рада мишића, биће зар да свезивање његово са органским материјама даје силу за радњу и мишићима. Умањи ли се придавање кисеоника једном мишићу, он ослаби, најзад се згрчи, при тровању, кад се узимање кисеоника у плућа савршено прекине, наступи грчење целе мускулатуре. У осталом, неки посматрачи тврде, да не постоји непосредно суделовање кисеоника при кемиском процесу са којега се мишић грчи. Па и кад се кисеоник из мишића ваљаним ваздушним црпом исцрпе, мишић се, дражећи

га, још грчи и као што сам пређе споменуо, нижи организми, ма да им кисеоник никако и не долази, ипак показују нека меканичка кретања, која ако нису са кретањима мишића идентична, стоје им ипак врло на близу.

Овде имамо да кажемо што о једној важној ствари.

Меканичка кретања појављују се као мали део сила, који се кемичким претварањима у човеку или животињи ослобођавају и много већи део показује се као ослобођена топлота и с тога је још од Лавоазијева доба уобичајено, животињски живот сравњивати са неким тихим сагоревањем Извори обојих, мишићне снаге и топлоте, као да су једни исти: Дуго време мислило се, да ваља тражити у азотастим супстанцама, особито у беланчевинастим материјама, тела, која дају мишићу његову снагу при њиховом кемиском растварању, док растварању шећера и масти приписивало се развијање топлоте. Овом ствари дуго су се бавили и испитивали је и најзад показао се резултат, да човек или животиња при мишићном напрезању нешто врло мало или управо ни мало више не троши беланчевинастих материја него на миру, ма да је удисавање кисеоника и избацивање угљеника за време рада много јаче. По томе је могуће, да се с тога тако мало потроши беланчевинастих материја што се мишићи, који се из истих беланчевинастих материја састоје, и сами у неколико истроше и то морају они на ново надокнадити.

У опште за надокнађење потрошње при кемиским процесима, морају се беланчевинасте материје узимати, особито за надокнађање фермента и наслагање хране као маст и скробне материје. За ово све од потребе је нека извесна количина сваки дан и она се не сме смањивати, међу тим више узимање беланчевинастих материја изазива и увећано растварање у утроби, и образовање топлоте; под таквим условима само се неки мали део употреби за наслагање масти. Много узимање масти и шећера увећава у човекову телу кемиске промене и помаже образовање масти, ма да исте материје као да не суделују непосредно при томе наслагању. Многом храном не могу се много више увећати мишићне радње, ако се типска мера пређе, а на против продукција топлоте увећава се, докле се храна претвара и довољно са кисеоником снабдева, који својим јединењем са њиховим састојцима и производи развијање топлоте. Ми смо видели, да крв може да даје при мирном бићу за осам пута толико кисеоника, колико је за обично стање од потребе. И поред све ове разлике у храни и продукцији топлоте ипак је температура крвни прилично регулирани, без сумње упливима живаца

који не само управљају срцем и дисањем него и кожом, и могу губитак топлоте у истом степену повишавати, као што се и продукција увећава, а и обрнуто при недовољној продукцији за покривање дефицита, могу рад самовољних мишића задржати; јер се при оваквој делателности не само меканичко кретање, него и кретање топлоте ослобођава и то у главноме једињењем кисеоника са материјама, што су се при мишићној делателности образовале. Ми дркћемо, дишемо дубоко и цвокоћемо зубима, јежи нам се кожа крећемо се кад се *мрзнемо*, а нисмо *болесни*. У грозничавој болести, ово је регулирање са свим уништено.

Ово што смо до сада говорили, нека служи читаоцима као мали преглед онога поља, које је у свима својим одељцима најважније испитивачко поље Физиолошке Кемије и овим да завршимо наша разматрања о „изворима животних сила."

Љубомир Миљковић

ПОЛИТИЧНИ ПРЕГЛЕД

Устанци и интервенције по данашњем међународном праву

(Свршетак)

Али сад замислимо, да у некој држави, било при унутрашњим уставним борбама или у грађанском рату или и без тога нека извесна странка или влада ногама гази сама опште призната и освештана *човечанска права*, кад тиранија и фанатизам (било религиозни или политички) презру свако право и сваку човечност, те пусте узде беснилу и гоњењу, па погажена странка класа или народ у својој нужди позове неку силу или државу у помоћ — да ли ту има места оправданој интервенцији? Доиста у таквом случају правна теорија ни за час не може сумњати о потпуној оправданости такве интервенције. То је управо најглавнији од већ поменутих *изузетака*, у којима се с пуним правом може одступити од правила не-интервенције. Као год што је по самом природном праву свакоме поједином човеку не само право него шта више и дужност, да свакоме од разбојника нападнутом или у опште у своме најсветијем људском праву повређеном човеку прискочи у помоћ, тако исто то право мора припадати и држави. Где је народ неки насиљем и злоупотребом власти очевидно повређен у своме најсветијем човечанском праву или где је нека класа или партија становништва од стране тираније и фанатизма погажена, злостављена или где неком народу варварски непријатељ пропашћу прети, ту у помоћ притећи ма и оружаном руком значи вршити неспорно право, што га има човек према човеку. Ту онда излази на среду оно већ поменуто више начело човечанске солидарности, које обухвата цео људски род, и пред којим се и само начело не-интервенције, начело

државне независности мора поклонити, јер је у последњој инстанцији *човек* ипак највише право, према коме свако друго право у засенку стоји. На овим се правним разлозима оснивала оправданост интервенције јевропских сила у корист погаженом грчкоме народу г. 1827, и међународно-правна основаност битке код *Наварина*, где је турска поморска сила уништена. Сви су главнији писци о међународном праву потпуно сагласни у томе, да је такав случај на праву основан изузетак од правила неинтервенције.[1]

Што се тиче тога изузетног случаја оправдане интервенције, који бива у име виших интереса човечности, то нема сумње да ће у целој Европи бити само једна држава, у којој је највероватније и најлакше да сваки час буду најочевидније и најжешће повређени ти поменути интереси и чије дакле унутарње стање највише може давати повода, да се покреће питање о таквој интервенцији у име човечности и погажених човечанских права. Која је то држава, то ће сваки одмах погодити; разуме се да је то *Турска*. Од времена *уговора парискога* од г. 1856, Турска је изречно у члану 7 примљена у концерат јевропски и тиме је простртa влада данашњег јевропског међународног права и његових опредељаја и на тај „болесни“ и аномални државни створ. Дакле свакојако и за Турску и њене унутарње послове и замршаје мора важити оно исто правило *не-интервенције*, које важи и за остале државе по данашњем међународном праву. А то је сувише још и *изречно* казано у 9 члану поменутога уговора, у коме се посебице каже да саопштавање портиног хатихумајума (турске реформе!) неће дати право силама да се икада и ма у коме случају било појединце било колективно умешају у одношаје Портине према њеним поданицима нити у опште у унутарњу управу њене државе. Тиме

[1] Још је *Фател* казао: »Кад се неки народ с правом дигне на оружје против свога угњетача, онда је само праведно и племенито у помоћ притећи ваљаним људима, који своју *слободу* бране.“ Droit des gens, liv. II. chap. 4. §. 56. — Шпански новији писац о међународном праву *Riquelme* каже тако исто: »L'intervention ètrangère dans une guerre civile peut s'excuser, lorsque *les intérêts de l'humanité* la demandent évidemment...« Њега наводи *Beach Lawrence,* Commentaire T. II. стр. 405. — Тако исто мисле: *Bluntschli,* d. mod. Völkerr. § 478. — *Heffter,* d. europ. Völkerr. §. 46. — *Berner* Intervention стр. 353. — Знаменити инглески правник и учитељ међународног права *Sir James Mackintosh* рекао је: „Tous les droits qu'une nation peut defendre pour elle-même, elle peut aussi les soutenir pour une autre nation si elle est appelée à intervenir.« Наводећи ове речи слаже се с њиме и *Wheaton,* hist. du droit d. gens II. 244.

су се дакле силе потписнице баш нарочито *одрекле свакога права интервенције у унутарње послове Портине.*

Што се тиче дакле турске државе ту постоји осим *општег* међународног права још и *посебни* међународни уговор, који свечано установљује начело немешања.[1] Но при свем томе питање је: да ли ипак не би могао наступити случај у коме би се ради заштите повређених и потлачених човечанских права морало одступити од тога свечано постављеног начела, те би изузетно по општем међународном праву била оправдана интервенција у интересу човечности? Ми мислимо да би такав случај доиста могао наступити онако исто као што је то било г. 1827 у грчкоме устанку; а имамо и доказа зато у томе, што је збиља *после париског уговора* догодила се једна прилика, где су европске силе „malgré le firman et en depit du traité de Paris" нашле се побуђене *обзирима човечности* да се активно умешају у унутарње послове Портине и то у *Сирији* ради тога да спрече покољ хришћанских Маронита од стране фанатичких Мусломана; то беше г. 1860.

Данас се опет пред очима целе Јевропе понавља по толики и толики пут она иста жалосна и крвава драма на земљишту турске царевине, која ће се вечно понављати доклегод буде трајала тиранска османлијска влада над хришћанским народима. Херцеговачка и босанска раја дигла се на оружје да још једном у очајничкој неједнакој борби потражи своја незастарива човечанска права и да извојује слободу или — смрт. Муслomански фанатизам опет бесни у свој својој жестини и ногама гази сваку *човечност* и свако људско право. Јевропске силе покушале су неко млако и млитаво дипломатско посредовање износећи пред устанике већ толико пута отрцану историјску лаж о *турским реформама*![2]. У те реформе већ нијеадн озбиљан човек у Је-

[1] в. о томе међу осталима *Henri Grignan,* Résurrectien des nationalités en Orient (Paris. 1863.) стр. 1. и 60. — *Beach-Lawrence,* Commentaire I. 122. II. 449.

[2] Доиста то је грозна и нечовечна подсмевка на очајно стање и борбе Хришћана у Турској, кад им се као цена за њихову проливену крв, потрвену и разорену имовину, оголеле жене и децу и све остале претрпљене муке и невоље нуде и у изглед међу — *реформе* у данашњој *турској* царевини! То само може бити или крајње непознавање положаја или — лукава дипломатска замка. После хатихумајума од г. 1856, који је споменут у свечаном јевропском уговору и који ипак остаде до данас *потпуно неиспуњен,* као што није могло друкче ни бити, после тога хатихумајума сваки говор о турским реформама може само још бити будаласто или злурадо бунцање. Јевропско је јавно мишљење данас већ потпуно на чисто с тиме, да су ма какве ре-

вропи више не верује, а како да у њих верују столетни патници, који су свагда досада својом кожом, својом крвљу и својим знојем скупо плаћали досадашњу луду веру у турска обећања и дипломатске крпеже! Дипломатска је медијација прошла без резултата; устаници настављају страшну и очајну борбу за своју слободу *и отворено зову у помоћ* своју браћу у Србији и Црној Гори, да се активно у борбу умешају. Питање је сада: би ли Србија и Црна Гора могле да се умешају у ту борбу, а да не повреде данашње међународно право? Према свему што смо досада навели о праву интервенције по данашњој међународној теорији и практици јасно је, да умешањем Србије и Црне Горе у борбу своје хришћанске браће против мусломанског тирана не би никако данашње међународно право било повређено, а посебице не би повређено било правило не-интервенције, које ту постоји.

Има публициста, који са гледишта међународног права допуштају чак и то, да у случају грађанског рата у извесној држави свака страна држава има право, да се ма којој од ратних странака придружи као савезник и да је потпомаже. На то се међу осталима баш позвао једном приликом г. 1834. у инглеском парламенту тадашњи министар спољних послова лорд Палмерстон казавши: „У случају грађанског рата, који се изродио услед оспореног права на престо, или услед устанка, који дуже траје, ниједан публициста не одриче право осталим државама да се придруже једној од ратних странака према своме расположењу. Нема сумње да вршење тога права мора зависити од околности. Али право само беше опште за све државе које хоће да га врше.“ Истина то по данашњој међународно-правној науци не стоји тако, као што је том приликом Палмерстон казао, јер већина *новијих* аутора као што смо видели баш напротив *одриче* право страним државама да се умешају у неки унутарњи грађански рат само тек „suivant leur convenance“ (како се вели у наведеном Пал-

форме у модерном духу у данашњој Турској просто *немогуће*, јер је то не само толиким безуспешним покушајима *историјски* доказано, него је уједно по најобичнијој логици јасно, да се на старо феудално-мусломанско дебло из средњега века *не могу* накаламити нова политичка начела данашње Јевропе, док се не би и то дебло из корена ишчупало, мусломанско друштво од врха до дна из основа преобразило, а то значи, док не би Турци престали бити ти исти Турци и коран њихова прва и једина књига! Добро је међу осталим расправљено и доказано то данашње не само *финансијско* но и *политичко* банкротство Турске у руском журналу »Вѣстникъ Европы“ у свесци за Септембар 1875. у рубрици »иностранное обозрѣніе.«

мерстоновом говору); они ишту неке *нарочите посебне узроке*, па да таква интервенција буде међународно-правно као *изузетак* допуштена и оправдана. Али у оно доба, кад је Палмерстон оно наводио, било је доиста опште усвојено мишљење међу тадашњим публицистама да се у унутарњим борбама могу стране државе придружити овој или оној странци по своме увиђењу и својој вољи; па и данас још понеки писац о међународном праву (као н. пр. Хефтер) то мишљење заступа. Но и ако се оно данас већ може сматрати као застарело и теоријом осуђено, то смо га ми ипак навели с тога, да се види како и саме оне велике силе, које су као н. пр. Инглиска увек заступале начело не-интервенције, ипак у извесним ванредним случајевима умеју лако да нађу међународно-правног оправдања за неку своју интервенцију, кад им то иде у рачун. У осталом то очевидно изгледа и доста природно и логички, да извесној држави не може бити украђено да помаже ономе, који је у нужди и ко њену помоћ *тражи и прима*.

Но ово умешање, које би се догодило од стране Србије и Црне Горе у помоћ својој погаженој браћи, очевидно не би имало потребе да се правда тим наведеним публицистичким мишљењем, на које се некада Палмерстон у поменутој прилици позвао. Ми смо већ напоменули у овоме чланку како су се у грчкоме устанку велике силе умешале у борбу између Турске и грчких устаника и то у корист и помоћ овим последњима, и како су оружаном руком натерале Турску да призна Грчку као независну земљу. Јевропско јавно мишљење и целокупна публицистика одобравала је и одобрава тај корак великих сила, јер то беше као што смо већ казали онај случај интервенције у интересу човечности, који је као изузетак данашњим међународним правом одобрен. Па зар то не би био баш на длаку исти случај, кад би се данас у помоћ притекло устаницима у Босни и Херцеговини? Зар ту не постоје потпуно они исти разлози, који су некада у грчкој ствари постојали и помоћ великих сила оправдали? Би ли могло јевропско јавно мишљење, би ли могла публицистика, би ли могли баш и сами званични преставници јевропског међународног права један пут овако, а други пут онако судити о једној истој ствари, о једном истом случају? Доиста то не би могло бити, јер право мора бити за све државе и народе или једно исто или — никакво! Или можда само *велике* силе могу бити међународним правом овлашћене, да заштићују човечанске интересе и да помажу погаженим народима, а мање не? То никако не може бити и у томе погледу веома је добро казао приликом последњег *критског устанка* г. 1867 у инглиском

парламенту тадашњи инглиски министар лорд Стенли: „je ne pense pas qu' il doive y avoir *deux règles*, *l'une pour les forts*, *l' autre pour les faibles*“ [1] (ја не мислим да ту треба да има два правила, једно за јаке, а друго за слабе).

Према томе дакле било би умешање Србије и Црне Горе у борбу своје херцеговачке и босанске браће против Турака основано на овим међународно-правним разлозима: 1. што су те две државе од стране једне ратне странке а то је од стране устаника отворено *у помоћ позване*; 2. што ту стоје на среди најгрозније и варварски повређена човечанска права, која има право свака држава већ из *човечних* обзира да заштићује; [2] и најзад 3. што и самој Србији и Црној Гори овакав вечно запети положај постаје несносан и што морају већ и ради својих сопствених интереса и своје безбедности да му учине једном крај.

Могао би можда неко приметити са међународно-правнога гледишта, да је Србија још у неком васалном положају према Турској, и по томе да она не може стојати према сизеренској држави онако исто, као што би могла каква друга са свим *независна* држава. Што се тиче тога васалства Србије ми ћемо овде да приметимо једном за свагда, да баш и са међународно-правног гледишта тај назив *васалне* државе за Србију је *некоректан* и погрешан. Сам појам васалства садржи у себи много веће и шире обвезе, него што према постојећим уговорима данас Србија има према Турској; тај је појам у опште заостао још из *феудалнога* доба средњега века, и у њему беше међу осталим и дужност давања неке војничке помоћи и т. д. [3] Ми овде

[1] *Beach-Lawrence,* Commentaire II. стр. 457.

[2] Један од првих инглиских аутора о међународном праву а то је *Phillimore,* on international law, vol. I. 441. правдајући већ поменуту интервенцију великих сила у помоћ грчкоме устанку наводи баш те исте разлоге казујући: „L' intervention de la Grande-Bretagne, de la France et de la Russie dans les affaires de la Grèce s'appuyait sur trois considérations, savoir: 1-o pour répondre *á l' invitation pressante* de l'une des partiès; 2-o pour arrêter l' effusion du sang humain;“ etc. (v. Beach-Lawrence, II. 404).

[3] Да је то збиља једна од битних црта васалства види се међу осталим по томе, што је још у уговору од 15. Јула 1840. у коме је од стране Русије, Инглеске, Аустрије и Прајске у свези са Турском одређен *одношај између Порте и Мисира* — што је дакле у томе уговору казано међу осталим: „Les forces de terre et de mer entretenues par le pacha (d' Égypte) seraient considérées *comme faisant partie des forces de l' empire ottoman,* et comme entretenues pour le service de l'état.« Мисир је васална држава према томе уговору. А да збиља постоји разлика између *васалства* Мисира и између положаја Србије и Румуније то међу осталима потврђује и главни зналац ме-

немамо простора да о томе опширније проговоримо, него ћемо то оставити другој посебној прилици, где ћемо проговорити о спољном међународном положају Србије и о неким извесним преседанима у томе погледу. Овде ћемо само још навести у потврду нашем мало час изреченом мишљењу о васалству Србије то, што су и поједини најновији писци о међународном праву у својим књигама посведочили, да тако исто мисле о тој ствари; ми налазамо у *Хвитну*, где он увршћујући све државе у поједине категорије према својој потпуној или ограниченој суверености свакојако чини разлику између *полу-суверености* и *васалства* те их меће у засебне, оделите рубрике и кад погледамо у рубрику под насловом „Des États tributaires ou *vassaux*" ми ту не налазимо увршћену ни Србију ни Румунију, него их налазимо именоване у категорији *полусуверених* држава, па тако је исто и у књизи другога новијег писца *Бич-Лауренса.*[1] Дакле оба ова писца говоре истина о васалним државама, али ниједан од њих не увршћује Србију у ту категорију.

А што се тиче полусуверености то тај појам сам по себи нема и не може имати ни у самом данашњем међународном праву своје обележене и прецизне садржине, пошто он у самоме себи садржи управо неко противусловље, јер сувереност значи *потпуну негацију* сваке спољне зависности, по томе се она строго узевши не може ни делити ни крњити и зато је управо ограничење те суверености, које се крсти именом полусуверености, веома неодређен и растегљив појам, који допушта неопредељиву множину разних постепености, које се не могу свести на некакве сталне бројне одношаје, дакле половину, трећину и т. д. У опште пак данашње *међународно право* у лицу својих најглавнијих теоријских преставника сматра ту полусувереност као неки *неприродан аномални одношај*, који дуго не може опстати у томе своме половном неприродном стању. Сувереност, у којој се огледа и довршује спољна јединна и достојанство сваке државе, има у себи са свим природну тежњу ка јединини, и по томе тај њен расцеп у облику полусуверености не може никако бити трајан, него се најзад мора прекинути на једну или на другу страну: или полусуверена држава задобије своју потпуну

ђунар. права Rolin-Jaequemyns у своме чланку; Devellopements récents des communications internationales etc. (Revue, T. II. 1870 стр. 319). где каже: »La Roumanie et la Serbie *dont la position est, en droit et en fait, beaucoup plus favorable que celle de l' Égypte.*

[1] в. *Wheaton,* Élém. d. droit internat. I. стр. 43—49. — *Beach-Lawrence* Commentaire I. стр. 225—257.

независност или је напротив она држава, под чијим је сизеренством, присаједини сасвим и претопи у себе. Историски развитак потпуно доказује истинитост тога правила. И у турској је царевини тај процес преображаја већ давно и у велико отпочео; то признаје данашња пубицистика. Новија међународно-правна теорија о томе преображају каже ово: „Међународно право мора на тај природни развитак пазити и *ваља да га заштићује*, оно не сме хтети да га спречава тиме, што ће тежити да овековечи *труле, неодрживе облике старијег правног стварања.*"[1]). Да тако у опште мисли данашња међународно-правна теорија, то је лако доказати. Инглески знаменити правник *Остен* (Austin) каже: „qu'aucun gouvernement ne peut proprement être désigné comme mi-suprême, ou imparfaitement supreme, et que la désignation de mi-souverain est *capricieuse.*" Па тако исто *Бич-Лауренс* наводећи Хефтеворо мишљење о полусуверености пазива тај одношај „*La nature bâtarde* d'un corps politique"; *Холцендорф* такође каже: „Полусувереност мора се сматрати као неко *неприродно половно или мелеско стање*" које ваља да престане.[2]). Како *Блунчли* о томе мисли, то смо већ навели.

Па баш зато, што данашња наука о међународном праву тако гледа на ту полусувереност, зато је данашња правна пресумција или претпоставка увек на страни потпуне и нераздељене суверености сваке државе а против сваког ограничења, јер се ово увек мора основати на неком нарочитом, изречном опредељају. Србија може дакле имати према Порти само ону *меру* обвезаности, која је *изречно* дотичним актима одређена, јер се у таквом случају ти актови увек најстроже и речимице тумаче, а ништа се ту прећутно не разумева нити *претпостравља*, јер је претпоставка увек *за* потпуну сувереност а *против* ограничења њеног.[3] Нигде у тим актима међутим не стоји то, да Србија не сме имати оно право, што га има свака држава, да на позив притекне у помоћ и заштиту погаженом и повређеном човечанском праву. Па баш кад би Србија и за тим ишла, да стресе са себе и последњи још заостали траг своје обвезаности и своје полусуверености, тим би она чинила само оно, што је самим природним историским развитком већ толико пута посведочено и оправдано и ишла би да учини крај онаквом стању, какво је од цело-

[1] То каже *Bluntschli*, D. mod. Völkerrecht §, 77. у примедби.

[2] Das europ. Völkerrecht (§. 17. 6).

[3] То је још *Ткалац* у неколико напоменуо у своме Staatsrecht des Fürstenthums Serbien §. 7.

купне данашње међународно-правне науке признато као неприродно и аномално, које не може имати трајања ни дугога опстанка.

Осим тога пак има у новије доба разних државних формација или облика, у којима се појављују самосталне државе и међународно право те разне формације мора да узме у обзир, те да им одреди њихово место и значење и у међународно-правном погледу. Тако знамо да осим потпуно самосталних *једноставних* држава, којима спољна и унутарња сувереност није ничим ограничена, има и таквих државних створова, који се зову *савезна држава* (Gouvernement fédéral supreme ou Ètat composé, Bundestaat) као н. пр. северна Америка и Швајцарска. У таквој савезној или сјединњеној држави има увек повише држава, које су се у интересу савеза одрекле своје спољне суверености, али су међутим задржале толику меру своје *унутарње* суверености и самосталности, колико може у опште да се сложи са самом цељи таквога савеза. У таквој дакле савезној или федеративној држави поједини чланови те федерације не могу имати међународно-правну сувереност, по томе они не могу непосредно излазити и појављивати се у спољном међудржавном саобраћају као засебне међународно-правне личности или подмети (субјекти); због тога су такви чланови савезне државе веома суштаствено ограничени у вршењу спољних суверенских права као: засебног дипломатског заступништва, закључивања међународних уговора, права ратнога и т, д. Заједничка савезна власт она у име свију чланова врши та спољна суверенска права према осталим државама, она их дакле у томе обзиру потпуно заступа. И баш зато поједина држава као саставни део такве савезне државе *не може са међународно-правнога* гледишта ни имати право рата према заједничкој савезној власти, као што би га имала, да је сасвим самостална. Сваки дакле рат у унутарњости какве савезне државе сматра се међународно-правно као *унутарњи грађански рат*; тек онда би могла побуњења држава постати ратном странком (partie belligèrante) на основу међународног ратног права, кад би је стране државе као такву признале.[1].

[1] Као јасан пример томе из новијег доба можемо навести последњи амерички *грађански* рат 1862—4; ма да су ту јужне државе као *државе* војевале против севера и против саме централне савезне власти, ипак се та борба није сматрала друкчије до као унутарњи грађански рат и тек услед признања Инглеске и Францеске постадоше побуњене јужне државе ратном странком.

Но осим такве савезне државе има још једна државна формација, која је такође неки федеративни облик и по томе налик на савезну државу, али се ипак од ње знатно разликује по своме обиму и по основним одношајима, који отуда истичу. То је оно што се зове *државни савез* (système d' États confédérés, Staatenbund); пример таквоме државном савезу беше првобитни савезни устав северно-американски до г. 1787., где су се сједињене државе претвориле у савезну државу, затим немачки савез или „бунд" од 1815. до 1866. г. У таквом државном савезу нема онако тесне свезе међу удруженим државама, каква је у напред поменутој савезној држави, јер ту пре свега нема никакве заједничке централне стално организоване савезне власти, него ту има неких појединих *уговором* установљених заједничких цељи, које се постизавају слободним пристанком *на заједничком конгресу*, у коме се поједина држава као члан савеза потчињава вољи и закључку већине обзиром на уговорно означење заједничке цељи. Осим тих појединих заједничких цељи чланови таквог државног савеза иначе задржавају не само своју потпуну унутарњу сувереност и самосталност него и спољна суверенска права у међународном обзиру, дакле остају и засебне међународно-правне личности са правом дипломатског заступања, закључивања уговора, рата и т. д. Ту дакле *са међународно-правног гледишта* поједине државе, као чланови државног савеза, задржавају *право вођења рата* и према самоме савезу.[1]

Сад је питање: у коју од ове две поменуте врсте спада она свеза, која постоји између неке полусуверене државе и оне, која према њој стоји као сизеренска држава? И та свеза без сумње преставља неку сједињену или сложену државну формацију, но да ли је то сад савезна држава или државни савез или је нешто треће? То питање не може остати без одговора, без решења у данашњем међународном праву. Но како је тај цео однѳшај полусуверности нешто ненормално и неприродно, неки обнормитет, тако је и одговор на горње питање у данашњој међународно-правној теорији морао испасти неопредељен, лабав без тачно обележене карактеристике. Ево шта о томе каже већ поменути најновији писац о међунар. праву *Холцендорф*: „Кад би се одношај између сизеренске и полусуверене државе као један облик свезе између држава морао класификовати и уврстити у неку категорију, онда би полусувереност стајала у *сре-*

[1] в. о томе нарочито најновијег аутора *Holtzendorff*, d. europ. Völkerrecht §. 17. — *Wheaton*, Élém. d. droit internat. стр. 55. 56.

дини између државног савеза и савезне државе; њена је веза тешња него у државном савезу, али је лабавија него у савезној држави.“ Дакле полусуверена држава стоји у средини! То је решење збиља нејасно и необележено; нарочито се по њему не може ухватити мера спољних суверенских права, која припадају таквој полусувереној држави. Но узело се како му драго, приклонила се полусуверена држава ближе једној или другој страни, државном савезу или савезној држави, свакојако она не може повредити данашње међународно право, ако би повела рат против сизеренске државе. Јер ако што се тиче права ратнога полусуверена држава стоји онако, као неки члан држ. савеза, онда она свакојако има по ономе, што смо горе навели, право рата са међународно-правног гледишта и према самој сизеренској држави. А ако се узме да се полусуверена држава што се тиче права ратнога већма приближује савезној држави, онда је њен рат против сизеренске државе ништа друго до *унутарњи грађански рат.* Па ако је збиља ово последње онда шта излази отуда? Излази просто то, да је таква борба онда чисто *унутарња* ствар између тих двеју зараћених држава те не прелази никако у међународну област нити вређа икакво постојеће међународно-правно правило. Од вајкада а нарочито у новије доба било је толико и толико случајева у историји појединих било централисаних било савезних држава, да су се поједине провинције, насеобине или државе као делови неке федерације буниле и подизале против оног државног склопа, у коме су се налазиле, идући за већом или потпуном самосталношћу и одцеплењем и никад ниједноме дипломати, ни једноме публицисти није пало на ум, да такву борбу сматра као нешто, што би ма у колико противно било међународном праву и његовим правним опредељајима. Па не само то, него је шта више у данашњем међународном праву у интересу што човечнијег ратовања већ усвојено правно правило, да се од стране других сила, које су неутрални гледаоци те унутарње борбе, сматрају и признају *устаничке партије* у неком грађанском рату као *ратне странке,* које се по томе користе свима опредељајима међународног ратнога права као и ма каква самостална држава. Да би таква устаничка партија имала право на наслов и привилегије ратне странке, она мора само ове услове да испуњава: а) да је фактички организована као уређена војничка сила; б) да и сама са своје стране одржава у ратовању сва правила цивилизованог ратнога права;

и најзад в). да у поштеној вери војује за неке *политичке цељи* и своје јавно право.[1]

Па кад се као ратне странке признају устаничке партије, онда ће се разуме се тим пре и без икакве сумње признати као међународно-правна ратна странка нека *држава* која као члан извесног државног склопа или савеза војује за извесну политичку цељ.

Ми смо овде сад узели најгоре и најстрожије тумачење одношаја, у коме стоји нека полусуверена држава према сизерену, узели смо да полусуверена држава што се тиче спољних суверенских права стоји онако исто, као што у томе погледу стоји неки члан савезне државе, а то смо учинили само зато, да на основу данашњег међународног права покажемо, како баш ни при томе најгорем и најстрожијем тумачењу рат полусуверене државе н. пр. Србије против сизеренске државе Турске не би могао у себи садржавати никакву повреду међународног права, а кад то не би онда очевидно не би могао дати *оправданог* повода ма чијој страној интервенцији. Према сваком *унутарњем* догађају, побуни или грађанском рату по правилу важи начело не-интервенције.

Међутим ми овде морамо нарочито да поновимо, да то никако није наше мишљење, као да свеза између Србије и Порте има на себи ону исту државно и међународно-правну природу, коју и свеза у савезној држави. Ми смо наше право мишљење о томе одношају горе већ исказали чисто и јасно. А ову аналогију са савезном државом ми смо само допустили, узели, претпоставили по ономе латинском: posito sed non concesso, да покажемо да *баш и у томе случају*, баш и кад би та аналогија доиста основана била, ипак ни онда рат између Србије и Порте не би могао дати никаквога међународно-правнога повода страноме умешању. —

Јест! али тиме ми још нисмо готови са свима дипломатским скрупулама, примедбама и „могућностима“. А шта ћемо са међународно-правном *гаранцијом* оних сила, које су потписале париски уговор од г. 1856? Зар нису оне у томе уговору интегритет или целокупност турске царевине, а тако исто и права

[1] в. о томе: *Bluntschli,* Opinion impartial sur la question de l' Alabama (Revue d. droit internat. T. II. 1870) стр. 454—465 и његов: d. mod. Völkerrecht der civilis Staaten §. §. 512 и 514. — *Wheaton,* Élém. T. I. стр. 35 и 279. — *Holtzendorff,* d. europ. Völkerr. §. 57. — *Vattel,* Droit d. gens III. 18. §. 292. и др.

Србије метнуле под своју заједничку гаранцију? Зар нису оне тиме укупно ујемчиле опстанак и непоремећено одржање онога међународно-правнога стања, које је поменутим уговором наново утврђено и установљено? Истина тим су се уговором оне свака за се изречно *одрекле* права једностране интервенције у унутарње ствари турске царевине и у њене одношаје са полусевереним државама око ње, али су напротив том заједничком гаранцијом задржале себи право, да по *заједничком споразумљењу* и сагласном договору могу опуномоћити извесну државу да у име свију учини интервенцију онда, ако би се догодило какво поремећење у ономе стању, које су оне заједнички гарантовале. Да видимо како с тиме стоји ствар са гледишта међународног права и правичности.

Ту би имала пре свега да се учини примедба са општег правног гледишта, да уговор париски, као и сваки уговор, има обвезну снагу само за оне државе, које су га потписале. За све остале државе он је као такав оно што се каже res inter alios acta (ствар међу другима учињена), који их не може везивати до само онолико, у колико његови опредељаји одговорају општим правним правилима међународног права.

Но и осим те опште правне примедбе, на којој нећемо дуже да застајемо, ми налазимо у томе уговору, да је Порта примљена као члан у међународну заједницу јевропских држава („admise à participer aux avantages du droit public et *du concert européens*“) и да је као таквој гарантована целокупнност и интегритет. Али овде ваља одмах имати на уму и то, да је Порта ступивши у заједницу јевропског међународног права тиме не само добила учешћа у правима и користима, што их међународно право свакој држави обезбеђује, него да је тиме уједно узела на се и све оне *обвезе и дужности*, што их међународно право свакој држави налаже. Зна се да свако право повлачи за собом и неку дужност и да се једно без другог не може ни замислити. Ту је мисао међу осталима изразио и Горчаков приликом критскога устанка у једном своме писму од 7. Дец. 1867 тадашњем руском посланику у Лодону Брунову, где изреком каже „que la Turquie etant entreé par le traité de 1856 dans le concert européen, *avait contracté des devoirs envers l'Europe.*“ [1] Па осим тих *општих* међународно-правних обвеза,

[1] Саопштено у Chronique du droit international p. *G. Rolin-Jacquemyns* (Revue d. dr-internat.T. I. 1869) стр. 433. – То исто казао је и *Beach-Lawrence* у својој више пута поменутој књизи: „cette admission (de la Porte)

које је Порта као нови члан јевропског концерта на се примила, има још и *посебних* обвеза, које се оснивају на акту парискога уговора и које се очевидно сматрају као замена, као цена за оне посебне користи, које тај уговор Порти обезбеђује. Порта је потписавши тај уговор пристала очевидно и на те посебне обвезе.

Сад је дакле веома важно и значајно питање: *да ли је Порта до данас те све обвезе испуњавала и извршила?* Одговор на то питање не може бити нимало сумњив за свакога, који ма и издалека познаје Турску и њену новију спољну и унутарњу историју од париског мира до данас. Турска је после парискога мира остала потпуно она иста, која је и пре њега била, то је сасвим природно и јасно. Она је и од то доба до данас најочевидније показала да она *нити је вољна нити је способна* да испуњава опште међународне обвезе и општа међународна правила у оној мери, у којој се то од сваке цивилизоване државе с потпуним правом иште. Да нам није измерен простор, ми би то могли посебице да докажемо појединим случајевима, фактима и мерама из новије историје турског међународног понашања. Довољно ће бити само то да напоменемо, како и саме оне силе, које су г. 1856. Турску увеле у јевропски концерат нису се нимало зато побринуле, да новоме члану даду неки потпуно достојан и себи раван положај, него су напротив вешто претрпале и фино избегле турски захтев да се *укину капитулације* из прошлога века, пошто оне не одговарају више новом томе положају Турске као члана јевр. међународне заједнице. Тај турски захтев доиста беше сасвим логична последица уговора париског. Па ипак су силе остале и *до данас* при тим капитулацијама,[1] што очито доказује, да оне немају нимало вере ни у ту способност Туске, да у *самој унутарњости* своје државе уведе ма колико обезбеђено правно стање, а која држава ни за то још није способна, та је још мање кадра да одржава неке *међународно-правне* обвезе и правила! Кад су силе изречно изјавиле, да не мисле одустати од капитулација, онда је један новији међународно-правни писац на то веома умесно узвикнуо: „Langage singulièrement illogique dans la bouche des puissances qui, en 1856, ont proclamé la Turquie leur egale!"

doit necessairement comprendre des obligations correspondantes pour toutes les parties." Commentaire, II. 461.

[1] Стање тога питања о капитулацијама и одлуке јевропских сила у томе погледу добро је разложио *Pradier-Fodéré,* La question des Capitulations en Orient, 1869.

Но да од општих међународно-правних правила и обвеза пређемо на *посебне* обвезе које је Турска уговором париским на се узела и чије је испуњење за њу сасвим логичан уговорни *услов* за то да може уживати користи, које јој тај уговор даје. Ми смо већ помињали чл. 9. тога париског уговора, у коме силе потписнице *узимају на знање* и заједнички санкционишу саопштење султановог *хатихумајума од г. 1856.* у коме се Порта тим поменутим чланом уговора пред Јевропом *обвезује*, да ће у својој држави увести *најшире корените реформе* у модерном духу нарочито у интересу својих хришћанских поданика.[1] Очевидно је да је тај члан само зато могао бити увршћен у париски трактат, што су силе потписнице тиме хтеле показати, да оне гарантујући Порти целокупност и неповредљивост и примајући је у своју заједницу уједно полажу као *уговорни услов* томе свему, да се Турска као држава реформише и преустроји у модерном духу; Турска је потписавши уговор тај услов примила као своју обвезу. Је ли она ту свечану обвезу испунила? Не само да је није *никако испунила* него је шта више јасно посведочила своју неспособност и *немогућност* да је испуни! Кад једна уговорна страна не испуни једну битну тачку некога уговора, онда по међународном праву отпада и за остале уговорне стране обвеза, да га испуњавају и та уговорна страна *губи право*, да иште од њих то испуњење. Порта је неиспуњењем своје обвезе и уговорног услова проиграла ону гаранцију, која јој је париским уговором ујемчена. То је сасвим умесно приметио и један већ наведени новији публициста казавши: „Le gouvernement ottoman ayant prouvé qu'il est incapable d' améliorer la triste condition des ses sujets, et qu'il est impuissant á les maitenir dant leur ancienne soumission, il nous semlle *qu'il a perdu le droit* d'invoquer l' appui des grandes puisances *pour la garantie de l'intégrité de* l'*empire*, car *cette garantie tenait á des conditions essentielles* qui n'ont pas été remplies par la Porte.“[2]. А сувише још кад данас већ цео свет признаје, да је Порти управо *немогућно* да поменути уговорни услов испуни, онда значи да је тај уговор закључен под немогућним условом, а по општој правној теорији такав уговор пада и не важи.

Тако дакле стоји ствар по начелима међународног права што се тиче париског уговора и њиме ујемчене гаранције. Том

[1] То је потврдио такође и Горчаков у једној својој циркуларној ноти од г. 1867, где каже о тим обећаним реформама, да се још једнако очекује „la réalisation pratique d'un espoir que les *actes solenels du souverain et l'adhésion de l'Europe avaient revetu d'une double consécration.*“

[2] *Henri Grignan* у већ наведеној брошури стр. 31.

се гаранциом данас већ не може никаква интервенција у корист Турској оправдати. Могли би и то још овде напоменути, како је осим тога париски трактат у другим својим опредељајима доцнијим догађајима *измењен и подеран*, као што је н. пр. опредељај о црноме мору, о турским гарнизонима у српским градовима, о немешању у унутарње одношаје султана са својим поданицима већ поменутом интервенциом у Сирији и т, д., па онда на основу томе питати: с каквим се правом може захтевати одржање тога уговора у једноме погледу, кад је он већ фактички почео да се крњи и дере у есенциалним опредељајима својим? Но о томе засада нећемо даље говорити.

А ако извесне велике силе држе да је стање на истоку њихова домена, да оне имају неку искључиву власт и јурисдикцију у томе погледу, онда би таква претензија по данашњем међународном праву била очевидно неоправдана и то би била проста употреба *права јачега*, противуправно присвајање нечега, што њима по праву никако не припада. Да је то доиста тако са гледишта међународнога права, то ћемо потврдити речима једног од најзнатнијих новијих аутора о међународном праву, који изреком вели: „Nous ne pouvons admettre qu'il existe une règle du droit des gens qui donne aux puissances parties aux traités de Juillet 1827 et de Mars 1856. une jurisdiction exclusive dans les affaires de l' Oriènt. Nous maintenons, au contraire, que tout acte d' intervention dans les affaires de l' Empire ottomane, de la part d' un seùl Ètat ou de plusiers Ètats, *donne droit á n'importe que l' autre Ètat d' intervenir a son tour*, soit qu'il agisse par des considèrations d'humanité“ и т. д.[1]

Доиста искључива јурисдикција неколицине ма и *великих* сила у источним стварима, њихово искључиво располагање и решаване у томе толико разглашеном и претресаном „источном питању“ нема и не може имати никаквога основа у данашњем међународном праву, на које се у осталом дипломати вазда и веома радо позивају.

Па је ли бар досада та јурисдикција великих сила у источним стварима била ако не основана на међунар. праву, а оно бар основана *на правичности и међународној правди* , јесу ли решења досадашња била бар „une manifestation du droit, de l' opinion publique, de la conscience publique“ као што каже један новији писац? На то питање није тешко одговорити. Оно што је дипломација тих великих сила до данашњега дана чинила и

[1] *Beach Lawrence* Commentaire, II. 461.

решавала у стању на Истоку, то је у данашњој непристрасној публицистици са свију страна претресено и пресуђено. Ми имамо право да се позовемо на тај суд. Један од најнадлежнијих данашњих научних ауторитета у томе погледу казао је о тој досадашњој јурисдикцији великих сила овај суд: Que l'on ne dise pas non plus que la jurisdiction des grandes puissances, telle qu'elle s' est exercée par exemple dans le differend gréco-turc, *telle qu'elle s'exerce tous les jours en Orient*, soit une jurisdiction satisfaisante, *ou qu' elle mérite même le nom de jurisdiction*.. Ce serait une amère derision!"[1] Уз ово не треба ништа више дометути!

Досада смо овде разгледали ту целу ствар са гледишта међународног *права*, идући пут покушаћемо да на овоме месту проговоримо у засебном чланку о најновијем стању на истоку са гледишта међународне *политике* и толико потрзаног *јевропског мира*.

Г. Гершић

[1] *Rolin-Jaequemyns*; Chronique du droit international (Revue T. II. 1870). стр. 325.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena

Osnovao, skupio, uredio V. Bogišić. knj. I.

Zagreb 1874.

Ми смо задоцнили може бити и сувише с приказом књиге г. Богишића. Колико би у томе било наше кривице ми је извињавамо прво величином саме књиге а друго и умесним очекивањем нашим да видимо о њој *стручан* правнички реферат.

Србија је „по преимућству“ правничка земља. И прво се ради државних потреба почела неговати та грана образованости, и у највећем се размеру она неговала и негује још и данас. Па је при свем томе огроман посао г. Богишића остао (говоримо за кнежевину Србију) још до сад и неприказан, или су о њему дознали само они читаоци кнежевине који примају „Јавор“, али којих није велики број на жалост.

А посао је збиља заслужан и највеће пажње и најтоплије захвале.

То ћемо гледати да докажемо нашим читаоцима, изнесавши им у главном садржину „Зборника.“

Главну цељ, коју је учени писац ставио своме послу (ова је свеска тек почетак) исказује он у своме приступу.

Развитак правне науке на западу ишао је не осврћући се на један од својих извора. Правна се наука развијала радовима учених правника, остатком римског права и априорним допуњавањем философа натуралиста. А изучавање *обичајнога права*, изучавање онога права које живи у пароду исказујући своју *садржину* у

облику обичаја, било је занемарено. Па и кад је радовима Пухте и Савињија провејао нов свежи правац који је показао потребу тога изучавања и доказао немогућност правничке науке и слабост законодавства без познавања правних обичаја — и потад се није као што треба радило оно, што је већ било потврђено, као умесно.

Међу тим само се у правним обичајима може проучити и може дознати шта народ сматра за право и за неправо. Јер је сваки правни обичај само израз народног уверења о праву. Сви правни обичаји једнога народа показују шта народ мисли о различним материјалним односима у друштву, о сигурности о части и т. д.

И не само да изучавање правних обичаја који живе у народу упозна законодавца или судију с правим народним потребама, него занемарење такога посла може да има и врло штетне последице доводећи живо обичајно право у колизију с научничким правом и са законом који је с „научничког“ гледишта написан, те тако слабећи ауторитет самога закона или наводећи народ да сматра суд као нешто страно и туђе. Још је у таком стању неизбежно, да закон који није начињен на основу познавања народног мишљења о праву и неправу, разруши многу институцију коју народ већ има и која је народу потребна. Јер кад се читав породични живот једне класе људи оснива и подржава и траје на основу извесних правних обичаја, на основу извесног „права“, онда закон, коме је то „право“ непознато‘ може да га уништи потпуно и да на тај начин *растури и уништи сам тај породични живот*. Да је ово збиља овако, читалац се може уверити и из „Предлога ученом друштву ради проучавања живота народа српског“ од г. А. Чумића (Београд 1871.), где стоји: „Законописац српски, по што се чинило да је основну мисао о задрузи у закону поставио, одмах за тим потире то што је написао и поставља са свим супротне мисли: „да је сваки задругар властан располагати својим делом, да сваки задругар може свој део задужити (§§ 515. 521. 523).“ Дакле оно, што сама правна свест народа, по дубоком рачуну, не допушта, то тако либерално допушта закон који је резултат дугог доктринарног проучавања правничке литературе. Јасно је онда, да такав закон може да раскопа саму задругу и још је јасно колико је непотпуно изучавање правне науке без изучавања правних обичаја који живе у народу.

Све до сад казано довољно потврђује основну мисао пишчеву: да без изучавања правних обичаја нема правне науке и

законодавство нема потребне основе. Но то још није све Једна читава наука, *историја права*, просто не може да постоји, ако се не призна потреба изучавања правних обичаја. Историја права има за свој посао да покаже: како поједине правне појаве постају и како се измењују, шта утиче на њихово развијање и каква је веза њихова с осталим моментима друштвена живота. Ову дефиницију треба само прочитати, па се одмах увиђа колико је мало налик на суврремени научни посао она историја права која набраја правне појаве онако као што су средњевековни летописи набрајали историјске догађаје, која губи из вида један од најважнијих извора правних појава, која, због једностраног правца, не може да представи себи у целини сав правни живот, или бар не може да разуме развитак једне правне појаве. А таква ће бити историја права све док не почне озбиљно да изучава правне обичаје. Докле правник не проучи и не дозна каква је каузална веза међу законом и обичајем и осталим облицима у којима се право јавља; у каквој свези стоје поједине правне установе; у какој су свези поједине стране правног живота са политичним, економским, интелектуалним стањем друштва — дотле ће га његова наука само све више одвајати и све више уклањати од тачног појимања правних одношаја у друштву и од потпуног познавања оних прилика које чине да друштво живи и да живи на неки известан начин. И само ће га противан правац — правац који се већ јасно види из онога што смо до сад казали — извести на прави пут и упутити на посао који ће збиља бити користан друштву.

У прилог томе разумном правцу у правничкој науци иде књига г. Богишића. Уверив се теоријски о потреби оваквога обрађивања правне науке он је прешао и на практику. Резултат је томе био, те још 1866 изиђе у Загребу његов мали спис „Правни обичаји у Словена“ коме је била главна цељ да докаже самим фактима како у нас живе правни обичаји и да побуди друге на скупљање тих обичаја. Ради овога последњег додан је био књизи и „Напутак за описивање правних обичаја који живе у народу.“ Овај је „напутак“ растурен у много егземплара те се тако покренуо посао прибирања и описивања правних обичаја. Поједини људи из свију крајева у којима живе Југословени (СрбоХрвати, Словени, Бугари) шиљали су писцу „Зборника“ одговоре на питања која су била постављена — и као резултат те радње јавља се књига о којој говоримо.

Колико је важан и користан с једне, а колико је трудан овај посао с друге стране, читалац може оценити кад само по-

гледа на гомилу питања из области приватног права, јавног права, грађанског и казненог поступка, казненог права и међународног права, и кад поброји сва места одакле су одговори стизали: Србија, Банат, Срем, Бачка, Хрватска, Славонија, Далмација, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Бока которска! Сав тај огроман материјал требало је уредити, прегледати, спремити за потребе научног испитивања!

И то је све тако вештачки урађено, да вам — још при помоћи регистра -- није ни најмање тешко наћи ма какву ситницу која би вам случајно затребала.

Из тог драгоценог материјала ми држимо за потребно саопштити што и нашим читаоцима. Како све појаве друштвена живота стоје међусобом у свези, тако се и у Зборнику правних обичаја, осим чисто правничког елемента, може још наћи и илустрација целокупног друштвеног живота. И на ту страну ми смо и ради обратити пажњу наших читалаца остављајући правницима да се задрже на ономе што је само њихово.

Није потребно да у овоме послу „набљудавамо“ строги ред. Довољно да изнесемо неколике главније слике.

Једна од најглавнијих слика из нашега народног живота јасте *задруга.*

Сељачки друштвени живот у Југословена има једну особиту црту којом се битно разликује од сељачког живота на западу. Јединица сељачког друштва није ужа породица која би се, као по варошима, састојала просто из родитеља и деце. Друштвена јединица у Југославена много је шира и позната је под именом *задруга*, *кућа*, *скупћина, друштво, братство*, *кьшта.* Између ових разних назива у књижевности је већ уобичајен назив *задруга.* Тако ћемо је и ми звати.

Задруга постоји на начелу: да је све имање својина свију, и да имањем располаже само правна особа задруга, а да никакав појединац не може бити наследник тога имања. Личност, у опште, више је саставни део једне целине која се зове задруга, него што је конкретно цело. Економско располагање није остављено личности него једном конгломерату јединица. У општини се броји колико има кућа, задруга, а не броји се колико има глава.

Живити у задрузи значи: да у истој кући остану сва браћа и пошто се ожене и тако исто сва њихова мушка деца и т. д. То је природан пут којим се задруга све више разгранава и постаје све већа, но може се десити и да други рођаци (од женске линије) који би из разних узрока остали инокосни или

који живе у врло малим задругама, присаједине се својој сродној и већој задрузи и тако је увећају. Тако, с једне стране природним умножавањем, а с друге и оваким увећавањем, задруга долази до знамените величине. Број лица која живе у задрузи пење се до 60 а на неким местима и више. Одговорилац за Конавље (у дубровачком окружју) вели, да је кућа Магудова још 1806 бројала 42 душе, међу њима 9 жена удатих и 13 девојака за удају. Одговорилац за Херцеговину и Катунску нахију у Црној Гори каже како је слушао да у Гацкоме и Невесињу буде у задрузи и до 60 глава, а једна задруга у Гацком има их на 70. Исти јавља да у Невесињу има задруга у којој су 16 девојака за удају, а толико се разгранала да би се могли женити и удавати у самој задрузи. Веће бројеве не износе одговориоци, али спомињу како се задруга по некад толико увећа да се мора делити због величине. У опште би се могло узети, да је 30 средњи број глава који пада на једну задругу. Али овде није важно знати просечни број, колико је важно побележити све појединости и неједнакости.

Него задруга није искључива форма нашег сељачког друштвеног живота. Поред ње постоји још и ужа породица — родитељи и деца — која се зове *инокоштина*, и може се рећи, да ова форма све више замењује задругу па и да се задруга све више растура и распада у инокоштине. При свем том задруга још једнако живи, и где год је самим местом више заклоњена од утицаја вароши и „цивилизације" тамо је и јача и сталнија те и ми ваља да је проучимо док је још у животу.

Познато је да се у задрузи заједнички ради и да се производ сматра као заједничко добро, па се отуд може мислити, да и наша задруга није што друго но кооперација у европском смислу. Међутим има једна црта, која нашу задругу потпуно одваја од кооперације. Задрузи је главна основа: *крвно сродство*. Само је редак случај да у задругу уђе или се „прижени" страно лице (приселица, придошлица, населица, доселица), као што су ретки и случаји посиновљења. *Несродни људи никако не живе у задрузи.* И где је најмање одступање од овог правила, ту је обично случај да инокосник, коме су сви помрли, оде другој задрузи. Ову главну црту наше задруге не треба никако губити из вида.

И тако. задруга као дружина сродника живи општим, дружинским животом као једна личност, као „правна особа". Она има потпуно такав исти живот какав има и поједина личност.

Она поседује имања, има свезе и односаје са спољашњим светом, има своју унутрашњу организацију и т. д.

Дај да то све прегледамо.

Имање задруге састављају покретне и непокретне ствари, а зове се *стожер, очевина, дедовина, имуће, добро. баштина, мульк, мал.* Имање се увек сматра за заједничко и при случају деобе дели се равно на све мушке чланове. Главно имање које је још у давна времена прибављено, и које су нови задругари наследили, сматра се као да се не сме окрњити, и тек велика невоља може покренути задругаре да и од тог имања продаду што. Наравно да у том случају мора решити општи договор и општа воља задругара.

Казали смо да задруга има своје односаје са спољашњим светом и своју унутрашњу организацију. Природно је да онда нађемо у задрузи старешину који ће унутрашњем покрету одржавати известан правац а у спољашњим односајима заступати задругу.

Домаћин, газда, старешина сматра се ако не баш као владалац у монаркији а оно као председник акцијонарског друштва. По правилу он је изабран између најстаријих и најспособнијих мушких чланова, но како је у народа у добром кредиту мудра реч: „памет кућом влада", тако се дешава да старешина задруге буде и млађи човек, а по некад и жена, т. ј. „другој половини" остављена је та част само у највећој оскудици мушких глава. Да ко буде домаћин, газда, пази се поглавито: да је мудар, разборит, поштен, праведан, да уме задругу заступати пред властима да уме радити и чинити да се ради све оно што је задрузи на корист и напредак, да уме водити реч међу дружбом и са странцима, да је кадар предњачити свима члановима задруге, да се добро разуме у судбене послове, и да, по могућности, зна и језик којим се код власти говори. Као незнатнији услов сматра се да је *ожењен* већ ако не би остао удовац. Одговорилац за личну пуковнију каже: „Домаћин ваља да је ожењен јер, „човек је човек", па . . . „да нема сумње, нека је ожењен".

Правило да старешина мора бити изабран измењује се тиме што се и у свету задруге може кад и кад да деси Наполеонов 2-ги Децембар, те се какав задругар силом наметне задрузи за старешину. Но то су већ врло ретки случајеви а избор је правило. Но неки пут и сам старешина одреди себи заступника, било пред смрт своју, било иначе — наравно ако се на то сагласе и остали чланови.

Види се да старешинство у задрузи није ни најмање комотно и ни најмање завидно „звање“. То се место даје само способности и раду, и природно је, да ту ни права нису никако неограничена. Сва права задружног старешине долазе директно од његових дужности, а где год се право доводи из дужности, ту је увек било оно само кадро да одржи потребан ред у заједничком послу а никад се није изврнуло до тиранског разметања туђим радом и туђом слободом, до гажења туђе воље и неуважавања туђег достојанства. И у самој ствари, каква су права остављена домаћину? Једино право: да се без њега ништа важно у кући не свршује. Даља његова права исцрпљују се тиме, што он, у интересу посла може опомињати задругаре да извршују своје дужности. Сав његов правни положај описује одговорилац за Лику (врло удесно) овако:

„Он је дужан према свакоме кућану правичан бити и нипошто се каквим заповедником сматрати, него само једним њима једнаким чланом, коме је њиово скупно добро само на такову управу поверено у којој и они учествују својим гласом“. И у самом куповању и продавању он мора пазити на вољу чланова и тек мање, незнатне ствари може сам купити или сам продати. За непослушност старешина има само добре речи, он само може саветовати, а никако не сме казнити (осим децу.)

Задругари сви између себе имају једнака права. Они имају и право да контролишу радњу старешине у чему се много поштује начело: „За сваку малу не гледати“. т. ј. не обазирати се баш на сваку ситницу.

Задругари решавају своје ствари договором но то дабогме није парламенат. Како сваки има да да свој глас у ономе што му дира у материјалне интересе тако се и не остаје на простој равнодушној изјави мњења, но обично задругари салећу и моле онога, који је противан, да се приволи и сам мишљењу које има више пријатеља. Тако се избегава „већина“ и „мањина“.

Ако се не рекне још и ово што иде, изгледа да је задруга нешто налик на фаланстер. Наравно да се то може само тако учинити, али тако није. Осим крвног сродства, које смо напред поменули, још се дешава да поједини чланови задруге, осим свог дела у заједничком имању имају и неко своје особито имање, којим они располажу, као личном својином, по вољи. Овамо иде женин мираз, оно што се нађе, што се добије на дар, што се приштеди и заради приватним трудом кад задружне радње нема или пошто је свршена, у жена обично накит њихов итд. Међу тим ова „лична својина“ као да се није радо гледала

бар у старим задругама. А још је зазорнија непокретна „лична својина“. Таква је и ређа.

Задруга по некад шиље своје чланове из куће на рад. За то што други раде место онога, који је отишао, мора овај, по повратку, предати задрузи све што је зарадио и ако се баш не уверавају строго о количини такве суме. Но задруга шаље и младог мушког члана на науке или на занат. Већином се ови више не врате у задругу.

После овога што смо рекли о организацији задруге приличи нам да кажемо што и о њеном распадању и о узроцима тога појава.

И сувише је познат факт да се наша задруга растура, раскопава. О томе се пише у књижевности и покушава се наћи објашњења томе појаву. Свакојако то је тема о којој ваља да књижевност говори и коју ваља да расправи што боље може. О ономе што је до сад у књижевности изнесено тим поводом не намеравамо говорити имајући за цељ да покажемо читаоцу само оно што има објављено у књизи г. Богишића. Тако ћемо, у овом случају, показати само шта народ сам мисли о растурању задруге, каким узроцима он то приписује и како у опште гледа на тај појав. Народно мишљење биће увек за књижевност материјал врло обилат и важан.

У опште се може рећи да народ сматра задругу као врло корисну установу. Он говори:

„Диоба је велики расутак и јест права несрећа и просјаштво.“

„Више руку више и плода донесе.“

„Сложна браћа двори саградише.“

Па и тамо где, како јављају одговориоци, нагиње деоби, све једнако држи да је деоба несрећа. Изгледа као да под упливом неких јаких околности народ растура своју задругу, а све једнако цени је и све једнако жали за њом.

Које би то биле јаке околности — то је посао који спада у дужност књижевности, а ми дај да видимо шта сам народ сматра за узроке растурању задруга.

Са много места одговориоци јављају, да је неслога жена у задрузи један узрок раздору, коме брзо следује и деоба. Говори се: „Где је много жена мира у кући нема“ и „зли језици браћу заваде.“ Даље се помиње како засебна лична својина често дејствује центрифугално одвраћајући бриге задругара од оштега добра. Колико још има себичност утицаја види се отуд што се као даљи узроци растурању задруге наводе и оваки. Кад је неко лењ, онда га нерадо гледају на уживању заједничког

добра они који су више припомогли те се заједничко добро одржава и умножава. После, сваки оће да тече само за себе и своју децу и неће да ради за другога. Ово нарочито вреди за оне случајеве где један брат има много деце а други или мало или их никако и нема. Одговорилац са Цетиња потврђује да је један од најглавнијих узрока растурању задруге сепаратизам, за које криви жене и вели „тајна договарања жена са својим људима највише задругу дијеле". Још помињу одговорноци неслогу и свађу, које потпомогнуте и ширењем индивидуализма, помажу да се растури задруга. Један од одговорноца врло тачно примећује да и сама неслога и свађа долазе од сиромаштва, и да је сиромаштво најглавнији узрок растурању задруга. На послетку се помињу још и злоупотребе домаћина, старешине.

Ми смо рекли да нам је намера изнети само народно мишљење о деоби и растурању задруга. Опет не можемо да још ово не рекнемо: Све ово узроке ваља с пажњом оценити. Јер н. пр. неслога која се помиње значи *неслога рођака.* Па браћа се ваљда више воле него да би пазила чак на неједнаки број деце. Признајемо да интерес има утицаја, али не допуштамо да би могао толико беснити у народу у коме породична љубав није празна реч, и у коме је тако јако развијено *гостопримство.* Неколико појава могу стајати један до другог (коегзистенција) али још не морају бити у узрочној свези. Очевидно да је та негде на другом месту. А није с горег, кад смо већ код овог случаја, сетити се да питање о растурању задруга једном својом страном долази и под утицај позитивних закона а не само народног уверења о нужности или ненужности тог института.

Држећи се строго материјала који је објављен у „Zborniku" ми смо нацртали нашу задругу. Још смо ради показати читаоцима два института једног дела нашег народа, а то је црногорско *братство* и *племе.*

Под братством се разуме скуп неколико породица (задруга) које произлазе од једнога прадеда за кога се често говори да је живио пре 100, 200, чак и 300 година.

Број глава у братству иде од 30—50 па све више до 7 и 800. Међу тим братство се управо рачуна по броју *пушака* (способних војника) којим располаже, и братство од 200 пушака сматра се већ да је велико. Сви који припадају једноме братству носе и једно презиме н. пр. *Ковачевић.* Но осим тога свака кућа има своје кућно име. На пр. у братству Ковачевића има

их који се зову Јанковићи, Милутиновићи, Петровићи и т. д. Најпосле сваки члан куће и братства има још своје особено име коме се придодаје име очино и дедово. Тако сваки човек у братству има 1) своје име: *Јово;* 2) очино име: *Јово Перов;* 3) Ако Јова Перових у кући има неколико, онда и дедово име: *Јово Петра Маркова;* 4) уза сва та имена име кућно: дакле *Јово Петра Маркова Јанковића;* 5) Најпосле к свему још долази име братства: *Јово Петра Маркова Јанковића Ковачевића.* Тако се воде имена међу братством, а пред човеком који није из братства сваки се члан зове само именом братства: н. пр. *Ковачевић.* Земље које припадају братству већином су увек једна уз другу. И кад је рат, братственици су један уз другога. Главна је цељ братству: узајамно помагање и одбрана од туђих нападаја. Њихова солидарност види се најбоље у освети. Кад човек братства *А* убије човека братства *Б*, онда су сви братственици *Б* дужни да освете свог убијеног човека. И они се за цело и освете тиме што или убију самога кривника или његова најближег рођака. Кад се плаћа крварина — т. ј. кад се на миру сврши ствар — онда сво братство мора помоћи да се та крварина плати *кући* убијенога. Братственици се измеђ себе жене. У опште сматра се, да све што служи на дику или на срамоту појединоме човеку или кући то је у исти мах на дику или на срамоту целоме братству у коме је тај човек или та кућа.

Свако братство има свога начелника кога изабере из бољих кућа и који се зове *главар*, а у новије доба *капетан, сердар војвода.* Главар у мирно доба суди, глоби, купи данак и т. д., а у ратно предводи своје братство.

Племе већ има више територијални него сродствени значај. Оно је састављено из више братстава. Територијалне границе појединих племена строго су означене, и не допушта се да људи једнога племена пуштају своју стоку у пашњаке другога племена. Пре су племена избирала себи *племенске главаре* и то само из свог племена, из најјачег братства. Опште радње племена раде сви племеници и сви сносе опште трошкове. Племеници се жене међу се и нису у сродној свези као братство. Али солидарност свију племеника стоји као и у братству.

Племенски главар зове се *војвода* и пре је обично било тако да најјаче братство наметне целом племену свога човека. Сад влада назначује војводе. Но често влада само потврди војводство које је само племе дало једноме човеку. На пр. Вукаловић је до 1858 био капетан, па га 1859 племе назначи („развика") војводом, те је то морала признати и црногорска влада.

Војвода има врло велику власт и у мирно и у ратно време.

Из овога што смо до сад испричали о задрузи, братству и племену, може видети читалац колико драгоценог материјала има у „Zborniku" г. Богишића. Ми смо тек два три листа из тог „Zbornika" изнели пред наше читаоце. За остало их упућујемо на саму књигу, која има 45 табака велике осмине ситног слога, а за 6 фор. може се набавити у књижари Fr. Župana (Albrechta i Fidlera) u Zagrebu.

ОРАО велики илустровани календар за 1876, уредио С. В Поповић. Издао Арса Пајевић. Н. Сад.

И овогодишњи „Орао" одликује се својим изврсним садржајем као и лањски, тако да је то сада *најбољи српски календар*, који ми препоручујемо свакој српској кући. Цена је само један динар, те је овај најбољи српски календар у исти мах и *најјевтинија* српска књига. Поред озбиљно и добро пробраног садржаја има у њему слика и животописа Саве Текелије, Ђуре Даничића, Косте Трифковића, Ђорђа Натошевића и Светозара Марковића.

Ми захваљујемо и уреднику и издаваоцу на толикој бризи коју они показују за српску књижевност и радујемо се гласу да „Орао" има доброг успеха и да је за прво време разграбљен у неколико иљада комада. Ова проба с календаром показује да ни радници на нашој моралној књижевности не би рђаво пролазили, кад би се само својски постарали да свој посао добро израде. А на добро смишљену и добро основану популарну књижевност морамо врло озбиљно мислити и морамо се постарати да осим календара добијемо у чешћим издањима велики низ популарних дела. Тек ће таква књижевност моћи да унесе здраве појмове и критичније мишљење у велику гомилу нашега друштва. И таква ће књижевност бити истинита помоћ и корист нашему друштву.

То је потребно да се уради и то ће се већ један пут за цело и урадити.

А за сад још један пут препоручујемо „Орла" и желимо му да се распросте свуда где се говори српски.

Андра Николић

Уредништво је добило ово писмо:

Господине,

На последњем митингу, у канон Стрит Отелу, поводом притиска Кришћана у Босни и Ерцеговини, имао сам част да предложим ову резолуцију:

„Кришћани у Босни и Ерцеговини патњама својим и притиском који их дави заслужили су да им кришћански енглески народ притече у помоћ.“

Кад вам ово сад пишем намера ми је да у вас потражим помоћи и симпатије за нашу патничку кришћанску браћу, жртву беснила турског.

Положај Кришћана у Турској срамоти цивилизацију деветнајестога века и већ је толико ужасан да би непријатељима религије наше могао послужити као потврда да се кришћанство само *исповеда устима* а *не верује срцем*. У Јевропској Турској мањина од 2000000 Турака господари популацијом од 12000000 Кришћана; ови последњи трпе најварварскије суровости, трпе тиранију која их убија и трпе најнечовечнија гоњења.

Кришћанин у Турској није сигуран ни имањем, ни чашћу ни животом. А нарочито у Босни и Ерцеговини такав је грозан непоредак и такво пљачкање и тиранија, да то Енглези не могу ни да појме, и да је оружје једини излаз из тога стања. Кришћанин „раја“, то је роб у потпуном смислу речи, и његов труд и његов живот у рукама је његовог Мусломанина тиранина, који не штеди ни жену ни децу својих жртава.

Десетак место десетка сад је постао шести и трећи део, а врло често и половина производа. И кад се Влада намири за своја потраживања која изваћу још грднија благодарећи грабљивости порешчија онда са својим феудалним потраживањима долазе на ред Мусломани Бегови. Они односе Кришћанину трећину од шенице, јечма, овса, поврћа, плодова и т. д. осим што узму половину сена и осим што свака породица мора засејати двадесет ока шенице само за њихову употребу. Кад Бег путује, он одседа у несрећнога рајетина, који мора да прими и угости и њега и сву пратњу његову. Бег сам нарећује шта ће се кувати (bill of fare), сам бира живину за клање и поступа као да је исти господар куће и свега у кући, чак и жена и кћери кришћанских, само ако су несрећне да му се допадну. У скорашњем писму, вели дописник „Тајмса“: — „распитивао сам људе за поједине несреће и невоље њихове, и сви одговараху једно исто — Турци их пљачкају, односе што им год треба, живину и све што имају у кући па чак одводе и кћери њихове кад им се допадну, и те после више не виде своју кућу“.

Закон се не обазире на убијство каквог кришћанина или обешчашћење кришћанске жене, а кришћанска сведоџба није

примљена у турскоме суду. Кореспондент „Тајмса“ поводом насиловања кришћанских жена вели: — „овакав само један случај био је довољан да обори једну Римску Владу, а ако Бошњаци и Ерцеговци и нису Римљани, они су опет људи, и, колико ропство допушта, Кришћани“.

Удовица покојнога Лорда Стренфорда, у писму које је скоро објавила, прекорева ме што сам се начинио „барјактаром“ Кришћана. Крстов Барјак био је, за прошлих 400 година, из дана у дан, натапан крвљу кришћанском и гажен и пљуван од неверника; зато ја и не помишљам на прекор него још сматрам за част да носим тај свети барјак и носићу га све дотле, док се црне прље на њему не исперу и док се он не узнесе високо, очишћен и неукаљан, у чист зрак слободе.

Да се изврши тај посао позивам енглески народ и предлажем да се састави *савез* у коме ће сваки моћи да што год привреди. Овај ће се савез увек споразумевати међу собом и заступаће интересе Кришћанске Раје у Турској, па кад се — јавним говорима и тачним описивањем, кришћанског положаја као и фанатизма, покварености и дивљачности Турака — Енглеска потпуно увери о правом стању ствари онда ће Енглеска Држава пред целим светом јавно изрећи да тако стање не сме остати и даље. —

Сваки члан савеза мора платити за чланство једну гвинеју а добијаће штампане копије свију кореспонденција од наших агената у Турској. У главним варошима Енглеске, Скотске и Ирске составиће се местни одбори са секретарима, који ће одбори радити у споразумљењу с Централним Одбором у Лондону.

Трошкови око организације биће велики, зато се озбиљно траже прилози.

Извршни одбор:

The Rev. Wm. Denton M. A. 22, Westbourne Square, W.
The Rev. S. G. Hatherley, M. B. Cardiff.
The Rev. Thomas Hugo, M. A. Rector of West Hackney, N.
Henry Spalding, Esq., 91, Queen Victoria Street, E.C.
Lieut.-Colonel Tolme, 58, Old Broad Street E.C.
Robert Walker, Esq., 4, Westminster Chambers, Victoria Street, S.W.

Имам част Господине бити

Ваш понизни слуга
Џ. Левис Ферли.
J. Lewis Farley.
hon. secretary.

I, Scherborne Lane,
King William Street, London, E. C.

ПРЕВЕО С ИНГЛЕСКОГА

Андра Николић

БИБЛИОГРАФИЈА

(*Саопштава књижара браће Јовановића у Панчеву*).

Рачуница за народне школе по немачком, а с обзиром на нове мере. Написао Сима Кањевић. Књига III. друго издање. Панчево 1875. Накладом књижаре браће Јовановића. 8. Стр. 64. Цена 16 н.

— — књига IV. друго издање. Панчево 1875. Накладом књижаре браће Јовановића. 8. Стр. 61. Цена 20 н.

Календар за писарнице за 1876. Панчево 1875. Накладом књижаре браће Јовановића. 1 велики лист. Цена 40 н.

Песме и обичаји укупног народа српског. III књига. Скупио и издао М. С. Милојевић, у Београду 1875. 9. Стр. VI и 336. Цена 24. гр.

Поглед на данашње стање наше музике и библиографија срп. музичких дела Написао Душан Ђермеков. Прештампано из Летописа 116. Н. Сад 1874. 8 Стр. 29. Цена ?

Uzorni ratar kakovi bi imao biti. Knjižica namienjena svim zemljodelcem ratarom ili težakom i njihovim prijateljem. Napisao Mijat Stojanović (Po Hirthu preradjeno) U Senju 1875. 16. Стр. 126. Цена 45 н.

Spomenica na svetčano otvaranje kralj. sveučilišta Franje Josipa I u Zagrebu, prvoga hrvatskoga, dana 19 listopada 1874. U Zagrebu 1875. 8. Стр. 201. Цена 90. н.

Tjelovježba u pučkoj školi. Naputak za učitelje, kako metodično mogu poučavati u prostih vježbah, u koliko se one u školi izvesti dadu. Izradio Andrija Hajdenak. Zagreb 1875 8. Стр. 56. Цена 45 н.

Njemačko-hrvatsko nazivlje za tjelovježbu i nazivlje za mačevanje. Priredio Andrija Hajdemak. Zagreb 1875. 16. Стр. 67. Цена 30 н.

Hrvatska stilistika. Sastavio je za pedagogije, preparandije, više djevojačke i muške gradjanske škole kao i za gimnazije i realke Janko Tomić. Zagreb 1875. 8. Стр. XV и 501. Цена ф. 2 50 н.

Ђорђе Уашингтон ослободилац Америке. Превео Гавра Филиповић Босанац. Београд 1875. 16. Стр. 49. Цена 2 гр.

Збирка народних песама за школску младеж обојег пола. Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића 16. Стр. 88. Цена 10 н.

ЈАВАН РАЧУН

ЧИТАОЦИМА „ОТАЏБИНЕ“

Држимо да ће бити од интереса за познавање и историју оваких књижевних предузећа као што је „Отаџбина“, да се на концу прве године објаве рачуни свију примања и свију трошкова.

„Отаџбина“ је своје прве године имала 1239 претплатника, и то из 135 различних места. Од тих 1239 претплатника одустало их је 236 од држања листа у разним квартовима (неки су помрли), а примљено је свега *од претплате 71,080 гр. чар. На дугу има још*, и то код уписника који несу одустали од држања листа, *18,720 гр. ч.*

Потрошила је „Отаџбина“ за ову годину свега: *121,726 гр. 5 пара чар.* и то:

На хонораре писцима	52,621	гр.	—	п.	ч.
„ штампу, хартију, и литографију (и то закључно до десете свеске)	40,732	„	20	„	„
„ поштарину и за неплаћена писма . .	9,765	„	25	„	„
„ редакцију и администрацију, за канцеларијски материјал и набавку књига . .	8,076	„	—	„	„
„ коректуру, експедицију и разношење по Београду	5,696	„	—	„	„
„ подвезивање и превоз књига, на напојнице радницима да подвезују и празником	4,075	„	—	„	„
„ проценат 10% у новцу оним скупљачима који су то захтевали	631	„	—	„	„
„ откупљивање првих свезака	129	„	20	„	„
Свега	121,729	гр.	25	п.	ч.

Сваки и најмањи трошак одостоверен је нарочито признаницом, наплаћеним рачуном и т. д.

Уз тај трошак треба дорачунати још најмање 9600 гр. ч. које дугујемо државној штампарији за једаннајесту и дванајесту свеску, и онда имамо цео *трошак „Отаџбине“ за 1875 годину у 131,326 гр. 5 п. ч.* А уредништво је добило од претплате 71,080 гр. ч. дакле нешто више *половине* утрошене суме.

Очевидно је да само са претплатом једва би могла „Отаџбина“ да плати штампу, поштарину и ситније трошкове, а о хонорару писцима не би могло бити ни разговора.

Што смо ипак имали ту срећу да српским књижевницима, који ни мало не спадају међу имућне људе, платимо њихове оригиналне радове по 10, 8 и по 6 дук. на штамп. табак а најбоље преводе по 4 дук. на штамп. табак; што смо имали ту сатисфакцију да „Отаџбина“ за једну годину плати својим сурадницима *877 дуката* њихове зараде, то имамо да захвалимо Његовој Светлости Господару и Књазу нашем *Милану М. Обреновићу IV*.

Светли дом наше народне династије бројао је свагда међу своје најлепше традиције и то, да потпомаже српску књижевност. Нама треба само да потсетимо на обилату помоћ коју пружаше *Обреновић I.* епохалним радовима *Вука Ст. Караџића*, на потпору коју један *Даничић* налазаше са својим великим књижевним трудима код *Обреновића III.*, па да читаоци виде, колико је основана горња наша изрека. Па тако и Његова Светлост наш Господар и Књаз, поред обилате новчане помоћи коју указује појединим одличним делима[1], поред годишње новчане помоћи појединим научним друштвима и корпорацијама[2], поред издржавања толиких питомаца овде и у страним земљама, благоволео је да награди и наш овај *покушај* својом узвишеном заштитом и помоћу, и тако је уредништво „Отаџбине“ примило до сад од Њ. Св. Господара Књаза *51,205 гр. чар.*

Та помоћ и сума од претплате износе уједно 122,285 гр. чар. Кад се та сума одбије од оне суме 131,326 гр. 5 пар. чар. целокупних трошкова, онда остаје мањак од 9,040 гр. 35 п. ч. Ми се надамо да наши претплатници, који су нам дужни преко 310 дук. цес., неће допустити да ми онај мањак од 150 дук. и 40 гр ч. платимо од своје приватне зараде, неће допустити да нам одбијање од плате буде награда за труд око уређивања овога журнала.

У Београду 1. Децембра 1875.

Власник и уредник „Отаџбине“

Др. Владан Ђорђевић

[1] Јужно-словенска нумизматика г. Симе Љубића, Скупљена дела Змај-Јована Јовановића и т. д.

[2] Српском лекарском друштву у Београду, и награде за најбоље трудове великошколаца.

Места	Скупљачи	Уписници за целу год.	Оставили: крајем I чет.	Оставили: II	Оставили: III	Примљено за четврт: I	II	III	IV	У дугу за четврт: I	II	III	IV	Свега: уписника за целу годину	Свега: оставило	Свега: примљено	Свега: у дугу	Књига дато у замену на граду и поклон
						гроша чар.				гроша чар.						гроша чар.		
Алексинац	Д. Ђорђе Димитри-	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—					
	јевић	22	—	—	—	440	440	—	—	—	—	440	440	26	—	1200	880	2
		1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
Алибунар	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	2	—	120	40	—
Стари Бановце	„	1	3	—	—	20	20	20	20	60	—	—	—	1	3	80	60	—
		1	—	—	—	20	—	—	—	—	20	20	20					
Стари Бече	„	—	3	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—	1	3	80	60	—
Стара Градиш.	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Стари Кер. Кул-		—	1	—	—	—	—	—	—	20	—	—	—					
пин	„	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	1	—	60	40	—
Старо Пазово		2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
Голубинци	„																	
	Јован Бајић, грун-	—	6	—	—	—	—	—	—	120	—	—	—	—	6	—	120	—
„	товничар																	
Арад. Боксег	Сами се јавили	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
Аранђеловац.	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
Топола		2	—	—	—	40	40	40	—	—	—	—	40					
Бања. Брезовац		2	—	—	—	40	40	—	—	—	—	40	40	5	—	200	120	—
Вања алекс.	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
Чит лук		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	2	—	120	40	—

Места	Скупљачи	Уписници за целу год.	Оставили крајем I чет.	Оставили II	Оставили III	Примљено за четврт I (гроша чар.)	Примљено за четврт II	Примљено за четврт III	Примљено за четврт IV	У дугу за четврт I (гроша чар.)	У дугу за четврт II	У дугу за четврт III	У дугу за четврт IV	Свега: уписника за целу годину	Свега: оставило	Свега: примљено (гроша чар.)	Свега: у дугу (гроша чар.)	Књига дато у замену из граду и поклон
Беловар. Новосељани	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	—	—	80	—	—
Београд	Ђ Св. Костић, писар мин. финан.	5	—	—	—	100	100	100	100	—	—	—	—					
		3	—	—	—	60	60	60	—	—	—	—	60	8		580	60	1
„	Дим. Маринковић, члан касац. суда	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—	4	—	320	—	—
„	Петар Миљанић, правник	2	—	—	—	40	40	40	—	—	—	—	40					
		4	—	—	—	80	80	—	—	—	—	80	80					
		—	3	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—	6	3	340	200	1
„	Јово Дамњановић, поручик	32	—	—	—	640	640	640	640	—	—	—	—					
		41	—	—	—	820	820	820	—	—	—	—	820					
		18	—	—	—	360	360	—	—	—	—	360	360					
		13	—	—	—	260	—	—	—	—	260	260	260	104	—	6000	2320	6
„	Сима Д. Симић, потпоручик	10	—	—	—	200	200	200	—	—	—	—	200	10	—	600	200	1
„	Сами се јавили	137	—	—	—	2740	2740	2740	2740	—	—	—	—					
		23	—	—	—	460	460	460	—	—	—	—	460					
		11	—	—	—	220	220	—	—	—	—	220	220					
		1	—	—	—	20	—	20	20	—	20	—	—					
		1	—	—	—	—	—	20	—	—	—	—	20					

Београд	Сами се јавили	1	—	—	—	20	—	—	—	—	20	20	20					
	„	—	19	—	—	380	—	—	—	—	—	—	—					
	„	—	1	—	—	—	—	—	—	20	—	—	—					
	„	—	—	11	—	220	220	—	—	—	—	—	—					
	„	—	—	—	2	40	40	40	—	—	—	—	—	174	33	13320	1060	58
Берлин	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	3	—	220	20	1
Бешка. Нови Карловци	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Вобота	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Брзан. Војска. Копривница	„	3	—	—	—	60	60	—	—	—	—	60	60					
Лапово		—	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	3	—	120	120	—
Брод	„	1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
		1	—	—	—	60	60	60	60	—	—	—	—	2	—	120	40	—
Будапешт	„	3	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		1	—	—	—	20	—	—	—	—	20	20	20	5	—	320	80	—
		1	—	—	—	60	60	60	60	—	—	—	—	3	—	240	—	1
Букурешт	„	3	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
Ваљево	„	2	—	—	—	60	60	—	—	—	—	60	60					
		3	—	—	—	—	—	—	—	20	—	—	—	5	1	280	140	—
		—	1	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
„	Вујица Ковачевић, учитељ	1	—	—	—	100	100	100	—	—	—	—	100					
		3	—	—	—	60	60	—	—	—	—	60	60					
		1	—	—	—	—	—	—	—	20	20	20	20					
		1	2	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	5	—	100	100	—	—	—	—	—	—	10	7	740	300	1

Места	Скупљачи	Уписници за целу год	Оставили: крајем I чет.	Оставили: II	Оставили: III	Примљено за четврт: I	II	III	IV	У дугу за четврт: I	II	III	IV	Свега: уписника за целу годину	Свега: оставило	Свега: примљено	Свега: у дугу	Књига дало у замену на-аду и новај гон
						гроша чар.				гроша чар.						гроша чар.		
Вршац	Сима Бакић, пенз. учитељ	5	—	—	—	100	100	100	100	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	7	—	500	60	1
Вел. Градиште	Сами се јавили	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
		2	—	—	—	40	40	—	—	—	—	—	40					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	5	—	320	80	—
Беч	„	8	—	—	—	160	160	160	160	—	—	—	—					
		2	—	—	—	40	40	40	—	—	—	—	40					
		3	—	—	—	60	60	—	—	—	—	60	60					
		3	—	—	—	60	—	—	—	—	60	60	60					
		—	2	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	16	2	980	340	1
Винковц4		1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Вукован	Аћим Радошевић, обућар	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		1	—	—	—	20	20	—	20	—	—	20	—					
		2	—	—	—	40	40	—	—	—	—	40	40					
		—	—	1	—	20	20	20	—	—	—	—	—	8	2	560	120	—
Глогон	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	1	—	60	20	—
Грац	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
Г. Милановац	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		2	—	—	—	40	40	—	—	—	—	40	40					

Г. Миланова ц	Сами се јавили	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	3	1	180	80	—
„	Др. Марк овић	3	—	—	—	60	60	60	60	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
		—	2	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	4	2	320	40	—
Вел. Бечкерек	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	2	40	40	—	—	—	—	40	—	1	3	160	60	—
Вел. Кикинда	„	—	—	—	3	60	60	—	—	—	—	60	—	—	3	120	60	—
Даља	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	—	—	3	—	200	—	—
Долово	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Д. Миланова ц	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
Дрезда	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
Винковци	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Ђала Срп. Крстур	„	5	—	—	—	100	100	100	100	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	20	—	6	1	500	40	—
Осек	„	3	—	—	—	60	60	60	60	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	4	—	280	40	1
Ердевик. Бингула	„	4	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	1	—	60	20	—
Загреб	„	1	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—					
		—	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	5	—	380	20	4
„	Каменко Делић, реалац	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—					
		2	—	—	—	40	40	40	—	—	—	—	40					
		2	—	—	—	—	40	—	—	—	—	40	40					
		1	—	—	—	—	—	20	—	—	—	—	20					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	—	—					

Места	Скупљачи	Уписници за целу год.	Оставили крајем I чет.	II	III	Примљено за четврт I	II	III	IV	У дугу за четврт I	II	III	IV	Свега: списка за целу годину	оставило	примљено	у дугу	књига дато у замену награду и поклон
						гроша чар.				гроша чар.						гроша чар.		
Загреб	Сами се јавили	1	—	—	—	20	—	—	—	—	--	—	—	11	—	600	140	1
Задар (Далмат.)	"	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	3
Зајечар	"	3	—	—	—	60	60	60	60	—	—	—	—	2	-	240	—	—
"	Др. Ст. Мачај	11	—	—	—	220	220	220	220	—	—	—	—					
		2	—	—	—	40	40	40	—	—	—	—	40					
		3	—	—	—	60	60	—	—		—	60	60					
														16	—	1120	160	1
"	Маринко Ивковић, свештеник у Бољевцу.	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		10	—	—	—	200	200	—	—	—	—	200	200					
														11	—	460	420	1
Земун	Сами се јавили	6	—	—	—	120	120	120	120	—	—	—	—					
		3	—	—	—	60	60	60	—	—	—	—	60					
					2	40	40	—	—	—	—	40	—	9	2	740	100	—
Зичидорф		1	—	—		20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Јагодина	Сава Живковић, трговац	7	—	—	—	140	140	—	—	—	—	140	140					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
			7	—	—	140	—	—	—	—	—	—	—	8	7	460	320	1
Јозефсдорф (Жабље)	Сами се јавили		2	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	—	2	40	—	—
Јавановац (Ћићевац)	"	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	1	—	60	20	—

Ивањица	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	1	—	40	40	—
Калафат (Рум).	„	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—	4	—	320	—	—
Карановац	Алекса Илић, свештеник	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		3	—	—	—	60	60	60	—	—	—	—	60					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
		1	—	—	—	—	—	20	—	—	—	—	20	6		320	120	—
Карловац	Сами се јавили	6	—	—	—	120	120	120	120	—	—	—	—					
		2	—	—	—	40	40	40	—	—	—	—	40					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
		—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	20	—	9	1	680	100	—
Карлштат	„	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	5	—	380	20	—
Котор (Далмац.)	„	5	—	—	—	100	100	100	100	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	6	—	440	40	—
Кечкемет	„	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	20	—	—	2	6[illegible]	20	—
Кладово	„	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	1	20	—	—
Книн (Далмац.)	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	2	—	140	20	—
Књажевац	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	20	—	3	2	240	80	—
Цариград (Тур.)	„	—	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Кореница	„	1	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	1	20	—	—
Крагујевац	Јово Ђорђевић, аудитор	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		2	—	—	—	40	40	—	40	—	—	40	—					

Места	Скупљачи	Уписници за целу год	Оставили крајем I чет.	Оставили II	Оставили III	Примљено за четврт I (гроша чар.)	Примљено II	Примљено III	Примљено IV	У дугу за четврт I (гроша чар.)	У дугу II	У дугу III	У дугу IV	Свега: уписника за целу годину	Свега: оставило	Свега: примљено (гроша чар.)	Свега: у дугу (гроша чар.)	Књига дато у замену награду и поклон
Крагујевац	Јово Ђорђевић ауд.	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	3	1	200	60	—
„	Јован Трнокопић,	1	—	—	—	20	20	20	.0	—	—	—	—					
	капетан	1	—	—	—	20	—	20	20	—	—	20	—					
		—	3	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—	2	3	200	20	—
„	Дим. М. Илић кон-	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
	тролор	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		—	2	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	2	40	40	—	—	—	—	40	—	2	4	260	60	—
„	Милан Раденковић	3	—	—	—	60	60	60	60	—	—	—	—					
	трговац	2	—	—	—	40	40	40	—	—	—	—	40					
		3	—	—	—	60	60	—	—	—	—	60	60					
		2	—	—	—	40	—	—	—	—	40	40	40					
		1	—	—	—	20	20	—	20	—	—	20	—	11	—	580	300	1
„	Сами се јавили	14	—	—	—	280	280	280	280	—	—	—	—					
		5	—	—	—	100	100	100	—	—	—	—	100					
		6	—	—	—	120	120	—	—	—	—	120	120					
		1	—	—	—	—	—	20	20	—	—	—	—					
		1	3	—	—	20	—	—	—	—	20	20	20					
		—	—	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	6	120	120	—	—	—	—	120	—	27	9	2020	520	1

Крагујевац	Драгутин Јовановић учит. цртања	—	26	—	—	—	—	—	—	520	—	—	—	—	26	—	520	1
Сибињ (Румунија)	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Крупањ	"	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		—	—	1	—	20	20	—	—	—	—	—	—	2	1	180	20	—
Крушевац	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	3	1	200	60	—
"	Ил. Мих. Ћирић, потпоручик	26	—	—	—	520	520	520	—	—	—	—	520					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
		1	—	—	—	—	—	—	—	20	20	20	20					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	28	1	1620	640	1
Кубин	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Лозница	"	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
		4	—	—	—	80	80	—	—	—	—	80	80					
		—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	20	—	6	1	360	180	—
Суботица	"	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	4	—	2 0	60	—
Мајданпек	"	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Макарска (Дал.)	"	—	2	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	—	2	40	—	—
Меленци	"	—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	20	—	—	1	40	20	—
Минхен	"	—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	—	—	—	1	40	—	—
Митровица	"	3	—	—	—	60	60	60	60	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	4	—	300	20	—

Места	Скупљачи	Уписници за целу год.	Оставили крајем I чвт.	Оставили II	Оставили III	Примљено за четврт I	Примљено за четврт II	Примљено за четврт III	Примљено за четврт IV	У дугу за четврт I	У дугу за четврт II	У дугу за четврт III	У дугу за четврт IV	Свега: уписници за целу год.	Свега: оставило	Свега: примљено	Свега: в дугу	Књига дато у замену награду и поклон
						гроша чар.				гроша чар.						гроша чар.		
Митровица	Петар Кулић	8	—	—	—	160	160	160	160	—	—	—	—					
		4	—	—	—	80	80	80	—	—	—	—	80					
		2	—	—	—	40	40	—	—	—	—	40	40					
		2	—	—	—	—	—	40	40	—	—	—	—					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	2	40	40	—	—	—	—	40	—	16	3	1140	200	—
Нађ Ењед	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Нови Бечеј Врањова	„	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	1	1	60	20	—
Нађ Средиште	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Нови Футог	„	—	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	—	—	1	40	20	—
Нова Градишка	„	1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
		2	—	—	—	—	—	40	40	—	—	—	—	3	—	120	40	—
Нови Сад	„	5	—	—	—	100	100	100	100	—	—	—	—					
		4	—	—	—	80	80	—	—	—	—	80	80					
		—	—	—	2	40	40	—	—	—	—	40	—	9	2	640	200	3
„	Др. Илија Огњановић	10	—	—	—	200	200	200	—	—	—	—	200					
		—	3	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—	10	3	660	200	1
Ново Шове	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	1	—	40	40	—
Неготин. Радујевац	Сами са јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	2	—	120	40	—

Неготин	Милан А. Алексић,	8	—	—	—	160	160	160	—	—	—	—	160					
	ђакон	3	—	—	—	60	60	—	—	—	—	60	60					
		—	2	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	11	2	640	280	1
„	Живојин П. Симић,	11	—	—	—	220	220	220	220	—	—	—	—					
	предавач.	4	—	—	—	80	80	80	—	—	—	—	80					
		1	—	—	—	20	—	—	—	—	20	20	20					
		1	—	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	—	20	20	—	—	—	—	—	—	17	2	1200	140	1
Никосбург	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Обреновац	Свет. П. Михаило-	5	—	—	—	100	100	100	100	—	—	—	—					
	вић, свештен.	1	—	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—					
		—	5	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	6	5	560	—	—
Обровац (Далмац.)	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Пакрац	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
А. Паланка	„	3	—	—	—	60	60	60	60	—	—	—	—	3	—	240	80	—
Панчево	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		1	2	—	—	20	—	—	—	—	20	20	20					
		—	—	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	4	2	280	80	1
„	Књиж. Браће Јовановића	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—	4	—	320	—	1
Параћин	Сами се јавили	2	—	—	—	—	—	—	—	20	—	—	—					
		1	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	1	160	20	—
„	Лазар С. Протић	1	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
	свештеник	—	6	—	—	—	—	20	20	—	—	—	—					
		—	—	—	—	120	—	—	—	—	—	20	20					

Места	Скупљачи	Уписници за целу год.	Оставили: Крујем I чет.	Оставили: II	Оставили: III	Примљено за четврт I (гроша чар.)	Примљено за четврт II	Примљено за четврт III	Примљено за четврт IV	У дугу за четврт I (гроша чар.)	У дугу за четврт II	У дугу за четврт III	У дугу за четврт IV	Свега: Уписници за целу год.	Свега: Оставило	Свега: Примљено (гроша чар.)	Свега: У дугу (гроша чар.)	Књига дато у замену на-граду и поклон
Параћин	Лазар С. Протић све.	—	—	8	—	160	160	—	—	—	—	—	—	3	14	640	—	—
Париз (Франц.)	Сами се јавили	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	1
Перлез	„	3	—	—	—	60	60	60	70	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	4	—	280	40	—
Петров Варадин Каменица	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
Петровац	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Петроград (Русија)	„	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		1	—	—	—	—	—	—	—	20	20	20	20	2	—	60	100	—
Пожаревац	„	9	—	—	—	180	180	180	180	—	—	—	—					
		2	—	—	—	40	40	40	—	—	—	—	40					
		7	—	—	—	140	140	—	—	—	—	140	140					
		1	—	—	—	—	20	—	—	—	—	20	20					
		—	3	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—	19	3	1200	360	2
„	Владим. Карић, професор	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		30	—	—	—	600	600	600	—	—	—	—	600					
		—	5	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—	31	5	1980	600	2
Пожега	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Пожега (Славон.)	„	1	—	—	—	20	20	20	30	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Праг	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—

Пожун	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Прњавор шаб.	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
Рајево Село Брчка	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
Ракаждија	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Рача крађ. Н. Село	„	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	1	—	60	20	—
Рача Карант.	Благоје Карић, дире-	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
	ктор каран.	10	—	—	—	200	200	—	—	—	—	200	200					
		—	3	—	—	60	—	—	—	—	—	—	—	11	3	520	420	1
Рашка	Радисав Милошевић	6	—	—	—	120	120	—	—	—	—	120	120	6	—	240	240	—
	ср. писар													1	—	80	—	—
Рисањ (Далмац.)	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
Рума	Алекса Баковљевић	6	—	—	—	120	120	120	120	—	—	—	—					
	учитељ	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	20	—	7	2	600	40	1
Сараорци Милошевац. В. Орашје М. Плана. Лозовик	Милутин Стојано-	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
	вић, учитељ	4	—	—	—	80	80	—	—	—	—	80	80					
		1	—	—	—	20	—	—	—	—	20	20	20	7	—	340	220	1
Свилајнац	Дим. Миловановић	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
	учитељ	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		—	4	—	—	80	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	20	—	2	5	260	40	1
Сегедин	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Сента	„	2	—	—	—	40	40	—	—	—	—	40	40	2	—	80	80	—
Сентомаш	„	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—					

Места	Скупљачи	Уписници за целу год.	Оставили: крајем I чет.	Оставили: II	Оставили: III	Примљено за четврт: I	II	III	IV	У дугу за четврт: I	II	III	IV	Свега: уписника за целу годину	Свега: оставило	Свега: примљено	Свега: у дугу	Књига дато у замену награду и поклон
						гроша чар.				гроша чар.						гроша чар.		
Сентомаш	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
„	„	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	5	1	380	40	—
Срб. С. Петер	„	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	1	20	—	—
Сиклош	„	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	1	20	—	—
Силбаш	Др. Јован Бошњак	4	—	—	—	80	80	80	—	—	—	—	80					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	5	—	280	120	—
Смедерево	Сами се јавили	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	3	—	200	40	—
„	Јован П. Митровић суплент	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		3	—	—	—	60	60	—	—	—	—	60	60					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	12	240	240	—	—	—	—	240	—	4	13	680	380	—
„	Дим. Јовановић, ђумругџија	7	—	—	—	140	140	140	—	—	—	—	140					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20					
		2	—	—	—	—	40	40	—	—	—	—	40					
		2	—	—	—	40	—	—	—	—	40	40	40	12	—	580	340	1
Сомбор	Никодим Ј. Васић	7	—	—	—	140	140	140	140	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20					
		1	—	—	—	—	—	20	20	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	10	—	680	20	1

Спљет (Далм.)	Сами се јавили	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	1	20	—	—
Студеница	„	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—	2	—	160	—	—
Трст	„	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	1	20	—	—
Трстеник	Вас. Анђелковић,	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—					
	трговац	—	—	1	—	20	20	—	—	—	—	—	—	4	1	360	—	—
Ћуприја	Сами се јавили	2	—	—	—	40	40	40	40	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	3	—	200	40	—
„	Свет. Магдаленић,	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
	рачунар понтонир.	18	—	—	—	360	360	360	—	—	—	—	360					
		8	—	—	—	160	160	—	—	—	—	160	160					
		3	—	—	—	60	—	—	—	—	60	60	60					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	30	1	1560	860	1
Уб	Танасије С. Поповић	13	—	—	—	260	260	260	260	—	—	—	—					
	трговац	—	—	1	—	20	20	—	—	—	—	—	—	13	1	1080	—	1
Ужице	Сами се јавили	2	—	—	—	40	40	—	—	—	—	40	40	2	—	80	80	—
„	Јеврем Ј. Жујевић,	25	—	—	—	500	500	—	—	—	—	500	500					
	писар судски	—	9	—	—	180	—	—	—	—	—	—	—	25	9	1180	1000	2
„	Гавро Ђ. Поповић,	10	—	—	—	200	200	—	—	—	—	200	200					
	ђакон	—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	10	1	420	400	1
Ујпеч Дињаш.	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	2	—	120	40	—
Угар Алтенбург	„	1	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—	20	1	—	60	20	—
Унтерлапац	„	1	—	—	—	—	20	—	—	—	—	20	20	1	—	20	40	—
Хоргош Марто-	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
нош		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	1	1	100	—	—
Хрудим	„	1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	1	—	40	40	—
Цетиње	„	3	—	—	—	60	60	60	60	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	4	—	280	40	1

Места	Скупљачи	Уписници за целу год.	Оставили			Примљено за четврт				У дугу за четврт				Свега				Књига дато у замену награду и поклон
			Крајем I чет.	II	III	I	II	III	IV	I	II	III	IV	Уписника за целу годину	Оставило	При-мљено	У дугу	
						Гроша чар.				Гроша чар.						Гроша чар.		
Цирих	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Чаково	„	3	—	—	—	60	60	60	60	—	—	.	—	3	—	240	—	—
Чалма	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	2	—	120	40	—
Чачак	Стеван Д. Шумкарац	4	—	—	—	80	80	80	80	—	—	—	—					
		8	—	—	—	160	160	—	—	—	—	160	160					
		2	—	—	—	40	—	—	—	—	40	40	40					
		—	2	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	1	—	20	20	—	—	—	—	—	—	14	3	760	440	1
Черевић	Сами се јавили	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—					
		—	1	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	1	20	20	—	—	—	—	20	—	1	2	140	20	—
Чуруг	„	1	—	—	—	20	20	—	—	—	—	20	20	1	—	40	40	—
Шимановци	„	1	—	—	—	20	20	20	20	—	—	—	—	1	—	80	—	—
Шабац	„	5	—	—	—	100	100	100	100	—	—	—	—					
		2	—	—	—	40	40	—	—	—	—	40	40					
		—	5	—	—	100	—	—	—	—	—	—	—					
		—	—	—	—	20	20	—	—	—	—	—	—	7	6	620	80	—
„	П. Антоновић, ђумругџија	12	—	—	—	240	240	240	240	—	—	—	—					
		3	—	—	—	60	60	60	—	—	—	—	60					
		2	—	—	—	40	—	—	40	—	40	40	—					
		1	—	—	—	—	20	20	20	—	—	—	—					
		1	—	—	—	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]					